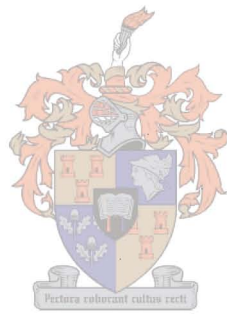

'N KULTUURHISTORIESE STUDIE
VAN DIE
DUITSE NEDERSETTING PHILIPPI
OP DIE
KAAPSE VLAKTE

Lizette Rabe

Proefskrif ingelewer vir die graad van Doktor in die Wysbegeerte
(Afrikaanse Kultuurgeskiedenis) aan die
Universiteit van Stellenbosch

Promotor: Prof. P. W. Grobbelaar

..... **Desember** 1994

VERKLARING

Ek die ondergetekende verklaar hiermee dat die werk in hierdie proefskrif vervat, my eie oorspronklike werk is wat nog nie vantevore in die geheel of gedeeltelik by enige ander universiteit ter verkryging van 'n graad voorgelê is nie.

U. Kabe

Handtekening

4.12.94

Datum

Geldelike bystand van die Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing vir hierdie navorsing word hiermee erken. Menings in hierdie werk uitgespreek of gevolgtrekkings waartoe geraak is, is dié van die outeur en moet nie beskou word as noodwendig dié van die Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing nie.

OPSOMMING

Die Kaapse Vlakte was tot die koms van die sogenaamde "Tweede Golf" van Duitse setlaars na Suider-Afrika grootliks onbewoon omdat dit as 'n onherbergsame semi-woestyngebied beskou is.

Die Koloniale regering van die laat negentiende eeu het egter gevoel dat so 'n stuk grond so naby aan 'n stedelike gebied bruikbaar gemaak moes word. Na aanleiding van die sukses van Duitse setlaars wat in die jare 1858/62 in die Oos-Kaap gevestig is (wat die sogenaamde "Eerste Golf" van Duitse immigrante sou vorm), is besluit om dieselfde in Wes-Kaapland te probeer.

Enkele Duitse immigrante en hul gesinne het hulle toe reeds aan die rand van die Kaapse Vlakte gevestig en getoon dat hier met groente geboer kan word. Hulle was Duitsers wat onder kontrak deur die Hamburgse skeepsmaatskappy Godeffroy en Seun na die Kaap gekom het om vir 'n vasgestelde tydperk by werkgewers in diens te tree. Dié vrygewerkte Godeffroy-immigrante het na die omgewing van Wynberg getrek omdat daar toe reeds 'n Lutherse kerk was. Hulle het indirek die basis vir die latere Duitse setlaarsgemeenskap gelê.

In 1877/78 het die volgende groep setlaars bestaande uit gesinne as deel van 'n Koloniale immigrasieprojek gearriveer. Talle is op kroon-grond in die Boland gevestig, maar 'n beduidende getal op die Kaapse Vlakte. Die derde groep sou in 1883 - weer as gesinsgroepe, en danksy 'n Koloniale immigrasiepoging - na die Kaap gebring word. Die meeste van die lede van dié groep sou hulle op die Kaapse Vlakte vestig. Die groepe van 1877/78 en 1883 sou saam die Tweede Immigrasiegolf vorm.

Verreweg die meeste immigrante was arm kleinboere en ambagsmanne uit Noord-Duitsland afkomstig. Die Godeffroy-immigrante was oorwegend Pruise, en die immigrante van die Tweede Golf oorwegend Heijdern uit die Nedersaksiese Lüneburger Heidegebied. Dié drie groepe het gou ineen-gesmelt om 'n hegte gemeenskap te vorm danksy hul gemeenskaplike agter-grond en godsdiens, asook die eerste jare se stryd om oorlewing op die toe onherbergsame Vlakte.

Die setlaars het drie Lutherse gemeentes en drie skole gestig. Die klem in dié studie val op die vestiging, lewe en werk van dié setlaars en hul onmiddellike afstammelinge. Dit kyk egter ook na die lewenswyse van latere geslagte wat met allerlei ander probleme as hul voorouers te kampe gehad het.

Die Koloniale owerheid se geloof dat die Vlakte 'n bron van vars groente vir die groeiende Kaapstad kon wees, het homself daarin bewys dat die gebied reeds gou as die "Groentespens van die Kaap" bekend sou word.

Hoewel talle afstammeling in alle lae van die bevolking dwarsoor Suid-Afrika versprei is, bewoon en bewerk 'n beduidende getal afstammeling steeds die grond waarop hul voorouers gevestig is. Die boerdery-gebied, hoewel baie kleiner as die oorspronklike setlaarsgebied, is vandag van strategies-ekonomiese belang vanweë die groot hoeveelheid groente wat so te sê in die stad vir die daaglikse groeiende bevolking geproduseer word.

ABSTRACT

Up to the arrival of the so-called "Second Wave" of German settlers to the Cape, the Cape Flats was to a great extent uninhabited because it was seen as an inhospitable semi-desert. The colonial Government of the late nineteenth century however felt that such an area of land in so close a vicinity of an urban region should be made useful. As a result of the success the German settlers had who arrived in the years 1858/62 in the Eastern Cape (the so-called "First Wave" of German immigrants), it was decided to try the same in the Western Cape.

A few German settlers together with their families have already settled themselves on the edge of the Cape Flats and showed that one could farm with vegetables in this region. They were Germans who were brought to the Cape by the Hamburg shipping company Godeffroy and Son. They came under contract and had to work for a fixed period at certain appointed employers. These Godeffroy immigrants settled in the vicinity of Wynberg after the expiration of their contracts because a Lutheran church was already established there. They indirectly formed the basis of the German settlement to follow.

In 1877/78 the next group consisting of families and part of a Colonial immigration project, arrived. Many of these immigrants were settled on Crown Land in the Boland, but a significant number were settled on the Cape Flats. The third group arrived in 1883, again consisting of family groups and as part of a Colonial immigration project. Most of the members of this group were allocated on land on the Cape Flats. The last two groups were part of the "Second Wave" of German immigrants.

By far most of the immigrants were peasants and artisans originating from Northern Germany. The Godeffroy immigrants were mostly Prussians and the immigrants of the Second Wave mostly Heidejers from the Lüneburger Heide in Lower Saxony. These three groups would fuse into a close community thanks to their common background and religion, as well as the first years' struggle for survival on the then inhospitable Flats.

The settlers established three Lutheran congregations and three schools. This study looks at the settlement, the life and work of these settlers and their immediate descendants, as well as the way of life of generations to follow, who had to combat other problems than those their ancestors had to deal with.

The Colonial government's belief that the Flats could be a source of fresh produce for the growing Cape Town, proved to be right. The region established itself as the "Fresh produce larder of Cape Town".

Today many descendants find themselves in all the different social spheres throughout South Africa. A substantial number of descendants of the settlers however still live and farm on the properties their forefathers established. The farming area, although considerably smaller than the original settlement area, is of strategical and economical importance today because of the huge amount of vegetables which is being produced almost inside the city boundaries for the daily growing population of Cape Town.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Kapstädter Ebene, allgemein bekannt als "Kaapse Vlakte" oder "Cape Flats", war bis die Ankunft der sogenannten "Zweiter Welle" deutschen Immigranten nach südlichen Afrika gänzlich unbewohnt weil sie als eine unbewohnbare, öde Sandwüste galt. Die Koloniale Regierung im spät neunzehnten Jahrhundert wollte aber dieses Gebiet, in solcher Nähe eines städtisches Gebietes, brauchbar machen. Dank den grossen Erfolg der deutschen Immigranten die in den Jahren 1858/62 in Ost-Kapland angesiedelt wurden (die sogenannte "Erste Welle" deutschen Immigranten), wurde beschlossen dieselbe im Westen des Kaplandes zu versuchen.

Einige deutsche Immigranten hatten sie schon damals am Rande der Kapstädter Fläche angesiedelt und bewiesen dass das Gemüsebau hier getrieben werden konnte. Sie waren Deutschen die unter Kontrakt durch die Hamburger Schiffahrtgesellschaft Godeffroy und Sohn nach südlichen Afrika gebracht wurden. Sie mussten für eine bestimmte Zeit für einen bestimmten Arbeitsgeber arbeiten. Nach Ablauf des Arbeitskontraktes siedelte sich ein Teil dieser Einwanderer in der Umgebung von Wynberg an weil dort schon eine lutherische Kirche existiert. Sie formten die Grundlage für die spätere deutsche Siedlergemeinschaft.

In den Jahren 1877/78 kamen die nächste Gruppe deutsche Einwanderer als Teil eines Kolonialen Einwanderungsprojekt nach dem Kap. Viele wurden auf Kronland im Boland angesiedelt; eine bedeutende Anzahl jedoch auf der Kapstädter Vlakte. Die dritte Gruppe kamen in 1883, wieder mit der Hilfe des Kolonialen Einwanderungsprojektes. Die meisten Mitglieder dieser Gruppe siedelten sich auf die Vlakte an. Diese zwei Gruppen bildeten die sogenannte "Zweite Welle" deutschen Siedler nach Südafrika.

Bei weitem waren die meisten dieser Auswanderer armen Kleinbauern oder Handwerker die aus Nord-Deutschland stammten. Die Godeffroy-immigranten waren vorwiegend Preussen; die Immigranten der Zweite Welle hauptsächlich Heidgejeren die aus der Niedersächsische Lüneburger Heide stammten. Die drei Gruppen wurden schnell in einander übergehen und eine solide Gemeinschaft bilden Dank ihren gemeinschaftlichen Hintergrund und ihre Religion, sowie der Kampf ums Dasein während die ersten Jahren auf der damaligen öde Vlakte.

Die Siedlern gründeten drei Gemeinden und drei Schulen. In diesem Studium wurde versucht die Gründung, Leben und Arbeit dieser Siedlern und ihren direkten Nachkommen zu forschen; auch die Lebensweise späteren Generationen die mit anderen Problemen als ihrer Vorfahren zu kämpfen haben.

Die Glaube der Koloniale Regierung dass die Vlake eine Produktionsquelle des von Kapstadt benötigten Gemüses werden konnte, erweiste sich darin dass das Gebiet schnell als "Speisekammer Kapstadts" bekannt wurde.

Obwohl viele Nachkommen in allen verschiedenen Schichten der Bevölkerung in ganz Südafrika verbreiten sind, bewohnt und bewirtschaftet eine bedeutende Anzahl stets die Boden die ihrer Vorfahren urbar machten. Das Wirtschaftstgebiet ist heute viel kleiner als das ursprüngliche Siedlungsgebietes, jedoch von strategische und ökonomische Bedeutung von wegen die grosse Menge Gemüse die so zu sagen in der Stadt für die täglich wächsene Bevölkerung erzeugen werden.

BEDANKINGS

Ek wil graag die volgende persone en instansies bedank:

Prof. Pieter W. Grobbelaar, promotor, vir sy vakkundige en taalkundige insette, hulp, raad en tyd.

Al die informante vir hul inligting en tyd wat aan my afgestaan is tydens die jare van navorsing. Ek wil niemand uitsonder nie, want alle inligting was van ewe groot belang. Een persoon moet tog genoem word: Ilse Ellmann, wat altyd 'n oop deur en 'n gewillige oor gehad het vir navrae en versoeke.

Die Philippi-Museum vir inligting wat daar versamel kon word, asook foto's wat daar geneem is.

Familie en vriende vir ondersteuning en aanmoediging.

My man, Anton Hörstmann, en ons seuns, Carl, Fritz en Hein, vir hul geduld, begrip en liefde.

INLEIDEND

Terreinafbakening

In hierdie proefskrif word die groepe setlaars bestudeer wat tussen 1858 en 1883 na die Kaap gekom het en hulle aan die rand of op die Kaapse Vlakte gevestig het om die Duitse setlaarsgemeenskap daar te vorm. Nog geen omvattende navorsing is oor die lewe en werk van dié gemeenskap gedoen nie.

Ander ondersoeke wat in die verlede gedoen is, was hoofsaaklik van óf suiwer historiese óf kerklik-historiese aard. Die Vlaktegemeenskap is dan slegs in breë trekke en as onderafdeling van 'n groter geheel behandel. Voorbeelde is die twee doktorsale proefskrifte van W.H.C. Hellberg: Die deutschen Siedlungen in Südafrika seit der Mitte des neunzehnten Jahrhunderts (Stellenbosch, 1954) en Die deutschen evangelisch-lutherischen Kirchengemeinden im Westen des Kaplandes (Stellenbosch, 1957); die doktorsale proefskrif van E.L.G. Schnell gepubliseer as For men must work (Rhodes, 1954) wat oor die Duitse setlaars in Oos-Kaapland handel met 'n verwysing van slegs enkele bladsye na die immigrante van Wes-Kaapland; asook die werk van Werner Schmidt-Pretoria: Deutsche Wanderung nach Südafrika im 19. Jahrhundert (Berlyn, 1955).

In hierdie studie word geprobeer om 'n omvattende beeld van die Duitse setlaarsgemeenskap op die Kaapse Vlakte te gee. Geen studie kan daarop aanspraak maak dat dit volledig is nie, en hierdie is slegs 'n poging om 'n beeld van die koms, lewe en werk van die setlaars te gee.

Die immigrante op die Kaapse Vlakte het bestaan uit 'n aantal Godeffroy-immigrante (1858/62), 'n gedeelte van die Duitse setlaars wat in 1877/78 deur die Koloniale regering na die Kaap gebring is en die meeste van die 1883-setlaarsgroep, wat ook 'n Koloniale immigrasieprojek was.

Die immigrante wat in hierdie studie die Godeffroy-immigrante genoem word, is in die tydperk 1858/62 as private (nie-koloniale) immigrante deur die Hamburgse skeepsmaatskappy Godeffroy en Seun na Suider-Afrika gebring.

Die Duitse immigrante van die jare 1877/83 word die Tweede Immigrasiegolf genoem en het gevolg op die Eerste Immigrasiegolf van Duitse immigrante van 1858/62 wat hoofsaaklik na die Oos-Kaap gekom het (Hellberg 1954a:81).

Aanbieding

Hierdie studie word in drie afdelings verdeel en bespreek. Die eerste is die tydvak tot 1877; die tweede deel bestaan uit die tydvak 1877 tot 1900 en in die derde word 'n kultuurhistoriese beeld van die gemeenskap gegee.

In die eerste afdeling word geprobeer om die koms van die Vlakte-setlaars in perspektief teen die agtergrond van Duitse immigrasie na Suider-Afrika te sien. Die tydvak tot 1877 handel oor Duitse immigrasie na die Kaap sedert die volksplanting in 1652 tot die vestiging van die vrygewerkte Godeffroy-immigrante in die 1870's in die Wynberg-omgewing aan die rand van die Kaapse Vlakte. Dit sluit die koms van sendelinge sowel as die gesinsimmigrasie van die sogenaamde "Eerste Golf" van Duitsers in. Daar is ook 'n historiese oorsig van die Kaapse Vlakte.

Die tweede afdeling behandel die geskiedenis van die koloniale immigrasieprojekte waarvolgens die grootste deel van die setlaarsgemeenskap op die Vlakte na die Kaap gekom het. Die reis, aankoms en vestiging van die twee groepe waaruit die Tweede Golf bestaan het - die groepe van 1877/78 en 1883 - word daarin bespreek. Die samesmelting van die Godeffroy-setlaars, die tweede groep van 1877/78 en die derde groep van 1883 in die tydperk tot 1900 om een setlaarsgemeenskap te vorm, word ook weergegee. Dié afdeling oor die geskiedenis word afgesluit met die aanbreek van die twintigste eeu.

In die derde afdeling word 'n kultuurhistoriese beeld van die setlaarsgemeenskap gegee: hoe hulle gewoon en gewerk het, hul kleredrag en voedsel, hul skole en kerke en algemene lewenswyse, van die begin af tot vandag.

Waar in hierdie studie na die Kaapse Vlakte as die Vlakte verwys word, word in alle gevalle die Duitse setlaars se Vlakte óf die oorblywende deel van die setlaarsgebied wat vandag as landbougebied geproklameer is, bedoel. Met die hedendaagse verwysing na die Vlakte in nuus-berigte word nie dié Vlakte bedoel nie, maar is dit eerder 'n sosio-politieke term waarmee die sub-ekonomiese woonbuurte op die Kaapse Vlakte aangedui word.

Metode van ondersoek en bronne

Die ondersoek het hoofsaaklik op veldwerk berus, aangevul deur

navorsing van elke moontlike bron, van argivale bronne tot aantekeninge van afstammeling en belanghebbendes wat deur die loop van jare versamel is.

Navorsing vir Afdelings I en II in verband met die geskiedenis is hoofsaaklik uit boeke, inligting uit die Kaapse Argiefbewaarplek, tydskrif- en koerantartikels, dokumente, pamflette en onderhoude met seniors saamgestel.

Inligting vir Afdeling III is hoofsaaklik saamgestel uit veldwerk, onderhoude, 'n vraelys wat aan seniors gestuur is, manuskripte met onder meer die herinneringe van 'n setlaar (Augustson), 'n derde geslag afstammeling (Minnie Punt) en 'n onderwyser (Klaus Schröder), mededelings van afstammeling, asook persoonlike ervaring van die navorser. Waar nodig is dit geplaas teen die kultuuragtergrond van die setlaars se aangenome land, Suid-Afrika, om verskille of ooreenkomste aan te toon.

Vir die doeleindes van hierdie studie is die setlaarsgemeenskap in vyf geslagte verdeel. Hoewel die tydvakke vir die vyf geslagte nie presies afgebaken kan word nie, is hulle min of meer só ingedeel: met lede van die eerste geslag word bedoel setlaars wat as volwassenes na die Kaap gekom het. Lede van die tweede geslag is dié setlaars se kinders wat in die meeste gevalle as babas, kinders of tieners saam met hul ouers geëmigreer het. Die derde geslag is die eerste geslag wat aan die Kaap gebore is vanaf ongeveer 1890 tot ná 1900. Slegs enkele lede van dié geslag leef nog. Die vierde geslag is vanaf ongeveer 1925 gebore en die vyfde geslag vanaf 1950.

Die mondelinge bronne asook ongepubliseerde bronne soos die herinneringe van afstammeling verifieer geskrewe bronne soos die Hellberg-navorsing en vertellings in koerant- en tydskrifartikels.

Die gemeenskap is bekend as geslote mense wat hul setlaarsgeskiedenis op die Kaapse Vlakte as 'n kosbare erfenis beskou en dit nie met enigiemand deel nie. Aangesien die navorser van vaderskant 'n vyfde geslagafstammeling van die setlaars is en in die gemeenskap grootgeword het, kon sy onder meer inligting oor sensitiewe kwessies soos die Hitler-Jugendbeweging inwin.

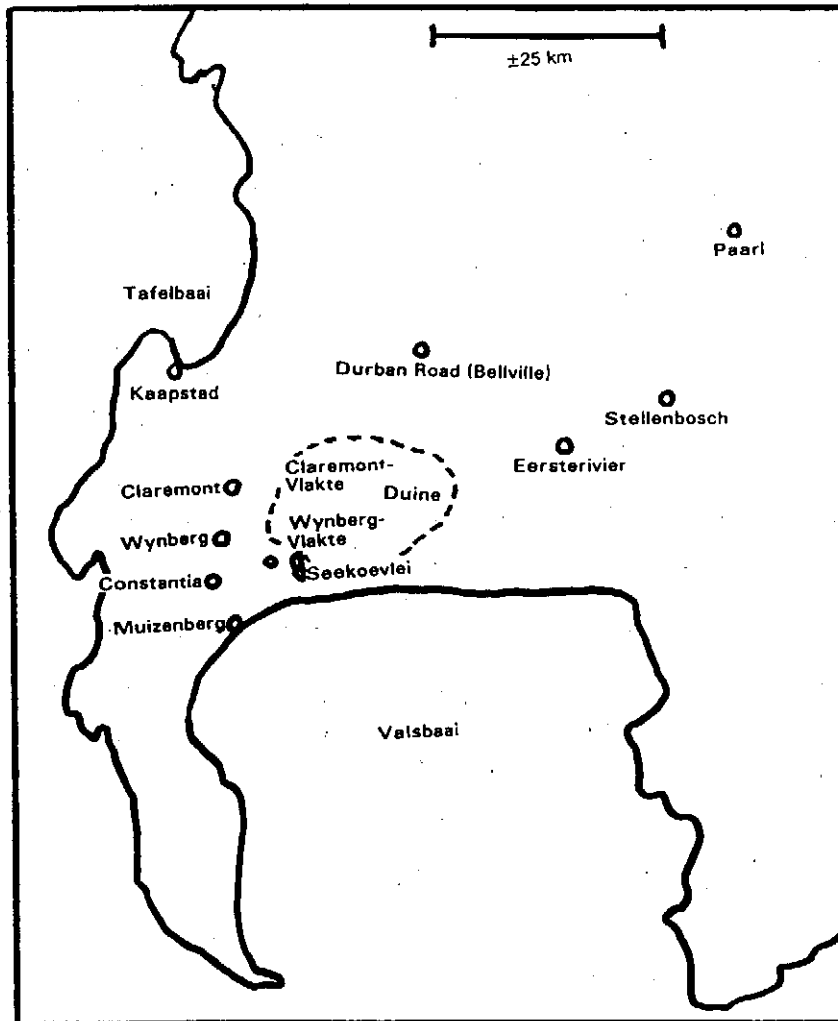
Die gemeenskap was deur die dekades uiters beskeie mense. Die pioniers wat nog geleef het en met die halfeeufees in 1933 aan 'n eretafel moes plaasneem, is byvoorbeeld onder protes soontoe gelei - daar moes liefs geen ophef van hulle gemaak word nie. Die navorser het dieselfde beskeie gees by die huidige afstammeling bespeur. Van hulle het byvoorbeeld gevra of dit dan nodig is dat

hulle geïdentifiseer moet word as bron; of dit nie genoeg is dat hulle maar net die inligting kan oordra nie. In sommige gevalle, waar die inligting van 'n persoonlike aard is, is gevoel dat die informante tegemoetgekom kan word en is die bron nie geïdentifiseer nie.

Van die mondelinge onderhoude is reeds in 1983 gevoer, en van die respondente is reeds oorlede. Die klankkaset van 'n gesprek met wyle Michen Meyer (lid van die derde geslag) is goedgunstiglik deur Dalene Ellmann beskikbaar gestel en is in 1977 opgeneem. Danksy 'n doos met talle koerantknipsels en ander dokumente wat deur pastor Wilhelm Blumer byeengebring is en ná sy afsterwe deur sy kinders aan die navorser beskikbaar gestel is, kon leemtes aangevul word.

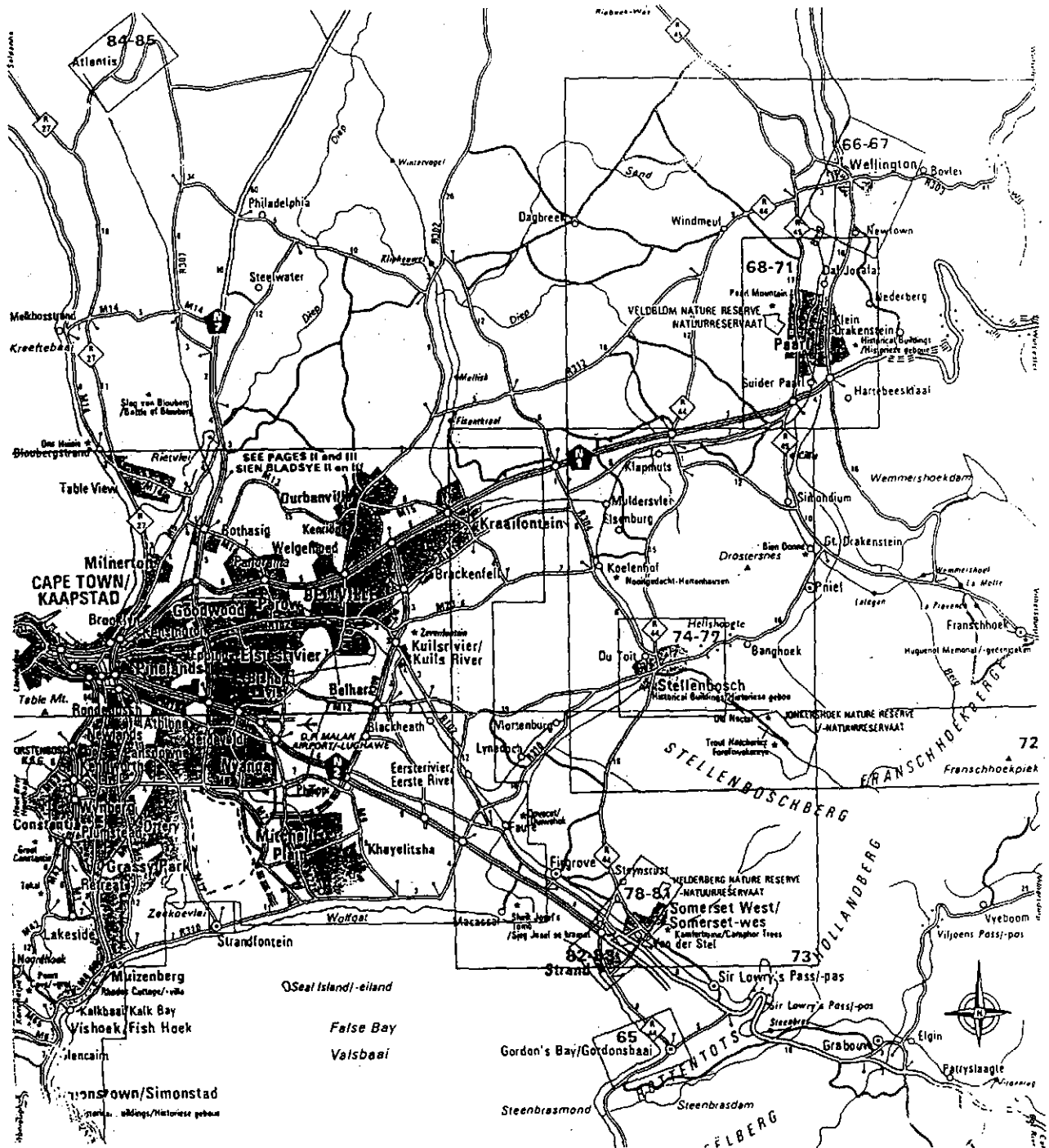
Die aanhalings uit die manuskripte van die setlaar Augustson en die derde geslagafstammeling Minnie Punt word onveranderd weergegee. In Augustson se geval is die Duits ongrammatikaal omdat die setlaars Platduitssprekend was en 'n elementêre kennis van "Schrift-Deutsch" (Hoogduits) gehad het. Daar is gevalle waar dieselfde woord soms in dieselfde paragraaf verskillend geskryf is. Dit was nietemin 'n kosbare bron omdat dit een van die weinige primêre bronne is waar 'n setlaar self aan die woord is. In die geval van Minnie Punt is haar Afrikaans onveranderd gelaat. Haar geslag het geen Afrikaans op skool geleer nie, en sy het gevolglik geskryf soos sy gepraat het. Op sy beurt gee dit 'n goeie aanduiding van die begrip wat die setlaars en hul onmiddellike afstammeling van Afrikaans gehad het.

In gevalle waar geen bron aangedui word nie, is dit die navorser se persoonlike ervaring; kennis wat deur oorlewering aan setlaarskinders oorgedra is; inligting wat deur pastor Wilhelm Blumer, rektor van die Duitse Skool Philippi, in 'n kursus oor eie geskiedenis aan Vlakteskoolkinders oorgedra is; of algemene kennis vanweë die feit dat die navorser as lid van die Vlaktegemeenskap grootgeword het.

KAART I

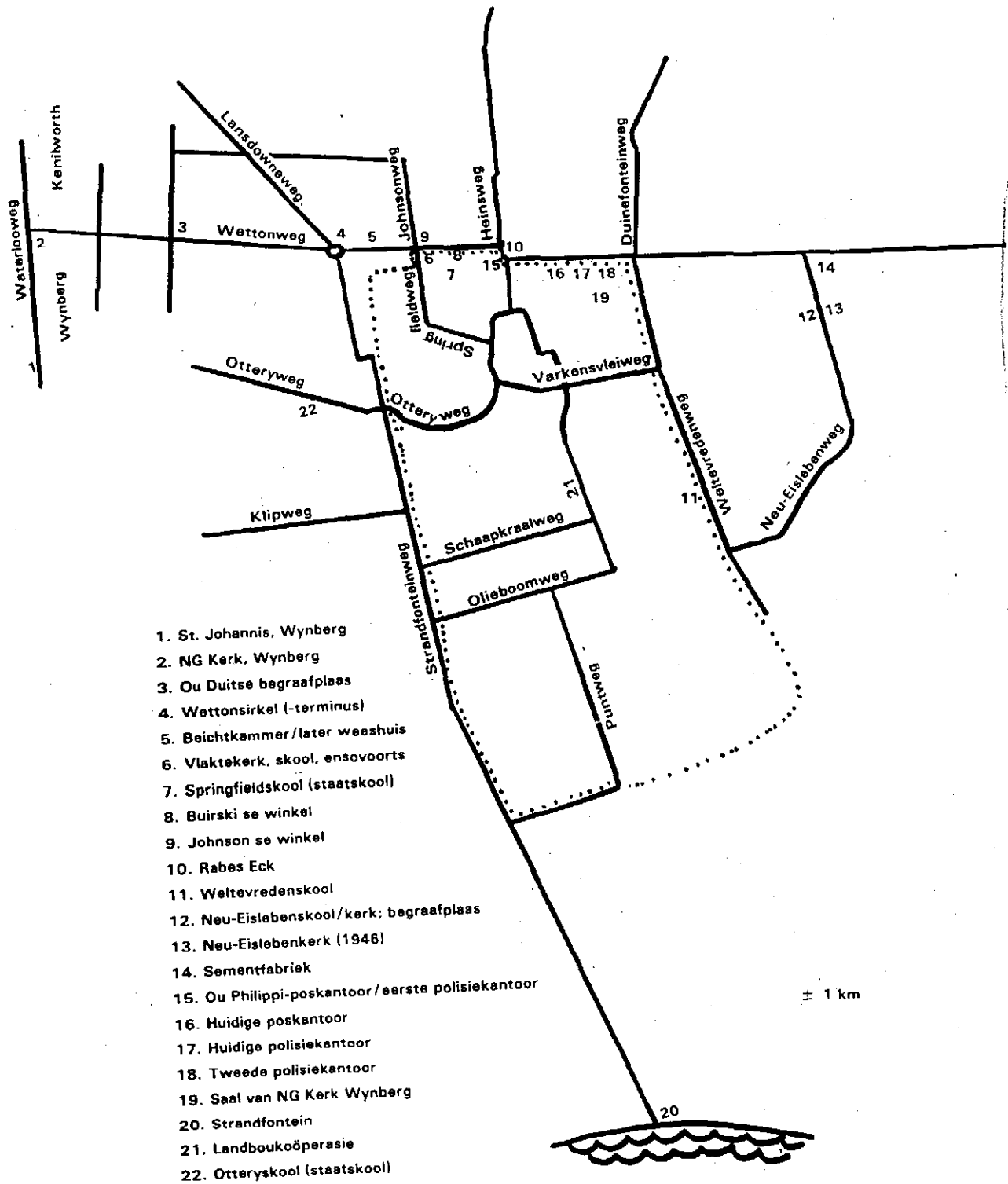
Die ligging van die oorspronklike setlaarsgebied op die Kaapse Vlakte.

KAART II

Die Philippi-landbougebied, aangedui met 'n stippellyn net links van die Philippi-nywerheidsgebied, word vandag omring deur stadsuitbreiding. Volgens Wet 88 van 1967 is dit 'n geproklameerde landbougebied. Geen nie-landboubedrywighede word daarvolgens in die gebied toegelaat nie. Dit word egter al hoe meer deur nywerhede binnegedring.

(Kaart: Cape Town and environs street guide)

1. St. Johannes, Wynberg
2. NG Kerk, Wynberg
3. Ou Duitse begraafplaas
4. Wettonsirkel (-terminus)
5. Beichtkamer / later weeshuis
6. Vlaktekkerk, skool, ensovoorts
7. Springfieldskool (staatskool)
8. Buiski se winkel
9. Johnson se winkel
10. Rabes Eck
11. Weltevredenskool
12. Neu-Eislebenskool/kerk; begraafplaas
13. Neu-Eislebenkerk (1946)
14. Sementfabriek
15. Ou Philippi-poskantoor / eerste polisiekantoor
16. Huidige poskantoor
17. Huidige polisiekantoor
18. Tweede polisiekantoor
19. Saal van NG Kerk Wynberg
20. Strandfontein
21. Landboukoöperasie
22. Otteryskool (staatskool)

± 1 km

KAART III

Kaart van setlaarsgebied. Die stippellyn dui die huidige wetlik geproklameerde landbougebied aan.

INHOUDSOPGAWE

OPSOMMING	i
ABSTRACT	iii
ZUSAMMENFASSUNG	v
BEDANKINGS	vii
INLEIDEND	viii
KAARTE	xiii

AFDELING I: DIE TYDVAK TOT 1877

1	DIE VROEGSTE DUITERS IN SUID-AFRIKA	
1.1	Inleiding	1
1.2	Duitse Sendinggenootskappe	2
1.3	Die "Katoen-Duiters" (1848)	3
1.4	Die Hermannsburgers (1853)	3
1.5	Duitse militêre setlaars (1857)	4
1.6	Die Duitse landbousetlaars (1858/59)	5
1.7	Die Godeffroy-setlaars (1858/62)	6
2	DIE KAAPSE VLAKTE TOT DIE KOMS VAN DIE DUITSE SETLAARS	
2.1	Geografie	9
2.2	Voor die volksplanting	10
2.3	Die Hollandse Tydvak	10
2.4	Die Britse Tydvak	12
2.5	Bewoning ná die volksplanting	13
2.6	Die toestand by die koms van die setlaars	14
3	DIE EERSTE DUITERS OP DIE VLAKTE	
3.1	Inleiding	17
3.2	Die eerste Wynbergse Lutherse gemeente	17
3.3	Die Duitse Lutherse gemeente	18
3.4	Die nuwe setlaars	18
3.4.1	Die landbousetlaars (1858/59)	19
3.4.2	Die Württembergers (1859)	19
3.4.3	Die Godeffroy-setlaars (1858/62)	20
3.5	Reis en aankoms	20
3.6	Onder kontrak	22
3.7	Vry mense	23
3.8	Die gemeente groei	24

3.9	Die eerste twee Duitsers op die Vlakte	26
3.10	Die Lutherse Punts	27
3.11	Ten slotte	28

AFDELING II: DIE TYDVAK TOT 1900

4 DIE 1877/78-SETLAARS

4.1	Meer immigrante verlang	29
4.2	Die ooreenkoms	31
4.3	Die reis	33
4.4	Die aankoms	37
4.5	Die vestiging	39
4.6	Geestelike versorging	48
4.7	'n Geslaagde poging	49

5 DIE 1883-SETLAARS

5.1	Inleiding	52
5.2	Die voornemende emigrante	54
5.2.1	Die Lüneburger Heide	54
5.2.2	Die Heidjern	55
5.3	Werwing	59
5.4	Die reis	62
5.5	Die aankoms	64
5.6	Die eerste paar dae	65
5.7	Na hul bestemmings	68
5.8	Die begin	70
5.8.1	Aansporing	70
5.8.2	Ontbering	71
5.9	Hul taak begin	73
5.10	Nog setlaars	75
5.11	Paaie	76
5.12	Die regte keuse	77
5.13	Saam vorentoe	77

6 'N GEMEENSKAP ONTSTAAN

6.1	Inleiding	79
6.2	Die eerste jare	79
6.3	Loon op die arbeid	81
6.4	Die Vlakteskool	84

6.5	Ontwikkelinge in Wynberg	87
6.6	Trustgrond	88
6.7	Die katoenbedryf	90
6.8	Die boerevereniging	90
6.9	Skoolinwyding	93
6.10	Nog 'n Vlaktefamilie	94
6.11	Wynberg selfstandig	97
6.12	Sendingfeeste	99
6.13	Die landbou	100
6.14	Kerk en skool	101
6.15	Setlaars as drukgroep	102
6.16	Onmin	102
6.17	Paaie	103
6.18	Die dekade eindig	104

7 DIE DEKADE NEGENTIG

7.1	Kerk en skool	106
7.1.1	Almal saam	106
7.1.2	Die Vlakteskool	107
7.1.3	Onmin	107
7.1.4	Die Wynberg-skool	108
7.1.5	Die skeuring	109
7.1.6	Die Vlaktegemeente gestig	110
7.1.7	Neu-Eisleben gestig	111
7.1.8	In Wynberg	114
7.1.9	Op die Vlakte	114
7.2	Die Boerevereniging	115
7.2.1	Paaie	115
7.2.2	'n Tweede vereniging	116
7.2.3	Afdelingsraad gesprek	118
7.2.4	Voorligting	119
7.2.5	Versoekskrifte en afvaardigings	119
7.2.6	Eerste landboutentoonstelling	120
7.2.7	Jaarvergadering	125
7.2.8	Vlaktespoor	126
7.2.9	Wingerd	126
7.2.10	Besoek	128
7.2.11	Runderpes en oorlog	129
7.3	Ten slotte	131

AFDELING III: 'N KULTUURHISTORIESE BEELD

8 HUISVESTING EN HUISINRICHTING

8.1	Huisvesting	132
8.1.1	Bestaande huisvesting	133
8.1.2	Tydelike skuilings	133
8.1.3	Bossieshuise	134
8.1.4	Papkuil-en-kleihuise	138
8.1.5	Sooihuise	138
8.1.6	Kleihuise	139
8.1.7	Klei-en-kliphuise	139
8.1.8	Ander materiaal	140
8.1.9	Eerste veeskuilings	140
8.1.10	Opstal neem vorm aan	141
8.1.11	Huise van roustene	142
8.1.12	Sinkhuise	144
8.1.13	Kalkkliphuise	146
8.1.14	Aanbouings en uitbreidings	147
8.1.15	Baksteenhuise	147
8.1.16	'n Werf in 1915	149
8.1.17	Blomtuine as versiering	149
8.1.18	Die Duitse "Dorf"	150
8.1.19	Water vir huisverbruik	152
8.2	Huisinrigting	153
8.2.1	Die kookplek	154
8.2.2	Vloere	157
8.2.3	Beligting	158
8.2.4	Kombuisgoed	158
8.2.5	Yskaste	160
8.2.6	Ander	161

9 KLEREDRAG

9.1	Inleiding	168
9.2	Kleremakers	169
9.3	Materiaal	171
9.4	Patrone	172
9.5	Kledingstukke	173
9.5.1	Vroueklere	173
9.5.2	Mansklere	178
9.5.3	Kinderklere	180
9.6	Skoeisel	182

9.7	Hekel-, borduur- en breiwerk	184
9.8	Modeklere	185
9.9	Ten slotte	185
10	KOS EN DRANK	
10.1	Inleiding	187
10.2	Brood	188
10.3	Melk en melkgeregte	192
10.4	Vleis en vleisprodukte	198
10.4.1	Inleiding	198
10.4.2	Die slagfees	198
10.4.3	Slaghuise	214
10.4.4	Wildsvleis	214
10.4.5	Slagtyd vandag	215
10.5	Ander geregte	216
10.5.1	Inleiding	216
10.5.2	Sop en "Eintopfessen"	217
10.5.3	Groente	220
10.5.4	Droëvrugte	223
10.5.5	Kluitjies	223
10.5.6	Slaai	224
10.6	Ingemaakte voedsel	225
10.7	Poedings	228
10.8	Koek	229
10.9	Kos vir spesiale geleenthede	234
10.9.1	Bruilofte	234
10.9.2	Kersfees	235
10.9.3	Paasfees	235
10.10	Drank	236
10.11	Lekkernye vir kinders	237
10.12	Veldkos	238
10.13	Babakos	241
11	BOERDERY EN ANDER AKTIWITEITE	
11.1	Ontwikkeling van die landbou	243
11.1.1	Bestaansboere	243
11.1.2	Hoenderboerery	244
11.1.3	Veeboerdery	246
11.1.4	Groenteboerdery	250
11.1.4.1	Die begin	250
11.1.4.2	Bemesting	251
11.1.4.3	Produksie	252

11.1.4.4	Grondbewerking	259
11.1.4.5	"Soet" groente	262
11.2	Landboutentoonstellings	262
11.3	Watervoorsiening	265
11.4	Die houtbedryf	268
11.5	Die blombedryf	274
11.6	Ander manswerk	281
11.7	Vrouwewerk	283
11.8	Kinderwerk	292
11.9	Vervoer	304
11.9.1	Inleiding	304
11.9.2	Stap	304
11.9.3	Stootkar	306
11.9.4	Trekdiër en kar	307
11.9.5	Fietse	310
11.9.6	Motorrytuie	311
11.9.7	Openbare vervoer	313
12	LEWENSVERLOOP	
12.1	Geboorte en doop	314
12.1.1	Geboorte	314
12.1.2	Doop	318
12.2	Verlowing en huwelik	321
12.2.1	Verlowing	321
12.2.2	Uitnodiging	322
12.2.3	Die "Polterabend"	323
12.2.4	Vorbereiding	324
12.2.5	Bruilof	324
12.3	Dood en begrafnis	332
12.3.1	Ongelukke en siektes	332
12.3.2	Dood	334
12.3.3	Roudiens	338
12.3.4	Teraardebestelling	341
12.3.5	Die routydperk	342
12.3.6	Grafstene	342
13	KERK EN SKOOL	
13.1	Inleiding	343
13.2	Kerk en geloof	343
13.2.1	Kerkgeboue	343
13.2.2	Kerkvastheid	346

13.2.3	Huisgodsdienst	347
13.2.4	Kerkfeeste	351
13.2.5	Katkisasie en aanneming	364
13.2.6	Nagmaal	370
13.2.7	Ander gebruike	373
13.3	Skool en opleiding	380
13.3.1	Inleiding	380
13.3.2	Eerste eksamen	381
13.3.3	Skoolinwyding	382
13.3.4	Verwelkoming van onderwyser	384
13.3.5	Skool- en ander opleiding	385
13.3.6	Opvoeding tuis	391
13.3.7	Ander	393
14	TAAL	
14.1	Inleiding	395
14.2.1	Platduits, Hoogduits en Afrikaans	395
14.2.2	Die Godeffroy-setlaars	396
14.2.3	Hoogduits as vreemde taal	397
14.2.4	Platduits/Duits minder gebruik	399
14.2.5	Teenkanting teen Engels	401
14.2.6	Afrikaans	405
14.2.7	Verafrikaansing	406
14.2.8	Die oorlog en sy gevolge	407
14.2.9	Drietalingheid	409
14.2.10	Afrikaans as Lutherse kerktaal	409
14.2.11	Afrikaans buite; Duits binne	411
14.2.12	Huidige taalsituasie	412
14.3.	Philippi-Afrikaans	412
14.3.1	Geskrewe Afrikaans	413
14.3.2	Gesproke Afrikaans	415
14.3.3	Grammatika	417
14.3.4	Duitse woorde	420
14.4	Hedendaagse Vlake-Duits	424
14.5	Ten slotte	426
15	SPREEKWOORDE, UITDRUKKINGS, RYMPIES EN GEBEDE	
15.1	Spreekwoorde en uitdrukkings	427
15.2	Rympies	440
15.3	Gebede	443

16	NAAMGEWING	
16.1	Familiename	445
16.2	Voorname	449
16.3	Byname	451
16.3.1	Naam plus familienaam	451
16.3.2	Verkleinings	452
16.3.3	Byname binne familie	454
16.3.4	Voorkoms	455
16.3.5	Ander	457
16.4	Plek- en straatname	458
16.5	Plaas- en huisname	462
16.6	Latere en huidige doopname	465
17	VOLKSWYSHEID	
17.1	Geneeskundige behandeling	467
17.1.1	Homeopatie	467
17.1.2	Volksgeneeskunde	473
17.1.3	Skoolgeneeskunde	484
17.1.4	Veeartsenykunde	486
17.2	Volksgeloof	488
17.3	Volksweerkunde	494
18	ALGEMENE LEWENSWYSE	
18.1	Ontspanning	497
18.1.1	Kultuur- en verenigingslewe	498
18.1.2	Buitelug-ontspanning	513
18.1.3	Binnenshuise ontspanning	521
18.1.4	Basaar	530
18.1.5	Vandag	538
18.2.	Kinderspel	538
18.2.1	Buitespel	539
18.2.2	Binnespel	547
18.2.3	Ten slotte	551
19	STAALTJIES	552

20	DIE SETLAARS AS SUID-AFRIKANERS	
20.1	Aanpassing	572
20.2	'n Duitse kolonie	573
20.3	Die Tweede Wêreldoorlog	577
20.4	Lewe op die grens	578
20.5	Volwaardige Suid-Afrikaners	581

21	SLOTBESKOUING	
21.1	Inleiding	582
21.2	Perspektief	583
21.3	Karaktereienskappe	584
21.4	Bedreigings	598
21.5	Aanpasbaarheid	603
21.6	Gemeentelewe vandag	604
21.7	Voedselproduksie	605
21.8	Die toekoms	607

BYLAES

Bylae I	Vertaling van werkkontrak	609
Bylae II	Godeffroy-setlaars	611
Bylae III	Kaart van setlaarsgebied	614
Bylae IV	1877/78-setlaars	615
Bylae V	1883-setlaars	620
Bylae VI	Setlaars in die Boland	633
Bylae VII	Setlaars by Durban Road en Eersterivier	636
Bylae VIII	Kaart van setlaarsgebied, Durban Road	638
Bylae IX	Vertelling in Platduits	639

AFKORTINGS, MATE EN GEWIGTE	642
------------------------------------	------------

BRONNELYS	644
------------------	------------

AFDELING I
DIE TYDVAK TOT 1877

1 DIE VROEGSTE DUITSERS IN SUID-AFRIKA

1.1 Inleiding

Toe die Kaapse verversingspos in 1652 gestig is, was Duitsland as gevolg van die Dertigjarige Oorlog (1618-1648) verarm. Duitse soldate wat ná die vredesluiting geen heenkome gehad het nie, het hulle vir diens by die VOC aangemeld (Hellberg 1954b:3). Dit was die begin van 'n voortdurende vloei van Duitsers na die Kaap. Tydens die Hollandse Tydvak (1652-1806) het tussen 14 000 en 15 000 Duitsers na die Kaap gekom (Hoge 1945:156). Soms was net enkele van die soldate aan die Kaap nie-Duitsers; in 1761 byvoorbeeld was van die 422 soldate slegs 24 Hollanders, die res Duitsers (Hoge 1945:159). Volgens die genealoog J.A. Heese was 33,7 persent van die Afrikanervolk in 1867 van Duitse afkoms. Net die Nederlanders, met 34,8 persent, het 'n groter bydrae gelewer (1971:54).

Ondanks die groot getal Duitse immigrante, en ondanks die feit dat hulle in alle lae van die bevolking verteenwoordig was, is van 'n Duitse kultuur aan die Kaap in die eerste twee eeue ná die Europese volksplanting geen sprake nie (Schnell 1954:20). Omdat 'n groot persentasie van die Duitsers vrygeselle was, het hulle aan die Kaap met Hollandse vroue getrou. Die volgende geslag se moedertaal was Hollands, daar was geen Duitse skool of kerk nie en geen kulturele bande met Duitsland om hul Duitsheid in stand te hou nie (Schnell 1954:19).

Slegs eenmaal het hulle as groep opgetree: toe hulle van 1742 tot 1779 geveg het vir die reg om 'n Lutherse gemeente aan die Kaap te stig (Hellberg 1954b:5). Toe die "evangelisch-lutherische Gemeinde" in 1780 gestig is, was 372 van die 424 manlike gemeentelede van Duitse afkoms (Hellberg 1954a:81). Die eerste predikant van die gemeente was 'n Hollander en die preektaal asook die "Gottesdienstordnung" was Hollands. 'n Ou wynpakhuis van Martin Melck in Strandstraat is as kerk gebruik (Ludewig 1911:8).

Tydens die eerste gedeelte van die Britse Tydvak (1806 tot ongeveer die middel van die negentiende eeu) het 'n groot aantal Duitsers toestemming gekry om hulle aan die Kaap te vestig (Schnell 1954:19). Die assimilasie van Duitse immigrante met die bestaande bevolking (hoofsaaklik met Hollandssprekendes) het voortgeduur. Of dit nou 'n Hollandse of 'n Britse regering was, die Duitse immigrante het in dié tyd deel geword van die Kaapse

bevolking en hulself as Suid-Afrikaners eerder as Duitsers beskou (Schnell 1954:26).

In die tweede helfte van die negentiende eeu het die Koloniale regering 'n paar staatsondersteunde immigrasieprojekte uit Duitsland onderneem. Die setlaars wat hulle op die Kaapse Vlakte gevestig het (1877/83), was deel van die laaste van dié projekte.

1.2 Duitse sendinggenootskappe

Duitse sendinggenootskappe het 'n groot invloed op die land se ontwikkeling gehad en hul nasate lewer 'n bydrae op talle gebiede.

Die eerste sendeling na die Kaap was 'n Duitser, die Morawiër Georg Schmidt, wat in 1737 gekom het. Toe hy in 1742 sy bekeerlinge begin doop, het Kaapse kerklui daarteen beswaar gemaak. Hy het in 1744 na Duitsland teruggekeer (Hoge 1945:166). In 1792 is die Morawiërs weer aan die Kaap toegelaat (Schnell 1954:231). Dit was die begin van 'n kragtige sendingaksie wat nie net 'n geestelike nie, maar ook praktiese invloed op sy volgelinge gehad het (Schnell 1954:233). Teen 1860 het die Broederkerk altesame agttien skole met 1 726 leerlinge plus vyf kleinkinderskole gehad. In 1868 kon van Genadendal se 3 100 inwoners byna die helfte lees en 700 skryf; van Elim se 1 400 kon 765 lees en 340 skryf (Schmidt-Pretoria 1955:127). Naas Genadendal en Elim is nog vyf stasies in die Kaapkolonie aangelê: Mamre, Enon, Clarkson, Goedverwacht en Wittewater. Elk van dié hoofstasies het ook een of meer buitestasies gehad (Balie 1991:iii).

Die bedrywighede van ander sendinggenootskappe in Suider-Afrika was die gevolg van twee bewegings in die agttiende- en negentiende-eeuse Europa: die humanisme en 'n godsdiensherlewing (Schnell 1954:233).

Die Rynse Sending is in 1799 gestig en het in 1829 sy eerste sendelinge na Suider-Afrika gestuur (Schnell 1954:235). Stasies is op Stellenbosch, Sarepta, Wupperthal, Steinkopf en Saron gestig (Schmidt-Pretoria 1954:134). Die Berlynse Sending het onder meer Zoar en Amalienstein tot stand gebring (Schmidt-Pretoria 1955:137). Hul eerste sendelinge is in 1833 na Suider-Afrika gestuur (Schnell 1954:235).

Die Rooms-Katolieke Kerk het ook sendelinge na Suider-Afrika gestuur. Dié priesters, monnike en nonne het oral "dem deutschen Namen in Südafrika Ehre gemacht" (Hellberg 1954b:24).

Die Hermannsburgse Sending het betreklik laat (1853) in Suider-Afrika begin. Omdat dit 'n groepsvestiging eerder as bloot 'n sendingaksie was, word hulle apart bespreek.

1.3 Die "Katoen-Duitsers" (1848)

Die "Baumwoll-Deutschen" was die eerste groepsvestiging van Duitsers in Suid-Afrika. Hulle word die "Katoen-Duitsers" genoem omdat hulle vir die Natal Cotton Company sou kom katoen kweek. Dit was nie 'n Koloniale immigrasiepoging nie, maar dié van 'n Duitse Jood, Jonas Bergtheil. Hy het eiendom in Natal gehad. In 1847 het hy in Duitsland advertensies onder die opskrif "Anerbieten für Auswanderungslustige" geplaas (Schmidt-Pretoria 1955:42). Veral predikante het belangstellendes gemaak en gesê hy wil die Duitsers net uitbuit. Altesame 190 immigrante uit Noord-Duitsland het in 1848 in Port Natal geland. Die nedersetting, sowat 11 km van die Durbanse hawe, is op voorstel van die sendeling Wilhelm Posselt Neu-Deutschland genoem (Hellberg 1954b:9). Posselt was van die Berlynse Sending wat toe in die omgewing van Pietermaritzburg gewerk het (Hellberg 1954b:9). Hoewel die katoenbedryf misluk het, het die gebied gefloreer:

"The success which these people attained as agriculturists, the proofs which they furnished of the capabilities of the soil, and the strength which a body of industrious peasants always imparts to a country, clearly pointed out one of the classes of settlers most suited to Natal" (Schmidt-Pretoria 1955:54).

Die koms van die Hermannsburgse sendelinge vyf jaar later het die "Baumwoll-Deutschen" versterk en gelei tot die stigting van verdere Duitse nedersettings in die Natalse binneland en Transvaal.

Durban se stadsuitbreiding het later dieselfde bedreiging vir Neu-Deutschland ingehou as Kaapstad vir Philippi. Die eens florerende Duitse "plaasdorp" staan vandag bekend as New Germany en is onder meer deel van die Durbanse nywerheidsgebied.

1.4 Die Hermannsburgers (1853)

Die Hermannsburgse Sending het immigrantenedersettings eerder as sendingstasies gestig omdat hulle sendelinge sowel as "koloniste" na Afrika gestuur het. Dié sending, deur Louis Harms in 1849 in

Hermannsburg op die Lüneburger Heide gestig, is die "Bauernmission" genoem omdat dit uit 'n boeregemeenskap ontstaan het en dit sendelinge sowel as landbouers en ambagsmanne in sy diens uitgestuur het (Küsel 1992:140). Die koloniste se vlyt moes as voorbeeld vir die inboorlinge dien. Die eerste groep van 1853 was vir Oos-Afrika bestem, maar kon nie daar toestemming kry om te land nie. Op hul terugvaart is by Durban aangedoen, waar Posselt voorgestel het dat hulle hul daar vestig. Hul nedersetting is Neu-Hermannsburg genoem. In die volgende sewentien jaar is met elke nuwe groep sendelinge ook 'n groep koloniste gestuur. In Natal was later vyftien stasies en in die ZAR nege (Hellberg 1954b:11).

Voorbeelde van die bekendste gebiede wat vandag nog 'n Duitse karakter het, is Lüneburg, Vryheid en Bergen in Natal en Kroondal in Transvaal. Omdat hulle ook uit die Lüneburger Heide gestam het, stem talle familiename van Hermannsburgse sendelinge en koloniste ooreen met dié van Philippi-setlaars: Kohrs, Rabe, Buhr, Prigge, Werth, ensovoorts.

Die tweede groepsvestiging van Duitsers in Suid-Afrika was dus nie 'n sakepraktyk soos die eerste nie, maar in diens van die "Heiden-Mission" (Hellberg 1954b:11).

1.5 Duitse militêre setlaars (1857)

Die militêre setlaars van 1857 het dieselfde kenmerke as die vorige twee gehad: hulle was 'n geslote groep, het uit 'n beduidende getal bestaan, almal uit dieselfde agtergrond, het dieselfde doel gehad, en het hulle uiteindelik in geslote gemeenskappe gevestig (Hellberg 1954b:12). Daar was nogtans een belangrike verskil: hulle het nie uit gesinne bestaan nie (Schnell 1954:130-133).

Dit was Brittanje se heel eerste amptelike immigrasieprojek van Duitsers na Suider-Afrika. Dit moes help om twee probleme vir die Britse regering op te los. Teen 1854 was daar 90 000 swartes in Brits-Kaffrarië, teenoor 'n klein getal blankes bestaande uit 91 offisiere, 2 713 manskappe en 'n burgerlike bevolking van net meer as 'n duisend, waarvan 424 manlik was (Schnell 1954:29). Engeland is in 1855 in die Krim-oorlog teen Rusland betrek. 'n Vreemdelingelegioen is onder Duitsers gewerf, maar die oorlog is beëindig nog voor hulle na die front gestuur kon word (Hellberg 1954b:12). Brittanje het gemeen hy kon dié soldate militêre setlaars maak en terselfdertyd die probleem van 'n klein blanke

bevolking en swak verdedigingstelsel in Brits-Kaffrarië oplos (Hellberg 1954b:12).

Die projek was 'n mislukking. Die meeste soldate was ongetroud en het dus geen rede gehad om hulle te vestig nie (Schnell 1954:130-133). Weens 'n opstand in Indië is sowat die helfte van die 2 362 man soontoe gestuur. Van die agtergeblewenes het tog goeie landsburgers geword. Een van hulle, die latere Parlements lid en minister F.X. Schermbrücker (SABW I:718), het onder andere die immigrante van 1877/83 wat hulle op die Kaapse Vlakte gevestig het, gehelp (Hellberg 1954a:98).

1.6 Die Duitse landbousetlaars (1858/59)

Die volgende immigrasiepoging, die landbousetlaars van 1858/59, en die daaropvolgende Godeffroy-setlaars (tot 1862) het saam die Eerste Duitse Immigrasiegolf gevorm en tot die koms van die Tweede Golf (1877/83) gelei (Hellberg 1954a:81).

In die negentiende eeu het Wes-Europa 'n moderne weergawe van 'n "Völkerwanderung" beleef. Die klein groepies Europeërs wat aanvanklik in die "Nuwe Wêreld", Amerika, 'n beter toekoms gaan soek het, het 'n magtige stroom geword. In die gedenkboekie by die vyftigjarige bestaan van die Lutherse St. Johannis-gemeente in Wynberg skryf pastor H. Ludewig (toe predikant daar):

"Es ist bekannt, wie Deutschland in der Mitte des vorigen Jahrhunderts von einem fast blinden und tolleren Auswanderungsfieber ergriffen wurde. Die wirtschaftlichen Verhältnisse im deutschen Vaterlande waren damals für die ärmeren Volksklassen [...] nicht die besten. Es war den Tagelöhnern kaum Gelegenheit gegeben, sich aus ihren niederen Verhältnissen herauszuarbeiten [...] Ein Abzugskanal für die immer zunehmende arme Bevölkerung war aber nötig, und der floss nun ins Ausland" (1911:14).

Verbeterde see- en landvervoer, asook verskeie immigrasieprojekte vir mense wat nie self die reisgeld kon betaal nie, het die proses aangehelp. Die totale getal emigrante uit die Duitse state vir die tydperk 1820 tot 1890 was sowat vyf miljoen. Ongeveer 90 persent het na Amerika gegaan. Die rede vir die klein getalle na die suidelike Britse kolonies lê voor die hand: hulle was nie so bekend soos Amerika nie; die klimaat en inboorlinge is gevrees; die gebiede was minder ontwikkel; die kanse op indiensneming

skraler. Die belangrikste was dat die reisgeld na Amerika goedkoper was. Dié massas emigrante uit Duitsland het die gedagte laat ontstaan dat van hulle met hulp van die Britse owerheid na die Oos-Kaap kon kom. Daar is ook gemeen dat die Duitse militêre setlaarspoging van 1857 net kon slaag as dit dadelik deur burgerlike immigrante opgevolg word (Schnell 1954:159).

Die Koloniale owerheid het in 1857 met die Kaapstadse verteenwoordiger van die redery Godeffroy en Seun van Hamburg ooreengekom om 4 000 Duitsers na Oos-Londen te bring (Hellberg 1954b:16). Die getal is egter later met die helfte verminder, en altesame 1 882 immigrante het in 1858/59 in die Oos-Kaap gearriveer (Hellberg 1954b:16). Met hul koms is een doelwit bereik: setlaars wat kon boer. Hulle het bewys dat, gegewe die regte immigrant, intensiewe boerdery buite die Bolandse winterreënvalstreek moontlik is (Schnell 1954:200). In 1867 het die redakteur van die Grahamstown Journal geskryf:

"one of the most important questions for the Cape is being worked out by the German immigrants [... They] are proving that an industrial white population can live and prosper on the soil of South Africa, by the means of personal labour bestowed on comparatively small allotments [...] There is a notion [...] that the colony is not adapted to carry small white proprietors, that it is useless to think of families settling down on a few acres [...] They are proving that that can be done which is said cannot be done" (Schnell 1954:201).

Die skepe met Duitse immigrante vir die Oos-Kaap het almal by Kaapstad aangedoen vir vars water. Sakelui en boere het daar aan boord gegaan om "tüchtige Arbeiter" (Ludewig 1911:15) te soek. Die regering kon dit nie verhinder nie. Die enigste voorwaarde was dat die werkgewer die reisgeld aan die regering terugbetaal. Van hulle het werk op wingerdplase in Constantia gekry, ander het ná verstryking van hul werkkontrakte in ander dele van die Wes-Kaap na Wynberg en omgewing getrek omdat daar reeds 'n Lutherse gemeente was (Ludewig 1911:16).

1.7 Die Godeffroy-setlaars (1858/62)

Nie alle voornemende Duitse emigrante kon met die projek vir landbousetlaars na die Oos-Kaap emigreer nie. Danksy die goeie reputasie van die Duitse werkers aan die Kaap was daar só 'n groot

aanvraag dat Godeffroy en Seun met hul eie immigrasieprojek voortgegaan het. Vir die doeleindes van hierdie studie word dié immigrante die Godeffroy-setlaars genoem.

Kaapse handelaars en boere het die maatskappy genader en vir hulle gesê watter soort werkers hulle verlang, waarop die maatskappy in Duitsland kontrakte met geskikte voornemende emigrante gesluit het. Van die eerste Duitsers wat hulle op die suidwestelike rand van die Kaapse Vlakte gevestig het, het eers as arbeiders vir boere in die Swartland gewerk.

"The beginning of general immigration to the Western Province of the Cape Colony was an epilogue, though an important one, to the movement just studied [die landbousetlaars van 1858/59]. When the Imperial Government reduced the number of immigrants [...] about 200 additional families had already been engaged. As it was impossible to leave these in Germany [...] Messrs. Godeffroy and Son sent them out [...] on the responsibility of the firm [...] They] have proved to be a very contented, obedient and industrious class of people and in every respect the very best immigrants for agricultural and stockbreeding purposes [...] However, the more the Germans came out, the greater was the demand [...] so that for some time there was still unofficial, though sanctioned, immigration from Germany to the Cape" (Schnell 1954:210-12).

Volgens 'n artikel wat in die ou Philippi-pastorie gevind is (geskryf deur óf pastor Heinrich Mahnke [Philippi 1920-48] óf onderwyser Klaus Schröder [Philippi 1922-27;1930-38]), was die Godeffroy-setlaars se vergoeding gratis huisvesting en kos, asook £5 per maand. Daaruit moes die reisgeld binne twee jaar terugbetaal word. By hul aankoms het die werkgewer die reisgeld aan die redery betaal. Dit was £12:12 vir almal bo tien en die helfte vir kinders onder tien. Die loon sou halfjaarliks betaal word, en die werkgewer sou telkens 'n kwart van die reisgeld aftrek. As dit nie binne die bepaalde tyd afbetaal kon word nie, moes hy werk totdat die skuld vereffen is (Blumer 1959:12).

Dertien groepe, met 'n totaal van 1 262 siele, is gestuur (Schnell 1954:212). In Kaapstad is hulle in 'n skuur onderdak gegee totdat hul werkgewers hulle met esel- of ossewa afgehaal het. Op die plase het dit "sehr kümmerlich" met die Duitse werkers gegaan (Blumer 1959:12). Nadat hul kontrakte verstryk het, het hulle nog swaarder gekry:

"When these Germans launched forth on their own, their hardships and trials began [... Some] hired small farms in the Constantia valley or on the edge of the Cape Flats. Here they started growing vegetables [...] Others did what their hands found to do, eager to work hard, anxious to be their own masters, and loath to remain what they had been in Germany - servants. Such a spirit could not but meet with success" (Schnell 1954:213).

Die Duitse arbeiders het ná afloop van hul kontrakte in die Swartland 'n eie heenkome gesoek. Hulle het immers Duitsland verlaat om 'n beter toekoms vir hulle en hul nageslag te skep (Hellberg 1954a:93). Buitendien is gesê "deutscher Sinn stand nach Freiheit und Selbständigkeit" (Ludewig 1911:21). Die werkers op wingerdplase in Constantia, of wat grond in die omgewing kom huur het, het gou die agting van die wynboere afgedwing:

"Sie zeichneten sich durch Fleiss, Ausdauer und Sparsamkeit aus" (Blumer 1959:13).

Danksy hul werkywer en gedrag was dit dus nie vreemd dat die regering meer sulke immigrante na die Kaap wou bring nie. Toe John X. Merriman in 1875 as kommissaris van kroongrond aangestel is, het hy op 'n oriënteringsreis die vordering van die Duitse landbousetlaars in Brits-Kaffrarië gesien. Dit het hom só beïndruk dat hy hom onmiddellik beywer het vir 'n amptelike immigrasiepoging na die Wes-Kaap.

"Er sah den Unterschied zwischen den deutschen Dörfern und den anderen Siedlungen Kaffrarias, und da stand es bei ihm fest: er wollte wieder Siedler aus Deutschland kommen lassen" (Hellberg 1954a:82).

Merriman het gemeen dat die Kaapkolonie 'n veel groter Europese bevolking nodig het as dit verder wou ontwikkel. Hy het gehoop dat altesame 15 000 Duitse setlaars na die Kaap gebring kon word (Hellberg 1954a:82). Van die setlaars van 1877/78 en die meeste van 1883 sou hulle op die Kaapse Vlakte vestig.

2 DIE KAAPSE VLAKTE TOT DIE KOMS VAN DIE DUITSE SETLAARS

2.1 Geografie

Die Kaapse Vlakte is oos van die Kaapse Skiereiland geleë en verbind dit met die binneland. Geografies gesproke word die Vlakte begrens deur die see aan die suidekant; die westelike grens is die Skiereiland-bergketting (Joubert 1956:26), bestaande uit Tafel-, Constantia- en Muizenberg. Die noordwestelike grens is Tafelbaai en noordoostelik die Tygerberg (Taljaard 1949:29). Die area bestaan uit 'n

"plat gelyk terrein van sand wat op plekke deur vleie vasgepen [is]. Op hierdie gelyk vlakte kom kleiner sandduine op 'n paar plekke voor [...] Op baie plekke is die watertafel gedurende die reënseisoen bogronds" (Joubert 1956:27).

Wetenskaplikes het vasgestel die sand

"extend to depths of 90 feet and more below the surface, and that they rest on an uneven foundation of 'Malmesbury' rock and granite" (Taljaard 1949:28).

Die Vlakte was voorheen 'n seestraat.

"The Cape Peninsula was [...] entirely fenced in by the ocean and only became a real peninsula after the coastal elevation of 60 feet took place. The fact that the average elevation of the Flats Region is in the vicinity of 110 feet can only be due to the subsequent action of wind, in piling up sand" (Taljaard 1949:29).

Die vleie op die Vlakte is nie blote "surface depressions" nie,

"but actual stream courses, which in time became barred from access to the sea by dune sands" (Taljaard 1949:29).

Taljaard vergelyk die groot vleie soos Seekoe-, Prinses-, Ronde- en Sandvlei met die mere aan die Atlantiese kus van Amerika, en in Suid-Afrika met dié van George en Knysna (1949:29). Met die verloop van eeue het plante op die vleiagtige Vlakte begin groei, en dit

was min of meer in hierdie vorm dat Jan van Riebeeck die Vlakte aangetref het (LBW 17/2/1954).

2.2 Voor die volksplanting

Of die Vlakte voor die koms van die Europeërs permanent bewoon is, is moeilik om vas te stel. Dat inheemse volke - inderdaad ook prehistoriese mense - oor die Vlakte getrek het, is egter reeds bewys. 'n Groot argeologiese vonds is op die Vlakte gemaak, wat aandui dat prehistoriese mense hier beweeg het. Dit is die skedel van 'n prehistoriese mens, en word die Kaapse Vlakte-skedel genoem. 'n Dybeen en werktuie is ook gevind.

"This archaeological discovery was made by Prof. M.R. Drennan in 1928 on an old land surface in a sand quarry [...] at a depth of 6 ft, together with a thighbone and Middle Stone Age tools" (SESA III:31).

Die Kaapse inheemse bevolking, die Khoisan, was nomadies; dat hulle oor die Vlakte getrek en die gebied vir jag gebruik het, is waarskynlik. In Retreat is beendere van Strandlopers ontdek toe sandduine (waarskynlik omstreeks 1920) gelyk gemaak is (CB 1982). Nog bewyse is gevind vir die teenwoordigheid van Strandlopers. 'n Duitse setlaar-afstammeling, Freddy Hubach - bekend as die sandkoning vanweë sy glassandonderneming - het sedert die twintigerjare etlike bewyse gekry dat Strandlopers in die gebied rondgetrek het:

"As sandleweransier het Freddy Hubach deeglik kennis gemaak met die grondformasies op die Kaapse Vlakte [...] 'n Lang geskiedenis lê [hier] begrawe, sê hy. Werktuie van Strandlopers, seefossiele, maalstene van vroeëre bewoners van die Skiereiland en geraamtes van waarskynlik Strandlopers, is al deur hom blootgelê" (DB 6/5/1950).

2.3 Die Hollandse Tydvak

Dit blyk dat die Vlakte tot met die koms van die Duitse setlaars van 1877/83 grotendeels onbewoon was. Volgens Van Riebeeck se Daghregister het hy op 4 Februarie 1656 die moontlikheid van 'n

kanaal oor die Vlakte om Tafelbaai met Valsbaai te verbind, ondersoek. Dit was 'n opdrag van Rijckloff van Goens wat die Kaap kort daarna (in 1857) as kommissaris van die VOC besoek het (SABW I:863). Die ekspedisie is só in die Daghregister opgeteken:

"Is den Commandeur Riebeeck [...] met een trop soldaten gegaen na de Bay Falsa om eens aff te speculeren, gelijk d'heer van Goens oock in remommandatie had gelaten, off de vlakte tusschen die ende dese bay bequamelijck soude cunnen werden deurgestecken, om alsoo dese Caap tot een eylant te maacken" (Bosman 1955:10).

Die grond, het hy bevind, is "altemalen [...] sandige gront [...] en vol hooge duynen" (Bosman 1955:11). Van Riebeeck het daardie nag op die Vlakte sleg geslaap, want hy,

"met al 't volcq [is] uyt den slaep gehouden door de menighte zeekeoyen, leeuwen, tijgers ende ander wilt gedierte, welcke haer telckens dicht bij de opgeslagen tent lustich lieten hooren brullen" (Bosman 1955:12).

Op 'n kaart wat omstreeks 1670 geteken is, word "the Line where they intended to have cutt through the ground" oor die Vlakte aangedui. Die Vlakte self word in sewentiende-eeuse Engels as "Barron Grounds" beskryf (KAB:M1/1480) (Sien illus. 1). In 1656 is op 'n paar plekke proewe met die grawe van die voorgenome kanaal gedoen. Van Riebeeck het egter gemeen dat die verversingspos nie so 'n groot taak kon onderneem nie (Bosman 1955:10).

Op 'n kaart "van het Fort de Goede Hoop en de daaromheen gelegen Landen tussen de Tafelbaai en Baai Fals 1657?" word die Vlakte aangedui as "'t groote velt en de wijte tusschen beyde bayen". Die grond word beskryf as "altemaelen sand" en "onbequaem te bebouwen", met "seer hoge ende oock leege duynen" (Bosman 1955:teenoor 101). In vroeë transport-aktes het goewerneys aan die Kaap die gebied as "De Groote Woeste Vlakte" beskryf (SESA III:31).

Dit was oorspronklik bedek met 'n

"light growth of low bushes, which was stripped by generations of slaves in search of firewood, until the flats became a desert of shifting sanddunes" (SESA III:31)

2.4 Die Britse Tydvak

In die tyd van die Engelse besetting was die Vlakte steeds ryk aan natuurlewe. Lord Charles Somerset, goewerneur van 1814 tot 1827, het byvoorbeeld 'n jaglosie by Seekoevlei gebou (Visser 1971:7). Toe sir George Napier in 1837 goewerneur geword het, het die botanis C.J.F Bunbury 'n jaar lank aan die Kaap gebly. Op 19 Februarie 1838 het hy die Vlakte besoek:

"I botanised [...] on these Flats, a wide and level expanse of loose white sand, covered with a vast variety of heaths, and other low shrubs [...] There] is not a hill nor a rock to be met with in the line between the two bays, - nothing but this dead flat of sand" (Bunbury 1848:67).

Die verfrissende lug op die Vlakte het hom beïndruk:

"The air out here is much cooler, pleasanter, and more bracing than at Cape Town" (Bunbury 1848:67).

Hoewel Februarie die droogste en warmste tyd van die jaar is, het Bunbury 'n groot verskeidenheid plante op die Vlakte gevind:

"Although this is the least favourable season of the year for botany, yet the variety of plants on the Flats is still very great. The heaths are particularly beautiful" (Bunbury 1848:68).

Sir John Molteno (1814-1886), wat van 1872-78 die eerste premier van die Kaapkolonie was, het in sy herinneringe oor die Vlakte geskryf dat hy in sy jong dae dikwels daar gekom het:

"I know every inch of the Cape Flats, for I was lucky enough to possess a good horse, and whether as a follower of the old Cape Hunt, or after game, wild fowl or flowers, I may claim that hardly a day [...] passed without my spending [...] it on the much beloved Cape Flats. Every lake or vlei, every old sandhill, every track [...] were familiar to me. Where the secretary bird, the crow, the kingfisher, both great and small, nested, which vlei contained the best [...] springers [...], where the best flowers grew [...] That lake district could so easily and cheaply have been secured for the public a few years ago [...] Fifty years ago the whole Cape Flats could have been purchased,

and what a priceless gift, to the present day and future world it would have been! The botanists, zoologists, ornithologists, and votaries of all the ologies, would have flocked to the Cape" (CA 18/2/1922).

2.5 Bewoning ná die volksplanting

Dokumentêre gegewens oor die geskiedenis van die Kaapse Vlakte is skraal. Weens die sanderige en armoedige grond het die eerste Europeërs nie moeite gedoen om daar te gaan boer nie (LBW 17/2/1954). Die mense

"het die sandvlakte met sy skuiwende sandduine en swak dreineringsvermy solank moontlik. Op die beste dele het enkele plase bestaan, maar van [bewoning] was hier min sprake" (Joubert 1956:42).

Dit is nie duidelik presies wanneer Europeërs begin het om die Vlakte as woonplek te gebruik nie. 'n Mens kan aanvaar dat die Vryburgers veewagters gebruik het toe hulle begin het om weilisensies vir hul vee op die Vlakte te kry (KAB:RLR1-9/2). Die latere Duitse setlaarsplaas Graue Hügel/Grey Hill word vir die eerste keer kort na 1700 genoem, toe goewerneur W.A. van der Stel 'n weilisensie op 3 Desember 1703 aan Beatrix Verwey, weduwee van Hendrik Olivier, "in de Duijnen agter den graauwen heuvel" toegeken het (KAB:RLR1). Op ou kaarte word dit as Grauwe Heuvel aangedui (KLG:Cape Flats Sheet no.8). Die vroegste vermelding van die plaas Vaderlandsche Rietvlei is op 1 Mei 1731, toe Christiaan Maasdorp vergunning verkry het om sy diere daar te laat wei (KAB:RLR9/2). Op kaarte verskyn ook verwysings na Bestbier's Dam en Jan Bestbier's Fontein (KLG:Cape Flats Sheet no.8). Verder oos het die plaas Duynfontein saam met die plaas Manenberg oor 'n reeks lae quintjies gestrek (Visser 1971:17).

Die plaas Dieprivier verskyn ook 'n paar keer in die weiregisters, waarskynlik omdat daar water en weiding dwarsdeur die jaar was. Op 6 Oktober 1770 het die landbouer David Keyser 'n lisensie gekry om daar te boer. Dié eerste landbouer op die Kaapse Vlakte was nie suksesvol nie. Weens probleme oor waterregte en landerye wat deur die vee beskadig word, is besluit dat geen grond weer uitgegee sou word nie omdat veeboere gekla het dat landbou hul weiveld belemmer en trekboere dat hulle nie oral kon uitspan nie (Visser 1971:18).

Die veewagters wat die troppe vee moes oppas, sou dus die eerste permanente bewoners van die Vlakte wees. Dekades se beweiding het daartoe bygedra dat die fynbos en yl kreupelhout waarmee die Vlakte bedek was, byna uitgeroei is. Teen 1724 het die Kompanjie reeds met besorgdheid gemerk dat die Vlakte 'n volslae woestyn begin word. Só erg was dit dat die Here Sewentien in 'n stadium gevrees het dat Tafelbaai opgevolg gaan word met die sand wat daarheen gewaai is (Visser 1971:18).

Die Vlakte het die vroeë Europese setlaars aan die Kaap van die binneland afgesny. Verkeer was uiters moeilik as gevolg van los sand en skuiwende duine (Joubert 1956:41). Die eerste hardepad oor die Vlakte, van Kaapstad oor Soutrivier, Durban Road (Bellville) en Eersterivier, is eers in 1844 voltooi, en steeds was die verkeer uiters stadig. Hoofsaaklik muil- en ossewaens is gebruik (Joubert 1956:42). Winderosie sou ook die pad verbrokkel. Die inheemse hotnotsvy is suksesvol op die hellings aan weerskante daarvan geplant (Theal 1964:25). Nadat saad van die Australiese akasia (die Port Jackson) in 1845 per boot na die Kaap gebring is en dit gesaai is, is die bewegende sand op dele van die Vlakte geleidelik in bedwang gehou (Joubert 1956:42).

Volgens 'n kaart wat die historiese ontwikkeling van die Vlakte toon, was die suidelike voorstede van Kaapstad (Rondebosch, Claremont en Wynberg) nog tot 1850 tot klein areas beperk en is daar geen aanduiding van bewoning op die Vlakte self nie (Joubert 1956:7) (Sien illus. 2).

2.6 Die toestand by die koms van die setlaars

Etlike beskrywings van die gedeelte van die Vlakte waar die Duitse setlaars gevestig sou word, bestaan. Die "Holländer" wat in die omgewing geboer het, was Afrikaanse boere na wie die setlaars as Hollanders verwys het. In die gedenkboekie by die vyftigjarige bestaan van die St. Johannis-gemeente in Wynberg is geskryf dit was 'n

"öde Vlakte, die algemeen als unfruchtbar galt, und in der bis dahin nur drei bis vier Holländer als Viehzüchter lebten, fasst gar keine Farbigen" (Ludewig 1911:27).

Volgens nog 'n beskrywing was dit in die somer 'n sandwoestyn, in die winter 'n moeras:

"Weder Weg noch Steg fuhr durch dieses Gebiet. Man sah keinen Baum noch Strauch. Ausser einer kümmerlichen Heideart wuchs nur noch ein kleines Gestrüpp. Im Januar und Februar, zur Zeit der Sommerhitze, war die ganze Vlakte eine Sand- und Staubwüste; im Juli und August dagegen, während der Winterregen, ein grosser See und Morast. Ungehindert konnte man aus der Vlakte bis nach Claremont und Wynberg hineinsehen. Der Boden war unbearbeitet und gänzlich unfruchtbar. Die im Sommer vorherrschenden Südostwinde trieben den losen Sand überall vor sich her" (Blumer 1959:13).

Die gebied was "practically useless", en van landbou was daar geen teken nie. Die paaie was "mere sandtracks through shrubs" (Schnell 1954:224). Die Kleurlinge (waarskynlik die afstammelinge van die veewagters van vorige dekades) asook die "vier Holländische Buren" het nie 'n baie goeie bestaan gemaak nie en kon hulle "nur ganz kümmerlich ernähren" (Blumer 1959:13). Hulle was veeboere en het handel gedryf met melk, botter en eiers.

"Von Gartenbau war überall noch gar keine Rede; selbstverständlich fehlte es an allen festen Wegen, und die wenigen Sandwege waren im Sommer, da die Räder tief in den trockenen Sand einsanken, schwer befahrbar, im Winter aber durch vieles Wasser, das oft tiefe Löcher riss, wirklich nur mit Lebensgefahr zu befahren" (Ludewig 1911:28).

Die Wynberg Flats en Claremont Flats was 'n "weite, öde Sand- und Heide-fläche" (Ludewig 1911:28). Daar was geen bome nie, net heidebossies, gras en riete. Tog was dit in die lente so mooi dat dit met die eerste Skeppingsdae vergelyk kon word:

"im Frühjahr übersäet mit einem Teppich der schönsten und zartesten Blumen. Feierlich ruhig wie die Welt am Schöpfungstage, so lag sie da" (Ludewig 1911:28).

In die verslag oor die toestand van die "Crown Forests and Drift Sands" wat in 1878 in die Kaapse Parlement ingedien is (dus tydens die aankoms van die groepe van 1877/78), word berig dat die waaiesand op ander dele van die Vlakte in die vorige jaar suksesvol beheer is. Daar is weer versoek dat geen verdere weilisensies uitgereik word nie omdat dit te veel skade aan die bodem doen (KAB:HA120). Beweiding het ook winderosie aangehelp.

In 1882, kort voor die koms van die grootste groep setlaars (1883), het 'n verslag van J. Storr Lister, toe "Superintendent of Woods and Forests", gelui dat die Vlakte bestaan uit "vast sandy tracks, of which a considerable extent belongs to the Crown" (KAB:HA174). Toe nog het hy gemeen dat bosbou die geskikste benutting van die Vlakte sou wees:

"The work of actively fixing these Flats should be continued, and thus enhance their value. Nothing could be more useful for the district, or present better chances of being productive. The manner in which these works have progressed [...] should inspire entire confidence in the ultimate success of the scheme" (KAB:HA174).

Lister, wat die bosbouprojek wou deurvoer, was die eerste persoon wat sukses behaal het, en wel vanaf 1876, met die aanplant van die Port Jackson (SESA IX:22).

Die kommissaris van kroongrond, John X. Merriman, het kort daarna egter heel ander planne met die Vlakte gehad. Hy wou hê dit moet Kaapstad se "Produktionsquelle" vir vars groente word (Blumer 1959:13) - al is vroeër gemeen dit is "altemaelen [...] onbequaem te bebouwen" (Bosman 1955:teenoor 101).

3 DIE EERSTE DUITSERS OP DIE VLAKTE

3.1 Inleiding

Die sukses van die Duitse landbousetlaars in Kaffrarië was een rede waarom die Koloniale regering besluit het om 'n tweede amptelike immigrasiepoging uit Duitsland aan te lê. Dit was egter nie alleen danksy die suksesvolle Oos-Kaapse "Duitse dorpies" (Hellberg 1954a:82) nie. Van die landbousetlaars van 1858/59 vir die Oos-Kaap wat reeds in Kaapstad deur sakelui en boere van die skepe gehaal is, asook die private Godeffroy-setlaars wat van 1859 tot 1862 na die Kaap gebring is, het ook die weg gebaan vir die nuwe projek. Sommige van hierdie setlaars het op die rand van die Kaapse Vlakte gaan woon en het die grondslag vir die Vlaktegemeenskap gelê.

3.2 Die eerste Wynbergse Lutherse gemeente

In die eerste helfte van die vorige eeu het die Evangeliese Luthersche kerk in Strandstraat, Kaapstad - ook bekend as die "holländisch-lutherische Kirche" (Ludewig 1911:9) - gemeentelede gehad wat in die omgewing van Wynberg gewoon het (Hellberg 1957:150). Kort ná 1850 het die Sweedse brouer Letterstät sowat dertig Swede - almal Lutherane - na Nuweland laat kom. Hulle het hulle ook by die Strandstraatse Lutherse kerk aangesluit. Die Lutherane in die omgewing van Wynberg het nou gevoel hulle is sterk genoeg om 'n eie gemeente te begin. In 1852 is 'n filiaal van die Strandstraatse gemeente in Wynberg gestig (Ludewig 1911:11).

Die grond vir 'n kerk is in 1855 deur die Koloniale regering aan die gemeente geskenk. Bouwerk het in 1860 begin, en die kerk is in 1863 ingewy (Hellberg 1957:150). Ná net agttien maande het die gebou egter leeg gestaan, onder meer omdat die meeste Swede ná verstryking van hul kontrakte na hul vaderland teruggekeer het (Hellberg 1957:151). Die groot rede was egter dat die Lutherane 'n kerk met 'n eg Duitse karakter wou hê. In die Strandstraatse kerk het "viel reformiertes Wesen [...] sich eingebürgert" (Ludewig 1911:10), is Hollands gepreek en is geen Duitse gebruike soos by die uitdeel van die Nagmaal toegelaat nie (Hellberg 1957:33).

3.3 Die Duitse Lutherse gemeente

In Kaapstad was reeds lank beroeringe om 'n Duitse Lutherse kerk te stig. Pastor Ludolf Parisius en etlike gemeentedelede het hulle in 1861 eensydig van die Strandstraatse gemeente afgestig (Hellberg 1957:150). Die eerste diens van die nuwe St. Martini-gemeente in Langstraat is op 7 April 1861 gehou. In Wynberg is die eerste Duitse diens in September 1861 gehou (Ludewig 1911:13).

"Viele der Lutheraner hatten ihre Farmen in Wynberg und Umgebung, zumal in Constantia, auch noch Houtbay (Moddergaat) zu. Denen war der Weg nach Kapstadt natürlich etwas weit" (Ludewig 1911:11).

'n Ryk "Holländer" (Afrikaner), P. Morgenrood, het in Wynberg 'n skoolsaal tot die Duitsers se beskikking gestel (Ludewig 1911:13). Dit was ook hy wat die St. Martini-gebou aan die nuwe Kaapstadse gemeente beskikbaar gestel het (Ludewig 1911:11). Die Morgenrood-gebou is twaalf tot dertien jaar gebruik. Die gemeente het hom beywer om die leegstaande gebou van die ou Strandstraatse Wynberg-filiaal te bekom, maar die "verärgerten" (Ludewig 1911:13) Strandstraatse kerkraad wou dit nie toelaat nie.

Dit was hierdie "separierte" Lutherane wat die nuwe Wynbergse filiaal gestig het, maar dit was veral "neu hinzukommenden deutsche Landsleute" wat die nuwe gemeente in Wynberg sy bestaansreg gegee het (Ludewig 1911:12).

3.4 Die nuwe setlaars

Die nuwe setlaars kan in drie verdeel word: die landbousetlaars (1858/59) wat vir Oos-Kaapland bestem was, maar wat in die Kaap agtergebly het; die Württembergers (1859); en die Godeffroy-setlaars (1859/62) (Ludewig 1911:16). Verlaasgenoemde, wat hulle tussen 1865 en 1867, maar ook tot die middel van die sewentigerjare, in die Wynberg-omgewing gevestig het, het die Wynberg-gemeente "den rechten Bestand" gegee (Ludewig 1911:22).

Hierdie intrekkers in die Wynberg-omgewing was mense wat ná verstryking van hul werkkontrakte besluit het om op eie houtjie voort te gaan. Sommige het na Constantia, Retreat, Dieprivier en Kenilworth getrek. Dit was toe nog onbewoonde gebiede op die rand van die Kaapse Vlakte. Hulle het waarskynlik soontoe getrek omdat die Duitse Lutherse gemeente sedert 1861 in Wynberg bestaan het.

Ludewig vergelyk dié eerste gemeentedelede met Paulus se beskrywing van sy Korintiese gemeente:

" 'Sehet an, liebe Brüder [...] nicht viele Weise nach dem Fleisch, nicht viel Gewaltige, nicht viel Edle sind berufen' [1 Kor.1:26]. Von den Reichen, Alteingesessenen gehörte keiner zur Gemeinde. Woher aber kamen die armen Neuen?" (1911:13).

3.4.1 Die landbousetlaars (1858/59)

Die landbousetlaars was hoofsaaklik afkomstig uit Pommere en die Uckermark. In hul vaderland was hulle akkerknegte wat hoogstens agttien "Thaler" per maand - in 1911 volgens Ludewig gelyk aan £2/14 - asook kos en klere verdien het (Ludewig 1911:15). Emigrasie was 'n uitweg, en skeepsagente het die Kaap sterk aangeprys.

"In Südafrika - so wussten die Agenten zu rühmen - wächst das Gras halbmannshoch; ohne Zukost kann das schönste Vieh dort gross und stark werden. Freie Herren sollten die Knechte dort werden, auf Gütern, ebenso gross und grösser noch als die waren, auf denen sie jetzt als Tagelöhner mühsam arbeiteten!" (Ludewig 1911:15).

Onder die wingerdwerkers in Constantia was Henning en sy stiefkinders Koch, ook Setzkorn, Rix en Trautmann (Ludewig 1911:16). (Sien ook immigrantelyste, Bylae II).

3.4.2 Die Württembergers (1859)

Die Württembergers het as groep in 1859 aan die Kaap geland. Afgesien van ontsettende armoede (een het vertel dat sy middagete dikwels net uit aartappelskille bestaan het), was dit die besonder streng huwelikswette in hul staat wat hulle laat emigreer het. Niemand is byvoorbeeld toegelaat om voor sy 25ste jaar te trou nie; uitsonderings het groot bedrae geld gekos (Ludewig 1911:16).

"Damals kamen u.a. der alte Herr Müller, dessen Frau in der Vlake noch lebt [...] Viele der Württemberger, die in der Heimat noch zu jung zum Heiraten waren, wanderten mit ihren Bräuten aus, und so wurden nach der Ankunft in Kapstadt [...]"

gleich viele Paare an einem Tage getraut" (Ludewig 1911:17).

3.4.3 Die Godeffroy-setlaars

Die Godeffroy-setlaars het gereageer op advertensies wat in Duitsland verskyn het:

"Ende der fünfziger Jahre des vorigen Jahrhunderts erschienen in deutschen Zeitungen Anzeigen, aus denen hervorging, dass deutsche Arbeiter von Farmern im Malmesbury Distrikt gesucht würden zur Bearbeitung ihrer Farmen. Ausser Gesundheitszeugnissen verlangte man von den Bewerbern noch polizeilicher Führungszeugnisse" (Blumer 1959:13).

Elke emigrant het 'n ontslagsertifikaat van sy staat ontvang (Sien illus. 3 en 4). Vir die voornemende emigrante was die uittoeg "ein Schritt ins Dunkle":

"Die damals ausgewanderten Väter gingen wohl wagemutig [...] in die Fremde; ihnen stand immer nur vor Augen: Zwei Jahre als Knechte die Reise abverdienen, dann freie Herren!" (Ludewig 1911:19).

Agente kon sonder veel moeite genoeg emigrante vind. Diegene wat al twee jaar vantevore na Kaffrarië wou emigreer, maar weens die baie aansoekers nie daarin kon slaag nie, het ook nou 'n beurt gekry. Die kontrak met die werkgewer is in Duitsland gesluit (Sien illus. 5 asook Bylae I). Op die San Francisco het Pommere en Uckermarckers gekom, byvoorbeeld Ellmann, Urtel, Werth, Bröcker, Kühn en Spring. Op ander skepe was Schultz uit Sleeswyk-Holstein, Massengarb en Karg uit Baden, ook Mohr, Buske, Eberbach, Sanders, Sandmann, Schäfer, Ehmke, Kassenbaum, W. Schmidt, Borchardt, Singer, Bock, Reincke, Thank, Schulz "und viele noch" (Ludewig 1911:20). Die familiename Ellmann, Werth, Bröcker, Schultz, Karg, Mohr, Bock en Reincke bestaan steeds in die Vlaktegemeenskap. Van dié wat uitgestorf het of uit die gemeentelewe verdwyn het, is Ehmcke, Tank en Singer (Sien ook immigrantelyste, Bylae II.)

3.5 Reis en aankoms

Die emigrante het met seilskepe gereis en die vaart het twee tot drie maande geduur.

"Manch ein Kind wurde unterwegs geboren, manch ein Kind ins nasse Wellengrab gesenkt. Viele der Reisenden bekamen für ihre Lebenszeit genug von der Seekrankheit; wenn's über Land ginge, wäre mancher vielleicht wieder nach der alten Heimat zurückgekehrt" (Ludewig 1911:20).

In 'n handgeskrewe herinnering van Ernestine Rix, gebore Singer, vertel sy onder meer van die vaart na Afrika. (Die stuk, waarskynlik in die dertigerjare opgestel, is - volgens die handskrif - waarskynlik deur 'n kind of kleinkind neergeskryf. Die taalfoute word onveranderd gelaat.) Ernestine (gebore 26 Oktober 1853) het as dogtertjie van ses saam met haar ouers uit Duitsland geëmigreer. Die seilskip Victoria waarop die Singer-gesin was, het op 1 Oktober 1859 uit Hamburg vertrek. Die gesin, uit Pruise, het bestaan uit vader Wilhelm (37, 'n landman), moeder Elisabeth (35), Ernestine en twee broers, August (8) en Hermann (2).

"Im Jahre 1859 kamen wir heraus nach Afrika mit vier Familien auf dem Segelschiff 'Victoria'. Der Name habe ich nie vergessen denn wir Kinder haben immer gesungen: Jetzt fahren wir auf dem Schiff Victoria, Hurra, Hurra, nach Afrika. Drei Monate sind wir auf dem Wasser hin und her gefahren bis wir ans Land kamen. Die Speise war nur saltz Fleisch, dicke Bonen und dicke Erbzen und das Wasser war immer sehr knapp, oft hat eine den andern seins gestohlen"

(Rix-ms. 1930's:s.p.).

Ernestine, wat later met die Godeffroy-immigranteseun Gottfried Rix getroud is, het aan 'n kleindogter vertel van hul aankoms aan die Kaap:

"My ouma het vertel sy was ses jaar oud met haar aankoms in 1859 en het in 'n mandjie van die skip gekom" (Myra Punt 1989:Vraelys).

Uit die mandjie het hulle toe in bootjies geklim:

"Zu der Zeit gab es keine 'Docks' wir wurden im Kahn am Land gebracht. Aber der Schrecken für uns Kinder als wir den schwarzen Leute sah. Das gab ein Gebrul die Kinder klammert sich alle an ihrer Mütter. Wir kamen alle an einen Platz und die Bauern stand schon mit dem Ochsenwagen bereit uns ab zu hohlen.

Von Kapstadt war nicht viel zu sehen. Wo jetzt Adderley Strasse ist, war nur eine enge Strasse und ein paar kleinen Häuser und Geschäfte. Die See kam dazumahl bis an die Station" (Rix-ms. 1930's:s.p.).

3.6 Onder kontrak

Die immigrante is per os- of eselwa na hul bestemmings gebring - soms agt tot veertien dagreise van die Kaap af. Die Duitsers was van plan om slegs die twee kontrakjare by-hul meesters te werk:

"Die Holländischen Bauern hatten sich sehr getäuscht, wenn sie gedacht hatten, in den Deutschen auf lange Zeit gute Arbeiter zu haben. Man kann es vielleicht undankbar finden, aber der meisten Deutschen Sinn stand nach Freiheit und Selbständigkeit" (Ludewig 1911:21).

Daar was gevalle waar die immigrante deur hul werkgewers mishandel is:

"Manch ein Bauer versuchte sogar, die Sklavenpeitsche auf deutschen Rücken niedersausen zu lassen" (Ludewig 1911:21).

Ook Ernestine Rix onthou die "Sklaverei" op die plaas waar haar ouers gewerk het:

"Da fing die Sklaverei an, denn die alten Bauern hatten noch etwas von die Sklaverei in sich" (Rix-ms. 1930's:s.p.).

Tog was die omgekeerde ook waar: baie Duitse gesinne is soos eie familie versorg, en van hulle het in 1911 nog vriende gehad op die plekke waar hul vaders gewerk en hulle grootgeword het (Ludewig 1911:21). Hulle moes egter baie hard werk:

"Die Männer und ihre Buben mussten auf den Feldern arbeiten und die Frauen und Mädchen im Hause der Herrschaft Mägdendienste leisten. Aber sie schafften es doch. Der Vater eines unserer angesehensten Farmer hat z.B. nicht einen Penny seines kargen Lohnes auszahlen lassen, bis seine Schuld für die Überfahrtskosten ganz getilgt war. In seinen wenigen Feierstunden verdiente er sich durch Flickarbeiten und Reparaturen an Gebäuden und Geschirr ein kleines Taschengeld.

Damit kaufte er sich einige Hühner und Schafe" (Blumer 1959:12).

Ernestine Rix het haar jeug op die Swartlandse plaas só onthou:

"Unser Platz war zwischen Marmery und Darling es hiess Karmelkfontein. Von Kapstadt bis an den Platz sind wir drei Tage gefahren. Dazumahl war es alles noch eine Wilderness. Da sind wir drei Jahre gewesen und müssten wir unser Passage abarbeiten [...] Mein Vater musste schon Morgens um drei mit aufs Land zu der Zeit snitten sie noch alle Ernte mit der Ziekel" (Rix-ms. 1930's:s.p.).

3.7 Vry mense

Ná twee jaar was die meeste Duitsers vry mense. Talle van hulle het na die Kaap getrek, of in Worcester en die Paarl versamel. Ook in die omgewing van Malmesbury het 'n aantal bymekaar gaan woon. Van dié by Malmesbury het, omdat daar geen Duitse kerk of skool was nie, algaande "völlig verholländert" (Ludewig 1911:21). Van die mense wat uit Duitsland geëmigreer het - so is beweer - kon later selfs nie meer Duits praat nie (Ludewig 1911:21).

Die Singer-gesin het ná hul kontrak verstryk het na Dieprivier getrek:

"Nach drei Jahren kamen wir nach Dieprivier auf den Platz wo jetzt Punt ist, aber es war nur eine Wüste und Sandhügel. Nur das Wohnhaus und ein kleine Garten. Dieprivier war auch alles Wüste, nur hier und da ein kleines Haus" (Rix-ms. 1930's:s.p.).

Die immigrante het nou op allerlei maniere hul lewensonderhoud verdien. Van hulle het vis gekoop en dit op die platteland gaan verkoop. Hulle was dikwels twee weke of selfs langer op reis, en het snags onder die wa of by 'n gasvrye boer geslaap (Ludewig 1911:20). Die immigrant Gottfried Rix (wat met Ernestine Singer getrou het - Sien illus. 6) was een van hulle. Hy was 'n seun van sewe toe hy in 1858 saam met sy ouers na die Kaap gekom het. (Sien immigrantelyste, Bylae II). Sy pa was 'n meulenaar wat eers in die Swartland gewerk het. Gottfried se kleindogter onthou:

"Oupa Gottfried Rix was 'n boer, maar het ook met snoek gesmous, teen een pennie per snoek" (Myra Punt 1989:Vraelys).

(Volgens die immigrantelyste het sy vader as "Arbeitsmann" uit Demrow, Pruise, gekom. Gottfried word as Friedrich, sy eerste naam, aangegee en sy ouderdom as agt jaar. Stamvader Christian Rix het met ses seuns na die Kaap geëmigreer; 'n sewende het in die vaderland agtergebly. Gottfried [gebore 1851] was die tweede oudste) (Myra Punt 1989:Korrespondensie).

Die Duitsers het as vry mense hoofsaaklik in Constantia of "Clastenbosch" (Ludewig 1911:22) (vandag Klaasenbosch, Constantia) tuingrond gehuur of gekoop en met groentehandel begin. Op die Vlakte self het toe nog geen Duitser gewoon nie. Dit het - afgesien van Ellmann se plek op die rand van die Vlakte (Sien illus. 7 en 8) - nog "fast ganz unbebaut und unbewohnt" gelê" (Ludewig 1911:22).

3.8 Die gemeente groei

Dit was hierdie Duitsers, deur pastor Parisius van die St. Martini-gemeente in Kaapstad elke drie weke versamel (Hellberg 1957:151), wat die basis sou vorm van die Wynbergse gemeente waarby die immigrante van die Tweede Golf hulle later sou aansluit.

Pastor Parisius se dogter het saam met haar pa per trein uit Kaapstad na Wynberg gereis vir die Sondagmiddagdienste. Sy kon Ludewig in 1911, toe sy weer in Duitsland gewoon het, 'n beskrywing van die eerste Duitse dienste in Wynberg gee:

"ich durfte den Vater fast immer begleiten. Und schöne Sonntage waren es. Die kleine Gemeinde war schon zum grössten Teile beisammen vor dem Schulhause, die Wagen waren ausgespannt, die Pferde beim Futter angebunden; alles war mitgekommen, die Säuglinge und auch die Hunde, von denen nicht selten einer beim Choral mit einstimmte, und die Säuglinge an der Mutter Brust erst Ruhe fanden. Es gab manche drollige Szenen, aber nie eine eigentliche Störung. Ein guten Tag, Herr Pastor! Guten Tag, Herr Pfarrer, Schön'n guten Tag, Herr Prediger! oder auch Herr Stadtpfarrer! - so schallte es von allen Seiten. - Herrlich waren die Gottesdienste; Prediger, Küster und Organist in einer Person leitete den Gottesdienst, den frischen Gesang [...] Das kleine, mitgebrachte Abendmahlsgesetz stand auf einem schmucklosen, braunen Tischchen, bei Taufen die kleine, weisse Taufschale. Alles hallte aber wider vom hellen Gesange der - wenn auch ungeschulten - Stimmen in verschiedenem Dialekt, es bedurfte der ganzen Fertigkeit des Leiters, den Gesang zu halten" (Ludewig 1911:23).

Ná die diens moes die sielesorger troos en raadgee:

"Nach dem Gottesdienste gab es manches zu besprechen, manche Träne zu trocknen. Mancher war krank an Leib und das Herz heimwehkrank" (Ludewig 1911:23).

Ernestine Rix het onthou dat hulle met os en kar kerk toe gegaan het. Ander moes baie ver loop:

"Mit der Oksenkarre sind wir zur Kirche gefahren im Anfang. Und viele die noch weiter waren, sind zwei Stunden gelaufen zu der Kirche" (Rix-ms. 1930's:s.p.).

Aanvanklik moes die Wynbergers vir "Amtshandlungen", soos die doop en huwelike, nog na Kaapstad reis. Die kinders van Constantia en Dieprivier het ook een keer 'n week te voet vir katkisasie na Kaapstad gegaan (Ludewig 1911:13). Ernestine Rix onthou hierdie staptogte:

"Da ich zur Unterricht gehen müsste, müsste ich laufen von Dieprivier bis nach Kapstadt. Denn es gab dazumahl keine Bahn oder andere Vorwerk [Fuhrwerk]. Ich müsste drei-und-halb Stunden herein und drei-und-halb Stunden heraus. Wie oft bin ich Nass geworden bis auf der Haut" (Rix-ms. 1930's:s.p.).

Pastor Parisius het vir sy gemeentes 'n gesangboek saamgestel wat hy saam met die kerkorde laat druk het. Hy het ook saam met die sendeling Friedrich Wilhelm Kolbe 'n skoolleesboek en 'n Lutherse kategismus in Hollands geskryf. In 1872 het hy siek na Duitsland teruggekeer (Ludewig 1911:23).

Die amp in Kaapstad en Wynberg was toe twee jaar lank vakant. Afgetrede sendelinge soos die Rynse sendeling Georg Krönlein (Hellberg 1957:271) het intussen gehelp. Pastor Krönlein het daarin geslaag om die kerkgebou wat aan die Strandstraatse gemeente behoort het en toe al tien jaar leeg gestaan het, vir die Wynberg-gemeente te gebruik. In April 1873 is die eerste kind, Johanna Müller (later mev. Klein), daarin gedoop (Ludewig 1911:24).

Dr. E.H. Hahn, 'n bekende Rynse sendeling in Suidwes wat onder meer die eerste Herero-grammatikaboek en -woordeboek geskryf het, is ná sy aftrede oorreed om die beroep na Kaapstad (en Wynberg) te aanvaar. Hy het die amp van 1874 tot 1884 gevul (Ludewig 1911:25).

Onder sy leiding is die kerkgebou in Wynberg amptelik gehuur. Met die koms in 1875 van dr. Hahn se seun, E.H. Hahn, jr., het die Wynberg-gemeente 'n nuwe begin gemaak. Hy het as "persönlicher Hilfsprediger" die filiale van Wynberg en die Paarl vir sy vader versorg (Ludewig 1911:26). Die Paarlse gemeente is amptelik in 1876 deur dr. Hahn as filiaal-gemeente van St. Martini gestig (Hellberg 1957:228). In Wynberg is toe elke twee weke diens gehou. Katkisasie-onderrig het ook nou hier plaasgevind, en pastor Hahn, jr., het huisbesoek gedoen. Een maal 'n kwartaal is die Nagmaal gevier (Ludewig 1911:26). (Sien illus. 9.)

3.9 Die eerste twee Duitsers op die Vlakte

Voor die koms van die 1877/78-groep was die Vlakte nog steeds yl bewoon:

"Die Vlakte und Düne war nur eine Wüste. Hier und da Meilen weit stand die Häuser auseinander. Von Simonstadt bis an Wynberg war beina keine Häuser und keine Strasse" (Rix-ms. 1930's:s.p.).

Tussen Wynberg en Kaapstad was daar ook byna geen ontwikkeling nie:

"Zu der Zeit war alles noch alles Buschwelt und wild, nur ein paar Malay Häuser" (Rix-ms. 1930's:s.p.).

Twee Godeffroy-setlaars was die eerste Duitsers wat grond op die Vlakte gekoop het. Die eerste was Carl Wesner, wat die plaas Turfhall aan die rand van die (latere) setlaarsgebied gekoop het. In 1876 het "ein Swartländer", Christian Schultz, 'n deel van dié plaas gekoop en hom daar gevestig (Blumer 1959:13). (Vir die doeleindes van hierdie studie word dié Schultz-familie die Turfhall-tak genoem; drie ander Schultz-stamme het hulle ook op die Vlakte gevestig.)

Wesner het "auf eigene Unkosten und auf eigenes Risiko" na Suid-Afrika gekom, en voor die 1877/78-setlaars se koms aan die rand van wat die "Siedlungsgebiet" sou wees sy grond gekoop (Blumer 1959:13). 'n Gedeelte van die plaas van "Wesner und Sohn" is toe in 1876 deur Christian Schultz gekoop (Blumer 1959:13).

Schultz het met sy vrou Wilhelmine, gebore Triloff, op 10 April 1861 op die Helene na Suid-Afrika gekom. Hulle was uit Stettin in Pruise en vier kinders het saam met hulle gekom; nog drie is aan die Kaap gebore. Die Schultze het na Malmesbury gegaan

waar hulle onder 'n kontrak van drie jaar vir 'n boer gewerk het. Hulle het uiteindelik meer as elf jaar daar gebly, en in dié tyd genoeg geld gespaar om 'n stuk grond (die gedeelte van Turfhall) op die Vlakte vir f300 te koop (Idi Bode-ms. 1983: s.p.). Volgens die ou geskrif van pastor Mahnke of onderwyser Schröder wat in die Philippi-pastorie gevind is, het Schultz die eiendom in 1876 bekom (Blumer 1959:13). Hy het die grond daar gekoop

"weil dort eine Schule und Kirchengemeinde gegründet werden sollte und wo ihre Kinder Unterricht bekommen konnten" (Idi Bode-ms. 1983:s.p.).

'n Mens kan dus tot die gevolgtrekking kom dat die regering se planne om nog immigrante te laat kom, onder die plaaslike Duitsers bekend was. Die Schultze het drie seuns en vier dogters gehad. Die drie seuns - Karl, August en Wilhelm - het saam met hul vader geboer, en die plaas is later in drie dele verdeel.

Voordat die Schultze na Turfhall getrek het, het hulle in Constantia gebly. Die vader en seuns het eers die Vlakteplaas leefbaar gaan maak voordat die res van die gesin gevolg het. Hulle het van Constantia af gestap, 'n "papkuihuis" (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude) gebou, die week lank daar gewerk, en dan Saterdag huis toe gegaan vir skoon klere en kos. Naby hul huisie in Constantia was hoë dennebome, en die wêreld was toe nog so kaal dat "hulle tot in die Vlakte kon kyk". Die agtergeblewe kinders het dan in die bome geklim om te sien waar die geselskap stap ná die afskeid, of waar hulle aankom as hulle die vader en seuns verwag het (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude).

3.10 Die Lutherse Punts

Die Punt na wie Ernestine Rix in haar herinneringe verwys, was Jan Punt, 'n Hollander wat met die koms van die Duitsers reeds in Dieprivier gevestig was. Hy is op 29 Maart 1830 in Hardwijk, Holland gebore, en was in 1853 skoolhoof op Calvinia. Daarna het hy teruggekeer Kaap toe waar hy met 'n leerling, Catharina Fell, getroud is. Hy het hom toe by Dieprivier gevestig (Myra Punt 1989:Korrespondensie). Sy plaas in Dieprivier het Klein Prinses Vlei geheet (Minnie Punt 1989:Vraelys).

Punt het twaalf kinders gehad - sewe seuns en vyf dogters. Sy kinders en kleinkinders is byna oorwegend met Duitse immigrantekinders getroud (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud) (Sien

illus. 10). Die hele Punt-familie het hulle "metterwoon met die Duitse intrekkers vereenselwig" (Visser 1971:34). Die seuns het almal groenteboere geword, so ook baie van die klein- en agterkleinseuns. Hulle het in die Retreat-, Dieprivier- en Heathfield-omgewing geboer. Al vyf die dogters is met Godeffroy-immigrante getroud: Carolina met Johann Ellmann, Aleida met Johann Mohr, Magrieta met Willie Rix, Mina met Carlie Rix en Netta met Adolf Rix (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.). Gevolglik is 'n groot persentasie van die Punt-nageslag Lutherane wat tot die Lutherse gemeentes van óf Philippi óf Wynberg behoort. Daar is selfs 'n Vlaktegesegde wat lui dat die onderskeie kerkrade "altyd 'n Punt moet hê" - anders kom vergaderings nooit tot 'n einde nie.

3.11 Ten slotte

Die Wynberg-gemeente het stadig sterker geword. Van die gemeentede wat hier "selbständig [...] und zu Wohlstand gekommen waren" het ook familie en vriende uit Duitsland laat kom (Ludewig 1911:26). Volgens een bron het twintig Duitse families hulle voor die koms van die 1877/78-setlaars in die omgewing van Wynberg gevestig (Schmidt-Pretoria 1955:118).

Van dié eerste Duitsers op die Vlakte het oor die jare lojale Wynberg-gemeentede gebly. Veral Rix en Ellmann, ook Punt, is tradisioneel Wynbergse familiename. Ernestine en Gottfried Rix het dertien kinders gehad, agt van hulle seuns, en het dus saam met die ander vyf Rix-broers vir 'n groot nageslag gesorg.

Die versorging van Wynberg as filiaal van Kaapstad het in die sestiger- en sewentigerjare van die negentiende eeu genoeg geblyk te wees - totdat "eine erneute grosse deutsche Einwanderung", wat bekend sou word as die Tweede Golf, 'n verandering genoodsaak het. Dit sou "die rühmlich in ganz Südafrika bekannte Besiedelung der Vlakte" van die 1877/78- en 1883-setlaars wees (Ludewig 1911:26).

AFDELING II
DIE TYDVAK TOT 1900

4 DIE 1877/78-SETLAARS

4.1 Meer immigrante verlang

Die Duitse setlaars in die Oos-Kaap het bewys dat immigrante op klein stukke grond 'n goeie bestaan kon maak (Schnell 1954:201). Op Merriman se reis na dié gebied was hy verbaas oor die bloeiende Duitse dorpe.

"As Duitse nedersetters 'n klipwoestyn in 'n paradys kon omskep' [...], waarom dan nie ook 'n sandwoesteny nie?" (Blumer 1959:16).

Pogings van Koloniale regeringskant om die Kaap met Europese immigrante te bevolk, is gevolglik begin:

"In dieser Zeit setzte sich [...] Merriman sehr für eine grosszügige Einwanderungspolitik ein. Es sollten mehr Einwanderer aus Europa nach Südafrika gebracht werden zur Besiedelung des Landes und zur Verstärkung der weissen Bevölkerung" (Blumer 1959:13).

Dié setlaars sou die eerste deel van die Tweede Golf van Duitse immigrante na die Kolonie vorm (Hellberg 1954a:81). Die tweede deel sou die immigrante van 1883 wees (Schnell 1954:228).

Danksy die reputasie van die Wes-Kaapse Godeffroy-setlaars wat hulle toe in die omgewing van Constantia gevestig het, is op hoofsaaklik Duitse setlaars besluit:

"Als nun in den Jahren 1875-76 im Parlament die Einwanderungsfrage wieder aufgenommen wurde, trat der Abgeordnete Kloete, einer der grössten Weinfarmer von Constantia, energisch dafür ein, deutsche Einwanderer nach Südafrika zu bringen. Die Swartländer Deutschen seien die beste Empfehlung für seinen Antrag, denn sie zeichneten sich durch Fleiss, Ausdauer, Ehrlichkeit und Sparsamkeit aus. Das seien die Kardinalforderungen, die von der Regierung an Einwanderer gestellt werden müssen" (Blumer 1959:13).

Volgens die Landmeter-generaal se verslag vir 1875 was daar 'n

"considerable extent of unalienated Government land in various parts of the Colony, specially adapted for agricultural purposes and valuable as a means of attracting immigration" (Schnell 1954:215).

Op 28 Junie 1876 het die Parlement 'n mosie aangeneem waarvolgens grond opgemeet en reëlings getref kon word om geskikte immigrante uit Noord-Europa te werf (Schnell 1954:215). Volgens die "List of Crown Land Lots surveyed for Immigrants" is groot gebiede vir nuwe setlaars opgemeet. By die gebied Zwart Dam op die Kaapse Vlakte (ook bekend as die Claremont- en Wynberg-Vlakte) is 1 444.2068 acre deur landmeter H.C. Schunke en 1 121.766 acre deur landmeter G. Greeff opgemeet. By die gedeelte "Between 8 and 9 mile-stones" (die gebied rondom Durban Road, vandag Bellville) is 607.680 acre deur landmeter C.R. Borchers opgemeet (KAB:HA/120). Nog kroongrond is opgemeet by Caledon, die Paarl, Tulbagh en Worcester.

Cloete het saam met Merriman die gebiede besigtig. Die deel wat hulle die graagste bevolk wou sien, was die Kaapse Vlakte.

"beide richteten ihre Augenmerk vor allem auf das Flachland, die Vlakte, die sich zwischen dem Tafelgebirge und den Bergen von Stellenbosch und Strand ausbreitet. Minister Merriman wollte die Vlakte zur Produktionsquelle des von Kapstadt benötigten Gemüses machen, demnach etwa das schaffen, was Vierlanden für Hamburg ist" (Blumer 1959:13).

Merriman was oortuig daarvan dat die Vlakte vrugbare grond het, en dat 'n mens net moes sorg dat die sand nie beweeg nie.

"Wäre es denn nicht möglich, durch Sträucher und Bäume einen Windschutz zu errichten? [...] Wenn deutsche Siedler eine Steinwüste in ein Paradies verwandeln konnten, warum denn nicht auch eine Sandwüste?" (Hellberg 1954a:90).

Om boomplanting aan te moedig, het Merriman in Mei 1877 in die Government Gazette bekend gemaak dat die regering pryse uitloof vir

die beste plantasies. Die eerste prys was £100 vir die eerste 50 acre wat met bome beplant is. As niemand daarin kon slaag om die 50 acre te beplant nie, was daar 'n prys van £50 vir die eerste 25 acre, of £25 vir die eerste 12 acre (Hellberg 1954a:93).

4.2. Die ooreenkoms

Merriman het 'n ooreenkoms met Wilhelm Berg, Kaapstadse verteenwoordiger van die Hamburgse skeepvaartmaatskappy Godeffroy en Seun, aangegaan om emigrante in Duitsland en Skandinawië te werf. Dié kontrak is op 17 Augustus 1876 geteken (KAB:PWD/G.47-'77). Daarvolgens moes Berg as "contractor" met Godeffroy en Seun in Hamburg onderhandel "for the speedy introduction into this Colony of agricultural immigrants" (KAB: PWD/G. 47-'77). Die totaal moes nie meer as 1 500 volwassenes oorskry nie; twee kinders onder twaalf sou saam as een volwassene tel.

"The contractor engages that the immigrants brought into this Colony under this agreement shall consist of Norwegians, Swedes or German Peasants who have been employed in agricultural pursuits in their respective countries and who shall up to the time of their embarkation have borne respectable characters; and shall not have been inmates of any penal reformatory or pauper institution, and be free from any bodily or mental defects" (KAB:PWD/G.47-'77).

Die Hamburgse "Auswanderer-Behörde" (emigrasie-owerheid) het 'n emigrantegids aan voornemende emigrante uitgereik wat allerlei nuttige inligting bevat het - van waar hulle om hulp kon aanklop tot waar gerei en beddegoed vir die reis gekoop kon word (Sien illus. 11). Die immigrante moes uit getroude pare en hul kinders bestaan. Geen ongetroude vroue, buiten saam met hul ouers of voogde, is toegelaat nie; geen vroue sonder hul mans nie en geen mans sonder hul vroue nie; geen weduwees met of sonder kinders nie; en niemand mog ouer as vyftig op die dag van hul vertrek wees nie. Nie meer nie as tien persent van die totale aantal mense aan boord mog ongetroude mans wees, maar ook hulle mog nie ouer as vyftig wees nie.

"Married immigrants, however, will always be preferred"

(KAB:PWD/G.47-'77).

Die kontrakteur moes die immigrante in die hawe deur die regering aangewys, besorg. Indien daar meer as honderd mense op 'n boot was, moes hy toesien dat 'n gekwalifiseerde dokter hulle vergesel om hulle gratis te versorg. Van die ander voorwaardes was:

Die immigrante sou vir agt dae ná hul aankoms in enige hawe op die kontrakteur se onkoste aan boord kon bly indien die regering dit so verkies. Die kontrakteur sou £15 vir elke volwassene van die Koloniale regering ontvang; vir kinders onder twaalf die helfte. Vir elke dokter sou die kontrakteur £30 ontvang, maar dit sou slegs vir een dokter aan boord geld. Indien die immigrante langer as agt dae op die boot sou aanbly, sou die regering twee sjielings per dag vir elke emigrant betaal. Dié immigrante sou op die volgende geregtig wees:

a) 'n Gratis reis na die Kaap.

b) Volle vryheid ná landing om enige ooreenkoms met óf die regering óf private werkgewers aan te gaan.

c) Die opsie om by hul aankoms, of binne ses maande daarna, onder die "Agricultural Lands Act" minstens twintig acre "good agricultural land" vir elke volwassene teen 'n koste van tien sjielings per acre te verkry. Dit moes in tien jaarlikse paaieimente van een sjieling per acre betaal word.

d) Die regering sou, waar nodig, hulp aan die immigrante verleen vir die koop van saad en landbou-implemente. Dit was terugbetaalbaar in paaieimente soos deur die regering bepaal.

e) Die regering sou gratis vervoer vir die immigrante en hul bagasie tot by die onderskeie bestemmings verskaf.

f) Alle persoonlike besittings sou vry van doeane wees.

(KAB:PWD/G47-'77)

Berg moes die ooreenkoms met die Koloniale regering voor 31 Desember 1877 nakom, en Ceasar Godeffroy, jr., is as immigrasie-agent vir die Koloniale regering in Hamburg aangestel (KAB:PWD/G.47-'77). Sub-agente is benoem om die immigrante in die landelike gebiede te werf en hulle na Hamburg te stuur (Schnell 1954:216).

Die immigrasie-agent Theodor Risler het tydens die werwing die Kaap se skoonheid in "glühenden Wörten" geskilder (Hellberg 1954a:93). Dié voornemende emigrante was juis goeie materiaal vir hul nuwe vaderland omdat hulle onder sulke moeilike omstandighede in Duitsland geleef het:

"Den meisten ging es in Deutschland nicht alzu gut, um so bessere Kolonisten wurden sie für die sandige Vlakke" (Ludewig 1911:26).

Een afstammeling van 'n 1877/78-setlaar het vertel sy grootouers was so arm dat sy ouma 'n hond voor 'n "soort kruiwa" moes inspan om haar te help om vuurmaakhout aan te ry huis toe (Carl Beckmann 1993:Onderhoud).

Al die voornemende emigrante moes etlike dokumente, onder meer die amptelike ontslagsertifikaat van die regering, aan die emigrasie-amptenaar toon (Sien illus. 12). Kort voordat die eerste boot aan die Kaap geland het, is die "Agricultural Lands Act, 1870" gewysig en die "Agricultural Immigrants Land Act, No. 10, 1877" genoem. Daarin is die voorwaardes waaronder grond verkry kon word, anders uiteengesit. Die grond kon vir tien jaar gehuur word teen 'n jaarlikse huur van een sjieling per acre. Die immigrant moes ná die eerste twee jaar minstens een uit elke tien acre bewerk en 'n huis van minstens £20 op sy grond gebou het. As hy nie daaraan voldoen nie, sou sy kontrak verval en sou alles aan die staat teruggegee moes word. Wanneer die tiende jaarlikse huur betaal is, kon die immigrant erfpag op die grond verwerf:

"on payment of the survey expenses and other expenses of title, receive a grant of the land at a perpetual quitrent"
(KAB:HA/117).

Dié voorwaardes is nie aan die voornemende emigrante genoem nie en het tot groot ontevredenheid gelei (Hellberg 1954b:23).

4.3 Die reis

Volledige handgeskrewe lyste van agt van die skepe (met name van immigrante, hul ouderdom, geslag, beroep, vroue se name en ouderdomme, asook kinders se name en ouderdomme) kon in die Kaapse Argiefbewaarplek opgespoor word (KAB:PWD2/757). Volgens Hellberg se rekords het agt skepe in 1877/78 immigrante na die Wes- en Oos-Kaap gebring, volgens Schmidt-Pretoria tien, en volgens Schnell ook tien. Schnell beweer dat altesame 1 900 mense plus 35 wat hul eie reiskoste betaal het, vervoer is (1954: 216).

Volgens nog 'n lys met slegs die skepe se name, datum van

aankoms, die aantal manlike en vroulike immigrante, asook die aantal ouderdomsgroepe (volwassenes, kinders onder twaalf en kinders onder een), in die rekords van die Kaapse Argiefbewaarplek het nege skepe in 1877/78 landbou-immigrante na die Kolonie gebring. Die skepe het soos volg geland:

1877:

Wandrahm - Maart: 53 volwassenes, 16 kinders onder 12, 4 onder 1
Pedraza - Jul.: 158 volwassenes, 57 kinders onder 12, 5 onder 1
Adele - Aug.: 159 volwassenes, 77 kinders onder 12, 7 onder 1
Sophie - Sept.: 161 volwassenes, 44 kinders onder 12, 9 onder 1
Uranus - Des.: 161 volwassenes, 64 kinders onder 12, 4 onder 1

1878:

Caroline Behn - Jan.: 86 volwassenes, 59 kinders onder 12, 5 onder 1
Godeffroy - Feb.: 111 volwassenes, 63 kinders onder 12, 10 onder 1
Saturnus - Feb.: 43 volwassenes, 29 kinders onder 12, 4 onder 1
La Rochelle - Sept.: 180 volwassenes, 44 kinders onder 12, 10 onder 1.

(KAB:PWD2/757)

Altesame 1 112 volwassenes, 453 kinders onder 12 en 58 onder 1 het in 1877/78 aan die Kaap geland. Van hulle was 1 042 manlik en 594 vroulik (KAB:PWD2/757). Volgens dieselfde bron het 'n groep Switserse immigrante op die Edinburgh Castle op 13 Junie 1877 geland. Dié lys gee slegs die vader se naam en van, of sy vrou gekom het, en indien daar kinders is, hul geslag en ouderdom aan. Daarvolgens het 36 volwassenes en 15 kinders onder 16 gekom. Die kolomme waarin aangedui moes word waar en wanneer hulle grond gekry het, is oop gelaat. Slegs een van die Switsers (Emil Beugger) se nageslag was in die dertigerjare lid van die Wynbergse Lutherse gemeente (Fitschen 1930's:Stammbaum).

Hoewel die kontrak tussen die regering en Berg bepaal het dat 'n dokter elke boot met meer as honderd immigrante moes vergesel, word op slegs twee bote se skeepslyste 'n "surgeon" aangedui (KAB:PWD2/757).

Op die Adele was dertien passasiers wat hul eie reisgeld betaal het. Onder hulle was Heinrich Baumgarten. Slegs sy naam word

aangegee, maar dit is waarskynlik dat dit hy is wat die latere eerste pastor van die gemeente op die Vlakte sou word. Baumgarten is in 1877 as predikant in Duitsland bevestig en het daardie jaar as sendeling van die Hermannsburgse Sending in Natal begin werk (Blumer 1959:27). Hy het dus onwetend as jong predikant met lede van sy toekomstige, nog nie gestigte gemeente op die Adele kennis gemaak.

Die bote wat verder na Oos-Londen gevaar het (volgens Schnell en Hellberg het drie direk soontoe gevaar), het sowat sewehonderd immigrante na die Oostelike Provinsie gebring (Schnell 1954:222).

In 1877 sê die Koloniale goewerneur in sy parlementêre verslag "Report on Cape Immigration" onder die hofie "German immigration" dat die skeepsloadings immigrante verdraag is. Slegs die Wandrahm het in daardie stadium aan die Kaap geland.

"The immigrants on arrival were inspected by a Board composed of Mr. Burrowes, the Sub-Collector of Customs, and Capt. Risler who reported them as healthy and contented. The majority at once entered service here [...] Speaking generally, the immigrants composing this shipment appeared an extremely industrious body of men, and there is every reason to believe that Messrs. Godeffroy and Son will under this contract introduce a valuable body of colonists, similar to those [...] settled in British Kaffraria" (KAB:HA/115).

'n Aantal van die immigrante was Skandinawiërs. Daar was ook die een groep Switsers, maar die oorgrote meerderheid was Duitsers. Die bote van die Godeffroy-redery wat die 1877/78-immigrante na die Kaap gebring het, was almal seilbote. Immigrante wat as kinders die emigrasie beleef het, het in 1955 as bejaardes van hul wederverarings vertel aan Alba Bouwer, toe assistent-redakteur van die tydskrif Sarie Marais. Een van hulle was Wilhelmine Kohn, gebore Schröder, wat toe 85 jaar oud was. Volgens Bouwer se artikel het sy as agtjarige die land binnegekom, hoewel die skeepslyste (KAB:PWD2/757) haar ouderdom as sewe aangee. Die lyste bevat heelparty onakkuraathede, ook met vanne. 'n Voorbeeld: op die Uranus was immigrant "H.F. Horschmann", sy vrou en vyf kinders. Dit was inderwaarheid immigrant H.F. (Fritz) Hörstmann. Die lyste gee onder meer ook die van Schröder sonder 'n umlaut aan - soos ook die van Köhne.

Wilhelmine Kohn was een van ses Schröder-kinders, van wie een op die seereis dood is (Bouwer 1955:13). Hulle het saam met vader

Friederich (41) en moeder Marie (31) op die Caroline Behn op 26 Januarie 1878 in Tafelbaai geland (KAB:PWD2/757). Die skeepslys gee die name van vier kinders: Marie (9), Wilhelmine (7), Anna (5) en August (4). Hoewel August 'n manlike naam is, word die geslag hier as vroulik aangegee (KAB:PWD2/ 757). Volgens Wilhelmine is 'n tweejarige broertjie tydens die seereis dood en is die sesde kind, 'n seun, gebore.

Die Schröders was uit Pruise afkomstig, en die toekoms ná die Frans-Pruisiese Oorlog van 1870 het nie veel goeds beloop vir 'n kleinboer nie. Wilhelmine Kohn kon "die groot avontuur van skeepgaan nog helder voor die gees roep" (Bouwer 1955:13): Hulle het op 10 Oktober 1877 in Hamburg aan boord gegaan.

"Mev. Kohn kan vandag nog daardie seilskip voor haar sien met die gordyn-afskortings wat die gesinne van mekaar moes skei - so 'n ding soos kajuite was daar nog net nie. Sy onthou ook die verskriklike kantel en swaai van die skip met die hoë wit seile. Party dae was dit so byna-byna of die hele vrag is diepsee in, het dit gevoel. Een dag, onthou sy goed, het sy na die boonste deel van die skip na die toiletkamers opgeklim toe daar so 'n brander kom wat die skippe so laat skeef hang dat sy met een been in die water hang terwyl sy klou vir wat sy werd is om nie weggespoel te word nie" (Bouwer 1955:13).

Volgens Wilhelmine Kohn is meer as een passasier só van die dek gespoel (Bouwer 1955:13). Nog 'n immigrantekind het die gevoel dat hy van die boot gespoel gaan word, ervaar. Hy was Wilhelm Buhr (Johann Heinrich-stam), wat as vyfjarige saam met sy ouers op die Caroline Behn gekom het. Hy was een van drie Buhr-broers wat later met drie Prigge-susters (van die 1883-groep) getroud is. Wilhelm Buhr het gereeld aan sy kleinkinders vertel hoe die klein seilskippe op die osean geswaai het, en hoe bang hy was dat hy daar sou afspoel (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Carl Beckmann se oupa, die 1877-immigrant Carl Beckmann, het vertel dat dit "baie lank" geduur het voordat hulle uiteindelik die Kaap in sig gehad het. Hul vaart het ongure weer ondervind en hul kos het amper opgeraak (Beckmann 1993:Onderhoud). Oor die etery aan boord het Wilhelmine Kohn onthou:

"En dan die etery! Die kombuis was ook in die boonste deel van die skip, en sy sien nou nog die waardige oubaas Buhr, een van

die immigrante, met 'n groot skottel boontjiesop die trappe afkom eetkamer toe, maar skaars halfpad was hy, toe druk 'n groot brander die skip skeef en oubaas Buhr en sy boontjiesop sweef grond toe en land deurmekaar onder" (Bouwer 1955:13).

Die grootmense het by tafels geëet, maar die kinders moes wydsbeen op die grond sit,

"en dit was 'n hele speletjie met die etery, want jou bord kos het gedurig tussen jou bene weggegly, onder die tafels en tussen die grootmense se voete in. Baie ongerieflik en naar - vir die grootmense, vir die kinders was dit een lang heerlike speletjie. Selfs die varkvleis en die ander kos wat in Duitsland opgelaai is en later nie meer so danig eetbaar was nie, kon die heerlikheid nie bederf nie" (Bouwer 1955:13).

Die verwagte aankoms van die skepe is elke keer in die Government Gazette bekend gemaak. Die aankoms van die La Rochelle, byvoorbeeld, is deur John Laing van die kantoor van die Kommissaris van Kroongrond op 29 Augustus 1878 as "Government Notice no. 737, 1878", geadverteer, met 'n volledige lys van die passasiers:

"It is hereby notified [...] that the Ship La Rochelle, which sailed from Hamburg on the 18th July, may be expected to arrive in Table Bay in the course of two or three weeks, with the undermentioned German Immigrants on board. Persons wishing to secure the services of these Immigrants should communicate either directly with them on arrival or with the Immigration Board at Cape Town."

Die immigrant se naam, geslag, ouderdom en beroep is vervolgens aangegee (KAB:PWD2/757).

4.4 Die aankoms

Die Caroline Behn, waarop die Schröder- en Buhr(Johann Heinrich-stam)-gesinne onder andere was, was eers op pad na Oos-Londen.

"Toe die skip by Oos-Londen kom waar hulle, soos die Duitsers voor hulle, sou land en na plase in die Oostelike Provinsie geneem sou word, is die tyding van die negende Xhosa-oorlog daar

en hulle mag nie land nie" (Bouwer 1955:13).

Een Schröder-seuntjie was toe reeds dood, en 'n babaseuntjie is op die terugreis na Kaapstad gebore (Bouwer 1955:13). Oor Kaapstad op die someroggend toe die Caroline Behn die hawe binnegevaar het, skryf Bouwer:

"Dit was in die dae toe daar teen die hange van Tafelberg en Leeukop meer silwerbome as dennebome gestaan het, en die Maleiervisverkoper met sy mandjie vis en sy trompet oor die plaveistrate gestap het; [...] In daardie dae toe [...] van die oop strand by Seepunt [...] 'damsels' [...] uit die 'villas' uithardloop om met spieëls vir die inkomende skepe 'n welkom te flikker, toe was dit dat die Caroline Behm [sy bedoel Behn], 'n immigranteskip, met 'n hele lading Duitse immigrante in Tafelbaai aangekom het, op 26 Januarie 1878" (Bouwer 1955:14).

Hier aangeland, was die Duitsers "vollständig freie Herren". Hulle kon doen net wat hulle wou, en trek

"wohin ihr Sinn sie trieb. Ausdrücklich wurde ihnen das bei ihrer Ankunft noch einmal in deutscher Sprache vorgehalten, auch, dass sie das Land, das die Regierung ihnen anwies, nicht anzunehmen brauchten, wenn es ihnen nicht passte" (Ludewig 1911:27).

Volgens Wilhelmine Kohn was almal dankbaar toe hulle op dié somersdag "ná vier maande weer vaste grond onder die voet het" (Bouwer 1955:14).

Op die kaai was 'n hele klompie sakemanne en ander wat werkers kom soek het (Bouwer 1955:14). Daarna is hulle "voorlopig in die Ou Drilsaal op die Parade ondergebring" (Visser 1971:35). Volgens Wilhelmine Kohn het hulle die eerste paar dae in 'n "soort seemanstehuis" in die dokke tuisgegaan (Bouwer 1955:14).

Die immigrante van 1877/78 het in twee strome verdeel: dié wat na die Wes-Kaap gekom het, en dié wat na die Oos-Kaap gegaan het (Schnell 1954:217). (Volgens al drie die navorsers Hellberg, Schmidt-Pretoria en Schnell het die Caroline Behn glad nie die Kaap aangedoen nie. Hy het beslis, want etlike Vlaktegesinne - onder meer die Schröders en Buhrs - was daarop.)

4.5 Die vestiging

Die 1877/78-setlaars na die Wes-Kaap kan in drie groepe verdeel word:

- a. dié wat dadelik by werknemers in diens getree het;
- b. dié wat hulle op of naby die Kaapse Vlakte gevestig het;
- c. dié wat hulle in die Boland gevestig het (Schnell 1954:223).

Die immigrante wat vir die Vlakte bestem was, het blykbaar skaars in Tafelbaai geland toe mense hulle begin waarsku het dat hulle hulle kan klaarmaak vir 'n onaangename verrassing:

"als das Schiff in die Tafelbai hineinsegelte, sahen sie keine Ursache, Rislers [die immigrasie-agent Theodor Risler] Worten nicht zu glauben. Aber kaum waren sie in Kapstadt, und hatten sie das Los für ihre Siedlungsfarmen gezogen, so wurde ihnen [...] gesagt, dass sie sich auf bittere Enttäuschung gefasst machen müssten. Sie waren daher schon ein wenig vorbereitet. Dass ihr Land aber so wüstenartig seien würde, hatten sie keineswegs gedacht" (Hellberg 1954a:93).

Wilhelmine Kohn se vader, stamvader Schröder, was een van dié wat in Kaapstad gaan werk het en eers later na die Vlakte gegaan het:

"Toe het haar vader werk gekry by Sturcks, 'n firma wat snags met perdewaens vir die skoonmaak van die stad moes sorg, en die Schröder-gesin het verhuis na die huis by die meule in Bo-Oranjestraat" (Bouwer 1955:14).

Die Engelkes, vriende van die Schröders, het op die landgoed van Thomas Scanlen ('n paar jaar later, van 1881 tot 1884, eerste minister van die Kaapkolonie) in Oranjezicht gaan woon waar vader Engelke tuinier was (Bouwer 1955:14). Die gesin het bestaan uit vader Carl (47), sy vrou Justine (38), en hul kinders August (16), Wilhelm (15), Maria (13), Carl (11) en Albert (7) (Argief:PWD2/757). (Ook dié August se geslag word as vroulik aangedui. Die Engelse amptenaar het dalk gemeen August is 'n vroulike naam, of dit verkort neergeskryf vir Augustine.)

Ander immigrante het die grond op die Vlakte aanvaar wat die regering aan hulle toegeken het. Dié groep is beskou as "the most important section of the immigrants" (Schnell 1954:224). In 1877/78

is twintig gesinne op die Wynberg-Vlakte gevestig, en een-en-twintig gesinne op die Claremont-Vlakte.

"In addition there is every justification for the assumption that many others settled there subsequently, after first earning a little money to enable them to start with at least some capital in hand" (Schnell 1954:224).

Sommige setlaars in die Wes-Kaap het ná die einde van die Grensoorlog na die Oos-Kaap getrek (Ludewig 1911:27). Dié wat nie deur boere in diens geneem is of as handwerkers of arbeiders in Kaapstad 'n heenkome gevind het nie, het die grond aanvaar wat die regering vir hulle aangebied het. Daar was ook enkeles wat "etwas Geld" uit Duitsland saamgebring het en grond by Dieprivier of Constantia gehuur het (Ludewig 1911:27). Van Friedrich (Fritz) Ohlhoff, wat met die Uranus op 6 Desember 1877 geland het, word vertel dat hulle blykbaar op Kersdag na hul bestemmings vervoer is:

"Oupa Ernst se pa [Fritz] het 'n halfkroon in die sak gehad, en op Kersfeesdag toe hulle na die Vlakte gekom het, gee hy die halfkroon vir 'n Kleurlingseun. Toe het hy geheel en al niks nie" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

Die setlaars wat die Vlaktegrond aanvaar het, het in daardie stadium die volle "Nutzrecht an dem erwählten Grund und Boden" (Ludewig 1911:27) gehad, maar nog nie eiendomsreg nie. Volgens immigrasiedokumente is tente en implemente nie geskenk nie, maar verhuur of verkoop (KAB:IAC).

Hul eiendom was "vor langer Zeit schon" (Hellberg 1954a:93) in persele uitgemeet. Die opmeting het 'n jaar vantevore, in 1876, plaasgevind (Schnell 1954:215), maar met die sand wat voortdurend heen en weer verskuif het, is dit te verstane dat die bakens maklik toegewaaï sou word.

"Die Landmesser hatten Grenzbaken in den Boden getrieben. Der bewegliche Sand hatte aber diese Grenzbaken verdeckt. Man musste graben, ehe man sie finden konnte" (Hellberg 1954a:93).

Die uitmeet van die persele was die enigste voorbereiding wat die regering vir die koms van die nedersetters getref het. Geen paaie is in die gebied aangelê nie; ook geen paaie na die gebied toe nie. Met die landmeting wat in alle waarskynlikheid in die somermaande

gedoen is toe die gebied makliker begaanbaar was, is nooit daarmee rekening gehou dat sommige van die eiendomme in die winter in 'n vlei sou verander nie, en dat selfs die huisies dan in die water sou staan nie (Blumer 1959:58) (Sien ook kaart van setlaarsgebied, Bylae III).

Omdat daar geen paaie was nie, het die nedersetters, sonder dat hulle dit beseft het, sommer dadelik in hul nuwe vaderland 'n oortreding begaan. Hulle het naamlik grensslote rondom hul eiendom gegrawe omdat hulle geen geld vir heinings gehad het nie. Paragraaf vyf van hul kontrak het egter gelui dat alle paaie wat oor hul grond loop deur die publiek vir vee gebruik mag word, asook tweehonderd tree aan weerskante van die pad. Volgens paragraaf ses het die publiek ook die reg gehad om op enige deel van dié "pad" uit te span (Hellberg 1954a:93).

Die setlaars het egter geen paaie gesien nie, want paaie soos hulle dit geken het, was daar nie. Op ou kaarte word sandpaaie kruis en dwars oor die Vlakte - en dus oor die setlaars se eiendom - met stippellyne aangedui (Sien kaart, Bylae III). Aan die Kaap is alles egter as 'n pad beskou

"wo einmal ein Wagen gefahren oder ein Reiter geritten war, und seit Alters her war man daran gewohnt, die ganze Vlakte als Weg anzusehen, denn man war da stets gefahren oder geritten, wo es einem am geeignetsten schien" (Hellberg 1954a:93).

Die slote het die publiek verhinder om die "paaie" te gebruik en dit het gelei tot klagte en hofsake. Jare sou verbygaan voordat die amptelike paaie in die setlaarsgebied vasgestel is (Hellberg 1954a:93).

Die setlaars is by hul aankoms op die Vlakte deur die "drei bis vier Holländer [Afrikaners]" (Ludewig 1911:27) wat daar as veeboere gewoon het, gespot:

"In de winter zal jullie verzuipen in water, en in de zomer verrekken van dorst" (Ludewig 1911:28).

Hieraan het die Duitsers hulle blykbaar nie gesteur nie. Toe die warm, droë tyd aanbreek en dit al moeiliker geraak het om goeie water te kry, het hulle putte gegrawe:

"Die Holländer hatten den Boden niemals gründlich untersucht; als nun die heisse, dürre Zeit kam, und gutes Wasser zu fehlen

anfang, da suchten die Deutschen danach. Und siehe da; nur wenige Fuss tief brauchten sie zu graben und zu hacken, und fast überall stiessen sie auf gesundes Wasser für Mensch und Vieh" (Ludewig 1911:28).

Dit het geblyk dat die "onverbiddelike landskap [...] ontsaglike watervoorrade in sy boesem verberg" het (Visser 1971:37). Daarna het hulle vir hulle beter skuilings as wat die tente kon bied, gebou en die eerste landerytjies aangelê (Ludewig 1911:29). Sommige vaders het werk in Kaapstad of die suidelike voorstede gaan soek wat hulle die hele week uithuisig gemaak het. Die moeder en kinders moes dan self die plasie aan die gang hou. Op 'n Saterdag het die vader huis toe gekom met sy loon van sowat 2/6 tot 3 sjielings 'n dag. Dan het hy sy deel gedoen om die landerytjie "noch möglich vorwärts" te bring (Ludewig 1911:29).

"At first the work was difficult and disappointing, their initial attempt failed lamentably. All their experience in Germany availed them nothing, here they had to begin learning afresh" (Schnell 1954:225).

Ondanks al die berigte van swaarkry uit die Vlakte was Merriman steeds oortuig daarvan dat die sand vrugbaar was, en dat 'n mens eers net bome en gras as windskerm moes plant (Hellberg 1954a:93). Daarom het hy die pryse uitgeloof vir die beste plantasies bome op die Vlakte. Volgens Hellberg was die setlaars egter onbewus van die pryse omdat hulle geen Engels kon lees nie,

"aber aus alter Erfahrung kannten sie den Wert von Bäumen als Windschutz und wussten sie, dass Wurzeln Sand binden" (1954a:93).

Hulle het eers wilgerbome geplant, maar gou agtergekom dat die Port Jackson baie meer doeltreffend is. Die setlaars het ook van dié saad gekry en dit entoesiasties begin plant. Dit is gratis uitgedeel (Hellberg 1954a:94). Daarna het die setlaar sy grond in

"Feldchen verteilt, die alle wieder durch 'Port Jackson'-Sträucher von einander getrennt wurden" (Hellberg 1954a:94).

Al die ander ontberinge was vir die setlaars nie so erg soos dié wat die tuinbou meegebring het nie (Ludewig 1911:29). Hier was ander seisoene, ander oeste, ander omstandighede, ander landboumetodes, ander grond as in die Heimat. Plant hulle te vroeg, versuip alles; plant hulle te laat, verskroei die suidoos en die warm son die jong plantjies of bedek hulle met waaisand. Daarby het hulle ook te make gehad met Suid-Afrikaanse plaë wat hulle nie geken het nie:

"Insekten, unzählige Maulwürfe und die 'Maushunde', als Räuber des Federviehes wilde Katzen und Falken, und endlich als Menschenfeinde die vielen giftigen Schlangen" (Ludewig 1911:29).

Die klein landerytjies sou die vinnigste inkomste verseker. Maar die natuur het die nuwe bewoners belemmer; so ook hul gevestigde landgenote. Die Kaapstadse jagklub was gewoond daaraan om op die vlakte jag. Hulle het blykbaar "ohne sich ein Gewissen daraus zu machen" oor die landerytjies gejaag. Dit het glo dikwels gebeur dat die "stampfenden Hufe der galloppierende Pferde" binne 'n paar oomblikke die werk van weke vernietig het (Hellberg 1954a:94).

Daar was op 'n dag ook weer 'n groot jagtog. Byna al die lede van die klub het daaraan deelgeneem. Een van die nedersetters het op sy plaas gewerk toe hy die honde van die jagklub aangehardloop sien kom. Dié honde het sy onlangs gekoopte hennegespoor en hulle oorval. Die nedersetter het die eerste perd wat verbygekom het, aan die teuels gegryp, waarop die jagters op hom toegesak het en hom met hul rypeitse bygedam het. Hulle het hom,

"nadat hy reeds op die grond gelê het, op die wreedste wyse behandel; toe het hulle verder gery sonder om hom 'n verdere blik waardig te ag. 'n Klagte voor die geregshof het niks gebaat nie. Die magistraat voor wie die klagte gedien het, was lid van die jagklub, en het ook self aan die aanranding deelgeneem en op dié wyse het die nedersetter die geding verloor" (Blumer 1959:18).

Ná die voorval het dit vir die nedersetters duidelik geword: van die gereg kon hulle geen hulp verwag nie. Hulle was op hulleself aangewys, moes dit maar verduur as die jagklub verbyry, en het so gou dit verby was, weer van meet af met die werk begin (Hellberg 1954a:94).

Die enkele Afrikaanse boere op die Vlakte het hulle ook nie gehelp nie. Volgens 'n verslag van die regeringsamptenaar Theodor Risler, die man wat 'n ogie oor die vordering van die immigrante moes hou, het die vyandigheid van dié boere probleme veroorsaak. Hulle het die setlaars naamlik gesien as

"intruders, because they used to lease the ground for grazing cattle and cutting reeds for thatch [... They] objected to the ground, which they had used for years, being given to the Germans, and continued grazing their cattle there. Sometimes they drove their stock into the gardens which the Germans had as yet not been able to enclose. The men were often absent at work in town and when the women remonstrated, they were laughed at. If the Germans did succeed in taking the cattle to drive them to the pound, they were forcibly taken from them" (Schnell 1954:225).

Daar was nog probleme. Om hul produkte op straat te kon verkoop, het hulle 'n lisensie nodig gehad. Dit het hulle egter nie geweet nie. Een van die setlaars het

"die waentjie wat hy die laaste maande saans in die tent aanmekaar getimmer het, met vars, mooi groente hoog belaa. 'n Perd het hy nie gehad nie. Toe span hy hom self voor die wa en trek dit die môre nog voor die eerste tekens van dagbreek [...] na die stad" (Blumer 1959: 19)..

Ná byna twee uur het hy by die eerste huise gekom. Hy het sy ware met gebare van huis tot huis verkoop, want hy kon nog geen Engels verstaan nie. Toe het 'n polisieman hom voorgekeer en blykbaar gevra waar sy lisensie is. Hy het hom glo 'n paar keer daarna gevra, maar die setlaar het hom nie verstaan nie. Daarop het die polisieman na hom gegryp.

"Die woordevloed het die boer [...] verdra, maar vat laat hy aan hom egter nie [...] Hy het mos geen onreg gepleeg nie [...] Sulke 'astrantheid' het die polisieman nog nooit beleef nie [...] Hy kon glad nie dink dat daar in Kaapstad 'n man kan wees wat geen Engels kon verstaan nie" (Blumer 1959:19).

Uiteindelik is die setlaar ná 'n worsteling geboei. Hy het die res van die dag en die nag in die tronk deurgebring. Die volgende

oggend sou hy in die hof deur middel van 'n tolk hoor dat hy die wet oortree het deur sonder 'n lisensie te smous (Blumer 1959:19).

Die koste van 'n lisensie was £1/10 per jaar. Omdat hy sonder 'n lisensie verkoop het, is hy beboet. Boonop is 'n klag van minagting ook teen hom gelê. Sy boetes het altesame £3 beloop. Die geld wat hy die vorige dag verdien het, was skaars genoeg om dit te betaal. Om sake te vererger, het hy sy waentjie "in puin" aangetref toe hy ná sy vrylating soontoe geloop het (Blumer 1959:19).

"Sonder geld en sonder wa het hy heeltemal verslae terug huis toe gekeer. Wat het dit gebaat dat hy, sy vrou en kinders dag vir dag vlytig gewerk het?" (Blumer 1959:19).

Dié nuus het blykbaar "soos 'n veldbrand" (Blumer 1959:20) deur die nedersetting versprei. Hulle het gaan raad vra by die Duitser Schmidt van die Imperial Hotel in Claremont. Hy het hulle gehelp toe hulle kort ná hul landing 'n tolk nodig gehad het. Schmidt het intussen blykbaar ook van die gebeurtenis verneem. Die setlaars het gemeen hy is op hoogte van die landswette, en dat hy sou kon sê hoe hulle hul produkte kon verkoop. 'n Lisensie kon hulle nie bekostig nie. In daardie tyd het nog 'n Duitser, ene mnr. Bockel, 'n winkel in Langstraat gehad wat almal die "German Bazaar" genoem het (Blumer 1959:20). Bockel is in 1832 in Duitsland gebore, het hom ná sy leer- en wanderjare as smid in Australië gevestig, en het toe na die Kaap gekom waar hy sy winkel geopen het. Hy het dit as sy plig beskou om volksgenote wat onlangs geïmmigreer het, met raad en daad te help (Hellberg 1954a:96).

Hy het gesê dat hy as koopman 'n lisensie het, dat hy in sy winkel kon verkoop wat hy wou, en dat hy die Vlaktesetlaars se groente vir hulle kon verkoop (Blumer 1959:20).

Só is 'n groot struikelblok oorwin. Dit was maar net een van die dure lesse wat geleer is.

"In den ersten Jahren haben die Ansiedler viel Arbeit umsonst getan; ein teures Lehrgeld haben sie zahlen müssen [...] Man muss sie bewundern, dass sie nach vielen Misserfolgen immer noch einmal von neuem zu Spaten und Hacke gegriffen haben" (Ludewig 1911:29).

Uiteindelik het hulle die regte planttye uitgewerk: in die winter die hoë gronde waar die water kan dreineer, en hoe nader dit aan

die hoogsomer gekom het, hoe meer moes hulle sak na die laer dele, totdat hulle in Januarie in die vleie geplant het wat toe bewerkbare, klam gronde was. Die Kaapse weer kan egter baie wisselvallig wees. Selfs ou, ervare weerkeners het hulle steeds met planttje misreken (Ludewig 1911:29).

Hoewel die setlaars swaar gekry het, kon almal hul eerste paaient aan die einde van die eerste jaar aan die staat betaal. Net nog 'n paar het in die tente gewoon. Die meeste het ondanks al die werk die tyd gevind om 'n "provisorische Hütte" (Hellberg 1954b:21) (hy bedoel waarskynlik 'n sogenaamde bossieshuis) op te rig. In die volgende paar jaar is 'n woonhuisie reeds gebou en is die hut as skuur vir gereedskap en saad gebruik (Hellberg 1954b:21). Minder as twee jaar nadat die eerste immigrante hulle gevestig het, het Theodor Risler aan Merriman geskryf:

"All of them have either built or are building substantial houses and have cultivated a considerable area [...] I am confident that under the protection of the government, these hard-working, sober and industrious people would soon bring the Flats into a state of cultivation and productiveness of which hitherto it was believed not to be capable'" (Schnell 1954:226).

Die lewe wat die klein Wilhelmine en die res van die Schröder-gesin en hul vriende die Engelkes in die stad vir die eerste paar jaar as Suid-Afrikaners gelei het, was gans anders as wat hul landgenote op die Vlakte ervaar het. Wilhelmine

"het altyd by die Engelke-kindere gaan speel en daar het mev. Scanlen [eggenote van Thomas Scanlen, die latere eerste minister van die Kaapkolonie] haar raakgesien en gevra of sy dan nie by hulle in die huis wil kom bly om vir die Scanlen-seuntjie 'n maat te wees nie. 'Ag, dit was lekker dae,' sê mev. Kohn met 'n laggie as sy van daardie dae vertel. 'Soggens moes ek twee uur lank skoolgaan by mev. Scanlen en die res van die dag het ek gespeel en allerhande handwerkies in die huis geleer'" (Bouwer 1955:15).

In 1882, toe sy twaalf jaar oud was, het Wilhelmine se vader siek geword en kon hy nie meer by Sturck werk nie. Vader Schröder wou hê sy vrou moet 'n klein linnewinkeltjie in die stad begin, maar die Duitse huisvrou het nie daarvoor sin gehad nie:

"Sy wil liever 'aufs Land', wat eenvoudig beteken het dat sy meen hulle moet ook van die immigranteplasies op die Kaapse Vlakte vra" (Bouwer 1955:15).

Die berigte van die landgenote se swarkry op die Vlakte het moeder Schröder nie afgeskrik om daar 'n nuwe begin vir haar en haar kinders te maak nie. Die tog na die Vlakte het Wilhelmine só onthou:

"Uit die Kaap uit het 'n mens oor die groot plaas Roodebloem gegaan - vandag is daardie plaas die voorstad Woodstock - [tot by] Wynberg tot waar die trein al geloop het. Op Wynberg was daar 'n polisiekantoor en drie winkeltjies, en net anderkant het die kale sandwoestyn begin, die berugte Vlakte waar die warm Suidoos in die somer op alles geskroei het en die water in die winter myle aaneen versuip het" (Bouwer 1955:15).

Wilhelmine Kohn het in 1955 nog onthou hoe kaal die Vlakte by hul aankoms was:

"En glo nou vir my, as jy op die Kaapse Vlakte gestaan het, het jy tot in Gordonsbaai gesien - kaal soos die aardbol voor die derde dag van die Skepping" (Bouwer 1955:15).

Die Schröders het in die herfs van 1882 op die Vlakte aangekom toe die ander setlaars al "aan die stoei [was] met die sand en suidoos" (Bouwer 1955:15). Hul aardse besittings het toe bestaan uit 'n paar hoenders en 'n koei, asook 'n "geskenkperd" van die Sturcks - relatief gesproke was hulle dus welaf. 'n Vriend van die gesin het vir hulle 'n tweekamer-sinkhuisie opgeslaan op die grond wat aan hulle toegewys is (Bouwer 1955:15).

"Die losloopdae van jong Wilhelmine Schröder by die hoë lui [...] was nou op 'n end. Sy was twaalf jaar oud en 'n handige helper vir haar pa op die plaas. En dit was harde werk: hout moes 'myle ver by Strandfontein' gehaal word, sy moes help put grawe vir water, help tuin maak en bome plant" (Bouwer 1955:15).

In dié tyd was daar juis weer 'n hernude poging om die sand met bome te bevestig sodat die landerye beskerm kon word teen die

"im Sommer oft wochen- und monatelang ununterbrochen wehenden scharfen, ausdörrenden Südost-Wind" (Ludewig 1911:29).

Almal het toe al geweet dat die beste, doeltreffendste en vinnigste oplossing die Australiese Port Jackson-boom was. Dit was dié boom wat 'n "unendlicher Segen" vir die Vlakte geword het (Ludewig 1911:30).

Ná vier maande op die Vlakte is vader Schröder oorlede. Twee maande ná sy dood is nog 'n Schröder-baba gebore.

"Dit was stywestrop-dae wat nou vir die Schröder-kindere voorgelê het. Mev. Kohn kan nog onthou hoe dikwels haar moeder gesê het: 'Ek wens ons het die droë brood gehad wat ons in Duitsland vir die honde gegooi het!'" (Bouwer 1955:16).

Hulle het gelukkig die hoenders en koei gehad wat vir eiers en botter gesorg het.

"Met 'n mandjie aan elke arm het jong Wilhelmine Schröder baie dae die ses myl deur die sand afgestap Wynbergstasie toe, dan met die trein tot in die Kaap en daarvandaan te voet tot in Seepunt waar sy dan met die plaasgoed gesmous het. In die winter moes sy skoene uittrek en rokke ophys om deur die Vlakte se waterpoele te stap. Dit het gesorg vir 'n paar oulap om kos te koop: 'Ja, toe kos skaapvleis trippens die pond en bees vier pennies,' het die ou vroujie onthou" (Bouwer 1955:16).

4.6 Geestelike versorging

Die immigrante van 1877/78 het die Wynberg-gemeente - wat steeds 'n filiaal van St. Martini in Kaapstad was - in 'n kort tyd aansienlik vergroot. Saam met die reeds gevestigde Godeffroy-Duitsers by Dieprivier en al langs die rand van die Vlakte was dit 'n gemeente wat nou oor 'n groot gebied gestrek het (Ludewig 1911:28). Hul versorging het al hoe meer 'n eie pastor vir die gemeente vereis:

"Es hat - wie mir scheint - das Gemeindeleben am Anfang der 80er Jahre sehr darunter gelitten, dass einerseits ein selbständiger Pastor in Wynberg nötig war, und dass andererseits noch die

Mittel, hin und wieder wohl auch der gute Wille zur Ausführung, fehlten" (Ludewig 1911:31).

In 1882 het die kwessie "recht brennend" geword (Ludewig 1911:31). In dié tyd het dr. Hahn besluit om af te tree. Terselfdertyd het Wynberg en die Paarl ook pastor Hahn, jr., verloor. Op 'n vergadering in September 1882 is gevra of Wynberg nie dié kans moet gebruik om selfstandig te word nie, want die Kaapstadse gemeente het besluit om nie meer 'n predikant aan die filiale af te staan nie (Ludewig 1911:32). Op 'n vergadering in November daardie jaar is besluit dat elke Wynbergse gesin £2/5 moes gee, en enkel persone bo 21 altesame £1 vir die finansiering van 'n eie pastor. Sitplekke in die kerk sou ook van 1 Januarie 1883 verhuur word vir 5 sjieling per jaar, die agterste banke vir 1/6, en stoele vir 2/6. Daar is gehoop dat dit vir minstens £200 per jaar sou sorg, waarmee 'n eie predikant onderhou kon word. Die gemeentede was egter te arm om dit te kon bybring (Ludewig 1911:32).

Begin 1883 het dr. Hahn sy uittrede teruggetrek. "Freudig" het die Wynberg-gemeente ingestem om drie jaar lank die onderhoud van £125 vir 'n nuwe hulpsprediker te betaal, asook sy vervoerkoste na Wynberg, en die helfte van sy reiskoste van Europa na Kaapstad. Pastor Hahn, jr., was toe reeds na die Paarl beroep (Ludewig 1911:32).

Tot 'n tweede predikant gevind word, moes dr. Hahn albei gemeentes versorg. Sommiges was ontevrede hiermee, maar hy het die "Nörgelern" geroskam dat hulle self daarvoor verantwoordelik was omdat hulle nie selfstandig wóu word nie, en dit omdat hulle nie bereid was om opofferings te maak nie, het hy gesê. Om die "Unruhe" en "Unfrieden" te vererger, het sommige gemeentede op die Vlake toe verklaar dat die pad na Wynberg te ver was en dat hulle so gou moontlik 'n eie kerk op die Vlake wil stig (Ludewig 1911:33). Dit was waarskynlik omdat die Vlaktegemeenskap toe pas danksy die 1883-setlaars wat begin aankom het, versterk is.

4.7 'n Geslaagde poging

Oor die immigrasieprojek van 1877/78 het Merriman reeds in 1878 in sy sluitingstoespraak waarmee die parlamentsitting geprogrogeer sou word, onder punt 12 gesê:

"Various measures [...] to promote the welfare of the colony

have been passed during the present session, among which I would specially mention [...] the Immigrants' Land Bill [...] all of which it may be expected will have important effects upon the development of the country" (KAB:HA/118).

Onder punt 14 het hy gesê:

"The aided Immigration continues in a satisfactory manner, and a considerable number of Agricultural Immigrants from Scotland and Germany have arrived and are in process of settlement, to be followed shortly by others under the scheme sanctioned by you last session, which cannot fail to be attended with important results" (KAB: HA/118).

Die "useless" kroongrond is doeltreffend gebruik en die kleinboere kon danksy hul werketiek sukses smaak.

"Thus while rendering a great service to their adopted country by utilizing what had until then been practically waste land, and by demonstrating the possibility of close settlement, even under unfavourable circumstances, these German immigrants of 1877 and '78 had found happiness for themselves. Thus in a few years the Germans had changed everything; they had made a fruitful garden out of a wilderness - and at the same time were well on the way to prosperity themselves" (Schnell 1954:224-225).

Volgens 'n dokument (KAB:PWD2/757) met inligting oor immigrasie na die Kaap vir die dekade 1872 tot 1882 (geteken op 22 Junie 1883 deur immigrasieagent H. Stevens) was die totale wins aan alle immigrante vir dié tyd 31 714. Die totale aantal "German agricultural immigrants" vir 1877 was 1 279; vir 1878 altesame 868. Die totale aantal Duitse immigrante in dié dekade was 2 149.

Met geld wat pennie vir pennie gespaar is, kon die 1877/78-setlaars uiteindelik een vir een vir hulle 'n kar en perd koop (Ludewig 1911:29). Toe Risler se jonger broer, Ignaz Risler, wat gemoeid was met die 1883-projek, in 1884 verslag gedoen het oor die Vlaktesetlaars, was hy tevrede met hoe die setlaars van 1877/78 hulle gevestig het.

"The Germans were continuing to do well for themselves. One man

who had started with nothing six years before, was offered 800 pounds for his property, but refused to sell. All seemed contented and happy. Before I left for Europe last year, I saw them all and asked whether they wished to go back to their country [...] They laughed and said, 'No, under no circumstances, whatever'" (Schnell 1954:226).

Baie, indien nie die meeste nie, het mettertyd hul laaste skuld afgelos en "freie Grundherren" geword, al was die begin "schwer, sehr schwer" (Ludewig 1911:27).

(Sien immigrantelyste, Bylae IV, vir die name van immigrante uit die 1877/78-groep wat hulle op die Vlakte gevestig het.)

5 DIE 1883-SETLAARS

5.1 Inleiding

Die setlaars van 1883, die epiloog (Schnell 1954:228) van die Tweede Immigrasiegolf (Hellberg 1954a:81), was ook 'n projek van die Koloniale regering, en nie 'n private onderneming soos die Godeffroy-setlaars, die epiloog van die Eerste Golf, nie.

"Nachdem die ersten deutschen Siedler in der Vlake vier Jahre lang dort gearbeitet hatten, wurde die Frage im Parlament erörtert, ob wieder eine von der Regierung unterstützte Einwanderung aus Deutschland unternommen werden sollte" (Hellberg 1954b:21).

Merriman wou sy oorspronklike plan om 15 000 immigrante na die Kolonie te laat kom, deurvoer (Hellberg 1954b:21). 'n Amptelike Koloniale immigrasiepoging om dié van 1877/78 aan te vul, is dus aangepak. Wat Merriman gehoop het die setlaars van 1877/78 sou regkry, het gebeur:

"Deur vlyt en uithouvermoë het die Duitse nedersetters die Vlake en die Duine in vrugbare velde en tuine verander. In die debat of nuwe geld vir immigrante uit Europa bewillig moes word, het Merriman gesê dat die Duitsers in die weste, soos eers in die ooste, 'uit 'n wildernis 'n paradys' geskep het. 'Dit het hulle gedoen waar ons hulle die slegste grond gegee het wat ons het. Wat sal hulle nie bereik as ons vir hulle van ons goeie grond gee nie!' (Blumer 1959:20).

Die parlamentslid en lid van die Uitvoerende Raad (CG 1883:136) William Ayliff het in dieselfde debat gesê hy het

"'n paar dae gelede oor die Vlake gegaan [...] en dat hy hom verbaas het hoeveel die Duitsers daar in die kort tyd tot stand gebring het; en selfs Jan Hofmeyr, wat nog in die Duitsers 'n gevaar vir sy landgenote gesien het, moes toegee dat [hulle] die land tot 'n groot bate was. Die gevolg [...] was dat die regering besluit het om nog [...] te laat kom" (Blumer 1959:20).

Jan Hofmeyr, die bekende Afrikanerleier wat algemeen as "Onze Jan" bekend was, was ook lid van die Uitvoerende Raad.

In die Cape of Good Hope General Directory van 1883 word gesê:

"The settlements on the Cape Flats, exclusively German, are perhaps the most encouraging of any undertaken by the Government. The people are almost without exception prosperous and contented. So greatly have they contributed towards arresting the progress of the sanddrifts on the flat stretch of country between False and Table Bays, that the Government is about to introduce a large party of their countrymen for the same object" (1883:373).

In "Government Notice no.5 of 1882" word aangekondig dat 'n kontrak gesluit is met die Union Steamship Company vir die vervoer van alle immigrante wat met regeringshulp na die Kolonie sou kom (KAB:IAC3). Nuwe voorwaardes vir "Government aided immigrants" is ook gepubliseer, onder meer:

"(2) The person immigrating must be prepared to furnish to the Government or its agent, Certificates of character and previous occupation signed by a previous employer, or by a Clergyman or a Justice of the Peace";

"(6) Every person proposed to be introduced under the preseding regulations must obtain a medical certificate to the satisfaction of the Emigration Agent of his being in good health" (KAB:IAC3).

Die "Agricultural Lands Act" is intussen weer in 1882 verander, en het die wet van 1870, soos gewysig in 1877, asook die "Extension Act" van 1879 vervang. Daarvolgens sou die regering onder meer altyd die reg hê om paaie, spoorweë, stasies, kanale, damme en rirole, asook telegraaflyne op enige grond aan te bring (KAB:PWD).

In die koerant The Wynberg Times and South African Agriculturist, Simon's Town, Suburban and Western Province Advertiser skryf 'n rubriekskrywer onder die skuilnaam "The Owl" in die uitgawe van 13 Januarie 1883 dat gerugte in omloop is dat talle Duitsers op die Vlakte gevestig gaan word:

"I learn for a fact that all the flats from Cape Town to Eerste River are to be parcelled out for 600 Germans. I am not partial to the people of any country, but I have to confess that the

Germans make the best colonists, and the Scotch come next. If we had 600 Germans and 600 Scotch and this 1 200 were fostered by the Government till they took root, it would give impetus to the Colony which we would all soon feel. The sluggish way we are going on will only end in ruin" (Soos herdr. in WPN 13/1/88).

5.2. Die voornemende emigrante

5.2.1 Die Lüneburger Heide

Die emigrante wat vir die 1883-projek gewerf is, was op enkele uitsonderings na kleinboere uit Noord-Duitsland. Hulle het in dorpies op die Lüneburger Heide gewoon, is Heidjern genoem, en het die streektaal Platduits gepraat (Blumer 1959:32) (Sien illus. 13). Die Lüneburger Heide is in Nedersakse, Noord-Duitsland, en was in die vorige eeu 'n betreklik verarmde landboustreek (Küsel 1992a:134).

Die gebied toon talle ooreenkomste met die Vlakte. Die beskrywing van die Heide kon net sowel van die Vlakte gewees het:

"ein ödes, trauriges Land, ohne Anhöhen, ohne Täler [...] Rechts und links, wohin man sich auch wendet, sieht man in dieser Einöde nichts als Heide mit krüppelhaftem Nadelgebüsch oder höchstens mit dünnen Tannen- und Fichtenholzungen [...] Da ist nichts als Sand, Heide, Moor, umgeben von Tannen- und Fichtenwäldern. Ringsumher scheint die ganze Natur ewig zu schlafen" (Rohmeyer & Oller 1984:16).

Daar is geskryf dat dit selfs onmenslik sou wees om 'n strafkolonie daar te vestig:

"Ein Stückchen Erde, so trostlos, öde und schauerlich, dass wir es für unmenschlich gehalten haben würden, dort eine Verbrecherkolonie anzulegen" (Rohmeyer & Oller 1984:75).

Die Heide-bestaan was sinoniem met armoede. In 'n besonderse boek, 'n kookboek met kultuurhistoriese inligting oor die leefwyse van die Heidjern, Das Kochbuch aus der Lüneburger Heide, word 'n berig van rondom 1900 aangehaal:

"Sehe ich die Heide, sehe ich Sand, nur Sand [...] Die Heide,

dort herrscht die Armut" (Doll-Hegedo s.j.:7).

Die hele gebied het in 'n "Heidekrautsteppe" verander (Doll-Hegedo s.j.:8) weens die afkap van woude. Agt eeue lank is die bome gebruik vir brandhout in die soutoonde van Lüneburg (Doll-Hegedo s.j.:22). Dit het dié stad een van die rykste stede van die Middeleeue gemaak, maar die plaaslike inwoners verarm gelaat.

5.2.2 Die Heidjern

Volgens die Koloniale immigrasielyste was die emigrante hoofsaaklik "agricultural labourers" van wie sommige ook ambagte beoefen het (KAB: PWD2/757). Inderwaarheid kon byna almal 'n ambag beoefen omdat groot klem op handvaardighede in hul tuisstreek gelê is. Dit was vir Louis Harms, stigter van die Hermannsburgse Sending (1849) op die Lüneburger Heide baie belangrik dat sy sendeling-koloniste in hul nuwe tuiste selfversorgend moes wees (Küsel 1992a:134). Die voornemende emigrante na die Kaapkolonie was sterk onder die invloed van Harms:

"Sie standen damals alle unter dem Einfluss des grossen Hermannsburger Missionsmannes Louis Harms" (Blumer 1995:13).

Die Heidjern is ook beskryf as "Bauern, Tagelöhner, Holzarbeiter und Handwerker aus den Dörfern der Lüneburger Heide" (HI 7/2/1938). Hulle het geen eiendom besit nie en moes vir 'n grondeienaar werk, sonder enige vooruitsigte dat hulle welvarend sou kon word. Hulle kon

"in der alten Heimat nicht genug verdienen um das tägliche Brot zu schaffen" (HI 7/2/1938).

Die Heidjern was aan harde werk gewoond en het uit armoedige boerehuisies ("ärmliche Katen") op die Heide gekom (HI 7/2/1938). Hulle het nie veel besittings gehad nie; een gesin het niks meer besit nie as

"einen Kotten mit Stube, Kammer und Küche, der Platz bieten musste für die ganze Familie und eine Ziege" (CZ 1983).

Die enigste bekende beskrywing van die lewenswyse van die Heidjerdur iemand wat na die Vlakte geëmigreer het, is opgestel deur 'n man wat nie op die immigrantelyste onder sy eie naam aangegee is nie. Hy was Johann Gustav Augustson, gebore 10 Julie 1863, wat as lid van die Rautmann-gesin geëmigreer het. Immigrant Heinrich Rautmann was Augustson se stiefpa. Augustson begin sy herinneringe, in 1950 opgeteken, met die woorde dat hy as 'n "uneheliches Kind" gebore is (Ms. 1950a:1). Dit was die gebruik dat 'n buite-egtelike kind die vader se voornaam met die agtervoegsel -sohn of -son kry om aan te dui dat hy dié man se seun is. Danksy Augustson se herinneringe kry 'n mens 'n aanduiding van die soort mense wat na die Kaap gekom het.

Hulle was tipiese kleinboere met slegs maar die karigste besittings en huise wat hulle dikwels met ander moes deel. Hulle het op grondeienaars se eiendom gewoon in ruil vir hul arbeid. Ook die kinders moes van jongs af werk - Augustson was nege jaar oud toe hy weg van sy ouerhuis begin werk het. Hulle was getroue werkers, godsdienstig en redelik geletterd. Uit Augustson se herinneringe kan 'n mens aflei dat hy vir die res van sy lewe omtrent niks anders as 'n lyfeiene vir grondbesitters sou wees nie. Hy sê self hy was gelukkig by sy laaste werkgewer in Duitsland. As niks voorgeval het nie, sou hy waarskynlik sy lewe in diens van dié meulenaar geslyt het en nooit meer as sy jaarlikse loon en wat hy daarmee kon koop, besit het nie.

Oor hoe arm die emigrante was, het 'n afstammeling later vertel:

"Grossmutter Prigge-hulle het vir 'n groot boer gewerk, hulle het nie eens warm water gekry om te bad nie, hulle moes in 'n rivier gestaan en was het, of dit koud was of nie. Sy het baie siek geword, toe het hulle vir haar ander werk gegee: om in die eienaar se huis as bediende te werk. Die landhere was baie ryk, en as hulle nou soos kohlrabi as groente gehad het, dan moes die ronde stukke alles afgesny geword het, sodat dit 'n presiese vierkant kan maak, en dan is daaruit repies gesny; almal moes ewe groot wees. En daardie afvalstukke het die bediendes gekry. Dit was skoon, dit was nie sleg nie; net maar al die onewe kante wat afgesny is, en dit kon Grossmutter-hulle kry" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

'n Ander emigrant het as jong seun in Duitsland saam met sy suster

mis opgetel om geld te verdien. By een geleentheid het hy geld opgetel wat waarskynlik uit die onderwyser se sak geval het. Dié seun was Heinrich Heins, wat saam met die res van die Heins-gesin geëmigreer het. Sy dogter, Minnie Punt, het dit só neergeskryf:

"op skool in Duitsland vra die Skoolhoof een dag, wie van die Kinders vir hom Mis vir se tuin sal bring, hy sal daar voor betaal, die twee [Heinrich en sy suster Emma] besluit hulle sal mis op straat opveë, so vat elke een 'n mandjie en pad langs, na hulle al ver geloop het, besef hulle dit word al donker en begin te reën ook. By die aan koms by Meneer word hulle betaal vir wat hulle bring, maar toe ontdek hulle dat in die paejie lê iets wat blink, tel dit op en vind dit is 'n geld stuk, hulle neem dit huistoe gee dit vir Mama. Nee, sê Ouma, julle moes dit aan Meneer gegee het, môre oggend gaan gee julle dit vir hom. Maar die volgende môre moes Ouma erken, alhoewel dit nie reg is nie, sal sy dit moet behou om brood vir die Kinders te koop, en het dit ook aan hulle so gestel. 'Volgende keer gee julle dadelik terug!'" (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.).

In Augustson se herinneringe, getitel "Meine Lebens Erinnerungen von Meine Jugend auf, bis auf den Heutigen Tag", beskryf hy in ongrammatikale Duits sy wedervaringe in Duitsland nadat hy sy eerste lewensjare by sy ouma in Swede deurgebring het. In die herfs van 1871 het sy ma van Duitsland gekom om hom te haal. Hulle het na Eschede, "unser Kirchdorf, von da nach Scharnhorst" (albei op die Lüneburger Heide) gegaan. Sy ma is in Januarie 1872 met Heinrich Rautmann getroud. Op Scharnhorst het hulle in 'n huis van die boer Heinrich Lilje ingetrek waarin nog drie gesinne gewoon het.

"Meine Eltern Arbeiteten auf ein Guth Conhoff. Meine Mutter musste kühe melken & Butter machen, jeder Tag gingen 40 lb Butter nach Eschede und mit der Eisenbahn nach Hannover [...] da waren Kühe die 3 Eimer Milch auf den Tag gaben, die Kuhe wurden drei mal auf den Tag gemolken" (Augustson-ms. 1950a:4).

Ná die geboorte van Augustson se stiefbroer was vader Rautmann lank siek en Augustson se moeder moes alleen werk.

"Ich musste zur Schule aber lernte nur wenig meiste zeit musste ich meinen Bruder aufpassen" (Augustson-ms. 1950a:5).

Die volgende jaar het die seun, toe tien jaar oud, sy eerste werk gekry op 'n dorpie 'n uur van hulle af, waar hy koeiwagter was. Dit was 'n "Gastwirtschaft", wat beteken het dat hy daar ingewoon het:

"da verdiente ich Essen & Kleider, im Herbst 1873 kam ich wieder zu meinen Eltern in Scharnhorst" (Augustson-ms. 1950a:5).

Die volgende somer het hy op Beedenbostel koeiwagter geword, en ook daar skoolgegaan.

"Im Sommer 1874 cam Ich nach Beedenbostel, auch Kühe hüten [...] wie ich 11 Jahre alt war, wurde ich Dispensier, das heist ich brauchte nur drei tage in der Woche zur Schule gehen, von 7. U. bis 11 Uhr. in Beedenbostel habe ich ers angefangen was zu lernen. der Lehrer war ein guter Lehrer" (Augustson-ms. 1950a:6).

Dit was daar waar hy op 5 Januarie 1875 as elfjarige sy regterbeen gebreek het. Hy het twee osse wat twee waens moes trek na 'n ander dorpie gebring om strooi te gaan haal:

"da war Schnee & Eis auf den Weg [...] da kommt ein ander Junge und steigt auf den letzten Wagen da klapperten die Planken [...] und die Ochse fingen an zu laufen, sie waren in 3 Wochen nicht aus den Stall gewesen, nun waren ausgerüstet. Ich hielt die Ochsen zurück [...] hatte ein grossen rock von den Bauern an, und [...] die Ochsen schlepten mir [...] da gingen die zwei Wagen über mich weg" (Augustson-ms. 1950a:7).

Toe die seun se been genees was, moes hy elke dag van ná skool tot die "Abent" vee oppas. In die herfs van 1876 het hy teruggekeer na Scharnhorst, en dié winter het hy begin katkiseer op Eschede. Hy is in April 1879 aangeneem. Kort daarna het die vyftienjarige Augustson gaan werk by die Scharnhorstse boer Heinrich Lilje. Augustson klink tevrede met sy omstandighede: hy het 'n goeie skaaphond gehad wat hom gehelp het en sy loon vir die eerste jaar was "12 Thaler & Kleider & Stiefel & Schuhe, Ein Sonntags und ein Altags Anzug" (Augustson-ms. 1950a:9). Hy was drie jaar lank by dié boer, van 1877 tot 1880. By sy volgende werk was Augustson, toe

sewentien, op sy gelukkigste, dit was "meine beste Zeit in Deutschland" (Augustson-ms. 1950a:10).

Hy het Paasfees 1880 na sy werkgewer, 'n meulenaar, gegaan. Sy loon was "30 Thaler [...] das erste Jahr das 2te Jahr 33 Thaler & das 3t 43 Thaler" (Augustson-ms. 1950a:9).

Toe breek 1883 aan en het sy familie besluit om te emigreer. Dit klink asof die jong Augustson eerder sou wou bly. Benewens die feit dat hy op Marwede op sy gelukkigste was, was sy werkgewer blykbaar ook nie so geneë nie, maar die jong man sê hy het geen keuse gehad nie:

"Mein Herr sah es auch nicht gerne, das ich weg ging. Da meine Eltern weggingen, so musste ich auch mit gehen" (Augustson-ms. 1950a:10).

In ander gevalle is gesinne egter vanweë die emigrasie geskei. Twee van die Kohrs-seuns en een van die Buhr-seuns (Jürgen Heinrich-stam) het byvoorbeeld besluit om hul eie weg in te slaan. Die oudste van stamvader Kohrs se seuns, Carl, het besluit om na Amerika te emigreer; nog 'n seun, Jan Henning, het in Duitsland gebly; en die derde, Heinrich, het met sy pa na die Kaap gekom (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud). Die oudste seun van Jürgen Heinrich Buhr het besluit om in Duitsland te bly (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Ondanks dié skeidings was die Heidjer-emigrante deur eeue se familie- en vriendskapsbande saamgebind. Van die kinders het later as bejaardes nog die avontuur van emigrasie bespreek. Twee susters, Marie Rabe en Auguste Bode, gebore Heins (susters van Heinrich en Emma hierbo), het in hul gesprekke later as bejaardes die emigrasie soos volg vergelyk:

"Stel jou nou voor die hele Vlak trek op hul goed en gaan saam na 'n ander land!" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

5.3 Werwing

In die 1883-projek het altesame 77 gesinne en enkele vrygeselle na die Kaap geëmigreer (KAB:IAC). Hulle is persoonlik deur kaptein Ignaz Risler (Schmidt-Pretoria 1955:122), werwingsagent en amptenaar van die Kolonie, tydens sy besoek aan Duitsland gekies (Schnell 1954:228).

'n Werwingspamflet (Sien illus. 14) asook 'n dokument met die voorwaardes vir voornemende emigrante is op die Lüneburger Heide versprei. Advertensies is in koerante geplaas. Die advertensie van die "Schiffs- und Auswanderer-agentur Flatau" met wie Risler in Hamburg ooreengekom het om die emigrasie te hanteer, het gelui:

"Wichtig für Landarbeiter! Die Regierung der Kapkolonie (Südafrika) beabsichtigt, eine bereits seit Jahren bestehende blühende deutsche Ansiedelung in der unmittelbaren Nähe der Kapstadt zu erweitern. Die genannte Regierung wird daher rechtschaffenen Leuten, welche die Landwirtschaft verstehen, freie Überfahrt und günstige Bedingungen zur Erwerbung von Land gewähren [...] Zur Sicherung der freien Passage ist eine rechtzeitige Anmeldung erforderlich, indem nur ca. 150 Passagiere mit jedem Dampfschiffe befördert werden können. Anfragen sind zu adressieren an M. Flatau, Admiralitätstrasse, Hamburg" (Schmidt-Pretoria 1955:124).

Die agente het foto's van die vestigingsgebied aan voornemende emigrante gewys. Hulle sou in die Kaap ontdek dat dit nie van die Kaapse Vlakte was nie, maar plekke wat hulle later as die hange van Tafelberg en Constantia sou eien (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude).

Die werwingspamflet wat op die Heide uitgedeel is, het onder meer gelui dat slegs mense wat tot die akkerbouklas behoort en nie ouer as 45 is nie, onder sekere voorwaardes 'n gratis reis na die Kaap sou kry. Alle emigrante moes voor die immigrasie-amptenaar verskyn en as geskik verklaar word. 'n Getuigskrif, gesondheidsertifikaat van 'n dokter, inentingsertifikaat, doopsertifikaat, trousertifikaat en ander persoonlike dokumente moes aan hom oorhandig word; hy sou dit tot in die Kaap bewaar. Elke gesin sou ná landing kos en losies vir veertien dae kry, asook gratis vervoer na die nedersetting; ook veertig acre grond vir die prys van tien sjieling per acre, wat binne tien jaar in 'n jaarlikse paaient van een sjieling per acre betaal moes word. Onder sekere omstandighede kon tot honderd acre verkry word. 'n Deposito van £1/2/5 moes betaal word, wat as deel van die koopsom bereken sou word. Elke volwasse passasier mog twintig kubieke voet bagasie saamneem; alles wat dié syfer oorskry, moes volgens 'n

tarief wat later vasgestel sou word, betaal word. Elke selfstandige persoon moes voor inskeping 'n verklaring onderteken dat hy uit eie vrye wil na die Kaap emigreer, dat hy deur die amptenaar oor die omstandighede daar ingelig is, en dat dit vir hom duidelik was wat hy in die nuwe vaderland te wagte kon wees.

In 'n kopie van dié werwingspamflet in besit van die Rabe-familie (Hannover-stam), is by die woord "Vaccinationsattest" die meer eenvoudige "Impfschein" geskryf, en by die Britse geldbedrae wat die Duitse ekwivalent sou wees. Dit word aanvaar dat dit so in Duitsland ingeskryf is nadat stamvader Rabe navraag daarvoor gedoen het (Rabe-familie, volgens die RGN-stamregister Rabie - Rabe die Hannover-stam).

In die dokument "Angebots-Bedingungen betreffend den Auswanderer-Dienst für die Kap-Regierung, von den Kontinente Europas nach dem Kap der guten Hoffnung, für das Jahr 1883" (KAB:PWD) word die voorwaardes vir die vervoer van passasiers uit Europa na die Kaapkolonie uiteengesit. Dit lui onder meer dat emigrante per stoomboot van Hamburg, Bremen of Antwerpen na Kaapstad, Algoabaai of Oos-Londen gebring sou word. Elke skip moes 'n arts aan boord hê, en ordentlike afsonderlike slaapruipe moes vir vroue en kinders ingerig wees (KAB:PWD).

Die weeklikse rantsoene per emigrant is ook uiteengesit, onder meer: 6 onse vet, 2 pond aartappels, 1/2 pond rosyne, 1/2 pond suiker, 1/2 ons mosterd, 1/2 ons peper, 1 pond varkvleis, 1/2 pond rys, 2 onse tee, 6 onse lemmetjiesap, 24 onse ertjies, 2 onse koffie, 1/4 pond piekels en 2 onse sout. Vir elke honderd emigrante moes sekere voorrade vir "mediese" gebruik aangehou word, onder meer: 12 pond Carolina-rys, 10 pond pylwortel, 10 pond sago, 10 pond gort, 12 blikkies elk vleissop, skaapvleissop, hoendersop, beesvleis, skaapvleis en gekonsentreerde melk, 12 bottels portwyn, 12 bottels sjerrie, 2 gelling brandewyn, 2 gelling asyn en 30 gelling bier. Van hierdie voorrade mog die emigrante soveel kry - en so dikwels - soos wat die skeepsdokter dit sou voorskryf (KAB:PWD).

Elke emigrant ouer as twaalf is as 'n volwassene getel. In die geval van 'n gesin met een of meer kinders onder twaalf, moes die ouderdom van al die kinders saam getel word. Die totaal is deur twaalf gedeel, en dié getal is in die plek van die kinders getel. Die dokument het ook bepaal dat as die vertrekdatum nie nagekom kon word nie, die vervoerder kos en losies aan die emigrante moes verskaf van dié dag tot die datum dat hulle vertrek (KAB:PWD).

Geen beskrywing van die voorbereidings vir die vertrek deur die voornemende emigrante kon opgespoor word nie. In Augustson se herinneringe verwys hy net maar na die feit dat hy nog sy twintigste verjaardag in Duitsland beleef het (Ms. 1950a:10). Dit was op 10 Julie 1883. Sewentien dae later, op 27 Julie, het sy geselskap met die stoomskip Durban uit Hamburg vertrek.

5.4 Die reis

Die 1883-setlaars was die eerste Duitse immigrante wat in stoombote van Europa na Afrika gevaar het, en wel op die Durban, German, Arab en Nubian (Schnell 1954:228).

Die Koloniale werwingsagent Ignaz Risler het op 9 April 1883 uit Feldstrasse 54, Hamburg, 'n brief met sy indrukke oor die eerste "batch" emigrante aan die "Commissioners Office" geskryf (KAB:PWD).

"Today I have the honour to report the shipment of the first batch of German Emigrants per Union Steamer Durban [...] On the 5th inst. the accomodation for the Emigrants, as well as the stores on board the Durban were inspected by the Emigration authority of Hamburg, at which inspection I was present. The Emigrants were embarked on the same evening and behaved in the most quiet and orderly manner. At 1 a.m. on the 6th the Durban moved down the River, where she was moored opposite St. Pauls to await the next tide. I had remained on board, and after breakfast, I called all males above the age of 12 aft, explained to them once more what they had to expect in their new home, impressed on them the necessity of an orderly conduct and habits during the voyage, and arranged the daily work to be performed by the men, posted up in the German language" (KAB:PWD).

Die program was onder meer: ontbyt teen 7.30 vm.; alle beddens teen 9.30 vm. opgemaak, slopemmers verwyder en dekke geskrop en gereed vir inspeksie; almal moes op dek bly tot 11.30 vm. totdat die kaptein die skip klaar geïnspekteer het; twee mans moes na elke maaltyd help opruim; twee mans moes die hofmeester ("steward") en kok help; vier mans moes daaglik buite help om die bodekke te skrop en rook was verbode in die ruime. Risler het daardie dag tot 1.30 nm. aan boord gebly, waarop die boot vertrek het. Hy skryf verder:

"I am sure these people will make first rate settlers, and when you find a few men amongst them of rather advanced age, I must explain that they belong to some other family closely related, and could not be seperated - besides they have a high character [...] The papers [...] of the Emigrants to be settled on the Cape Flats might be withheld until my return, if you should think proper [...] I would suggest that the Allotments near the Durban Station [vandag Bellville] should be given out first, and that the first applicant should have the first choice, and so on, provided that he be prepared to take possession at once. The Emigrants per 'Durban' have prescribed claims to 42 and two fifths acres only, with the exception of (11.47) Johan [Risler het dit foutiewelik met een n geskryf] Heinrich Rabe, who is entitled to 100 acres [...] I would advise that Ernst Schmidt of the Claremont Flats, personally known to you, should be employed in assisting the Emigrants generally on their landing and staying at the Depôt. Also that a week after their arrival, a day should be set apart, on which the Emigrants may inspect the Lands near the Durban Station, and I think it would be judicious to have the Surveyor, Field Cornet and Ranger on the spot at the same time" (KAB:PWD).

Só het die eerste groep van die 1883-setlaars op 6 April uit hul vaderland vertrek. Die Schmidt na wie Risler verwys, is dieselfde man wat die 1877/78-setlaars gehelp het.

Van dié vaart het Magdalene (Lene) Prigge (later getroud met Buhr) in 'n tydskrifartikel vertel hoe die kinders dit geniet het:

"Heerlik vir hulle die seereis van vier weke" (Bouwer 1955:17).

Volgens Bouwer se artikel was Lene Prigge 'n dogter van ses toe sy saam met haar ouers, vier susters en twee broers geëmigreer het (1955:17). Die skeepslys meld dat immigrant Diederich Prigge, sy vrou en nie ses nie, maar sewe kinders op 6 April op die Durban uit Hamburg vertrek het (KAB:IAC).

Die Argus se "Shipping Notes" berig dat aangename weer tydens die vaart ervaar is. Kapt. H. Ballard se weerverslag van Plymouth na Kaapstad lui:

"Left Plymouth on Saturday, April 14, at 1.50 p.m., and thence to Madeira experienced light variable winds and fine weather. Arrived at Madeira on April 19, at 8.30 a.m., and left at 1.40 p.m. on the same day. Thence to the Equator (which was crossed on April 27), light NE trades and fine weather; thence to port, light SE trades, with long SW swell and fine clear weather. Arrived in Table Bay on May 7, at 6.20 p.m., having made the passage in 23 days 4 and a half hours" (CA 9/5/1883).

In Augustson se herinneringe is 'n kort verwysing na hul reis. Volgens amptelike dokumente het hul geselskap bestaan uit sy ma, stiefpa Heinrich Rautmann, een stiefbroer en twee stiefsusters, asook sy stiefpa se weduweemoeder, Amalie Rautmann (KAB:IAC). Hulle het op 27 Julie uit Hamburg vertrek. Op die vaart sou die twintigjarige Augustson boonop die meisie ontmoet wat byna agt jaar later sy vrou sou word: Marie Ernstine Wilhelmine Foot. Hy skryf oor die reis:

"Am 27. Julie verliesen wir Hamburg auf einer Damfer, Durban, 4000 Tonn [...] Nach 2 Tage camen wir in England (Southampton) da haben wir 5. Tage gelegen da wurde das Schiff voll geladen mit Eisenbahn Schienen. Unsere Mitreisender waren aus allen Theilen Deutschland, Pommern. Eine Familie von 12, - 6 Söhne, 4 Töchter & 2 Eltern. Eine von der Töchter is nach 7 und ein halb Jahren meine Frau geword und haben 51 und ein halb [Jahren] zusammen gelebt in Glück & Leid und in Frieden bis der Liebe Gott Sie zu sich genommen hat" (Augustson-ms. 1950a:10).

5.5 Die aankoms

Die Durban het op sy eerste vaart op 7 Mei in Tafelbaai aangekom. Altesame 23 gesinne bestem vir die Kaapse Vlakte was aan boord. In die "Shipping Intelligence" in The Cape Argus word die besonderhede van die Durban (volgens dié berig 'n boot van 1 685 ton) en die passasierslys gegee, asook vir watter hawens hulle bestem was. Die Prigge-gesin is byvoorbeeld só aangegee:

"(For this port): 'Mr. Mrs, 5 Misses and Master Prigge'" (8/5/1883).

In die Philippi-museum is 'n lyfie (boonste los deel van 'n dogtertjie se rokkie) wat die Prigge-babasussie, Emma, tydens hul aankoms aangehad het. Emma (ook later getroud met 'n Buhr) was die laaste oorlewende immigrant en is in 1972 in die ouderdom van negentig jaar oorlede (Sien ook illus. 15).

Ook vir die kinders van hierdie immigrante was dit 'n skok om by hul aankoms vir die eerste keer mense met 'n donker velkleur te sien.

"Net een groot skrik het hulle by die dokke gekry toe haar ma met 'n klein broertjie op die arm en nog 'n sak goed ook in die een hand aansukkel en 'n ou Kleurling staan nader en vat die kind by haar. 'n Moles wou sy nie maak nie, maar sy het in doodsangs agter [hom] aangedraf, heeltemal seker hy gaan haar kind die wilde land in wegdra. Dit was die eerste bruin mens wat hulle in hul lewe sien, en van die welwillendheid van die goeie ou [man] het hulle niks geraai nie" (Bouwer 1955:17).

Ná die Durban het die German met twintig gesinne op 7 Junie geland; daarna die Arab met vyftien gesinne op 4 Julie; toe die Nubian met sewe gesinne en drie vrygeselle op 1 Augustus; daarna weer die Durban met nege gesinne, twee vrygeselle en 'n weduweemoeder (Amalie Rautmann) op 28 Augustus; en die laaste groepie bestem vir die Vlakte, bestaande uit slegs drie gesinne, op die Durban op 21 November 1883 (KAB:IAC).

Oor die aankoms in Tafelbaai het Augustson slegs geskryf:

"Am 29 August 1883 Landeten wir in den Tafelbay. Schon lange zufor sahen wir den Tafelberg" (Augustson-ms. 1950a:10).

5.6 Die eerste paar dae

Al die groepe wat in 1883 in Tafelbaai aan wal gegaan het, was bestem vir die Kaapse Vlakte (Schnell 1954:228). Die eerste twee groepe het grond by Durban Road en op die Wynberg- en Claremont-Vlakte gekry, die derde groep het grond op die Wynberg- en Claremont-Vlakte gekry, en die laaste drie groepe het grond by Eersterivier gekry (KAB:IAC) (Sien ook immigrantelyste, Bylae V).

Lene Buhr het vertel die kinders het hul eerste paar weke in die nuwe land geniet:

"heerlik die drie weke wat hulle in die skuur op vandag se markgrond gekuier-woon het" (Bouwer 1955:17).

Wat vir die kinders "heerlik" en 'n groot avontuur was, was vir die volwassenes die begin van "'n nagmerrie", soos die Schultz-susters van die ervaring van hul grootvader Carl Peek (op die Durban, 7 Mei) vertel. Direk ná hul aankoms het hy gevoel

"hy kan met sy vrou en twee kinders in die see spring en teruggaan" (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude).

Idi en Fidi se moeder, wat by haar gesin se aankoms nege jaar oud was, het onthou van die

"sinkbarakke waarin hulle vir die eerste paar dae ondergebring is" (1992:Onderhoude).

Christine Bassett (gebore Meyer) (Sien illus. 16) was 'n dogtertjie saam met haar gesin op die German wat op 7 Junie geland het. Volgens haar het hulle slegs een nag in die skuur in Soutrivier geslaap (Bouwer 1955:17). Die amptelike dokument oor die aankoms van die German toon egter dat die mans eers op 19 Junie (twaalf dae ná die aankoms op 7 Junie) die lot getrek het vir grond op die Claremont- en Wynberg-Vlakte (KAB:IAC). Sy het onthou dat

"hulle die volgende dag na die verskillende plasies op die Vlakte geneem [is] waar hulle die tente wat hulle gekry het, opgeslaan het" (Bouwer 1955:17).

Met die afstammeling se halfeeuviering in 1933 het die hoofonderwyser van die Vlakeskool, Klaus Schröder, van die pioniers se herinneringe oor die eerste ruk neergeskryf:

"Eine der Mütter der Niederlassung war 1883 ein 14-jähriges Mädchen, als ihre Eltern ihr Haus in Deutschland verkauften und nach Südafrika auswanderten. Sie erinnert sich sehr lebhaft des Kampfes den ihrer Eltern in der ersten Tagen ihrer Isolierung in einem fremden Lande hatten. Ihre ersten Erinnerungen gehen zurück bis zur Ankunft der ersten 50 deutschen Einwanderer und ihrer Kinder in Kapstadt" (Schröder-ms. 1933:4).

Sy was Sophie Rassmann, gebore Meyer, en 'n suster van Christine (Sien illus. 16). Volgens haar is hulle in baie vuil "Empfangsbarracken" in Nuwemarkstraat ontvang. Die feit dat die woord "Isolierung" gebruik word, dui waarskynlik daarop dat die Duitsers weens die taal- en kultuurgrense in hul nuwe land direk ná hul aankoms totaal geïsoleer gevoel het.

"Ihrer ersten Gedanken waren die, zum Schiff zu gehen und nach Deutschland zurück zu kehren" (Schröder-ms. 1933:4).

In 'n ander artikel word ook verwys na die vuil huisvesting:

"They were crowded into the mudstained reception barracks in Newmarketstreet, where they had wooden benches for beds. Their first thoughts were a desire to [...] return to Germany" (CA 24/2/1933).

Die ongelukkigheid van veral een stammoeder, die vrou van Carl Peek, het later 'n groot indruk op haar kleindogters gemaak. Sophie Peek was 47 jaar oud by haar aankoms, en 'n onwillige emigrant omdat sy teen haar sin geëmigreer het (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude). Sy is in Duitsland as weduwee met Carl Peek getroud en het haar eie huisie, van haar eerste man geërf, in Bergen op die Lüneburger Heide besit. Volgens haar kleinkinders was sy gekant teen die emigrasie, maar haar tweede man het gesê al hul vriende gaan; hulle moet ook. Die feit dat hulle "freie Grundherren" sou wees, met "Grund und Boden" op hul naam, was die hoofmotivering. Dié Sophie is uiteindelik aan 'n "gebroke hart van pure heimwee na haar Heimat" dood (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude).

Uit 'n berig wat tydens die gemeenskap se halfeeufees in 1933 verskyn het, blyk dit ook dat ander immigrante eerder sou wou terugkeer na Duitsland:

"Many would willingly have gone back to Germany to the poverty-stricken conditions they had left, had they been able to return" (CT 27/2/1933).

Augustson het sy familie se eerste paar dae ná hul aankoms in Tafelbaai só onthou:

"Dann gingen wir in unsere Neue Heimat. Vorerst in Eine sort Scheune, wir bekamen unser Essen noch von der Regierung, bis wir Arbeit ode Unterkunft bekamen" (Ms. 1950a:10).

5.7 Na hul bestemmings

Ná die drie weke in die skuur was die eerste groep setlaars gereed om Vlakte toe te gaan (Bouwer 1955:17).

"'En raai jy nou hoe het ons daar gekom?' sê mev. Buhr. 'Op niks minder as 'n vrag mis nie!'" (Bouwer 1955:17).

Volgens die Bouwer-artikel kon Lene Prigge en haar broertjies (hoewel die skeepslyste aandui dat daar slegs een klein broertjie was) bo-op die vrag mis ry omdat hulle die "kleintjies" was.

"Toe hulle eers by Wynberg oor die spoor is, het die wawiele omtrent weggesak in diep sand, maar hulle het koninklik van bo van die mishoop af die nuwe wêreld bekyk" (Bouwer 1955:17).

Die eerste aanblik van die gebied was egter nie so koninklik vir die volwassenes nie. Een se eerste herinneringe was:

"Sie erinnert sich des ersten Anblicks ihrer neuen Heimat: einen wilde, verwahrloste Klump Sand, undurchbrochen von Bäumen, oder Busch, bedeckt mit Sanddünen. Die Wegen führten durch Moräste oder tiefe Wasserläufe nach den 4 engl. Meilen entfernten nächsten Vorstadt Kapstadts, Claremont. Ihre Zelten waren bei weitem nicht widerstandsfähig genug im Winterregen [...] Die Familien wurden einfach nur ihr Platz angewiesen und sie sich selbst überlassen. Es war mitten im Winter, und die Aussichten auf Lebensunterhalt nur sehr gering" (Schröder-ms. 1933:5).

Die Prigges het teen skemeraand tot naby hul grond gekom. Hulle sou vir eers by 'n Belgiese gesin, die Staines, oornag. Die maal wat die "lieuwe vreemde vrou" daardie aand vir hulle voorgesit het, 'n kool- en aartappelbredie, is die feestelikste wat Lene kan onthou:

"Die vriendelikheid van daardie mense wat in 'n klein huisie vir haar ouers [ontvang] het, sal sy nooit ophou waardeer nie" (Bouwer 1955:17).

Volgens die skeepslyste het immigrant Prigge op 22 Mei die lot vir sy grond op Wynberg-Vlakte getrek. Die lot vir grond by Durban Road is op 15 Mei 1883 getrek, vir Claremont-Vlakte op 17 Mei en vir Wynberg-Vlakte op 22 Mei (KAB:IAC).

"Te lekker was dit toe hulle die kiste wat van Duitsland saamgekom het, kon oopmaak en hul goed [...] kon uitpak. Mev. Buhr onthou nog een kis waarvan 'n tafel been in die lug gestaan het met beddegoed tussen die pote in. En dan was daar haar pa se groot bed en 'n yslike Duitse trommel vol kombuisgereedskap en breekgoed. En mooi weggepak tussen haar ma se goed kardoesies vol wit boontjies wat sy wou kom plant. Vandag het hulle nog van daardie soort boontjies in die tuin" (Bouwer 1955:17).

Wat Christine Bassett die beste van die emigrasie onthou, is die kis met kosvoorrade wat haar moeder so sorgvuldig in Oldendorf ingepak het vir die nuwe land. Dit is egter per abuis na Amerika gestuur, en het "heeltemal onbruikbaar" maande later eers in die Kaap aangekom (Bouwer 1955:17).

Die immigrasielyste in die Kaapse Argiefbewaarplek dui aan dat Rautmann (Rauthmann gespel) en Carsten Ilper elk "26 Morgen 300 Sq Roods" by Eersteriver gekry het; Rautmann lot 15, Ilper lot 14. Die lot vir dié grond is op 1 September 1883 in Kaapstad getrek. Volgens 'n aantekening onderaan die blad het immigrante nr. 8 (Rautmann) en nr. 9 (Ilper) toe na A. van der Bijl by wie hulle in diens getree het, gegaan (KAB:IAC). Augustson het daarvoor in sy herinneringe geskryf:

"Wir & noch eine Familie au Scharnhorst, Casten Ilper, Frau & 3 Kinder, vermitete uns an Einen Herrn Kaufman, Adrian Van der Byl, der hatte Eine Farm in Sommerset West" (Augustson-ms. 1950a:10).

Vader Rautmann het besluit dat dit die beste begin was, aangesien hulle slegs "30 Shilling" gehad het toe hulle geland het. Daarmee sou hy nie 'n begin op sy eie grond kon maak nie. Op Van der Byl se plaas was hulle dagloners vir 2/6 per dag. Hulle het ook gratis huisvesting en "Gartenland" op die plaas "Okwood" gekry.

"Da waren Vile Eichbeumen. Daher der Nahme" (Augustson-ms. 1950a: 10).

(Augustson skryf deurgaans van "Okwood", hoewel hy natuurlik "Oakwood" bedoel. Dit is waarskynlik soos hy die woord uitgespreek het.)

5.8 Die begin

5.8.1 Aansporing

In 'n sekere sin het die groep van 1883 'n makliker begin gehad omdat hulle geweet het daar is medesetlaars wat al langer as vier jaar in die gebied woon en 'n bestaan maak:

"mit den Erfahrungen der ersten Siedler in und um Kapstadt, hatten diese Neuankömmlinge einen leichteren Anfang als die Siedler, die in den Jahren 1877 und 1878 herauskamen" (Hellberg 1954a:98).

Dié "makliker" was natuurlik relatief bedoel, want soos aangetoon sal word, het die nuwe setlaars groot ontberings verduur.

Die stigting in 1883 van die Duitse weekblad Das Capland het gehelp om die lewe vir die 1883-setlaars te veraangenaam. Dié koerant se eerste uitgawe het op 31 Maart 1883 verskyn, en is deur die Kaapse boekhandelaars Braun, Michaelis & Co. uitgegee. Dit was die derde Duitse weekblad in Kaapstad; die vorige twee het nie lank bestaan nie (Hellberg 1954a: 98).

Een doelstelling van die koerant was om die belange van nuwe Duitse immigrante in Kaapland te behartig, die nuwe aankomelinge rigting te gee, hulle aan te spoor en hulle die nodige inligting oor plaaslike omstandighede te gee (Hellberg 1954a:98). Das Capland het onder meer daarop aangedring dat Duitsers hulle as kiesers registreer. Met die volgende verkiesing kon die Duitsers die uitslag bepaal in die gebiede wat hulle bewoon het:

"hauptsächlich durch ihre Stimmen wurden in den Wahlbezirk, zu dem die 'Vlakte' gehörte, Ludwig Wiener, in King Williams Town Schermbrucker [eintlik Schermbrücker] und Brabant Parlamentsabgeordnete. Von jetzt an bekamen die Deutschen mehr Einfluss. Die von ihnen erwählten Abgeordneten sorgten dafür, dass manches ihnen angetane Unrecht beseitigt wurde. Vor allem Schermbrucker trat immer wieder für sie ein" (Hellberg 1954a:98).

5.8.2 Ontbering

Die eerste drie skepe wat in 1883 immigrante vir die Vlakte en Durban Road gebring het, het al drie in die Kaapse winter geland. Al was die omstandighede in die Heimat hoe sleg, daardie eerste winter - in 'n tent, bossieshuis of kleihuis - om hulle teen die aanslae van die Kaapse noordwester en sy reënstorms te beskerm - was blykbaar veel erger as enigiets wat hulle in Duitsland ervaar het. Volgens een bron het die water soms tot binne in die "Schilfhütten und Lehmhäuser" gestaan (Blumer 1959:58).

Dit was 'n wonderwerk dat nie meer kinders weens blootstelling gesterf het nie:

"My ouma het baie vertel dit is 'n godswonder dat nie meer kinders destyds gesterf het nie, want die huise was tot binne nat. Hulle het die kiste waarin hul bietjie besittings verpak was, opsy gepak, en in die winter het die klein babatjies daarin geslaap om te verhinder dat hulle natreën" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Hulle moes nou die beste van 'n slegte saak maak, want: "Es gab kein Zurück!" (Blumer 1959:38). Hulle kon nêrens anders heengaan nie, want geld daarvoor het hulle nie gehad nie. In 'n artikel in 1933 is geskryf dat hulle bloot op die Vlakte afgelaai is:

"They were dumped down on the Flats with no equipment but a few tents. They had to make a start on their unpromising holdings without any preparation. Many a one sighed for his own impoverished moorland, but there was no means of returning to it, and he could only envisage a grey future" (CA 27/2/1933).

Hoewel die Koloniale regering bewus was van die feit dat die setlaars geen finansiële middele gehad het om 'n begin te maak nie, is hulle nie tegemoetgekom nie:

"They had a few tents, but no other equipment. They were not, as other immigrants had been, provided even with draught animals and other means of carrying on their industry" (CT 27/2/1933).

Dit wat hulle op die Vlakte beleef het, het hul armoedige bestaan op die Heide blykbaar baie meer aanvaarbaar gemaak - vergelykbaar selfs met die "vleispotte van Egipte":

"Mehr als einer hat sich damals zurück geseht in die ärmliche Heide, als sie 'noch bei den Fleischtöpfen Aegyptens sassen'. Aber zu einem Zurück langten die Mittel nicht, und vor ihnen lag die Zukunft, grau in grau gehüllt" (DA 9/2/1933).

In Mei 1883 is in die Wynberg Times and South African Agriculturist, Simon's Town, Suburban and Western Province Advertiser berig oor die slegte omstandighede waaronder die nuwe setlaars wat op 7 Mei aangekom het, hulle moes vestig:

"The German emigrants who lately arrived, and who have been settled on the Wynberg-Claremont Flats and near D'Urban Road Station, complain bitterly that there were no huts for them. Their wives and children had to vegetate under canvas in this inclement weather, and [...] are liable to sickness. They also consider that the Government should make small advances in money - payable after 12 or 18 months - to enable them to purchase necessaries such as a cow, oxen, plough, spades, etc" (WT, soos herdr. in WPN 13/1/1983).

Op 16 Junie 1883 skryf die redakteur dat die "German agriculturists" in 'n "most pitiful way" verkeer en dat hulle alle moontlike hulp moet kry. Hy het gevra dat mense kos moet skenk en hulle in diens moet neem as "servants, gardeners or woodcutters" (WT, soos herdr. in WPN 13/1/1983). Teen die einde van Junie kon hy berig

"Although some of the men are still under canvas, the women and children have found shelter."

Die setlaars se vestiging is ook só beskryf:

"Vir die immigrante moes sake maar sleg gelyk het. Daar op die sanderige vlakte met sy bossies en biesiepolle moes baie van hulle sekerlik terug na hul vaderland verlang het. Hierdie mense was egter van staal en hul deursettingsvermoë het hulle laat besluit om die geleentheid wat hul aangebied is, ten volle te gebruik" (LBW 17/2/1954).

Daar word vertel dat die verlange na die vaderland baie groot was. Selfs jare later het baie, veral die vroue, nog aan bitter heimwee na die Heimat gely. Die vroue het glo gereeld na 'n stuk grond bekend as Die Kamp op die Schultze se Turfhall-plaas op die Vlakte gegaan. Daar het 'n groot lap heide gestaan waar hulle arms vol gepluk het "om in die heide te huil" uit heimwee na hul Lüneburger Heide (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

5.9 Hul taak begin

By die setlaars se aankoms op die Vlakte het hulle geen middele gehad om 'n begin te maak nie:

"hier in der Vlakte standen sie vor einem völligen Nichts" (Blumer 1959:13).

Daar was letterlik niks, het die setlaars later aan hul kleinkinders vertel. Guthie Werth het in 'n radioprogram gesê volgens haar ouma-hulle was daar geen bome of hout nie, net "bossies en blomboste" (1981:SAUK-hoorbeeld). As jy op die heuwel gestaan het waar die kerk later gebou is, het jy in 'n leegte rondom jou gekyk.

"My ouma en oupa het vertel hoe die Vlakte gelyk het: hulle het vertel waar ons kerk vandag staan, as hulle gekyk het na Wynberg se kant toe, was daar geen boom, hulle kon selfs 'n mens sien loop. Op hulle grond was daar absoluut niks gewees nie" (Arnold Kohrs 1981: SAUK-hoorbeeld).

Daar was so min brandhout dat 'n seun glo een keer vier weke in die tronk moes deurbring omdat hy fynhout op 'n ander se eiendom bymekaar gemaak het:

"So knapp war das Feuerholz das ein junge Deutscher der [...] sich etwas Busch brach [...] wegen Diebstahl vier Wochen ins Gefängnis geworfen ist!" (Schröder-ms. 1933:1).

Hulle het volgens oorlewering skaars genoeg brandhout gehad om water vir oggendkoffie te kook:

"Man hatte kaum Holz genug, um sich den Morgenkaffee zu kochen" (DA 9/2/1933).

Die setlaars was egter mense wat aan harde werk gewoond was en uit "ärmlichen Katen" (HI 7/2/1938) gekom het. Aan innerlike krag het hulle 'n rykdom na die nuwe vaderland gebring: hul energie, wil, vlyt en Lutherse geloof (Blumer 1959:13). Hulle het slegs hul werkywer en geloof gehad om mee te begin:

"Beyond their energy, determination, industry, their own national characteristics and their religion they had nothing at all" (CA 27/2/33).

Om 'n kontantinkomste te verseker, het ook hulle, net soos die 1877/78-immigrante, in die stad en voorstede werk gesoek. Op 3 November 1883 is in 'n berig oor die toestand op die Vlakte geskryf:

"The German families settled on the Wynberg and Claremont Flats, amongst sand-hills about five miles from a hard road and a railway station, deserve the commiseration and assistance of the public. Most of the immigrants, brought out here under misrepresentations, stayed only a few days on their allotments, and perceiving the trap they had fallen into, packed up their scanty chattels, came to Wynberg, and sought and found employment. Several families however [...] have managed to live so far [...] It is a crying shame to treat honest hardworking people in this cruel manner, and the Government should be severely taken to task in reference to this matter when Parliament meets" (WT, soos herdr. in WPN 13/1/1983).

Nog 'n beskrywing van toestande lui:

"Jeder Versorger der durchweg grossen Familien musste auf irgendeine Weise versuchen, seine Angehörigen vor dem Hungertode zu retten. Der eine suchte in Kapstadt Arbeit, der andere in den Vororten. Einige arbeiteten mit ihren älteren Söhnen von

Sonnenaufgang bis Sonnenuntergang in und um Constantia auf den Weinfarmen für den kärglichen Lohn von 2/ pro Tag" (Blumer 1959:13).

Die kinders moes net so hard werk. Van hulle is reeds by die bote deur werkgewers gehaal, soos die jong dogter van die Peek-gesin wat as kindermeisie deur mense in Kaapstad in diens geneem is. Sy is blykbaar van haar ouers geskei sonder dat hulle geweet het wie die mense is by wie hul kind werk. Eers ná maande is weer kontak tussen ouer en kind gemaak (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude).

Een van die 1883-setlaars, Sophie Rassmann, het vertel jong meisies het dadelik in die stad "in Stellungen" gegaan.

"Es war mitten im Winter, und die Aussichten auf Lebensunterhalt nur sehr gering. Alle, die irgend wie arbeiten konnten, arbeiteten" (Schröder-ms. 1933:5).

Sophie Rassmann self, toe nog Meyer, het as kindermeisie begin werk. Vir haar diens het sy die eerste agttien maande £12/5 ontvang. Haar twee ouer broers het werk by 'n voeronderneming in Nuweland gekry

"und gingen täglich von ihren Hause hin und zurück zur Arbeit (10 km!) obgleich ihr Arbeitszeit von Sonnenaufgang bis Sonnenuntergang" (Schröder-ms. 1933:5).

Sophie se suster Christine Bassett het onthou hoe hul gesin, die Meyers, begin het:

"Die ouer broers en susters het dadelik in die Kaap rond werk gekry, en haar pa ('n snyer) het rondgegaan en bestellings vir snyersklere geneem. Met sy pluiskuil op het hy geloop en so geld verdien om sy gesin aan die gang te hou" (Bouwer 1955:17).

5.10 Nog setlaars vir die Vlakte

Toe die 1883-setlaars begin aankom het, wou setlaars van die 1877/78-groep wat in die stad gewerk het, hulle ook op die Vlakte by hul landgenote kom vestig.

Een van hulle was Engelke, wat tuinier by Scanlen was. Onder die "List of applicants for Land: Old immigrants and others"

(geteken deur die Kaapse immigrasie-agent Stevens op 3 September 1883), verskyn etlike name van die Duitse immigrante van die '77/78-groep. Carl Engelke het toe byvoorbeeld vir Lotte 22 en 23 op die Wynberg-Vlakte aansoek gedoen (KAB:IAC). 'n Brief wat Scanlen ter ondersteuning van sy aansoek op 21 Mei 1883 geskryf het, lui:

"My dear Mr. Marquard. A German named Carl Engelke who came in 1878 and was for some time in my service came to speak to me about some land on the flats. He states that he is entitled to two lots" (KAB:IAC).

Scanlen het gevra dat navraag gedoen word sodat Engelke die grond so gou moontlik kan kry (KAB:IAC).

5.11 Paaie

Paragrafe vyf en ses, die bepalings oor die gebruik van paaie in die kontrakte van 1877/78 wat soveel probleme veroorsaak het, is op aandrang van Ludwig Wiener, die Duitser wat die kiesafdeling Wynberg verteenwoordig het, uit die koopkontrakte van die 1883-setlaars geskrap (Hellberg 1954a:97).

Ondanks dié toegewing het die padkwessie nog lank 'n probleem gebly, want daar was met die koms van die 1883-setlaars steeds nêrens 'n permanente pad nie. 'n Koerantberig van 1883 gee 'n beskrywing van die pad van Kaapstad na die Vlakte:

"Wenn man bei Mowbray vom Hauptweg links abdreht, beginnt die Schwierigkeit. Der Weg ist dort im Winter kein Weg mehr, sondern ein Hohlweg oder auch ein tiefer Wassergraben, eben breit genug für einen Wagen. Hat es geregnet, so finden wir diesen Wassergraben inmitten eines Sees. Dann müssen die Passagiere aus dem Wagen aussteigen und den Pferden helfen, indem sie in die Speichen greifen und die Räder drehen" (DC 28/7/1883).

Op sommige plekke was die paaie so onder water, dat dit by die waens ingeloop het:

"Auf den Sandwegen stand z.B. an den tiefergelegenen Stellen so viel Wasser, dass es zuweilen in den Wagen lief" (DA 9/2/1933).

In 1881 reeds het Risler beloof dat 'n deel van die som van £22 000 wat die regering vir nedersettings aangewys het, vir 'n pad na die Vlakte gebruik sou word. Eers ses jaar later (dus in 1887) is 'n begin met hierdie pad gemaak. Dit was danksy die boerevereniging (wat deur die setlaars gestig is) asook parlamentslid Schermbrücker dat die nedersetters paaie gekry het "die selbst während der Wintermonate fahrbar waren" (Hellberg 1954a:98).

"Uiteindelik, na jare, is die roetes van die paaie vasgestel, en die vreemde kronkels wat sommige paaie deur die Vlakte volg, is getuienis daarvan dat die plase éérs daar was en dat die permanente paaie agterna gekom het" (Visser 1971:38).

5.12 Die regte keuse

Merriman het die regte keuse gemaak om immigrante uit die Lüneburger Heide na die Vlakte te laat kom. Hulle was gehard en gewoond aan 'n sanderige, winderige lewensruimte. Hulle het boonop "ingeboude" oorlewingskennis vir hul omstandighede gehad, soos om slote te grawe en windskerms te steek. Die slote tussen landerye en die windskermtakke was in die begin uniek aan die Vlakte en is gebruik vandat die eerste klein landerytjies aangelê is. Albei was 'n bewese praktyk op die Heide. Die beroemde digter en skrywer van die Heide, Hermann Löns (1866-1914), beskryf die gebruik daarvan onder meer in een van sy jagverhale:

"Jammertal nennen die Bauern die Dünengegend rechts und links von der Landstrasse. Weil nichts darauf wächst, auf dem Treibsand [...] und weil von da der böse Flugsand kommt, den drei Winde über die benachbarten Felder pusten, dass der Roggen zurückbleibt, dass der Buchweizen kümmer, dass die Lupinen schlecht stehen [...] Jahr für Jahr ziehen die Bauern tiefe Gräben, die den Treibsand schlucken sollen, wenn er über die Dünenkuppe tanzt im Wirbelwind, und bauen Zäune aus Fuhrentelgen, die mit rotbraunen Nadelwerk den Sand fangen" (Das grosse Löns-Buch 1980:58).

5.13 Saam vorentoe

Die immigrante van 1883 kon nou saam met die 1877/78-groep asook die ouer ingesete Godeffroy-setlaars begin bou aan 'n nedersetting wat bekend sou word vir sy hardwerkendheid, vasberadenheid,

deursettingsvermoë en geloof (CT 27/2/1933). Hulle het 'n gebied wat eens as 'n "Öde" en "Wüste" (Ludewig 1911:30) beskryf is, in die "groentespens van die Kaap" verander, soos wat dikwels in die omgang na die gebied verwys word.

"The immigrants joined their fellow countrymen on the Flats - and along with them struggled to convert that territory into a productive part of South Africa; in fact what had been said about the immigrants already settled there, applies with equal force to those who came out four or five years later" (Schnell 1954:229).

In 1911 het Ludewig geskryf dat die toenmalige regering baie dank aan die setlaars verskuldig is:

"Wahrlich, die hiesige Regierung hat einen guten Griff getan; sie schuldet den Deutschen, die eine Kulturarbeit ersten Ranges hier unternommen und durchgeführt haben, vielen Dank" (Ludewig 1911:30).

Een Engelsman het na aanleiding van wat die Duitsers op die Vlakte reggekry het, gesê

"Man kann die Deutschen auf einen nackten Stein setzen, und sie werden einen Fruchtgarten daraus machen" (Ludewig 1911:30).

6 'N GEMEENSKAP ONTSTAAN

6.1 Inleiding

Die setlaars van 1883 was die laaste groep waaruit die Duitse gemeenskap op die Vlakte uiteindelik gevorm sou word. Eerstens was daar die Godeffroy-setlaars wat hulle individueel op die rand van die Vlakte gevestig het; die tweede groep was die setlaars van 1877/78 wat hoofsaaklik op twee dele van die Vlakte, naamlik op die Wynberg- en die Claremont-Vlakte, gevestig is; derdens die 1883-groep, wat op die Wynberg- en Claremont-Vlakte asook by Durban Road (later Bellville) en by Eersterivier gaan woon het.

Die setlaars by Durban Road het familie- en vriendskapsbande met dié op die Vlakte gehad, maar die meeste van die klein groepie wat by Eersterivier gevestig is, het blykbaar gou kontak verloor. Een gesin wat daar grond gekry het, die Rautmanns (van wie Augustson 'n lid was), het eers op Somerset-Wes gewerk. Ná drie jaar het hulle na die Vlakte toe getrek.

Binne 'n paar jaar het die drie groepe immigrante versmelt om een geheel te vorm, 'n nuwe gemeenskap bestaande uit mense van dieselfde afkoms, met dieselfde ideale en in dieselfde omstandighede.

"Hier hiess es: nachgeben, damit ein neues Ganze daraus werden konnte" (Ludewig 1911:37).

6.2 Die eerste jare

Daar word vertel dat die setlaars "onvermoeid gewerk het" (Blumer 1959: 18). Hul aansporing was dat hulle hier

"op eie bodem vir die welvaart van hul huisgesinne [gewerk het]. Hul lewe lank moes hulle swaar gewerk het [... Hier] het hulle op hul eie grond gewerk en sou self die volle inkomste in die sak kan steek. Hier kon hulle met verreweg meer vreugde en lus as vroeër in Duitsland werk" (Blumer 1959:18).

Die setlaars wat bedags in die stad en voorstede gewerk het vir 'n kontantinkomste, was saans, soms snags as dit volmaan was, op hul landerytjies bedrywig. Christine Bassett het onthou hoe haar vader

(die snyer Meyer), haar moeder en hulle kinders saans gewerk het om hul huisie te bou en landerytjies aan die gang te kry:

"Saans het hulle almal gehelp spit en grawe en bou aan die huis van papkuil wat met klei toegepleister is en 'n rietdak opgekry het. Later het hulle iemand gekry wat kleistene maak en toe kon die huis verbeter word. En saans as die helder maan oor die kaal sandduine skyn, het haar pa voortjies gemaak en haar ma het die groentesaad ingesit" (Bouwer 1955:17).

Vader, moeder en kinders moes in die landerye werk:

"Barfuss, die Hosen bis übers Knie heraufgerollt, stand der Siedler von früh bis spät im Garten, wo er unermüdlich grub, säte, jäte, pflanzte, und an seiner Seite arbeitete mit ihm um die Wette die fleissige Hausfrau [...] Auch die Kinder mussten mit heran, sobald sie alt genug waren, um zwischen Kraut und Unkraut unterscheiden zu können" (Hellberg 1954a:94).

Die kinders moes ook die vee versorg. Lene Buhr het vertel sy moes in die groentetuin help en ook die beeste oppas (toe haar pa later so voorspoedig was om 'n paar stuks vee te kon aanskaf.

"En sy moes lig trap vir die slange, want daarvan het die Vlakte gewemel. Op 'n dag het hulle 'n yslike pofadder op hul kleihuisie se dak doodgemaak. En dan was daar die plaag van muishonde wat hoenders vang en insekte wat die tuin verniel" (Bouwer 1955:17).

Dit was die dagtaak. Saans het die mans die nodige gereedskap gemaak sodat hulle nie geld daarvoor van die regering hoef te leen nie. Vroue het klere gelap of kouse gebrei. Sommiges het 'n waentjie begin bou (Blumer 1959:18). Die eerste groente is in mandjies en sakke na die kopers gedra, selfs ook in bedlinne (Blumer 1959:58). Ook baadjies is gebruik om groente na die dorp te dra (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

"Speak to even the most prosperous of them and you will hear the same grim stories of the early days - of men slaving all day in the fields for a shilling or less; of children of nine or ten years old going out to work to help feed the many mouths; of men, and women too, tramping in to the Cape Town market carrying

on their backs the produce that they had grubbed from their plots and then walking back again with a few pence worth of salt fish as provisions for the week to come. Then, on Sunday, the day of the rest, they all put on their cleanest clothes and walked the eight or ten miles in to the Lutheran Church at Wynberg" (CA 14/4/1951).

6.3 Loon op die arbeid

Die setlaars sou loon op hul arbeid kry.

"Wo so fleissig gearbeitet wird, kann der Segen nicht fehlen" (Hellberg 1954a:95).

Toe die Meyer-gesin byvoorbeeld hul eerste twee koeie aangeskaf het, was dit 'n groot opgewondenheid:

"'n Wonderlike dag was dit toe hulle twee koeie 'op die afbetaal' kon koop. Ook is 'n paar hoendertjies aangeskaf, en voor baie lank kon hulle met 'n paar dosyn eiers, 'n paar pond botter en 'n paar bossies wortels van deur tot deur in die Kaap gaan smous" (Bouwer 1955:17).

Van die nuwe aankomelinge van 1883 het vir die ouer setlaars van 1877 gewerk om net 'n inkomste te kry. Heinrich Kohrs, 'n 1883-setlaar, het byvoorbeeld vir Carl Beckmann, 'n 1877-setlaar, gewerk, sê Beckmann se kleinseun, Carl Beckmann (1993:Onderhoud). Beckmann was ook 'n homeopaat en is die "Vlaksche Doktor" genoem. Kohrs het onder meer dolwerk by immigrant Beckmann gedoen. En, sê Carl Beckmann:

"Oupa Kohrs het uiteindelik 'n ryker man gesterf as oupa Beckmann" (1993:Onderhoud).

Die setlaars het die Vlakte se lentebloem as 'n welkome bron van kontantinkomste benut (Schröder-ms. 1933:7 & Bouwer 1955:17). Sophie Rassmann het onthou dat kinders afvalyster by 'n stortingsterrein bymekaar gaan maak het om te verkoop:

"Ich erinnere mich dessen noch, das die Kinder einer andere Familie sich dadurch am Leben erhielten, dass sie auf den Grund

des städtischen Abfuhr bei Bellville altes Eisen sammeln" (Schröder-ms. 1933:7).

So is stap vir stap vooruitgeboer:

"Durch zähe, aufopfernde Arbeit gelang es nur mühsam, Schritt für Schritt Fuss zu fassen. Bescheiden und anspruchlos gingen die ersten Lüneburger Bauern in die Vlake ans Werk. Das Stückchen zugeteilte Land wurde käuflich erworben, eine Hütte aus Flechtwerk zur Unterkunft gebaut, und dann ging man daran, durch Sammeln von wildwachsenden Beeren das Geld für einige Hühner oder für ein Stück Vieh zusammenzusparen, ohne dass an eine wirtschaftliche Bebauung des Bodens überhaupt zu denken war" (Blumer 1959:38).

In die Prigges se huis het die harde werk ook begin vrug dra:

"Toe hulle darem die eerste mandjie groente in die Kaap kon gaan verkoop, was hulle baie in hul skik. En toe die Port Jacksons begin groei, het dit ook makliker gegaan. Op 'n dag het haar pa van die Kaap aangestap gekom met 'n ou koei so dun soos 'n skoenveter wat hy op 'n veiling op die Parade vir £5 gekoop het. Haar ma wou nog rusie maak toe beduie hy dat mnr. Hofmeyr, die alombekende gawe afslaer van daardie dae, hom die koei laat kry het op afbetalingsvoorwaardes" (Bouwer 1955:17).

Dit was dieselfde man wat ander Vlakeboere, soos die Meyers, te hulp gekom het deur diere "op die afbetaal" aan hulle te verskaf. Hy het waarskynlik gesien dat hy dit maar kon waag om vee op skuld aan hulle te gee. Die Prigges het hul koei Schillie genoem (miskien omdat sy die sjielings sou laat inrol?), en

"net gou het ou Schillie fatsoen gekry en 'n goeie melkkoei geword" (Bouwer 1955:17).

Die enigste boekstaving deur 'n setlaar self oor hoe hulle begin het, is dié van Augustson in sy lewensherinneringe. Hoewel hy en die Rautmanns hul eerste paar jaar op Somerset-Wes deurgebring het, kan dit vergelyk word met die beginjare van hul medesetlaars op die Vlake. Hulle het ook eers vir ander mense gewerk en tussendeur in hul vrye tyd allerlei gedoen om ekstra geld mee te verdien, en toe hulle genoeg gespaar het, met 'n eie boerderyonderneming begin.

Die Duitse kleinboere was gewoon daaraan om vir 'n meester te werk, maar die Rautmanns se werkgewer op Somerset-Wes was anders. Hy het dae lank by familie gaan kuier, wat beteken het dat hulle dan geen geld verdien het nie, want hulle was dagloners. Sommige weke, kla Augustson, het hulle net drie dae gewerk:

"Dawar ein Verwalter auf die Farm, dieser Herr Jan Morkel, sorgte mehr für sich als für seinen Herrn und für uns, wenn wir Arbeiten dann stand er den ganzen Tag mit den Stock in der Hand, und jagte uns an. Wir mussten noch mit vier oder sechs Schwarzen arbeiten, wenn er nun ein gross stück Arbeit fertig hatte, dann sagt er: 'Ihr könnt Morgen zu hause bleiben, und in Euren Garten Arbeiten.' und er fährt mit Frau & Kinder nach den Dorf bei seine Verwandten. Sonnabend wurden aber die nicht arbeitstag abgezogen, da waren tage wo wir nur 3 Tage in der Woche gearbeitet haben nur selten das wir einen volle Woche gearbeitet haben, am ärgsten war, als Herr v.d. Byl [die eienaar van die plaas] vier 6 Monate nach Europa war. Wir aber lebten Doch" (Augustson-ms. 1950a:11).

Die "Schwarzen" na wie Augustson verwys, was bruin mense. Op Oakwood het Augustson en die Rautmanns op die "niet arbeitstage" in hul eie tuine gewerk:

"Wir arbeiten in garten, Pflanzten kartoffeln, Patas, Bohnen & Carroten, Meine Mutter hat öffnen Carroten auf den Rücken nach den Dorf getragen & verkauft" (Augustson-ms. 1950a:11).

As mense wat oorspronklik net dertig sjieling op hul naam gehad het, het die Rautmanns stadigaan meer welvarend (relatief gesproke) geword. Heel eerste het hulle 'n paar hoenders aangeskaf. Augustson se moeder het die eiers in "Somerset und Strand" verkoop (Ms. 1950a:11).

Toe Augustson 21 geword het, het hy 'n meevaller gekry: geld van sy eie vader wat in Swede 'n boer was. Dit was £16, en sy ma het dit in Kaapstad by die "Schwedisch Conzul" gaan haal. Hy het byna die helfte daarvan aan sy stiefbroer en -susters gegee: £7 vir sy "Geschwister"; die orige vir hom (Augustson-ms. 1950a:12). 'n Verdere geluk het hom getref: hy kon van toe af sy verdienste vir homself hou, maar moes 'n sjieling per week vir kos aan sy ouers betaal:

"Als ich 21 Jahre Alt war, habe Ich mein verdienst für mich behalten und 1 shilling Kostgeld auf bezahlt. Wenn Ich volle Woche hatte hatte ich 8/ [agt sjieling] über" (Augustson-ms. 1950a:12).

In hul tweede jaar aan die Kaap (dus 1884) het die Rautmanns hul eerste koei gekoop:

"Das zweite Jahr kauften wir eine Kuh, da hatten wir Milch & Butter. - Ein Tag ging meine Mutter nach Somerset, da war eine Ausion [Auktion] da Kauft Sie 2 Rinder etwa 3 Jahre alt für f9. Nach ein Monat kalbten alle Beide, da konten wir etwa 12 lb Butter in der Woche verkaufen für 2/ [twee sjieling] & 1/9 [een sjieling en 9 pennies] das Pf" (Augustson-ms. 1950a:12).

Die jaar 1884 was dus besonder gebeurtenisvol vir die jong Augustson. Toe hoor hulle die beste nuus, naamlik dat die staat nog grond uitgee op die Vlakte. Dit was vir hulle waarskynlik meer aanvaarbaar as die grond by Eersterivier: tussen hul landgenote, nader aan 'n Lutherse kerk en veel nader aan die Kaapse mark as Eersterivier.

"In 1884 wurden wir gewar das die Regierung land ausgab in der Düne Cap Flachte. Da fuhr Ich nach Capstadt und machte Application auf 100 Morgen Land bei Klipfontein auf Gov Lese [Lease] und musste f5/5/0 im Jahre für die ersten 5 J bezahlen in der Zeit musen wir ein Haus & 1/10 land urbar machen" (Augustson-ms. 1950a:12).

Dit sou nog twee jaar duur voordat hulle genoeg geld gespaar het om na die grond op die Vlakte te kon trek.

6.4 Die Vlakteskool

Hoewel eenvoudige kleinboere, was die setlaars vasbeslote dat hul kinders nie soos "barbare" (Blumer 1959:35) in Afrika sou grootword nie. Voornemende Tweede Golf-emigrante het blykbaar vantevore in Duitsland navraag oor 'n skool vir hul kinders gedoen, want dit is reeds tydens die werwing aan hulle beloof.

"Bei der Anwerbung der Siedler in Deutschland hatte die Kapregierung ihnen schriftlich versprochen: Die Siedler sollen immer Lehrer haben, die ihre Kinder in der Muttersprache erziehen" (Blumer 1959:23).

Aangesien die "sandwoestyn" (Blumer 1959:16) waar hulle gevestig is, tot met die Tweede Golf-setlaars feitlik onbewoon was, het hulle daar geen skool gevind nie (Hellberg 1957:199). Die belofte van "goeie onderrig, veral in die moedertaal" is deur die immigrantewerwer Risler sonder die wete van sy regering gedoen. Dit was dus geen wonder dat die staat hoegenaamd geen reëlins vir die skoolonderrig van die immigrantekinders getref het nie (Blumer 1959:34).

Die naaste skool aan die Vlakte was in Mowbray, etlike myle ver (Blumer 1959:34). Met geen vervoer en geen paaie nie, en die moeilike omgewingstoestande van sand en suidoos in die somer en vleie water in die winter, is dit te verstane dat kinders onmoontlik daaglik soontoe kon stap.

"Sie wünschten aber nicht, dass ihre Kinder ohne Schulunterricht aufwachsen und gründeten eine eigene Privatschule" (Hellberg 1957:199).

Die kinders moes met die plaaswerk help, maar dit was slegs "wanneer [hulle] nie op die skoolbank" gesit het nie (Bouwer 1955:17). Met die aankoms van die 1883-setlaars op die Vlakte het daar reeds blykbaar 'n informele skool op die plaas van die Godeffroy-immigrant Carl Wesner bestaan. Die stigtingsjaar van die skool kon nie presies vasgestel word nie.

Pastor Heinrich Mahnke, tweede predikant van die latere Vlaktegemeente, het in 'n brief in 1925 die stigtingsjaar as 1882 aangegee (Hellberg 1957:199). Pastor G.W. Wagener, die hulpprediker van die St. Martini-gemeente in Kaapstad wat die filiaal in Wynberg versorg het (en dus ook die kinders op die Vlakte sou onderrig), het begin 1884 gekom (Ludewig 1911: 35). Volgens Hellberg was sy aankomsdatum 19 Desember 1883 (1954b:89).

Die amptelike stigtingsdatum van die skool word met pastor Wagener se koms verbind. Hy het drie keer 'n maand in Wynberg gepreek, elke Vrydagmiddag daar katkisasieklasse gegee en hom

dadelik daarvoor beywer dat die kinders van die "Vlakte-Duitsers" (Blumer 1959:23) formeel moet skoolgaan. Volgens pastor Wagener het die nie-amptelike skool toe reeds bestaan (Hellberg 1957:199).

In dié tyd is onderrig gegee in 'n sinkskuur waarvan een deel as die "Beichtkammer" (Sien illus. 17) afgeskort is (Blumer 1959:23). Die "Beichtkammer" was op Turfhall, die eiendom van Wesner. Hy en die Godeffroy-immigrant Schultz was die eerste Duitsers op die Vlakte. Pastor Wagener het een keer per maand 'n diens vir die Vlakte-Duitsers in die "Beichtkammer" gaan hou (Blumer 1959:23).

As verteenwoordiger van die Vlaktesetlaars is Wesner in die Wynbergse kerkraad verkies. Van die ander Vlaktefamilies wat toe reeds as ou ingesetenes in die kerkraad gedien het, was Mohr en Ellmann (albei Godeffroy-setlaars) (Ludewig 1911:35).

Wesner se grond "was die mees sentrale" vir 'n skool (Blumer 1959:35). Die gedeelte van Turfhall waarop die biegekamer gestaan het, was toe bekend as Carl Wesners Hof. Wesner se eie kinders is eers deur 'n "Erzieherin" en later deur 'n "Hauslehrer" onderrig (Blumer 1959:13). Die onderwyser het ná die koms van die 1877/78-immigrante "nebenamtlich" ook aan die nuwe kinders onderrig gegee (Blumer 1959:13).

Johann Ellmann ('n Godeffroy-afstammeling), wat in die vyftigerjare van die twintigste eeu tagtig jaar oud en onder andere kerkraadslid van die Wynberg-gemeente was, het vertel dat hy een van die eerste skoolkinders was wat na die Vlakteskool op Wesner se plaas gegaan het. Volgens hom het hy as agtjarige in Januarie 1883 by "Lehrer Ernst" (Martin Ernst) begin skoolgaan - dus nog voor die koms van die 1883-setlaars. Ná hy sowat agttien maande in dié skool was, is 'n nuwe gebou opgerig (Hellberg 1957:200).

In April 1884 het pastor Wagener in Das Capland geskryf dat sowat tweehonderd Duitse kinders in Kaapstad en omgewing gereeld moedertaal-onderrig ontvang, waarvan veertig op die Vlakte waar meester Ernst uitstekende werk verrig het (Blumer 1959:35).

Die heel eerste onderwyser is ook beskryf as "Ein 'abgedankter' Matrose, es könne auch ein Steuermann gewesen sein" (Blumer 1959:40). Of dit dieselfde Ernst was wat blykbaar so 'n goeie onderwyser was, kon nie vasgestel word nie. Ernst is deur die St. Martini-gemeente as onderwyser op die Vlakte aangestel omdat die Wynberg-gemeente nog as filiaalgemeente onder eersgenoemde geressorteer het. Ernst was uit Hamburg afkomstig (Hellberg 1957:200).

Die oudste dokumentêre bewys dat die skool reeds in 1883 gestig is, is die berig in Das Capland (April 1884) waarin pastor Wagener gevra het dat ouers van die Vlakteskool op Hemelvaartdag in die biegekamer byeen moes kom om die toekoms van die skool te bespreek (Blumer 1959:35). By dié geleentheid (in Mei 1884) het hy gesê dat die Koloniale onderwysdepartement besluit het om die skool finansieel te ondersteun omdat die superintendent-generaal van onderwys, dr. Langham Dale, die skool die vorige jaar besoek het en uiters tevrede was met die standaard (Blumer 1959:35).

Op 7 Julie 1884 is die skoolkamer wat aan die biegekamer aangebou is, deur pastor Wagener ingewy. Die onderwysdepartement het op dieselfde dag amptelik vir onderwyser Ernst as hoof en pastor Wagener as rektor aangestel. 'n Jaarlikse bedrag van £50 is aan die skool toegeken. 'n Skoolkomitee het reeds bestaan (Blumer 1959:23).

Die skool is dus self deur die setlaars - die Godeffroy-, die 1877/78- en die 1883-setlaars - gestig. Hulle het eers daarna ondersteuning van die Koloniale regering gekry, maar moes steeds self 'n groot finansiële bydrae maak. Hulle het byvoorbeeld uit eie fondse die verskillende skoolgeboue opgerig (Hellberg 1954b:205). Die belofte van 'n eie moedertaalskool is nie nagekom nie, hoewel die skool 'n ruk lank as 'n staatskool beskou is omdat dit 'n subsidie ontvang het (Hellberg 1954b:205).

Hoewel die Vlaktesetlaars hulle as gemeentede by hul naaste Lutherse kerk in Wynberg aangesluit het, het die skool direk onder St. Martini geressorteer. Vanweë die skool is die Vlaktesetlaars deur die Kapenaars algemeen die "skoolgemeente" genoem (Hellberg 1957:201). In die meeste Lutherse gemeentes in Suid-Afrika is eers die gemeente, daarna die skool gestig (Blumer 1959:34). Op die Vlakte was dit andersom:

"In die meeste gevalle het die leraar die kinders [...] om hom versamel [...] Soos die gemeentes gegroei het, het die getal leerlinge te groot geword [...] en 'n onderwyser is aangestel [...] In die Kaapse Vlakte was die ontwikkeling net die teenoorgestelde. Die skool het nie uit die gemeente gegroei nie, maar wel die gemeente uit die skool" (Blumer 1959:34).

6.5 Ontwikkelling in Wynberg

Intussen het dr. Hahn hom daarvoor beywer dat die regering grond vir 'n begraafplaas aan die Wynberg-gemeente skenk. Die grond was

langs die Baptiste-begraafplaas "am Eingang zur Vlake" (Ludewig 1911:33). Dit is in April 1884 gedoen; die gemeente moes net die opmetingskoste (£20) dra. Dié koste sou deur die verkoop van grafte (vyf sjieling per graf) verhaal word (Ludewig 1911:35). Die begraafplaas is vandag langs die Kenilworth-resiesbaan op die hoek van Wetton- en Rosmeadlaan in Kenilworth. Die grond waarop die resiesbaan later aangelê is, het toe nog aan Ellmann, 'n Godeffroy-setlaar, behoort.

Die grond oorkant die Wynbergse kerk aan Waterlooweg is kort tevore vir £200 pond gekoop vir die bou van 'n pastorie. Daarvoor is 'n dokument opgestel wat deur dr. Hahn en die kerkraad, bestaande uit P. von Holdt, C.F.W. Wesner, Chr. Weichardt, C. Mohr, J. Ellmann en C. Kleinschmidt, onderteken is. Terselfdertyd was dit 'n stap om uiteindelik 'n selfstandige gemeente te word (Ludewig 1911:35). Dit was van die laaste take wat die bejaarde dr. Hahn vir sy gemeente kon doen. Hy moes binne enkele maande daarna weens hoë ouderdom uittree. Weer was daar twis in die gemeente. Bowendien was die gemeente nou ná die koms van die 1883-setlaars selfs groter as voorheen:

"Und wieder begannen hässliche Zeiten für das Gemeindeleben. Das Protokollbuch berichtet aus dieser Zeit von Streit und Zank, Klagen über stete Zerrissenheit der Gemeinde sind nicht selten, und Mahnungen und Warnungen vor Zungensünden kehren immer wieder, offenbar ohne grossen Erfolg" (Ludewig 1911:36).

Hoewel die onenigheid oor die finansiële las van selfstandigwording gegaan het (Ludewig 1911:35-36), is dit moontlik dat die skoolgemeente op die Vlake ook 'n oorsaak kon wees.

6.6 Trustgrond

Op 20 Julie 1885 het die regering in die middel van die setlaarsgebied trustgrond vir 'n skool en begraafplaas aan die immigrante en hul afstammeling geskenk (Sien kaart, Bylae III). Dié skenking was te danke aan die Duitse parlamentslid Schermbrücker (Hellberg 1954a:98). Die grond moes hoër as normaalweg lê omdat die begraafplaas bokant die watertafel moes wees. Omdat dit op 'n duin (of heuwel), en dus 'n effense hoogte geleë was, het die immigrante dit na aanleiding van die Bybelse Sion "Zionshügel" genoem. In Platduits is ook daarna as "de Baag" (die berg) verwys. Een afstammeling het vertel dat sy as kind

dikwels gehoor het hoe die ouer mense van die skool (en later kerk) "up de Baag" gepraat het (Idi Bode 1992:Onderhoud). Die latere kerk op dieselfde grond het die naam "Zionskirche" gekry (nadat die regering toestemming gegee het dat 'n kerk en pastorie ook daar gebou mag word) (Blumer 1959:23).

Met die vooruitsigte van 'n nuwe skoolgebou in die middel van die setlaarsgebied is dit te verstane dat die Wynbergse kerkraad strenger sou optree teen rebelle. 'n Toevoeging van agt punte is tot die Wynbergse kerkorde gemaak. Dit het onder meer gelui dat alle lede van die gemeente in die kerkboek ingeskryf moes word; dat elke lid 'n vasgestelde bedrag ter onderhoud van die kerk en kerkdienste moes bydra; dat diegene wat nie die bedrag betaal nie, nie die reg het om in die gemeentevergaderings te praat of te stem nie; en dat geen gemeentelid deur "Worte und Redensarte" die predikant en die kerkraad mag beledig nie. So iemand sou die swye opgelê word, sodat dit onder hulle sou gaan soos dit in 'n Christelike gemeente hoort (Ludewig 1911:36).

Planne vir die bou van die nuwe Vlakteskool het voortgegaan, want op 30 Junie 1885 het die Vlaktebewoners onder voorsitterskap van pastor Wagener eenstemmig besluit om te begin met die oprigting van hul "deutsches Schulhaus in der Mitte der Vlake" (DC 4/7/1885).

"Die anwesenden Mitglieder zeichneten sogleich mit Freudigkeit etwas über £50. Da die Baukosten unentgeltlich von unsern Bauern geleistet werden und das Baumaterial ausser dem Holze (Steine, Lehm, Dachdeckung etc.) von einzelnen Mitgliedern geschenkt werden wird, so werden wir wohl mit £150 auskommen können" (DC 4/7/1885).

Daar is terselfdertyd om finansiële hulp deur "Landsleute" gevra,

"da eine grosse Anzahl der deutschen Ansiedler in der Vlake noch in recht dürftigen Verhältnissen lebt. Jede Gabe, auch wenn sie noch so klein ist, wird dankbar angenommen von der Redaction des 'Capland' und Herrn Pastor Wagener" (DC 4/7/1885).

Die berig word afgesluit met die name van die skoolkomitee, wat toe bestaan het uit pastor Wagener as voorsitter, F. Hörstmann, C. Beckmann, J. Ellmann, C. Wesner en onderwyser M. Ernst (DC 4/7/1885).

6.7 Die katoenbedryf

Uit 'n koerantberig blyk dit dat pogings aangewend is om 'n katoenbedryf twee jaar ná die koms van die 1883-groep op die Vlakte te vestig. In Das Capland van 15 Augustus 1885 word uitvoerig onder die opskrif "Für unsere Landsleute in den Flats. Baumwollenbau" geskryf hoe uitstekend dié gewas daar sou aard en hoe dit verbou moet word, onder meer:

"Der Boden in den sandigen Niederungen zwischen der Tafel- und Kalkbai besitzt die Eigenschaften, welche für den Anbau von Baumwolle erforderlich sind: er ist sandig, hat Brakwasser und eine frische Brise, von der See kommend, streicht über ihn hin."

Volle besonderhede oor die plant, bemerking en selfs hoe die uitgeperste saad goeie veevoer uitmaak, word gegee. Net soos die saad van die Port Jackson, is katoensaad ook gratis deur die staat uitgedeel:

"Saat wird gratis an Jedermann gegeben, der den Anbau versuchen will, auch wird dafür gesorgt werden, dass die nöthigen Maschinen zum Reinigen der Baumwolle rechtzeitig zur Stelle sind" (DC 15/8/1885).

Of die Vlakte-Duitsers van die mislukking van die katoenverbouing deur die "Baumwoll-Deutschen" sowat drie dekades vroeër in Natal gehoor het, is nie bekend nie. Ook nie of hulle net nie kans gesien het om 'n vir hulle vreemde gewas wat boonop nie geëet kon word nie, aan te plant nie. Waar die aanplant van Port Jacksons 'n reusesukses was, lyk dit asof nie 'n enkele gratis katoensaadjie deur die nedersetters geplant is nie aangesien afstammeling nie van so 'n onderneming deur die setlaars bewus is nie.

6.8 Die boerevereniging

In September 1885 is die "Deutscher landwirtschaftlicher Verein" deur Fritz Hörstmann gestig. Die stigtingsdatum word as 12 September 1885 aangegee (Blumer 1959:23). Geen dokumentêre bewys kon egter daarvoor gevind word nie. Of pastor Blumer dié datum as

stigtingsdatum vir die vereniging aanvaar het op grond van dokumente of mondelinge oorlewings wat aan hom bekend was, kon nie vasgestel word nie. Hellberg skryf ook dat Hörstmann die boerevereniging in 1885 gestig het. Volgens hom het Hörstmann herhaaldelik sy volksgenote versoek om hulle by landbouverenigings aan te sluit (1954a:98). Dit sou die tweede boerevereniging in Suid-Afrika wees. Die eerste is ook deur Duitsers gestig, en wel in November 1857 in die Oos-Kaap, tien maande ná die koms van die Duitse militêre setlaars (Hellberg 1954b:231).

Die boerevereniging op die Vlakte is gestig om as drukgroep teen die Koloniale regering te dien sodat beloftes nagekom sou word.

"Den deutschen Siedlern, die sich in der Vlakte in der Nähe Kapstadts niedergelassen hatten, waren vom Auswanderungsagenten Ignaz Risler in Deutschland mancherlei Versprechen gemacht worden. Sie waren herausgekommen in der Meinung, dass sie sich hier auf gutem, fruchtbaren Land würden niederlassen können, und fanden sich in einer Sandwüste. Ausserdem mussten sie £8:6:9 Vermessungsgelder und einen jährlichen Pachtzins von 10/- zahlen, von denen bei der Werbung nicht die Rede gewesen war. Das nahmen sie alles noch ohne Murren hin. Als sie aber weiter erfuhren, dass sie ihre Ländereien nicht umzäunen durften, dass Wege kreuz und quer über die Vlakte und über ihre Gehöfte gingen, dass die Regierung zwar stets versprach, diese Wege zu schliessen, damit sie ihre Gehöfte umzäunen könnten, dieses Versprechen aber nicht hielt, taten sie sich zusammen. Auf den Rat des Herrn F. Hörstmann, aus Philippi in der Vlakte, gründeten sie einen landwirtschaftlichen Verein, in erster Linie um Wegübel abzuhelpen" (Hellberg 1954b:231).

Die vereniging het "überraschend schnell" bewys dat:

"Einigkeit stark macht, und im September 1885 forderte Hörstmann in der Zeitung alle deutschen Siedler in Südafrika auf, den Beispiel der Siedler in der Vlakte zu folgen, und auch landwirtschaftliche Vereine zu gründen, damit sie auch ihre Rechte wahren können" (Hellberg 1954b:232).

In die uitgawe van Das Capland van 12 September 1885 verskyn die brief wat Hörstmann op 5 September geskryf het met 'n ernstige pleidooi vir die landwye stigting van boereverenigings. Dié brief

getuig van die ingeligtheid van die kleinboere, en toon dat, hoewel hulle nie akademies geskool was nie, hulle wyd gelees het en geweet het waarvan hulle praat. Hörstmann het onder meer geskryf:

"Die in letzteren Zeit in Ihrem geschätzten Blatte erschienenen Artikel über Weinbau, Tabaksbau und andere landwirtschaftliche Fächer, haben sicher jedem strebsamen Farmer Freude gemacht. Auch wird wohl Niemand bezweifeln, dass durch Begründung landwirtschaftlicher Schulen, verbunden mit Versuchsstationen, dem Lande in dieser Hinsicht ein grosser Vortheil erwächst."

Hy meen egter dat dit nie lewensvatbaar sou wees indien dit nie deur 'n Koloniale "Ackerbauministerium" ondersteun word nie. Daarom vra hy homself intussen af:

"Warum versuchen wir denn nicht die Gründung landwirtschaftlicher Vereine? So berühre ich damit eine Punct, der meines Wissens in Ihrem geschätzten Blatte nicht erörtert ist. Dass die Gründung derselben ihre Schwierigkeiten hat, verhehle ich mir nicht."

Landbouwetenskaplikes soos die "Herren Prof. Dr. Hahn, Prof. Fischer, Baron v. Babo und andere Fachmänner, z.B. Herr Lattéle" moet natuurlik ook daarby betrokke wees - "vorausgesetzt, dass genannte Herren Zeit und Lust dazu hätten". Hy verwys na die waarde van "landwirtschaftlichen Vereine" in Duitsland, en sê indien dit as maatstaf kon dien, "der Segen für die hiesige Bevölkerung ein sehr grosser" sou wees.

"Ich will mich damit begnügen, diese Frage in Anregung gebracht zu haben und überlasse es gern gediegeneren Federn und geübteren Köpfen, diese Sache weiter zu erörtern, wozu gütigst das 'Capland' sein Spalten, soweit es möglich, zur Verfügung stellen wird. Nur möchte ich zum Schluss bemerken, dass mein Wunsch und Streben darauf sich richten, nicht allein hier in der Umgegend der Cape Division, auch nicht die Wes-Provinz, nein! - ganz Süd-Afrika mit Einschluss der Transvaal und des Oranje Freistaates, Alle, ja alle Deutschen zunächst, die Landwirtschaft treiben, oder die Liebe zu diesem Stande haben, möchten sich an den Beginnen, landwirtschaftliche Vereine zu gründen, betheiligen" (DC 12/9/1885).

Volgens Blumer was Hörstmann ook die voorsitter van die eerste vereniging (1959:23).

6.9 Skoolinwyding

Dieselfde Hörstmann het einde 1885 begin bou aan die skool- en onderwysershuis op die trustgrond wat aan die immigrante geskenk is. Dit sou ook net betyds voltooi wees om einde Februarie 1886 ingewy te word, want die gebou waarin die skool in daardie stadium ingerig was, het byna afgebrand. Die brand het op 'n Sondagoggend uitgebreek:

"Wynberg Flats. Am Sonntag früh um etwa 7 Uhr 30 Min. kam an dem Stall-Gebäude des deutschen Ansiedlers Wesener [Wesner] plötzlich zum grossen Schrecken der Hausbewohner ein Feuer aus, welches trotz der vereinten Anstrengung der Familie Wesener und deren Nachbarn in kurzer Zeit das Gebäude in Asche legte. Mit grosser Mühe wurde die Gefahr von dem Wohngebäude und dem als Schulhaus dienenden Baue abgehalten" (DC 27/2/1886).

Veral die broers Schultz (in alle waarskynlikheid die Turfhall-Schultze wat daar naby gewoon het) het glo "in heroischer Weise [...] mit eigener Lebensgefahr" aan die redding deelgeneem (DC 27/2/1886).

Die nuwe skoolhuis is toe op Sondag, 29 Februarie 1886, "feierlich" betrek. Dit het bestaan uit 'n "prachtvolle grosse Schulstube und eine bequeme Wohnung des Lehrers". Pastor Wagener het die gebou ten aanskoue van baie Duitsers uit Kaapstad en "wohl fast sämtliche Bewohner der Flats" ingewy (DC 6/3/1886).

Onderwyser Ernst was steeds die enigste onderwyser asook skoolhoof naas die predikant wat ook as rektor van die skool gedien het. Die vorige skool op Wesner se plaas is voortaan as stal gebruik (Blumer 1959: 35). Die nuwe skoolgebou het die eerste winter swak deurstaan:

"Der Bau ward ausgeführt, hielt jedoch nur zum Teil der Witterung stand. Zunächst stürzte der Vordergiebel, dann ein Teil der Lehrerwohnung ein" (DA 9/2/1933).

Gelukkig kon al die vaardige hande in die gemeenskap die herstelwerk kosteloos doen (DA 9/2/1933).

6.10 Nog 'n Vlaktefamilie

Teen 1886 het die Augustson/Rautmann-familie genoeg geld gespaar om na Augustson se grond op die Vlakte te trek. Eers moes hulle vir hulle 'n kar en perde koop om hul besittings te vervoer:

"Im März 1886 Furen mein Vater & Ich, auf ein Sonnabend nach Capstadt und kauften wir 2 Pferde Hengste, beide Arraber für 21 Pf, ein für mich ander Vater. Eine Carre von alten Urtel in Somerset für £9 Geschirr von Kaufman Gering. Urtel war ein Alter Deutschen 1860 im Land gekommen" (Augustson-ms. 1950a:12).

Nou het hulle perde en 'n kar gehad, maar die perde moes elke dag vreet. Augustson moes daarvoor ekstra inkomste verdien. Soos die Godeffroy-setlaars het ook hy toe met vis gesmous:

"Nun hatten wir gespan; die Perde wollten aber auch Fressen, ein Tag für ich nach den Strand und kaufte 100 Snuck @ stuck 2 d [twee pennies]. und fuhr nach Erste Rivier und Stellenbosch. Ich verkaufte den Snuck für 4 d [vier pennies]. abens 10 U cam ich Stellenbos. Da war ein Fluss. Ich spante aus gab die Pferde Wasser & Futter und legte mir schlafen da war ein kleiner Hügel zum Kopfkissen. Als es Tag wurde fand ich aus, das ich auf ein Grab geschlafen hatte, da waren mehre Gräber woh Schwarze vielleicht Slaven begraben waren. Ich habe gans ruhig geschlafen, meine Pferde auch. Nächstes Morgen für ich in der Stadt verkaufte die letzen Fische für nach der Mühle kaufte ein Sack Mehl und fuhr wieder nach hause hate etwa 15/ verdient mit den Fisch, einige Snuck war Paap geworden" (Augustson-ms. 1950a:13).

In April 1886 het hulle hul werk op Somerset-Wes bedank (Augustson-ms. 1950a:13). Toe het vader Rautmann, sy stiefseun Augustson en eie seun Heinrich na die Vlakte gegaan om te gaan regmaak vir die koms van die res van die gesin in Junie.

Augustson se grond was in die deel van die Vlakte wat as die Duine bekend was. Daar was toe reeds ander setlaars. Dit het agter die "vorderen Vlakte" gelê,

"Ungefähr sieben Meilen von Wynberg nach Osten entfernt zieht sich eine mehrere Meilen breite Dünenkette von Süden nach Norden

über die Vlake" (Ludewig 1911:69).

Die gebied se kenmerk was "sehr loser Flugsand". Toe die setlaars hulle tussen 1877 en 1884 op die Vlake gevestig het, het enkelinge ook tot in dié "äusserste Wildnis und Einöde" ingetrek (Ludewig 1911:69). Al die moeilikhede wat die setlaars op die Vlake moes oorkom, was in die Duine "dubbel so swaar" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud). Die ergste was die

"losen und entsetzlich langen 'Wegen!' im tiefen Sande über Dünen und durch nasse Gründe" (Ludewig 1911:69).

Pastor Ludewig het die "Wegen" in aanhalings geplaas omdat dié sandpaaie volgens hom eintlik nie paaie genoem kon word nie. Osse eerder as perde moes vir vervoer gebruik word, en dit was 'n "Verschwendung an Zeit und Kraft und auch an Gesundheit" om 'n reis na Kaapstad aan te pak. Pleks van 'n tog van twee tot drie uur met "flinken Pferden auf festen Wegen", het dit toe agt tot nege uur geduur. (Die toegangspad na die Duine, 'n hardepad van klei gemaak, is eers in 1899, ná 'n versoekskrif aan die Parlement, gebou) (Ludewig 1911:69).

Die Duinegrond was anders as op die Voor-Vlake:

"Die Grund und Boden da draussen ist wesentlich verschieden von dem in der vorderen Vlake. Hier vorne gibts keinen Stein, auch nicht dicht unter der Erdoberfläche, und der Sand ist mehr grau; das Grundwasser ist dunkel, etwas moorfarbig und auch dementsprechend oft etwas dumpfig und mulstrig riechend; da draussen aber ist der Sand blendend weiss und sehr kalkhaltig; bald mehr, bald minder dicht unter der Erdoberfläche ist fast überall fester Kalkstein; die Brunnen können nicht gegraben werden, sondern müssen ausgehauen werden, aber das Wasser ist rein und klar, nur mit salzigem Beigeschmack. Der Sand, besonders in den Niederungen zwischen den Dünen, ist fruchtbar, offenbar durch den Muschelkalk" (Ludewig 1911:69-70).

Die setlaars het hulle daar op veeboerdery en aartappel- en rogverbouing toegespits:

"herrliche Kornfelder (Roggen) wogen dort im Frühling und Sommer, auch für den Bau von Gemüse allerlei Art, besonders für Kartoffeln, die sich lange halten, ist der Boden geeignet, zumal in nassen Jahren. Aber eben, da das Wasser hier nicht so reichlich vorhanden ist [...] und weil anderseits hier mehr freier Platz ist, so treiben die Bauern besonders Viehzucht und legen sich auf den Verkauf von Butter und Eiern und Holz" (Ludewig 1911:70).

Volgens Augustson se herinneringe het hy en sy stiefpa na setlaar Köllner gegaan om papkuil te sny wat as dakbedekking vir hul eerste huis sou dien:

"und furen [nach] unseren Onkel Kölner in der Flachte und schnieten 6 Fuder [vragte] Paapkul (Schilf) zum unseres erstes Haus" (Augustson-ms.1950a:14).

"Kölner" was immigrant Peter H.W. Köllner, wat met sy vrou en vyf kinders (seuns van ses, drie en een jaar en dogters van dertien en nege jaar) op 7 Mei 1883 met die Durban in Tafelbaai geland het. Hy het lot 34 op die Wynberg-Vlakte op 22 Mei 1883 getrek (KAB:IAC). (Sien ook immigrantelyste, Bylae V.) Dat Augustson Köllner as "unseren Onkel" beskryf, dui waarskynlik daarop dat hulle familie was. Dit is nie onmoontlik nie, want die onmiddellike omgewing het dikwels die huweliksmaats opgelewer op die Vlakte; waarskynlik ook in die ou Heimat. Oldendorf (Köllner se tuisdorp) is sowat 10 km van Scharnhorst op die Lüneburger Heide geleë (Bildatlas 1978:54).

Terwyl vader en seuns aan die huis en werf gewerk het, het hulle een naweek "nach Muter" gegaan om kos te gaan haal:

"Einmal furen wir Wochenende nach Muter und holten uns Lebensmitteln, Kartoffeln und Patats" (Augustson-ms. 1950a:14).

Die patats is in die skil gekook en hul verbruik was nogal groot, want dit was waarskynlik 'n honderdpond-voersak waarna hy verwys:

"wir asen in der Woche ein Sack auf".

Hulle het ook onderdak - "Schutz" - vir die koeie en hoenders gemaak. Toe was alles gereed vir die trek:

"Wie nun soweit war, Siedelten wir alle über nach der Dünen. Wir hatten 3 Kühe, 35 Hünen, ein Hund & Katze zwei Schwestern, Mutter, 3 Schweine" (Augustson-ms. 1950a:14).

Rautmann se weduweemoeder was klaarblyklik toe reeds oorlede. Voor hulle getrek het, is twee varke geslag waarvan die vleis op die Kaapse mark verkoop is.

"Der Agent rief aus: 'Look hier what for nice Pork'",

het Augustson van dié dag onthou (Ms. 1950a:14).

In die Duine was slange en ongediertes ook lastig. Dié is voor die voet doodgemaak; anders vang hulle die setlaars se vee of skep 'n gevaar vir die mense:

"einmal war eine grose Schlange im Haus 5 ft lang, die haben wir getötet [...] Ein mal war in der Hünenhock eine Wilde Katze (Roicat) die haben wir getötet."

Toe hulle in Junie 1886 gevestig was, kon dié familie in alle erns aan hul eie vooruitgang werk. Augustson en sy ma het elke Saterdag met die week se produkte stad toe gery om dit daar van die hand te sit:

"Wie wir nun Alle beisammen waren furen Mutter & Ich alle Sonnabend nach der Stadt verkaufen Eier & Butter & Brandholtz kaufen Lebensmitteln für uns & Futter für Pferde & Kühe Hünern. Das war im Jahre 1886 in dem Jahre wo Gold gefunden wurde in Transvaal. der Zeit war in Cape Hafer gerben 3/ per 100lb Mais 7/6 bis 8/ per 200 lb. In dieser Zeit musste jeder der Aus Capstadd ausfuhr musste Zoll bezahlen für jedes Pferd 1 d [pennie], jedes Rad 2 d" (Augustson-ms. 1950a:14).

6.11 Wynberg selfstandig

In Wynberg het pastor Wagener geprobeer om die groot en uitgestrekte Wynberg-gemeente selfstandig van Kaapstad te laat word. Die gemeentedele het egter geweier omdat die drie jaar lange ooreenkoms met die Kaapstadse kerk (van 1884 tot 1887) nog nie verstreke was nie (Ludewig 1911:36). Die kerkraad het egter tog in

Julie 1886 reeds besluit om 'n eie predikant te beroep. Met die bou van 'n pastorie is in September daardie jaar begin (Ludewig 1911:36).

Op Nuwejaarsdag 1887 is die selfstandigwording van die Wynberg-gemeente gevier en terselfdertyd die "Deutsche Evangelisch-lutherische St. Johannis Gemeinde" gedoop (Blumer 1959:25). Die eerste predikant was die 61-jarige pastor J.G. Krönlein, wat as Rynse sendeling in Suidwes gewerk het en onder meer die eerste Damara-grammatikaboek en -woordeboek geskryf het. Hy het voorheen reeds nie-amptelik in die gemeente waargeneem. Hy het ná sy aftrede op Stellenbosch gewoon toe hy deur die Wynberg-gemeente beroep is (Ludewig 1991:37). Net soos pastor Wagener moes pastor Krönlein sy gemeente gereeld vermaan:

"In der erste Zeit gingen die Unruhen im Gemeindeleben noch fort. Wie Pastor Wagener, so hatte auch Pastor Krönlein zunächst noch zu beruhigen und zu christlicher Friedfertigkeit und Ordnung zu mahnen. Denn es waren gar mannigfache Wünsche, die die so junge und bunt [...] zusammengewürfelte Gemeinde hatte; jeder wollte etwas von dem hier wiederhaben oder einbürgern, was gerade in seiner engeren Heimat Sitte gewesen war [...] Hier hiess es: nachgeben, damit ein neues Ganze daraus werden konnte" (Ludewig 1911:37).

Pastor Krönlein was die aangewese persoon om dié nuwe geheel te probeer skep:

"Und der ehrwürdige, alte, doch kraftvolle Herr Pastor Krönlein ist offenbar der rechte Mann gewesen für unsere Gemeinde in der schwierigen ersten Zeit. Sein Bild, wie es in unserer Sakristei hängt, zeigt das Gesicht eines Mannes, der freundliche Milde, wie sie nur das Alter und ein langes Innenleben mit Christus gibt, wohl in sich zu vereinen wusste mit einem harten, unbeugsamen Sinne, der sich vom einmal erkannten Guten und Rechten nicht abdrängen liess und fest seinen Willen durchzusetzen wusste" (Ludewig 1911:37).

Die sielesorg in die groot en uitgestrekte gemeente was nie 'n maklike taak nie omdat die setlaars nog geen eie vervoer gehad het nie:

"Unsere Deutschen in der Vlake hatten keine Pferde und Wagen, die Wege waren weit und schlecht" (Ludewig 1911:38).

Buiten die setlaars wat pastor Krönlein moes bedien, het hy ook 'n klein gemeente "Bergdamaras" (Ludewig 1911:38) gehad wat deur hom as sendeling gedoop is, en wat Kaap toe gekom het om werk te soek. Hy het hul kinders in die St. Johannis-kerk gedoop en onderrig. Een van die volwassenes het in die pastorie gewerk en was koster van die gemeente (Ludewig 1911:38). Van hulle het ook vir gemeentelede gewerk (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

Pastor Krönlein het ook na Stellenbosch en Eersterivier gery vir dienste daar. Op Woensdae het hy in Wynberg Bybelstudie gehou. Ter wille van die verspreide Duitsers op die Vlake - veral vir oues en siekes - het hy een keer 'n maand daar dienste in die skool gehou. Kort daarna is 'n leesdiens twee keer 'n maand in die Vlakteskool ingestel (Ludewig 1911:38). Pastor Krönlein het ook nog af en toe dienste in die biegekamer op Carl Wesners Hof gehou (Blumer 1959:25).

Dit blyk dat die immigrante tog so dikwels moontlik die lang pad Wynberg toe aangepak het, soos die bejaardes in 1955 aan Alba Bouwer vertel het,

"want die kerk was die spil waarom die hele Vlaktegemeenskap se lewe gedraai het en Wynberg, al met die sandpad langs, was ver" (Bouwer 1955:17).

6.12 Sendingfeeste

As sendeling was dit pastor Krönlein se grootste vreugde - "eine besondere Freude und ein besonderes Anliegen" (Ludewig 1911:39) - om jaarlikse sendingfeeste te hou. Dit was blykbaar 'n groot geleentheid, want uitvoerige berigte daaroor het gereeld in die Duitse pers verskyn.

Op dié dae is eers 'n diens in die kerk gehou, en die "Nachfeier" daarna op die Vlake (Ludewig 1911:39). Sulke sendingfeeste was blykbaar algemeen in Duitsland, want van naby en ver het mense gekom

"die wieder ein Missionsfest miterleben wollten, wie sie es in ihrer Heimat gewohnt waren" (Hellberg 1957:159).

6.13 Die landbou

Die Vlakke se grootste probleem was water. In die somer was daar te min, in die winter te veel. Met die putte wat die immigrante gegrawe het, was die probleem in 'n sekere sin opgelos. Sommige families het water van fonteine gekry. Christine Bassett het onthou hoe hulle moes gaan water haal by 'n fontein, "ver van hulle huis". Toe haar pa sy eerste put gegrawe het, het 'n ramp hulle getref:

"die eerste ding wat al die Duitse boere gedoen het, was om op hul plase putte te grawe. In hul eerste put het mev. Bassett se vader 'n vierkantige kassie laat sak om die sand 'n bietjie teë te hou en toe die kassie inval, het hy dit probeer uithaal met een van sy snyerskêre, wat toe agterna val. 'n Baie groot verlies" (Bouwer 1955:17).

As die suidoos nie die plante verskroei het nie, het die reën dit verspoel:

"Van vandag tot môre kon jy nie voorspel wat daar op die plase gaan groei of te gronde gaan nie. Maar nou ja, as haar pa weer 'n slag 'n sakkie groente of haar ma 'n paar pond botter en 'n paar dosyn eiers verkoop het, kon hulle weer lewe. En jy kon darem toe met nege pennies vir 'n hele gesin vleis koop, of 'n yslike gevlekte snoek" (Bouwer 1955:17).

Algaande het die Duitsers die seisoene, grond, klimaat en omstandighede leer ken - en ook dat jy twee soorte grond moet hê:

"grond wat hoog lê en die water laat afloop vir die wintertuine, en laer vleigrond vir die somer" (Bouwer 1955:17).

In 1887 het Fritz Hörstmann die lank beloofde prys van Merriman vir die beste Port Jacksons gewen. Bouwer skryf dat haar informante vertel het dat dit vir die "meeste Port Jackson-bome op sy plaas" was (1955:17) en Visser "vir die man wat die mooiste bome aan die groei het" (1971:39). Volgens pastor Ludewig was dit vir spesifiek twee bome waarvoor die prys toegeken is (1911:30).

Die vooruitgang van die Augustson/Rautmann-familie in die Duine is 'n voorbeeld van die vooruitgang van die res van die setlaars. In 1887 kon hulle vir hulle reeds 'n groter huis bou. Hul diere het ook vermeerder:

"Der Vater kauft noch zwei Schimmel für £9. Die theilten wir Uns so hatte jeder 2 Pferde."

Augustson het sy eerste eie koei in 1887 gekoop. Dié het sommer op die koopdag al vir hom sorges gegee. Sy het darem later daarvoor vergoed, want sy het baie melk gegee en haar kalwers het nie na haar geaard nie.

"Ich kaufte eine Kuh auf der Parade in Capstadt für £6. die war sehr Böse wild wolte sich nicht leiten lassen und hat den Braunen Mann der sie nach Hause bringen sollte, den Arm gebrochen. Auf Observatory weg da haben wir die Kuh hinter die carre gebunden, und so nach hause gebracht. Die kuh gab viel Milch und viele Kalber von Ihr angezogen die waren nicht so böse wie ihre Mutter" (Augustson-ms. 1950:15).

Met elke bietjie kontant in die hand het die setlaars vooruitgeboer:

"[Hulle kon] gereedskap en vee begin koop, en so het die boerdery op die sandvlakte stadig maar seker begin ontwikkel. Aanvanklik moes die mans met sakke groente oor die skouer deur die sand na die voorstede stap om dit daar van die hand te gaan sit. Hul vroue het gewoonlik met pluimvee, eiers en botter saamgegaan om dit te verkoop" (LBW 17/2/54).

6.14 Kerk en skool

Pastor Krönlein se goeie werk in die gemeente het blykbaar vrugte afgewerp, want 'n berig van 19 April 1887 vertel van die goeie opkoms by die Paasdienste:

"Aus Wynberg: Die Gottesdienste der hiesigen deutschen ev.-luth. St. Johannis-gemeinde waren am Palmsonntag, Charfreitag und Ostern sehr gut besucht. Es ist erfreulich zu beobachten, wie die Theilnahme am öffentlichen Gottesdienst und am h. Sakrament im Wachsen begriffen ist. Nimmt dieselbe fernerhin also zu, dann möchte sich eine Vergrößerung des Gotteshauses, wenigstens zunächst die Errichtung einer Empore bald als Nothwendigkeit herausstellen" (DC 19/4/1887).

'n Godsdienst asook 'n skooleksamen is op die Paasmaandag op die Vlakke gehou, soos ook die volgende jaar. 'n Foto waarop die immigrante as groep verskyn is in 1888 voor die skoolgebou geneem. Of die foto moontlik op die dag van die skooleksamen geneem is, kon nie vasgestel word nie (Sien illus. 18). Die jaarlikse skooleksamen het mettertyd ontwikkel in 'n gemeentepiekniek wat op Paasmaandag gehou is (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Onderwyser Ernst het in 1889 by die Vlakteskool bedank om na Australië te gaan. Daar was dié jaar vyftig leerlinge. Onderwyser H. Witzlenleithner het Ernst opgevolg (Blumer 1959:25). Onder sy leiding het die skool tot tussen sestig en sewentig kinders gegroei en aanbouing was noodsaaklik. Die nuwe onderwyser is ook as verteenwoordiger van die Vlaktesetlaars in die Wynbergse kerkraad verkies (Hellberg 1957:210).

6.15 Setlaars as drukgroep

Die setlaars het reeds met die boerevereniging gesien dat hulle as drukgroep kan optree indien hulle saamstaan. Toe die parlementêre verteenwoordiger vir die "Cap-Division" (DC 20/5/1887) bedank, het hulle in 'n ope brief in Das Capland in die vorm van 'n voorbladadvertensie voorbrand gemaak vir hul kandidaat. Hy was dr. C.P. Smuts, klaarblyklik Das Capland en die Vlaktebewoners se gunsteling vir die setel. Altesame 43 ondertekenaars, en "ungefähr Tausend Andere" (DC 20/5/1887), het hom ondersteun.

Die ondertekenaars was hoofsaaklik Vlake-Duitsers, maar daar was ook enkele van die ou ingesete Afrikaanse boere. Danksy dié ondersteuning is dr. Smuts toe verkies, want in 'n later berig word verwys na hom as verteenwoordiger van die area (13/2/1892).

6.16 Onmin

Die feit dat die setlaars op die Vlake nie ook 'n bydrae tot die Wynbergse kerkkas kon maak nie omdat hulle eerstens hul skool moes onderhou, het groeiende onmin tot gevolg gehad. Die ongelukkigheid was veral tussen die ouer ingesetenes (hoofsaaklik die Godeffroy-setlaars) en die latere setlaars (hoofsaaklik die 1877/83-groepe). Die ouer ingesetenes het gevoel hulle dra die nuwe aankomelinge. Twee kerkraadslede het die Vlaktesetlaars verteenwoordig, en hulle het gereeld gemeentevergaderings in Wynberg bygewoon. Omdat die

Vlakesetlaars nie gereeld finansieel bygedra het nie, het die kerkraad besluit om hulle aan te spreek:

"Es kam nicht auf die Höhe der Beiträge an, sondern darauf, dass jedes Gemeindeglied, nach Vermögen regelmässig etwas beitrug" (Hellberg 1957:159).

Die gevolg was dat niemand uit die Vlakte die volgende gemeentevergadering bygewoon het nie. Die kerkraad het pastor Krönlein verbied om verdere dienste op die Vlakte te hou. Leesdienste is toe elke tweede Sondag deur 'n gemeentelid gehou. Op die volgende gemeentevergadering het 'n derde van die teenwoordiges uit Vlakesetlaars bestaan. Daar is toe besluit dat 'n diens elke laaste Sondag van die maand op die Vlakte gehou sou word, en dat ook met die leesdienste voortgegaan sou word. Die gevolg was dat die bydraes vir die kerk beter as voorheen gegee is (Hellberg 1957:159).

6.17 Paaie

Die feit dat daar geen geboude paaie na en in die vestigingsgebied was nie en dat dit eers in die volgende dekade (die negentigs) danksy druk van die boerevereniging gemaak sou word, het 'n groot rol in die setlaars se swaarkry in die beginjare gespeel.

Dit het ook geblyk dat almal die bestaande "paaie" oor die setlaars se grond mag gebruik soos hulle wou. 'n Brief gedateer 21 September 1888 in besit van die Rabe-familie (Hannover-stam) lewer bewys van die oneindige probleme wat die setlaars met paaie ervaar het.

Dié brief is 'n antwoord op dié van Johann Heinrich Rabe van "Wynberg Flats" aan die kantoor van die "Commissioner of Crown Lands and Public Works" oor die probleem wat hy ondervind om sy vee oor 'n spesifieke pad te laat loop.

"I have the honour to acknowledge the receipt of your letter of the 3rd instant, in which you state that Mr. P. Bester has threatened to impound your cattle if found on the road leading across his farm, from your lot no. 32 Wynberg Flats, and request that the Government will intervene with a view of keeping this road open. In reply I am directed to inform you that the

Government is not prepared to interfere in this matter, but I am to add that if your rights in regard to this road have been infringed, you have your remedy in a Court of Law."

Die brief is onderteken deur A.M. McNaughton, Assistent-kommissaris vir Kroongrond (Rabe-familie: Brief 21/9/1888).

6.18 Die dekade eindig

Danksy die effens verbeterde finansiële toestand van die Wynberg-gemeente en omdat die gemeente so groot was, is 'n kerkgalery in 1888 opgerig. Vir die Vlakteskool het pastor Krönlein ondersteuning van die Duitse regering bewerkstellig, en vir die kerk het hy van die "Königliche Landes-konsistorium" (kerkbeheerraad) in Hannover 'n skenking van £50 en van die Saksiese "Konsistorium" in Dresden £43 gekry (Ludewig 1911:39).

Volgens Augustson se herinneringe is die tagtigerjare vir hulle op 'n hoogtepunt afgesluit toe sy stiefpa in 1889 vir hom 'n plaas van 100 morg langs sy grond gekoop het. Hulle het daardie jaar weer stene gemaak om 'n huis vir die Rautmanns te bou. Met die Rautmanns se vertrek was Augustson, toe 26 jaar oud, alleen op sy plaas:

"Nun war ich allein auf Meine Farm. Haat 2 Pferd 3 Kühe Hünen ein Schwein zu bearbeiten. Wenn ich zur Stadt fur machte meine Liebe Mutter die morgen Arbeit vertich" (Augustson-ms. 1950a:16).

Nou, het hy besluit, het hy hulp nodig gehad, en hy is toe getroud:

"Nun wurde es zeit das eine Gehülfin auf den Plats kam. Und kam auch bald. Es war die Jungfrau Marie Ernstine Wilhelmine Foot" (Augustson-ms. 1950a:16).

Die eerste dekade vir die immigrante van die Tweede Golf was verby. In 1955 het Lene Buhr, toe 78, gesê dat die begin "schwierige" dae was:

"Schwierige dae, baie schwierig, maar - ons was Duitsers, sien, taai, en nooit bang vir werk nie" (Bouwer 1955:17).

Danksy hul werkywer is die "enge" tye oorkom; soos Lene Buhr gesê het:

"As 'n mens net gesond is en moed het, kan jy deur enige enge plek kom" (Bouwer 1955:17).

Die dekade kon ook afgesluit word met eendrag in die kerk, soos pastor Krönlein in die agenda van 25 November 1889 berig: daar is "Eintracht und Frieden" in die gemeente (Hellberg 1957:161).

7 DIE DEKADE NEGENTIG

7.1 Kerk en skool

Aan die begin van die dekade was daar 'n skool op die Vlakte en 'n kerk in Wynberg. Daar is 'n onderskeid gemaak tussen die skoolgemeente van Wynberg-Vlakte en die kerkgemeente van Wynberg, hoewel al die kinders na die skool op die Vlakte gestuur is en almal na die kerk in Wynberg gegaan het. Teen die einde van die dekade sou daar drie gemeentes en drie skole wees: 'n kerk en skool in Wynberg, 'n kerk en skool op Wynberg-Vlakte en 'n kerk en skool by Neu-Eisleben in die Duine.

7.1.1 Almal saam

Pastor Krönlein het, ondanks die twis tussen die nuwe setlaars (van 1877/83) en die ouer ingesetenes (Godeffroy-setlaars), onvermoeid aan sy gemeente gebou. Sy jaarlikse "Missionsfeste" is steeds op Ellmann se plaas afgesluit (Ludewig 1911:39).

By die sendingfeeste het die optrede van die "Posaunenchor" van die St. Martini-gemeente altyd groot byval gevind. 'n Groot ideaal van pastor Krönlein is verwesenlik toe Wynberg se blaasorkes in die somer van 1891 gestig is (Ludewig 1911:39). Ondanks die tweedrag onder gemeentelede - die "Zank und Streit" (Ludewig 1911:36) en die "Neidern und Nörgelern" (Ludewig 1911:39) - is hulle só verenig dat in 1891 ook aan die vergroting van die kerk gedink kon word. Ongelukkig is pastor Krönlein op 27 Januarie 1892 (op die Duitse keiser se verjaardag) aan griep dood ná 'n verkoue wat hy vroeër die maand tydens die sendingfees opgedoen het.

"Da starb der rüstige Greis unerwartet schnell an böser Influenza mitten aus der Arbeit heraus" (Ludewig 1911:40).

Hy is in die Duitse begraafplaas net langs die plek waar hy sy "Missionsfeste" onder die hoë bome gehou het, begrawe. Pastor Wagener, wat steeds "in regem Verkehr" met die setlaars was, het dadelik die groot, "verwaisten" gemeente oorgeneem (Ludewig 1911:40).

7.1.2 Die Vlakteskool

In Oktober 1892 het Witzenleithner skielik as onderwyser by die Vlakteskool bedank (Blumer 1959:25); ook uit sy amp as Wynbergse kerkraadslid. In die kerkraad was daar toe niemand om die Vlakte-Duitsers te verteenwoordig nie (Hellberg 1957:202).

'n Brief deur die 1877-setlaar Fritz Hörstmann aan die Südafrikanische Zeitung gee 'n beeld van hoe die nuwe onderwyser, Paul Köhler, op 1 November in sy amp bevestig is (SAZ 9/11/1892). Onderwyser Köhler het die tradisie van 'n skooleksamen voor die ganse gemeente voortgesit. Sy eerste "Schulprüfung" is op Paasmaandag 1893 gehou. Die leerlingtal het op 78 gestaan en die kinders is slegs deur hom en die pastor onderrig (Hellberg 1954b:205).

7.1.3 Onmin

Ná pastor Krönlein se dood is pastor Johann Heinrich Bracklo op 1 Januarie 1893 deur pastor Wagener in sy amp bevestig (Ludewig 1911:40). Die kinders se eerste eksamen wat voor onderwyser Köhler afgelê moes word (Paasmaandag 1893), is deur pastor Bracklo gelei (Hellberg 1954:205).

Die sluimerende onbehaaglikheid tussen die hoofsaaklik ouer ingesetenes en die Vlakte-Duitsers het in pastor Bracklo se tyd tot 'n bitter stryd ontwikkel (Ludewig 1911:45). Dit was as gevolg van pastor Bracklo se ywer om in Wynberg 'n skool te stig, want slegs 'n paar maande ná sy aankoms het hy aangekondig dat so 'n skool 'n noodsaaklikheid is (Ludewig 1911:52).

Dit het die Vlakte-Duitsers ontstel. 'n Skool in Wynberg sou noodwendig 'n vermindering in die getalle van die Vlakteskool beteken (Blumer 1959:25). Die grootste struikelblok om die Wynberg-skool te stig, was finansies. Begin 1894 is 'n staatsubsidie van £45 per jaar vir 'n "Lutheran Mission School" beloof (Ludewig 1911:52). Op 'n gemeentevergadering in April 1894 is 'n debat gevoer oor die grens tussen die twee skole waarvolgens bepaal sou word na watter skool die kinders verplig sou wees om te gaan. Eenstemmigheid kon nie bereik word nie (Hellberg 1957:165).

"Streit zwischen der St. Johannis Kirchengemeinde Wynberg, die eine eigene deutsche evangelisch-lutherische Kirchenschule

gründen will, und der Schulgemeinde, wo die Grenze zwischen die beiden Gemeinde festzulegen sei. Um auch eine Unterstützung von der Regierung zu bekommen, muss Wynberg eine bestimmte Schülerzahl aufweisen und will darum Kinder aus der Vlake-Schule zu sich ziehen" (Blumer 1959:25).

Die Vlake-Duitsers sou hulle waarskynlik toe uit die Wynberg-gemeente onttrek het, was dit nie dat pastor Bracklo na Duitsland gegaan het om sy bruid te gaan haal nie. As gevolg daarvan is die skool eers 'n jaar later geopen (Ludewig 1911:53) en het die Vlake-Duitsers vir eers in die Wynberg-gemeente aangebly.

7.1.4 Die Wynberg-skool

Op 4 Maart 1895 het pastor Bracklo 'n klein viering ter opening van sy skool gelei. In sy toespraak, woordeliks deur Ludewig weergegee, het hy onder meer gesê dat dit vir hom opvallend was dat hy selfs van die Engelse en die Koloniale regering meer hulp vir die stigting van die skool gekry het as van sy eie gemeentede. Hy het die aanwesiges egter ook gemotiveer:

"Weiter aber: herrliches Volk ist das deutsche Volk! Ein Volk der Erfindungen, ein Volk reich an Arbeitskraft [...] achtungswert durch seine alte Kirche der Reformation! Auch die Engländer und Holländer haben das beste, das Wort Gottes, durch Luther, den deutschen Bauernsohn [...] Wir brauchen uns wahrlich unseres deutschen Volkes nicht zu schämen, sondern schämen müssen wir uns der Deutschen, die so leicht das herrliche Erbe ihrer Väter darangeben [...] Gewisslich: Unsere Schule ist nicht im Gegensatze gegen die Engländer gegründet; nein, sie soll auch denen diene, die Kinder sollen nützliche englische Staatsbürger dieser Kolonie werden. Aber sie sollen auch ihren Glauben und ihre Herkunft nicht verleugnen. Und beiden Zwecken soll und wird mit Gottes Hilfe diese Schule dienen!" (Ludewig 1911:56).

Die volgende dag, die eerste skooldag, het slegs 35 van die beloofde 72 kinders opgedaag. 'n Jaar later, op 1 Mei 1896, het die leerlingtal op 66 gestaan. Vir die jaar 1895/96 is 'n skenking van DM1 000 uit Duitsland ontvang en die Koloniale onderwysdepartement het 'n "Beihiilfe" van £30 per jaar vir die salaris van die onderwyseres betaal (Ludewig 1911:57).

Die onenigheid tussen die Vlake-Duitsers en die Wynberg-gemeente het voortgeduur. Op 'n gemeentevergadering in 1895 het pastor Bracklo gesê dat hy onder geen verpligting was om godsdiens op die Vlake te hou nie. Fritz Hörstmann, as verteenwoordiger van die Vlake, het gesê dit is onwaar en dat pastor Bracklo aan sy "Berufungsurkunde" moes voldoen (Hellberg 1957:202).

Vir die Wynberg-gemeente het pastor Bracklo veral drie doelstellings bereik: die stigting van 'n eie skool, die koop van die kerk en grond (1896) en die vergroting van die kerkgebou in dieselfde jaar (Ludewig 1911:41).

Vanweë die stigting van die Wynbergskool het nog 'n gemeente (die Vlaktegemeente) ontstaan, en indirek as gevolg daarvan, ook 'n derde gemeente. Laasgenoemde het bestaan uit die sowat twintig gesinne wat hulle in die Duine gevestig het en wat die Neu-Eisleben-gemeente genoem is (Hellberg 1954b:207).

Die Wynbergse kerkgebou en -grond aan Waterlooweg is vir £750 van die Strandstraatse Lutherse gemeente gekoop. Die bedrag was eers teen 1930 betaalbaar (Hellberg 1957:185). Buiten pastor Bracklo het die kerkraadslede Johannes Christoph Müller, Ernst Zweig, Gottfried Rix, Fritz Ohlhoff, Wilhelm Witte en Wilhelm Köhne die koopkontrak op 29 Julie 1896 onderteken (eersgenoemde drie was Godeffroy-setlaars; laasgenoemdes 1877/78-setlaars).

Nog voordat die amptelike koopkontrak geteken is, is besluit om die kerk te vergroot. Dié vergrote kerkgebou is reeds op 25 Junie 1896 ingewy. Die argitek was E. Seeliger. Hy het ook voorsiening gemaak vir 'n toring, maar dié moes weens 'n gebrek aan geld eers agterweë bly (Ludewig 1911:44).

Ongelukkig was die groter kerk eintlik nie meer nodig nie, want met die Wynbergse skool reeds 'n werklikheid het die jarelange dreigende skeuring tussen die Vlaktesetlaars (die skoolgemeente) en die Wynberg-gemeente plaasgevind.

7.1.5 Die skeuring

Altesame 23 "Familienväter" uit die Vlake het reeds in 1896 gevra om by die St. Martini-gemeente in Kaapstad te mag aansluit. Teen daardie tyd het die stryd in die gemeente al omtrent twee jaar geduur, want die Vlaktesetlaars het al in 1894 laat blyk dat hulle liever tot die Kaapstadse gemeente sou wou behoort (Blumer 1959:25).

Pastor Wagener van die St. Martini-gemeente het in Maart 1896

'n brief ontvang, onderteken deur die 23 "Familienväter", waarin hulle hom gevra het om hulle "als Gäste" in die St. Martini-gemeente te laat opneem omdat hulle verskille met die Wynberg-gemeente gehad het (Hellberg 1957:92). Nóg pastor Wagener nóg die kerkraad kon uitsluitel daaroor gee.

Volgens die "deutsche evangelisch-lutherische Synode Südafrikas" wat 'n jaar tevore op 1 en 2 Julie 1895 in Kaapstad gestig is (Ludewig 1911:46), moes sulke verskille deur 'n sinodekomitee besleg word. As laaste uitweg moes die Kerkbeheerraad in Hannover uitsluitel gee (Hellberg 1957:92). Pastor Heinrich Baumgarten, predikant van die Oos-Kaapse Lutherse gemeente Berlin-Potsdam, moes die saak namens die Sinode ondersoek (Hellberg 1957:203). Die Sinode asook die gevolmagtigde van die Kerkbeheerraad het beslis dat

"die Deutschen in der Vlake zu Recht mit der St. Johannis-Gemeinde unzufrieden waren und dass Wagener berechtigt sei, sie in seine Gemeinde aufzunehmen" (Hellberg 1957:93).

Die skeiding was 'n bitter kwessie onder die setlaars. Pastor Ludewig skryf dat dit beter is om liever daaroor te swyg:

"Von der Geschichte der Trennung und der Abzweigung der Vlake-Zions-Gemeinde will ich ganz schweigen; die Ansichten und Meinungen der Beteiligten sind hierüber so sehr verschieden, ja nicht einmal die Ansichten der Schiedsrichter deckten sich, so dass eine gerechte Darstellung und Beurtheilung einem Unbeteiligten schier unmöglich ist. Neulich sagte einer der Beteiligten in öffentliche Rede etwa folgendes: Dass der Bruch zwischen Wynberg und der Vlake kam, war notwendig und naturgemäss; die Grösse der Gemeinde und die weiten Entfernungen bis Wynberg forderten eine Trennung; dass der Bruch so hart und mit so bitterem Streite kam, das allerdings ist bitter zu beklagen gewesen" (Ludewig 1911:45).

7.1.6 Die Vlaktegemeente gestig

Op 25 Mei 1896 is die Vlaktegemeente as filiaalgemeente van St. Martini in die skoolhuis op die Vlake gestig. Altesame 46 "Familienväter" het toe besluit dat hulle as die "Deutsche Evangelisch-lutherische Gemeinde auf den Cape Flats" bekend sou wees (Blumer 1959:25).

Pastors A. Reddersen en Gottfried Wagener ('n jonger broer van die ouer pastor Wagener) was albei hulpgeestelikes by St. Martini. Hulle het nou die Vlakteskool en -gemeente versorg. Die skoolkomitee was tegelykertyd die kerkraad. Hulle was Carl Wesner, H.F. (Fritz) Hörstmann, Christian Schultz en Carl Beckmann (Blumer 1959:25).

Vanaf middel 1897 het pastor Baumgarten, wat toe as hulppredikant by St. Martini aangestel is, die skool en gemeente op die Vlakte versorg. Sy standplaas was Kaapstad. Benewens sy pligte op die Vlakte moes hy ook die immigrante by Durban Road en by Eersterivier bedien (Blumer 1959:26).

Die Vlaktegemeente het nou hard gewerk om hul eie kerk te bou op die grond wat reeds in 1885 deur die staat aan hulle geskenk is. Die grond was aanvanklik vir die skool en begraafplaas bedoel. Skaars 'n halwe jaar ná die stigting van die Vlaktegemeente is die hoeksteen op 1 Februarie 1897 gelê. Die argitek was weer E. Seeliger van Kaapstad en die bouaannemer een van Wynberg se kerkraadslede, Fritz Ohlhoff (Blumer 1959:26). Nege maande later is die kerk deur pastor Wagener ingewy (Sien illus. 19). Die boukoste was f1 300 (Blumer 1959:26). Deur "Opferwilligheid" van die arm gemeentelêde is altesame f450 ingesamel; die res (f850) moes geleen word (Hellberg 1957:206). Pastor Baumgarten het al hoe meer betrokke geraak by die Vlaktegemeente. Op 30 Maart 1898 is hy as voorsitter van die skoolkomitee verkies (Blumer 1959:26).

7.1.7 Neu-Eisleben gestig

In 1896, dieselfde jaar van die skeuring tussen die Vlaktesetlaars en die St. Johannis-gemeente, het 'n tragedie plaasgevind wat bygedra het tot die stigting van nog 'n kerk en skool. Die Duinesetlaars het, soos almal aan die begin, na die Wynberg-kerk gegaan.

"[Sie] schlossen sich der Gemeinde Wynberg an, schickten auch ihre Kinder regelmässig den langen Weg nach Wynberg zum Konfirmandenunterricht" (Hellberg 1954:207).

Toe word 'n jong meisie eendag op pad terug vermoor, en die setlaars in die Duine het pastor Bracklo gevra om in hul area een keer 'n maand 'n kerkdiens te kom hou, die katkisante te onderrig en 'n skool te stig (Hellberg 1954:207).

Volgens pastor Ludewig was dit te verstane dat ook dié gemeente hulle later van die St. Johannis-gemeente sou afstig namate hulle meer selfstandig geword het (1911:70).

Augustson onthou ook "Wie es zur Gründung der Gemeinde Neu Eisleben kam". Hy skryf dat pastor Bracklo na die Duine gekom het "um die Düne nicht zu verlieren" (Ms. 1950b:s.p.). Daarmee bedoel hy om die Duine-bewoners nie aan die Vlaktegemeente af te staan nie. Die eerste diens is op 22 April 1896 aan huis van Carl Meyer gehou (Hellberg 1954:207). Ná die diens is besluit om "eine Cappelle und Schule zu Bauen in der Mitte von der Düne". Meyer het die grond, groot genoeg vir 'n begraafplaas, geskenk (Augustson-ms. 1950b:s.p.).

"Neu-Eisleben nannte man die Gemeinde nach der Heimat Luthers, zu gleicher Zeit der Heimat C. Meyers" (Ludewig 1911:71).

Die kapel sou terselfdertyd as skool dien (Hellberg 1954:207). Pastor Bracklo het intussen "im Hause des C. Meyer die Kinder zu einigen Schulstunden" versamel (Ludewig 1911:71). Die gemeente is amptelik op 9 Julie 1896, weer aan huis van Meyer, gestig. Pastor Bracklo sou een keer 'n maand op 'n weeksdag sowel as op elke "zweiten hohen Festtage" 'n diens in die Duine hou. In geval die pastor nie die diens kon waarneem nie, sou 'n leesdiens gehou word. Elke gesin moes vyf sjieling per jaar vir die vervoerkoste van die pastor betaal. 'n Skoolfonds los van die kerkkas is gestig (Ludewig 1911:71).

Die kerkraad, bestaande uit Meyer, Augustson en Carl Austermühle, is gekies (Ludewig 1911:71). Volgens Augustson was hulle ook die skoolkomitee (Ms. 1950b:s.p.).

Die gemeente het besluit om vir Bracklo 'n kar en perd aan te skaf. Vir die versorging en voer van die perd sou jaarliks £20 betaal moes word (Hellberg 1957:170). Bracklo het die Koloniale onderwysdepartement asook die Duitse regering om finansiële steun vir die Neu-Eisleben-skool gevra. Van eersgenoemde het hulle £40 gekry, van laasgenoemde DM1 000 (Hellberg 1954:207). In Januarie 1897 is met onderrig begin. Die eerste onderwyser was 'n Duitse Rus, Osterloff. Totdat die skool klaar gebou was, het hy in Meyer se huis skoolgehou. Die eerste leerlinge was sewe seuns en ses meisies. Teen die einde van 1897 was daar twintig kinders. Die skoolgeld was twee sjieling per maand per kind, en die onderwyser is £70 per jaar betaal (Ludewig 1911:72). Augustson se oudste

dogter, Johanna, gebore in Augustus 1892, was een van die eerste kinders in die Neu-Eisleben-skool. Volgens hom moes sy so vroeg skool toe gaan, want

"wir mussten 20 Kinder in der Schule haben um von der Regierung £40 für den Lehrer [zu] bekommen" (Augustson-ms. 1950b:s.p.).

Op 11 Januarie 1897 is in die teenwoordigheid van pastors C.H. Hahn (Paarl), Reddersen (Kaapstad) en Bracklo die hoeksteen van die skool/ kerkgebou gelê. In een deel van die gebou sou die woonkwartier van die onderwyser ingerig word (Sien illus. 20 - 21). Soos by die Vlaktekerk het die gemeentemans ook hier "meist ohne Bezahlung" gewerk. Altesame £34/4/6 is onder gemeentede en vriende ingesamel. Die toenmalige goewerneur aan die Kaap, lord H.G.R. Robinson, het £2 geskenk. 'n Verdere £300 is geleen danksy Augustson wat 'n verband op sy huis geneem het (Ludewig 1911:72).

Van die boukoste, die aanlê van die begraafplaas ingesluit, is noukeurig boekgehou. Alles ingereken, het die bouery altesame £342/9/7 en 'n halfpennie gekos. Die begraafplaas is reeds op 11 Februarie 1897 gebruik vir die begrafnis van 'n kind van die Tischendorfs (Ludewig 1911:73).

Op 6 Mei 1897 is die "Schulkapelle" in die teenwoordigheid van die Duitse visekonsul Pauli ingewy. By hierdie feesgeleentheid is 'n kollekte van £13/2 ingesamel. Die "Altarbild" is deur die sustergemeente op Worcester geskenk (Ludewig 1911:72). Augustson se vierde kind, Gustav, op 14 Desember 1897 gebore, was die eerste kind wat in Neu-Eisleben deur pastor Bracklo gedoop is (Augustson 1950a:17).

Oor onderwyser Osterloff skryf Augustson "Er hat die Kinder Gut gelernt" (Ms. 1950b:s.p.). Hy het egter net 'n jaar gebly. Vir die vakature was daar nie minder nie as agt aansoekers met hoë kwalifikasies, "sogar Universitätsbildung", en van verskillende nasionaliteite, onder andere 'n Switser, 'n "Deutsch-Böhme", 'n Fransman, 'n Engelsman en 'n Skot. "Wunderbarerweise" (Ludewig 1911:73) is op die Skot besluit, ene MacClure - blykbaar omdat hy die minste geld wou hê. Hy kon geen Duits praat nie, maar was getroud met 'n vrou van Duitse afkoms (Ludewig 1911:73). Volgens Augustson was sy 'n gebore Morgenroth (Ms. 1950b:s.p.). Sy het die Duitse klasse gegee - al was dit "auch herzlich wenig". Boonop kon sy die naaldwerkklas waarneem en ook die harmonium vir die kerkdiens speel (Ludewig 1911:73).

7.1.8 In Wynberg

Verhoudinge tussen die St. Johannis-gemeentelede en pastor Bracklo is versuur as gevolg van die skeuring in die gemeente, want

"in der Gemeinde selbst war der Aufregung gross" (Hellberg 1957:169).

Hoewel al die "Schiedsrichter" (Ludewig 1911:45) ten gunste van die Vlaktegemeente beslis het, wou pastor Bracklo en 'n deel van sy gemeente nie aanvaar dat hulle so baie gemeentelede verloor nie. Op 'n vergadering in 1896 was die stemme reeds "laut" (Hellberg 1957:169) en is die kerkraad en pastor Bracklo gevra om te bedank. Pastor Bracklo self was baie onthuts oor die breuk en was bereid om sy amp neer te lê. Sy vrou moes reeds weens swak gesondheid kort tevore na Duitsland reis (Hellberg 1957:169).

Pastor Bracklo het in April 1899 sy bedanking ingedien. Vir die vakature is veral die Rynse sendeling van Windhoek, pastor H. Siebe, aanbeveel omdat hy as vreemde nie die "Unfriede" in die gemeente geken het nie. Hy het op 1 Januarie 1900 sy "Antrittspredigt" gehou, en pastor Bracklo 'n week later sy afskeidspraak (Hellberg 1957:172).

Toe pastor Bracklo in 1899 bedank, het die Neu-Eisleben-gemeente die Kerkbeheerraad van Hannover gevra dat die ooreenkoms met St. Johannis behoue moet bly. Met die aanstelling van 'n nuwe predikant sou hulle egter graag 'n tweeweeklikse diens in Neu-Eisleben wou hê. Die Neu-Eisleben-gemeente sou daarvoor £25 per jaar aan die pastor betaal (Ludewig 1911:74).

By die Wynbergse skool het sake ook skeef geloop. Onderwyser Schultze is reeds in Maart 1898 gevra om te bedank, en ene mej. Bahlcke het oorgeneem. Onder haar leiding het die skool gedy en van 'n "Missionschule" in 'n "Kirchschule" verander (Ludewig 1911:60). In die Wynbergse skool was daar teen 1899 altesame 92 kinders van verskillende denominasies (Ludewig 1911:60).

7.1.9 Op die Vlakte

In Februarie 1899 het onderwyser Hugo Rieve by die Vlakteskool bedank, en in die middel van daardie jaar is onderwyser Wilhelm Dreyer aangestel. In daardie stadium het 56 "Lutherse" kinders die skool besoek (Blumer 1959:26). Onderwyser Dreyer se vrou is deur

die Koloniale onderwysdepartement as onderwyseres erken. Sy het die kinders in die laer klasse onderrig. Omdat onderwyser Dreyer se Engels nie goed genoeg was nie, is 'n Engelse onderwyseres ook aangestel (Hellberg 1957:207).

Die kinders is in sewe klasse verdeel en deur vier onderwysers onderrig: Baumgarten, Dreyer, sy vrou en die Engelse onderwyseres. In die hoër klasse het Baumgarten weekliks ses lesse "Kirchliche Unterweisung" en nege lesse Duits gegee. Nog 'n klaskamer is ook daardie jaar aangebou (Blumer 1959:26).

Die dekade het op 'n hoë noot vir die Vlaktegemeente geëindig danksy die stigting van 'n kerkkoor asook 'n blaasorkes. Albei is in 1899 deur onderwyser Dreyer begin (Blumer 1959:26). Ondanks die ver afstande het die koorlede en blasers twee keer per week bymekaargekom om te oefen (Hellberg 1957:207).

7.2 Die Boerevereniging

Die gemeenskap se materiële welsyn sou nou saamhang met die sukses wat die Boerevereniging sou behaal. Die vereniging het as spreekbuis en drukgroep namens die gemeenskap opgetree. Om die situasie waarin die setlaars hulle bevind het te verbeter, moes paaie na en in die gebied gebou word. Daarom het die vereniging veral hieraan aandag gegee.

7.2.1 Paaie

Paaie was die eerste prioriteit en, soos dit blyk uit koerantberigte, een van die groot redes waarom die vereniging gestig is (SAZ 1/4/1891). Hoewel die setlaars volgens twee bronne reeds in 1885 'n boerevereniging in die lewe geroep het (Blumer 1959:23 & Hellberg 1954b:232), is die eerste dokumentêre bewys vir so 'n vereniging wat opgespoor kon word dié in die Kaapse Duitse koerant Südafrikanische Zeitung van 28 Januarie 1891. Daarvolgens is die vereniging op 18 Oktober 1890 gestig (SAZ 28/1/1892). Die opskrif van die berig lui "Deutscher Landwirtschaftl. Verein zu Wynberg". Volgens die berig het 'n aantal "Cape Down wohnender und Landbau treibenden Deutschen" op 18 Oktober 1890 byeengekom

"in der Absicht, ein Verein zu gründen, in welchem das Wohl und Wehe eben diese Ansiedler in den Cape Downs besprochen werden könnte."

Volgens Hellberg het die vereniging ook die doel gehad om die setlaars aan te spoor en om onderlinge wedywing aan te moedig:

"Der landwirtschaftlichen Verein in der Vlake diene aber nicht nur, den Siedlern zu ihrem Rechte zu verhelfen. Er diene weiter dazu, diese Siedler anzuspornen, miteinander in einen gesunden Wettbewerb zu treten" (Hellberg 1954b:232).

'n Voorsitter is op die vergadering van 18 Oktober 1890 gekies om 'n grondwet saam te stel. Dit sou op die eerste Sondag in November 1890 aan die vergadering voorgelê word. Geen berig oor dié vergadering kon opgespoor word nie.

Die volgende berig oor die vereniging verskyn in die Südafrikanische Zeitung van 25 Februarie 1891. Op die vereniging se vergadering van 1 Februarie daardie jaar is die "unnennbar schlechten Strassen" wat van die voorstede van Kaapstad na die Vlake lei, bespreek. Daar is besluit om 'n petisie, gerig aan die regering, op te stel. Die voorsitter van die vergadering, C. Beckmann, het hulle egter daarvan laat afsien deur daarop te wys dat 'n nuwe "Sand auf Sand-Strasse" van Claremont af reeds in aanbou was. Dit sou voorlopig eindig by die pad wat van Wynberg na die Vlake lei (SAZ 25/2/1891).

Dié sand-op-sand-paaie was waarskynlik nie baie doeltreffend nie. Beckmann berig dat die pad wat van Wynberg na die "Vor-Flats" loop, 'n sand-op-sand-pad wat kort te vore gebou is, in 'n "fahrbare Strasse" verander gaan word. Die gruis is al aangery tot by die beskadigde brug wat toegang bied tot die eintlike "Sand-Eldorado", soos die Vlake in die berig genoem word (SAZ 25/2/1891).

Op die volgende vergadering is besluit om 'n tweede veeskut meer sentraal in te rig omdat die eerste te veel aan die rand van die vestigingsgebied lê. Nog 'n nadeel van die eerste was dat die pad soontoe nie vir mens of dier geskik was nie (SAZ 1/4/1891).

7.2.2 'n Tweede vereniging

Volgens 'n berig in die Südafrikanische Zeitung het een van die setlaars, V. Thiele, gevra dat 'n buitengewone vergadering op 15 Maart 1891 gehou word (SAZ 1/4/1891). Dié is "zahlreich" besoek, en nog 'n vereniging is gestig waarby ook Engelse en "holländische Mitcolonisten" hulle kon aansluit (SAZ 1/4/1891). 'n Voorlopige komitee van vyf lede is gekies om die nuwe grondwet saam te stel.

Dié groep het op 23 Maart in Claremont byeengekom. Toe is onder meer besluit om 'n "einflussreiches Parlaments-Mitglied" as voorsitter te kies (SAZ 1/4/1891). Hy was Ole Anders Ohlsson, lid van die Wetgewende Vergadering en pionier van die Suid-Afrikaanse brouerynywerheid. Hoewel in Noorweë gebore, was hy 'n Sweed. Ohlsson het in 1860 na die Kaap gekom en is in 1884 tot die Wetgewende Vergadering verkies (SABW II 1972:535).

Die komitee van die Boerevereniging sou elke tweede laaste Sondag van die maand in die skoolhuis op die Vlakte byeenkom en die volle vergadering elke drie maande, op dieselfde dag. Die skrywer van die berig, ene H.W. (waarskynlik onderwyser Witzenleithner, wat as tolk vir die setlaars opgetree het), meen dat die bestuur van die oorspronklike vereniging en dié van die nuwe binnekort sou saamsmelt, aangesien hul einddoel dieselfde is:

"Fahrbare Strassen, nach menschlichen Begriffen, ist der Wachtelruf beide Vereine, der sich in seinen unzähligen Wiederholungen immer lauter hören lasst, wie das Bedürfnis nach guten Strassen immer mehr fühlbar wird" (SAZ 1/4/1891).

Oor die rede hoekom op Sondag vergader word, skryf H.W.:

"Es mag manchen der Leser auffallen, und auch unsern englischen und holländischen Mitcolonisten Bedenken machen, solche Versammlungen Sonntags gehalten zu wissen, aber von zwei Übeln das kleinere wählen, ist doch noch den besseren Theil gewählt. Die zerstreut und stundenweit vom Versammlungsort entfernt liegenden Farmen lassen keine andere Zeit übrig" (SAZ 1/4/1891).

Geen berig kon opgespoor word waarvolgens dié twee verenigings wel amptelik saamgesmelt het nie.

'n Brief deur MB aan die Südafrikanische Zeitung gedateer 3 April 1891, bekla die nood van die setlaars op die Vlakte. Blykbaar kon nog geen bestaan uit slegs groenteverbouing op die plase op die Vlakte gemaak word nie. Die skrywer sê dat as produkte soos melk en botter nie verkoop kon word nie, jy nie 'n lewe kon maak as jy nie ook nog 'n werk in die voorstede gehad het nie:

"Die Leute können hier in der Vlakte unmöglich vom Ackerbau allein existiren; sie sind stets gezwungen, sich in den Dörfern oder der Stadt nach lohnender Nebenarbeit umzusehen, falls sie nicht die Mittel haben, sich Vieh anzuschaffen, um durch Verkauf

von Milch und Butter grössere Einnahmequellen zu erzielen. Unsere erwachsenen Kinder, welche das Trostlose ihrer Lage einsehen, suchen sich bei Zeiten eine andere Beschäftigung. Die Eltern aber, die sich mit vieler Mühe und Ausdauer ein bescheidenes Heim errungen haben, können dasselbe nicht so ohne Weiteres, trotz aller Mühsal, verlassen, denn wollten sie verkaufen, so würde es sich jedenfalls herausstellen, dass sie nicht einmal soviel für ihr Grundstück erhalten, als sie selbst daran gewendet haben" (SAZ 1891:nr.41).

Die skrywer doen 'n beroep op die pers om in te gryp:

"Unsere Lage kann nur durch die Regierung eine bessere werden. Diese aber ist taub und der Ruf des wahren Volksfreundes verhallt wie die Stimme des Predigers in der Wüste. Da ist es dann vor Allem die Pres-se, welche einschreiten sollte, um die Uebelstände aufzudecken" (SAZ 1891:nr.41).

7.2.3 Afdelingsraad gesprek

Die Boerevereniging het intensief gewerk om die paaie wat na die Vlakte lei, in 'n rybare toestand te kry. Die sandpaaie in die setlaarsgebied self is blykbaar eers agterweë gelaat. Volgens 'n berig van 8 Julie 1891 het die vereniging die Afdelingsraad gaan spreek.

"Am 7. d. M. empfing der Divisional Council eine Deputation der Vlaktefarmer, welche um Uebernahme der Vlaktewege einkam [...] Herr Ohlson [so gespelt], als Vorsitzender der Vlaktevereins, führte aus, wie nothwendig der Bau guter Strassen auf der Fläche sei und wie auch die Regierung energische Massregeln dazu in Aussicht gestellt habe. Es sei ihr Plan die drei in Winkeln gegeneinander laufenden Hauptstrassen von Mowbray, Claremont und Wynberg allmählich bis zu ihren Schnittpunkten fortzuführen" (SAZ 8/7/1891).

Die afvaardiging het dit beklemtoon dat die waarde van die grond sou styg en daarmee die belastinginkomste van die Afdelingsraad:

"Der Vortheil werde dann nicht allein auf Seite der Farmer sein, sondern auch auf Seite des Divisional Councils, welcher von dem werthvolleren Boden auch grössere Abgaben erheben könne, bis

schliesslich die Wege sich auf diese Weise selbst erhalten würden" (SAZ 8/7/1891).

Die Afdelingsraad het ingestem om die terrein te ondersoek en daarvolgens 'n besluit te neem (SAZ 8/7/1891).

7.2.4 Voorligting

Die setlaars was ondanks armoedige omstandighede nie afgesluit van landbou-inligting uit Europa nie. Hulle het onder meer voorligting uit landboukundige artikels in pastor Wagener se Volkskalender gekry. Van tyd tot tyd het besoekende Duitse geleerdes by die nedersetting aangedoen. Hulle was dus eintlik die eerste landbouvoorligters in die gebied. 'n Aankondiging omtrent een so 'n besoeker wat 'n toespraak oor boerdery op die Vlakte sou hou, verskyn in die Südafrikanische Zeitung van 22 Julie 1891. Dit sou die volgende Sondag om 5 nm. in die Vlakteskool gehou word. Die spreker het pas van Duitsland gekom, en het 'n deeglike "landwirtschaftliche Bildung" geniet. In die kort rukkie sedert hy aangeland het, het hy al 'n paar keer na die Vlakte gegaan om hom te oriënteer.

"Sein Vortrag in der Vlakte dürfte somit für unsere Landsleute von grossen Interesse sein" (SAZ 22/7/1891).

7.2.5 Versoekskrifte en afvaardigings

Nuus oor die paaie - of gebrek daaraan - het nog gereeld die koerant gehaal. In Julie 1891 verskyn weer 'n berig daaroor. Dié keer het 'n afvaardiging van 'n aantal Wynberg-inwoners 'n versoekskrif aan Merriman oorhandig waarin hulle vra dat die £1 000 wat die regering vir die drie paaie na die Vlakte bewillig het, liever gebruik moes word vir een pad tussen Wynberg en Durban Road (Bellville). Dit sou volgens hulle meer prakties wees om een lang pad te bou as om die kapitaal tussen drie projekte te verdeel. Merriman het nie saamgestem nie. Hy

"war keineswegs von dem Bittgesuche sehr erbaut" (SAZ 29/7/1892).

Volgens hom sou dié versoek nie die setlaars op die Vlake in ag neem nie. Paaie volgens die kortste moontlike roete na die markte moes liefers gebou word. Merriman het ten slotte gesê dat die Afdelingsraad in dié saak geken moet word, maar dat hy in elk geval niks daarvan wou weet dat die geld slegs op een pad gespandeer word nie (SAZ 29/7/1892).

In 'n volgende uitgawe van die Südafrikanische Zeitung (5/8/1891) word berig dat die Afdelingsraad nie kans sien om die Vlaktepaaie onder sy bestuur te neem nie. Die grootste gedeeltes daarvan was naamlik nog nie eens gebou nie. Die Mowbraypad het wel al 'n driekwart myl anderkant die Swartrivier gestrek, maar die Afdelingsraad sou dit eers oorneem as dit tot by Dornefontein loop (SAZ 5/8/1891). Dornefontein, of Doringfontein, het onder andere aan die Rix-familie behoort; etlike lede van dié familie het daar geboer (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

Dieselfde het gegeld vir die Lansdowne- en Wettonpad, wat eers gebou moes word, het die Afdelingsraad gesê. Bouwerk aan Otteryweg het toe nog glad nie eens begin nie; dus kon van 'n oornam van dié pad geen sprake wees nie. Ook is besluit om die gevaarlike toestand van die Kromboombrug onder die staat se aandag te bring (SAZ 5/8/1891).

Kort daarna, in September 1891, het 'n afvaardiging van die Boerevereniging weer 'n minister gaan spreek - dié keer die Minister van Openbare Werke, sir James Sivewright. Die afvaardiging, onder leiding van die voorsitter Ohlsson, het gevra dat die £1 000 vir die ontwikkeling van die Mowbray-, Lansdowne- en Otterypad gebruik moes word. Die boere was aangewese op dié paaie om hul produkte na hul markte te bring, het hy gesê. 'n Petisie met veertig handtekeninge van setlaars is oorhandig. Daarin is gevra dat eerste met die bou van Otteryweg begin moes word (SAZ 30/9/1891).

Die volgende maand was die boere weer by Sivewright, dié keer met 'n petisie onderteken deur tweehonderd, waaronder die name van die burgemeester en dorpsraad van Wynberg (SAZ 28/10/1891). Dit het blykbaar die deurslag gegee, en 'n begin is gemaak met die bou van die paaie.

7.2.6 Eerste landboutentoonstelling

Die vereniging het nou nog 'n belangrike projek aangepak: 'n tentoonstelling van hul produkte om mense bewus te maak van wat op

die Vlakte gedoen word en ook om mekaar aan te spoor (Hellberg 1954b:232). Benewens die verbetering van paaie (wat 'n positiewe invloed op die lewensgehalte en boerderyomstandighede sou hê), was tentoonstellings die hoofdoel van die vereniging. Die setlaars was baie trots om aan die tentoonstellings te kon deelneem:

"jedes Mitglied des Vereins setzte seine ganze Kraft ein, bei diesen Ausstellungen auch etwas wirklich Gutes liefern zu können" (Hellberg 1954b:232).

Vir die heel eerste tentoonstelling in 1892 het 'n afvaardiging van die Boerevereniging die Koloniale sekretaris Sauer in November 1891 gaan spreek om "staatlichen Geldunterstützung" te kry. Die tentoonstelling is beplan vir einde Maart of begin April 1892 (SAZ 18/11/1891).

Op 2 Maart 1892 word berig dat die Goewerneur self ingestem het om die geleentheid te open:

"Der Gouverneur hat sich bereit erklärt, die Ausstellung selbst zu eröffnen und hat gleichzeitig eine gewisse Summe zur Unterstützung des Unternehmens aus seiner Tasche bewilligt. Ebenso hat die Regierung f50 zugesagt, während auch eine ganze Anzahl unserer hiesigen Kaufleute der Sache namhafte Beiträge zufließen lassen. Die Herren E. Burmester und Gebr. Harris haben Preise ausgesetzt" (SAZ 2/3/1892).

Die tentoonstelling sou op 7 April plaasvind. Onder die opskrif "Die landwirtschaftliche Ausstellung unserer Vlaktefarmer" verskyn 'n gunstige voorskou op 6 April:

"Die Auspicien für die morgen stattfindende landwirtschaftliche Ausstellung unserer Vlaktebauern sind recht günstig. Nicht weniger als 298 Eintragungen sind erfolgt [...] In Vieh, Gemüse, und Butter ist starke Concurrenz vorauszusehen. Auf Käse und Trauben, beides noch Versuchssartikel in der Vlakte, sind gleichfalls mehrfach Anmeldungen erfolgt. Im Allgemeinen sind alle Fächer stark vertreten, so dass auf beste Erfolg der Ausstellung zu rechnen ist" (SAZ 6/4/1892).

Die tentoonstelling is in Claremont gehou omdat dit meer sentraal vir besoekers was.

"Die Ausstellung muss uns Deutschen recht am Herzen liegen, gleichviel ob wir in der Vlakte, am Tafelberg oder in der Stadt wohnen, denn sie ist, so viele Holländer und Engländer sich auch daran betheiligen, im Grunde doch eine specifisch deutsche Sache" (SAZ 6/4/1892).

Almal wat maar kon, is gevra om die geleentheid te ondersteun:

"Wir Städter können aber unseren Landsleuten vom Lande das Interesse für sie auf keine bessere Weise bethätigen als wenn wir die Ausstellung tüchtig besuchen und uns bei Schluss derselben am Ausverkaufe rege betheiligen" (SAZ 6/4/1892).

In die volgende uitgawe van die Südafrikanische Zeitung (13/4/1892) verskyn 'n volledige berig oor die verloop van die tentoonstelling en die prysuitdeling, asook 'n volledige lys van die pryswenners, waarvoor hulle die prys gewen het, asook die bedrag wat hulle gewen het (Sien illus. 22).

Die tentoonstelling is kort ná elf deur die goewerneur, sir Harry Loch, geopen. Ohlsson, as voorsitter van die vereniging, het die Goewerneur en sy gevolg by die ingang van die saal met "einem biederem Handschlag" ontvang. Onder die ander eregaste was generaal Cameron, sir H. De Villiers, minister Innes, dr. Smuts, prof. dr. P.D. Hahn, prof. Fischer en pastor Kramer (SAZ 13/4/1892).

Die uitstallingskomitee het bestaan uit die here J.P. Bester, Geo. MacPherson, C. Wesner, V. Thiele, W. Johnstone, W. Witte, F. Hörstmann, E. Behn, W. Smit, W. Smit, jr., Geo. Smit, H. Witzenleithner, F. Coomer en J. Schmidt (SAZ 13/4/1892) - 'n spanpoging dus deur al die bewoners van die Vlakte, Duitser, Boer en Brit. Die bestuur van die vereniging het toe bestaan uit voorsitter Ohlsson, C. Beckmann as tesourier, G. Smit as sekretaris van die hulpkomitee, H. Witzenleithner as tolk en tweede sekretaris en W. Taylor as hoofsekretaris (SAZ 13/4/1892).

Die gronde rondom die saal is in 'n soort "Ausstellungshof" omskep om plek te maak vir die vee. Die berig sê dié afdeling moes noodwendig afsteek by die groente-uitstalling omdat die Vlakteboere geen veetelers was nie. Veral die perde het deurgaans "ziemlich dürftig" vertoon. Daar was net een jong hingsvul van agttien maande wat by die regeringstoetery geteel is wat na iets gelyk het. Daarbenewens het 'n merrie 'n silwerbeker gewen wat deur Harris & Co geskenk is, en 'n reunperd het ook 'n prys gekry. Die osse, bulle, koeie en kalwers het 'n bietjie beter gelyk. Die prys wat

deur E. Burmester geskenk is vir die beste drie kalwers, ook 'n silwerbeker, is nie uitgereik nie omdat daar nie 'n inskrywing daarvoor was nie. Ondanks die swakker vee-afdeling het die tentoonstelling in sy geheel 'n goeie indruk gemaak.

"Sir Henry Loch und Gemahlin erklärte sich als in hohem Grade befriedigt" (SAZ 13/4/1892).

Die Goewerneur is ook aan 'n paar Vlakteboere voorgestel. Onder hulle was die here Beckmann en Hörstmann, wat volgens die berig as veterane van die Duitse setlaars beskou is. Die besoek aan die uitstallings was goed en mense het die heel dag deur gekom.

By die prysuitdeling die Maandag daarna in die Vlake se skoolhuis het minister Innes, die minster vir "Innere Arbeiten", opgetree. Sy toespraak - soos 'n mens teen dié tyd kon verwag - was hoofsaaklik oor die Vlaktepaaie, of gebrek daaraan. Hy het gesê die regering gaan van die standpunt uit dat slegs die bou van groot "Landstrassen" sy verantwoordelikheid is. Kleiner paaie val onder die Afdelingsraad, en dit beteken dat ook die Vlake daaronder ressorteer. Tog, het hy gesê, glo hy dat in hierdie geval 'n uitsondering gemaak kon word. Die Vlakteboere is immers deur die regering gevestig, en gevolglik op die regering se ondersteuning geregtig. Daarom het hy opdrag gegee dat £1 000 vir die bou van Vlaktepaaie gebruik moes word. Hierop het die redaksie 'n aanmerking tussen hakies geplaas: "welche indessen nie zur Verwendung gelangt sind".

Volgens Innes is dieselfde bedrag die vorige jaar begroot, waarvan £400 reeds gebruik was; die res sou voor die einde van die finansiële jaar gebruik word. In die nuwe boekjaar sou nog £2 000 vir paaie op die Vlake begroot word. Altesame sou £6 000 genoeg wees om die Vlake van paaie te voorsien, het hy gesê. Die werk behoort binne twee tot drie jaar voltooi te wees. Sover hy weet, sou die volgende projek die bou van die Otterypad wees. Hy het verder die boere aangeraai om druk op die Afdelingsraad uit te oefen om die paaie oor te neem en te onderhou. Hul reg hiertoe het hulle verdien deurdat hulle toe reeds grond en eiendom ter waarde van £30 000 ontwikkel het waarop belasting betaal word.

Daar word nie gemeld of Witzlenleithner Innes se toespraak vir die immigrante getolk het nie. Hy het dit waarskynlik gedoen, want hoewel sommige boere danksy kontak met hul klandisie al 'n basiese begrip van Engels gehad het (waarskynlik ook deur hul kinders se

skoolonderrig), sou dit waarskynlik nog nie so goed gewees het dat hulle 'n toespraak kon volg nie.

Ten slotte het pastor Wagener, wat die geleentheid bygewoon het en jare lank die setlaars se belange op die hart gedra het, die groep toegesprek. As sielesorger van die Vlakte-Duitsers het hy heelwat op dié vreugdevolle dag op die hart gehad. Hy het sy toespraak begin met "Deutsche Landsleute, liebe Freunde!", en toe voortgegaan:

"Von Herzen freue ich mich mit Euch allen über den Erfolg, den ihr davon getragen habt. Gezeigt habt ihr klar und offen den Bewohnern des Landes, welches uns allen zur zweiten Heimat geworden ist, - gezeigt, dass deutscher Fleiss und deutsche Arbeitsamkeit auch unter den schwierigen Verhältnissen noch Grosses schaffen können. Ihr habt eine grosse That gethan, denn diese sandige Fläche, die als unfruchtbar verschrien und bekannt war, ist fast zu einem blühenden Garten geworden - durch Eure Arbeit."

As herder van sy kudde moes hy hulle egter ook vermaan:

"Im Schweisse Eures Angesichtes habt Ihr und Eure Kinder diesen Boden bezwungen. Seit fast neun Jahren bin ich mit Euch verbunden gewesen, habe theilgenommen an Eurem Weh und an Eurer Freude. Deshalb bin ich auch heute in Eurer Mitte, um mich mit Euch zu freuen, aber auch, um Euch zu bitten und zu ermahnen. Fahret fort in dieser Weise, bleibt die alten, einfachen deutschen Bauern, Ihr und Eure Kinder, und machet immer mehr diese Ebene zu einem wohnlichen Gefilde."

Ten slotte spreek hy 'n seën oor die Vlakte uit:

"Ich wünsche von Herzen, dass Gott der Herr segnen möge auch fernerhin und für alle Zeiten diese unsere liebe deutsche Vlakte!"

Die aanwesiges het dié woorde luid toegejuig:

"Stürmischer Jubel der anwesenden deutschen Farmer folgt diesen von Herzen kommenden Worten" (SAZ 13/4/1992).

7.2.7 Jaarvergadering

Aan die einde van die volgende maand is die jaarvergadering van die Boerevereniging "im Saale der deutschen Schule" gehou (SAZ 25/5/1892). Dit was waarskynlik die groot klaskamer in die skoolhuis wat ook vir byeenkomste gebruik is. Daar was tussen sestig en sewentig lede en die grootste besprekingspunt was steeds paaie. Die swak materiaal wat gebruik is vir die verlenging van Lansdowneweg was dié keer die onderwerp. Volgens die berig het die regering sy woord gegee dat slegs goeie materiaal gebruik sou word. Hierdie belofte is net by die bou van Otteryweg nagekom. Die bestuur sou die saak verder voer.

'n Nuwe bestuur is ook gekies. Dié het bestaan uit Ohlsson (voorsitter), E. Behn (ondervoorsitter), C. Beckmann (tesourier), W. Taylor (sekretaris) en H. Witzenleithner (tweede sekretaris en tolk), G. Macpherson, W. Johnston, C. Meyer, W. Schultz, A. Smith, V. Thiele, F. Hörstmann, W.F.C. Thomas en F. Coomer. Hulle het opdrag gekry om navraag te doen oor en reëlings te tref vir die invoer van 'n Hollandse stoetbul, asook die verkryging van goeie aartappelmoere (SAZ 25/5/1892).

Die volgende vergadering, op 18 Junie, is in die Lansdowne Hotel in Claremont gehou. Dit toon moontlik dat die setlaars nou al so vooruitstrewend (relatief gesproke) geword het dat hulle in 'n hotel kon vergader (SAZ 27/6/1892). Heel eerste op die agenda was weer die padkwessie. Die toestand van etlike paaie is bespreek. Die moontlikheid om 'n "Holländische" stoetbul in te voer om die vee op die Vlakte te veredel, is verder bespreek. Die lede het besluit om 'n omsendbrief uit te stuur om vas te stel hoeveel elkeen tot die koste (sowat £60) kon bydra. Die kwessie van die "Saat-Kartoffeln" sou verder bespreek word wanneer vasgestel is wat elke boer se behoefte is. Daar is ook besluit dat 'n kaart van die Vlakte, waarop al die persele en bestaande en beplande paaie aangebring is, vir nie meer nie as £5 gekoop moes word (SAZ 27/6/1892).

Die eerste verteenwoordiger van 'n invoerder, dié van die maatskappy Leoyds & Co (so gespel), het op die vergadering gevra of sy maatskappy hul Amerikaanse "Cultivator", 'n ploeg, by die volgende algemene vergadering kon demonstreer. Dit was dus 'n eerste soort boeredag wat in die vooruitsig gestel is. Die laaste punt op die agenda was dat 'n tentoonstelling die volgende jaar in April gehou moes word. Dit is "einstimmig" aanvaar (SAZ 27/6/1892).

'n Teken van die verbeterde toestande is die feit dat die vereniging vir 'n "Katastrophe" op Mauritius (meld nie wat nie) die som van "3 Guineas" bewillig het (SAZ 27/6/1892).

7.2.7 Vlaktespoor

In 'n volgende uitgawe van die Südafrikanische Zeitung verskyn 'n berig oor 'n plan vir 'n "Vlaktebahn". Onder die opskrif "Gesellschaft zur Förderung der Vlaktebahn und Marktzufuhr" word berig dat 'n aantal mans byeengekom het om die moontlikheid van 'n smalspoor vir die Vlakte te bespreek. Buiten die smalspoortrein of -trem deur die Vlakte wou hulle ook etlike openbare markte al langs die spoor in die voorstede van Kaapstad ontwikkel. Die spoor sou van Claremont al langs die Lansdownepad na Philippi loop en daarvandaan "mit Umgehen der Sandberge nach Durban" (Bellville). Taklyne sou van Philippi na Mowbray en Wynberg lei (SAZ 27/7/1892).

Dit is die eerste keer dat Philippi as pleknaam in die koerantberigte gebruik word. Voorheen is bloot van die Vlakte (op verskillende maniere gespel) gepraat, of Claremont- of Wynberg-Vlakte. Wat hier met Philippi bedoel word, is die plek waar die NG gemeente van Wynberg 'n saal gehad het waarin dienste vir lidmate op die Vlakte gehou is. Dit is die saal op die grond wat George Smit, sr., van Vaderlandsche Rietvlei, aan sy gemeente geskenk het en wat Philippi genoem is.

In 'n volgende Südafrikanische Zeitung word berig dat die boere en ander grondeienaars ten gunste van 'n spoor is. Hulle was nie net bereid om grond verniet te skenk nie, maar ook om aandeelhouders in die maatskappy te word. Die voordele van 'n spoor van Claremont na Philippi en vandaar na Durban Road is weer bespreek. Daar is besluit om dit onder die regering se aandag te bring, aangesien hy ook daaruit voordeel sou trek. Daarbenewens is gevra dat 'n marksaal (waaraan daar 'n groot behoefte was) in Claremont met sy sewe- tot agtduisend inwoners te bou. Die wins daaruit moes vir die spoormaatskappy gebruik word.

'n Spreker uit die gehoor het hierop gesê dat 'n mens nie te veel dinge op een keer moet aanpak nie - dat daar gewaak moet word "vor einem 'Zuviel'" (SAZ 17/8/1892).

7.2.9 Wingerd

Op die volgende algemene vergadering in September 1892 is 'n hele aantal sake van belang bespreek (SAZ 21/9/92). Sowat veertig lede

van die "Vlakte-Farmer-Verbandes", soos hier na die vereniging verwys word, het die vergadering in die skoolhuis op die "Wynberg-Flats" bygewoon. Daar is berig dat die afvaardiging wat minister Merriman gaan spreek het, suksesvol was. Die geldelike ondersteuning vir die volgende jaar se tentoonstelling sou deur die regering verhoog word van £50 tot £75, later tot £100. Die minister het die vorige uitstalling as 'n "beachtenswerte Erfolg" beskryf.

Volgens die berig het Merriman nog steeds planne met die Duitse immigrante gehad. Hy het blykbaar gehoop om die Vlakte in een bloeiende wingerd te omskep. 'n Spesiale prys van £10 is bewillig vir die beste 25 pond rosyntjies gemaak van druiwe wat op die Vlakte gekweek is. Merriman het gemeen dat dit nie meer lank sou wees nie voordat die Vlakte "mit Weinstöcken dicht besetzt sein würde". Volgens die menings van kenners was die sanderige bodem ongunstig vir die ontwikkeling van die gevreesde wingerdwortelsiekte Phylloxera. Wat die boere se mening hieroor was, word nie vermeld nie.

Die datum vir die tweede tentoonstelling van die vereniging is vasgestel vir die tweede Donderdag in April die volgende jaar. Daar is ook bepaal dat net lede of grondeienaars wat voor 31 Maart minstens vyf sjielings in die vereniging se geldkas betaal, mog deelneem.

Die volgende punt op die agenda was die spoorlyn. Al die boere - met die uitsondering van een - was bereid om gratis afstand te doen van grond vir die spoor, en om die projek in die algemeen te bevorder. Vervolgens het die sekretaris berig dat die oprigting van 'n mark in Claremont nou moontlik is. Hierdie mededelings is deur die aanwesiges "mit Befriedigung" aangehoor.

Laaste ter sprake was die "Saat-Kartoffeln". Talryke bestellings vir 'n totale som van £42/10 is geplaas. Ander boere het gevra dat hulle tot die volgende pos kans moes kry om hul bestellings te plaas en die nodige geld in te betaal (SAZ 21/9/1892).

Einde Oktober is 'n vergadering in Wynberg gehou, die keer in die Railway Hotel, waar die voortsetting van Otteryweg bespreek is. By dié vergadering was slegs die boere teenwoordig wat in die omgewing van die voorgestelde verlenging van die pad gewoon het en dus 'n direkte belang daarby gehad het. 'n Brief is voorgelees waarin die Assistent-kommissaris van Kroonlande skryf dat die pad nie in die algemene belang van die gemeenskap was nie. Die sekretaris het hierop gesê dat die regering geld vir paaie bewillig het - waaronder die verlenging van Otteryweg. Die Wynbergse

munisipaliteit het sy plig gedoen met die bou van die pad tot by sy grens. Blykbaar was daar toe 'n lang bespreking oor in watter rigting die pad verleng moes word. Dit is afgesluit met 'n voorstel van Thiele dat hulle die vergadering oor veertien dae moes hervat sodat die saak afgehandel kon word. Dié voorstel is "endlich" aangeneem (SAZ 1/11/1892).

7.2.10 Besoek

In 'n Desember 1892-uitgawe van die Südafrikanische Zeitung word berig van 'n Duitse landboukundige wat 'n paar Vlakteplase besoek het. Die besoeker, ene mnr. Blersch, het die setlaars in die skool toegesprek. By geleentheid van die "Vortrag" het hy ook die Duitse plase besoek.

Heel eerste het hy die plaas van Wesner besoek. In daardie stadium was dit 180 morg groot. Die berig sê die grond is, soos oral, sanderig met donker leemgrond onder. Daar word gesê dat Wesner al groot sukses op sy plaas behaal het. Hy was een van die eerstes wat met wingerdbou begin het, en is daardeur wel beloon. Vier jaar vantevore het hy hanepoot aangeplant. Hulle "gedeihen ausgezeichnet" en dra reeds van hul tweede jaar af. Hermitage het eers van hul derde jaar begin dra, maar gedy net so. Die berig sê dat Wesner dit baie meer lonend vind om die druiwe vars na die mark te bring as om wyn daaruit te maak. Die prys vir een mandjie vars druiwe wissel tussen 1 sjieling en 2/6. Daar word gesê dat die "gefürchtete" Phylloxera glad nie hier voorkom nie - buitendien, lui die berig, die sandgrond beskerm die wingerd teen dié gevreesde luis. Wesner se plaas het in daardie stadium seweduisend wingerdstokke gehad, en daar word gesê dat die druiwe 'n ryk, vlesige smaak het. Gedurende die vorige winter het die wingerd drie maande onder water gestaan sonder dat die stokke "im Geringsten" gely het (SAZ 21/12/1892).

Hoe lank dit goed gegaan het met dié wingerdboerdery, is nie seker nie. Die huidige oudste lewende geslag kan nie onthou dat daar wingerd op die Vlake gestaan het nie. By navraag by die twee Schultz-susters, wie se oupa 'n deel van Wesner se plaas gekoop het, het hulle eers gemeen die berig moet na Constantia verwys en "kan nie die Vlake wees nie" (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude). Dit is egter beslis Wesner se grond op die Vlake, en die feit dat die wingerd elke jaar drie maande lank onder water gestaan het, het waarskynlik sy tol geëis.

Daarop het Blersch die plaas van Willie Schultz besoek. Die

beriggewer het egter gefouteer. Volgens Idi Bode en Fidi Schultz het hy bedoel Christian Schultz; Willie Schultz is een van sy drie seuns (1992: Onderhoude).

Op Schultz se plaas was die grond "schwarz und fett" (SAZ 21/12/ 1892), en aangesien hy dwarsdeur die jaar genoeg water het, het hy hom hoofsaaklik op groenteverbouing toegespits. "Alles gedeiht hier vorzüglich" word geskryf. Schultz het ook 'n roostuin (as snyblomme - Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude) gehad waarin nie minder nie as 36 verskillende variëteite verteenwoordig was. Die hele plaas van 42 morg is bewerk, en wel deur die besitter, sy drie seuns en drie tot vier arbeiders (SAZ 21/12/1892).

Die laaste plaas waar hulle aangegaan het, was dié van Carl Meier (Meyer) in die Duine. Hier, lui die berig, was die grond sanderiger, met, soos die naam aandui, talle duine. Volgens die berig het Meyer sy plaas Neu-Eisleben genoem en was dit sowat veertien myl van Claremont. Dié plaas het ook 'n goeie indruk gemaak. Boere in dié gebied het hulle eerder op veeboerdery toegespits as op groente weens probleme met voldoende water. Meyer het die "Milchereiwesen als Specialität" gekies. Hy het weekliks sestig tot honderd pond botter aan die stad gelewer (SAZ 21/12/1892).

In dieselfde koerant het ook 'n berig verskyn oor nuwe pryse wat die regering vir boomplanting op die Vlakte uitgeloof het. Voorwaardes was onder meer: As jy in aanmerking wou kom vir die pryse, moes die bosbewaarder in Kaapstad voor 'n spesifieke datum in kennis gestel word; op 'n bestemde dag sou die bosbewaarder saam met een of meer assessors die plantasies besigtig; die totale som van al die pryse mog nie £175 oorskry nie; ook die kleinste plantasie sou in aanmerking kom vir die prys. Indien dit egter minder as 5 acre was, moes die stand van die bome die deurslag gee, en dit moes ook geplant wees met die uitsluitlike doel om die waaisand te keer en die duine teen te werk. Waar bome in 'n ry as grens of windskeerm geplant is, sou 'n afstand van 1 myl gelyk wees aan een acre (SAZ 21/12/1892). Geen verdere berigte oor wie die pryse gewen het, kon opgespoor word nie.

7.2.11 Runderpes en oorlog

Met paaie wat in aanbou was en die eerste geslaagde tentoonstelling agter die rug, is die fondament gelê vir toekomstige sukses. Pastor Ludewig skryf:

"Der Grund war gelegt, ein Anfang gemacht" (1911:73).

Maar net toe dit gelyk het of almal op die been is, het 'n groot slag die gemeenskap getref. In 1896 het runderpes uitgebreek. Terselfdertyd het 'n ongekende droogte geheers. Die runderpes het tot 1897 geduur, en veral die veeboere in die Duine het daaronder gely. Sommige is so te sê geruïneer.

"Es folgte böse Zeiten. Es kamen die Jahre der Rinderpest; geheimnisvoll, unheimlich sprang die Krankheit von einem Hofe zum andern über, überschlug hier scheinbar einmal den einen, um ihn dann später umso gründlicher heimzusuchen" (Ludewig 1911:73).

Volgens Augustson, wat net 3 van sy oorspronklike 23 koeie behou het, het die runderpes in Desember 1896 op sy buurman W. Ellmann se plaas uitgebreek.

"Ich blieb verschont bis Junie 1897. Da starb erst eine junge Kuh. Ich zeigte den Vorfall bei Der Regierung ann. Die Regierung schickte ein Thierartz nach mir und Erklärte Rinderpest. Da wurden das ganze Vie geimpt. All zusammen 23 Stück, Nach eine Woche ging jeden tag ein Stuck Vie Tod, bis den 10. July, mein Geburtstagmorgens Lagen 2 die besten Kühe Tod im Stall Tod - eine Kuh noch am Tage Tod. Jede Kuh war gut £20 wehrt, der Zeit hatte Ich Butter Kunden Fuhr 40 lb Butter in der Woche für 2/- das lb, das verlor ich von den 23 Stück blieben 3 Kuhe 2 junge Rinder übrich, die Kühe warfen erst die Kälber vor sie Tod gingen. - Das war im Jahre 1897" (Augustson-ms. 1950a:28).

Daar was terselfdertyd 'n droogte wat veral in die droër Duine 'n groot tol geëis het:

"Wie um das Übel voll zu machen, herrschte gleichzeitig eine vorher nie gekannte Dürre, so das auch der Gartenbau in den trockenem, heissen Dünen fast unmöglich war. Manch fröhlich aufblühender Wohlstand ist damals auf Jahre hinaus vernichtet worden" (Ludewig 1911:73).

Augustson het van dié droogte onthou:

"Das Jahr hatten wir auch eine Schlechte Roggen Ernte. Da furen wir öfters nach Kohberg hinten Durban Ville & holten Weizen Stroh für unsere Pferde bezahlten 5/- für eine Carr fracht, öfters waren 5 oder 6 Carre zusammen, das dauerte 2 Tage vor wie wieder nach hause kam. Ich hatte ein Hächsel Maschine [voersnyer], mit Gäpel und schnitt das Stroh mit den Pferden auf" (Augustson-ms. 1950a:28).

Gelukkig het dit al die volgende jaar beter gegaan:

"das nächste Jahr hatten wir eine bessere Ernte" (Augustson-ms. 1950:28).

Oor die Anglo-Boereoorlog skryf Augustson dat hulle van hul perde teen weggepryse aan die Britse soldate moes afstaan.

"In October 1899 Da brach der Buren Krig aus, hat uns Bauern keinen Schaden gemacht, nur des Ich f12 an ein Pferd verlohren habe. Da musten vir Bauern Alle unsere Pferde nach Wynberg bringen, und die Soldaten suchten ihre Pferde aus. Da nahmen Sie mir ein Pferd abb, dafür ich f30 bezählt hatte, und gaben mir nur f18. Das ist das einzige was im Buren Kriige verloren habe" (Augustson-ms. 1950:28).

7.3 Ten slotte

Die negentiende eeu het ten einde geloop. Die setlaars was goed genoeg gevestig om terugslae soos die runderpes te oorkom en mooi groente op die jaarlikse tentoonstelling uit te stal. Hul skole en kerke is goed ondersteun, en hulle het mekaar bygestaan en in nood gehelp.

Een aanduiding dat hulle hulle goed gevestig het en hulle nie meer as vreemdelinge in die land sien nie, kom uit Augustson se geskifte. Waar hy in sy herinneringe in die beginjare die immigrant is, verwys hy na homself en sy medeimmigrante waar hy oor gebeurtenisse in 1899 skryf, as ons boere - "uns Bauern" (Ms. 1950a:28).

AFDELING III
'N KULTUURHISTORIESE BEELD

8 HUISVESTING EN HUISINRICHTING

8.1 Huisvesting

'n Belangstellende het eenkeer gevra hoekom die Heidjer-immigrante nie die streekboukuns uit hul vaderland - die Lüneburgse rooibaksteen-gewel- en vakwerkhuis (Sien illus. 23) - in hul nuwe vaderland voortgesit het nie. Dié boukuns het in die Middeleeue uit die eenvoudige lat-en-kleihuis ontstaan en word die halfhouthuis ("half timbered house") genoem. Dit het dwarsoor Europa en Brittanje voorgekom en bestaan uit 'n stewige raamwerk van houtbalke. Binne die raamwerk is vakke oopgelaat wat opgevul is (Labuschagne 1988:136). Die Heidjern op die Vlakte kon nie die Nedersaksiese weergawe van dié halfhouthuis hier oprig nie omdat hulle nóg die finansiële middele, nóg die materiaal (hout en baksteen) gehad het. Die immigrante het nie die geld gehad om die materiaal te koop om sulke huise te bou nie en daar was nie naastenby genoeg hout op die Vlakte vir die raamwerk van so 'n huis beskikbaar nie. Daar was ook geen paaie nie, en hulle het nie kar of perde besit om die materiaal na hul eiendom te karwei nie.

Eintlik was die setlaars die eerste plakkers op die Kaapse Vlakte, het 'n afstammeling op 'n keer gesê. Soos wat hul omstandighede verbeter het, het hul huisvesting verbeter. As gevolg van die verganklike aard van die eerste konstruksies kon geen voorbeelde daarvan opgespoor word nie. Die eerste skool op die Vlakte het byvoorbeeld ná sy eerste winter reeds halfpad ingestort (DA 9/2/1933). Daar word dus staatgemaak op literatuur en informante vir inligting oor die eerste huisvesting.

Of die kenmerkende eienskap van die Nedersaksiese boerehuis, die perdekop uit hout op die endgewels, ooit op die Vlakte gesien is, was ook nie moontlik om vas te stel nie. Dié perdekoppe - die oeroue simbool van die Saksers - was weerligafleiers, maar het terselfdertyd gedien om alle "Unheil dieser Welt" af te weer (Rohmeyer & Oller 1984:80).

Dit blyk dat die setlaars se eerste wonings nie alleen tente en pioniershuisies uit lat en klei (op die Vlakte "bossieshuisies" genoem) was nie, maar ook uitgeholde heuwels en sinkhuise. 'n Duitse joernalis wat die Vlakte in die dertigerjare van die twintigste eeu besoek het, het die evolusie van huisvesting - van tent na opstal - só beskryf:

"Sie schliefen Anfangs in Zelten, bis sich nach und nach kleine Hütten und Häuser erhoben und die Männer nach unsagbaren Anstrengungen so viel verdient hatten, dass sie an den Aufbau eines eigenen Hofes gehen konnten" (Blumer 1959:32).

8.1.1 Bestaande huisvesting

Volgens 'n herinnering van een van die Duitse setlaars was daar met hul aankoms slegs

"einige wenige ärmliche Lehmhütten [...] In ihnen 'vegetirten' - lebten ist zu viel gesagt! - einige armen Buren" (Schröder-ms. 1933:1).

Tog was daar minstens twee woonhuise op die Vlakte wat meer as kleihutte was. Een was die huis op Vaderlandsche Rietvlei (Sien illus. 24 - 27). Volgens sekere stylkenmerke is die oorspronklike gedeelte rondom die jare veertig van die negentiende eeu gebou (Visser 1971:16). Dit was tydens die koms van die setlaars in besit van die Smit-familie, een van die vier "holländische Buren" (Blumer 1959:13) op die Vlakte. Wynand Stephanus Smit het Vaderlandsche Rietvlei in 1852 gekoop (Visser 71:15). Tot die sestigerjare van die twintigste eeu het sy nageslag daar gewoon, waarna dit deur die Mohr-familie gekoop is.

'n Skets van nog 'n opstal wat met die setlaars se aankoms reeds moes bestaan het, Maneberg (Manenberg), is in die Philippimuseum te sien. Dit is in 1889 deur George Smit, seun van Wynand Stephanus Smit, gemaak (Sien illus. 28). Volgens die skets het dit gepleisterde mure gehad (dit is waarskynlik gebou uit roustene), met 'n rietdak. In Smit se byskrif word gemeld dat dié opstal, wat aan die Mostert-familie behoort het, toe reeds verlate was.

8.1.2 Tydelike skuilings

In die begin moes die setlaars vir hulle skuilings bou met die middele wat beskikbaar was. Hoewel van die Koloniale regering tente gehuur kon word (KAB:PWD2/757), blyk dit dat sommige setlaars nie daarvan gebruik gemaak het nie.

Van die eerste huisvesting was naamlik uitgrawings in heuwels. Dit is deur lede van die 1877/78-groep gebruik. Van die Britse 1820-setlaars in die Oos-Kaap het soortgelyke skuilings gemaak:

"Some, taking advantage of particular spots favourable to their purpose, thought they saved themselves labour by digging out holes, and burrowing in the ground, placing a slight covering over their excavations" (Walton 1965:63).

'n Duitse setlaarsafstammeling op die Vlakte sê sy grootouers het aan hom vertel hoe sommige setlaars heuwels uitgehol het.

"'n Mens kan maar sê hul eerste huise was heuwels. Ek het by my oupa-hulle gehoor dat sommige mense so 'n kamer gemaak het in die heuwel in, en daarin gebly het. Hulle het nie ander blyplek gehad nie. Hulle het seker maar iets gedoen [om dit te stut] dat die sand nie op hulle insak nie. Ek het gehoor hulle het vertel daarvan; dit was heel in die begin, toe hulle die eerste beste skuiling probeer maak het" (Carl Beckmann 1993:Onderhoud).

Die meeste groepe van 1883 het in die middel van die winter gearriveer. Die tente het skamele beskutting gebied; een pionier het onthou:

"Ihre Zelten waren bei weitem nicht widerstandsfähig genug im Winterregen" (Schröder-ms. 1933:5)

In koerantberigte wat in 1883 verskyn het kort ná die aankoms van die eerste setlaars word ook na die tente verwys. Die setlaars het blykbaar verwag dat daar hutte vir hulle sou wees:

"The immigrants [...] complain bitterly that there were no huts for them. Their wives and children had to vegetate under canvas in this inclement weather [...] and are liable to sickness" (WT soos herdr. in WPN 13/4/1981).

8.1.3 Bossieshuise

Ná die eerste skuilings en tente is tipiese pionierswonings, lat-en-kleihuise ("wattle and daub"), gebou. Volgens die kultuurhistorikus Elize Labuschagne kom 'n groot verskeidenheid bouwyses voor waar plantmateriaal 'n hoofonderdeel van muurkonstruksies uitmaak.

"Die tegniek om takke en ander plantmateriaal, met of sonder pleistering bo-oor, tot skuiling te maak, is een van die oudste

bekend aan die mens en eie aan primitiewe gemeenskappe" (1988:134).

Dié "skerms" het in Europa onder die Germane teen ongeveer 300 v.C. ontwikkel tot 'n reghoekige huis met mure van pale wat met vlegwerk van takke dig gemaak en met mispleister afgepleister is. Dié soort huis was tipies van die Germane "aan wie die tegniek van stenemaak tot ongeveer die twaalfde eeu vreemd was" (Labuschagne 1988:135).

Die tegniek van lat-en-kleihuise sou telkens in Suider-Afrika onder pioniersomstandighede voorkom. Dit is onder meer reeds vroeër deur die Britse Setlaars in die Oos-Kaap gebruik om hul eerste huise te bou.

"a great variety of fragile and grotesque-looking huts and cottages began to arise. These were generally built in the style called by the settlers 'wattle and daub'" (Walton 1965:61).

Die boumetode in die Oos-Kaap was soos volg:

"A space of ground was marked out [...] large enough for one or two rooms. The best generally were designed for two rooms of about 10 feet by 12 feet each, forming a building of 10 feet by 24 feet. Strong upright posts were planted all round the building about 2 feet apart; these were firmly fixed in holes dug in the ground to a depth of 18 inches [...] They] rose to a height of about 6 feet above the ground; thinner poles were planted between the stout posts and then a quantity of small wood, slender branches of trees or shrubs was cut, and used for the purpose of wattling all round the building" (Walton 1965:63).

In dié stadium het die gebou soos 'n groot gevlegte boot of mandjie gelyk. Balke vir die dak is dan aan die bokant van die hoofpale vasgekap. Daklatte is hieraan bevestig, en die dak, gewoonlik van dekriet of biesies, is daaraan vasgeknoop met tou wat van die riet of biesies gevleg is. Wanneer die dak klaar was, is die mure aan die binne- en buitekant met klei toegesmeer. Die vloer was gewoonlik ook van klei (Walton 1965:63).

Die benaming "bossieshuisies" (Carl Beckmann 1993:Onderhoud; Guthie Werth 1981:SAUK-hoorbeeld) het waarskynlik ontstaan omdat die hout nie van bome nie, maar van die lae bossies wat op die

Vlakte gegroei het, afkomstig was. Goeie hout vir die bou van stewiger huise was, voordat die immigrante begin Port Jackson aanplant het, nie in die setlaarsgebied te kry nie:

"daar was hoegenaamd geen hout in die Vlakte self nie; die grootste plante was wasbessiebosse en taai duingras" (DB 1946).

'n Duitse joernalis het in 1938 geskryf dat die eerste "Unterkunft" 'n "Hütte aus Flechtwerk" was (Blumer 1959:38). Vir die dak is riete en/of papkuil gebruik. Die huisie moes tussendeur die ander werk gebou word:

"When the day's work was finished, the skeleton of the future home had to be built up, and in the daytime the woman filled it in with twigs and then smeared them over inside and out with clay. The roofs were of reed and papkuil. The bigger children helped their mother at this work and the smaller ones were left to themselves" (CA 23/2/1933).

Vir die immigrante wat tydens die week op hul werkgewer se grond moes bly, het dié werk naweke begin:

"Nach Feierabend ward das Gerüst für das Wohnhaus aufgestellt und am Tage musste die Frau die Zaun innen und aussen mit Lehm beschmierte" (DA 9/2/1933).

Volgens Carl Beckmann het sy grootouers vertel dat die

"houte diep in die grond gesteek [moes] word; diep in, sodat dit nou nie maklik omwaai nie. Dit [die openinge tussenin] is dan met klei toegesmeer, en 'n rietdak is opgesit" (1993:Onderhoud).

Die enigste beskrywing in meer besonderheid van hoe so 'n huis in die tagtigerjare van die negentiende eeu gebou is, is dié in Augustson se lewensgeskiedenis. Die Augustson/Rautmann-familie het in 1886 na hul grond in die Duine getrek. Met hul spaargeld (van die drie jaar wat hulle op die plaas Oakwood gewerk het) kon materiaal vir hul eerste huis gekoop word. Augustson beskryf hoe hy, sy stiefpa en -broer dié huis gebou het:

"Im April gaben wir unsere Arbeit auf Okwood auf und Furen [nach] unsere Onkel Kölner in der Flackt und schnieten 6 Fuder

[vragte] Paapkul (Schilf) zum unseres erstes Haus [...] Wir Furen die Papkul von der Flackte nach der Dünen, Kauftten das Nöthige Bauholtz in Newland. Furen all das Holtz mit der Carre nach der Düne Bauten ein Haus 12 ft b 25 ft zwei Cammern, Deckten das Haus mit Pappkul wende auch Das Haus auf Pfählen alte Thüren & Fensters von Okwood" (1950a:13).

Dié tweekamerhuisie was koel in die somer en warm in die winter, onthou Augustson. Die feit dat hy sê dat hulle die huis op pale geplaas het, dui maar net aan dat dit waarskynlik 'n stewiger konstruksie as die gewone bossieshuis was omdat stewiger hoekpale gebruik is. In Augustson se herinneringe is daar 'n verdere verwysing na 'n "Haus auf Phälen". Toe sy stiefvader twee jaar later 'n stuk grond langs syne gekoop het, was daar reeds 'n "huis op pale" met mure van bossies en klei:

"in 1889 Kauftte Vater noch 100 Morgen Grund zwei lotte a 50 Morgen. Carl Tank u. sein Schwiegersohn Behn, näben meinen Grund für 30 Pf. da wahr ein Haus auf Phälen die Wäde [Wände] waren mit Busch und Lehm zugeschmiert" (Augustson-ms. 1950a:15).

Ook die Duitse sendeling Alexandër Merensky het na volksboukundige huise in Transvaal as "paalhuise" verwys. Volgens Labuschagne was dit huise van pale, riet en klei, wat "net sowel hartbeeshuise as gewone reghoekige wonings met staandakke" kon gewees het (1988:104).

In die tyd toe Augustson en sy familie hulle op die Vlakte gevestig het, was daar al rooikransbome wat groot genoeg was sodat hulle daaronder kon slaap; watter soort bos die swartbos was, is onseker, aangesien dié benaming nie onder leketerme in plantkundige boeke opgespoor kon word nie:

"Vor das Haus fertig war, schliefen wir unter einen Roikrans baum & Swartbosch" (Augustson-ms. 1950a:13).

Daar word ook melding gemaak dat setlaarsvroue stewiger dennepale in Rondebosch gaan haal het om hul huise mee te bou. Die vroue het die pale (in die afwesigheid van die mans wat hulle as plaaswerkers of ambagsmanne uitverhuur het om kontant te verdien) aangedra.

"Die vroue het dennepale gaan haal ses tot agt myl van hul plasies af [...] van waar die Rondebosse meent vandag is, en dit self aangedra na die plekke waar hulle wou huisbou" (DB 1946).

8.1.4 Papkuil-en-kleihuise

Van die eerste huise het ook mure van papkuil en klei gehad. Papkuil het in oorvloed langs die vleie voorgekom, en die papkuilmure is met klei toegepleister.

Die susters Idi Bode en Fidi Schultz het vertel dat aan hulle vertel is dat hul oupa van Constantia na die Vlake geloop het om 'n huis op hul grond te bou voordat die res van die gesin soontoe getrek het. Dié huis het hulle 'n "papkuilhuis" genoem (1992:Onderhoude).

Volgens nog 'n bron was die huismure van minstens nog 'n setlaar van papkuil. Een bejaarde het in 1955 aan Alba Bouwer vertel hoe hul eerste huis gebou is:

"Saans het hulle almal gehelp spit en grawe en bou aan die huis van papkuil wat met klei toegepleister is en 'n rietdak opgekry het. Later het hulle iemand gekry wat kleistene maak en toe kon die huis verbeter word" (Bouwer 1955:17).

8.1.5 Sooihuise

Die setlaars het blykbaar alles in hul vermoë gedoen om beter skuilings as wat tente kon bied, te bou. Dit lyk ook asof van die eerste Vlakehuise uit sooie gebou is.

Die gebruik van sooie was bekend aan die eerste blankes in Suider-Afrika. Jan van Riebeeck se tweede fort is byvoorbeeld met sooimure gebou. 'n Kombinasie van sooi, riet en klei het ook voorgekom (Labuschagne 1988:155).

Een bron meld dat huise op die Vlake met "turfkluite uit die vleie" (Visser 1971:36) gebou is. Dit is waarskynlik dat sommige setlaars wat vleie op hul eiendom gehad het, sooie daar kon uitsteek om mure of gedeeltes van mure te bou. 'n Sooi word beskryf as 'n "uitgespitte stuk vleierige grasveld" en is net soos 'n steen in 'n muur gebou. Sooie is een van die mees primitiewe maniere om 'n muur op te rig (Labuschagne 1988:153).

8.1.6 Kleihuisse

Kleihuisse het ook op die Vlakte voorgekom. Of dit skoon opgekleide mure was (lae klei wat opmekaar neergelê is en laag vir laag toegelaat is om droog te word voordat dit verder gebou is) is nie bekend nie. Of die enkele "ärmliche Lehmhütten" wat op die Vlakte was by die aankoms van die Tweede Golf-setlaars (Schröder-ms. 1933:1) skoon opgekleide mure gehad het, was ook nie moontlik om vas te stel nie.

Die klei is onder meer uit kleigate op die Vlakte gekry. In 1883 byvoorbeeld het die Prigge-kinders ook

"miershope bymekaar gemaak en daarvan het haar pa hul eerste huisie gebou, met 'n papkuildak. Dit was net langs die Schröders [immigrante van 1877/78] se plaas" (Bouwer 1955:17).

In die dertigerjare van die twintigste eeu is van die eerste huisies aan 'n besoeker uitgewys:

"Ein paar der alten, ehrwürdigen Häuschen, in denen vor fünfzig Jahren des hoffnungslos scheinende Werk begonnen wurde, stehen noch: Lehmwände, mit Stroh gedeckt" (Lesebuch 1939:72).

Klei is ook as vloerbedekking gebruik:

"Die ersten Fussböden wurden ebenfalls mit Lehm 'gedielt'" (DA 9/2/1933).

Nog 'n koerantberig (CA 23/2/1933) het gemeld dat die vloere van klei gemaak was.

8.1.7 Klei-en-kliphuisse

Labuschagne skryf dat klip sedert die vroegste tye in verwerkte en onverwerkte vorm gebruik is; dikwels ook in kombinasie met ander boumateriaal (1988:193 & 195).

'n Kombinasie van klei en klippe is op die Vlakte gebruik om van die eerste huise mee te bou. Die klippe was kalkklippe, wat veral in die Duine voorgekom het. 'n Paar bronne meld dat "kalkklippe teen die duine" (Visser 1971:36) en "Lehm und Bruchsteinen" (Ludewig 1911:28) gebruik is om huise mee te bou.

8.1.8 Ander materiaal

Die setlaars het alle beskikbare materiaal gebruik om hul huise mee op te rig. Een bron meld dat "pale en planke" (Visser 1971:36) gebruik is; nog een dat uit "Stangen und Brettern [...] eine Hütte zusammen gezimmert" is wat met "Riedgras" gedek is (Ludewig 1911:28).

8.1.9 Eerste veeskuilings

Die tipiese Nederduitse "Hallenhaus" waarin mens, dier en werkruiem onder een dak gehuisves is (Rohmeyer & Oller 1984:63), is sover bekend nie algemeen op die Vlakte gebou nie. Dit is moontlik dat 'n werkruiem/stal tog deel van die eerste konstruksies was. In die herinneringe van Augustson skryf hy dat 'n "Kühe & Milchammer" deel was van die huis wat hulle in 1889 gebou het (Ms. 1950a:15). Nog 'n informant het verwys na 'n melkkamer wat deel van die woonhuis was en waar jy toegang tot dié kamer uit die woongedeelte verkry het (Beckmann 1993:Onderhoud).

Die sogenaamde "langhuis-plaaswonings" is sedert die Middeleeue algemeen afgeskort om mens en dier te huisves. Die strawwe Europese winterklimaat het onder meer daartoe gelei.

"Die vroegste plaaswonings aan die Kaap was waarskynlik ook langhuis-tipes, en dit is nie bekend of mens en dier ooit onder een dak gehuisves is nie. Mettertyd, ongetwyfeld onder invloed van die klimaat, is die Kaapse plaaswerwe wel so uitgelê dat mens en dier in aparte geboue gehuisves is" (Labuschagne 1988:110).

Of die eerste veeskuilings op die Vlakte ooreenkomste getoon het met die kapstylskuilings vir skape in die Lüneburger Heide (die tipiese "Schnuckenstall" - Rohmeyer & Oller 1984:64) is nie bekend nie.

'n Paar bronne maak melding van stalle of skuilings vir vee op die Vlakte. Pastor Ludewig skryf dat die vee in die begin net maar "Oberdächer" gehad het (1911:29). Of daarmee 'n soort kapstylskuiling bedoel word, is onbekend. In die Duine het setlaars

weer eens die heuwels as skuiling - dié keer vir hul diere - gebruik. Augustson skryf dat hulle vir hul perde 'n stal in 'n heuwel uitgegrawe het:

"Die Pferde hatten vir einen Stall im Hügel ausgegraben auch mit Schilf gedeckt" (Ms. 1950a:14).

Oor die algemeen was die eerste vee wat aangekoop is, pluimvee, en wel hoenders (Hellberg 1954a:94). Dit is nie duidelik watter soort skuiling die immigrant vir sy pluimvee gebou het nie, maar 'n mens kan aanvaar dat dit waarskynlik 'n gevlegte bossieskuiling was. Bedags het die pluimvee blykbaar vry rondgeloop (Hellberg 1954a:94).

8.1.10 Opstal neem vorm aan

Van 'n opstal, bestaande uit 'n plaashuis, werf en buitegeboue, was in die beginjare geen sprake nie. Nadat die setlaar 'n beter huisie van selfgemaakte stene (roustene) gebou het, is die bossieshuis, of "provisorische Hütte" soos Hellberg dit noem, as pakkamer gebruik (Hellberg 1954a:96). Die opstal en werf - hoewel nog primitief - het begin vorm aanneem. (Hellberg misgis hom as hy van 'n "Backsteinhaus" praat, dit sou roustene gewees het.)

"Das erste Jahr ging zu Ende [...] Die meisten hatten trotz aller Arbeit Zeit gefunden, eine provisorische Hütte zu errichten, die gegen den Winterregen einen besseren Schutz bot, als es die Zelte im ersten Winter taten. Im kommenden Jahre wollten einige schon darangehen, sich ein [...] Backsteinhaus zu bauen. Dann könnten sie ihre Saat und ihre Gerätschaften in der provisorischen Hütte unterbringen" (Hellberg 1954a:96).

Op foto's van modelle wat in die vroeë vyftigerjare deur 'n Vlakejeuggroep gemaak is (Sien illus. 29), is 'n voorstelling van hoe 'n Vlake-pioniershuisie en -opstal gelyk het. Die een- of tweevertrekhuise (wat uit rousteen sou wees) het 'n klein venstertjie gehad. Volgens dié voorstelling was daar nog nie 'n vuurherd in die huis nie. Die oop vuurmaakplek was op die werf. Dan was daar 'n buitegeboutjie waarin gereedskap geberg is, en wat ook as stal gedien het (wat waarskynlik die oorspronklike bossieshuis sou wees). Die put was naby die huis, so ook die enkele landeryttjies.

8.1.11 Huise van roustene

Nadat die eerste groente in die grond was, was daar tyd om aandag te gee aan 'n stewiger huis. Die bossies- en kleimure is met mure van roustene vervang. (Hoewel die volgende aanhaling meld dat die stene gebak is, word waarskynlik net bedoel dat stene gemaak is. Daar was net nie genoeg brandstof op die Vlake om stene te bak nie.)

"Nachdem man dem grössten Elend entronnen war, fing man an, Steine zu backen und statt der Lehmmauern Steinmauern zu errichten um die Wohnung trocken zu halten; denn die Winter war sehr nass" (DA 9/2/1933).

Heelparty van die immigrante het in die Lüneburger Heide ambagte geleer; dus was hulle in staat om self hul huise te bou. Onder die messelaars het getel lede van al twee Buhr-stamme, die Ohlhoffs, en ook die Beckmanns. Onder die timmermans was daar die Rabes (Hannover-stam) en die Meierhoffs.

Die roustene ("clay lump") wat vir die verbeterde huise gebruik is, was waarskynlik songedroogde stene. Die klei is in houtsteenvorms gedruk, die cortollige klei is met 'n plat plank afgekrap, en dit is dan uitgekeer om uit te droog. Van die tweede dag af is dit begin omdraai. In Transvaal het die drogingsproses sowat tien dae geduur (Labuschagne 1988:184).

'n Jaar nadat die Augustson/Rautmann-familie na die Duine getrek het, dus in 1887, het hulle reeds vir hulle 'n beter huis gebou. Dit was van roustene, 40 vt. lank en 16 vt. breed, en het uit drie kamers bestaan wat 'n rietdak ("mit Reed gedeckt") gekry het. Daarby het hulle 'n kombuis met 'n sinkdak aangebou - soos Augustson skryf: "mit Eisen gedäckt". Hy noem die stene wat hulle gemaak het "rohen Backsteinen" (1950a:15). Op 'n foto wat volgens die inligting daarby in 1906 geneem is, staan Augustson en sy vrou en dogters op die werf van Merrydale (Sien illus. 30). Die gebou links is waarskynlik die eerste huis wat in 1886 gebou is, en wat toe as skuur en stal gebruik is, met die huis regs die tweede een wat met roustene in 1887 opgerig is.

Toe Augustson se stiefpa sy grond in 1889 gekoop het, het hulle dadelik vir hom 'n beter huis op dié eiendom gebou. Hoewel Augustson van "Backsteine" praat, bedoel hy ongetwyfeld weer "rohen Backsteinen":

"In 1889 finge wir an wieder Backsteine zu machen, und Vaters haus zu Bauen. Ein Haus 40 vt lang 27 ft breit, 4 Cammern, kühe & Milch kammer" (Augustson-ms. 1950a:15).

Die huise was steeds koud en nat, want die eerste huisies se steenwerk was so sag dat jy byna jou vinger daardeur kon steek:

"probe under the solid plaster of the walls of the well-founded farmhouses and you will find the old soft brickwork 'that you could poke your finger through', as I was told" (Knipsel 14/4/1951).

Uit die "solid plaster" kan 'n mens aflei dat die mure as 'n volgende stap van huisverbetering goed afgepleister is. Die vroeë wonings van roustene word só beskryf:

"Die eerste huisies wat met stene gebou is, was soms twee kamers. Dit was so 'n lang huisie gewees, met 'n rietdak, en vierruitvenstertjies. Daar was gewoonlik ook twee deure na buite" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Dié steenhuisie se grondplan kan dus ook vergelyk word met die volksboukundige langhuis wat gebaseer is op 'n reghoekige grondplan met vertrekke in een enkel ry (Labuschagne 1988:110). Dit is ook vergelykbaar met van die vroegste pioniershuise aan die Kaap:

"The earliest houses consisted of a single room with a large open fireplace at one end and a portion curtained off at the other to serve as a bedroom. Eventually this temporary screen became a permanent wall dividing the house into a kitchen-living-room and a bedroom. Later the kitchen was seperated from the living-room to provide a block of three rooms" (Walton 1965:7).

Die voorstoep of veranda, 'n "tipiese kenmerk van die Suid-Afrikaanse huis" (Labuschagne 1988:127), het ook 'n kenmerk van die Vlaktehuis geword. Labuschagne skryf dat dié erfenis uit Nederland te midde van al die stylveranderings in die loop van die eeue in Suid-Afrika "stellig die mees standhoudende en fundamentele kenmerk van die Suid-Afrikaanse boukuns" is (1988:127). Die Vlaktelanghuis sou ook mettertyd dié kenmerk vertoon. Op 'n foto wat omstreeks

1901 geneem is van die opstal van die Turfhall-Schultze, is 'n voorstoep met Victoriaanse kenmerke te sien (Sien illus. 31). Die buitegebou regs agter op die foto is waarskynlik die eerste huis wat oorspronklik met papkuil gebou en mettertyd verbeter is.

Immigrante het self roustene gemaak, want dit was iets wat almal kon doen. Michen Meyer het gesê haar ouers se huis is met

"selfgemaakte stene gebou. Dit het 'n sinkdak gehad, en klein vensters" (Michen Meyer 1977:Gesprek).

Carl Beckmann vertel oor die huise en buitegeboue van voor sy tyd:

"Dit het 'n voorhuis gehad, slaapkamers en 'n kombuis. Die kamer waarin melk en goed gehou is, was ook aaneen met die huis, en jy het deur die huis toegang gehad. Sommige mense het ook 'n buitedeur vir dié kamer gehad. Die stal is los eenkant gebou. Dit is altyd verdeel, met die voerdeel eenkant, die perde op hul eie, en waar die koeie gestaan het, is dit ook apart. Die semels is in houtkiste gehou" (1993:Onderhoud).

Die huise is as baie koud beskryf. Die onderwysershuis op die Vlakte, byvoorbeeld, was glad nie dig in die winter nie. Die oorspronklike gebou (wat gedeeltelik in 1880 ingestort het en toe weer herstel is) het in 1909 afgebrand. Dit is daardie selfde jaar herbou. 'n Inwoner van die huis in 1950, die onderwysersvrou Erika Schmidt, het in 'n brief daaroor aan die nuwe predikantsvrou, Elisabeth Blumer, geskryf:

"Ihre warmen Wintersachen können Sie hier sehr gut gebrauchen. Man friert hier nämlich wie ein Schneider, weil die Häuser so undicht gebaut sind, und man sich im Winter gar nicht richtig von der Kälte abschliessen kann. Am Kap regnet es im Winter, von März/April bis Anfang September, und gerade in der Vlakte ist es besonders nasskalt" (Schmidt 1950:Brief).

8.1.12 Sinkhuise

Dit blyk dat sink reeds van vroeg af vir geboue gebruik is. Op die plaas van die Godeffroy-immigrant Wesner was reeds 'n sinkbuitegebou toe die Tweede Golf-immigrante aangekom het. Een deel daarvan, die Beichtkammer, is reeds voor 1883 as eerste kerk en skool gebruik (Blumer 1959:23).

Die Schröder-gesin, immigrante van die 1877/78-groep, het hulle in 1882 op die Vlakte gaan vestig nadat die vader eers in die stad gewerk het (Bouwer 1955:15). 'n Vriend van die gesin het toe vir hulle 'n tweekamersinkhuisie opgeslaan op die grond wat aan hulle toegeken is (Bouwer 1955:15).

Sulke sinkhuisies het soms nie 'n kleivloer gehad nie, maar 'n "sandvloer" wat netjies uitgehark is, soos die eerste huis van Winnie Schultz se ouers, die "Zinkbude" wat haar ma altyd 'n "pondokkie" genoem het (1983:Onderhoud).

Sinkhuise is ook deur immigrante wat nie self messelaars of timmermans was nie, gebou. Immigranteseun Carl Lehnberg was een van dié wat self sy sinkhuisie opgerig het. Sy dogter, Marie Schultz, vertel:

"In 1902 het my pa ons huis gebou op die stuk grond wat hy van die Smits [Vaderlandsche Rietvlei] gekoop het. Dit was 'n houthuisie, met sink gebou. Dit het 'n houtraam gehad, en die sink was buite-om" (1983:Onderhoud).

Die afskortingsmure tussen die kamers kon verwyder word, want met Marie se troue in 1917 is een van die "houtemure" uitgehaal sodat hulle in die groter vertrek kon dans (Marie Schultz 1983:Onderhoud).

Carl Beckmann, een van die laastes van die derde geslag wat nog leef, is nie as timmerman of messelaar opgelei nie, maar het self sy huis gebou. (As wewenaar, en in die ouderdom van 88 jaar, slaap hy snags by sy dogter, maar is bedags doenig in sy eie huisie. Die onderhoud is ook in sy huisie gevoer.) Hoewel hy sy huisie in die twintigerjare gebou het, was die metode voor hom tog dieselfde:

"Jy maak eers 'n raamwerk van hout. Dan slaan jy die sink rondom vas. Dan sit jy vir die binnemure en plafon 'ceilingboards' vas. Dit is houtplanke, en dit het toe ek my huis gebou het, sewe en 'n sikspens 'n honderd voet gekos" (Carl Beckmann 1993:Onderhoud).

Die Beckmann-huis is 'n viervertrekhuus. Dit het 'n klein portaal, met na links die voorkamer en na regs die slaapkamer. Die portaal lei na die kombuis, en daaruit is na links 'n klein kinderkamer. Die toilet is buite en voor aan die huis is 'n klein veranda.

Die sink was van so 'n goeie gehalte dat van die sinkhuise wat

sedert die begin van die twintigste eeu op die Vlakte gebou is, vandag nog in 'n uitstekende toestand is.

Ook buitegeboue is met sink opgerig - soos die genoemde "Wellblechschuppen" waarin die "Beichtkammer" ingerig was (Blumer 1959:26) wat reeds voor 1883 gebou is. Volgens Frieda Bock was haar ouers se koei- en perdestal van sinkplate gemaak (1989:Vraelys). Ilse Ellmann onthou die duursame sink waarmee haar skoonmoeder se hoenderhokke gebou is:

"Die hoenderhok se raam is gemaak van houtsparretjies, van Oregon-dennehout, en die sink was ingevoer van Frankryk of Engeland. Dit is buite-om geverf, maar nie binne. En daardie sink het omtrent vir ewig gehou" (1992:Onderhoud).

(Sien illus. 32 - 33.)

8.1.13 Kalkkliphuise

In Augustson se herinneringe vertel hy in detail hoe hy in 1904 'n huis uit "Kalksteine" met mure wat sowat 18 duim dik was, gebou het. Dit was waarskynlik 'n spoggerige huis, want dit het twee gewels gehad. Die huis is met 'n mengsel van kalk en sand afgepleister. Die bouery, dié keer met hulp, het van middel Maart tot einde Oktober daardie jaar geduur):

"Das Hause hat 2 Gibeln die Gibe[1]nkammern sind 15 ft bei 18 ft eine Kammer ist 12 ft bei 24 ft. 2 kammer 12 bei 16 ft. 2 k 12 b. 13 ft Badk 6x12 Speisek. auch 6 b 12 ft Küche Kühe 16 bei 18 ft. - Der Haupt Maurer war Herrmann Witte, mein Schwager. Er bekam 5/ auf den Tag und Essen usw. da waren noch 2 Maurer Fredie Vorsats und sein Bruder Willie, nun musste ein Wagen den ganzen Tag Steine & Lehm anfahren die Handlanger bekamen 3/ p. Tag das Haus wurd mit Kalk & Sand gepliestert die Zimmer Arbeit macht August Langman Die Maler Arbeit machte ein Brauner von Atlone für 25 Pf für Arbeit ohne Farben" (Augustson-ms. 1950a:29).

Dié laaste plaashuis wat Augustson vir sy gesin op Merrydale gebou het, asook die res van die werf, het sy kleindogter só onthou:

"My moeder het groot geword op Merrydale-plaas, waar Mandalaywoongebied nou is. Die woonhuis soos ek dit onthou, het vyf

slaapkamers gehad, 'n sitkamer, 'drawing room', eetkamer, groot kombuis en 'n badkamer. Daar was ook 'n groot koeistal, melkkamer, en ook 'n dorsvloer waar die perde nog die koring [dit was rog] getrap het" (Myra Punt 1989:Vraelys).

Augustson se heel laaste huis het hy as aftreehuis op eiendom aan Lansdowneweg gebou, ook uit kalkklip. Hy meld nie watter jaar nie, maar dit moes tussen 1904 en 1926 wees, aangesien hy dit eers verhuur het en in 1926, toe hy 63 was, daar ingetrek het. Hy het in 1927 ook 'n klein winkel daar bedryf. Dit was teenaan die onderpunt van Lansdowneweg, waarskynlik naby die sementfabriek. Die huis se buitemure is ook van kalkstene gebou, met binnemure van "rohe lehmsteine" (roustene).

"Die steine und Lehm nahmen wir dicht beim hause nachher habe ich die Löcher wieder ausgefült mit Erde und habe Garten & Feigenbeume gepflanzt, die Feigen haben gut gewach[s]en & gut getragen" (Augustson 1950a:31)

8.1.14 Aanbouings en uitbreidings

Daar is stuk-stuk by huise aangebou, sodat die oorspronklike een- of tweekamerhuisie later heelwat meer vertrekke gehad het. Frieda Bock onthou byvoorbeeld haar ouerhuis. Dit is van "kleistene" gebou, en het later vier slaapkamers, 'n eetkamer, 'n kombuis, en 'n gang gehad (1989: Vraelys). Die huis waarin hy gebore is, is kamer vir kamer aangebou deur sy vader, wat ook 'n messelaar was, onthou Arnold Köhne (1989:Vraelys).

Die buitegeboue het ook ontwikkel. Dikwels is die oorspronklike woonhuisie as buitekamer/stal ingerig. Die sykamer (melkkamer) wat deel van die langhuis gevorm het (waarvan Carl Beckmann gepraat het), het 'n afsonderlike gebou geword, wat die eier- en melkkamer, en dikwels ook 'n tuie- en gereedskapskamer ingesluit het. Die stal is ingerig met ingeboude krippe vir die diere.

8.1.15 Baksteenhuise

Soos die gemeenskap finansieel al hoe sterker geword het, is groter en stewiger huise gebou. 'n Tipiese huis het bestaan uit 'n veranda voor, 'n gang/portaaltjie en twee kamers aan weerskante daarvan; die gang loop uit in 'n sit-eetkamer, met nog 'n kamer daaruit, en

dan die kombuis met die agterdeur. Wanneer die seun gaan trou het, is dikwels nog so 'n huis op die plaas gebou. Dié sober, soliede huise is in die dertigerjare só beskryf:

"Nun wohnen sie alle in sauberen Steinhäuschen mit freundlichen Vorbauten, und Blumen blühen überall" (Lesebuch 1939:72).

Sommige van hierdie huise is selfs volgens vandag se standarde nog steeds pragstukke. Die Ohlhoff-plaashuis op Sonnenstrahl, in die twintigerjare gebou, is 'n voorbeeld (Sien illus. 34).

Setlaarseuns uit die tweede geslag het dikwels ambagte geleer - meermale by hul vaders. Ernst Ohlhoff het byvoorbeeld geleer by sy pa, Fritz, wat hoofbouer van die uitbreidings by die Wynbergkerk en bouaannemer van die Vlaktekerk was. Ernst was 'n seun van sewe toe hulle met die 1877/78-groep na Suid-Afrika gekom het.

As middeljarige man het hy later halfdag, drie jaar lank, aan sy eie huis gebou. Hy het 'n melkery gehad en het soggens tot twaalfuur die "melkkar" gery (om melk by sy klandisie te gaan aflewer). Daarna het hy vir die res van die dag op Sonnenstrahl met een bruin werker sy huis gebou. Alles, tot die fynste besonderheid, het hy self gemaak. Vir die ring van akkerblaartjies op die gewels het hy selfs die gietvorm vervaardig (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

Huise wat in die twintigerjare gebou is, het nog nie binnetoilette gehad nie (ook nie die nuwe huis op Sonnenstrahl nie) (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud). Die "kleinhuisie", soos hier algemeen daarna verwys is, was altyd los van die huis. Dit was meesal van sink en hout en het 'n entjie van die huis gestaan:

"Toe was die toilet natuurlik nog 'n kleinhuisie buite. Eintlik het ons nie geweet van 'n toilet nie, dit was maar die kleinhuisie van sink en hout. 'n Toilet met lopende water het eers baie later gekom" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

Eweneens was daar min huise wat 'n afsonderlike badkamer gehad het. Met badtyd is 'n sinkbad in die kombuis ingedra, en sakke is rondom die bad op die grond of vloer gesit sodat die water nie daarop spat nie (Michen Meyer 1977:Gesprek). Augustson se kalkkliphuis met die badkamer wat in 1904 gebou was, was blykbaar sy tyd vooruit.

8.1.16 'n Werf in 1915

'n Beskrywing van 'n plaasopstal uit omstreeks 1915 kom voor in herinneringe wat Idi Bode in 1967 neergeskryf het. Sy was toe 69.

"Hoe goed onthou ek die pragtige gesig van die mooi stille werf en tuin op 'n maanligaand. Die groot honde lê op sakke op die agterstoep en al lyk dit soos hulle slaap, ontglip niks hul ore of oë nie. Die lieflike uitheemse bome en struik wat Pa self geplant en so lief voor was. Die rye aalwyn met hul rooi blomme was komplete soos soldate met rooi baadjies in 'n ry. Dit wit blombome teen die vleirand, hul takke swaar oorlaai met bloeisels. Die bosse pampas wat manshoogte in die blom staan. En dan die aandlug, belaaie met die geur van vakke en vakke verskillende soorte blomme. Stadig stoot die windpomp die water op na die werf [...] die nagwindjie en alles word stil. Mens en dier rus" (Idi Bode-ms. 1967:s.p.).

8.1.17 Blomtuine as versiering

Volgens alle aanduidings het blomtuine as versiering rondom huise eers heelwat later gekom toe die boervrou tyd gehad het vir 'n aktiwiteit wat nie 'n inkomste ook verskaf het nie. Talle het egter toe al blikke met blomme, veral bolsoorte, maar ook met blomme soos malvas, op hul stoepe gehad. Op ou foto's is nog geen aanduiding van 'n blomtuin rondom die huise nie. Blikke met blomme op stoepe is wel te sien (Sien illus 34).

Rondom die huis is egter wel bome geplant vir skaduwee. Die gewildste werfbome was bloekom- en dennebome. Daar was gewoonlik ook 'n peperboom sowel as 'n "Lebensbaum" op die werf. Die "Lebensbaum" is 'n sipres. Die boom is só genoem omdat dit ook 'n "begraafplaasboom" was en 'n simbool vir die ewige lewe (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Onder die plante in huistuine was gewoonlik malvas en kappertjies. Laasgenoemde is ook dikwels gebruik in bruidsruike (Idi Bode & Ilse Ellmann 1992:Onderhoude).

'n Plant wat vetplantagtige blare het, word die "Kaiserskrone" genoem. Die geel blomme vorm 'n punt, vandaar die "keiser se kroon". Nog 'n algemene struik in tuine was die "Christdorn", 'n plant met skerp dorings en 'n stringetjie rooi blommetjies wat in die vorm van 'n kruis is. Die legende wil dit hê dat Christus se doringkroon uit dié struik se takke gevleg is, en dat die plant

daarna saam met Christus "gebloei" het deur voortaan vir altyd die rooi blommetjies in die vorm van Christus se kruis te dra.

Ander huistuinplante was

"Geranien [malvas], Narcissen [narsings], Veilchen [viooltjies], Märzlilien [Maartlelies], Immergrün [klimop] en Magretchen [magrietjies]" Fidi Schultz 1993:Onderhoud).

Dié plante het almal goed geaard in die sandgrond (Idi Bode & Fidi Schultz 1993:Onderhoude). Die meeste tuine het ook 'n "Je länger, je lieber" gehad. Dit was kanferfoelie, en hy het sy naam gekry omdat hy so lekker ruik:

"Hoe langer jy ruik, hoe lekkerder ruik dit en wil jy dit altyd weer ruik" (Fidi Schultz 1993:Onderhoud).

8.1.18 Die Duitse "Dorf"

'n Duitse "Dorf", en nie 'n konvensionele Suid-Afrikaanse dorp nie, het op die Vlakte ontwikkel. Soos die "Dörfer" van die Lüneburger Heide, met 'n kerk as middelpunt, en kleiner of groter plase nader of verder daaromheen versprei, het Philippi ontwikkel. Dit sou vir besoekers ook eg Duits lyk en voel:

"Einen afrikanischen Eindruck macht die Vlakte ganz und gar nicht [...] man glaubte sich in ein deutsches Dorf versetzt" (Blumer 1959:39).

'n Tipiese Suid-Afrikaanse dorp, met sy kerk en huise daaromheen, het nooit tot stand gekom nie. Die Vlakte se kerk, skool en begraafplaas, sentraal in die setlaarsgebied, was wel die geestelike middelpunt vir 'n groot deel van die gemeenskap (op hul beurt was Neu-Eisleben en Wynberg dit vir diegene wat tot dié gemeentes behoort het). Na Zionshügel is byvoorbeeld as "Us lütje Dütchland" (Idi Bode 1992:Onderhoud) verwys.

Die nedersetting het in 1926 'n oorweldigende indruk op die kaptein van die besoekende Duitse navorsingskip die Meteor gemaak. (Dit was die eerste Duitse skip wat ná die Eerste Wêreldoorlog die Kaap aangedoen het.) Die kaptein en sy bemanning het met die trein na Wettonstasie (die naaste aan die Vlakte) gekom, vanwaar hulle in 'n feesoptog na die nedersetting gestap het. Dit was hul eerste gesig:

"Nach einhalbstündigem Marsch durch die Felder liegt im strahlenden Sonnenschein die grüne, blühende Vlake da. In der Ferne grüssen die zackigen alpinen Formen der blau-violetten Berge. Über den Baumwipfeln leuchtet schon die grosse deutsche Flagge auf dem deutschen Schulhause und traulich grüsst das schlanke, schmucke Türmchen des deutschen Kirchleins. An dem stattlichen deutschen Waisenhaus vorbei gelangen wir zur festlich mit Girlanden geschmückten Schule, vor der sich die deutsche Kolonie versammelt hat soweit sie nicht noch draussen bei der Feldarbeit ist" (Meteor 1926:150).

Die opstalle het dié indruk gelaat:

"Der Pfarrer zeigt uns derweilen mit berechtigtem Stolz einige Musterfarmer, auf denen die Alten noch wacker bis zum Abend arbeiten. Welch eine deutsche Musterleistung! [...] In zäher, harter Arbeit haben diese wackeren deutschen Pioniere aus der Sandwüste ein Stück Paradies geschaffen, das heute den Gemüsegarten der Kapstadt darstellte. In den weiten, künstlich bewässerten Gärten und Obsthainen versteckt, liegen die deutschen schlichten Bauernhäuschen, in denen uns der alte ehrwürdige Hausrat der Heimat grüsst und uns ein Gläschen selbstgebauten Kapweins gereicht wird. Mit Stolz führen uns die alten wetterharten Bauern über ihren Grund und Boden im fremden Land" (Meteor 1928:150).

(Die kaptein het seker maar 'n bietjie digterlike vryheid gebruik, want bitter min meubels is uit Duitsland saamgebring, en slegs een afstammeling het self wyn gemaak - en in 'n baie klein maat) (Ilse Ellmann 1993:Mededeling).

In 1938 het die nedersetting dié indruk op nog 'n besoeker gemaak:

"Von weitem grüsste die inmitten der Vlake stehende schlichte Dorfskirche. Einen afrikanischen Eindruck macht die Vlake ganz und gar nicht. Sand, bestellte Felder, schmucke Landhäuschen, niedrige Waldungen - und sähe man in der heissen flimmernden Luft nicht im Hintergrund die Silhouette des Tafelbergmassivs stehen, man glaubte sich in ein deutschen Dorf versetzt. Dieser Eindruck verstärkte sich noch, als plötzlich die Tür eines

schönen weissen Gebäudes geöffnet wurde und eine Kinderschar herausstürmte, die ihre Herkunft nicht verleugnen konnte. Helle vertraute Gesichter, strahlend blaue Augen und die blonden Locken, die sich unter den breitrempigen Hüten hervorstrahlen! Von der Lieblichkeit der Vlaktelandschaft war ich überrascht. Dort breiten sich neben den sauberen Gehöften die sorgsam gepflegten Felder aus, die mit zahlreichen Gemüsearten bebaut sind" (Blumer 1959:39).

Die gebied word ook beskryf as 'n "Vlakte-Oasis" wat "mit eigener Hände Arbeit" geskep is (Blumer 1959:39). Op nog 'n besoeker uit Duitsland het die plase en opstalle dié indruk gemaak:

"Ein Rundgang durch verschiedene Gemüesefarmen zeigte recht anschaulich den erstaunlichen Segen, der aus dem Schweiss und aus der Arbeit dieser Lüneburger Bauern erwachsen ist. Alle nur erdenklichen Gemüesorten prangten in unglaublicher Grösse und Vollkommentheit auf den Felder, wahre Ausstellungstücke, herrliches Obst leuchtete aus dem dunklem Laub, und auf den freundlichen Höfen führten stolz die Hähne ihre schönen Hennenscharen" (Lesebuch 1939:72).

8.1.18 Water vir huisgebruik

Sommige setlaars was gelukkig om 'n fontein met "wit" of soet water vir huisverbruik op hul grond te hê. Putte is naby elke opstal gebou om water vir huisverbruik sowel as landerye te verskaf. Die put wat water vir huisgebruik moes verskaf, het gewoonlik 'n wip gehad waarmee die water opgetrek is. Dit is só gedoen:

"By die meeste van die putte, nie in die tuine [landerye] nie, maar by die huise, het ons gehad wat ons 'n wip genoem het. Dit was 'n paal wat so 'n ent van die put weggestaan het. Dit het soos 'n Y gelyk, met die mik bo, en daardeur is dan 'n paal gesteek wat gewip het. Agter was 'n gewig, en voor by die paal 'n stuk ketting met 'n paal aan, en dan weer 'n ketting waaraan 'n emmer vas was. Dan het jy net so 'n wip gegee, dan is die emmer vol water. Met die gewig agter het hy gebalanseer. Jy het net so 'n bietjie gehelp, en dan die stok gedraai om die water uit te gooi" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Diegene wat "bruin" of brakwater gehad het, moes drink- en

waswater, indien moontlik, aandra en aanry van bure af. Messelaars het dikwels ook sementtenks gebou waarin reënwater opgevang is. Augustson het in 1904 in die Duine, toe hy sy derde huis gebou het, vir hom 'n tenk gebou waarin hy water opgevang het:

"nachher lis ich ein Tank von 9 ft bei 12 ft und 9 ft tief von Carl Clausen Bauen, der Tank nahm das ganze Regenwasser auf und haben immer genuch Wasser für Haus & Wäsche gehabt. das Brunen Wasser war zimlich Brack war nicht zugut fürs Waschen" (Ms. 1950a:29)

Erna Ohlhoff vertel oor die watersituasie op Jobsvlei:

"By Jobsvlei was 'n fontein met helder water, en my pa het 'n windpomp daar opgesit. By die ou Rix-plaas [by Doornfontein, vandag Athlone] was daar bruin water, maar toe hulle na Jobsvlei trek, het hulle die pragtige water gekry; die fontein se water het sommer uitgeborrel. Daar was ook 'n fontein by die huis tussen Sonnenstrahl en Jobsvlei. Ons het sommer die waslyne daar gesit, en Maandae daar gaan was. Dit was by die huisie waar Ouma Carstensen lank gebly het. Dan het ons daar gewas, die wasgoed laat bly, huis toe gegaan vir middagete, en dan vyfuur die wasgoed gaan haal. Toe ek gaan trou het, het ons ook nie ordentlike water hier op Sonnenstrahl gehad nie. Hier was net 'n put met bruin water. Dan het ek drinkwater gedra van my ma af, van Jobsvlei af. As iemand verbygekom het met 'n perdekar, het ek maar saamgery" (1993:Onderhoud).

Idi Bode onthou hoe sy as jong getroude vrou by die bure, by "Oma Rabe", moes gaan wasgoed was omdat daar "mooi wit water" was (1992:Onderhoud).

Arnold Köhne van die vierde geslag onthou dat by sy ouerhuis "groot betontenke was om reënwater van die dak af op te vang vir huisgebruik" (1989:Vraelys).

8.2 Huisinrigting

Die immigrante het so te sê sonder middele, "als einziges Kapital ein Paar derbe Fäuste und ein mutiges Herz" (Blumer 1959:38) op die Vlakte aangekom. Slegs maar enkeles het besittings soos meublement saamgebring, onder meer 'n tafel, 'n bed en 'n trommel met kombuisgereedskap en breekgoed (Bouwer 1955:17). Hul besittings was

in houtkiste verpak waarvan die immigrante meubels gemaak het. 'n Kombuiskas en 'n klerekas met besonderse hangplekke is byvoorbeeld uit sulke kiste deur die Peek-stamvader gemaak. Die kombuiskas is deur afstammeling aan die Philippi-museum geskenk, en die klerekas is in besit van Lora Ellmann Rüster, 'n agteragterkleindogter van die maker (Sien illus. 36 - 37). Die kiste is ook as meubelstukke gebruik deurdat babas en klein kinders in die winter daarin en daaronder geslaap het om hulle droog te hou (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

8.2.1 Die kookplek

In die begin is buite op 'n oop vuur gekook (Sien illus. 29). Dit was waarskynlik ook weens die brandgevaar in die bossieshuise. Augustson skryf in sy herinneringe oor die buitekosmakery:

"Kochen bei schönes Wetter in Freien" (1950a:15).

Daar is selfs brood in 'n gat in die grond gebak. Omdat die grond egter baie sanderig is, was dit soms 'n mislukking. Marie Schultz onthou:

"My ma het vertel, haar ouma het gesê hulle was een keer so moeg gewees, en die kinders was so honger, toe maak hulle 'n oond in die grond, en bak die brood daarin. Maar wat hulle die brood daarin het, toe val alles in, toe is alles vol sand, en alles vuil" (1981:SAUK-hoorbeeld).

Ná die eerste ruk het die meeste egter 'n buitebakoond gehad (Marie Schultz, Winnie Schultz & Arnold Kohrs 1983/1992:Onderhoude). Auguston het in 1886 in die Duine 'n bakoond van kalkklip gebou. Dit was die eerste messelwerk wat hy gedoen het:

"auch baute Ich einen Back offen Drausen von Kalkstein darin wurde gutes Brot gebacken, das war meine erste Maurer Arbeit" (Augustson-ms. 1950a:15).

Buitebakoonde is deur verskeie messelaars vir medesetlaars gebou.

Dit is slegs vir broodbak gebruik en by geleentheid vir platekoek. Dit was groot oonde, want tot twaalf brode kon op 'n keer gebak word:

"Die oond is van bakstene en klei gebou, nie sement nie, want sement sal kraak. Hy het gewoonlik ook onder 'n dakkie gestaan, sodat die reën nie die klei uitwas nie. Dit was maklik ses voet lank gewees, en drie, vier voet hoog. Die opening was so groot dat jy daar kon inkruip. Dit het 'n ysterdeur vooraan gehad. Die broodpanne is ingestoot met 'n paal, wat gewoonlik 'n mik vooraan gehad het sodat jy dit kon terugtrek" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Hoe die bakoond verhit is:

"Die vuur moet eers gestook word dat dit binne-in spierwit is. As die hout uitgebrand het, is die kole eenkant toe gekrap. As hy wit is binne, is die oond reg vir die brood" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Marie Schultz vertel van haar ma se bakoond:

"Ma het meeste buite gebak. Die bakoond het 'n ronde koepel gehad, met 'n ysterdeurtjie" (1983:Onderhoud).

By die Heidjern het die oop vuurherd in die kombuis/woonkamer (die "Flett" genoem) 'n baie belangrike rol in die daaglikse lewe van die huis en "Hof" se bewoners gespeel. Dit was as 't ware die kern van die "Hof". Sekere gebruike, soos "Löfft" (verlowing) en "Hoffafgaw" (wanneer die vader die plaas aan sy seun afgee) is slegs as wettig afgehandel gesien as dit by die herd voltrek is (Doll-Hegedo s.j.:12). Die bossieshuis het in die begin maar net een kamer gehad, hoogstens twee. 'n Mens kan egter aanvaar dat die setlaars se herd 'n ewe belangrike rol in hul lewens gespeel het. Lene Buhr onthou oor haar kinderjare rondom die herd in haar ouerhuis:

"Sy kan nou nog sien hoe hulle op winteraande om die oop vuurherd sit en lees het, haar pa met sy lang Duitse pyp" (Bouwer 1955:17).

Die vuurherd in die Vlaktehuis was eers 'n oop herd. Winnie Schultz

vertel van die herd wat sy as kind geken het voordat hulle 'n houtstoof gekry het:

"Dit was gebou, onder met bakstene op tot so werkhoogte, en daar was dan ysterstawe oor, om jou potte op te sit. Die vuur is onder die potte gemaak. Daar was nie 'n deur onder waar jy die hout ingesit het nie, jy het die hout bo ingesit. Daarvoor is die ysterstawe net eenkant toe geskuif. Die as is die volgende dag uitgeskep. Langsaan was daar ook nog so 'n geboude stuk, waarop jy nou potte kon neersit" (1992:Onderhoud).

Frieda Bock onthou dat haar oupa en ouma in 'n oop vuurherd op twee "asters" (ysters) kos gemaak het (1989:Vraelys).

Die skoorsteen is soos die Heideherd in die Heide-"Flett" gebruik om voedsel te berook. In die skoorsteen was ysterstawe met hake aan. Daaraan is wors en vleis gehang. Die skoorsteen was ook bêreplek vir wors en vleis, want dit het daar gehang tot dit opgebruik is (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Die volgende ontwikkeling was die kolestoof. Frieda Bock onthou dat haar ma 'n houtstoof gehad het (1989:Vraelys). Die stowe is algemeen "kolestowe" genoem.

"Ons het van kolestoof gepraat, maar dan was dit 'n houtstoof. Die kole kom van gebrande hout, nie steenkool nie" (Mine Bode 1992: Onderhoud).

Toe Idi Bode getroud is, het haar skoonma 'n plaatstoof met die uitgebreide oond aan die huis gehad:

"Toe ek by my skoonmoeder in die huis gekom het [in die twintigerjare], het sy 'n stoof gehad met die bakoond van die stoof af. Met ander woorde die plate was voor en die bakoond agter. Die deur van die bakoond moes jy met 'n stok oopmaak. Dit was groot genoeg sodat 'n klomp plate [broodpanne] gelyk kon in. As jy die dag bak, maak jy nie vuur voor onder die plate nie; net agter in die bakoond. Dan krap jy die kole uitmekaar, en die orige uit, en daarin sit jy die brood of platekoek. As jy die huis van buite gekyk het, het hy die bakoond na buite gebou gehad. Jy kon dit van binne af bedien, of jy kon van buite ook uithaal" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Die Husgvarna-houtstoof is daarna gebruik:

"My ouma het op 'n Husqvarna-stoof gekook, omstreeks 1928" (Myra Punt 1989:Vraelys).

Daarna was die Dover of die Bollinder die algemene stoof, ook met hout as brandstof (Myra Punt & Irmgard Buhr 1989:Vraelys; Arnold Kohrs 1992: Onderhoud). Dit was omstreeks 1930. Die Aga-stoof het hierop gevolg. In 1938 het die Vlake elektrisiteit gekry (Ilse Ellmann 1993:Mededeling), en daarmee saam is geleidelik na elektriese stowe oorgeslaan. In die kombuis op Sonnenstrahl is 'n Aga benewens 'n elektriese stoof nog in gebruik (Sien illus. 38).

Die kombuis met sy houtstoof was, soos dié met die oop vuurherd, ook vir latere geslagte 'n kuierplek:

"Die kombuise was gewoonlik groot en dus heerlike bymekaarkomplek in die winter vir die warmte" (Myra Punt 1989:Vraelys).

8.2.2 Vloere

Die ou gebruik in die Lüneburger Heide waarvolgens 'n huis se "Diele" met wit sand bestrooi is (Doll-Hegedo s.j.:7), is teen wil en dank deur sommige ook op die Vlake gevolg. Die jong bruid Emma Buhr, gebore Prigge, moes ook haar vloere netjies "hark". Haar dogter, Winnie Schultz, het in Platduits vertel:

"Us Mudder hat verteld wie sei erst in eine Zinkbude wohnt hebt - 'pondokkie' wie Mamma oft secht hat. Ja, und dat er Freundin er grade besocht hat als sie er Kurk utharkt hat. Fautbohn ist dor nicht in wen dat sei feg konnt" (1983:Onderhoud).

Frieda Bock onthou hul stoep was van klei gemaak en met beesmis gesmeer (1989:Vraelys). Die eerste huise het waarskynlik óf 'n sand- óf 'n kleivloer gehad. Die kombuis se kleivloere is een of twee keer 'n week met beesmis gesmeer:

"Dit het nie gestink nie. Jy het 'n paraffienblik mis gaan optel in die stal. Dit moes vars mis wees; jy moes dit in die oggend gaan optel. Jy het bossies in die veld gepluk en dit bymekaar gevat. Dan het jy 'n toutjie om geknoop sodat jy 'n klein besemie daarvan gemaak het, en daarmee het jy gesmeer. Net die

kombuis se vloer is so gesmeer" (Michen Meyer 1977:Gesprek).

8.2.3 Beligting

Vir beligting in die huise is kerse en lampe gebruik (Frieda Bock 1989:Vraelys). Hoewel wasbessiebosse op die Vlakte gegroei het waarvan na bewering kerse gemaak is, kon geen verwysings opgespoor word dat die setlaars self kerse gemaak het nie - buiten een waar Hellberg na selfgemaakte kerse verwys (1954a:94). Van die afstammeling het egter gesê dat die setlaars nooit self kerse gemaak het nie.

Vir die lampe is lampolie (paraffien) gebruik, daarom is dit olielampe of paraffienlampe genoem.

"Ons het saans olielampe aangesteek. Daar was kleiner handlampies, maar in die sitkamer was gewoonlik 'n groot olielamp" (Marie Schultz 1983:Onderhoud).

Vir buitewerk is 'n lantern gebruik wat ook met paraffien gebrand het (Winnie Schultz 1992:Onderhoud). In haar herinneringe skryf Idi Bode hoe kers en lantern saans gereed moes staan:

"Hout moes altyd in die groot houtkis op die stoep wees. Vars water in die emmers op die bank, kers en vuurhoutjies op die tafel. Die stallantern moet ook gereed staan, want mens weet nooit wat gedurende die nag in die huis of stalle kan gebeur nie" (Ms. 1967:s.p.).

8.2.4 Kombuisgoed

'n "Baketrog" was 'n belangrike stuk meublement in die Vlaktekombuis. Of dié wat op die Vlakte gebruik is, plaaslik gemaak is en of dit onder die besittings is wat van Duitsland saamgekom het, was nie moontlik om vas te stel nie. In die Lüneburger Heide is sulke baktrôe deur 'n ambagsman wat 'n "Mollenhauer" genoem is uit 'n soliede boomstam gemaak (Bildatlas 1980:83) (Sien illus. 39). In die Afrikanerkombuis het 'n bakkis die funksie van die baktrog ingeneem. Dit is egter nie uit 'n soliede stuk hout gemaak nie, maar uit planke, en is nie alleen gebruik om die deeg in te knie nie, maar ook om die brood in te bêre (Baraitser & Oberholzer 1978:333). Marie Schultz het oor haar ma se "mooi" trog vertel:

"Dit het op vier pote gestaan, en was self gemaak. Die trog daarin was rond, net soos 'n perdekrup, dan het hy 'n deksel oor. Daarin het ons geknie. As die brood klaar geknie is, haal jy die 'Backetrog' af, krap hom mooi uit; skoon uit. Dit word nie gewas nie, net uitgevee met 'n doek. Dan kom 'n deksel daaroor, en 'n klein doekie wat jy bo-oor gooi vir versiering. Dit het net soos 'n perdekrup gelyk, net mooi netjies gemaak" (1983:Onderhoud).

Nog 'n belangrike noodsaaklikheid was die pekeltrog. Die Buhrs (Johann Heinrich-stam) s'n was ingebou en van sement:

"Ons het baie water gehad, my pa ['n messelaar] het twee watertenke gebou. Eers die een; toe 'n beter een. Van die oue het hy toe 'n kamertjie van gemaak, met 'n deur, en daarin so 'n trog gebou van sement. Daarin is ons vleis ingesout" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Sommige mense het 'n emaljeskottel gebruik om vleis in te pekel, maar 'n houtvat is ook gebruik. Dit was gewoonlik 'n wynvat wat staangemaak is. Die boonste ent is verwyder en daarvan is 'n deksel gemaak (Ilse Ellmann 1993:Mededeling). Dit het geen handvatsels gehad soos dié wat Baraitser en Oberholzer beskryf nie (1978:343).

Van die gebruiksartikels in die huis is baie self gemaak. Niks is ooit weggegooi nie - vir alles kon 'n gebruik gevind word (Ilse Ellmann & Arnold Kohrs 1992:Onderhoude).

Die paraffienblikke is byvoorbeeld vir 'n hele paar doeleindes gebruik. Dit kon van 'n emmer tot 'n broodpan wees, en jy kon dit boonop gebruik om voedsel in te bêre. Paraffienblikke is elders in Suid-Afrika ook vir soortgelyke doeleindes aangewend. Arnold Kohrs onthou dat die kiste waarin dit verpak is, ook goed te pas gekom het:

"Die blikke was omtrent 18 duim by die vierkant, by twee voet hoog, en twee het in 'n paraffienkis gepas. As jy twee blikke gekoop het, het jy natuurlik die kis saamgekry van die winkel af. Daarin het jy later jou eiers gepak. Die paraffien is vir die lampe in die huis gekoop. Van die blikke is ook emmers gemaak. Om die paraffiensmaak uit te kry, het jy papier ingesit

en dit laat uitbrand, en dan weer uitgewas. 'n Paraffienblik het vier gellings gehou. Dan het jy ook die blik gekry wat een gelling gehou het, presies 'n kwartgrootte van die groot blik. Dié is gewoonlik as 'n broodpan gebruik. Hulle het dit aan die een kant oopgesny, en dan het hulle dit gebruik om brood in te bak, want dit was dan net mooi 'n broodvorm. Om die paraffien uit te pomp, is 'n handpompie gebruik. Daar was so 'n gaatjie wat jy daar kon sny" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Dit was gewoonlik 'n inkepie op die blik wat uitgesny kon word sodat die paraffien daar uitgegooi of uitgepomp kon word.

"Ek onthou as hulle die brood daarin gebak het, het die deeg by die gaatjie uitgebak, en ons kinders het altyd daarvoor gestry. Almal het ook die groot paraffienblikke gebruik vir broodblikke [om dit in te bêre]. Die groot blikke is ook vir broodpanne gebruik. Dit is in die lengte deurgesny, dan kon jy twee brode langs mekaar inkry. Om wateremmers te maak, het jy die bokant uitgesny. 'n Gebuigde draad is vir die handvatsel gebruik. Miskien is ook 'n stuk pyp of iets deurgesit dat dit nie die hand sny nie, of selfs 'n lap omgedraai. Soms is ook 'n ysterhandvatsel aangesit, miskien van melkammers of so wat jy in die dorp gekoop het wat stukkend gegaan het, dan het jy nog die handvatsel wat bruikbaar was, en dit het jy dan op die paraffienblik gesit. Maar gewoonlik was dit maar 'n bloudraad wat hulle gebruik het. As melkemmer is gewoonlik 'n gegalvaniseerde, regte melkemmer gebruik" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

(Sien illus. 40 - 46 vir algemene gebruiksgoed in die kombuis.)

8.2.5 Yskaste

Die eerste "yskaste" was

"'n boks met steenkool, dan het water van bo-af gedrup, en was dit binne-in koud" (Michen Meyer 1977:Gesprek).

Edgar Kohn het daarvan gesê:

"Bederfbare goed soos vleis, melk, ensovoorts het ons in 'n

koelkassie buite onder die bome gehou. Die kassie was van hout en met steenkool en draad omtrek" (1989:Vraelys).

Hoewel die informante van steenkool praat, was die inhoud van die wande klinkers, die uitgebrande reste van steenkool. Die houtraam is met 'n dubbele laag kuikendraad oorgetrek. Dit is opgevul met die klinkers wat algemeen "coke" genoem is en dit het gewoonlik onder 'n koelteboom gehang. Daar is daaglik, soms soggens en saans, water oorgegooi (Ilse Ellmann 1993:Mededeling). So te sê alle huise het só 'n "koelboks" buite onder 'n koelteboom gehad. Dit is ook 'n koelkas genoem, soos wat Minnie Punt in haar herinneringe daarna verwys, toe selfs 'n bruid se ruiker daarin geplaas is om dit vars te hou:

"die Ruiker word toe in die Koel kas buite in die agterplaas waar die groente en vrugte gebêre word geplaas" (Ms. 1977:s.p.).

Die Hermannsburgse setlaarafstammeling het 'n geboude instapkoelkamer ("Kühlhaus", ook 'n "safe" genoem) gehad:

"Die koelhuis [...] is 'n reghoekige struktuur met 'n platdak in die vorm van 'n betondammetjie. Die mure is met 'n dubbele wand bakstene gebou, ongeveer een en 'n halwe baksteen breedte van mekaar. Die koppe van die bakstene is nie almal teenmekaar gebou nie, sodat klein openinge tussenin voorkom. Die opening tussen die twee parallelle rye steenmuur is met houtskool en later met steenkoolas opgevul. Vanaf die betondammetjie bo-op die mure het water deur klein gaatjies op die kole gedrup. Deur verdamping het die struktuur afgekoel om sodoende 'n instapkoelkamer te vorm" (Küsel 1992b:61).

8.2.6 Ander

Binne het die eens karige huise die immigrante se latere relatiewe welstand weerspieël. Een afstammeling onthou haar oupa Augustson se huis, en wel die derde een wat in 1904 gebou is:

"My Oupa Augustson se huis was groot. Die eetkamertafel het so 'n groen fluweelkleed opgehad. Daar was baie hekelwerk en 'anti-macassars' [kleedjies oor arm- en rugleunings om die bekleedsel te beskerm] oor die stoele. Die buffet was kolossaal vir my as

kind" (Myra Punt 1989:Vraelys).

'n Spoegbakkie vir die mans wat gepruim het, was algemeen:

"Oupa Bode het so een gehad. Dit het op die 'hallstand' gestaan, en hy het dit gebruik as hy pruim, om daarin te spoeg. Ek weet nie of hulle 'n bietjie sand daarin gesit het nie" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Ook Myra Punt het haar oupa Augustson s'n onthou:

"Ek onthou daar was altyd so 'n 'spittoon', 'n spuugbak, op die vloer langs 'n stoel in die sitkamer" (1989:Vraelys).

Verfraaiing

Huise is verfraai met onder meer spreuke wat self geborduur is. Die borduurwerk het nie alleen 'n estetiese doel gehad nie, maar ook 'n funksie, soos voorhangers. 'n Voorhanger was die doek wat letterlik voor gebruiksdoeke soos bordedoeke gehang is om dit netjies en mooi te laat lyk.

Alle huishoudelike linnegoed moes self gemaak word, byvoorbeeld tafeldoeke, afdroogdoeke, beddegoed en sakdoeke. Vir eersgenoemde is hoofsaaklik Duitse linne, "Gewebtes Leinen", gebruik. Dit is by "die winkel van Frau Dose in die Kaap" gekoop, en 'n laken het gewoonlik "twee en 'n half jaart se materiaal gevat" (Idi Bode 1993:Onderhoud). Die vroue en meisies het almal bedags hul deel van die boerdery behartig, en dan saans dié werk gedoen:

"My ma, sy het bedags geboer, en saans werk binne die huis gedoen. Almal het toe altyd gehekel, en baie vir die basaar uitgewerk [geborduur]. Die hekelwerk is van 'n ander lappie afgehekel, nie van 'n patroon af nie. Baie van die ou patrone was nooit 'n geskrewe patroon nie; die een is altyd van die ander afgehekel. Die borduurwerk was 'Lochstickerei' [gaatjiesborduurwerk] wat jy so omborduur en dan uitknip. Dit is afgetrek van ander lappies af" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Saans het die vroue en die meisies dan onder meer die versierings vir die linne gehekel of daarop geborduur. Bed- en tafellinne is gewoonlik met 'n gehekelde "Einsatz", 'n insetsel, versier. Gehekelde randstukke is "puntjies" genoem omdat dit gewoonlik 'n

puntpatroon gehad het (Idi Bode 1993:Onderhoud) (Sien illus. 47). Vir verdere versiering is opnaaisels aan weerskante van die gehekelde insetsels gewerk. Vir kussings se "Einsatz" is gewoonlik 'n spreekwoord soos "Ruhe sanft und schlafe süß" of "Träume süß" ingeheel (Idi Bode & Fidi Schultz 1993:Onderhoude). Die kant vir ander bed- en tafellinne, asook die kantstroke wat as versiering op rakke gebruik is, is ook self gehekel.

"Ons moes ook die puntjies vir [...] al die kassies gehekel het" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

Die meisies moes vroeg reeds leer borduur. In die Philippi-museum is 'n paar merklappe (waarop al die verskillende borduursteke geoefen is) wat skoolmeisies geborduur het. As hulle klaar was met hul skoolopleiding, wat in die eerste dekades nooit verder as st. 6 was nie, moes hulle reeds bedrewe wees met die naald:

"As ons meisies klaar was met skool, gewoonlik so dertien, veertien jaar oud, dan het ons begin met wat ons genoem het 'Brautstücke'. Dit was wat vandag trousseau genoem word. Ons het omgesoom, fyn some gemaak, en draadjies uitgetrek om patrone te maak; van sakdoeke tot groot tafeldoeke moes ons so maak" (Marie Schultz 1983:Onderhoud).

Dié "Hohlraum" is gewoonlik as soomversiering gebruik, meestal vir linne en tafeldoeke. Vyf tot ses drade word langs mekaar uitgetrek en dan word dit op verskillende plekke weer saamgetrek om 'n patroontjie te vorm (Ilse Ellmann 1993:Onderhoud).

"Lochstickerei" - borduurwerk waarvan die patroon deur gaatjies gevorm word - is só gemaak:

"Jy het met 'n ivoorpennetjie in die materiaal gesteek, dan is 'n dun garedraadjie 'n paar keer rondom die pennetjie geryg. Die pennetjie is uitgetrek, en knoopsgatsteek is dig opmekaar rondom dit gewerk. Die gaatjie is nooit uitgeknip nie, want die pennetjie het mos die materiaal se drade versit, en so is die gaatjies gemaak" (Ilse Ellmann 1993:Onderhoud).

Volgens Mine Bode se verduideliking is die gaatjies wel soms

uitgeknipt (1992:Onderhoud). Soms is sommer 'n geldstuk en potlood gebruik om 'n ronde blommetjie op materiaal te teken en dit te borduur. Die randpatroontjie "wat ons in Engels geken het as 'scalloping'" was ook baie gewild (Fidi Schultz 1993:Onderhoud).

Omdat die setlaars in die begin beddens sonder kopstukke gehad het, is 'n stuk linne as kopstuk teen die muur gehang. Dit is geborduur, dikwels ook met 'n spreuk daarop. In die Philippi-museum is so 'n voorbeeld van 'n geborduurde kopstuk met die spreuk:

"Frohes Schaffen, Treues Lieben, ist das Bestes stets geblieben."

Nog 'n voorbeeld van 'n geborduurde kopstuk:

"Der Herr ist mein Hirte
Vertrau auf Gott" (Frieda Bock 1989:Vraelys).

Winnie Schultz onthou 'n geborduurde spreuk:

"Gottes Wort, klar und rein, schliesse tief ins Herz dir ein"
(1989:Vraelys).

In die huise is spreuke teen die muur gehang. Dit moes as vermaning dien, maar by 'n gebrek aan ander versierings het dit ook 'n estetiese doel gehad. Dié spreuke is geborduur, uit hout gekerf of in sierskrif geskryf. Gelukwensings by groot geleenthede, soos 'n silwerbruilof, is ook dikwels teen die muur gehang, so ook "Haussegens" en spreuke (Sien illus. 48 - 50). 'n Voorbeeld van 'n met die hand geskrewe en geraamde spreuk wat in die voorkamer gehang is - met 'n paar spelfoute - is in die Philippi-museum te sien:

"Kirchen gehen, seumet nicht;
Allmosen geben, Armet nicht;
Betten schendet nicht;
Sparen dabet nicht."

(Moenie versuim om kerk toe te gaan nie,
Dit maak nie arm om aalmoese te gee nie
Dit skaad nie om te bid
of om te spaar nie)
(In Philippi-museum).

'n Geborduurde spreuk wat algemeen in huise gevind is (gewoonlik in kruissteek):

"Gott sorgt/ wir aber sollen arbeiten"

met die variasie

"Gott hilft, wir aber sollen arbeiten" (Irmgard Buhr 1989:Vraelys) (Sien illus. 51).

Dié bekende Luther-woorde is byvoorbeeld op sy geborduur:

"Ein feste Burg ist unser Gott."

'n Voorbeeld van 'n uit hout gekerfde godsdienstige spreuk is dié wat in die huis van Erna Ohlhoff hang (Sien illus. 52):

"Fürchte dich nicht, glaube nur."

'n Spreuk in sierskrif wat die liefde tussen 'n paar verwoord:

"So fest wie eine Eiche steht bei Sturm und Ungewitter, so fest soll uns're Liebe stehen bis an des Grabes Gitter" (In Philippimuseum).

Spreuke is dikwels ook bokant deure aangebring, soos die een bokant die deur van die skool wat in 1886 gebou is:

"Dem Herrn die Ehre"

(DC 29/2/1886).

Bokant die twee deure van die ou Wynberg-pastorie wat na die straat front is ook spreuke aangebring (Sien illus. 53 - 54).

Die voorhangers in kombuise het dikwels 'n spreuk opgehad (Sien illus. 55 - 56). Voorbeelde in die Philippimuseum is:

"Ohne Fleiss kein Preis"

"Gutes Essen auf den Teller,

Sauberkeit in Küch und Keller,
gibt die schönste Harmonie,
Hausfrau das vergesse nie"

"Eig'ne Herd ist Goldes werd"

Nog voorbeelde van sulke spreuke lui:

"Rein und blank sind Topf und Bank"

"Köche mit Bedacht"
(Minnie Punt 1989:Vraelys)

"Viele Köche verderben den Brei"
(Irmgard Buhr 1989:Vraelys).

In Erna Ohlhoff se kombuis op Sonnenstrahl hang 'n voorhanger met die spreuk:

"Achtsamkeit üb Allezeit"

Lakens en kussingslope is self gemaak (Idi Bode 1993:Onderhoud). Die setlaars het geen matrasse gehad nie, maar "Daunen-Decken", bulsakke. Elke bed het twee gehad: een onder as matras, die ander bo as bedekking (Idi Bode 1993:Onderhoud). Ook Minnie Punt skryf dat sy as jongste kind by haar ouma tussen bulsakke geslaap het:

"terwyl ek die jongste was, slaap ek by Ouma in die bed met Vére bulsak onder en bo ook" (Ms. 1977:s.p.).

In Idi Bode se ouers se tyd het "regte" matrasse beskikbaar geword, en is die "Daunen-Decke" slegs as kombars gebruik. Ouer geslagte kan nog dié beddens met die bulsakke wat so hoog soos die bedstyl gepof was, onthou. Dit was 'n vrou se trots en plesier om die bulsakke so hoog as moontlik opgepof te kry.

"Die 'Daunen', die dons, is van die eende en ganse se bors gepluk. Die dons is van die lewende dier 'geoes', en dan is die eend of gans met sy kaalgeplukte bors weer vrygelaat" (Idi Bode 1993:Onderhoud).

Die bulsak het 'n oortreksel gekry wat met knope vasgemaak is. Vir

spesiale dae is "n besonderse; 'n mooi sloop" oorgesit; vir gewone dae is 'n sloop uit 'n rooi of blou geruite katoen gebruik. Hoewel haar ouers al matrasse gehad het, het hulle nooit ander komberse of lakens gebruik nie, sê Idi Bode (1993:Onderhoud).

(In die Philippi-museum is voorbeelde van geborduurde tafel- en bedlinne en ander artikels, soos "voorhangers").

9 KLEREDRAG

9.1 Inleiding

Die setlaars het deurgaans self klere gemaak, selfs ook hul skoeisel (die "Tuffel" wat die eerste twee geslagte gedra het).

Die materiaal vir klere is by plaaslike winkels gekoop. Buiten die drie manlike snyers op die Vlakte wat hul kennis saam met hulle uit Duitsland gebring het, was baie van die vroue bekwame kleremakers. Die drie snyers het hul brood daarmee verdien, en vir sommige vroue het dit ook 'n inkomste besorg.

Die drie manlike snyers was die immigrante Meierhoff, Meyer en Feldmann. Minnie Punt het onthou dat haar Meierhoff-oupa en die twee ander snyers toevallig naby mekaar gewoon het:

"Oupa Meierhoff was 'n Snyer, en terwyl daar destyds nog geen [klere]Fabrieke was nie en ook geen Slamiers wat snyers was nie, het Oupa waarskynlik heelwat werk gekry, maar moes dit sekerlik by die Winkels gaan haal, dit meen die pad tot by Claremont moes per voet afgele word [...] Snaaks genoeg het al drie naby mekaar gewoon [...] daar was 'n Sand Huwel en die drie Schneiders het daar gebly, Herr Feldmann, Herr Meyer, Grootvader Meierhoff, en toe word die Deel Schniedersberg, Snydersberg, genoem. Die Sandkoppie, dit was toe die berg" (Minnie Punt 1989:Korrespondensie).

Onder die vroue was daar etlike wat hul brood met kleremaak verdien het, soos 'n lid van die Thiem-familie, wat haar snyerswinkel op die hoek van Lansdowne- en Johnson-weg gehad het. Dit was in die agterkant van die huis waarin Johnson sy winkel gehad het.

Al die vroue en meisies het naaldwerk as deel van hul dagtaak gedoen, gewoonlik saans as daar nie meer buitewerk was nie. Dit het ingesluit kleremaak, klere herstel, hekel, borduur, linnegoed vir die huis maak en brei. Die breiwerk is op die Duitse manier gedoen, en hoofsaaklik sokkies is gebrei.

Die setlaarsvroue was deur die bank knap met die naald. Daar was nie een wat nié met die naald kon werk nie - dit was 'n plig wat deur meisies van kleins af geleer is en daar was nie so iets soos "kan nie". Almal moes maar self maak:

"Klere is deur ma, 'n familielid of vriendin gemaak" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

9.2 Kleremakers

Die drie manlike snyers het blykbaar klere vir die stedelinge van Kaapstad en dorpenaars (van Rondebosch, Nuweland, Claremont en Wynberg) gemaak, want niemand maak melding dat hulle klere vir die setlaars self gemaak het nie - buiten die mans se Sondagpakke. Een afstammeling meen dat haar oupa waarskynlik heelwat werk uit die dorp gekry het (Minnie Punt 1989:Korrespondensie).

Dit was dus hoofsaaklik vroue wat die gemeenskap se klere gemaak het. Omdat al die moeders handig met naald en gare moes wees, kan geeneen van hulle eintlik uitgesonder word nie. Daarom hierdie enkele herinneringe van afstammeling:

Minnie Punt oor haar ouma, die setlaar Marie Meierhoff (Afrikaans onveranderd):

"Ouma was in haar Jare 'n eerste klas Kleremaakster, op haar Oudag het sy al die leë Meelsakkies met 'n bietjie wassoda uitgekook dat al die 'Snowflake' letters uit is, dan maak Ouma Voorskoot of Bordedoeke daaruit, alles met die hand" (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.).

Dié ouma se oë was later so sleg dat haar kleindogter (toe nog "Kleine Wilhelmine" genoem om haar te onderskei van haar niggie Wilhelmine) vir haar die gare in die naalde moes steek:

"Een ding, die gare in die naald se oog kon sy nie in steek nie, nou word geroep 'Kleine Wilhelmine', want sie, Wilhelmine Rautmann was die groot een. Kom, sê Ouma, steek al my naalde met wit garing en maak 'n knoop aan soe dat dit nie uit trek nie. Wie is ek nie, stout, een naald sonder knoop gee ek in Ouma se hand. Trek maar, Ouma. Uit is die garing. 'Du imvoomte dern!' [Jou ondeunde meisiekind!] Plaks kry ek 'n hou op die boud en met 'n lekker laggie kry Ouma 'n soen op die wang" (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.).

Marie Meierhoff se dogter, Mina (Wilhelmine Rautmann, sr.), was net so knap met die naald, hoewel sy eintlik meer bekend was as knap boervrou en "eerste maatskaplike werker" (Ilse Ellmann

1992:Onderhoud) van die Vlakte. In haar geslag (die tweede) is van werk met naald en gare na 'n handnaaimasjien gevorder. Mina kon

"die mooiste bruidsrokke maak as sy agter haar Singer[masjien] gaan sit" (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.).

Die moeders het ook die seuns se klere gemaak:

"My ma het self al die klere gemaak, vir almal van ons" (Carl Beckmann 1993:Onderhoud).

Sekere van die mansklere, soos die kraaglose werkhemde, is ook deur die vroue gemaak (Idi Bode 1993:Onderhoud). Nog 'n afstammeling het onthou:

"My ma het al ons rokke gemaak. My pa se niggie was ook 'n kleremaakster, sy was 'n [gebore] Singer" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

Die kleremaakster Thiem het onder andere jong meisies van die derde geslag geleer klere maak:

"Ouma Thiem se kleremakery was agter Johnson se winkel. My ma het in 1919 getrou, en sy het voor haar troue by Frau Thiem geleer kleremaak" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Die vroue was deur die bank baie gesteld daarop dat alles baie netjies gewerk moet wees:

"Mamma het ook dikwels vertel van veral die Ouma Punt van Retreat, met haar vyf dogters, en hoe 'fussy' hulle was. Daar mag nie 'n stekie uit sy plek wees nie. Hulle het ook altyd gepraat hoe netjies die Buhrs [stamvader Jürgen Heinrich] daar van Johnsonweg gewerk het. Die ouma was 'n gebore Bock. Hul kappies was die netjiesste; daardie mense het net 'n hand vir handwerk, en dis nog steeds so" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud). (Dit is inderdaad so: die afstammeling van daardie familie het 'n aangebore aanleg vir fyn hekel- en borduurwerk wat moeilik geëwenaar kan word).

9.3 Materiaal

Materiaal en ander benodigdhede vir kleremaak is gewoonlik by die winkel van 'n Frau Dose in Kaapstad gekoop (Idi Bode & Fidi Schultz 1993:Onderhoude). 'n Winkel in Wynberg, dié van 'n mev. Clarke, het ook kleremaakbenodigdhede verskaf (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud). Sommige materiaal is gewoonlik per rol gekoop (Idi Bode 1993:Onderhoud).

Soms is ook materiaal by die heel eerste winkel in die Vlakte gekoop. Dit was aan Lansdowneweg, ongeveer oorkant die huidige visfabriek. Die winkel het aan die "Jood Buirske" (Minnie Punt 1989:Korrespondensie) behoort, en hy het buiten sy kruideniersware ook nessel, 'n materiaal waarvan huisrokke gemaak is, verkoop (Minnie Punt 1989:Korrespondensie). Johnson se winkel het waarskynlik ook later materiaal wat algemeen gebruik is, verkoop aangesien kleremaakster Thiem in die agterkant van die winkel haar onderneming bedryf het.

Vir huisrokke en voorskote is buiten nessel ook Duitse sis gebruik (Winnie Schultz 1992:Onderhoud & Idi Bode 1993:Onderhoud). Nessel "was amper soos 'n sis", en so duursaam, "dit kon net nie opgedra word nie" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud). Die donkerblou Duitse sis is dikwels gebruik om huisrokke en voorskote vir kinders van te maak (Idi Bode 1993:Onderhoud). Duitse sis is onder meer by die winkel van Frau Dose gekoop, en dit "het seker uit Duitsland gekom" (Fidi Schultz 1993:Onderhoud).

'n Fyn sy, "Fuji-silk", is gebruik vir dooprokkies of bloese (Irmgard Buhr 1989:Vraelys). Onderklere vir alledaagse dra in die somer is van linne of katoen gemaak. Die katoen was gewoonlik kaliko wat "Horrockses calico" genoem is (Idi Bode 1993:Onderhoud). Met kaliko word alle soorte katoenmateriale wat swaarder as moeslien is, bedoel (TTD 1988:38), en dit is gewoonlik "plain-woven and printed" (ET 1960:91).

Vir spesiale geleenthede is 'n fyner materiaal soos nainsook (deur afstammeling "neinshoek" en ook "nanshuk" gespel) of 'n soortgelyke materiaal gebruik. Nainsook is ook gebruik om sakdoeke van te maak, en "was 'n fyner soort kaliko" (Idi Bode 1993:Onderhoud). Die materiaal word beskryf as 'n "fine, light, plain-woven cotton fabric with a soft finish" (TTD 1988:165). Die materiaal is gewoonlik gebruik vir vroue en kinders se "outer apparel" (Wingate 1970:429).

Onderklere vir die winter is van flennie gemaak (Winnie Schultz & Ilse Ellmann 1992:Onderhoude).

Kappies vir uitgaan was meestal van linne. Dit het gewoonlik 'n fyngeblonde motief op gehad (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud). In die Philippi-museum is 'n voorbeeld van so 'n kappie.

"Ons ma's het ook dikwels gepraat van Samt-siede ["Siede" is die Platduitse vorm van "Seide"] en Fuji-silk. Flennie is ook vir onderklere en nagklere gebruik" (Winnie Schultz 1989:Vraelys).

Dié materiale is algemeen nog tot met die Tweede Wêreldoorlog gebruik. Sedert ongeveer die twintigerjare was 'n gewilde materiaal, tobralco genoem, ook beskikbaar. (Die term kon in geeneen van die beskikbare tekstielwoordeboeke opgespoor word nie.) Volgens Ilse Ellmann was dit 'n ingevoerde materiaal uit Engeland, en 'n baie dig gewefde 100 persent katoen. In die begin is dit vir 1/11 vir drie jaart verkoop, maar toe haar dogters klein was, het dit al 7/6 vir een jaart gekos (1993:Mededeling). Volgens afstammeling is tobralco algemeen gebruik, en alle meisies het minstens drarokkies daarvan gehad, dikwels ook broekies, lyfies (onderhempies) en onderrokkies. In die Philippi-museum is 'n volledige stel kinderklere wat vir 'n dogtertjie uit tobralco gemaak is: die broekie, lyfie, onderrok en oorrok. Een afstammeling het onthou:

"My moeder het ons rokkies van tobralco gemaak, 'n baie sterk materiaal" (Myra Punt 1989:Vraelys).

Huisdra-onderklere is dikwels ook uit meelsakkies gemaak, en die sakkies is gebruik om voorskote en bordedoeke van te maak (Minnie Punt-ms. 1977: s.p.). Kappies wat "in die tuin" (landerye) gedra is, is eweneens van meelsakkies gemaak (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Geen stukkies materiaal is ooit verlore laat gaan nie. Dit is aanmekaar gestik om elke keer nóg iets van te kan maak (Ilse Ellmann 1992: Mededeling). In die Philippi-museum is 'n uitstekende voorbeeld van so 'n artikel. Dit is 'n seunsbroekie wat uit klein stukkies afvalmateriaal gemaak is.

9.4 Patrone

Die klere is gewoonlik van 'n vorige kledingstuk afgesny.

"My ma het al ons huisklere gemaak, ook kappies. Dit is altyd van 'n ou een se patroon afgesny" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Hekelwerk, wat algemeen gebruik is om onderklere en nagklere te versier, is ook van ou voorbeelde afgewerk. Min, indien enige, hekelwerk is blykbaar van geskrewe patrone gehekel:

"Die hekelwerk is van 'n ander lappie afgehekel, nie van 'n patroon af nie. Baie van die ou patrone was nooit 'n geskrewe patroon nie" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Die onder- en nagklere is dikwels ook met borduurwerk versier. Dié ontwerpe is van ander afgewerk.

"Die borduurwerk [...] is afgetrek van ander [...] af" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Soms is nuwe patrone by "Miss Clarke" gekry:

"Ook dit [borduurwerk op onderklere] is van die oues afgewerk, maar ons het ook nuwe patrone by Miss Clarke se winkel in Wynberg gekry. Daar het jy al die 'transfers' gekry, en die gare daarby" (Erna Ohlhoff 1992:Onderhoud).

Die patrone is met 'n warm yster op die materiaal afgestryk. 'n Mens het ook 'n blou potlood gekry waarmee die lyne op die papier oorgetrek kon word sodat dit weer gebruik kon word (Erna Ohlhoff 1992:Onderhoud).

In die Philippi-museum is onder meer 'n houertjie met sjablone met ontwerpe vir borduurwerk wat deur 'n setlaar uit Duitsland saamgebring is. Daar is ook 'n naaldwerkkissie uit hout, versier met inlegwerk, wat aan Wilhelmine Kohn, gebore Schröder, behoort het en uit Duitsland saamgebring is (Sien illus. 57). (Dit het waarskynlik aan haar moeder behoort, aangesien Wilhelmine as klein dogtertjie na die Kaap gekom het).

9.5 Kledingstukke

9.5.1 Vroueklere

Die kappie

Die vroue het nooit sonder 'n kappie uitgegaan nie; dit was deel van hul drag om 'n kappie op te hê.

Die heel pronkerigste uitgaankappie, vir kerk en spesiale dae bedoel, was die "Haube". Dit was pikswart, en met net, krale, blommetjies of kant versier, "iets besonders en pragtig" (Ilse Ellmann 1992: Onderhoud). Die "Haube" se bol was van strooi gevleg. Dit is só gevorm dat daar plek agter gelaat is vir die bolla. Dit was deel van die uitrusting waarop die draer baie trots was en het onder die vroue se kosbaarste besittings getel, veral as dit een was wat uit Duitsland saamgebring is. Dit is selfs deur afstammelingen nog met eerbied opgepas. In die Philippi-museum is 'n voorbeeld van so 'n "Haube" uit Duitsland. Dit het behoort aan Sophie Buhr, gebore Meyer, die stammoeder van die Johann Heinrich Buhr-familie.

Die gewone kappie vir elke dag was die werkkappie vir buite op die landerye, of 'n eenvoudiger vorm van die uitgaan-"Haube", selfs 'n mussie om die hare te bedek:

"Ouma het altyd 'n swart mussie gedra om die Haare netjies te hou" (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.).

Die werkkappie het 'n wye rand gehad om beskerming teen die son te gee. Sommige is nog soos die Heidjer-kappies gemaak, wat los om die agterkop gepas het. Dit is die "Schutenhüte" genoem (Bildatlas 1980:31), en in die Philippi-museum is twee voorbeelde daarvan. Albei is waarskynlik deur jong meisies op Sondag gedra, want albei is wit en ryklik met kant versier (Sien illus. 58 - 59).

In die museum is 'n voorbeeld van 'n werkkappie wat deur 'n lid van die tweede geslag gedra is.

Rokke, rompe en bloese

Die vroue se weekskleredrag het gewoonlik uit 'n romp ('n "Rock"), bloese en 'n vol voorskoot bestaan. 'n Rok ('n "Kleid") is gewoonlik as beste drag, vir Son- en feesdae, gedra. As jy nie self kans gesien het om dit te maak nie, het jy een van die beskikbare plaaslike kleremaaksters genader.

"My ma het vertel, vir die materiaal en die maak daarvan, het 'n nuwe rok £3 gekos, en dit was verskriklik baie geld. En dan moes dit gehou het. As ons kerk toe geloop het, dan het Mamma haar bo-rok so met albei hande opgetel, sodat dit nie nat en vuil onder om moet word nie" (Idi Bode 1993:Onderhoud).

Die weekdrag is van 'n swaar katoen gemaak; Sondae s'n van 'n goeie linne (Idi Bode 1993:Onderhoud). Die lengte van volwasse vroue se rokke en rompe was tot op die skoene. Om te keer dat dit so baie stof optel, veral in die sand wat "oral" was, is onderaan alle rokke 'n "stofband" gewerk:

"soos 'n soort kwassie, het die band rondom gelyk, om die stof uit die pad te vee. Hulle het dit by die jaart gekoop, by Frau Dose in die Kaap. Dit is die 'Borte' genoem" (Idi Bode 1993:Onderhoud).

Nog 'n beskrywing van die stofband is:

"Dit was so 'n breë band onder om. Dit was soos 'n 'bias binding', 'n fluwelerige band, en dit het hulle die stofband genoem. Dan is dit gereeld uitgeborsel, al die stof soos wat hulle deur die sand gestap het, want dit het al die stof opgevang" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Hulle "was baie lief" (Idi Bode 1993:Onderhoud) om fluweelbandjies as versiering op hul netjiese klere te werk; ook fyn opnaaisels en kantenlegwerk.

Die eerste geslagte het nooit klere van bont materiaal gedra nie. Bloese en die Sondag-voorskoot, asook onderklere en nagklere, was van ligte materiaal, gewoonlik wit, gemaak. Volwassenes se rompe en rokke was donker kleure, soos swart, donkerbruin en donkerblou, want dit was meer prakties (Idi Bode 1993:Onderhoud). Op 'n foto van vier geslagte wat in die dertigerjare van die twintigste eeu geneem is, kan die kleredrag van elke geslag duidelik gesien word. Die oudste geslag, die stammoeder van die Thiem-familie, Julia Thiem, dra 'n enkellengte swart rok met 'n swart jakkie en kappie daarby. Haar dogter, Ida Witte, dra 'n swart enkellengte rok. Haar dogter, Julie (Juliane) Rabe, dra 'n moderne rok wat donkerblou of donkergrys was, met 'n wit kragie en ander versierings daarby. Haar dogter Minnie (Wilhelmine) dra 'n swart of donkerblou rok met moderne halsversiering daarop. Die foto is waarskynlik met Minnie se aanneming geneem (Sien illus. 60).

Vir Nagmaal is pikswart gedra, so ook vir "Karf Freitag" (Goeie Vrydag) en "Konfirmation" (aanneming). Later, omstreeks ná die Eerste Wêreldoorlog, is 'n wit rok vir laasgenoemde gedra. Aan die begin, min of meer tot die einde van die negentiende eeu, het bruide ook in swart getrou omdat dit 'n dienlike nuwe rok vir

allerlei ander geleenthede was. Pikswart is ook met begrafnisse gedra (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Toe ligte, bedrukte stowwe omstreeks die twintigerjare verkrygbaar geword het, gewoonlik met fyn geblomde ontwerpe, is voorskote, kappies, huisrokke en ook kinderklere daaruit gemaak. Die ouer geslagte het egter altyd swart gedra. Tot in die sestigerjare van die twintigste eeu was bejaarde vroue Sondae met pikswart drag in die kerk te sien.

"My moeder het altyd swart klere gedra. Met haar silwerbruilof het sy 'n lang swart kantrok aangehad" (Myra Punt 1989:Vraelys).

Minnie Punt onthou dat kerkrokke gewoonlik swart of donkerblou was, en dat dit met "verskeie gehekelde los krae afgewissel is" (Ms. 1977:s.p.).

Die mantel

Vir uitgaan is dikwels 'n manteltjie, gewoonlik swart, gedra. In die Philippi-museum is enkele voorbeelde van mantels (ook vir meisies) wat uit Duitsland saamgekom het. Een afstammeling onthou hoe onafskeidbaar 'n setlaarsvrou en haar manteltjie was:

"Ouma Meierhoff het ook altyd so 'n manteltjie gedra, en sy het dit altyd 'min k ep' genoem. Sy het nêrens gegaan sonder daardie manteltjie nie" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Die voorskoot

Die "Schürze" was 'n deel van elke dag se kleredrag, weksdag  n Sondag. Op 'n Sondag n  kerk is die Sondagsvoorskoot oor die beste klere aangetrek. Vir "growwe werk" is 'n sakvoorskoot gedra, dikwels somer bo-oor die gewone werkvoorskoot. Dit was van going gemaak (Ilse Ellmann 1993: Mededeling). Volgens Erna Ohlhoff is

"die voorskoot altyd oor alles gedra; voorskooie was volop daardie tyd" (1992:Onderhoud).

Die voorskoot vir volwassenes het bestaan uit 'n vol voorskoot. Dit beteken dit het 'n lyfie bo gehad en 'n vol romp onder. Baie vroue het dus dikwels daagliks vier lae klere (twee onderrokke ingesluit) gedra. Die voorskoot

"was baie wyd ingetrek, met plooië, en die hele rok moes heeltemal toe wees" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Die weeksvorskoot was van die genoemde nessel of sis, maar die Sondagvorskoot was van wit linne gemaak, en het dikwels ook opnaaisels en kantversierings gehad (Idi Bode 1993:Onderhoud).

Onderklere

Terwyl 'n rok of romp soms nog deur 'n kleremaakster vir iemand gemaak is, moes onderklere deur die bank maar self gemaak word. Geen onderklere kon gekoop word nie. 'n Hele rol "Horrockses calico" is gewoonlik vir dié doel gekoop (Idi Bode 1993:Onderhoud).

"As ek reg is, was daar 36 jaart op so 'n rol. En daaruit het hulle al hul onderklere gemaak, die broeke, lyfies, hemde. Saans het hulle gesit en puntjies hekel, en dit daarmee versier, of dit borduur" (Idi Bode 1993:Onderhoud).

Die vroue het baie keer twee onderrokke onder hulle klere gedra - die rok moes 'n bietjie uitstaan (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud). Die onderrok was ook tot op die voete, en het dikwels valle onder om gehad sodat die rok daar nog meer kon uitstaan (Fidi Schultz 1993:Onderhoud).

Die geborduurde onderklere wat aan die bo-lyf gedra is, is 'n "lyfie" genoem. Dit was die voorloper van die moderne bra. In die Philippi-museum is daar 'n paar pragvoorbeelde van lyfies (Sien illus. 61 - 62). Hoewel dit nie baie ondersteunend was nie, was dit baie gerieflik. Een van die derdegeslag-afstammelingte het gesê sy verkies om vandag nog lyfies te dra omdat dit so gemaklik is (sy wou om verstaanbare redes nie geïdentifiseer word nie). Die lyfie is altyd versier met borduurwerk, gehekelde insetsels, linte, kant en opnaaisels. Dit maak voor met knopies of met 'n lint vas.

Die soort broek wat die eerste twee geslagte vroue gedra het, is 'n aardigheid vir vandag. In die Philippi-museum is een so 'n voorbeeld. Dit het lang, wye pype gehad wat onder met 'n bandjie ingetrek is. Dit het tot op die kuite gestrek. Om die middellyf is dit met 'n bandjie vasgeknoop. Daar was geen rek om die middel nie; só was dit meer prakties omdat dit dwarsdeur swangerskappe gedra kon word.

Die aardigheid van die broek is dat die pype aan die lyfband vasgewerk is, maar tussen die bene is dit oopgelaat (Sien illus.

63). Die verduideliking is dat die vroue so baie werk gehad het om te doen (hul hande was gedurig letterlik vol) dat hulle nie eers alles kon neersit, al die rokke kon optel en dan hulself kon verlig nie. Dit moes sommer staan-staan gedoen word - hetsy agter 'n bossie of in die latere primitiewe privaat. Daar word ook vertel dat dit prakties was vir die stap stad toe. Hulle het in albei hande mandjies gedra, heel dikwels ook nog iets op die rug. As hulle 'n behoefte gehad het, kon hulle nie alles afpak nie. Daarom kon hulle net agter 'n bossie instap en effens hurk. 'n Vierdegeslag-afstammeling het gesê dat sy nog gesien het hoe haar ouma

"saans, as sy hoenders kos gegee het, en sy het 'n behoefte, dan het sy sommer so wydsbeen gaan staan en hurk eenkant" (Die twee informante het verkies om nie geïdentifiseer te word nie).

Nagklere

Die nagklere is nie pajamas genoem nie, want dit wás nie pajamas nie, sê een van die afstammelinge:

"Ons het nie pajamas gedra nie, net naghemde. Dit is ook van linne gemaak, en dan versier met kant, borduurwerk of met hekelinsetsels" (Fidi Schultz 1993:Onderhoud).

Die vroue en meisies s'n het so gelyk; mans en seuns s'n het geen versierings gehad nie.

9.5.2 Mansklere

Die "Rock"

Die kenmerkende van die mans se uitgaanklere was 'n lang baadjie, 'n "Rock". Veral die eerste geslag het sulke baadjies gedra, sommige lede van die tweede geslag ook nog, maar ander het al begin om 'n driestukpak te dra. Die "Rock" het soos 'n manel gelyk (Idi Bode & Fidi Schultz 1993:Onderhoud).

Die Vlaktesetlaars s'n was lang swart baadjies wat so goed opgepas is dat dit in die beginjare op pad na die kerk in Wynberg eers by die begraafplaas in Wetton aangetrek is. Dit het tot op die knieë gestrek, met 'n spleet van agter, en twee knope aan weerskante waar die spleet ophou. Ouer mans het dit nog Nagmaal toe gedra toe hulle jonk was, het twee afstammelinge gesê (Idi Bode & Fidi Schultz 1993:Onderhoude).

In Augustson se herinneringe skryf hy oor 'n "Rock" wat veroorsaak het dat hy as twaalfjarige in Duitsland sy been gebreek het. Die "Rock" was waarskynlik sy werkgewer se ou baadjie, aan hom gegee om hom warm te hou. Dit het gesneeu en die pad het 'n yslaag opgehad toe hy met osse en twee waens moes gaan voer haal op 'n ander dorp:

"ich [...] hatte ein grossen rock (Manel) von den Bauern an, und [...] die Ochsen schlepten mir ein ende [...] da gingen die zwei Wagen über mich weg" (Augustson-ms. 1950:7).

Ook in Schnell se werk oor die Duitse setlaars in die Oos-Kaap is daar verwysings na die mans se kenmerkende baadjies: "die Männer im langen blauen Rock" (1954:183).

Kamaste

Idi Bode en Fidi Schultz onthou ook uit hul jeug dat die senior mans kamaste gedra het. Dit was vir "Sondags- en beste klere", en is met knope teen die been af toegeknoop.

"Dit het ook seker gehelp vir die stof; om nie met broekspype deur die stof te hoof loop nie" (Idi Bode & Fidi Schultz 1993:Onderhoud).

Werklere

Vir werklere het mans ou klere gedra, soos "broeke wat afgedra gewees het" (Idi Bode & Fidi Schultz 1993:Onderhoude). Hul werklere het dan bestaan uit 'n werkbreek, 'n tuisgemaakte hemp sonder kraag, met 'n skuinsband om die nek, en altyd 'n onderbaadjie. Dit was 'n onderbaadjie wat nie meer goed genoeg was vir uitgaan nie. In die winter het die mans ook altyd 'n serp om die nek geknoop. Dit was gewoonlik 'n gebreide serp. Die mans het selde truie gedra (Idi Bode & Fidi Schultz 1993:Onderhoud).

"Ek kan onthou ons Pappa, en ons swaers, wat soveel ouer as ons was, het nooit truie gedra in die winter nie, altyd 'n baadjie. Dit was maar eers in ons tyd dat die mans begin gebreide truie dra het" (Fidi Schultz 1993:Onderhoud).

Beste drag

Latere uitgaanklere wat die "Rock" vervang het, het uit 'n pak klere bestaan wat altyd 'n driestuk was: broek, baadjie en onderbaadjie. (As dit nie meer goed genoeg was vir uitgaan nie, is dit in die tuin gedra.) Daarby is 'n wit hemp gedra. Die mans het ook altyd 'n swart hoed gedra (Sien illus. 64; ook illus. 65 vir 'n voorbeeld van 'n mansbeurs).

Die hemsakrae - boordjies - was altyd los van die hemde. Dit het dikwels gebeur dat die hemp nog goed is, maar dat die boordjie opgedra is. Dan moes 'n nuwe boordjie gekoop word, want dit was nie iets wat gemaak kon word nie (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Reënklere

In reënweer was daar nie waterdigte reënklere wat gedra kon word nie. Die mans, vroue en kinders het sakke gedra om hulle teen die reën en koue te beskerm. Dit was semelsakke waarvan die een hoek ingeslaan is in die ander in. Dit is dan oor die kop getrek, met die res wat oor die skouers gehang het, en so is in die reën gewerk (Idi Bode 1993:Onderhoud).

9.5.3 Kinderklere

Rokke

Meisies het dikwels 'n lyfie bo-oor 'n bloes gedra. In die Philippi-museum is 'n voorbeeld van so 'n lyfie. Die dogtertjie Emma Prigge het dit aangehad op die dag toe sy en haar ouers en hul gesin in Tafelbaai geland het. Dit is van 'n rooi materiaal, wat soos 'n katoen lyk, gemaak (Sien illus. 66).

Meisies se drarokke is van 'n swaar katoen gemaak, en vir Sondag van 'n goeie linne (Sien illus. 67). Die rokke is met baie opnaaisels in gemaak sodat dit laat sak kon word soos die kinders gegroei het. Dié opnaaisels was glad nie gewild nie. In die Turfhall-Schultze se huis, waar in die derde geslag ses dogters was, was die oorgeërfde rokke nog minder gewild. Fidi Schultz, een van die jongstes, skat byvoorbeeld haar ouderdom tydens 'n spesifieke gebeurtenis volgens die lengte van haar rok:

"Ja, my rok was nog baie lank gewees - ek was dan seker so vyf of ses" (1993:Onderhoud).

Haar susterskind Ilse Ellmann onthou hoe haar ma vertel het van die rokke wat sy en haar susters as kinders gekry het:

"In een stadium het Ouma vir my ma en haar susters Guthie en Julie rokkies laat maak, met opnaaisels en opnaaisels en opnaaisels, want dit moet lank pas. Mamma was later so bly toe dit by die vierde en vyfde suster getrek het; dat sy uit hare gegroei het; en uit tante Guthie s'n - dat sy nou uiteindelik kláár was met daardie grys rok" (1992:Onderhoud).

Die kinders se rokkies is altyd tot net op die enkel gedra (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Voorskooie

Die voorskoot was, soos vir vroue, ook vir meisies 'n permanente kledingstuk. Die meisies het elke dag 'n "Schürze" oor hul rokkies gedra (Sien illus. 68). Die hoofdoel was dat dit hul klere skoongehou en beskerm het. Daar was drie soorte voorskooie: hul weeksvoorskoot, die Sondagsvoorskoot en die sakvoorskoot. Die voorskote was amper soos 'n rok; dit het reg rondom toegemaak, en is vasgemaak met knope (Idi Bode 1993:Onderhoud).

Meisies het oor die weeksrok die gewone "Schürze" gedra, ook skool toe. Dit is gewoonlik van Duitse sis gemaak, en het 'n lyfie, waarop soms handwerk gedoen is, en 'n fril oor die skouers gehad (Idi Bode 1993:Onderhoud).

Sondae ná kerk is 'n "Schürze" oor die Sondagrok aangetrek. Dié Sondagsvoorskoot was van wit materiaal (gewoonlik "Horrockses") gemaak, en is met kant, 'n hekelpuntjie of borduurwerk en 'n val onderom versier (Idi Bode 1993:Onderhoud).

Die "sakvoorskoot" waarmee in die landerye gewerk is, was van goiing gemaak en is gedra vir growwe werk (Ilse Ellmann 1993:Mededeling). Kinders moes hard werk en hul klere moes funksioneel wees. Idi Bode onthou hul sakvoorskooie waarin boontjies gepluk is. Wanneer dit te vol was, is die boontjies in die paraffienemmer gegooi (Idi Bode-ms. 1967:s.p.).

In die twintiger- en dertigerjare het die meisies by feestelike geleenthede, soos by die basaar, voorskooie van kreppapier ("crinkled paper") in die kleure van die Duitse vlag (die "Schwarz-Weiss-Rot") gedra (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude).

Seunsdrag

Voorskooie was nie net bedoel vir meisies nie. Seuns het dit ook gedra:

"Seker tot hulle so vier, vyf jaar oud was. Die seuntjies het almal die blou gestreepte voorskootjies gedra, dat hulle klere kan skoon bly. Dit was agter gesny dat dit so oorkruis gekom het, en dan met twee knope op die skouers. My broer Heinie [Freiboth] het ook nog sy 'Schürze' gedra. Hy het so weggeloop met sy hond, van Mamma-hulle, dan oor na Ouma Schultz-hulle. Dan het Mamma 'n klokkie agter op die rug, waar hy nie kon bykom nie, met 'n haakspeld vasgesteek. Dan roep sy sy hond, die hond kom, en hy hardloop natuurlik agterna; dan lui die klokkie, so weet sy waar hy is" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Seuns se broeke het gewoonlik tot op die knie gestrek, hulle het kruisbande gedra, en ook altyd 'n hoed, gewoonlik van lap gemaak (Sien illus. 69).

9.6 Skoeisel

Die setlaars se kenmerkende skoeisel was houtklompe, in Platduits "Tuffel" genoem (Idi Bode & Winnie Schultz 1992:Onderhoude). Dit was tipiese drag van die Noord-Duitsers (Sien illus. 70 - 71). Volgens een bron het die lawaai wat dié klompe tydens die vaarte na Afrika op die skepe se houtdekke gemaak het, die Suid-Duitsers met vrees vervul:

"etwas wie Furcht jagten ihnen die Holzpantoffeln ein, die die Norddeutschen damals trugen und mit denen sie beim Gehen auf den Holzplanken des Schiffes ziemlichen Lärm verursachten" (Ludewig 1911:20).

Die houtklompe of houtpantoffels was die eerste twee geslagte se tipiese skoeisel. Hoewel dit pantoffels genoem is, was dit nie alleen vir huisdra of saans nie, maar die dagskoeisel waarmee buite gewerk is.

Dié klompe is gemaak deur een van die Vlaktesetlaars wat 'n skoenmaker was. Hy was ook 'n Wilhelm Schulz, hoewel een wat sy van sonder die -t gespel het. Om hom te onderskei van die ander Schultze, is hy "Schuster"-Schulz of "Tuffel"-Schulz genoem. Sy

eiendom was oorkant die weeshuis (Fidi Schultz 1992:Onderhoud). Sy nageslag het uit die Vlaktegemeenskap verdwyn (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Die "Tuffel" was "sulke houtklompe waar jy net jou voete kon insteek" (Idi Bode 1992:Onderhoud). Lede van die tweede geslag het dit nog tot 'n hoë ouderdom gedra. Emma Buhr, gebore Prigge, wat 'n baba was by hul aankoms, het dwarsdeur haar lewe sulke "Tuffel" gedra. Haar dogter Winnie Schultz vertel:

"My ma het ook daarvan gehad - hulle en Grossmutter-hulle het daarvan gedra. Hulle kon dit lank dra, maar dit is uiteindelik ook ópgedra. Dit het 'n houtsool gehad, met leer bo-oor, wat so aan die kant gespyker was. Die leer was nie reg rondom nie, net voor oor. Hulle het dit kaalvoet gedra, of in die winter met sokkies. Dit was hulle werkskoene wat hulle in die week gedra het. Maar nie om Sondag mee kerk toe te gaan nie; maar miskien die heel ou mense tog nog. Ons kinders het nooit 'Tuffel' gedra nie. Dit is uit 'n harder hout as Port Jackson gemaak. Moes ook, want dit is elke dag gedra. Die sool was omtrent so drie sentimeter dik, en mooi uitgehol vir die voet. Ongelukkig het niks daarvan behoue gebly nie, want dit is heel opgedra" (1992:Onderhoud).

By die "Tuffel" is gewoonlik handgebreide sokkies gedra. Dié sokkies is altyd van swart suiwer wol gebrei (Idi Bode 1993:Onderhoud).

In die somer het die mans dikwels kaalvoet geloop (Idi Bode 1993: Onderhoud). Dit was waarskynlik baie meer prakties om kaalvoet in die sandgrond te werk. Een bron stel dit só:

"Barfuss, die Hosen übers Knie heraufgerollt, stand der Siedler [...] im Garten" (Hellberg 1954a:94).

Kinders het dikwels ook kaalvoet skool toe geloop.

"Ons kinders het kaalvoet dwarsdeur die week geloop, elke dag, en net kerk toe skoene aangetrek" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Die meisies se netjiese Sondagskoeisel was stewels, genoem "buttonboots". Dit is slegs vir uitgaan en Sondae gedra (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

9.7 Hekel-, borduur- en breiwerk

Hekel was die algemene handwerk naas borduurwerk waarmee versierings vir kledingstukke gemaak is. Brei was glad nie so gewild onder die immigrantevroue soos hekel nie - hoekom dit so was, was nie moontlik om vas te stel nie.

Meisies moes van jongs af leer hekel en borduur. Dit is nie net vir die versiering van onder- en nagklere gebruik nie, maar ook as versiering vir tafel- en bedlinne gebruik. Babaklere soos baadjies, broekies en borslappe is ook gehekel (Sien illus. 72).

Die immigrantevroue het hoofsaaklik sokkies gebrei, en wel volgens die Duitse breimetode. Dit behels 'n heel ander tegniek as die Engelse breimetode.

"Die grootste verskil is daarin dat jy die breidraad in die linkerhand hou en nie soos met die Engelse manier in die regterhand nie. Die draad word om die pinkie van die linkerhand gedraai, dan binne-in die hand gehou, en weer om die linkerwysvinger gedraai. Die linkerhand sit jy bo-op die breipen, maar hou jou wysvinger vry. Jou regterhand hou jy ook bo-op die breipen; steek jou naald soos gewoonweg deur die steek, jou linkerhand se wysvinger haak die draad om, en jy trek deur" (Irma Henke 1993:Mededeling).

Sommiges het eers op hul "oudag" geleer brei:

"My ma het eers op haar oudag geleer brei. Sy het altyd gehekel, en kon nooit brei nie. Toe brei sy vir die kleinkinders almal sulke 'convict-jerseys' - almal rooi met grys strepe in" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

Die vierde geslag het ná die Tweede Wêreldoorlog begin Engels brei.

"Mense het jou letterlik gesit en aanstaar as jy op 'n bus of in die trein gesit en Duits brei het. Ek het in 1948 begin werk, en het met die bus werk toe gery. Ons het maar altyd sit en brei. En omdat die mense jou so gesit en aankyk het, het ek die

Engelse manier geleer. Vandag brei ek albei, maar verkies om Duits te brei, omdat dit baie vinniger is" (Irma Henke 1993:Mededeling)

9.8. Modeklere

Met verloop van tyd is die Vlaktegemeenskap beïnvloed deur veranderende modes. 'n Voorbeeld van "Bird's eye"-materiaal, wat baie gewild in die twintigerjare was, is onder meer in die Philippi-museum te sien. Tydens die Tweede Wêreldoorlog het vroue sykouse - waaraan daar 'n groot tekort was - onder mekaar uitgeleen om belangrike geleenthede by te woon (Ilse Ellmann 1992:Mededeling). In 1959 is geskryf oor modevoorskrifte wat ook deur die Vlaktevroue slaafs nagevolg word:

"Of vat 'n delikate onderwerp soos die soom van ons dames se rokke: Wie lig dit op of laat sak weer na willekeur?" (Blumer 1959:66).

Die "Haube", mans-"Rock" en "Tuffel" is maar net herinneringe by seniors. Met elke dekade het die kleredrag meer Suid-Afrikaans geword, en vandag is daar geen onderskeid in kleredrag tussen Duitse setlaarsafstammeling en ander Suid-Afrikaners nie. Slegs by volksdansvertonings word 'n "Dirndl" aangetrek. Ook dit is nie 'n tipiese Duitse "Dirndl" nie, maar 'n Suid-Afrikaanse weergawe daarvan, omdat plaaslike materiaal en gewysigde patrone gebruik word. Die mans dra vir volksdanse gewone wit hemde, kort broeke en lang sokkies (Sien illus. 73).

9.9 Ten slotte

Die rede hoekom die gemeenskap vandag nog so gesteld daarop is dat hulle netjies geklee kerk toe gaan, is volgens een afstammeling gesetel in die ouer geslagte se gevoel dat hulle in die week met hul werkklere moes klaarkom en daarom dankbaar was dat hulle op die rusdag met hul beste klere kerk toe kon gaan:

"In die week het hulle hul werkklere gedra, en die kinders was altyd, altyd kaalvoet. Ek dink dit is hoekom ons mense nog so gesteld daarop is dat jy ordentlik aangetrek is as jy kerk toe gaan. Dit was die enigste dag wat jy skoene en kouse aangetrek het. In die week was jy kaalvoet, en gelap en gestop. Dit moet

wees hoekom ons nog steeds Sondae netjies aantrek. Soms was dit selfs 'n geval dat die kinders nie op Sondae die skoene mag uittrek nie - jy moet netjies lyk die hele dag deur. Dit was eintlik jammer, want as ons nou so mooi aangetrek was, kon jy nie lekker speel nie. Dan was die Sondag 'n straf. Vandag trek mense elke dag netjies na die kantoor toe aan, dan wil hulle nie nog Sondae ook uitgedos wees nie. Maar dit was 'n ou gewoonte, om Sondae die beste wat jy het, aan te trek" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

10 KOS EN DRANK

10.1 Inleiding

Die immigrante sou ná hul aankoms voedselrantsoene vir twee weke kry; daarna moes hulle vir hulself sorg.

"Vorerst würde man sorgen, dass etwas in den Boden hineinkam, damit man so bald wie möglich eigenes Essen habe, denn nur auf vierzehn Tage würde die Regierung Rationen liefern. Danach musste jeder selber zusehen, woher er die Nahrungsmitteln für seine Familie bekäme" (Hellberg 1954a:93).

Daarom het baie mans dadelik 'n werk in Kaapstad of in een van die nabygeleë voorstede (Claremont, Nuweland, Wynberg) gesoek, en moes die kinders ook dadelik gaan werk om 'n kontantinkomste te verdien. Daarmee kon die allernodigste kos gekoop word. Nogtans was die ellende groot (WT, soos herdr. in WPN 13/1/1983). Pastor Wilhelm Blumer, derde predikant van die Vlaktegemeente, het altyd gesê die volgende spreuk was ook van toepassing op die Vlakte se mense:

"die erste Generation erntete den Tod, die zweite die Not, die dritte das Brot" (Blumer-ms. s.j. a).

Die eerste geslag het die dood geërf, die tweede die nood, en eers met die derde geslag het dit begin beter gaan.

Die 1883-immigrant Lene Buhr, toe nog Prigge, kon nog in 1955 haar eerste bord kos onthou wat sy op die Vlakte geëet het. Dit was 'n bredie van kool en aartappels, en was die "feestelikste" wat sy haar kon herinner (Bouwer 1955:17).

Kool en aartappels sou waarskynlik lank die stapelvoedsel bly. Dit was ook die stapelvoedsel van die werkersklas in die Lüneburger Heide.

"Kartoffeln waren als regelmässige Speise üblich, z.B. als Salzkartoffeln mit einem Überguss von Speck und gebratenen Zwiebeln, als Kartoffelbrei oder als Pellkartoffeln" (Doll-Hegedo. s.j.:83).

Aartappels is in 1585 uit Suid-Amerika na Spanje gebring, van waar dit na die res van Europa versprei het, en as die "diet of beggars" bekend geraak het (Ellacott 1960:29).

Geregte met kool as hoofbestanddeel was ook baie gewild op die Heide. Van die slegs vyf groentegeregte wat Doll-Hegedo in haar boek opgeneem het, het drie kool as basis (Doll-Hegedo s.j.:80-82). Ook die nakomelinge van die Hermannsburgse sendelingkoloniste in Suid-Afrika is besonder lief vir koolgeregte (Küsel 1992b:61).

Varke was die vleisbron (Ilse Ellmann & Arnold Kohrs 1992:Onderhoude). Geen wonder dat die Duitsers die bynaam "Schweinefleisch en Kartoffeln" onder die enkele Afrikaners in die omtrek sou kry nie (Poppie Smit 1988:Onderhoud).

'n Afstammeling uit die derde geslag onthou die soorte kos wat die eerste geslag gemaak het as "baie invoudig maar smaakvol" (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.). Dit vergelyk met die tipiese kos van die Heide wat as "schlicht und solide wie das Land" beskryf word (Doll-Hegedo s.j.:7).

10.2 Brood

Dit was letterlik die daaglikse brood en is as stapelvoedsel in verskillende vorms op die Vlakte geëet: as gesnyde brood met 'n smeer soos varkvet, as basis vir geregte soos melksop, saam met gekookte kos, of met groente, soos suurkool, daarop geskep.

Die suurdeeg waarmee die immigrante hul brood gebak het, was van aartappels gemaak. Dit is "aartappelhops" genoem.

"Ons het een keer 'n week gebak, met aartappelsuurdeeg. Jy kook die aartappels heeltemal sag, maak alles daarin: bietjie sout, bietjie suiker, en as hy dan reg is, gebruik jy dit, maar hou 'n bietjie oor. As ons weer maak, gooi ons die oue daarby. Só hou jy elke keer 'n bietjie terug. Aartappelhops, het ons gesê" (Marie Schultz 1983:Onderhoud).

Mine Bode onthou dat sy aartappelsuurdeeg van kleins af geken het:

"Ek het maar grootgeword, toe is dit in die huis, en dis elke keer ingespan. Die aartappelwater onder in die bottel word gehou, saam met suiker. Jy hou elke keer so 'n bietjie onder in die bottel oor, en dan as jy aartappels kook, gooi jy die aartappelwater - sodat die onderste melerig gekookte aartappel ook kan inkom - daarby. En as dit rys, as hy skuim, of bo-oor borrel, gooi jy af [is dit reg om gebruik te word]. Maar nie

alles nie. Daar moes weer 'n bietjie oorbly, en dit kon maar bly staan tot volgende keer. Elke keer soos wat jy aartappel gekook het, gooi jy die water af, weer met 'n bietjie suiker. Wanneer hy opkom, wanneer hy rys oor die bottel se rand, dan is hy reg" (1992:Onderhoud).

Winnie Schultz het die aartappelsuurdeeg uit haar ouerhuis só onthou:

"Jy het altyd so 'n bietjie suurdeeg in die bottel laat oorbly, en as jy aartappels gekook het, maak jy weer die bottel vol [met die aartappelwater]. Partykeer het die prop afgeskiet. Maar daar moes altyd soveel in die bottel oorbly, wat hulle noem die plantjie" (1992:Onderhoud)

Die maak van die aartappelhops was terselfdertyd 'n kontantinkomste vir 'n paar Vlaktevroue wat dit aan bure verkoop het:

"Jy maak 'n paar bottels op 'n slag, twaalf of sestien bottels; al die bure kom haal by my, trippens 'n bottel. Ons het al die jare die hops so gemaak. Later het ons droë hops [suurdeeg] gekoop, en dan dit bygesit; dit was ook baie lekker" (Marie Schultz 1983:Onderhoud).

Kinders - ook seuns - moes van kleins af help om brood te knie. Marie Schultz, toe nog Lehnberg, was omtrent elf jaar oud toe sy haar eerste baksel brood (van twaalf, veertien brode) alleen gebak het. Haar ma was in die bed met 'n baba en het toe vir haar, as oudste dogter, gevra om dié werk te doen:

"Sy het gesê ek moet vir een dag uit die skool bly, sodat sy my kan leer hoe om te bak. Sy het my gewys hoe om te knie, hoe om die oond warm te maak met hout. Dan word die kole uitgekrap, eers word die oond pikswart, dan word hy spierwit soos die muur, en dan is hy reg. Dan krap jy al die kole uit op 'n plaatjie. Dan moet ek die oond eers 'n klein bietjie laat staan, 'n klein bietjie laat 'lös', het hulle altyd gesê. Jy maak die oond so 'n tydjie toe, dat hy 'n klein bietjie afkoel. Ek het toe die brood geknie in die Backetrog; alles het goed gegaan. En toe het ek die brood gebak. Toe dit klaar was, toe roep my ma, sy ruik die brood. Toe sê sy: 'Wies mik mal ein' - ek moet haar ene wys. Ek neem een kamer toe, en sê vir haar dis 'n bietjie donker bo,

toe sê sy vir my: 'Dat mukt nieks, se harder gebacken, se beeder gesmakken.' Daarmee wou sy my aanmoedig, en sê: volgende keer sal dit beter gaan. Volgende keer, toe bak ek weer, toe kom dit so mooi uit. Ligbruin, en ek wys haar die brood. Toe sê sy: 'Ik had mos gesagen, so weige in de snee, so beeder in de glee'. So sagter in die sny, so beter in die gly. Ons het baie brode gebak, twaalf, veertien op 'n keer. Nie klein brode nie, vol paraffienblikke. Jy sit twee in 'n blik, smeer bietjie olie tussen, dan breek hy beter" (1983:Onderhoud).

Die brood is, nadat dit gebak is,

"in die buitekamer op 'n tafel gepak, waar dit afgekoel het, en dan is 'n doekie oorgegooi. As dit heeltemal afgekoel het, is dit in die kombuis in 'n trommel of paraffienblik of kiste gepak, wat jy ook al gehad het. Maar nie 'n broodblik nie, dit het ons nie gehad nie" (Marie Schultz 1983:Onderhoud).

Willie Schultz, sr., onthou dat hulle seuns ook moes brood knie, en dat hulle ook met aartappelsuurdeeg gebak het (1992:Onderhoud).

Winnie Schultz onthou hoe haar ma in hul buitebakoond gebak het:

"Ons bakoond was met bakstene gebou, taamlik hol binne, met 'n ysterdeur voor, en 'n hoë skoorsteen. As hy warm genoeg is, is oor die skoorsteen 'n nat sak gegooi, en 'n sink of iets op, dat hy vassit, en die deur styf toegemaak en iets voor gesit dat hy nie oopgaan nie, en dan het ons af en toe gaan kyk. Ons het agt of tien brode op 'n slag gebak. Dit is in 'n groot bad geknie, en die bad was vol deeg" (1992:Onderhoud).

In die meeste huise was dit 'n te groot luukse om die vars brood dadelik aan te sny omdat dit dan te veel kon krummel en mors. Daaroor het Michen Meyer gesê:

"As ons brood gebak het, word dit nie dadelik aangesny nie. Dit moet eers een dag oud word. My ma het altyd gesorg dat daar een brood oor is, en dan gebak" (1977:Gesprek).

Een van die enkele "Afrikanerkinders" (Marie Schultz 1983:Onderhoud) wat die Vlakte saam met die immigrante gedeel het, het onthou hoe lekker die Duitse aartappelsuurdeegbrood gesmaak

het. (Die setlaars en hul afstammeling het algemeen na die Afrikaners as "Afrikanermense" en hul kinders as "Afrikanerkinders" verwys). Een van hulle, Poppie Smit van Vaderlandsche Rietvlei, het vertel:

"Hul aartappelsuurdeegbrood was so lekker. Ma was een keer in die hospitaal, dan het een van die Duitse vroue vir ons gebak. Ons brood is gebak met soetsuurdeeg, en dit was nooit so lekker soos hulle s'n nie" (Poppie Smit 1988:Onderhoud).

Aartappelsuurdeeg is ook bekend onder Afrikaners, hoewel soetsuurdeegbrood blykbaar meer algemeen was. In E.J. Dykman se beroemde Di Suid Afrikaanse Kook-, Koek- en Resepte Boek, die eerste Afrikaanse resepteboek, is slegs een van die suurdeegresepte dié vir die maak van "Hops Suurdeeg met Aardappels" (Dykman 1891:83). Daar is drie resepte vir die maak van soetsuurdeeg (Dykman 1891:83-84). In 'n latere kookboek, Suid-Afrikaanse Kookkuns Vereenvoudigd, word vier resepte vir "ertappel suurdeeg" gegee (De Klerk 1924:55-56).

'n Lid van die derde geslag onthou hoe besonders die brood gesmaak het:

"Net iemand wat tuisgebakte brood met vet en vars metwors daarop geëet het, weet hoe vorentoe dit smaak. Mens vra jou net af: hoekom het jy toe nie meer daarvan geëet nie? En hoekom het jy dit nie meer waardeer nie?" (Idi Bode-ms. 1967:s.p.).

Stroop is blykbaar ook graag op brood geëet. Een tak van die Meyer-familie is selfs die Sirup-Meyers genoem omdat hulle so lief vir stroop was (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud). In die Heidjer-kombuis was stroop 'n alledaagse kommoditeit omdat suikerbeet in dié gebied geplant is:

"[Es gab] einen nicht unwesentlichen Zuckerrübenbau und entsprechende Raffinerien. Auch Sirup gehört deshalb in jede Heidjerküche" (Doll-Hegedo:25).

Die immigrante het nooit self meel gemaal nie, maar dit in die begin geruil, en later gekoop, by die onderskeie winkeltjies waar hulle aangedoen het op pad om met hul ware te smous. Hoewel baie rog gesaai is, is dit as veevoer gebruik. Tog was baie setlaars lief vir rogbrood, en is rogbrood nog vandag 'n gunsteling onder

afstammeling. Arnold Kohrs vertel:

"Ek kan nie onthou dat hulle ooit hul eie meel gemaal het nie, maar ek kan my voorstel dat dié wat lief was vir rog, ook rogmeel gekoop het vir rogbrood. Almal het self gebak" (1992:Onderhoud).

Brood is ook as basis vir kluitjies of broodsop gebruik. Laasgenoemde was by minstens een kind nie 'n gunsteling nie:

"Broodsoep kon ek nie eet nie en moes honger gaan slaap. [Dit was] al die ou stukkies brood op gekook met vark vet of botter en 'n bietjie asyn" (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.).

Tot om en by die Tweede Wêreldoorlog het alle vroue self gebak (Ilse Ellmann 1993:Mededeling). Sy onthou dat haar ma toe al met blokkies "winkelsuurdeeg" gebak het. Daarna het "bakkewaens" van bakkerie op die Vlakte begin rondry en het die kultuur van aartappelsuurdeegbrood geheel en al verdwyn:

"Die bakkewaens het in die Vlak van plaas tot plaas gery. Die brood was agter in mandjies verpak, en op elke werf is stilgehou en gevra hoeveel brood die mense wil hê" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

10.3 Melk en melkgeregte

Die meeste setlaars het so gou soos wat hulle kon, 'n eie koei aangeskaf, al was dit dan "op die afbetaal" (Bouwer 1955:17). Melk en melkgeregte het gevolglik 'n groot deel van die setlaarsdiët uitgemaak.

Die beroemde Heide-navorsers Wilhelm Bomann - na wie die kultuurhistoriese museum in Celle, hoofdorp van die Lüneburger Heide, vernoem is - het geskryf dat melk baie rojaal in Heide-huishoudings gebruik is. Doll-Hegedo haal hom aan:

"Mit der Milch wurde in alten Zeiten weit weniger sparsam umgegangen als heutzutage. Sie stand gewöhnlich bei jeder Mahlzeit in einer grossen Schale angeflottet auf dem Tische. Man trank sie hinterher und brockte geröstete Brotscheiben warm hinein, rührte sie um und löffelte sie mit Holzlöffeln aus. Ist bei der Abendmahlzeit ein Rest übrig geblieben, so lässt man die

Schale auf dem Tisch stehen, damit jeder, der später noch Gefallen daran findet, aus ihr essen kann - 'je bäter könn hei slapen'. Abgerahmte dicke Milch, mit Zucker und Zimt verrührt, ist zum Sonntag als Stippmilch beliebt" (s.j.:55).

Danksy die eerste koeie het die setlaars op die Vlakte daaglik melk vir eie gebruik gehad, asook melk om botter van te maak wat verkoop is. Die botter is baie selde self gebruik. Net maar die bietjies wat oorgeskiets het as daar nie 'n vol pond gemaak kon word nie, mog self geëet word.

"Ons het baie min botter gebruik; dit was om te verkoop. Die vol ponde gaan mark toe. Wat oor is, kwart pond of half pond, bly by die huis, en dit het ons dan gebruik" (Michen Meyer 1977:Gesprek).

Ook Mine Bode het vertel dat hulle eintlik nooit botter tuis gebruik het nie (1992:Onderhoud).

Elke huis het egter volop melk en karringmelk gehad. Dit was te veel om op te drink, en daarom is dit verwerk in geregte soos melkkos, melksop en melkkluitjies. Melk is in skottels gegooi en so laat staan totdat die roomlaag so dik was dat dit "afgerol kon word" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud). Die room is vir bottermaak gebruik. Die res van die melk, wat gou suur geword het sonder verkoeling, is verder laat dik word. Dit was dan 'n maaltyd op sigself. Tot lede van die vierde geslag het as kind dikmelk as ete gekry:

"Ons het baie dikmelk geëet, dis nou melk wat oorgebly het na die room afgerol is. Ons kon natuurlik nie alles self eet nie, dan is daarvan ook vir die varke gegee. Maar vir ons was dit dikwels 'n maaltyd. Jy het 'n bord gekry met dikmelk daarin, en dan het jy gewoonlik brood daarin gebrokkel, jy strooi 'n bietjie suiker daaroor om dit bietjie soet te maak - as jy wou; ons kinders het natuurlik altyd suiker bygesit - en dit was baie lekker. Jy het dit dan met 'n lepel gesit en eet. Dit was ons aandete. En dit was baie goeie kos gewees, want dit was al so opgebreek dat jou liggaam dit maklik kon opneem. Daar is nie kaneel bygegooi nie" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Nog 'n afstammeling onthou:

"Ons het as kinders die dikmelk geëet as die room van die skottels melk afgekom het. Dit was darem nou lekker, ons het almal sommer om die bak gesit en met lepels uitgeëet - maar vir 'n ete hoor, nie vir snoep nie" (Carl Beckmann 1993:Onderhoud).

Dit herinner aan die sogenaamde "Läpelkost" van die Lüneburger Heide, waar almal om 'n skottel gesit en gemeensaam uit een bak geëet het (Doll-Hegedo s.j.:74). Winnie Schultz het ook onthou hoe smaaklik haar pa sy dikmelk geëet het:

"Die dikmelk, waarvan die room af is, het so 'n lekker suur smaak gehad. My pa het dit graag geëet, met daarby so 'n bietjie room op sy brood gesmeer, en dit was vir hom lekker - 'n ete" (1992:Onderhoud).

Nog 'n produk van dikmelk was "Dickemelkkäs", dikmelkkaas. In die Heide is dit ook "Handkäse" genoem omdat dit met die hand gevorm is. Dit is só in die Heimat gemaak:

"Der Quark wird erhitzt und im Käsebeutel (Keesbüdel) an den 'Keesbüdelstubben' gehängt zum Abtropfen. Nach einigen Tagen schüttet man ihn in eine Molle zum weiteren Trocknen. Dann wird er vermittelst eines Holzlöffels mit Salz und Kümmel durchgeknetet und nach Verlauf eines Tages mit der Hand geformt. Die geformten Käse werden auf kleine Hürden gelegt und müssen täglich umgewendet werden" (Doll-Hegedo s.j.:56).

Winnie Schultz se ma, Emma Buhr, gebore Prigge, het haar "Dickemelkkäs" só gemaak:

"Die dikmelk is warm gemaak tot dit begin klont. Dan is dit in 'n doek gegooi sodat die water kan afloop. Dit is dan in die lap buite aan die wasgoedlyn opgehang om droog te drup, of binne, met 'n skottel onder. As al die water afgedrup het, is dit uitgehaal, en dan is 'n bietjie sout en Kümmel [komynsaad] deurgeknie. Nou kon jy dit al eet, dis so op die brood gesmeer. Ons het dit Dickemelkkäs of net Käs genoem. My ma het dit partykeer ook gekook, sommer so in 'n pot, die stuk ronde kaas. Dan is hy net so geel soos gewone kaas, en dit kon jy sny. Vars 'Dickemelkkäs' en gekookte 'Käs' was die enigste soort kaas wat ons geken het" (1992:Onderhoud).

Winnie Schultz onthou verder:

"Ek het nie van sy ruik gehou as hy gekook was nie. My pa het dit ook op sy brood werk toe gekry [hy was messelaar]. En as hy huis toe kom die aand van die werk af, dan hardloop ons om daardie sakkie van hom waarin sy brood was, te kry. Almal hardloop, almal wil 'n stukkie hê. Dit was dieselfde as wat ons gekry het, maar Pappa s'n was altyd lekkerder. En hy het altyd gesorg dat hy 'n stuk brood oorhou, om vir ons terug te bring. En al het ons nie van die Kümmel gehou nie, dan was dit nog altyd iets besonder" (1992:Onderhoud).

Emma Prigge het ook "baie" dikmelkkaas vir die basaar gemaak:

"Sy het dit in sulke ronde bolle gevorm, so vuigrootte. Soos wat die mense dit koop, is dit in botterpapier toegedraai sodat hulle dit kon dra" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Dié soort kaas moes taamlik vars geëet word, anders bederf dit. Daarom is net genoeg op 'n slag vir eie gebruik gemaak. Dié kaas was algemeen bekend. Uit bostaande blyk dit dat dikmelkkaas in verskeie variasies gemaak is: heel vars sodat dit soos die kaas is wat vandag onder die naam krummelmaaskaas in die handel beskikbaar is, die "Handkäse" wat in 'n bol gevorm kon word, en die gekookte weergawe daarvan. Dit kon met of sonder komynsaad ("Kümmel") gemaak word. Julie Rabe, gebore Witte, het nog gereeld in die sestiger- en vroeg-sewentigerjare van die twintigste eeu haar eie bakkie kaas gemaak. Ook Carl Beckmann onthou sy ma se dikmelkkaas:

"My ma het dikmelkkaas gemaak, 'n sagte, wit kaas, wat ons net so vars geëet het. Jy kon hom nie sny nie" (1993:Onderhoud).

Van vars melk is baie geregte gemaak. Melksop was 'n algemene ete:

"Ons het baie melk gehad, en dikwels is daarvan melksop gemaak. Die pot vol melk word aangesit, met 'n klein bietjie suiker in, en 'n stuk kaneel. Die brood word in stukgies gesny, ingegooi en deurgeroer tot warm, dan het jy melksop" (Michen Meyer 1977:Gesprek).

Die "Milchsuppe" wat volgens Doll-Hegedo (s.j.:98) op die Heide gemaak is, is met "Buchweizengrütze", 'n soort meel, in plaas van brood gemaak. Die Vlake se melksop is blykbaar ook melkbrood genoem:

"Grossmutter [Prigge] het melk gekook, daarin brood gebrokkel, suiker, en dit daarin gegooi. Ons het dit melkbrood genoem, en dit was lekker" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Karringmelksop was nie so gewild onder die kinders nie:

"Ons het ook karringmelksop gekry. Dit was nie so lekker nie, maar ons het dit geëet. Dit was van karringmelk gemaak, gekook met vermicelli, of rys, en suiker daarby. Maar dit het nog altyd 'n suur smakie gehad" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Op die Heide is "Buttermilchsuppe" met rys, soms ook rosyntjies daarby, gemaak (Doll-Hegedo s.j.:105).

Melkrys was nog 'n gereg wat van melk gemaak is (melk met rys gekook) - "maar dit was kos, nie poeding nie" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud). Op die Heide is 'n melkrys met karringmelk - "Buttermilchreis" - gemaak (Doll-Hegedo s.j.:105). Die Vlake se melkrys het later, in meer welvarende tye, steeds op die tafel gekom, maar nou as toekos by vleisgeregte en groentes. Dié rys is dikwels onder die verebed oftewel bulsak gaargemaak. Dit is tot kookpunt op die vuur gebring, waarna dit onder die verebed geplaas is sodat dit self verder kon gaar word (Ruth Ellmann 1993:Mededeling). Dit was dus 'n vorm van wat as "haybox cooking" bekend staan. Die houer is in 'n "closeley covered vessel" geplaas (vroëer met hooi en kurkskaafsels gevul), dig toegemaak en dan gelaat om op sy eie gaar te word (Ellacott 1960:65). Dalene Ellmann (vyfde geslag) het as kind die rys wat so onder haar ouma Malchen Hörstmann se verebed gaargeword het, "bedrys" genoem (Ruth Ellmann 1993:Mededeling). Die immigrant Marie Meierhoff het haar melkrys as "'n soep" bedien (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.).

Melkkos en melksnyfels is gereeld op die Vlaktetafel gekry. Eersgenoemde is só gemaak:

"Jy neem meel, gewone meel, melk en 'n eier, en dit meng jy en maak 'n stywe deeg. Dit vryf jy dan so met jou hande, dat dit so amper deegfrummels is. As jy snyfels maak, moet jy die deeg nog

rol en sny. Dis eintlik makliker om dit so te frummel. Dan het jy die melk stadig warm gemaak, en roer die frummels geleidelik by; soos wat hy warm word, word hy ook gaar. Daar kom ook kaneel in. Dit maak jy dan so stadigaan gaar. As hy kook, is hy reg. As hy so 'n tyd lank staan, word hy dikker, dan kan jy later weer kookmelk bygooi. Vir 'n pot melk vat jy seker so 'n koppie en 'n half meel; eers meng jy die melk en die eier. Jy kan altyd bietjie meer melk bygooi as die deeg te styf is. Dan vat jy die frummels en sit dit in jou melk, jou melk moet al klaar warm wees, dan roer jy dit geleidelik by tot jy alles in het" (Anna Kohrs 1992:Onderhoud).

Melkkos kon ook gemaak word met 'n slap deeg wat by die kookmelk gevoeg is:

"'n Mens kan dit ook maak met 'n loperige deeg wat jy in die kookmelk inroer. Dan word dit ook dik; hier en daar is daar miskien 'n klontjie, maar eintlik is dit glad. Met suiker en kaneel is dit ook lekker" (Anna Kohrs 1992:Onderhoud).

Melksnysels het 'n bietjie meer moeite geverg:

"Jy moet 'n stywer deeg maak, wat jy uitrol. Dan sny jy dit in dun repies, en strooi meel tussenin, dat dit nie aanmekaar sit nie, dan sit jy dit in die kookmelk. Sodra dit kook, is dit gaar" (Anna Kohrs 1992:Onderhoud).

Marie Meierhoff het ook 'n "melksoep" met tuisgemaakte "noedels" gemaak:

"Ons etes wat Ouma gemaak het [...] was dikwels Melksoep. Die noedels was gemaak van 1 Eier, knypie sout en genoeg melk om 'n stywe deeg te maak [die skryfster het waarskynlik vergeet om die meel te noem]. Op die plank word meel gestrooi en die deeg duin uitgerol. Goed met meel bestrooi en styf oprol, nou in rimpies gesny, los geskut en in 'n trek neer sit so dat dit kan winddroog word, 'n groot pot melk met knypie sout bietjie suiker, pypkaneel. So dra as die Melk kook word die noodels liggies in gesit en laat stadig kook so vir 10 min of langer" (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.).

10.4 Vleis en vleisprodukte

10.4.1 Inleiding

Vark was die algemene vleis, met hoendervleis 'n uitsondering by 'n verjaardag of ander geleentheid. Dit was dan gewoonlik 'n haan wat geslag is, omdat die hoenders belangrike "eierfabrieke" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud) was wat vir 'n inkomste gesorg het. Eend en gans, ook kalkoen, makou en duif was verdere vleisbronne (Idi Bode 1992:Onderhoud). Wild was ook 'n vleisbron, en dit kon enigiets van waterhoenders, wilde eende en hase tot molle en bokkies wees (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Die Vlaktesetlaars was veral lief vir varkvleis. Dit was blykbaar besonder ryk, vetterige vleis wat met spek en al geëet is. Daar was baie spek aan die vleis omdat slagvarke altyd goed vet gevoer is (Idi Bode-ms. 1967:s.p.). Spek was ook kos, en niemand het sy neus daarvoor opgetrek nie.

Die Afrikaners in die omgewing het soms gegril vir die ryk vleisgeregte:

"Ons was eendag by 'n verjaardag by Neu-Eisleben, by Engelkes, toe was daar 'n groot tafel gedek, met allerhande kos. En al die soorte varkvleis, al die ryk vleis, was op daardie tafel. Ons het gekyk na die tafel met die kos, en gedink ons sien nie kans nie. Hulle het baie ryk geëet. Ons kinders het altyd onder mekaar gesê: 'Sien jy so en so het sere aan haar bene? Dis omdat hulle so ryk eet'. Hulle was lief vir hul varkvleis. Ons het hulle die 'Schweinefleisch en Kartoffeln' genoem as ons van hulle gepraat het" (Poppie Smit 1988:Onderhoud).

Gepekeld vleis is dikwels aan hake in die skoorsteen gehang, waar dit gerook is soos wat vuur in die vuurherd gemaak is. Dit kon ook net winddroog geword het, terwyl stukke gereeld van so 'n stuk vleis afgesny is om gekook te word totdat dit op is (Winnie Schultz 1992:Onderhoud). As vleis nie in bredies of sop gekook is nie, is dit in ysterpote gepotbraai (Idi Bode 1992:Onderhoud). Laasgenoemde was gewoonlik vars vleis.

10.4.2 Die slagfees

In die Lüneburger Heide was slagtyd só 'n groot geleentheid dat dit

'n "Schlachtefest" (Doll-Hegedo s.j.:50) genoem is. Nie net is vars vleis van 'n slagdier verkry nie, maar dele is gepekkel en gerook, en van ander dele is 'n verskeidenheid worse gemaak. Op die Vlakte het slagtyd dieselfde aktiwiteite behels en was dit ook 'n groot geleentheid waarby familie en vriende kom hand bysit het.

'n Lid van die vierde geslag, Ilse Ellmann, het oor slagtyd as sosiale geleentheid vertel:

"Slagtyd was vir die vroue 'n wonderlike geleentheid om bymekaar te kom, dan werk hulle somer so drie dae aaneen - heeltemal onnodig om drie dae te werk aan twee varke, maar dit was die lekker bymekaarkom. Daarom het hulle ook nie klaargekom nie, hulle het te veel gepraat!" (1992:Onderhoud).

Ook onder die afstammeling van die Hermannsburgse sendelinge/setlaars was slagdag belangrik:

"Slagdag op die plaas is 'n groot gebeurtenis" (Küsel 1992b:60).

Op die Vlakte is op dag een geslag en take afgehandel soos bloed vang, afslag en derms skoonmaak. Op dag twee is die vleis verwerk in wors, sult of pekervleis, en op dag drie is die wors gerook. Niks van die slagdier het verlore gegaan nie:

"Hulle het alles gebruik van 'n vark; daar was 'n nut gehad vir alles" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Wanneer geslag word, het almal in die omtrek 'n stuk vars vleis gekry. Dit was altyd baie welkom, omdat vars vleis net met slagtyd beskikbaar was; andersins was dit altyd gepekkelde of gerookte vleis. Ook in die Lüneburger Heide was dit 'n gebruik om vars vleis aan die bure te gee.

"Für dieses Fest galt früher schon die heute so oft vermisste 'Nachbarschaftshilfe'. Wenn das Rauchfleisch in einem Hause zu Ende ging, wurde [...] geschlachtet. Das bedeutete viel Arbeit, aber auch frisches Fleisch für die Suppe und für den Gemüseeintopf. Für das neue Rauchfleisch [...] wurde ein Schwein (auch mehrere) geschlachtet, ein Rind oder beides. Dann gab es allerlei Schlachtwürste, Suppen, Fleischgerichte, an denen sich reihum als Dank für die Hilfestellung auch die Nachbarn labten. Bis sie selber wieder schlachten mussten" (Doll-Hegedo s.j.:50).

Elke plaas het vir eie gebruik geslag. Die reël was vark, en slegs by uitsondering 'n bees. Die groot slag was gewoonlik net voor die wintermaande omdat die wors en ander produkte wat van die vleis gemaak is, dan langer gehou het. Deur die loop van die jaar is kleiner varke geslag, hoofsaaklik vir pekelvleis, en dan het die bure en familie altyd 'n stuk vars vleis gekry (Idi Bode & Arnold Kohrs 1992:Onderhoude). 'n Afstammeling het oor slagtyd geskryf:

"Daardie dae was daar nie oral slaghuise waar jy vars vleis kon kry nie, en ons moes ons vleis self voorsien. Voor die wintermaande word altyd geslag: een, of soos by ons groot gesin, twee varke, selfs soms nog 'n jong bees daarby. Een baie vet vark, wat alleen in 'n hok gehou word, en so gevoer word dat hy skaars uit sy twee lelike klein ogies kan kyk, en een waarvan die vleis nog jonk en sappig is. Die vet word uitgebraai en vir smeer op die brood gebruik, die beste vleis word van die bene verwyder om wors te maak, verskillende soorte wors. Resepte daarvoor het ons ouers uit hul tuisland, Duitsland, saamgebring. Spek en ham word ook gerook. Van die kop en pote word heerlike sult gemaak, al die orige vleis en bene word in 'n spesiale balie in pekel gelê. Ook moet vir die werksvolk gesorg word. Hulle was gelukkig by my ouers en het hulle getrou gedien en vreugde en leed saam met hulle gedeel. Gaste kon te enige tyd opdaag. Die spens is vol kos en die rye en rye verskillende wors hang aan lang stokke in die rookkamer" (Idi Bode-ms. 1967:s.p.).

Michen Meyer het onthou dat die slagvarke besonder groot varke was (1977:Gesprek). Vleisvarke was jong varke, maar die varke waarvan wors gemaak is, was gewoonlik 'n sog waarmee klaar geteel was, of 'n beer wat gesny is. In laasgenoemde se geval moes eers sowat ses tot nege maande ná kastrasie verbygaan voordat die dier geslag kon word (Ilse Ellmann 1993:Mededeling).

Onder die vroeër geslagte was daar slagters en worsmakers van beroep, maar van die boere was ook bekende worsmakers. Heinrich Heins, die seun van die Heins-immigrant wat eers by Durban Road gevestig was, was so 'n worsmaker:

"My eie vader was 'n worsmaker van beroep. Hy het sy ambag geleer by die firma Kühne & Thomas, wat vandag nog bestaan" (Minnie Punt 1989: Vraelys).

Mine Bode vertel dat nog 'n Heins, Hermann Heins, sr., ook baie bekend vir sy worsmaak was (1992:Onderhoud). Nog 'n afstammeling, Ernst Hörstmann, jongste seun van August, en kleinseun van die Fritz wat 'n leiersrol in die beginjare gespeel het, was 'n worsmaker van beroep. Hy het nog in sy tagtigerjare gereeld gehelp met die groot worsmakery vir die jaarlikse Vlaktebasaar.

Op die plase het die boere meesal self geslag, maar daar was uitsonderings:

"My pa het vertel van iemand wat rondgegaan het en geslag het, ek kan nie onthou wat sy naam was nie, dit was lank voor my tyd. Hy was 'n slagter wat dan nou op die mense se plaas gaan slag het, en hy het die hele Vlakte vol gewerk" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Ook onder die Hermannsburgse sendelingkoloniste was daar mense wat vir ander geslag het:

"Vroeër jare was daar selfs persone wat van plaas tot plaas gegaan het en vir die boere gehelp het met slag en veral met die voorbereiding van vleis en wors" (Küsel 1992b:60).

Pekel- en soutvleis

Vleissnitte wat nie as vars vleis gebruik, uitgedeel of wors van gemaak is nie, is gepekkel en daarna opgehang om winddroog of gerook te word:

"As geslag is net vir vleis, is die vleis wat nie as vars vleis uitgedeel is nie, gepekkel. Die meeste huise het maar 'n eikehoutbalie gehad. As 'n vark wat spesifiek vir vleis bedoel was, geslag is, het die bure rondom almal 'n stuk vars vleis gekry. Die res is gepekkel, en dan na twee weke word die boude en pensstukke uitgehaal. Dit word opgehang dat dit so 'n bietjie winddroog word, en dan gerook, so vir 'n paar dae, dat hy so 'n rookmaak kry. Ek weet nie of hulle vandag nog sulke lekker hamme kan maak soos daardie tyd nie. Dit was besonderse, heerlike hamme. En as dit opgeëet was, is van die been met nog so 'n bietjie vleis aan lekker boontjiesop gemaak" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Op die Buhr-plaas (Johann Heinrich-stam) het 'n ou watertenk 'n kamertjie geword waarin 'n pekeltrog gebou is. Ernst Buhr was 'n

messelaar, en hy het dit alles self gebou:

"Ons het baie water gehad, en my pa het twee geboude watertenke gehad. Eers die een, en toe het hy 'n beter tenk gebou. Die oue het hy toe 'n kamertjie van gemaak, met 'n deur, en so 'n trog gebou van sement, en daarin het ons die vleis ingesout. Die vleis het so daar bly lê in die soutwater. Dit het lank gehou. Dit is altyd eers afgekook om die ergste sout uit te kry. Dis soms ook ná 'n tyd opgehang, dan het jy die sout ham gehad, en dan is dit so gesny as dit so droog geword het" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

As daar geen wors van die vark gemaak is nie, is

"die hele vark ingesout en in die soutbalie, die pekelbalie, vir veertien dae laat lê. Daarna is die vleis uitgehaal en opgehang aan toutjies. Die los stukke vet is alles uitgebraai" (Michen Meyer 1977:Gesprek).

Om die vleis te pekel, was 'n kuns:

"Ek kan nou nog my ma sien sit, met haar knieë op 'n kussing, by 'n vleisbalie, en hoe sy vleis insout. En dit was 'n kuns, want daar het nooit 'n stuk sleg geword nie. En na twee of drie dae word die balie skuins gehou, want die water, wat nog bloederig was, word afgetap. En dan is dit weer ingesout en ingelê. Solank die vleis buite die balie was, moes een gestaan het met 'n doek, want die vleis wat gepekel moes word, mag nie 'n vlieg of 'n brommer naby gekom het nie. Maaiers het gelewe in die pekel, en dan moes die hele balie vleis weggegooi word. 'n Gat moes gemaak word, en die vleis begrawe word. Maar in my heugenis het so iets nooit gebeur nie" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Mine Bode, die "amptelike" proeër van die mengsels vir die verskillende soorte wors by die jaarlikse worsmakery vir die Philippi-basaar, het oor die pekelproses onthou:

"Ons het vir onself net in die winter geslag vir worsmaak. In die somer was dit net klein varkies; dan is dit te warm om wors te maak. Die vleisvarkies se vleis is dan dadelik opgebruik, of gerook en gesout. As ons dit vandag doen, sit ons sout, suiker en salpeter in vir die pekelwater. As jy hom baie lank wil laat

hou, dan kook jy water, sout, donkersuiker en salpeter saam, laat dit koud word. Eers moet jy die boud insout, en dan sit jy dit in die pekel. My ma het in 'n groot skottel gepekel; ons het nie 'n balie of trog gehad nie. Ek weet party mense het 'n sementtrog gehad, wat miskien in die melkkamer ingebou is. Ek weet die Heinse het 'n hele pekelkamer gehad. Die vleis is eers gepekel, dan gerook. Dit moet eers gepekel word, anders gaan dit bederf" (1992:Onderhoud).

Carl Beckmann onthou:

"Almal het 'n pekelbalie gehad, ons s'n was van hout. Daar was altyd varkvleis in die huis. Die vleis is in die pekelbalie gesout. Baie daarvan het hulle opgehang om droog te word, ook spek. Dit is dan nie gerook nie, net gepekel, en dan opgehang. Party het dit gerook, maar party het die vleis net so opgehang om droog te word, dan is daar nou stukke afgesny soos wat jy dit nodig kry. Dit is gewoonlik in die buitekamer opgehang, wat toegemaak kan word. Almal het mos so 'n kamer gehad, 'n melkkamer, en daarin is die vleis opgehang" (1993:Onderhoud).

Uit bostaande blyk dit dat vleis in verskillende houers gepekel is. Daar was die emaljeskottel, die balie en die ingeboude sementtrog. Die balie was volgens Ilse Ellmann 'n ou wynvat. Dit is staangemaak, die boonste ent verwyder en daarvan is 'n deksel gemaak. Dit is nooit dig toegemaak nie, met die deksel altyd effens skuins geplaas. Daar moes altyd 'n dun moeseliendoekie oor die deksel gegooi word. Dié is met 'n gewiggie soos 'n skoongeskuurde klip in posisie gehou. Soms is dit met 'n wasgoedpennetjie aan die rand van die vat vasgeknypt. Die belangrike is egter dat die vleis altyd deur die pekelwater bedek moes wees, anders bederf dit en kan maaiers daarin uitbroei (Ilse Ellmann 1993:Mededeling).

Wanneer 'n vark vir wors geslag is, is lewer-, met- en bloedwors en sult gemaak. Die hele vark is opgebruik. Die vet is uitgebraai vir smeer en kook, en selfs die kailings wat van die vetuitbraaiery oorgebly het, is gebruik.

Die slagproses

Dag 1

Op slagdag is een of meer varke geslag, skoongemaak en opgehang. Die vleis word eers op die tweede dag bewerk. Dit moes altyd eers 'n dag hang sodat dit kon "koud" word (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Die dag voordat die vark geslag word, kry die dier net 'n bietjie oggendkos, soms net water sodat sy ingewande nie "so erg vuil is nie" (Ilse Ellmann 1993:Mededeling). Die slagmes, gewoonlik 'n mes met 'n lang lem en 'n baie skerp punt, word ook die vorige dag geslyp. Nog voorbereiding was dat die bak waarin die bloed gevang word, reeds reg moet wees. Die sout moet in die bak wees voordat die slagaar gesteeek word sodat dit dadelik saam met die bloed geroer kan word.

Die vark word so vroeg moontlik geslag; in die winter "sodra jy kon sien" (Ilse Ellmann 1993:Mededeling). Op 'n groot vuur is 'n ysterpot met water tot kookpunt gebring. As dit 'n baie groot vark was en daar nie genoeg hande was om die dier vas te hou nie, is 'n sak oor sy kop getrek. Met 'n groot hamer is een hou op die kop gegee sodat hy bedwelmd is. Dan is die mes in 'n slagaar in die nek gesteeek. Die bloed word nou in die bak met die sout opgevang. Dit moet geroer word totdat dit koud is, anders word dit styf en vol klonte. Dit is met die hand, 'n skoon takkie of 'n lepel geroer. Mine Bode vertel:

"Dan moet jy die bloed vang, dit word gevang wanneer die vark geslag word. Daardie dae het ons nie so baie sout ingegooi nie, maar nou het ons al uitgevind dat as jy baie sout ingooi, dan stol die bloed nie. As jy dit gou wil koud hê, sit jy dit in 'n skottel water, en dan moet jy roer tot hy koud is, anders word dit styf. Met die baie sout wat ons vandag ingooi, word dit nie styf nie, en hoef dit ook nie so lank geroer te word nie" (1992:Onderhoud)

Daarna word dit deur 'n moeseliendoek gegooi sodat moontlike haartjies, bloedklonte en ander onsuiverhede kon agterbly.

Die vark is intussen op 'n sinkplaat neergesit en toegepak met sakke wat reeds natgemaak is. Daarop word kookwater gegooi:

"Die sakke moet nat wees, anders verbrand jy die vel. Daarna word die sakke nou en dan gelig en aan die hare getrek om te kyk of dit al los is" (Ilse Ellmann 1993:Mededeling).

Die hare is afgekrap met "so 'n instrumentjie, 'n skrapertjie, seker so vier duim lank" (Ilse Ellmann 1993:Mededeling). Dit was van blik gemaak met 'n "skerperige rand", maar ook nie te skerp nie, want jy moes nie die vel stukkend sny nie. Soms is ook die

oudste kombuislepels gebruik om die hare af te krap (Ilse Ellmann 1993:Mededeling). Waar hare nog nie maklik afgekom het nie, is weer sakke opgepak en weer kookwater oorgegooi. S6 is die vark dan "spierwit skoon" geskraap en aan die agterste hakskene aan 'n swingel opgehang. Dan word die binnegoed uitgehaal,

"en almal was altyd baie versigtig om tog net nie die galblaas raak te sny as die binnegoed so begin uitsak nie" (Ilse Ellmann 1993:Mededeling).

As die binnegoed uit is, is 'n "ou tafeldoek" oor die karkas gegooi. Die dier moes heeltemal bedek wees sodat vlieë en brommers nie daarop kon gaan sit nie. S6 is die karkas die nag laat hang sodat die bloederigheid kon "uitsyfer" (Ilse Ellmann 1993:Mededeling).

Op slagdag is al die voorbereidings vir die volgende dag se werk gedoen. Die derms is byvoorbeeld skoongemaak:

"Jy kon nie derms gekoop het soos ons vandag nie, jy moes dit alles skoon was, alles moes met die hand skoongemaak word" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Die derms is "uitgewas" totdat dit skoon is en dan omgedop. Dit was die vroue se werk, en dis altyd as die onaangenaamste taak beskou. Vir die verskillende soorte wors word verskillende soorte derm gebruik: die dunderm tradisioneel vir metwors, 'n groter vark se dunderm vir lewerwors (wat effens dikker is), en die dikderm vir bloedwors.

"Die derms is omgedop, uitgespoel, en weer skoongemaak. Die dun dermpies is geskraap met die agterkant van 'n mes om die glibberigheid af te kry. Vir bloedwors is die dikderms gebruik. Dit is skoongemaak en gewas en gewas en oornag in dik skoon sout laat lê. Dit bly omgedop, die binnekant van die derm kom nie aan die vleis nie. Wat binne was, kom buite. Maar die dermskoonmakery was nooit 'n lekker werk nie" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Dag 2

Op die tweede dag is onder meer verskillende soorte worse asook sult gemaak. Die karkas is van agter by die ruggraat in die helfte deurgekap, waarna dit in stukke gesny is volgens wat met die vleis

gedoen sou word (Ilse Ellmann 1993:Mededeling). In die gemeenskappe wat uit afstammeling van die Hermannsburgse sendelinge bestaan, word dieselfde soorte wors as op die Vlakte gemaak, naamlik met-, lewer- en bloedwors (Küsel 1992b:60). Op hierdie dag is die nek altyd heel gebraai:

"Hulle het altyd die nek gevat en in die oond gebraai op die dag as hulle wors maak" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

In die begin is alles met die hand verwerk.

"Alles is met die hand gemaak as ons geslag het. Ek het nou nog 'n merk op my hand waar dit deur die meul raakgegryp is toe ek klein was, en vleis in die meul moes stop" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Die wors is aanvanklik met die hand gestop:

"My ma het 'n ronde draaitjie gemaak, en die derm omgesit, en met die hand gestop: bietjies vleis deurgedruk, deurgedruk, en so gestop. Dit was 'n tydsame werk" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Verskillende dele van die vark was geskik vir verskillende soorte wors. Die lewerwors moet "wangevleis" van die vark hê omdat dit 'n ligte kleur gehad het (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud). Die bloedwors weer het van die skof se dikvet gekry.

Bloedwors

Die koue bloed word vir een dag in die buitekamer laat staan en dan op die tweede dag vir "Blutwurst" verwerk. As meer as een vark op 'n keer geslag word, word hul bloed apart verwerk:

"Ons gooi nie die een vark se bloed by die ander nie, dit is altyd apart verwerk" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Vir bloedwors word die skof se dikvet gebruik omdat dit vet is wat nie sy vorm verloor of uitbraai nie.

"Dit is 'n stywe, harde vet, wat in blokkies gesny kan word" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Verder word die rugstring se vleis gebruik.

"Dit word ook in dobbelsteentjies gesny. Jy gebruik ook sooltjies, en die tong, ook so in dobbelsteengrootte gesny" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Die speserye wat in bloedwors moet kom, is

"fyn naeltjies en 'pimento' [wonderpeper]. Sout is mos nou reeds in die bloed. Ek gooi net - en dan moet 'n mens maar proe. Dit moet lekker sout wees, en jy moet die peper en naeltjies daarin ook kan proe" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Dan word die mengsel in die skoongemaakte dikderm gestop.

Lewerwors

Lewer is maar net 'n klein bestanddeel van lewerwors:

"Mense dink as jy praat van 'Leberwurst', daar is net 'Leber' in. Maar dit is nie. Jy sit sooltjies in, en die wangevleis. Die sooltjies is nie gebraai nie, net gekook. Jy sny die vet af en kook dit. Die wangevleis weer het 'n besondere soort spek, 'n ander tekstuur, en dit moet in die 'Leberwurst' gaan. En dan maar 'n deel van die lewer gaan daarin. Dit word twee keer gemaal, dat dit fyn is, sodat dit gesmeer kan word" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Die Vlake se worsvleisproeër, Mine Bode, sê:

"Jy gebruik pensstukke vir lewerwors, ook die wange van die vark omdat dit vetterig en lig is; daar moenie donker vleis in lewerwors kom nie. Ook vleis binne in die kop, buiten die wange, gebruik jy. Dan braai jy ook van die varkvet uit, dat jy skoon vet in jou pan het, en dan sny jy daar 'n klomp uie in, en braai die uie mooi bruin. Die uievet gebruik jy, nie die uie nie, net die vet waarin die uie gebraai het. Sout en peper kom by as alles klaar gemeng is. Jy kook jou vleis en lewer apart. Dis omdat die vleis langer kook as die lewer, want die lewer moenie te hard word nie. As lewer lank kook, word dit styf. Dit moet net gaar wees, amper nog bloederig, dit maak nie saak nie. Die vleis en die lewer word dan saam gemaal, dan kom sout en peper by, en dan die uievet. 'n Mens kan dit ook in 'n dunderm stop" (1992:Onderhoud).

In Minnie Punt se weergawe vir die maak van lewerwors word die lewer nie gekook nie, maar word kookwater twee keer oor die opgesnyde rou lewer gegooi:

"Liewer Wors moet vet wees. Gebruik van die pens dele, kook tot gaar, sny vel af, braai Uie in baie vet, gooi deur sif, maal Vleis, sout pieper mixed herbs vet van Uie. Sny die rou liever in stukkies gooi kookwater oor laat staan vir halfuur, herhaal. Nou druk die liever uit en maal saam met Vleis. laat alles afkoel so dat die vet goed kan gemeng word" (Ms. 1977:s.p.).

Bloed- sowel as lewerwors moet gekook word nadat dit gestop is. In die geval van bloedwors is dit omdat die bloed nog rou is, maar vir die lewerwors is dit net om die derm gaar te maak. Dit is 'n fyn kuns om die wors te kook sodat dit nie bars nie. As jy net vir 'n oomblik jou konsentrasie verloor of wegkyk, was al jou werk verniet, want as die wors oopgebars het, is alles verlore.

"Jy kook dit in 'n pot water, maar die water mag nooit borrel of kook nie, want dan kan die wors bars" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Mine Bode sê:

"Die bloed is nog rou, dit moet nog gekook word. As dit groot, dik wors is, steek jy 'n pennetjie in om te kyk of hy gaar is. As daar nog 'n wolkie bloederigheid uitkom, is dit nie reg nie. Dit word in die pot water gekook waarin die varkvlies gekook is, waarin jy die bene afgekook het wat jy vir die sult gaan gebruik. Jy moet net sorg dat die water nie borrel nie. Vandag se bloedworsderms is kunsmatig gemaaktes, en taaiër, maar daardie tyd moes jy oppas dat die water nie te warm word nie, anders bars die wors, en dan het jy niks van jou wors nie. Dit het soms ook gebeur. Maar jy moet weet: jy moet water bygooi so gou hy begin borrel om die temperatuur dadelik af te bring. Dan staan jy met waterremmer en waterkan by. As dit gaar is, het jy dit uitgehaal. Daar moet ook reeds 'n bad water daar staan, want dit moet dadelik in die koue water sodat dit gou kan afkoel, sodat die gaatjies wat daarin gestee is, kan toetrek. 'n Mens het gewoonlik 'n ou breinaald wat skerp gemaak is, of anders 'n

stopnaald, solank dit net dun is, gebruik. Die lewerwors is gaar, dit word net vir die velletjie van die derm se onthalwe gekook. Jy sit hom in, dan sak hy ondertoe. As hy opkom, moet jy hom uithaal. Die bloedwors vat langer" (1992:Onderhoud).

Metwors

Vir "Mettwurst" is dit nie nodig om spesifieke dele van die vark te gebruik nie.

"Jy kan die hele vark gebruik, net nie so baie vet nie, anders word dit galsterig" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Vandag is die resep drie dele vark en een deel bees:

"Jy maal dit, drie skottels vark, en een skottel bees. Maar vroër het ons glad nie bees ingesit nie, dit was net varkvleis" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Die swartpeper word spesiaal vars gemaal vir metwors:

"Dit word eers warm gemaak, dan maal jy hom, want dan maal jy beter" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Die ander smaakmiddels, sout en salpeter, word in dié verhoudings bygevoeg:

"Drie hande sout, 'n handvol salpeter op 'n handvol fyn peper, 'n handvol grof gemaalde peper. Dit word alles goed deurgemeng" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Dan word geproe om te kyk of dit reg is. Bobaasproeër Mine Bode sê eenvoudig:

"Dit moet na my smaak reg wees - soos wat metwors moet proe" (1992:Onderhoud).

Die baddens vol vleis en speserye moet goed deurgeknie word:

"Jy moet hom knie, sodat die mengsel droog is; jy kan voel as hy reg is, wanneer jy kan begin stop" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Volgens Minnie Punt is net die beste vleis gebruik vir metwors:

"Net die beste dele van die Vark word geneem met 'n paar pond beesvleis vir 50 pond vleis 1 pond sout, 3 nutmegs in gerasper, saltpetre (bietjie) pieper wit, en heel pieper stop die derems taamlik styf dat daar geen wind in bly nie" (Ms. 1977:s.p.).

Breinwors

Dié soort wors is iets wat heeltemal uitgesterf het en waarvan selfs lede van die vierde geslag nie weet nie. Die maak van die breinwors is net nog 'n bewys dat letterlik niks van die vark nie gebruik is nie. Die beskrywing van Minnie Punt herinner aan die "Brägenwurst" (Doll-Hegedo s.j.:52) van die Lüneburger Heide. Dit is só gemaak:

"Neem Oats en kook gaar in die water wat die liewerwors vleis in gekook was die pap moet styf wees, neem afval stukkies vleis kan bietjie vet wees. Maal rou vleis, voeg oats by, die brein word by geroer, pieper, sout, stop derems nie baie styf nie, nou stoom die wors in pot kook water. Moet nie dit laat kook nie net so gou die water wil borrel gou anhoudend koue water by anders bars die wors, laat so prut vir 20 min. die wors word gerook en smaak baie lekker as dit opgewarem word, deur 'n pot aartappels wat gaar en afgewater is, lê die wors bo op die aartappel" (Ms. 1977:s.p.).

Braaiwors ("Bratwurst")

Volgens Mine Bode is in die begin glad nie braaiwors gemaak nie.

"Dit het eers later gekom, seker toe hulle boerewors leer ken het, het hulle hul eie gemaak. Eintlik het ons nooit wors gebraai nie. Die enigste winkelwors wat ons geken het, was Weense wors" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Die gewilde braaiwors van vandag het omtrent dieselfde verhoudings van bees- en varkvleis as metwors, plus dieselfde speserye (buiten salpeter) daarin.

Dag 3

Nadat die met-, bloed- en lewerwors gemaak is, is dit gerook. As die lewerwors en die bloedwors afgekoel het, word dit solank in die rookkamer opgehang. Die metwors moet eers een dag winddroog word. Die rokery begin dus op die derde slagdag. Baie dikwels is die

skoorsteen as rookplek ingespan:

"Ons wors is in die skoorsteen gehang, nie spesiaal in 'n rookkamer gerook nie" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Op baie plase is wors en vleis aan hake in die skoorsteen gehang en op dié manier gerook. Waar wel apart gerook is, was die rookkamer altyd eenkant en nie deel van die buitegeboue nie.

"By Oom Hermann [Heins] het hulle dit in die kamer waar hulle [met die vleis] gewerk het, gerook. Die hele kamer was dan swart binne" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Die saagsels wat vir die rook gebruik is, was van Port Jackson-bome:

"As hulle eenkant gerook het, het hulle Port Jackson-saagsels gebruik. Dit wat van die houtsaery gekom het, is bymekaar gemaak en gespaar, want niks is ooit weggegooi nie; dit kon altyd vir 'n doel gebruik word" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Eikehoutsagse was ook gesog vir rook, maar nie altyd beskikbaar nie (Ilse Ellmann 1993:Mededeling). As daar nie 'n aparte rookkamer op die plaas was nie, is in dromme gerook. Ilse Ellmann vertel:

"Jy het 'n holte in die grond gemaak en pype uit die gat uit na dromme gelei. Soms was dit net een drom, soms selfs drie. Nou het jy latjies of ysterstafies wat jy in die drom sit waaraan jy jou wors of vleis ryg wat gerook moet word. Dit hang jy in die drom. Die drom word toegemaak, maar aan weerskante word twee gaatjies gelaat sodat hitte kan ontsnap, want die wors en vleis mag nie warm word nie, anders bederf dit. In die gat sit jy kole, sit jou saagsels daarop, pak die gat toe met Port Jackson-takke en 'n sinkplaat bo-oor. Die enigste pad wat die rook kan neem, is deur die pype na die dromme. Jy hou maar dop of dit nog genoeg rook, en kan dan weer saagsels opsit, of wag tot die volgende dag en weer rook. Dit is hoekom mense gepraat het van vleis of wors wat een keer of twee keer gerook is; dit hang af van jou smaak. 'Eichenholz'-saagsels was altyd baie gewild as jy dit in die hande kon kry" (1993:Mededeling).

Oor die proses in 'n rookkamer het Mine Bode vertel:

"Jy vat van die kole wat by die vuur gebrand het. Dit sit jy op 'n sinkplaat, dan gooi jy jou saagsels daaroor, en dan maak jy die deur toe. Dit moenie te veel saagsels wees nie. En jy moet Port Jackson- of rooikrans-saagsels gebruik, nie dennehoutsaagsels nie. Die volle dag word die kamer so toegehou, die nagdeur tot in die volgende dag in. Dan laat jy dit so 'n bietjie staan, en dan maak jy weer 'n vuurtjie vir nog rook. Eers haal jy jou bloed- en jou lewerwors uit voor die volgende rook, dis net die metwors wat nog 'n keer gerook word. Baie mense hou nie van hul bloed- en lewerwors gerook nie, maar daar is ook weer dié wat dit gerook wil hê" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Nadat die rookproses afgehandel is, was die wors gereed vir gebruik. Dit is gewoonlik op stokke eenkant in die kombuis of spens gehou. Die skoorsteen was ook 'n bêreplek. Ander het dit spesiaal verpak.

"Hermann Heins het syne in botterpapier gedraai, en dan in kiste gepak, met 'n laag sout tussenin. Partykeer is dit in die skoorsteen gehang. Ouma Bode het dit so in haar skoorsteen gehang as hulle vir die huis geslag het. Dit bly daar hang, en word nie afgehaal nie - net wanneer hulle daarvan eet" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Myra Punt onthou dat haar ma, 'n gebore Augustson, onder meer ook salamies gemaak het:

"My ma het ook as daar geslag word (vark), self wors gemaak, die heerlikste salamies. Nadat dit in die skoorsteen bo die stoof gerook is, het sy dit in houtkissies weggepak tussen lae sout. Dit het nooit sleg geword nie en ook nie sout geword nie" (1989:Vraelys).

Sult

"Sülze" is van al die vleis en bene wat nie reeds elders gebruik is nie, gekook. Dit het ingesluit die kop, pootjies en rugstring. Dit is gekook tot die vleis van die bene afgeval het. Die vleisbene is met water, sout, peper, naeltjies, 'n paar lourierblare en asyn in 'n groot pot op die vuur laat staan en kook terwyl met ander werk

aangegaan is. Wanneer dit so sag is dat al die bene skoongekook is, is dit verwerk in "Sülze" (Ilse Ellmann & Mine Bode 1992:Onderhoude).

Die vel is fyn gesny en die vleis in stukkies gesny. Sommige mense maal die vel en vleis vir 'n sult met 'n fyner tekstuur. Saam met die water waarin dit gekook het, wat nou aspiek (vleisjellie) was danksy die gelatien van die bene, is dit in bakke gegooi. Die lagie vet wat bo-op gevorm het, het dit afgesluit van die lug en dus help bewaar. Dit is in skywe gesny en saam met brood geëet, maar is nooit lank gehou nie.

Bloedsop

Bloedsop, ook "Schwarzsup" en "Blautsup" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud) asook "Swartsauersup" (Irmgard Buhr 1989:Vraelys) genoem, is 'n gereg wat uitgesterf het. Vir die ouer geslagte is dit net 'n herinnering - veral ook dat dit nooit 'n gewilde gereg onder hulle was toe hulle kinders was nie.

Bloedsop is van die vars bloed gemaak wat opgevang is net nadat die vark geslag is. Van 'n gedeelte is bloedwors gemaak, en 'n gedeelte bloedsop.

"Daar was rosyntjies in, pruime ook. Ons het dit geëet, maar ons kinders het nie daarvan gehou nie. Ek kan nie onthou of daar 'n aartappeltjie ook ingekom het nie. Ons het maar net geëet omdat ons moes, en maar geëet vir die rosyne. Die res was net swart, 'n loperige, waterige sop" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Een afstammeling uit 'n geslag ná Winnie Schultz onthou die bloedsop wat sy in haar kinderjare gesien het (maar nooit geëet het nie) as iets nog minder aptytliks: die rosyntjies wat bo-op gedryf het, het vir haar soos vlieë gelyk (Nettie Mohr 1992:Mededeling). Gedroogde perskes en appelkose is ook in Swartsauersup gebruik (Irmgard Buhr 1989:Vraelys).

Swartsuursop was ook in die Afrikaanse kookkuns bekend, hoewel dit met ander bestanddele gemaak is (Dykman 1891:12-13).

Vet en kaiings

Vet is uitgebraai en in erdepotte bewaar vir gebruik in die kombuis. In die Philippi-museum is 'n voorbeeld van so 'n erdepot wat vir die bewaring van vet gebruik is.

Vet is as smeer op brood sowel as vir kosbereiding gebruik. Dit is soms ook vir platekoek gebruik deurdat blokkies vet pleks

van botter in die deeg gedruk is.

Die kailings is soms met vet gemeng om as broodsmoor, "Griebenschmalz", gebruik te word (Irmgard Buhr 1989:Vraelys).

10.4.3 Slaghuis

Slagtyd op die plase het geleidelik uitgesterf soos die gemeenskap meer welvarend geword het en dit makliker was om vleis by 'n slaghuis te koop. In die begin is vleis op 'n Vrydag van 'n slaghuis wat iewers langs die pad mark toe was, saamgebring:

"Later het ons ook by 'n slaghuis vleis gekoop. Jy het Vrydag, as daar mark toe gegaan is, by die slaghuis aangegaan om vleis te koop. Die mans wat mark toe gegaan het, het dan 'n stuk vleis vir die naweek of so saamgebring" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Daar was ook 'n slagtery wat vleis op bestelling - byna soos die "bakkewaens" vir brood - op die Vlakteplase kom aflewer het.

10.4.4 Wildsvleis

Diegene wat in die beginjare nie kon bekostig om 'n vark te slag nie - "en daar was baie" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud) - het in die winter van waterhoenders en wilde-eende geleef, en wippe gestel vir duiwe.

"Van duifies is dikwels ook 'n sagovleis gemaak, gesmoor met uie. Hulle het daarvan sop gemaak, of hulle het kerrie gemaak, of dit is bruin gemaak met uie, en om 'n lang sous te kry, het jy sago bygesit. Deur die wintermaande was waterhoenders en wilde eende baie mense se kos. Hulle is dan op die vleie geskiet. Waterhoenders is nooit gepluk nie, die hele vel is eenvoudig afgetrek. Jy het 'n snit van die nek af onder toe gemaak, om die pootjies is dit losgesny en dan is die hele vel so afgetrek. En dan het hy so 'n blouerige vleis gehad. 'n Eend se vere word afgetrek, en dit het ook baie fyner vleis gegee. Hier was families wat hulle kinders in die winter daarop grootgemaak het" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

"Duifiesop" was 'n gunsteling by baie. Wilde duiwe, verkieslik tortelduiwe omdat hulle groter as lemoenduiwe was, is gevang (gewoonlik was dit die seuns se werk om hulle in wippe te vang, of

met rekke te skiet), en daarvan is, saam met groente, sop gemaak. Die skoongemaakte duiwe is heel in die sop gekook. Duiwe was van die begin af 'n bron van vleis, en is dikwels gepotbraai (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud). Selfs nog die vyfde geslag het as kinders graag 'n gebraaide duif op die bord gekry.

Hase en bokkies is ook gejag. Eersgenoemde is "Kaninchen" genoem.

"Daar was van die Duinemense - want hulle het nog 'n ent swaarder gekry as die Vlaktemense - wat ook molle geëet het; duinemolle. Dis ook gevang, en die velletjie afgetrek, en of jy 'n konyntjie op die tafel gehad het, of 'n mol, jy moes dit geken het om die verskil te kon weet" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Die mans se jagveld was in die groot area tussen die vestigingsgebied en Strandfontein. Hulle was gewoonlik 'n paar wat saam grysbokkies, steenbokkies en hase gaan jag het.

10.4.5 Slagtyd vandag

Vandag word by uitsondering groot geslag op 'n Vlakteplaas. Van tyd tot tyd - veral voor feesgeleenthede soos Paas- en Kersfees - word hoenders, ganse, eende en kalkoene vir eie gebruik geslag, en diegene wat varke het, slag af en toe 'n vark. So te sê geeneen maak meer wors vir homself nie. Slegs een keer per jaar word 'n reuseworsmakery aangelê wanneer oor 'n tydperk van twee weke letterlik tonne wors gemaak word. Dit is vir die jaarlikse Philippi-basaar (Sien illus. 74 - 78).

Sowat twee weke voor die basaar, wat tradisioneel op die eerste Saterdag in Mei gehou word, word die eerste wors (met-, lewer-, en bloedwors) en sult gemaak. Dit is vir gebruik deur die gemeenskap self en word alles reeds in daardie week verkoop. Die Dinsdag voor die basaar word nog 'n keer wors en sult gemaak. Dit is vir verkoop op basaar dag. Die Vrydag voor die basaar word die baie gewilde Vlaktebraaiwors gemaak. Altesame word sowat 3 000 kg met-, lewer-, bloed- en braaiwors vir elke basaar gemaak (Elise Rix 1993:Mededeling).

10.5 Ander geregte

10.5.1 Inleiding

Daar is gewoonlik net een keer op 'n dag gekook, en dit was vir die aandete.

"In ons huis is daar net vir die aandete kos gekook, en dan Sondags" (Michen Meyer 1977:Gesprek).

Die aandkos het gewoonlik uit sop met aartappels of brood bestaan (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Soggens is brood en pap geëet (Mine Bode 1992:Onderhoud). Op die Heide het ontbyt gewoonlik bestaan uit "Läpelkost" wat van sowat agt snye brood gemaak is waarby kookwater en -melk geroer is totdat dit 'n dik pap was (Doll-Hegedo s.j.:74).

Op die Vlakte moes van die meisies in die huisgesin dikwels vir die ontbyt sorg:

"Dit was my werk soggens voor skool om ontbyt te maak. Ek moes eerste opstaan en vuur aanmaak. En dan pap maak, en brood en koffie, varkvet op die brood. Die botter is mark toe gestuur, net wat oorgebly het, minder as 'n pond, kon ons gebruik. Maar die vetbrood was lekker, ek is nou nog lief vir my vetbroodjie, met 'n bietjie sout en peper op. Die kinders het ook brood met varkvet op saam skool toe gekry" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Vir middagete het die boervrou gewoonlik nie tyd gehad om kos te kook nie, en is hoofsaaklik brood, soms met opgekookte aartappels en skoon spek (sonder vleis aan) daarby, geëet. Middagete op die Vlakte was presies om twaalfuur, net soos wat die gebruik in die Heide was (Doll-Hegedo s.j.:75). Saam met die brood is dikwels koue oorskietkos, soos kool, geëet (Marie Schultz 1983:Onderhoud).

Ná die eerste jare se swarkry het die setlaars, hoewel arm, genoeg én voedsame kos gehad om te eet:

"Ons het goed geëet. Ons het altyd groente gehad, kool, beet, blomkool, raap, prei, wortels - alles wat daar was. Ons vleis was meesal varkvleis, wat ons moet gesout het, en ons het ook

metwors, bloedwors en lewerwors gemaak. Die vleis is in 'n balie gesout, dan uitgevars, gebraai [gepotbraai] of gekook, maar ons het nooit baie vleis gekry nie. Maar ons het elke dag groente gehad: net wat daar was" (Marie Schultz 1983:Onderhoud).

'n Derdegeslag-afstammeling het haar kinderjare se aandete (van omstreeks 1915) só in haar geskrewe herinneringe onthou (in dié geval is brood saam met die kos bedien):

"Ma roep van die huis se kant. Ons moet darem nou kom was en eet. Die tafel in die groot kombuis is gedek, baie eenvoudig, maar oorgenoeg kos vir ons almal. Die staljong se bord met kos staan klaar vir hom op die watertenk by die agterstoep. Die tuinvolk is al lank oor die bult na hul huisies toe. Hulle is moeg gewerk en moet die volgende dag vroeg-vroeg weer inval [...] Ek hoor nou nog die lekker roer van die lang lepel in die groot teekan, waar melk en suiker dadelik saam ingeroer word. Ons gaan sit aan tafel, elkeen ken sy eie plek. Pa sny altyd self die brood, daar word gebid en ons eet" (Idi Bode-ms. 1967:s.p.).

Hoewel eenvoudige boerekos, was al die geregte altyd van vars bestanddele berei, en die tafel wat op gaste van 'n besoekende Duitse boot in 1926 gewag het, het hulle na hul ma se "vakansietes" laat verlang:

"Wieder muss die Bordkapelle bis zum Abendbrot spielen, das unsere Seeleute in seinem Reichtum und seiner Schmackhaftigkeit an Mutters reichgedekten Urlaubstisch erinnert" (Meteor 1926:148).

10.5.2 Sop en "Eintopfessen"

In die week is gewoonlik 'n sop of 'n "Eintopfessen" (Anna Kohrs 1992: Onderhoud) gekook. Die "Eintopfessen" was soortgelyk aan wat vandag 'n bredie genoem word. In talle huise was sop egter die gereelde gereg. In die Meierhoff/Rautmann-huis is gereeld boontjie- of ertjiesop bedien:

"boonjies en eertjies soep [is] dikwels bedien, gemaak van Vark vleis" (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.).

In die huis van Ernst Buhr was daar elke weekdag sop:

"Ons daaglikse kos was sop: aldag sop. Maandag gewoonlik boontjiesop. Dan het ons ook baie ertjiesop geëet, en koolsop. My pa was lief vir sop. Dan het ons nie brood by die sop geëet nie, maar aartappels daarby. Dis so in die bord sop ingeskep" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Die sop het gewoonlik nie baie vleis bevat nie. Dit is gewoonlik met 'n stukkie gerookte spekvleis gekook. Die vleis is saam met die sop geëet, en die stuk spek wat aan die vleis was, gebruik om op brood te "krap" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud). Wat oorgebly het, selfs al was dit net die gerookte vel of sooltjie met spek aan, is weer gebruik. Toe Winnie Schultz 'n kind was, het haar ouma 'n baie lekker gereg met dié oorskietspek gemaak:

"Nou Vrydae moet ek by Grossmutter by die huis bly - sy kon mos nie Engels of Afrikaans nie - wanneer my ma gaan smous. En dan het sy nou die dag vir ons gekook. Sê nou ons het boontjiesop gehad, of ertjie-sop - dit kry ook soutvleis - dan is die meeste van die vleis vir die sop afgesny. Dan het die stuk gerookte vet oorgebly. Die dik vet het jy dan ook soms so op jou brood geëet, so gekrap en op die brood gesmeer. Nou die Vrydag kook Grossmutter aartappels, en sny die spek daarby. Die skone vet, niks vleis nie, en daar kom nie botter of sous op die aartappels nie. Mensdom, dit was lekker. Ek het dit al probeer doen, maar dit smaak nie so lekker soos Grossmutter s'n nie" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Aartappelsoep was 'n staatmaker en is só gemaak:

"Aartappelsoep. stukkies spek en Uie saam liggies braai nie bruin nie, groot pot aartappels met baie water fyn kook en dan by spek en Uie roer laat weer opkook" (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.).

As daar nie in die week sop was nie, was dit 'n "Eintopfessen" (Anna Korhs 1992:Onderhoud). Die "Eintopfessen" was alles wat jy in een pot kon gaarmaak. Koolbredie het gewoonlik 'n stuk spek of vark ingekry. Dan was daar boontjiebredie, kerrie en sagobredie (uitgespreek "saghôbredie"). Vir sagobredie het jy die vleis

gebraai, dan die aartappels daarby, en dan die sago bygekook (Mine Bode 1992:Onderhoud). In die huis van die Rix'e op Jobsvlei is ook bredies gekook:

"In die week is bredies gekook, en dis saam met rys geëet. Dit was koolbredie, boontjiebredie, wortel-'stew'. Ons het altyd eers die uie en vleis apart gebraai, dan die aartappels bygesit. Die groente is eers apart gaargemaak voor dit bygesit is, soos as dit kool was, of boontjies, het ons dit altyd eers opgekook" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

Ook die mans onthou die bredies van hul jeug:

"Die bredies het spek ingehad, nie eintlik vleis nie. Hulle het daardie tyd baie meer spek geëet as vandag. As jy kool met spek daarin het, dan het jy 'n goeie maaltyd gehad, en met aartappels daarby, dan het jy lekker geëet. Hulle het van baie bredies daardie tyd geleef, en sop ook" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

By die bredies is gewoonlik rys gekook, maar as daar nie rys was nie, is brood daarby geëet. Kaapse geregte soos kerrie is ook reeds deur haar ma gemaak, het Anna Kohrs gesê (1992:Onderhoud).

Brood met tuisgemaakte wors daarop was 'n ete, hetsy die middag of aand. Die wors is egter spaarsamig geëet, en beslis nie so rojaal soos vandag nie (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Op Sondag was daar "spesiale" kos. Net soos met die kleredrag iets besonders van die rusdag gemaak is, was die kos ook meer feestelik. Omdat in die week nie juis vleis geëet is nie, was daar op Sondag vir elkeen aan tafel 'n stukkie vleis. In die huis van Ernst Buhr het die Sondagstafel só gelyk:

"Maar Sondaë se sop was 'n dun soppie met kluitjies in, 'n ligte soppie; daarna 'n gebraaide stuk vleis. In die week kry elkeen net 'n happie vleis, want ons was 'n klomp kinders. Maar Sondaë was dit altyd 'n lekker groot stuk vleis, en dan - soos ons dit genoem het - droë kos daarby. Dit was aartappels, rys, en groente, kool, wortels, slaai, enige groente" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Waar die weeksop 'n dik, swaar gereg was, was Sondag se sop lig:

"Die Sondagsop het net 'n bietjie groente in gehad, met

vermicelli, en kluitjies. Dit was 'n eier geklits, met bruismeel, en dit is dan so laat val in die sop. Ek het baie probeer om so te maak, maar my kluitjies lyk soos blomkool wat stukkend gebreek het; Mamma hare was kluitjies" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Oral is op Sondag spesiale kos gekook:

"Sondag is iets ekstra gemaak, soos braaivleis" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

Vir die ouer setlaarafstammeling is "braaivleis" nie die hedendaagse braaivleis op 'n rooster op 'n buitevuur nie, maar vleis wat in 'n pot of oond gebraai is.

10.5.3 Groente

Onder die groente was aartappel en kool die stapelvoedsel, met byna nie 'n gekookte ete sonder een van die twee of albei nie. Veral laasgenoemde is blykbaar ook 'n gewilde groentesoort onder die afstammeling van die Hermannsburgse sendelingkoloniste in Natal en Transvaal:

"Wat groentes betref, is kool 'n baie gewilde groente. Nie net word Sauerkraut daarvan gemaak nie, maar ook koolslai, kool met 'n suursous en selfs 'n heerlike koolsop" (Küsel 1992b:61).

Benewens koolsop en koolbredie is Sauerkraut dikwels op die Vlakte geëet. Dit is vandag nog 'n gewilde gereg wat saam met gerookte ham gekook word. Suurkool is gereeld in al die huise gemaak. Marie Schultz vertel hoe dit op die tradisionele manier berei is:

"Om suurkool te maak, moet jy die kool, mooi fyn gesny, met 'n houte stamper in 'n balie stamp. Soos jy die lae stamp, strooi jy 'n klein bietjie sout oor, dan stamp jy weer 'n laag kool, en as jy 'n goeie lot daar in het, sit jy 'n doekie en 'n baksteen op. Op die doek kom iets soos skimmel. Dit moet, want dan kom hy reg. Dan haal jy die doek af, was hom 'n slag uit, en sit hom weer oor. Dan skeep jy maar uit soos wat jy nodig het. Jy het nie te veel gemaak nie. As dit op is, maak ons weer, anders word dit te oud. Dit vat so veertien dae tot hy reg is. As hy so groen bo-op het, dan weet jy hy is lekker" (1983:Onderhoud).

gewoonlik is "Kümmel" (komynsaad) in die suurkool gesit. Dit kon in 'n emmer, 'n erdepot, balie of vaatjie ingemaak geword het. Boontjies is ook só ingemaak as kool nie beskikbaar was nie:

"Ma het in baie goed Kümmel gesit, soos in suurkool. Sy het die kool ingesout, soos wat dit op die tafel gesny is, het sy dit ingewerk, en dan in sulke erdepotte vasgestamp. Sy het ook groenboontjies gebruik as daar nie kool was nie. Die kool is baie fyn gesny. As die sout ingewerk is, het sy 'n 'Pummel' gevat en dit in die potte ingestamp. Dit was 'n stuk hout met 'n ronde knop. Dan het sy 'n swaar deksel opgesit, en gelaat staan. As jy dit dan kook, het jy dit eers 'n bietjie afgekook dat dit nie te sout is nie; die boontjies ook" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

'n "Gevorderde" apparaat om suurkool mee te kerf, is in die Philippi-museum te sien (Sien illus. 43 en 45). Dit is 'n houtkonstruksie met 'n lem. Die kool is dan daarvoor geskuur, en só is dit fyn gesny. Andersins is dit met 'n slag- of broodmes baie fyn gesny. As die suurkool reg is, is dit gekook met stukke sout spek, of gerookte maagstukke, of gerookte spek. Die suurkool is nie net warm bedien nie:

"Ons het dit koud ook geëet, en dit was lekker net so op brood ook" (Marie Schultz 1989:Onderhoud).

Benewens die vele geregte wat aartappels as bestanddeel gehad het, was "Puffeln" - aartappelkoekies - baie gewild. Dié tradisionele gereg word vandag nog gemaak. "Puffeln" (vandag algemeen "poefels" genoem) moes tradisioneel gemaak word van die heel eerste aartappels van die seisoen wat uitgehaal is (die sogenaamde "neue Kartoffeln"). Dit is glo omdat hulle dan op hul lekkerste smaak. Malchen Hörstmann het die maak van "poefels" só beskryf:

"Die ou mense het altyd gesê 'n mens moet vars aartappels neem, want dan het die poefels 'n lekkerder smaak. Jy neem vier tot vyf groterige aartappels en 'n middelslag ui, wat saam gerasper word. Dié mengsel moet 'n rukkie staan omdat die aartappels water trek. Die water moet afgeskep word, anders moet 'n mens te veel meel later bysit, en dan smaak die koekie te veel na meel. As die water nou afgeskep is, word 'n eier en 'n bietjie

bruismeel of gewone meel bygesit om 'n stewige deeg te maak, en sout en peper na smaak. Dit word dan met 'n eetlepel in warm olie - in die ou dae is varkvet gebruik - geskep. Dit is veral lekker saam met vars komkommerslaai, of groenslaai [van kropslaai gemaak]" (1983:Onderhoud).

Nog 'n afstammeling onthou die "Kartoffel Poffer" wat haar grootmoeder gemaak het:

"Rou aartappels fyn gerasper (gebruik die Vleis meul), gooi bitjie van die water af maal 'n Uie saam, sout, eier en bietjie meel, nou braai in diep vet bedien dadelik" (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.).

Verskeie ander groentesoorte is graag geëet.

"Eiervrug [was] ook 'n gewilde groente; dis baie geëet, ook koud op brood was dit baie lekker" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Witwortel was eweneens gewild onder die Vlakte-mense:

"Jy kon dit net so op sy eie kook, of soos soetpatats maak met suiker en kaneel, dan is dit baie lekker. Ertjiesop smaak ook baie lekker met een of twee witwortels in, saam met jou ander groente, soos nou wortel, prei, en al die res" (Marie Schultz 1983:Onderhoud).

Spinasie was nog 'n groentegereg:

"My ma was ook lief om spinasie te kook, met fyn aartappels te meng, met 'n knippie botter en peper daarby, en dit op rys te bedien met 'n geposjeerde eier bo-op. En dit was dan jou middagete, sonder vleis" (Myra Punt 1989:Vraelys).

Rooikool is vandag nog 'n gewilde groente onder die afstammelingen. Dit kan warm of as koue slaai geëet word, en word feitlik sonder uitsondering met 'n appel of twee gekook.

Patats was waarskynlik vir die immigrante aan die begin 'n onbekende groentesoort. Hulle het gou daarmee kennis gemaak, en dit was spoedig 'n gewilde voedingsbron. Die Augustson/Rautmann-familie het nie alleen patats geplant nie, maar dit ook by die sakvol geëet (Augustson-ms. 1950a:11 & 14). 'n Vierdegeslag-afstammeling onthou

patats wat in die oond gaargemaak is (Gottie Schultz 1989:Vraelys).

Witsous, wat veral oor blomkool gebruik is, is nooit met melk gemaak nie, maar met room:

"My ma het byvoorbeeld nooit haar witsous gemaak soos ons vandag nie. Daar was vars room geneem om witsous van te maak, en hoe lekker was dit. Dit is seker met 'n bietjie meelwater dik gemaak, die room word warm gemaak, net onder kookpunt gehou. Dit was heerlik, en die enigste manier hoe hulle witsous gemaak het" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

10.5.4 Droëvrugte

Droëvrugte het 'n belangrike deel van die dieet uitgemaak, en is nie alleen as "soep" (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.) geëet nie, maar het ook vir 'n broodsmoor gesorg. Gekookte, ontpitte pruimedante is daarvoor gebruik. Kaiings, wat eintlik 'n afvalprodukt was van die vet wat uitgebraai is, is met die gekookte, ontpitte pruimedante gemaak.

"en dit was 'n heerlike toebroodjiesmeer. Oma Schultz het dit so met Pflaumen gedoen" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

In die winter was "Vrugte soep" dikwels 'n ete. Dit is van droëvrugte gemaak. Minnie Punt onthou:

"In die winter was daar soms Vrugte soep gemaak, geweek vir paar ure dan gekook tot sag, taamlik water gebruik net voor bediening word kluitjies bo op gesit en laat kook met deksel op" (Ms. 1977:s.p.).

10.5.5 Kluitjies

Die kluitjies vir die vrugtesop is gemaak van 1 eier, 'n knypie sout, en genoeg bruismeel vir 'n slapperige deeg (Minnie Punt-ms. 1977: s.p.). "Klöße" was belangrik op die Vlaktespyskaart, en die gebruik om kluitjies met baie geregte, soet en suur, voor te sit, kom waarskynlik van die Heide, waar 'n verskeidenheid kluitjieresepte voorkom. In Doll-Hegedo se boek verskyn 'n hele paar resepte vir verskillende soorte kluitjies (s.j.:102-103). Ook Küsel verwys na die "Klöße" wat veral gewild met ertesop onder die

afstammeling van die Hermannsburgse sendeling-koloniste in Natal en Transvaal is (1992b:61).

Nog kluitjies - want "Macaronie e.t.c. was nooit gekoop nie" (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.) - is van brood gemaak. Dit is veral vir "hoendersoep" gebruik:

"2 dik snye brood in melk geweek, botter in die pan gesmelt die brood nie te nat nie daar in gebraai, dit lyk dan net soos 'n deeg as dit afgekoel is, 1 eier bietjie nutmeg daarby roer en lepelsvol in die sop laat opkook."

10.5.6 Slaai

Die setlaars het nie net warm kos geëet nie, maar was ook lief vir slaai. Aartappelslaai was 'n gunsteling, veral by vierings soos bruilofte. Aartappels is gekook, laat afkoel, in blokkies of "Scheiben" gesny, en dan is fyn gesnyde uie, room en asyn ingeroer:

"Asyn daardie tyd was altyd bruin, so jou aartappelslaai het ook altyd so 'n bruin kleur gehad" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Komkommerslaai en groenslaai (van kropslaai gemaak) was altyd baie gewild. Dit is veral saam met "Puffeln" geëet en was 'n maaltyd op sigself. Die komkommer is fyn gesny en met asyn, sout en peper gegeur; vir die groenslaai is 'n kropslaai opgekerf en asyn, sout, peper en room ingeroer (Malchen Hörstmann 1983:Onderhoud). Laasgenoemde het ook variasies gehad. Soms is stukkies spek daarby gevoeg:

"[Ma] het kropslaai met asyn en suiker gemaak. Dan het sy in die pan varkvet uitgebraai, dit in blokkies gesny, en dit by die kropslaai gesit" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Kropslaai was 'n immer gewilde slaai. Baie keer is 'n hardgekookte eier ook ingesny (Hilde Rix 1992:Mededeling). Sommiges het dit omtrent elke dag geëet. 'n Resep vir kropslaai was:

"My ma-hulle het 'n eier geklits, met stadig bietjie warm water daarby, nie kookwater nie, en ook 'n bietjie 'Essig' en 'Zucker', en dit is gemeng met kropslaai" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Nog 'n gunsteling was die volgende:

"Hulle het ook uie gebraai, en 'Speck' ingesny, en hom taamlik laat braai, en die spek en uie is dan ook met asyn op kropslaai gesit" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Onder afstammeling van die Hermannsburgse sendelingkoloniste was kropslaai ook gewild:

"Vroeër was slaai met room populêr. Blaarslaai is byvoorbeeld geëet met 'n roomsous waarby ook suiker en 'n bietjie suurlemoen gevoeg is" (Küsel 1992b:61).

'n Slaai van rooiboontjies is só gemaak:

"My ma het slaai gemaak van die rooiboontjies, met 'n bietjie suiker, asyn en sout" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

'n Lekkerny vir die kinders was om bedags rou stukke groente te eet terwyl hulle in die landerye gewerk het.

"Ons moes van kleins af in die tuine werk, dan het ons die koolstronk, of blomkoolstronke, geëet. Ons het ook rou groente so geëet; ons was lief om dit te doen" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

'n Ander bekende groentesoort was peperwortel:

"'Rettich', peperwortel, het ons altyd gehad. Jy het dit op jou brood gesmeer, of op die soutvleis. Louis [haar man] het dit altyd aan die rande van die lande geplant, of die rand van die vlei, waar dit nie in die pad is nie, want dit staan lank. Dit is dan fyn gemaal en in potjies gesit" (Marie Schultz 1983:Onderhoud).

10.6 Ingemaakte voedsel

Volgens een afstammeling het die gemeenskap - buiten die vleis wat gepek is en die suerkool wat gemaak is - nie soseer groente en vrugte ingemaak nie.

"Hulle het goed gebruik wat in seisoen was. Beet is gekook, en dit is by môreaand opgeëet, anders word hy suur. Ek kan nie onthou dat by ons baie ingemaak is soos by die Afrikanermense nie. As jy by hulle gekom het, het die rakke mos só gestaan. Maar dit kan ek glad nie uit die Vlakte onthou nie" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Uitjies was een van die min dinge wat ingemaak is:

"Uitjies, ja, want uitjies is al 'n week voordat jy vark slag, ingelê, want baie van die Vlak se mans, byvoorbeeld, was lief vir 'Sülze' [sult] saam met piekeluie; dit was 'n dis wat saam gehoor het" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Hulle het later by die Maleiers geleer om piekelvis te maak.

"Dit was die mootjies wat hulle so ingelê het, maar dit het hulle hier geleer, by die 'More', soos hulle gesê het. Dit is dan uitgevars, en dan is uie gesmoor, en dit dan saam met die uie gaargemaak, gevlok. Saam met Kartoffeln of rys en tamatieslaai was dit 'n algemene soort dis" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Vroeër het die setlaars dikwels rou snoek ingemaak. Volgens Ben Punt (1992:Onderhoud) is die snoek soms net so in asyn ingemaak sonder dat die binnegoed uitgehaal is. Dit is dan net so met rou uie geëet. Moontlik was dit 'n plaasvervanger vir die gewilde harings en rolmops (opgerolde haring met komkommer in die middel) wat in die Lüneburger Heide geëet is. Volgens Doll-Hegedo was harings en southarings in vroeë tye daaglikse voedsel in die Heide. Dit was van die nabygeleë Noordsee afkomstig en is geruil vir botter, room, sout, vleis "und einigen anderen ländlichen Erzeugnissen" (s.j.:36). Tot die sestiger- en vroeë sewentigerjare van die twintigste eeu het afstammelingen op die Vlakte hele vaatjies met haring of rolmops vir huisgebruik gekoop.

Konfynt is gekook van wat op die plaas beskikbaar was. Daar was nooit baie vrugtebome nie, buiten dié op die Turfhall-plaas van Willie Schultz wat 'n hand met allerlei soorte plante gehad het. In die res van die Vlakte was daar hoofsaaklik maar 'n vyeboom iewers op die werf. Daar is dus gereeld vyekonfynt gekook. Tamatiekonfynt was nog iets wat gereeld gekook is, en dan is van tyd tot tyd konfynt gekook van aangekoopte vrugte:

"Vye en tamaties het jy self gehad, en dan het jy nou konfynt gekook van wat jy dalk af en toe goedkoop kon koop. Waatlemoenkonfynt - dié is gekook, dan het die kinders die prikwerk moes doen, met spesiale handgemaakte prikvrkies. Ook die seuns moes saans gesit en prik het. Daarin is groen gemmer gesit. Maar soos appelkooskonfynt, dié het jy klaar gekoop" (Mine Bode 1992:Ondehroud).

Dié waatlemoenkonfyntstukke was 'n tipiese Kaapse gereg wat die Duitsers hier geleer maak het. By die eerste landboutentoonstelling wat die immigrante in 1892 gehou het, is daar reeds gepiekelde produkte uitgestal. Net een van die drie kategorieë vir ingemaakte produkte is deur 'n Duitser gewen - vir blatjang. Dit was ook iets wat die Duitsers aan die Kaap geleer het omdat dit nie 'n tradisionele Duitse gereg is nie, maar uit die Maleise kookkuns kom.

Vir sy drie flessies blatjang het E.H. Behn 'n prys van vyf sjieling gewen. Die ander twee kategorieë is deur die Afrikaners van Vaderlandsche Rietvlei gewen: vir drie flessies piekels het W. Smit, jr., die eerste prys ontvang, so ook vir drie flessies ingemaakte vrugte, met W. Smit, sr., wat die tweede prys verower het (SAZ 13/4/1892).

Die susters Idi Bode en Fidi Schultz onthou hoe hul moeder "akrikkeltjies" (klein arikreukels wat nader aan die strand is) en "perdekuile" (die groot arikreukels wat met laagwater dieper die see in van die rotse gepluk kan word) ingemaak het in flesse: dit is in 'n sak by Strandfontein versamel, gekook en skoongemaak, en dan gemaal en in flesse in asyn bewaar. Dit is as slaai met fyn gekapte uie daarby geëet.

'n Susterskind van hulle, Ilse Ellmann, onthou hoe dit in haar jeug gedoen is:

"Ons het 'n 44-gellingdrom driekwart vol arikreukels gemaak, dan word twee of drie emmers seewater daarin gegooi, nat sakke bo-op gesit, en so is dit gaargemaak, met 'n vuur onder die drom. En dit was nie eers moeite om soveel bymekaar te maak nie. Jy het dit in die skulp gekook. Mamma se vleismeul het altyd saamgegaan [Strandfontein toe], en hy het oortyd gewerk. Dit is gemaal en met uie en asyn so 'n visslaai van gemaak. Dit is ook ingemaak met asyn in flesse, maar dan mag daar nie uie bygekom het nie; dit sny jy eers in soos jy dit gebruik, wanneer dit geëet word,

anders laat die ui dit gis" (1992:Onderhoud).

Groente soos beet is gerasper en in asyn in flesse ingemaak. Die Turfhall-Schultze veral het hul "Rettich" (peperwortel) ingemaak. Dit is dan soos mosterd op brood gesmeer, of as bykos by vleis geëet.

10.7 Poedings

Die poedings was gewoonlik jellie en vla, gestoofde droëvrugte, gebakte poedings soos broodpoeding, en by baie spesiale geleenthede koekstruif. Oor die algemeen is poeding net vir spesiale geleenthede gemaak.

"Broodpoeding was meer algemeen, en dit het ons meesal in die winter gekry. Jy neem brood, konfyt, eiers en melk. Klits laasgenoemde twee saam, daarin sit jy die broodbrokkies wat met konfyt gesmeer is, dan botter oor, en bak dit in die oond" (Anna Kohrs 1992:Onderhoud).

Nog 'n afstammeling onthou:

"Nagereg was gewoonlik 'jelly en custard', en droëvrugte wat self gekook geword het. Die jellie was altyd rooi" (Winnie Schultz 1989:Vraelys).

In Myra Punt se ouerhuis was die poeding gewoonlik koekstruif en jellie:

"My moeder het nog jellie gemaak van 'n soort droë seewier wat sy in water week, dan voeg sy suiker by, en dit het die heerlikste jellie gemaak. Daar was net twee kleure, geel en rooi. Vla was ook algemeen" (1989:Vraelys).

'n Gewilde tradisionele nagereg was grutte, "Grütze" - deur een afstammeling "Gritze" gespel. Die Vlakteweergawe is gemaak van swart druiwe. Volgens 'n gesaghebbende boek oor die wêreld se bekendste nageregte is grutte oorspronklik afkomstig uit Noord-Duitsland en Denemarke. Die naam kom van grutte, 'n soort meel. Dit was oorspronklik die arm man se kos en gemaak met bessies wat in seisoen was. Grutte het as 'n streekkos van Noord-Duitsland en Denemarke ontwikkel. Dit het mettertyd van 'n hoofgereg in 'n nagereg verander met semolina of sago wat die grutte vervang het.

Dit word met melk, room of effens versoete geklopte room voorgesit (Great desserts 1983:82). Só is dit op die Vlakte gemaak:

"Jy kook die druiwekorrels in water, druk dit deur 'n vergiettes sodat die pitte en doppe agterbly, plaas die sous terug in die pot en verdik met sago en bietjie 'maizena'. Dit was 'n nagereg, en is bedien met melk" (Irmgard Buhr 1989:Vraelys).

Ilse Ellmann onthou dat dit ook met room bedien is, en dat dit later selfs met 'n bietjie swartbessiejellie styf gemaak is.

Omdat karringmelk volop was vanweë die bottermakery was 'n gestolde karringmelkpoeding ook gewild. Dié "Buttermilchpudding" is só gemaak:

"Met 'Zitronensaft' en ook gerasperde skil van die suurlemoen, en suiker, en dan het jy dit laat stol met 'n jellie - 'n baie verfrissende poeding, veral op 'n warm somersdag" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

10.8 Koek

Die vernaamste koek wat die Vlaktesetlaars geken het, was platekoek, ook botterkoek, "Plattekuchen", "Butterkuchen" en in Platduits "Plótenkauken" genoem (Idi Bode & Winnie Schultz 1992:Onderhoude). Dit was 'n luukse en is net by spesiale geleenthede gebak:

"Daar was nie vreeslik baie koek nie, omtrent net met Kersfees. Buiten platekoek het my ma soms sulke koekies met rosyntjies gemaak, wat so met lepels op 'n plaat geskep is" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Platekoek het as basis 'n suurdeegdeeg, en dit is in die begin ook met aartappelsuurdeeg gemaak. Dit was, soos Marie Schultz sê:

"maar brood, net soet, met room. Hoe meer room, hoe lekkerder, en dit het ons self gehad" (1983:Onderhoud).

Platekoek is een van die tradisionele Heidegeregte wat op die Vlakte voortgeleef het. Dit was ook bekend aan die afstammeling van die Hermannsburgse sendelingkoloniste. In dié gemeenskappe was "Butterkuchen" die gunstelinggebak en is dit vandag nog gewild

(Küsel 1992b:59).

Platekoek is vroeër op verskillende maniere gebak, afhange van wat beskikbaar was, soos botter of vet, en suiker of klapper. In die algemeen sê die ouer mense vandag se platekoek is heeltemal te ryk; dit moet 'n droër koek wees. Die rede is dat vandag so rojaal met bestanddele soos suiker, room en botter omgegaan kan word. Een afstammeling vertel hoe die platekoek uit haar jeug gemaak is:

"Ons s'n het geen room opgehad nie, net botter. Mamma het ook iets wat sy genoem het 'Kamunk' ingesit. Dit was sulke pitjies, en is partykeer fyngemaak. Dan het ons dit so in 'n lappie ingesit, en fyngekap. Ons het net vir die apteker vir 'Kamunk' gevra, en dan het hy geweet wat dit is. Na ons Mamma dit laat rys het, het sy met die duim so gedruk, en dan die botter daar ingesit, en suiker, en kaneel bo-oor" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Dit is moontlik dat dié "Kamunk" kardamomsade was. In die Maleise kookkuns is karamonkkoekies bekend (Williams 1988:80). Karamonk is 'n wisselvorm vir kardamom, en dit is moontlik dat die setlaars die "karamonk" in "kamunk" verander het. Of nulle dié spesery reeds in Duitsland geken het, is onbekend. Speserye van die Ooste was reeds in Noord-Europa in gebruik vanweë handel via die "Karawanenstrassen" (Doll-Hegedo s.j.: 118). Kaneel is byvoorbeeld op die Heide as smaakmiddel gebruik. Kardamom word egter nie genoem nie. 'n Mens kan dus die afleiding maak dat, net soos die geval met kerrie en blatjang, die setlaars hiermee nog 'n Kaapse geur in hul kookkuns gebring het. (Dit is waarskynlik vanweë die kontak met Maleiersmouse wat graag met hul feestye tradisionele koekies aan die setlaarafstammeling gegee het - 'n gebruik wat vandag voortleef.)

Nog 'n variasie van platekoek het nie net room nie, maar ook klapper opgehad:

"My 'Butterkuchen' is nie so ryk soos vandag s'n nie. Ek sit maar net suiker en room op, maar nie so baie nie. My suster Dorothe het ook gemaak met klapper oor. Sy het dan suiker en klapper en room oorgegooi, op dieselfde suurdeegbasis onder" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Volgens Idi Bode het hulle soms vir "vieruur" (middagkoffietyd) platekoek met vet pleks van botter gekry.

"Die platekoek het variasies gehad: met room, met suiker, of met vet. Die een met suiker is ook 'Streuselkuchen' genoem omdat die suiker so bo-oor gestrooi was. Party het suiker en 'n bietjie pypkaneel oorgestrooi, dan ruik hy darem lekker. Vandag se botterkoek is eintlik 'n luukse-namaaksel. Daardie tyd s'n het dit baie hoër gerys, en ons het nie so baie room en botter gehad om oor te gooi nie" (1992:Onderhoud).

Omdat platekoek die enigste soort koek in die Heide was, is dit "Hochtidskauken" genoem omdat dit ook by bruilofte voorgesit is (Doll-Hegedo s.j.:114). Vir feesvierings op die Vlakte is gewoonlik "berge" platekoek gebak. Die twee susters Idi Bode en Fidi Schultz onthou veral die koek wat die tafels by die halfeeufees in 1933 laat kreun het (1992: Onderhoude). Marie Schultz weer het vertel van die "berge botterkoek" wat vir die Vlaktebasaars gebak is (1983:Onderhoud). Idi Bode onthou hoe haar skoonmoeder en dié se susters bymekaargekom het om hul deel vir die basaar te bak:

"My skoonma, Ouma Bode, en haar suster, Ouma Rabe, en die ander suster Emma, sy was getroud met 'n Engelsman, Paskin, het 75 pond meel uitgebak. Die drie susters het dan gekom vir die dag en gebak en gebak, en dit lag en gaan tekere. Hulle het deur die dag vier maal geknie, ek sien hulle nog staan. Van die eerste kon ons geëet het, die res was alles vir die basaar. En alles in 'n klein houtstoof" (1992:Onderhoud).

Erika Kohn het op haar dag net so baie 'Butterkuchen' vir die basaar gebak. Daarvan is al in die week voor die basaar verkoop, en as jy in die Kohns se huis op Montague's Gift, Strandfonteinweg, ingestap het, het die "Butterkuchen" gestaan van die stoepdeur af dwarsdeur die huis tot in die sitkamer. Haar grootmaatresep vir een baksel (met droë suurdeeg) was:

"Neem 'n 2,5 kg sak wit koekmeel, en verdeel dit in twee bakke. Gooi nou 'n handjievul suiker oor elk, en 'n bietjie sout, en meng dit deurmekaar. Gooi vier teelepels suurdeeg en een teelepel suiker in 'n bietjie loutwarm water, en laat staan 'n rukkie. Intussen moet jy melk en botter op die stoof in aparte potjies warm maak - so 'n kwart kilogram botter en genoeg melk

om van die meelmengsel 'n deeg te maak. Wanneer die suurdeeg gerys het, gooi dit by die meel, en daarna die melk, wat 'n bietjie koue water by moet kry sodat dit nie te warm is nie. Roer dit met 'n houtlepel deurmekaar, en voeg dan die gesmelte botter daarby, sodat dit 'n pap deeg vorm. Laat dit rys - dit hang af hoe warm jou kombuis is, maar gewoonlik duur dit so driekwartier. Smeer die plat panne met varkvet of botter uit, druk jou hande in 'n bietjie van die gesmelte botter, en druk die homp deeg in die pan geleidelik met jou hande uit totdat dit oral ewe dik is. Daarna moet dit weer rys, weer na gelang van die warmte in jou kombuis. As dit nou klaar gerys het, moet die rande met die vingers geknyp word sodat dit 'n mooi randjie vorm. Sit dan klontjies botter oral oor die deeg en strooi weer suiker oor. Bak dit in 'n voorafverhitte, baie warm oond [220 grade C] vir so tien minute tot 'n kwartier of tot die koek mooi goudkleurig begin raak. As dit 'n bietjie afgekoel het, gooi lekker dik plaasroom en weer suiker oor (as die koek nog te warm is, loop die room te veel), en sit dit weer in die oond. Net 'n rukkie, tot die room en suiker 'n lekker kors gevorm het. Dan - 'raus damit!' en lekker eet!" (Erika Kohn 1983:Onderhoud).

'n Resep van nog 'n bobaasbasaarbakker, Linda Engelke, in effens kleiner maat, gebruik moderne kitsgis:

"Jy neem 250 g botter of margarien, sny 'n kwart daarvan af om jou hande mee in te smeer. Smelt die res met 'n liter melk. Neem 6 koppies koekmeel (hoogvol), 1 teelepel sout, 10 g kitsgis, 6 handevol suiker (nie te groot nie). Gooi al die droë bestanddele in 'n bak. Maak 'n holte in die middel, en gooi louwarmmelk en margarien in. Maak dit aan met 'n lepel. Laat rys die skottel driekwart vol. Verdeel in panne - na gelang van die grootte van jou panne, kan jy 'n hele klomp uitkry. Smeer jou hande in met die margarien. Neem die hompe deeg en druk plat in die pan. Laat rys. Die oond moet aan wees op 220 grade C. Laat die pannetjie gelyk vol rys, druk dan klonte botter in deeg en strooi dik suiker oor. Bak ligbruin - so vir tien minute op die middelste rak. Gooi nou weer dik room (sowat 'n week oud) en weer dik suiker oor, en sit terug in die oond. Sodra dit borreltjies maak, moet jy dit uithaal" (Linda Engelke 1992:Mededeling).

Naas "Butterkuchen" was die tweede mees algemene koek "jamtert". Dit het later algemeen geword, en was waarskynlik ook iets wat aan

die Kaap geleer is.

"'Butterkuchen' was die algemene koek, en dan ook later jamtert. Ek weet nie, dis seker maar hier geleer. Dit het 'n kors onder gehad, en dan 'n laag konfyt, en dan gedraaide deeg bo-op. Dit was rond, of in 'n pan, hang af wat jy gehad het om dit in te maak" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Nog 'n tradisionele soort koek was appelkoek wat met geklitste room geëet is. Idi Bode het in haar herinneringe oor die Vlaktebasaar in die twintigerjare geskryf hoe graag die gaste op die skool se stoep gesit het waar hulle koffie en "Apfelkuchen mit Sahne" geniet het (Idi Bode-ms. 1967:s.p.). Een afstammeling het ook onthou van die "heerlike suikerbrode" wat haar ma gebak het (Myra Punt 1989:Vraelys).

Die staatmakerkoek wat Julie Rabe gebak het, het 'n broskorsdeeg gehad. Sy het dié koek ook "Streuselkuchen" genoem omdat jy 'n deel van die deeg en suiker bo-oor strooi. Sowat tweederdes van die deeg is in 'n platekoekpan gedruk, dan word dit gesmeer met konfyt en word die res van die deeg bo-oor gerasper. Dit word gebak en met strooisuiker besprinkel wanneer dit uit die oond kom.

'n Snoepery vir die kinders was vetkoekies. Dit is egter, anders as die Afrikaanse vetkoek, in suiker en meel gerol. Dit is met 'n deeg soos dié vir "Butterkuchen" gemaak, dus 'n "Hefeteig". Dit is in bolletjies gerol en dan in kokende varkvet met 'n bietjie visolie in gebraai. As dit uitgehaal word, word dit op 'n plaat wat met meel en suiker bestrooi is, gerol terwyl dit nog warm is (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude).

Die Afrikaners se boerbeskuit was nooit iets wat bekend was onder die Vlake-Duitsers nie. Hulle het wel gedroogde beskuitjies geëet wat hulle "Zwieback" genoem het. Uitgedroogde "Butterkuchen" is ook "Zwieback" genoem. Dit is gewoonlik gemaak wanneer daar "Butterkuchen" oorgebly het. Om te verhinder dat die koek sleg word, is dit in die oond uitgedroog. Omdat dit so min suiker en botter opgehad het, was dit dus eintlik gedroogde brood. Dié "Zwieback" was ook 'n belangrike voedsel vir babas. Volwassenes het "Zwieback" met koffie geëet deur dit daarin te doop, en dit is "glad nie as onmanierlik" beskou nie (Fidi Schultz 1993:Onderhoud). Haar suster vertel:

"Ek het self ook 'Zwieback' gemaak: sê nou maar jy het baie 'Butterkuchen' gehad, en dit was iets wat gou geëet moes word, en daar bly oor, dan sny jy dit in stukke, sit dit op 'n plaatjie, spat dit 'n bietjie nat en droog dit uit in die oond. Dit moet jy in die koffie doop, want dis te hard om te eet" (Idi Bode 1993:Onderhoud).

10.9 Kos vir spesiale geleenthede

10.9.1 Bruilofskos

By troues is "spoggerige" kos gemaak. Omdat die troues altyd op die bruid se plaas gehou is, het die vroue van die omgewing saamgestaan om die kos te maak.

"My ma het baie vir troues gewerk. Dit was nie altyd gekookte kos nie; daar was ook koue, gesnyde vleis, koek en toebroodjies. Ek kan onthou hoe my ma gekook het toe my peettante Alwine met Julius Meyer gaan trou het. Die potte kos het so gestaan, en die tafels was gelaai. Dit was buite in die waenhuis, wat oop was" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Erna Ohlhoff onthou die koek wat daar was:

"Daar was baie handtertjies. Dis gemaak van 'n deegsirkel wat toegevoeg is dat hy soos 'n halfmaan lyk, met 'n teelepel konfynt binne-in. En daar was later klein koekies in bakkies, en groot konfytterte. Dié tert was altyd die meeste - dit was 'n deegkors met konfynt, en dan tralies bo-oor. En 'Butterkuchen', dit het my ma altyd gemaak. En nog iets wat later baie gewild geword het, was konfyntrolle. Ek was seker maar agt jaar oud, toe trou twee broers met twee susters, net 'n paar weke uitmekaar. En my ma en Edie se ma [hul moeders was self twee Punt-susters wat met twee Rix-broers getroud is] het vir elke troue een hele dag lank konfyntrolle - ons het van 'jamrolls' gepraat - gebak. Ek glo hulle het sestig gebak vir elke troue. Almal het toe mos baie eiers gehad. Daar was ook sponskoeke, wat ons 'sandwich-koeke' genoem het. Dit was soos sponskoeke, maar net meer stywerig, met versiersuiker oor, maar nie so baie nie, net 'n dun laagie, en versier met 'hundreds 'n thousands'" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

10.9.2 Kos vir Kersfees

Met Kersfees het die tafels, volgens alle getuienis, gekreun onder die kos. Selfs in die moeilike tye was daar met Kersfees oorgenoeg kos omdat die groot families almal saam geëet het en gebring het wat beskikbaar was. Dit was verskillende soorte oond- of potgebraaide vleis en 'n hele aantal soorte groente, slaai en poeding soos jellie en vla en koekstruif. Kersdag was tradisioneel 'n familiefees, met almal wat vir die dag bymekaar gekom het en elkeen sy deel aan die kosvoorbereiding gedoen het. Daar was vleisgeregte soos varkvleis, hoender, eend, kalkoen, skaap en bees, met baie groente, en ook boerekos, soos geelrys met rosyne. Laasgenoemde gereg is waarskynlik vanweë die kontak met Maleiers geleer ken en van toe af gemaak (Myra Punt & Irmgard Buhr 1989:Vraelyste).

Twee soorte koek was besonder en is net met Kersfees gebak. Die een was 'n vrugtekoek met droëvrugte:

"Met Kersfees het ons gewoonlik ook vrugtekoek gehad. Solank ek kan onthou, elke Kersfees. Dit is tuis gebak, met rosyne, en dis versier met 'n bietjie 'icing', en bo-op is altyd ook nog neute gesit" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Ook is "Lebkuchen" gebak. Dit is met heuning en speserye gebak, en het 'n besondere geur gehad (Mine Bode 1992:Onderhoud). In die Heide was Lebkuchen, ook "Honigkuchen" genoem, baie gewild, veral omdat dit met die besonderse "Heidehonig" gebak is (Doll-Hegedo s.j.:118-119). Navorsers is dit nog nie eens waarvan die naam "Lebkuchen" kom nie. Sommige beweer dat dit oorspronklik "Lebenskuchen" was. Op die Heide het die mense daaraan geglo dat die "Heilzauber" van die heuning in die "Honigkuchen" vir die mense "Kraft" en "Schutz" sou gee teen die "unheilschwangeren Nächten der Mittwinterzeit" (Doll-Hegedo s.j.119). Die midwintertyd het in Noord-Europa natuurlik saamgeval met Kersfees en die gebruik dat "Lebkuchen" met Kersfees gebak moes word, kom dus daarvandaan.

10.9.3 Paasfees

Die Vrydag voor die Paasfees, "Karfreitag", mog geen vleis geëet word nie, slegs vis. Dit is 'n tradisie wat vandag nog in Vlaktehuse gehandhaaf word. Die vis kon op verskillende maniere voorberei word. 'n Algemene dis was om gekerriede piekelvis te

maak, omdat dit 'n paar dae kon hou danksy die asyn in die sous. Dié visbereiding is waarskynlik ook by die "More" geleer.

"Die viskarre het ook daardie jare in die Vlakte 'n paar dae voor die tyd omgekom, want hulle het ook al geweet dat almal op dié dag vis moet eet. Maar as daar nou nie een op ons plaas omgekom het nie, het ons blikkiesvis gevat, en frikkadelle gemaak daarvan. Of soms het ons ook 'n visslaai van die blikkiesvis gemaak. Dan sny jy fyn uie daaroor. Ons het dit op die brood ook geëet" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

10.10 Drank

Die Duitsers was bekend vir hul liefde vir sterk koffie. Idi Bode en Fidi Schultz onthou byvoorbeeld die sterk koffie wat hulle vir die grootmense moes maak op 'n Sondagagtermiddag wanneer daar kuiergaste was. Ook by geleentheid van die halfeeufees in 1933 onthou hulle die honderde kanne sterk koffie wat geskink is (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude).

Die Heide-navorser Wilhelm Bomann skryf dat die Heidjern hul eie koffie gebrand het. Hoewel dit koffie genoem is, is dit nie uit koffiebone nie, maar van rog en sigorei gemaak. "Bohnenkaffee" is nooit vroeër geken nie (Doll-Hegedo s.j.:132).

Hoewel die setlaars op die Vlakte self rog gesaai het, en hulle waarskynlik bewus was van die 1877/78-setlaar Corsebeck wat op Muldersvlei uiters suksesvol was met sigorei-aanplantings (Hellberg 1954a:98), is dit nie bekend of hulle in die beginjare dié rog/sigorei-mengsel as koffie op die Vlakte gebruik het nie.

Een afstammeling het wel vertel hy onthou dat koffiebone self gebrand en gemaal is toe hy 'n kind was:

"Dit is eers gebrand en dan gemaal. Dis in 'n pot gebrand. Eers is natuurlik die vuur aangemaak in die herd, en dan is die bone in die pot gegooi. Dit is mos rou. Dit moet brand tot dit swart is, en dan is dit gemaal" (Carl Beckmann 1993:Onderhoud).

In sommige gevalle is nooit baie suiker by die sterk koffie gedrink nie. Dit is waarskynlik maar omdat daar in elk geval nie so rojaal met suiker omgegaan kon word nie:

"My oupa het nooit suiker gebruik nie, net altyd 'n bietjie melk in sy koffie, niks verder nie. Ons hele familie het gevolglik

nie baie suiker gebruik nie; ek self drink baie min suiker, eintlik glad nie" (Carl Beckmann 1993:Onderhoud).

Van hulle was lief om koffie en melk saam warm te maak. Dit was veral as van die oggend se koffie oorgebly en koud geword het. Dit is dan weer vir die vieruurkoffie gebruik, maar dié keer is dit in 'n potjie gegooi, met melk daarby, en saam opgekook. Willi Rabe, jr., lid van die derde geslag, was veral lief daarvoor om sy vieruurkoffie só te maak.

By feesgeleenthede soos 'n bruilof is altyd 'n vaatjie bier by Ohlson se brouery in Nuweland gekoop (Ben Punt 1992:Onderhoud). Daarvan het net die mans gedrink. In die Philippi-museum is 'n aantal porseleinbierbekers wat immigrante uit Duitsland saamgebring het, asook enkele "Schnapps"-glasies (Sien illus. 79 - 80).

Mans het ook graag 'n soetwyn gedrink wat "Worcester-Hock" genoem is. Dit is ook "Tiekie-Hock" genoem omdat 'n mens 'n groot glas daarvan vir 'n tiekie kon kry (Ben Punt 1992:Onderhoud). Daar word ook vertel van 'n man wat gereeld die oggend voor hy moes vark slag moed gesoek het en twee glase Worcester-Hock afgesluk het voordat hy die slagmes optel (Ilse Ellmann 1993:Mededeling). Die Worcester-Hock is in erdekanne of -kruike gekoop.

By geleentheid is ook soms self bier gebrou en wyn gemaak. Ilse Ellmann sê sy weet nie of die hops vir die bier by Ohlson in Nuweland gekry is nie, maar dat dit waarskynlik is. Een immigrant het 'n wynstok of twee gehad en van sy druiweoes 'n paar bottels wyn gemaak. Soms is 'n paar paraffienkiste vol druiwe gekoop en daarvan is wyn gemaak. Volgens wat sy gehoor het, was dié wyn dikwels vrank (Ilse Ellmann 1993: Mededeling).

Vroue en kinders het by feesgeleenthede gemmerbier of "lemon juice" wat vir die geleentheid gemaak is, gedrink. Eersgenoemde is in emaljeskottels of -emmers aangemaak, waarna dit in bottels gegooi is. Dit is met vars of droë gemmer gemaak. Laasgenoemde is met suiker gekook tot 'n stroop. Dit is met water verdun om gedrink te word (Ilse Ellmann 1993: Mededeling).

10.11 Lekkernye vir kinders

Lekkers en koeldrank was 'n aardigheid wat so te sê net met Kersfees en "as jy gelukkig was" op jou verjaardag gesien is. Tot die vierde geslag het maar min kinders lekkers geken. Koeldrank het hulle gekry as hulle "gelukkig" was en hul ma 'n emmer gemmerbier

vir hul verjaardag gemaak het, of vir Kersfees. Andersins, as hulle dors was, het hulle water gedrink (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Mine Bode onthou:

"Kersfees was die enigste tyd dat daar koeldrank gemaak is, en dit was gemmerbier. En lekkertjies het ons ook nooit in die jaar gekry nie" (1992:Onderhoud).

Met Kersfees het die kinders by die kerk elk 'n sakkie lekkers gekry, en dit is soos goud opgepas, en "baie stadig" gesuig, want dit moes lank hou. In die sakkie was koekies, wat iets besonders vir die kinders was, omdat hulle so min koekies gekry het:

"Ons het klein koekies daarin gekry, partymaal rondes, of vierkantig. Daar was ook neute in. Veral een koekie was die lekkerste vir ons almal, dit het so 'n harde lekker bo-op gehad, dan het jy die koekie rondom stadig afgeëet, tot net die lekker oorgebly het" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Ilse Ellmann onthou die geleentheid wat hulle lekkers vir 'n tiekies - by 'n ouer of grootouer gekry - by Johnson se winkel kon koop:

"Vir 'n tiekies het jy 'n klomp lekkers in so 'n bruin kadoesie gekry. En dit moes lank hou, want jy't geweet jy gaan nie gou weer 'n tiekies hê om uit te gee nie. Daar was nie sulke verpakte lekkers soos vandag nie. Dit was alles los lekkers, in flesses. Jy kon kies wat jy wou hê. Daar was bont lekkers, harde suiglekkers, pepermentlekkers. Ek onthou een pepermentlekker, 'n swarte met 'n strepie in. Hy was so sterk, almal het geweet as jy een eet, want jy het elke paar tree eers gaan staan om jou mond agter jou hande koud te blaas" (1992:Onderhoud).

10.12 Veldkos

Met die setlaars se koms was baie veldkos blykbaar op die Vlakte beskikbaar - die nuwelinge moes net eers uitvind wat eetbaar was. Komend uit 'n kultuur waar hulle daaraan gewoond was dat eetbare plante in die natuur groei (Doll-Hegedo s.j.:8), het hulle dit seker gou vasgestel. Daar word geen verhale oorvertel van noodlottige proefnemings nie, dus kan 'n mens aanvaar dat daar nie so iets was nie. Daar was wel 'n keer toe Kapenaars siek geword het

en dit verbind is aan die skilpadbessies wat die setlaars aan hulle verkoop het.

Die botanikus Thode beskryf in sy artikel in pastor Wagener se Volkskalender (1888) onder meer dié skilpadbessie. Dit was een van die bessiesoorte wat vroeg al deur die pioniers versamel is om aan die stedelinge te verkoop vir 'n inkomste (Marie Schultz 1983:Onderhoud). Maar toe word van die kopers siek. Dit is met die bessies verbind en dit was die einde van die bessieboerdery (Marie Schultz 1983:Onderhoud). In 'n artikel in die Argus van 27 Februarie 1933 word daarna verwys:

"They then found a berry which the children picked and which was sold in Cape Town. A few people, however, who fell sick after eating some of these berries, spoilt the trade."

Dit moes 'n toevalligheid gewees het, want die immigrante op die Vlakte het voortgeëet aan die bessies. Vir hulle was dit 'n voedsel. Nog later, toe voedsel meer geredelik beskikbaar was, het setlaarskinders dit steeds as veldlekkerny geëet (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Volgens Thode het dié struikie, anders as die meeste ander fynbosgewasse wat gewoonlik "in bunter Mischung untereinander" gestaan het, in digte groepe gegroei, wat dit natuurlik makliker gemaak het om te oes. Die bossie het in die sandgrond teenaan die see gegroei, ook veral in die Duine. Dit is beskryf as 'n

"starrer Donrstrauch mit kleinen, sonderbar gestalteten violetten Blüten [...] dessen bitter-süsse rote Steinfrüchte als 'Skilpatbesjes' gegessen werden" (Volkskalender 1888:44).

Die wetenskaplike naam, skryf Thode, is Mundtia spinosa, en dit blom van April af. Die taaibosbessie en skilpadbessie was albei rooi, en laasgenoemde het boonop medisinale werking gehad:

"My ma het altyd gesê ek moet vir haar daarvan pluk, dit vat haar kopseer weg, en dit breek winde. Dit was baie lekker, en so bloedrooi" (Marie Schultz 1983:Onderhoud).

Daar was nog verskeie ander veldkosse:

"Die bobbejaantjie was so 'n bloupers blommetjie, en hy het so 'n knoppie gehad; of dit die saad was, weet ek nie, maar dit was

lekker soet, dit het ons ook geëet. Ons het ook frutangs geëet, en koekmakrankas. Die vruggie kom so uit die grond uit, maar hy dra eers 'n blommetjie soos 'n magrietjie. Dit gaan dood, dan staan sy koppie uit die grond uit; dis so pienkerig, en as jy hom uittrek, is dit soos 'n wortel, maar heerlik. Dit was ons lekkergoed - al lekkergoed wat ons gehad het" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

So was daar 'n hele rits eetgoed vir kinders in die veld te kry:

"The countryside was full of veldkos, sourfigs, wateruintjies, watercress [...] and frutangs. The hottentotskool was eagerly gathered by the younger children, for when their brother Johnny returned from market, they would get four pennies for each bunch sold, a valuable source of pocketmoney" (CB Oktober 1981).

Die kinders na wie verwys word, was die Punt-kindere. Johnnie (Johann) was die seun van Hendrik, derde seun van stamvader Jan. Hendrik is dood toe Johnnie vyftien was, en hy moes dus sy vader se werk op die plaas oorneem - ook die verkoopwerk op die mark. Die jonger kinders het die hottentotskool bymekaar gemaak sodat hy dit vir hulle op die mark kon verkoop (CB Oktober 1981).

Op Jobsvlei was die kinders se veldlekkernye "brame wat daar wild gegroei het":

"Ons het sommer so in die veld geloop en pluk en eet, maar daar is niks meer vandag nie. Daar was ook turksvye wat iemand geplant het; ek het dit nie geëet nie, maar my ma het gehou daarvan" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

Nog lekkernye vir kinders was die droë gom aan Port Jackson-bome:

"Die droë gom van Port Jacksons het ons tameletjies genoem. Ons het dit afgebreek en geëet; dit was ons lekkers. Dan was ons snoep, en het bo in bome geklim om gaatjies te kap sodat meer gom kan uitkom. As ons oupa rondgeloop het en gesien het die bome is gekap, was hy altyd so kwaad vir ons kinders. Hulle was bang die bome kan vrek, want hulle het die bome nodig gehad vir 'n inkomste" (Malchen Hörstmann 1983:Onderhoud).

In die standhoudende vleie in die Vlakte was daar eetbare visse wat gevang kon word:

"The vleis provided good fishing - springers, barbel and carp" (CB Oktober 1981).

Die veld het ook vir heuning gesorg. Die immigrante het geweet van byeboerdery omdat die Lüneburger Heide bekend is vir sy "Imkereien" (Doll-Hegedo s.j.:25-31). Baie van die setlaars het waarskynlik in Duitsland ook vir grondhere waar hulle gewerk het, met die byeboerdery gehelp. Daar was nie 'n "Hof" waar nie ook 'n "Imkerie" was nie (Doll-Hegedo s.j.:25). Heuning was 'n noodsaaklikheid in Vlaktehuisse omdat dit saam met baie soorte medisyne gebruik is. Die Abelns het onder meer heuning verkoop:

"Sulke groot flesse heuning, met die stuk was altyd binne-in. Mamma het altyd baie heuning gebruik, want ons is baie heuning gevoer geword" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

10.13 Babakos

Wanneer babas vaste kos moes begin kry, is 'n pap van "Zwieback" gemaak.

"'n Stukkie daarvan is in melk geweek, en dié pap is aan die baba gevoer. Dit is in die melk gesmelt, en ook heeltemal pap gemaak en in bottels aan babas gegee" (Idi Bode 1993:Onderhoud).

Babas wat gesoog moes word, het 'n bottel melk gekry wat van meelbol gemaak is. Dit is skoon meel wat in 'n koppie gesit en dan in die oond gebak is. As dit uitgekeer is, het dit die vorm van die koppie gehad. Dit was kliphard en geelbruin van kleur. Na gelang van die baba se ouderdom is die melk daarmee aangemaak. Dit is met 'n mes se punt afgeskraap en met die melk gemeng. Mense het ook "Ziegenmilch", bokmelk, vir hul babas gegee wanneer hulle gespeen is.

"As die vrou nie meer melk gehad het nie, het sy 'n koppie gevat, dit vol gemaak met meel, en in die oond gebak. Dan, as jy die bottel maak, het jy daarvan afgekrap, so groot soos wat die baba nou is - teelepel of hoeveel jy vir die baba mag gee. In my tyd het ons dit nie meer gedoen nie. Ek het self gevoed, en lateraan het jy al goed soos Lactogen gekry. Die meeste babas is

maar op koeimelk grootgemaak, maar baie van die ou mense was nog lief vir hul 'Ziegen', en die kinders het bokmelk gekry, en dit is mos besonders gesond" (Idi Bode 1993:Onderhoud).

11 BOERDERY EN ANDER AKTIWITEITE

Elke lid van elke huishouding moes elke dag sy deel doen om die behoud en latere vooruitgang van die gemeenskap te verseker. Waar boere elders in die land gekla het dat hulle misluk weens 'n gebrek aan arbeiders, het die Vlake-immigrante die

"Arbeiterfrage gelöst und zwar dadurch, dass sie selbst, Vater, Mutter und Kinder, die Arbeit in die Hand nahmen" (SAZ 6/4/1892).

11.1 Ontwikkeling van die landbou

Die gemeenskap se landboukundige verhaal in 'n neutedop is dié van mense wat enkele besittings by hul aankoms gehad het en in baie gevalle bitter min of geen kontant nie. Hulle het geleidelik in bestaansboere ontwikkel. Daarna het dit gaandeweg plek gemaak vir 'n ekonomiese boerderybedryf. Dit is gevolg deur die tegnologies gevorderde, intensiewe groente-boerderye wat vandag op die Vlake bedryf word.

11.1.1 Bestaansboere

In die begin het almal 'n gemengde boerdery bedryf. Dit was benewens die huisvader se ambag of ander werk wat hy elders gedoen het om 'n kontant-inkomste te verseker. Die nadeel was dat hy in die week afwesig was en dat die boerdery dan van die vrou en kinders se arbeid afhanklik was. Boerderye het - benewens die klein landjies wat aangelê is - in die meeste gevalle begin met die aankoop van 'n paar hoenders en 'n haan sodat met eiers en slaghoenders gesmous kon word. Met die geld wat daarmee bymekaargemaak is, is 'n koei gekoop sodat botter gemaak kon word (Hellberg 1954a:94 & Bouwer 1955:17). Intussen is die tuinerytjie met die hand gespit, gedol, gesaai, geplant en natgemaak (Hellberg 1954a:94).

Die Duitse setlaars van 1859 in die Oos-Kaap het 'n bietjie meer as twee dekades voor hulle net so begin:

"The ground had to be turned over with the spade, for they were too poor to purchase cattle and ploughs. The women carried heavy loads of vegetables to the nearest military post or to King Williamstown or East London, and though the returns were small, they were saved. Then came a time when a horse could be bought, and a little homemade wagon, with wheels sawn from the trunk of a tree, was seen on the road. Presently a cow was visible" (Theal 1964:220).

Hoewel die immigrante met probeer en weer probeer (Ludewig 1911:29) maar self moes leer, het hulle tog ook 'n soort landbouvoorligtingsdiens in die vorm van die Volkskalender van pastor Wagener gehad. Dit is vir die eerste keer vir die jaar 1887 uitgegee. Dié boek is as diens aan veral die nuwe setlaars uitgegee, met onder meer uiteensettings deur 'n landboukundige oor klimaat en seisoene. In 'n uitgawe vir 1888, waarvan 'n eksemplaar in die Philippi-museum bewaar word, is onder meer ook 'n volledige kalender met die draagtyd van "nutzbare Haustiere": perde, koeie, skape en bokke, varke, hoenders, kalkoene, eende, ganse en duiwe.

Al die bedrywighede op die Vlakteplase het 'n netjiese geheel gevorm en byna soos 'n legkaart inmekaar gepas. 'n Goeie voorbeeld is die gebruik van die Port Jackson-boom. Dit het nie net as windskut vir die landerye gedien nie; die jong blare is as voedsel vir die vee gebruik; droë blare is as beddegoed in die stalle gebruik; die hout is verkoop; die saagsels is gebruik om vleis mee te rook of vir die verpakking van eiers, die bas is afgestroop en aan leerlooierye verkoop en hoenders het die saad as kos geëet (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud). Die rooikransbome se peule is dikwels ook as seep gebruik. Die Port Jackson- en rooikransbome het as peuldraers boonop die grond se gehalte stadig maar seker verbeter (LBW 17/2/54).

Die gemengde boerdery het bestaan uit pluimvee, beeste, varke, soms ook bokke, asook 'n groenteboerdery benewens ander aktiwiteite wat beoefen is, soos die mans se ambagte, blomkwekery, houtkappery en kalkbrandery.

11.1.2 Hoenderboerdery

Nadat die eerste landerytjies aangelê is, het die setlaars met hoenders begin boer (Hellberg 1954a:94). Augustson skryf byvoorbeeld dat hulle op Somerset-Wes eers hoenders en toe koeie gehad het (Ms. 1950a:11).

Danksy elke setlaar se hoenderboerderytjie was dit die eerste aktiwiteit waarmee hy vir 'n gereelde kontantinkomste vir hom en sy gesin kon sorg benewens inkomste uit sy ambag. Hane is verkoop vir kontant (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud). Omdat daar nie geld vir hoenderhokke of kampies was nie, was dit een van die daaglikse kindertake om die eiers te gaan soek (Idi Bode & Arnold Kohrs 1992:Onderhoude).

Die hoenderboerdery is deur allerlei plaes getref. Muishonde en slange was hoender-, kuiken- en eierdiewe (Ludewig 1911:29). 'n Soort valk was ook 'n gereelde kuikendief. Hulle "was baie slim", want hulle het gewag tot die hoender skrop, en dan op die kuiken afgepyl en daarmee weggevlieg (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud). Die Kaapse jagklub se gereelde jagtogte oor die setlaarsgebied het ook die boerdery benadeel (Hellberg 1954a:94).

Omdat hoenders so 'n besondere bate was, is 'n hoender net by uitsondering geslag:

"Vir die boer en sy gesin self was hoendervleis die spesiale vleis. Hoenders was kosbaar vir eiers, en as jy 'n klomp kuikens grootgemaak het, en daar is 'n klomp hane, dan is die hane verkoop vir 'n inkomste, anders vreet hulle net kos op" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Die houtkiste waarin twee blikke paraffien gekoop is, is as neste teen bome vasgespyker. Dit was 'n oplossing teen die muishonde, maar het sy eie probleme opgelewer vir die eieruithaler. 'n Afstammeling onthou:

"In die kiste het die hoender haar eiers gelê. Maar nou raak die hoender broeis, en pik sy jou as jy haar eiers kom uithaal. Maar 'n boer maak 'n plan. Só het Lange Heinrich hom versteek in die boom, seker op 'n mik of iets, en dan het hy Tante Guste se 'lange schwarze Strümpfe' oor die arms getrek, anders pik die hoenders hom. Maar dan het die ou eers goed rondgekyk; seker gemaak dat iemand hom nou sien nie" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

'n Lid van die derde geslag het oor die hoenders op hul plaas geskryf (haar herinneringe is uit die tydperk van ongeveer 1910-1915):

"Die hoenders, waar dink julle slaap hulle? In die hoë bome! Hulle hou van hoog klim en grotendeels gaan hulle na dieselfde takke en ken hulle hul eie ou slaapplekkies" (Idi Bode-ms. 1967:s.p.).

Die eerste Leghorn-hoender op die Vlakte het behoort aan Carl Lehnberg. Volgens Ilse Ellmann is dié hoenders as "klein wonderwerkies" beskou:

"Waar Carl Lehnberg aan die eiers gekom het, sal net hy weet. Dit was ongekend, die henne wat so eiers gelê het; hulle was soos klein fabriekies" (1992:Onderhoud).

Die eiers is, nadat dit met as skoongemaak is, in mandjies of in paraffienkiste gepak met saagsels tussen-in, en daarmee is gesmous. Droë Port Jacksonblare is ook soms tussen-in gepak (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

"Wanneer jy by die klant kom, vra jy hoeveel eiers hy wil hê, dan tel jy dit uit, en dit gaan dan in 'n mandjie na hom toe" (Carl Beckmann 1993:Onderhoud).

Volgens die uitslae van die heel eerste landboutentoonstelling in 1892 wat deur die setlaars in Claremont gehou is, was 'n verskeidenheid soorte pluimvee toe reeds op die plase aanwesig: Spaanse, Dorking- en Brahma-hoenders, buiten die Leghorns en veghoenders. Die prys vir die beste "Kampfhahn und 2 Hennen" is deur W. Schultz gewen. Navrae of hoendergevegte as sport bedryf is, het niks opgelewer nie - slegs maar (in al die gevalle) die antwoord dat die immigrante die veghoenders "waarskynlik vir die Maleiers" geteel het. Daar was ook pryse vir "ses huishoenders", 'n broeisel kuikens en 'n skottel hoendereiers. Vir laasgenoemde het C. Beckmann die prys van 2/6 gewen. Die res van die skou se pluimvee-afdeling het bestaan uit die kategorieë "Enterich und 2 Hennen", die mooiste paar "Truthühner" en duiwe (SAZ 3/4/1892).

11.1.3 Veeboerdery

Ná die eerste hoenders is die eerste koei gekoop sodat nog 'n bedryf by die boerdery gevoeg kon word: die maak van botter. Buiten die produk wat verkoop kon word, het die dier ook melk (wat die

basis van talle geregte gevorm het) aan die huisgesin verskaf. Dit was waarskynlik oral 'n groot opgewondenheid as 'n koei aangekoop kon word. Só was dit by die Meyers:

"'n Wonderlike dag was dit toe hulle twee koeie 'op die afbetaal' kon koop" (Bouwer 1955:17).

Ook Augustson skryf hoe hulle hul eerste koei gekoop het:

"das zweite Jahr kauften wir eine Kuh, da hatten wir Milch & Butter. - Ein Tag ging meine Mutter nach Somerset, da war eine Auktion [auktion] da kaufte sie 2 Rinder 3 Jahre alt für £9.0.0. Nach ein Monat kalbten alle beide da konnten wir etwa 12 lb Butter in der Woche verkaufen für 2/- & 1/9 das Pf" (Ms 1950a:12).

Teen 1886, drie jaar nadat hulle aan die Kaap geland het, het die Rautmanns/Augustsons ver gevorder vir mense wat met net "30 shilling" (Ms. 1950:10) op hul naam geland het. Volgens Augustson se herinneringe het hulle in 1886, toe hulle van Oakwood, Somerset-Wes, na die Duine getrek het, die volgende aan vee gehad:

"Wir hatten 3 Kühe 35 Hühner ein Hund & Katze [...] 3 Schweine" (1950a:14).

Lede van die eerste geslag was ook blykbaar lief vir hul "Ziegen" en bokmelk, en het daarom ook bokke aangehou (Idi Bode 1993:Onderhoud).

Sommige het op veeboerdery gekonsentreer en vir hulle 'n trop beeste opgebou. Ook dié beeste het in die begin - soos die hoenders - nie in kampe nie, maar los rondgeloo. Die Grimmbacher-familie en ander boere het die hele strook langs die kus af, van Strandfontein tot by die Strand, as hul weidingsgebied beskou (Idi Bode & Ilse Ellmann 1992:Onderhoude).

"Net duinebossies het langs die kus af gestaan. Die diere is laat opwei tot die Strand, en as jy daar by Strandfontein gestaan het, kon jy sien waar hulle loop, almal het hul diere geken. Die vee is langs die see af laat wei; meer boere se vee het saamgekom, en dan het hulle later te perd gegaan om die vee terug te keer. Sewentig, tagtig jaar gelede was dit nog 'n algemene ding. Terwyl die beeste droog was, het hulle geloo; as

hulle in die melk gekom het, het hulle teruggekom. Dit was ook seker die tyd dat die natuurlike weiding aan dié kant nie so goed was nie" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Ook Idi Bode het vertel van die koeie wat so teen die see af gewei het:

"As kind het ons dit genoem Hoedsonfeld [die deel van Ottery af na die see toe], maar dit was eintlik Wood-se-veld. Die Hestermanns het hulle beeste daar laat afloop, en dan en wan aangekeer. Hulle moes self hulle kos langs die see af gesoek het, en daar was genoeg. Die veldwagtershuis staan nog by Strandfontein by die fontein wat daar was. Dit was die enigste huis in die hele omgewing" (1992:Onderhoud).

Oor hul eie vee het sy in haar herinneringe geskryf:

"Die staljong moet die beeste versorg en melk, en die kalwers laat suip. Perde en koeie word goed versorg, en is snags of selfs in koue en reënerige weer op stal gehou. Ons het nie geweet van vee wat gedurende die nag buite staan nie, ook maar 'n gewoonte wat ons mense uit die koue Noorde saambring het" (Ms. 1967:s.p.).

Volgens 'n berig in die Südafrikanische Zeitung van 13 April 1892 was 'n hele aantal beesrasse op die eerste landboutentoonstelling in Claremont te sien. Die "Holländische Kuh" was 'n Fries, en daar was ook Ayrshires en Alderney-beeste, "Milch-Kühe", Kerry-beeste en "koloniale Kälber" (SAZ 13/4/1892). Die "Milch-Kuh" was waarskynlik 'n Jersey; die "koloniale Kälber" was moontlik Afrikaners. Die Kerry-koei, wat vandag nie meer algemeen te kry is nie, word beskryf as

"'n klein tipe koei, byna soos die Aberdeen Angus, miskien nie heeltemal so swaar nie. Sy kon enige kleur wees, nie noodwendig swart nie, en sy was 'n melkkoei. Sy het nogal na 'n Jersey gelyk, maar was baie laer op die been" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Benewens die pryse vir die verskillende soorte beesrasse, was daar ook 'n prys vir die beste paar trekosse.

Die eerste geslagte het altyd hul beeste as hul "bank" beskou, want as tye moeilik was, kon hulle 'n bees verkoop, het een gesê. Tog:

"hoe hartseer was Mamma as 'n koei weggegaan het, want hulle is met die hand grootgemaak" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Benewens die weidings langs die see af is jong Port Jackson-takke as veevoer gebruik. Op die plase was daar ook grasweidings. Soos die beeste meer geword het, moes voer aangekoop word. Augustson skryf hoe hy en sy ma elke Saterdag stad toe gery het om hul ware te verkoop en dan kos vir hulle en voer vir die diere saambring het:

"Furen Mutter & Ich alle Sonnabend nach der Stadt verkaufen Eier & Butter & Brandholtz kaufen Lebensmittel für uns & Futter für Pferde & Kühe Hünern. Das war im Jahre 1886 [...] der Zeit war in Cape Hafer Gerben 3/ per 100 lb Mais 7/6 bis 8/ per 200 lb" (Ms 1950a:14).

Uit sy tyd onthou Arnold Kohrs (gebore 1924) dat

"'n sak semels ses sjielings gekos het, en 'n sak mielies vyftien sjielings. 'n Sak mielies het in daardie tyd 180 pond geweeg, en 'n sak semels 100 pond" (1992:Onderhoud).

Die immigrante het self ook weidings aangeplant vir hul vee. Die Rabes (Hannover-stam) het op hul eiendom roglande gehad wat vir veevoer gebruik is; ook is in die Duine baie rog gesaai vir veevoer. Augustson skryf dat rogverbouing sy "besonde[re] Andacht" was (Ms. 1950a: 34). (Sien illus. 81 van 'n "aanmaaisens" vir rog). Geelwortels is ook as perdevoer gebruik. Volgens die berig oor die eerste landboutentoonstelling in die Südafrikanische Zeitung van 13 April 1892 was daar ook 'n afdeling vir voer. Daar was pryse vir "Sechs Bündel Roggenfutter", "Sechs Bündel Haferfutter", "Buschel Roggen", "Sechs Wurzel, lange" en vir 'n "Bündel Grünfutter".

In pastor Wagener se Volkskalender is ook raad vir groenvoer:

"Da durch die anhaltende trockene Zeit das Grünfutter häufig fehlt, so wird es gewiss allen Bauern, die einen kleineren oder grösseren Viehstand haben, angenehm seien zu erfahren, dass seit einiger Zeit erfolgreiche Versuche mit einer Grasart gemacht

worden sind, welche ein wohlschmeckendes und saftreiches Gras in sehr grosser Quantität selbst auf trockenen Lagen liefert. Es sind uns mehrere Fälle bekannt, dass durch die Fütterung dieses Grasses der Milchertrag sehr gesteigert worden ist. Der Name des Grasses ist Reana Luxurians und die Saat kann auch durch Herrn C. Ahres bezogen werden. Wir empfehlen diese Grasart besonders den Bauern in den Cape-Flats. Die Zeit der Aussaat ist Ende März und April" (Wagener 1888:21).

Veevoer wat nie self geproduseer kon word nie, soos mielies en meel, is onder meer by Johnson se winkel gekoop. Dié winkel was reg oorkant Sionsheuwel, op die hoek van Johnson- en Lansdowneweg. Vir veevoer moes 'n aparte ingang gebruik word. Die ingang vir kruideniersware was voor; dié vir veevoer aan die een kant (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Varke is vir hul vleis aangehou. Die immigrante se stapelvleis was varkveis, en dit is soms ook op die mark verkoop (Augustson 1950a:14). Dikmelk was goeie varkkos:

"Ons kon natuurlik nie al die dikmelk eet nie, en dit is dan vir die varke gegee" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

11.1.4 Groenteboerdery

11.1.4.1 Die begin

Die setlaars is na die Kaap gebring sodat hulle vars groente vir die groeiende Kaapstad kon lewer (Blumer 1959:13). Oor die eerste paar seisoene se pogings is geskryf:

"[Es] zeigte sich bald, dass die Regenzeitgewitter und ein scharfer Südostwind der unaufhörlich dichte Wolken von Flugsand über die Steppe jagte, alle Anstrengungen, Gärten anzulegen oder Felder zu bestellen, zunichte machen" (Schmidt-Pretoria 1955:119).

Dit was in alle opsigte 'n moeilike begin.

"Dit [het] maar moeilik gegaan om die Kaapse Vlakte te ontwikkel tot die landboustreek wat 'n mens vandag daar aantref. Een van die grootste struikelblokke was die grond waarop hierdie mense moes boer. Die grond het feitlik uit armoedige seesand bestaan

wat, afgesien van die feit dat dit maklik bewerk kon word, tog nie sonder die hulp van deeglike bemesting enige oeste sou lewer nie" (LBW 17/2/1954).

Die groenteboerdery van die setlaars is ná vyf dekades soos volg deur 'n besoeker uit Duitsland beskryf:

"Kein Reichtum, aber ein bescheidenes Auskommen, auf Arbeit gegründet und nur mit Arbeit erhalten, dass ist es, was einem hier entgegentritt. Allwöchentlich rollen die hochbetürmten Gemüsegagen durch die tiefen Sandwege der Vlake auf die grosse Strasse nach Kapstadt, um dort ihre grüne Pracht auf den Markt zu bringen. Keiner, der wählend davor steh, denkt wohl daran, dass allein deutscher Bauernfleiss diesen Segen Gottes aus der Wüste geholt hat" (Lesebuch 1939:72).

11.1.4.2 Bemesting

Bemesting was in die beginjare bitter moeilik bekombaar.

"Die grond was aanvanklik baie armoedig en daar was geen bemesting nie. Die mans en seuns wat elders gaan werk het, het dan saans so ver as hulle loop, mis opgetel en dit na die plasies gedra" (DB 1946).

Die mis afkomstig van die paar koeie wat elke boer aangehou het, was te min vir die bemesting van die groter wordende landerye. Gelukkig was daar nog talle stalle in die stad- en dorpsgebiede waar perde gehuisves is om die waens en karre te trek. Die boere kon daar geholpe raak. Toe die boere met perdekarre en later met waens hul produkte stad toe geneem het, het hulle met vol waens mis teruggekome:

"In die ou dae [was] daar nog heelwat perde en muile in die stad om afleweringswaens te trek. Die eienaars van die stalle was maar te bly as die boere met hul waens opdaag om die mis gratis weg te ry. Van hierdie geleentheid het die boere natuurlik gretiglik gebruik gemaak en wanneer hulle hul groente by die mark afgelaai het, het hulle eers 'n draai by die stal gaan maak om 'n vrag mis op te laai. Selfs al kon hulle nie al hul groente op die mark verkoop kry nie, het die boere die oorskot liewerste

gaan weggooi, want 'n volle vrag mis op die wa wat hulle huis toe ry, was vir hulle van groter waarde as 'n klompie oorskietgroente" (LBW 17/2/1954).

Later, toe die perde-afleringswaens deur vragmotors vervang is, moes baie boere 'n plan maak om meer bemesting te kry. Die gemengde boerdery is toe stadigaan deur gespesialiseerde boerdery vervang:

"So kry 'n mens vandag groot getalle varke, hoenders en melkbeeste op die Vlakte wat hoofsaaklik vir hul misproduksie aangehou word" (LBW 17/2/1954).

In 1954 het een van die boere, George Koch, gereeld met

"vragte geelwortels na sekere renperdstalle in Milnerton gery waar hy in ruil vir sy wortels mis kan oplaai. Hierdie mis word dan eers in varkhokke op die plaas gegooi sodat die varke dit fyn kan trap en vroetel" (LBW 17/2/1954).

Talle boere gebruik ook bemesting wat van rioolplase aangery word. Die benaming (wat nêrens anders opgespoor kon word nie) vir dié mis is sturkies, waarskynlik afgelei van die naam van die nagwaryer Sturck by wie een van die eerste immigrante (Bouwer 1955:14) kort ná sy aankoms begin werk het. Die grond het egter ook kunsmis en ghwano (vandag hoendermis) nodig. In 1954 is geskryf:

"Afgesien van die gewone mis gebruik die Vlakte se boere ook heelwat kunsmis. Die hoeveelheid wat toegedien word, hang natuurlik in 'n groot mate af van die betrokke stuk grond se geaardheid en die gewas wat geplant moet word, maar daar word jaarliks gemiddeld sowat driekwart ton per morg toegedien" (LBW 17/2/1954).

11.1.4.3 Produksie

Die eerste setlaars het gou agtergekom dat hulle winter- en somergrond moes hê om dwarsdeur die jaar in produksie te bly (Sien illus. 82 - 83):

"Weens die vleierige geaardheid van die Vlakte is daar geen gebrek aan water nie. In die wintermaande stroom die water na die laer dele en vorm vleie. Dan, bewerk die boere hul hoër grond en namate die water in die vleie in die somer wegsak, word die laer gronde bewerk en beplant. Om groente winsgewend te produseer en dwarsdeur die jaar te oes, is dit noodsaaklik dat elke boer beide hoë grond en vleigrond besit" (LBW 17/2/1954).

Die "Heidjer" het gewet van "sandboerdery" - bedoelende hoe om in sanderige omstandighede te boer - omdat hulle uit 'n sanderige omgewing gestam het (DB 1946). In die Duine was nie sand nie, wel kalkklip. 'n Afstammeling van die Görgens-familie het vertel:

"In die gebied waar my pa-hulle gekom het, moes hulle eers die kalkklip uit die grond haal voordat hulle kon begin werk - en dit was maande en maande se hande arbeid. En toe het die oubaas so vies geword vir die klipuithaal dat hy sy timmermansgereedskap geneem het, en hy het daarvandaan geloop na Seepunt waar hy werk gekry het op 'n gebou, sodat hy eers 'n bietjie geld kon verdien. Ná twee jaar het hy teruggekom om te begin boer" (1981:SAUK-hoorbeeld).

Danksy die Port Jackson en die rooikrans kon die wind van die landerytjies gekeer word. Takke is van die begin af as windskerms gebruik:

"Solank soos ek weet, is die skermtakke só gesteeek vir windskerms" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Skermtakke van rooikrans word die afgelope tyd vervang met aangeplante skerms van olifantgras of permanente windskerms in die vorm van skadunet wat langs landerye gespan word.

Hoewel talle van die mans 'n ambag of ander werk gehad het wat hy elders beoefen het, het hy saans en naweke geboer, en dan die werk gedoen wat sy vrou en kinders nie kon nie. Immigranteseun Ernst Buhr, byvoorbeeld, was 'n messelaar, maar ook groenteboer. Sy dogter, Winnie Schultz, vertel:

"My pa se belangrikste gewas was aartappel, maar ook kool, en dan het hy ook soms raap gesaai, ook blomkool geplant, pietersielie, seldery en tamaties. Ander [gewasse] was ook altyd mooi, soos sy spanspek, maar dit het gesteeek geword [waarskynlik

deur vrugtevlieë]. Hulle het nog nie so al die kennis gehad van watter manier dit geplant moet word nie. Hy het ook boontjies geplant. Die boontjies is opgehang, dit het droog geword, dan is die pitte gebêre. Dit was 'n rooi-boontjie, so 'n langerige boontjie, en dit is dalk die boontjie wat uit Duitsland saamgebring is. Die rooi boontjie was nie so lekker soos die suikerboontjie nie" (1992:Onderhoud).

Die boontjies wat uit Duitsland gekom het was volgens Bouwer se artikel wit (1955:17). 'n Ander afstammeling meen die boontjie waarna verwys word, is waarskynlik 'n rankboontjie,

"want daardie tyd het hulle nog tyd gehad om stokke te kap om dit te laat rank, dan kry jy mos baie boontjies" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Hulle het ook suikerboontjies droog gemaak (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud). Nog soorte groente wat geplant is, was aartappels met 'n rooierige skil wat, as hy gekook is, 'n geel kleur gehad het. Hulle het ook rooi uie geplant (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

'n Groot verskeidenheid groente is vroeg reeds geplant, soos blyk uit die lys van pryse op die eerste landboutentoonstelling in 1892 (SAZ 13/4/1892). Daar was beet, kool, wortels, blomkool, seldery, komkommer, knolkool, prei, wit en rooi uie, pietersielie, aartappels (ook wit en rooi nier-aartappels), pampoen, witwortels, patats, bone, tamaties, waatlemoen, konfytwaatlemoene, "Bisam-Melonen" (moontlik spanspek), peperwortel, murg-van-groente en mielies.

Die voorligtingsartikel oor akkerbou in Wagener se Volkskalender was waarskynlik 'n groot hulp vir die setlaars. In die uitgawe vir 1888 is onder meer 'n voorligtingsartikel getitel "Südafrikanischer Feld-, Garten- und Weinbau-Kalender" wat deur die landboukundige prof. dr. P.D. Hahn saamgestel is. Daarin word verwys na die verskille tussen die seisoene in Suider-Afrika en dié van die "deutschen Vaterlande":

"Natürlich bietet eine so grosse klimatische Verschiedenheit unsern neu eingewanderten Landsleuten grosse Schwierigkeiten dar, und viele Zeit, Kosten und Mühe ist oft von denselben nutzlos verschwendet, bevor sie durch Erfahrung erlernt haben, zu welchen Jahreszeiten die verschiedenen Arbeiten im Garten und auf dem Felde zu verrichten sind" (Wagener 1888:18).

Dan gaan hy voort met sy landboukalender wat vir die westelike deel van die Kaap geskryf is. Daar is onder meer wenke en 'n weervoorspelling vir elke maand. Vir Januarie byvoorbeeld:

"Gartenbau: Weisskohl, Rotkohl- und Blumenkohlpflänzchen können in feuchten Lagen ausgepflanzt werden. Europäische Saat für späteres Pflanzen von roter Beet, Kohlrabi, Kohl u.s.w. muss in diesem Monat gesät werden. Das Bewässern der Gärten fordert in diesem Monate viele Zeit und Aufmerksamkeit" (Wagener 1888:19).

Vir Februarie sê Hahn behoort net Europese saad gebruik te word as jy sekere soorte groente dié tyd van die jaar met sukses wil verbou. Ook vir Maart waarsku hy dat net Europese saad gebruik moet word:

"In dieser Jahreszeit sollte nur europäische Saat verwandt werden, welche stets in guter Qualität und zu billigen Preisen von der Samenhandlung im Botanischen Garten sowie auch von Herrn Charles Ahres in Kapstadt bezogen werden kann."

Die artikel gee ook 'n aanduiding van watter soorte groente in die tagtigerjare van die vorige eeu geplant is. Vir Junie noem hy die volgende (van Europese saad):

"Weisskohl, Rotkohl, Blumenkohl, Kohlrabi, weisse Rüben, Möhren, rote Beet, Radieschen, Spinat, Salat, Zwiebeln und Lauch."

Verder is gewasse soos "Pastinake" (afstammeling wat nie wat dit is nie), "Schwarzwurz" (swartwortel - 'n wortel met 'n swart vel wat wit binne is) en Mangold ('n soort beet) geplant, asook pampoen, waatlemoene, ander "süsse Melonen", "Liebesäpfel" (afstammeling wat nie wat dit is nie), "Melonenkürbis" (afstammeling wat dit kan spanspek wees), verskillende "Laucharten" (preisoorte), "Suppenkräuter" (sopgroente soos wortels) en eiervrug geplant. Peperwortel, "Rettich" genoem, is ook deur die immigrante geplant. Net een of twee boere plant dit vandag nog. Dit is 'n gewas wat lank staan, en dit word gewoonlik aan die kant van 'n landery geplant waar dit ongehinderd kan groei (Marie Schultz 1983:Onderhoud).

Die plantmetode wat Hahn beskryf, is deur die setlaars in die Vlakte gevolg: eers is die saad in beddings gesaai, waar dit maklik benat en teen plaë beskerm kon word. Sodra dit sterk genoeg was, is dit in die vakke uitgeplant. Wortels is direk in die voor gesaai. In Augustus moes plaaslike saad gebruik word; Europese saad sou gou saad skiet:

"Für spätere Auspflanzungen dieser und ähnlicher Gemüsearten muss die hier gezogene Saat benutzt werden und ist dieselbe spätestens in diesem Monat in gut gedüngten Beeten zu säen. Falls europäische Saat in diesem Monat ausgesät wird, so schießen die Pflanzen später sehr leicht in Saat. Dieser Umstand ist von denen zu beachten, die sich auf Samenbau legen oder für kommende Jahre ihren eigenen Samenbedarf ziehen wollen" (Wagener 1888:26).

In die weervoorskou vir September staan:

"In diesem Monate zieht der Frühling ins Land. Das Wetter ist jedoch dem deutschen Aprilwetter zu vergleichen, insofern schöne warme Tage mit trüben Regentagen abwechseln. Die westlichen Winde sind auch während dieses Monats die herrschenden, obschon gelegentlich der Südostwind recht kräftig blasen kann, wodurch den jungen Pflänzchen oft empfindlicher Schaden zugefügt wird" (Wagener 1888:27).

In November kon aartappels geplant word:

"Es ist bereits darauf hingewiesen - und unsere deutschen Ansiedler sollten sich das besonders merken - dass der Monat November der geeignetste Monat zum Anbau von Kartoffeln in feuchtem Boden ist."

Hy sê voorts dat groente nou en in die volgende warm maande net in gunstige, vogtige plekke geplant moes word waar geen tekort aan water sal wees nie (Wagener 1888:29).

Wurms en goggas moes een vir een met die hand gevang word.

"Daar was nie gifstowwe nie; daar was [in elk geval] nie veel peste en plaë nie, ook nie so erg wurms nie" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

Die bewerkte gronde was "meer om die huis" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud), dus kon die boer en sy gesin makliker beheer uitoefen oor die landerye. Dit was hoofsaaklik die kinders se werk om, gewoonlik soggens voor skool, die landerye deur te loop en die wurms van die groente "af te pluk" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud). Dit is in paraffienblikemmers gegooi. Die hoenders het gewoonlik al vir die kinders gestaan en wag wanneer hulle met hul emmers op die werf terugkom (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude). Winnie Schultz het onthou dat haar pa 'n spesiale kassie bo teen die huis se nok gemaak het vir 'n spreegesin (1992:Onderhoud).

Die eerste gifstowwe wat gebruik is, was die sogenaamde Paris Green (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud). Dit was groen poeier wat met semels en suiker gemeng is. Dit is "klam aangemaak", en dan in die landerye gestrooi:

"En môre het die wurms daar gelê" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Willie Schultz, sr., vertel oor die eerste gif:

"'n Oom van my het beet gesaai, en hy gooi toe daar die gifkorrels, en wag vir sy beet om op te kom. Dit wil nie uitkom nie, en hy grawe op 'n dag so met sy hande en kry daar 'n snywurm. Hy vat toe die wurm so agter sy nek en sê vir hom 'Donder, hier's die gif. Vreet die gif, nie my beet nie!'" (1992:Onderhoud).

Die groente is op "draagbare" uit die tuine na die perdewaens gedra. Erna Ohlhoff beskryf dit as

"twee stokke, en dan 'n stuk sinkplaat tussen-in; dit het hulle 'n borrie genoem" (1993:Onderhoud).

Dit kon ook twee stokke met 'n sak tussen-in gespan wees (Idi Bode 1992: Onderhoud). 'n Latere weergawe van die borrie, soos te sien op 'n foto wat in 1954 geneem is (Sien illus. 84), het bestaan uit 'n groot krat wat op twee stokke gedra is. Bossiegroente (alle soorte groente wat in bossies verkoop is) is eers by 'n put afgewas:

"Vandag spuit hulle alles af; daardie tyd is die bossies een vir een in 'n bad of emmer afgewas. Hulle het nie so rojaal met water omgegaan soos vandag nie. Die groente is na die put toe

gedra, emmers vol water is opgetrek, en daarin is dit gewas" (Erna Ohlhoff 1992:Onderhoud).

Dan was die groente gereed om na die afsetpunte geneem te word. Benewens die gereelde klandisie by wie se huise in die vroeë tyd oor groot afstande (van Wynberg tot in Kaapstad) gesmous is, het die immigrante talle ander markte geskep. Hulle het elke Vrydag en Saterdag op die "Early Morning Market" - eers op die Parade, later in Soutrivier - hul staanplekke gehad waar hulle hul groente en ander produkte soos hout, eiers, botter en slaghoenders, soms ook geslagte varke, verkoop het:

"My pa het met 'n wa mark toe gegaan, die Vrydagmiddag. Dan het hy regdeur gebly en eers weer die Saterdagmiddag tuis gekom" (Gottie Schultz 1989:Vraelys).

Volgens Edgar Kohn is produkte later twee keer 'n week na die markte geneem. Die markte was in Rondebosch, Mowbray en Sir Lowryweg. Laasgenoemde was die Kaapse Groothandelmark wat vandag in Epping geleë is. Sy geslag het as jong seuns hul ouers gehelp groente verkoop op die markte (1989:Vraelys) (Sien illus. 85).

Louis Schultz het suksesvol groente aan verbyvarende skepe verkoop. Hy was ook die groenteverkaffer aan Duitse skepe wat voor die Tweede Wêreldoorlog Tafelbaai aangedoen het (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud). Talle kopers het metterjare op die plase hul bestellings kom haal.

Die immigrante het koerante dopgehou om te kyk wat die markpryse vir die verskillende groentesoorte is. In die Südafrikanische Zeitung van 1892 is onder meer weekliks 'n lysie met markpryse gepubliseer. Volgens een so 'n lysie was die pryse op die "Stadt- und Zweig-Markt" vir daardie week onder meer 1/3 tot 1/6 vir 'n pond botter, 'n gans het 2/5 gekos, aartappels 12/9 tot 15/11 per sak (waarskynlik van 150 pond) en 'n sak hawer (van 100 pond) het 2/2 tot 3/3 gekos (SAZ 14/1/1891).

Immigrante het volgens dié inligting hul pryse bepaal. Later is veral Die Burger gekoop om pryse dop te hou. Soms het hulle byna niks vir hul produkte gekry nie:

"Neben die klimatischen Unbilden und dem Mangel jeglicher Verkehrswege zwischen den entstehenden Farmen und den Stationen, erschwerten die absinkende Preise des Kapstädter Marktes - ein Deutscher erzielte z.B. für 88 mühsam gezogene Kürbisse 2 sh - den Kampf um den Lebensunterhalt" (Schmidt-Pretoria 1955:125).

Sekere tye het groenteboere wel uitstekende pryse vir hul produkte gekry, soos tydens die griepepidemie in 1918:

"Met die griep het die mense baie sop geëet, en daar was toe 'n kans om vir pietersielie, prei en seldery heelwat meer te kry aan geld. Dit was eers drie pennies 'n dosyn [vir twaalf bossies], en skielik dertig pennies vir twaalf" (Gottie Schultz 1989:Vraelys).

11.1.4.4 Grondbewerking

Omdat grondwater gebruik is en planttye gevolglik nie slegs aan die reëntyd gekoppel is nie, kon die setlaars dwarsdeur die jaar plant. Tot drie oeste per jaar kon van een stuk grond gekry word.

"Sodra een oes van 'n land gehaal is, word die land so gou moontlik weer bemes en reggemaak om 'n ander groentesoort daarop te plant" (LBW 17/2/1954).

Die bewerking van grond is vir 'n lang tyd - tot ná die Tweede Wêreldoorlog - met die hand gedoen (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud). Die spit- en dolwerk is gewoonlik deur die mans en seuns gedoen, maar dikwels moes die vroue en meisies ook daarmee help. As 'n manier om geld te verdien, het van die 1883-immigrante vir van die 1877-immigrante gewerk. Immigrant Kohrs het byvoorbeeld vir immigrant Beckmann dolwerk gedoen (Carl Beckmann 1993:Onderhoud). Later het enkele bruin plaaswerkers op die toneel verskyn. Dit was gewoonlik een, en selde meer as twee of drie, wat vir 'n boer gehelp het en hul intrek op die plaas geneem het.

"Toe ek klein was, het ons al bruin plaaswerkers gehad. Ons het ook 'n Damara gehad, ou Willem" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

Dié Damara was een van pastor Krönlein se bekeerlinge uit sy sendingjare. Later het groepe bruin werkers wat op kontrak spit- en

dolwerk gedoen het, opgedaag. Hulle is "akkoordwerkers" genoem (Idi Bode 1992: Onderhoud). Oor hoe die spit- en dolwerk gedoen is, word geskryf:

"Die bewerking van die landerye en die saadakkers neem heelwat tyd en moeite in beslag. Tot betreklik onlangs is feitlik alle werk met die hand gedoen, maar werktuie soos ligte trekkers en ploëe word al meer ingespan. Hoewel die skaar en dolploëe baie nuttig is, moet die boer sy landerye tog al om die drie jaar deeglik met die hand laat omspit. Weens die grond se sanderige geaardheid word die bo-grond weens die kwaai bemesting later effens vetterig en wil dit die water nie meer goed absorbeer nie. Dan moet die plaasvolk met hul grawe inspring en die land na gelang van omstandighede 'n 'tweespitdol' of 'n 'vaderlandsdol' gee. Die tweespitdol beteken dat die grond tot 'n diepte van sowat 2 en 'n half voet (die diepte van twee spitte en 'n skoffel) omgewerk word. Die 'vaderlandsdol' is sowat 1 en 'n half voet diep (die diepte van 'n skoffel en 'n spit)" (LBW 17/2/194).

Edgar Kohn, afgetrede boer en lid van die vierde geslag, vertel:

"Alles was handearbeid. Die tuine moes met graaf gespit word. Ons het dit enkelspitdol of as dit diep was, tweespitdol genoem" (1989:Vraelys).

Oor grondbewerking het nog 'n afstammeling gesê:

"Voor die immigrante perde gehad het, het hulle die grond met die hand gedol. Daarna het die perd en die eenskaarploeg gekom, later die omslagploeg, die een waarmee jy kon op en af ploeg. Teen die end van die ry kon jy net trap, dan het die skaar omgedraai, en kon jy terugploeg. Ook in daardie tyd het jy twee vore uitgehaal. Eers het jy die 'afskoffelvoor' bo afgeploeg, en dan het jy die 'ondervoor' uitgehaal. Die afskoffel - dit is die grond bo wat ons die afskoffel genoem het - het jy eers afgeploeg, en dan het jy die ondergrond uitgehaal. Met ander woorde: jy het twee maal op dieselfde grond geploeg, eenkeer bolangs, die volgende keer dieper. Dit is alles met perde gedoen" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Edgar Kohn het hieroor gesê:

"Ons het maar meesal met grawe, ook perdeploë, die grond omgekeer. Ons het ook 'n eg, ghrop, vurke, skoffels, klein handghroppies ensovoorts gehad. Ons het ook 'n spesiale grippetrekploegie en ook 'n vlakploeg gehad" (1989:Vraelys).

'n Afstammeling onthou dat soms net met een perd geploeg is, ander kere twee. Gewoonlik het eën persoon agter gestap om die ploeg vas te hou, 'n ander voor om die perd te lei. Vir ligte ploegwerk was een perd genoeg, maar as die grond swaar was, is twee ingespan (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud). (Sien illus. 86 - 91 vir voorbeelde van verskillende soorte perdeploë, ensovoorts.)

Die trekker het kort ná die Tweede Wêreldoorlog verskyn:

"Daarna het die trekker gekom. Tot met die oorlog het ons nog met perdeploë gewerk, en baie het ook nog met die hand gedol; jy het nog werksmense gekry om dit te doen. George Koch was van die eerstes wat 'n trekker gehad het, daarna Mannie Görgens. Dit was kettingtrekkers. Hulle het dan vir die ander boere ploegwerk gedoen. Maar baie het ook gesê: 'Op ons grond kom nie 'n trekker nie, want hy verloor sy olie, en dis nie goed vir die grond nie.' Nou hoeveel olie kan so 'n trekker verloor - miskien twee druppels op 'n ry, of wat. Maar dit was wat hulle gesê het. Die trekkers het nog op petrol geloop. Ek dink Gottfried Rabe [Hannover-stam] was die eerste wat 'n wieltrekker gekry het, dit was die ou Vaaljapie. Die mense het nog almal gewonder of dit nou regtig sal werk, want hulle ken net die kettingtrekker. Maar eintlik was die kettingtrekker vir ons sandgrond verkeerd. Die mengsel van sand en ghries waarmee die ketting gehries is, het die ketting maklik laat afslyt. En kyk, vandag het almal sommer 'n trop trekkers op die plaas" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Hy meen die eerste kettingtrekkers het in die begin van die vyftigerjare na die Vlakte gekom. Die Vaaljapie ('n Ferguson-trekker wat so genoem is omdat hy grys geverf was), hoewel al in 1948 gemaak, het eers later gekom.

"Die modelle het almal op petrol geloop, maar daar was ook modelle wat met kragparaffien en petrol geloop het. Dit is met petrol aan die gang gesit, dan het hy eers geloop dat hy goed warm word, en dan word oorgeskakel na kragparaffien. Dit was

goedkoper, en die trekker het meer kragtig getrek op kragparaffien. Baie kêrels het gedink hulle is slim, ook seker maar om krag te bespaar, dan het hulle baie maal te gou oorgeslaan na kragparaffien, dan het dit in die sand ingeloop" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Vandag word dwarsdeur die jaar intensief geplant en geoes:

"Ons oes feitlik dwarsdeur die jaar; reëlmatig; as een oes af is, is die ander een in " (SAUK-hoorbeeld:1981).

11.1.4.5 "Soet" groente

'n Groot rede hoekom die Vlaktegroente so gewild is en die boerdery gevolglik so suksesvol is, is dat die groente 'n besondere, soet smaak het. Wortels, byvoorbeeld, is baie meer smaaklik, sappig en soet as wortels wat op enige ander plek gekweek word. Dit is 'n onwetenskaplike aanname, want geen toetse is, sover vasgestel kon word, daaromtrent gedoen nie, maar ook buitestaanders stem saam dat Vlaktegroente lekkerder en soeter smaak. 'n Boer vertel self oor die groente:

"Gewasse hier het ook baie goeie smaak; die suikergehalte is baie hoog" (SAUK-hoorbeeld:1981).

Baie mense wat al jare gelede uit die Vlakte weg is, is steeds in hul skik as hulle byvoorbeeld "Vlakte-aartappels" êrens in die hande kan kry, want almal is dit eens:

"Vlakte-aartappels smaak die beste" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

'n Lid van die derde geslag het eenvoudig gesê:

"Ons groente in Philippi is soet" (Marie Schultz 1981:SAUK-hoorbeeld).

11.2 Landboutentoonstellings

Nadat die Boerevereniging in die vroeë jare negentig van die negentiende eeu sy eerste doelstelling min of meer bereik het, naamlik om rybare strate na die landbougebied te laat bou, het hy

dadelik begin om die tweede te verwesenlik. Dit was om landboutentoonstellings te hou. Die doel daarvan was nie alleen om aan die Kaap te wys wat op die Vlakte gedoen word nie, maar ook om as onderlinge aansporing vir mekaar te dien.

Die eerste tentoonstellings is in die Claremontse stadsaal gehou, maar dit is later verskuif na Rosebank. Tydens en ná die Tweede Wêreldoorlog is dit weens anti-Duitse gevoelens in die Duitse saal in Philippi gehou (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud). Die vereniging het vandag steeds 'n groente-uitstalling by die jaarlikse landboutentoonstelling op die terrein in Goodwood.

Groente bestem vir die tentoonstelling word tot vandag toe vertroetel. Dit word sorgvuldig gekies, sodat wortels byvoorbeeld almal identies is. Sels pietersieliebossies kry spesiale behandeling. Die twee Schultz-susters onthou hoe hul moeder die bossie "skoupietersielie" geknip het sodat die blare 'n perfekte koepel kon maak (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude). Hulle onthou ook dat van die setlaars wat nie Engels kon lees nie die pryse volgens die kleur van die kaart bepaal het: rooi het byvoorbeeld 'n eerste prys beteken (1992: Onderhoude).

Die heel eerste tentoonstelling in 1892 was só 'n groot gebeurtenis dat dit deur die toenmalige goewerneur geopen is. Volgens 'n berig in die Südafikranische Zeitung van 1892 het "die Menge" ná die opening onder die musiek van die Spes Bona-musiekkorps die saal binnegestroom. In die "schön geschmückten Halle" was tafels waarop die produkte uitgestal is. Groente was die beste verteenwoordig:

"Sie bildeten thatsächlich die Stärke der Ausstellung und zwar nicht allein an Menge, sondern auch an Werth. In diesem Punkte leistete die Ausstellung Vorzügliches" (SAZ 13/4/1892).

Byna al die produkte was van uitstekende gehalte. Die botter was "nicht minder anerkennenswerth". Dit is in groot maat uitgestal, en sommige daarvan is kunstig versier: met "künstlerischem Aufputz", soos die berig lui. Daar is gesê dat die "Vlaktebutter" in Kaapstad in aanvraag is danksy die "Reinheit und Schmackhaftigkeit" (SAZ 13/4/1892). 'n Agterkleinkind van een van die prysweners sê hy meen die botter het so lekker gesmaak omdat die koeie destyds op natuurlike weiveld geloop het en daar baie kruiebossies was (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Daar was nie veel heuning nie, maar wel van voortreflike gehalte. Die berig sê dat daar weens die tyd van die jaar nie so

baie vrugte was nie. Die Vlake was egter nooit bekend as 'n vrugteproduserende gebied nie. Vrugtebome is net by uitsondering op plase aangetref, soos op die plaas van die Turfhall-Schultze, wat blykbaar 'n besondere hand met allerlei gewasse gehad het. Buiten 'n groot rooskwekery was daar ook eksotiese bome (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude).

Die vrugte-inskrywings het bestaan uit piesangs, pere, druiwe en kwepers, en daar was 'n afdeling vir ingemaakte produkte: piekels, blatjang en ingemaakte vrugte. Dit is interessant dat die pryswenner van die blatjang 'n Duitse immigrant was - waarskynlik 'n aanduiding van hul aanpassing: dat hulle reeds dié Kaaps-Maleise gereg self gemaak het.

Artikels wat onder die afdeling "Hausindustrie" uitgestal kon word, was beperk tot gevlegde mandjies. Die berig sê dat die "Vlakteweib" en Vlaktekind so oorlaai was met werk op die plaas dat hulle nie tyd gehad het om aan 'n minder lonende "Hausindustrie" te wy nie.

In die groente-uitstalling was een afdeling vir 'n versameling van nie minder nie as twaalf soorte groente. Dit is deur Wilhelm Schultz gewen (Sien illus. 22). Hy was een van die seuns van Christian Schultz wat hom in die sewentigerjare van die negentiende eeu op 'n deel van die Turfhall-plaas gevestig het. (Hy was die vader van Idi Bode en Fidi Schultz). Wilhelm Schultz het die eerste prys van £3 gewen. Die tweede prys (£2) is deur G. Karg gewen, en die derde (£1) deur C. Wesner. Dit is interessant dat die meeste groentepryse op net 'n paar na deur die Duitsers gewen is (SAZ 13/4/1892).

Onder die groentesoorte was onder meer: geel-, wit- en rooiwortels, kool, blomkool, seldery, knolkool, komkommers, prei, wit en rooi uie, pietersielie, wit nieraartappels, rooi nieraartappels, pampoens, patats, Franse bone, ronde en plat tamaties, waatlemoene, kafferwaatlemoene asook Bisam-waatlemoene, peperwortel, murg van groente en "custard"-pampoens (SAZ 13/4/1892). Die rooiwortels was waarskynlik rooibeet, maar afstammeling onthou nie die soorte aartappels en uie nie. Of die aartappels die "White Rose" of die "King George" was wat hul vader ook gekweek het, weet hulle nie, het Idi Bode en Fidi Schultz gesê (1992:Onderhoude). Daar was ook afdelings vir rog, hawer, groenvoer en voergeelwortels.

11.3 Watervoorsiening

Water het 'n groot rol op die Kaapse Vlakte gespeel. In die somer was daar te min, in die winter te veel. By hul aankoms het die enkele Afrikaners wat op die Vlakte gewoon het die setlaars gewaarsku dat hulle in die somer sal "verrekken van de dorst" en in die winter sal "verzuipen" (Ludewig 1911:28).

Om groente te kon kweek, moes landerye gereeld natgemaak word. Die immigrante het toe iets gedoen waaraan die enkele bewoners van die Kaapse Vlakte blykbaar nog nie gedink het nie: hulle het putte gegrawe (Ludewig 1911:28). Dit het gou geblyk dat die sanderige grond van die Kaapse Vlakte soos 'n spons was: die water het binne 'n meter se grawe in die gat opgewel.

Diegene wat 'n fontein op hul grond gehad het, het dikwels 'n windpomp opgesit sodat die water makliker beskikbaar was. Met die windpomp is water in konkas gepomp, waaruit die nodige geskep is (Sien illus. 92).

Om te kon uitbrei en vooruitboer, moes die setlaars 'n plan maak om groter landerye te kan natlei. Diegene wat gelukkig was om 'n klein fontein op hul grond te hê, het daaruit water gedra. Maar die meeste moes vir hulle putte bou. Dit is met gebreekte bakstene gedoen:

"Bakstene, en spesifiek halwe bakstene, is gebruik. Die idee daaragter was dat jy hom lekker rond kon bou. Die putte was nooit so groot gewees nie; die grootste put daardie tyd was miskien vyf, ses voet in deursnee - dan was dit 'n groot put. Hulle het hom uitgegrawe tot op die watermerk, en hulle het daardie putte meesal gebou in die droogste tyd van die somer, in Februarie, want dan is die watertafel op sy laagste. 'n Groterige gat is gegrawe tot op die water. Dan is begin bou, so ses voet diep, soos wat hulle kon bykom. Dit is dan 'n week laat staan, dat hy hard word, dat hy set. Die grond is dan weer binne-in uitgehaal, en die put het met sy eie gewig afgesak, tot weer op die watertafel, en dan het hulle hom weer opgebou, sover soos hulle kon. Daarna het hulle nog 'n slag probeer om hom verder af te kry, maar dan was dit gewoonlik 'n probleem om die water daar uit te kry. Hulle het gewoonlik miskien nog 'n halwe lot laat sak. Daarna is dit uitgebou bo die grond, dat hy 'n muurtjie maak sodat 'n mens nie kon inval nie" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

In die begin is halwe bakstene gebruik om die putte te bou. Dit is waarskynlik uit die dorp of stad aangedra, aangesien nêrens melding gemaak word daarvan dat hulle self stene gebak het nie. Soos wat die putte groter geword het, is heel bakstene gebruik. Die deursnee was later tot vyf of ses meter (Sien illus. 93 - 94).

Putte wat by huise gebou is waar water ook vir huisgebruik geskep moes word, het gewoonlik 'n wip gehad. By die putte by die landerye is die water gewoonlik met 'n emmer met 'n tou aan opgetrek.

"Daar was die putte ook baie keer opmekaar. Die groente is met emmers water natgegooi. Om twee emmers gelyk te dra, is 'n draagstok gemaak. Dit het bestaan uit 'n hout wat oor die skouers gedra is, met draad of ketting aan weerskante, met 'n haak, waaraan die emmers vol water gedra is. Die emmers is dan aan en af gehaak, volgemaak, na die groente gedra, afgehaak, en dan het jy die kool of wat ook al natgemaak. Plantjie vir plantjie is natgegooi. As jy gesaai het, soos wortels, moes jy dit met 'n gieter natgooi. Jy kon daardie tyd ook nie so baie op 'n dag klaar maak nie. Jy moes op een dag alles afhandel. Wat jy gedol of geploeg het, moes jy ook gesaai en natgegooi het. Jy kon nie vandag ploeg en môre plant nie, jy moes klaarmaak waarmee jy begin het, anders het die grond te veel uitgedroog, want die grond is altyd eers natgemaak, dan gesaai, en dan weer natgemaak" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Die emmers wat gebruik is, is van paraffienblikke gemaak (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud). Die blik is eers uitgebrand om alle paraffien te verwyder, en dan goed uitgewas. Bo aan weerskante is 'n draad deurgesteek vir die handvatsel, en om die greep gemakliker te maak, is 'n stuk lap, 'n ou stuk pyp of handvatsel van 'n ou, stukkende emmer daarom bevestig (Idi Bode 1992:Onderhoud).

"Water is gedra met twee blikke aan 'n draagstok om die grippe nat te gooi, dan is die saad gesaai, dan hark hulle die toe en gooi weer water bo-oor" (Frieda Bock 1989:Vraelys).

Nog 'n afstammeling onthou hoe water in die begin na die landerye aangedra is:

"Ons het water opgeput, dan in dromme wat op die perdekar gestaan het gegooi. Een moes water opput, die ander weer aangee, die ander het op die kar gestaan en die water in die dromme gegooi. Dan moes dit na die land waar gesaai of geplant is, gery word. Daar is dit weer uitgeskep en aangegee en met gieters op die gesaaides gegooi" (Willie Schultz 1992:Onderhoud).

Iets soos leivore is nooit gebruik nie omdat die grond te gelyk was. Tussen die landerytjies was daar wel vore, maar dit het as sugslote gedien om die water uit die landerye te dreineer wanneer dit in die winter begin nat word. Dit het egter in 'n sekere sin ook as "leivoor" gedien omdat water soms daaruit geskep is om jong plantjies nat te maak. Ben Punt vertel:

"Die putte het al hoe groter geword, soos wat die behoeftes groter geword het. Iets soos besproeiing was daar egter nog nie. Al wat jy gedoen het as jy plantjies soos kool of tamatie geplant het, was om 'n gat te maak in 'n sugslot. Dit het met sugwater volgeword, jy het jou gieter daar volgemaak, en die plantjie dan een keer goed natgemaak sodat hy kan vassuig" (1992:Onderhoud).

Ná die waterdraery uit putte het die eerste handpompe verskyn (Sien illus. 95). Louis Schultz het die eerste pomp gehad. Daaraan het hulle 'n "duimpyp" - 'n pyp met 'n deursnee van 'n duim - gekoppel, en dan is die landerye stuk vir stuk natgespuit. Die pype was in lengtes, en dan las hulle so ver hulle gaan. Die eerste meganiese pompe is met petrol aangedryf (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Die grond wat aan die staat behoort het en deur die Departement Landbou se Winterreënvalstreek bedryf is, bekend as die Proefplaas en sentraal in die landbougebied, het in die vyftigerjare die eerste sproeiers en pype uit Australië gekry. Oor dié revolusionêre ontwikkeling is vertel:

"Dit was die soort pype wat ons vandag ken, koppelpype met sproeierkoppe, en ons het almal gedink dit is nou waaragtig 'n wonderlike ding. Eintlik was dit daardie tyd buite die bereik van die meeste boere" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Die volgende ontwikkeling in besproeiing in die Vlaktelandbougebied was die grawe van gronddamme (Sien illus. 96). Die man wat die eerste gronddam in die vyftigerjare bedink het, was Gottie

(Gottfried) Rabe (Arnold Kohrs & Ben Punt 1992:Onderhoude). Gottie Rabe (Hannover-stam) was onder andere 21 jaar lank sekretaris van die Boerevereniging en is in 1975 op 46-jarige ouderdom oorlede.

Pleks van 'n aantal putte al langs die lengte van 'n landery af te bou, wat elkeen maar 'n beperkte hoeveelheid water kon hou, het hy grond laat uitgrawe totdat 'n diep dam ontstaan het. Die water het vanself daarin gesyfer en dit het gou volgeward. Dié ontwikkeling is eers half skepties betrag:

"Gottfried Rabe was die eerste een wat as jong boer so 'n gronddam hier in die Kaapse Vlakte gemaak het, en almal het gesê: 'Wat wil die jong seun dan nou maak?' 'Der Junge ist verrückt!' Hulle het gesê die dam sal mos inval, en wat nie alles nie. En vandag maak almal sulke damme, want as jy 'n put moet bou vir vandag se pompe, sal jy nooit 'n groot genoeg put kan bou nie" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Ben Punt het bevestig dat Gottie Rabe die eerste gronddam laat maak het en almal het gou sy voorbeeld gevolg:

"Almal het gedink Gottie is nie lekker reg in sy kop nie. Waar hy aan die idee gekom het, of by wie hy dit gesien het, weet ek nie. Maar almal het gou gesien dit werk" (1992:Onderhoud).

Met die eerste damme en gegalvaniseerde koppelpype en sproeiërs, het die besproeiing, soos wat dit vandag gedoen word, op groot skaal begin (Ben Punt 1992:Onderhoud).

11.4 Die houtbedryf

Volgens alle bronne het die gebied waar die setlaars gevestig is, by hul aankoms geen bome gehad nie. Een afstammeling het gesê:

"Toe my ma nog jonk was, het sy vertel, was die Vlakte so kaal, as jy op die 'huwel' [Sionsheuwel] gestaan het, kon jy reguit Strandfontein toe gekyk het, daar was nie bome nie" (Malchen Hörstmann 1986:Onderhoud).

Omdat aan die begin so min bome op die Vlakte was, het bome 'n besondere waarde vir die Vlaktemense gehad. Malchen Hörstmann het vertel hulle het as kinders gaatjies in die bas gemaak sodat die "tameletjie" kon uitkom wat vir hulle 'n lekkerny was:

"My oupa was so oor die bome [...] As hy in die veld geloop het en hy sien die boom is gekap, was hy kwaad! Die ou mense het mos die bome spesiaal laat groei vir hout, dit gesaai en geplant. Baie het net van hout gelewe, hout en beeste. My ma [Lene Buhr, gebore Prigge] het vertel toe die Boere-oorlog verby was, het Oupa Rabe [Willi Rabe, sr., Hannover-stam] net hout gekap. Hy kon nie genoeg hout maak nie, die een vrag is net weg, dan weer die volgende" (1986:Onderhoud).

Die regering se veldtog om bome, spesifiek die Port Jackson en die rooikrans, te laat aanplant, was uiters suksesvol. Die doel daaragter was om waaisand te keer. Suksesvolle boomaanplantings sou beteken dat die waaisand op die Kaapse Vlakte drasties sou verminder. Daar was blykbaar twee spanne werkers heeltyds besig om die Kaapse hardepad (die hoofpad na die binneland oor die Kaapse Vlakte wat in 1844 gebou is) onder die waaisand uit te grawe (DB 1946).

Die saad van die Port Jackson is die eerste keer in 1845 na die Kaap gebring, en wel deur die Koloniale sekretaris John Montagu. Die eerste sukses met aanplantings is egter eers in 1876 behaal. Daar word gesê dat die Port Jackson hom "exceedingly well" by die Kaapse klimaat aangepas het (SESA IX:22).

Die saad kon gratis op Uitvlugt (vandag Pinelands) gehaal word. Die Koloniale regering het ook pryse uitgeloof vir die mooiste bome.

Die setlaars het aanvanklik die Port Jacksons met dieselfde doel as die Koloniale regering geplant: om as windskerms te dien. Die saad is al op die windkant van landerye gesaai om die jong gesaaides teen die wind en waaisand te beskerm. Kort voor lank het dit egter in 'n boerdery op sigself ontwikkel. Van die setlaars het letterlik met brandhout geboer, en danksy hul inkomste daaruit later welvarend geword (Idi Bode 1992: Onderhoud & Minnie Punt-ms. 1977:s.p.).

Die kinders is van die begin af ingespan om te help bome plant. Toe die Schröder-gesin in 1882 uit die stad na die Vlakte verhuis het, moes klein Wilhelmine help:

"Pa Schröder het die gaatjies gemaak en Wilhelmine moes buk-buk die saad insit, van vroeg tot laat. Later kon sy nie meer nie, dan het sy gekla: 'My kruis is nou so seer, ek kan nie meer nie!' 'Nee wat, het pa Schröder dan getroos, 'n klein

dogtertjie soos jy het nie 'n kruis nie, net 'n klein hakie, en dit word nie seer nie. Kom, ons is amper klaar'" (Bouwer 1955:15).

Dit was nie nodig om die jong boompies te versorg as hy eers begin groei het nie:

"Pflege verlangt er garnicht, er samt sich selbst mit Leichtigkeit aus" (Ludewig 1911:30).

Oor die meriete van dié Australiese bome is geskryf:

"Hoewel dit nie die geval in ander dele van die land mag wees nie, het hierdie bosse tog 'n baie belangrike rol op die Vlakte gespeel om hierdie gebied vir landbou toeganklik te maak. Die boere is aangemoedig om die bome te plant en selfs 'n prys is toegeken aan die boer op wie se plaas die mooiste bome gegroei het. [Dit het] spoedig die hele Vlakte begin inneem" (LBW 17/2/1954).

Hoewel die Port Jacksons nie juis mooi is nie (Ludewig 1911:30), het hulle vinnig gegroei, en was dit die boom wat baie op die pad na 'n menswaardige bestaan geplaas het:

"Die Bäume sind zwar nicht schön und hoch, auch werden sie nicht älter als 10 bis 12 Jahre, aber doch ist dieser Baum ein unendlicher Segen für die Vlakte geworden" (Ludewig 1911:30).

Uit die aanplant van die bome het die houtbedryf ontstaan:

"Thence grew up the firewood industry. Many of present day Cape Flats farmers remember taking ox-wagon loads of firewood to Cape Town when they were lads of 14 or so" (CA 23/2/1933).

Só het die immigrante 'n inkomste uit die hout verkry:

"Omdat die bosse so ruig en vinnig groei, is dit ook uitstekende brandhout en in die dae toe die meeste Kapenaars nog koolstowe in die kombuis gebruik het, het die Vlakte se boere gereeld hul vragte brandhout in die voorstede gaan verkoop" (LBW 17/2/1954).

Veral in die droër tyd van die jaar was dit 'n uitkoms:

"Dadurch waren die Leute in die Lage versetzt, in der trockenen Jahreszeit zu hacken und es, zunächst auf Ochsenwagen, nach Kapstadt zu fahren und zu verkaufen" (DA 9/2/1933).

Die Port Jackson was gevolglik in baie opsigte die Duitse immigrante se redding. Die boom was uitstekende brandhout - "das Holz ist ein vorzügliches Brennholz" (Ludewig 1911:30) - ook vir eie gebruik. Die hout is in bondels gemaak volgens die dikte daarvan en verkoop as dunhout en "Dickholz" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud). Sommige mense het dit op hopies gepak, en dan het die kopers dit op die plase kom haal (Mine Bode 1992:Onderhoud). Hoewel die hout vir 'n inkomste gesorg het, was dit harde werk vir min geld:

"As jy 'n pond vir 'n vrag hout op 'n perdekar gekry het, dan was dit baie" (Michen Meyer 1977:Gesprek).

Die bome het talle ander gebruike gehad. Die immigrante kon heinings daarvan maak toe hulle nog nie geld vir draad gehad het nie:

"in einem Jahre kann man eine Hecke von ihm ziehen" (Ludewig 1911:30) (Sien illus. 97 - 99).

Die bas van die bome is afgetrek en aan leerlooierye verkoop. Van die immigrante het later 'n selfontwerpte, tuisgemaakte basstroper gebruik. In die Philippi-museum is so 'n voorbeeld te sien. Dit bestaan uit twee handvatsels met 'n ysterlem tussenin (Sien illus. 100).

"As die boom al mooi groot is sodat daar taamlik bas aan is, is die bas in repe afgetrek - soms met die hand, sommige met 'n basstroper. Die lang repe is na die looiery in Wynberg gebring" (Carl Beckmann 1992:Onderhoud).

Leer is vir die maak van baie gebruiksprodukte, van tuie tot sakke, gebruik. Een so 'n looiery aan wie bas verskaf is, was in Observatory (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud). Wanneer die groot boom gevrek het omdat sy bas afgestroop was, is hy laat staan tot hy

droog was, en dan is dit afgesaag vir brandhout (Carl Beckmann 1993:Onderhoud).

Takke is as windskerms langs landerye ingesteeek (later slegs die takke van rooikrans omdat dit beter beskutting verskaf het) (Sien illus. 101 - 102). Vee het die jong takke met 'n "Vorliebe und offenbar zu seinen Besten" gevreet (Ludewig 1911:30). Die groter bome het vir veilige slaapplek vir hoenders gesorg, en paraffienkissies is oral aan bome gekap sodat die hoenders daarin kon lê (Idi Bode & Ilse Ellmann 1992:Onderhoude).

Selfs nie die saagsels het verlore gegaan nie. Dit is eenkant gehou en gebruik om wors en vleis te rook wanneer geslag word (Mine Bode 1992: Onderhoud). Fyn saagsels is soms tussen eiers in paraffienkiste gestrooi sodat dit nie moet kraak nie (Anna Kohrs 1992:Onderhoud). Volgens afstammeling was die mis uit die stalle van 'n uitstekende gehalte danksy die Port Jackson-blare. Dit word gestaaf deur 'n landbou-artikel:

"en die blare maak 'n goeie kompos wanneer dit met stalmis gemeng word" (LBW 17/2/1954).

Danksy die vinnig groeiende Port Jackson was dele van die Vlakte gou onder digte bosse bedek. Omdat Manenberg meer geskik vir hout- en beesboerdery en minder vir groenteboerdery was, het die setlaars hulle daar toegespits op eersgenoemde. Daar was dus baie aanplantings van jong boompies. Omdat die Port Jackson homself so maklik saai, was die wêreld gou toe onder die bome. In 1911 kon Ludewig dit só beskryf:

"Wenn man jetzt in die Vlakte hineinfährt, so findet man sich oft wie in einem Walde [...] Schön ist's, im Frühling durch solchen Wald auf den engen Sandwegen hindurchzufahren. Da blühen die Bäume unendlich voll mit kleinen gelben Blüten und überschütten uns mit Goldstaub" (:30).

Onderwyser Klaus Schröder (by die Vlakteskool in die twintigerjare) het glo altyd vertel hy was "waar die wêreld toegepak is met bome" (Idi Bode 1992:Onderhoud) as hy te voet in Manenberg besoek afgelê het:

"Hy het altyd gesê 'Wo die Welt zugemagelt ist' - so dig was die bome op mekaar" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Volgens haar is klein boompies later tussenin uitgekap sodat die ander beter kon groei. Omdat die Port Jackson so vinnig groei, het hy ook altyd gou omgeval, veral in die stormsterk suidoos- of noordwestewinde oor die Vlakte. Hulle is dan laat lê om droog te word. By nog groeiende bome is jong takke afgedraai om droog te word, dan groei die res van die boom verder. Die takke is gereeld so afgedraai sodat fynhout later bymekaargemaak kon word. Tot die oudstes in 'n huishouding het op dié manier steeds elke dag hul deel tot die bedrywighede op die plaas bygedra. Winnie Schultz onthou hoe haar ouma Prigge in die veld geloop het:

"Jy kon altyd sien hoe sy takke afdraai vir droë hout. Sy het fyn hout opgetel en dit in 'n sak toegebind. Dit was vir haar lekker om hout te kap; sy het aldag gegaan hout kap" (1992:Onderhoud).

Die Port Jackson se goudgeel lentebloem is deur baie immigrante gepluk vir versiering in hul huise. Geel Port Jackson-bloeisels, gemeng met varkblomme uit die vleie, was dikwels ook die bos blomme wat na familiegrafte geneem is (Idi Bode 1992:Onderhoud). Met die Oktoberbasaars in die twintigerjare is dit in perde se tuie gestee en het só 'n feestelike prentjie gevorm (Idi Bode-ms. 1967).

"Dieser Baum ist das Wahrzeichen der Vlakte, wie die Eiche der Heilige Baum des deutschen Vaterlandes ist" (Ludewig: 1911:30).

Die 85-jarige Wilhelmine Kohn, wat as Schröder-dogtertjie vir haar pa help bome plant het, het in 1955 ook vir Ludewig aangehaal, en daarby gevoeg:

"Die Port Jackson is die simbool van die Vlakte, soos die eik die heilige boom van die Duitse vaderland is. Net iemand wat daardie rou sandvlakte help tem het, sal 'n Port Jackson-boom na waarde skat" (Bouwer 1955:15).

Latere geslagte het ook bome aangeplant. Ná hul troue in 1917 het Marie Schultz byvoorbeeld gaan jong boompies haal om op hul werf te plant:

"Ek het nog gegaan na Tokai, op die perdekar, en bome gehaal vir ons plek. Alles was so kaal, toe sê Onkel Louis ek moet danebome

gaan haal, en as ek nie danebome kry nie, moet ek maar bloekombome kry, en dit is die bloekombome wat nog hier is" (1983:Onderhoud).

Algaande, soos wat koolstowe deur elektriese stowe vervang is, het al hoe minder afstammeling met hout geboer. Vandag kap houtkappers van tyd tot tyd hout op plase om langs die paaie as braai- en kaggelhout te verkoop. Die status wat Ludewig aan die Port Jackson gegee het - dat hy 'n soort "heilige boom" vir die Vlakte sou wees - geniet hy lankal nie meer nie. Vandag is die Port Jackson 'n verklaarde indringerplant omdat hy natuurlike fynbos oor die hele Wes-Kaapland verdring.

11.5 Die blombedryf

Die Vlakte was die aangewese plek om met blomme te boer omdat die sandgrond veral geskik was vir bolplante (Sien illus. 103 - 104). Talle ander blomsoorte aard ook goed. Vroeër het 'n groot verskeidenheid veldblomme op die Vlakte gegroei. In Wagener se Volkskalender van 1888 skryf die botanikus Thode byvoorbeeld oor die blommeprag van die Vlakte. Oor die heidesoorte skryf hy dat alleen in die Kaapse Skiereiland tagtig verskillende soorte geïdentifiseer is, waarvan eweveel op die "sandige Ebene der 'Flats'" as op die plato's en hange van berge groei (1888:50).

Die pienk heide wat die mees algemene op die Vlakte was, was soortgelyk aan die pienk, bossieagtige heide van die Lüneburger Heide. Dit was dié heide waarin so baie Vlaktemoeders hul gesigte gedruk het as hulle uit heimwee na hul Lüneburger Heide gehuil het (Ilse Ellmann 1992: Onderhoud).

Die lente, skryf Thode, was iets besonder. Die dooie Vlaktelandskap wat so kaal en dor in die somer gelê het, het dan lewe gekry. Wat Thode beskryf, is omtrent dieselfde as wat die ouer mense onthou oor wat hul ouers van die Kaap se lente vertel het:

"Gehen wir um diese Zeit hinaus in die gleichsam neugeborene Natur, so erstaunen wir über den ungeahneten Reichtum an Gewächsen, der sich unsern Augen darbietet: ein buntgewirkter Teppich [...] bekleidet die sandigen Flächen [...] und lässt uns jetzt erst den Namen des 'Blumenparadieses' welcher der Kaplandschaft beigelegt ward, vollkommen verstehen" (Wagener 1888:50).

Thode se beskrywing lui verder:

"aus dem Dünensande, in dem ihre Zwiebeln tief vergraben sind, ragen die blutrote Antholyza Ringens und die ebenso gefärbte höhere A. Cunonia hervor" (Wagener 1888:51).

Dit is interessant dat Thode in sy beskrywing van die uitsig vanaf Tafelberg oor die Vlakte al na die Port Jackson verwys. Dié bome moes toe al só goed gestaan het dat 'n mens die geel lentebloem van ver kon sien:

"In dessen Nachbarschaft zeigt sich die sandige Fläche von den winterlichen Regengüssen zum Theil überschwemmt, grosse, flache Wasserlachen glänzen von fern wie Spiegel und dienen verschiedene Getier, besonders Wasservögeln, zum Tummelplatz. Ähnlich den Binsen unserer Sümpfe stehen hier die dichtgedrängten starren Büschel hoher Restiaceen und Eyperaceen auf nassem Grunde beisammen, nebst vereinzelt Proteaceenbüschen und den stellenweise angepflanzten australischen Akazien die hervorragendsten Gestalten des wellenförmigen Tieflandes bildend. Am Rande der Lachen wächst die 'Tutenblume' [...] zu Tausenden [...] Wo dagegen der Sandboden nicht vom Wasser bedeckt und teils Heideland im eigentlichsten Sinne des Wortes, teils von Büschen mehr oder minder entblösst ist, hat Flora den ganzen Reichtum ihres Füllhorns ausgeschüttelt" (Wagener 1888:54).

Hy beskryf die rykdom van blomme asook die kruidagtige plante waarmee die Vlakte oortrek was in detail (Wagener 1888:55-69). In die somer lyk die Vlakte egter anders:

"Versengt und fahl breitet die nackte Sandebene sich aus, nachdem die letzten Spuren von Feuchtigkeit während des Sommers versiegt und nur die dauerhaftesten Gewächse übrig geblieben sind" (Wagener 1888:69).

Dilente se blommeprag het vir 'n kontantinkomste vir die eerste setlaars gesorg.

"Baie bossies blomme het hulle gepluk en vasgebind om aan die

Kaapse mense te gaan verkoop om die eerste geld te verdien" (Bouwer 1955: 17).

Sophie Rassmann vertel watter uitkoms die veldblomme was:

"Wenn man ein Kleid nötig hatte, musste man etwas besonderes tun. Ich habe z.B. wilde Blumen gesammelt und sie bei den Türen reiche Leute in den Vorstädte verkauft" (Schröder-ms. 1933:7).

Die blomme moes egter geleidelik plek maak vir landerye en is gevolglik in baie dele uitgeroei. In gebiede soos die Duine is daar nog hier en daar onder meer Afrikaners en kandelaarblomme. Winnie Schultz onthou:

"Daar was baie heide, ligtepienk en donkerpienk. En tolbossies, met suikertolle. En wat ons genoem het knopbossie. Dit het sulke ronde knoppies gehad, ons het albasters daarmee gespeel. Daar was verskillende soorte heide, sommige het sulke klossies gehad, ander het ons genoem swartbekheide. Op ons grond was 'n kaal plek waar alles ene heide was, almal sulke bossies. En pypies, o dit was baie, veral bruinpypies. Ons het altyd so bly gewees as ons pienkes kry, die mooi donkerpienkes" (1992:Onderhoud).

Sommiges het bolle, soos nerinas, uitgegrawe en dit by hul huise gaan plant. Sulke bolle word vandag nog vertroetel omdat die "oorspronklikes" deur 'n voorouer uitgegrawe is. Daar was later boere wat besef het dat die inheemse blomme weens uitbreidings vernietig word. So het Friederich Ellmann (wat onder meer met snyblomme geboer het) in die veld bolplante uitgehaal voordat hy 'n nuwe stuk grond begin bewerk het. Gevolglik besit sy weduwee, Ilse Ellmann, onder meer 'n groot versameling ewwatrewwa-bolle, asook ander kleiner inheemse bolsoorte soos Lachenalias (Sien illus. 105 - 106).

Op Sionsheuvel het die "mooiste suikertolle" gestaan, en daarvan het tot die vierde geslag nog vir hulle fluitjies gemaak (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud). Ilse Ellmann sê oor die veldblomme:

"Op Jobsvlei, en oorkant, waar die begraafplaas is, daar was nog in my kinderjare suikertolle. Bolletyd, van Augustus af, was die veld oortrek met plante, al die soorte. Die gedeelte waar oom Carl Schultz gewoon het, het hulle Die Kamp genoem, en daar het hulle ook altyd heide gepluk om op die grafte te gaan sit; daar

was nog nie blomme in die tuine om te pluk vir die grafte nie. Mense is ook soontoe gestuur om spesiaal daar blomme te pluk vir begrafnisse" (1992:Onderhoud).

Een van die "Afrikanerkinders", 'n Smit van Vaderlandsche Rietvlei, het oor die blommeprag van haar kinderjare gesê:

"Daar was pragtige Afrikaners en vygies en heide, hulle het boste en boste Afrikaners gepluk. Ewwa trewas was die wêreld vol, tot op die rietdak het hulle geblom. (Poppie Smit 1988:Onderhoud).

Met so 'n blommelushof rondom hulle soos wat Thode nog in 1888 beskryf, is dit te verstane dat van die immigrante aan 'n blombedryf begin dink het.

Hoewel dit nie moontlik is om vas te stel presies wanneer die immigrante snyblomme begin kweek het nie, is die eerste verwysing na die snyblomme van een van die boere reeds in 1892 opgeteken. Dit staan in 'n berig in die Südafrikanische Zeitung, en beskryf die rooskwekery van immigrant Christian Schultz. 'n Duitse landboukundige wat op besoek aan die Kaap 'n toespraak voor die Vlakeboere gelewer het, het ook 'n paar plase in die setlaarsgebied besoek. Hoewel Christian Schultz hom hoofsaaklik op groente toegespits het, het hy ook 'n roostuin gehad waarin nie minder nie as 36 verskillende roossoorte verteenwoordig was (SAZ 21/12/1892). Die rose is as snyblomme gekweek en nie as versiering vir die huistuin nie. Die feit dat rose - wat vandag glad nie as snyblom op die Vlake gekweek word nie - so goed op Turfhall geard het, was waarskynlik omdat dié grond 'n heel ander samestelling gehad het (SAZ 21/12/1892).

By die eerste landboutenoonstelling (April 1892) is geen melding van blomme nie. Of Schultz toe die enigste blomboer was, is nie moontlik om vas te stel nie. Sy kleindogters onthou dat hul oupa altyd besonder lief was vir allerlei "eksotiese" blomme, bome en plante. Op hul werf was onder meer 'n soort boom wat hulle die "hareboom" genoem het, want hulle meisies het onder hom gestaan en die "hare" in lang vlegsels gevleg. Dan, sê hulle, het hul boom tog te mooi gelyk met sy stringe vlegsels wat uit hom hang (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude). Dit was waarskynlik 'n soort wildevy met lang lugwortels. Daar was onder meer ook nartjie- en appelbome op die Schultze se plaas (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude).

Volgens die Schultz-susters het hul vader, Willie, net so 'n

besondere liefde vir blomme gehad, en het hy belang gestel in "allerlei eksotiese saad". Willie Schultz het baie blomme geplant omdat

"hy geen seuns gehad het nie, en gemeen het die blommewerk is makliker vir die meisies" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Onder die blomme wat hy gekweek het, was 'n verskeidenheid affodilsoorte soos jonkels, "cups & saucers", "trumpets", 'n groot soort affodil, en dan ook nog verskillende soorte narsings (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude). Die bolle het hy uit Engeland gekry, via die Engelsman "Onkel Willie Lester" wat met sy suster Friedericke getroud was.

Uit die koerantberig van 1892 kan 'n mens aflei dat die Schultz-stamvader en sy seuns in die laaste dekade van die vorige eeu reeds groot blomkwekers was. Die ses kleindogters, wat van voor die eeuwending tot 1911 gebore is, moes as deel van hul kindertake op die plaas blomme pluk vir die mark. Idi Bode onthou watter verskeidenheid haar vader geplant het toe sy 'n dogter van sowat tien tot vyftien jaar was:

"Die lieflike uitheemse bome en struik wat Pa self geplant en so lief voor was. Die rye aalwyn met hul rooi blomme was komplete soos soldate met rooi baadjies in 'n ry. Dit wit blombome teen die vleirand, hul takke swaar oorlaai met bloeisels. Die bosse pampas wat manshoogte in die blom staan. En dan die aandlug, belaaie met die geur van vakke en vakke verskillende soorte blomme. Narsings, affodille, viooltjies, rose, angeliere, wit en pienk watsonias" (Ms. 1967:s.p.)

Op 'n foto wat in 1946 geneem is, is 'n land affodille op die Kehrwieder-plaas van 'n kleinseun van Christian Schultz, Louis Schultz, te sien (Sien illus. 107).

In ander setlaarfamilies het die ontwikkeling van die blombedryf ná Christian Schultz s'n begin. Dit blyk ook dat dit gewoonlik die vrou op die plaas was wat met die blomme begin boer het. Volgens Erna Ohlhoff het haar ma, 'n gebore Punt, haar blomboerdery gevestig voordat haar familie, die Punts in Dieprivier, daarmee begin het:

"My ma het baie blomme geplant, sy was die blomboer. Die Punts

het toe nog nie met blomme geboer nie; hulle het eers ná haar begin. Sy het baie viooltjies geplant. Ons het van 'violets' gepraat. Hulle ruik ook mos lekker. Hulle het mos maar dun steeltjies, dan moet jy baie keer in die reën staan en die bossies vasmaak. Sy het ook lupiene geplant - as snyblom. Hulle was mooi kleure: blou, wit en blou, en geel en pienk. En dan het ons ook gemaak wat hulle 'mixed bunches' genoem het. Alle soorte is gemeng; daar was ook pienk 'daisies' in, en dan het ons tiekie 'n bos gekry. Ander soorte blomme was jakobregops en stinkafrikaners. Kersfees het ons gehad wat ons 'Krisמידaisies' genoem het, ook 'Michaelmadaisies' en angeliere. Ook bolsoorte, soos affodille, narsings, 'trumpets', wat ook 'n soort affodil was wat soos 'n trompet gelyk het. 'n Mens kry grotes en kleintjies, en ranonkels. Mense het by ons op die plaas kom haal, en ons het ook op die mark verkoop. Smit [van Vaderlandsche Rietvlei] se vrou het ook blomme geplant, en dan het die Maleierkopers dit op die plase kom haal, by Ma en by die Smits. Ons kinders moes help vasmaak het, met dun toutjies, elke bossie. In die winter, dan reën dit, dan moet ons met sakke oor ons buitentoe gaan om te gaan blomme sny. Ons reën waternat, maar dit moet gepluk word" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

Volgens 'n berig in die Constantiaberg Bulletin het die Puntblomboerdery ook by 'n vrou begin. Sy was die vrou van Henry Punt, die oudste van Bernhard se twaalf kinders. (Bernhard was op sy beurt die oudste van stamvader Jan se kinders.) Sy was Susanne Bock, 'n Godeffroy-afstammeling:

"Henry's wife seems to have been equally industrious. 'She never walked, always ran,' said her children. She was the instigator of a flourishing flower-growing industry at Retreat. Her father had given her a bushel basket of narcissi bulbs, which she planted in a odd corner of the farm."

Blykbaar het haar man eers sy neus opgetrek vir die blomboerdery:

"Her husband pooh-poohed the concept of flower-farming. 'Flowers are for women, vegetables for men,' he declared. "

Maar toe kom hy op 'n dag terug van die mark en hoor dat sy vrou meer as hy met haar blomme gemaak het:

"When he returned from market, however, after battling to get a good price for his carrot crop, and found to his mortification that his wife had, in the meantime, got a better price for her flowers, he was forced to accept the idea."

Van toe af, lui die berig, was die Punts toegewyde blomkwekers:

"From then on, both vegetables and flowers were grown in abundance and Retreat must have been a kaleidoscope of colour. Wide fields of flowers were planted throughout the year. In winter there were bulbs such as daffodils, anemones, freesias, narcissi and in summer larkspur and giant delphiniums as tall as a man" (CB 1981:s.d.).

Die blomboerdery het ook by ander posgevat. Die Hörstmann-familie boer onder andere reeds vir 'n paar geslagte lank met blomme. Vanweë huwelike tussen die Punt-, Rix-, Ellmann- en Engelke-families, is ook dié families vandag nog steeds groot blomkwekers. 'n Mens kan byna sê die blomkwekery is in hul bloed, want in elke geslag van dié families - mans en vroue - is daar blomkwekers.

Teen die Tweede Wêreldoorlog moes die blomboerdery op die Vlakte al goed gevestig gewees het, want daar was toe selfs blomme van die Punts uit Retreat in Johannesburg te sien. Ilse Ellmann onthou watter groot indruk dit op haar as klein dogter gemaak het toe hulle tydens 'n vakansie blomme op die Johannesburgse stasie gesien het wat uit die Vlakte afkomstig was:

"Die blomboerdery moes toe al goed gevestig gewees het, want ek onthou ons het 'n besending blomme op die Johannesburg-stasie gesien, en dit het van Retreat gekom. Ek kan onthou dat die Punts toe lande vol blomme gehad het, tjienkerientjies, ook baie swaardlelies" (1992: Onderhoud).

Hoewel geen syfers bekend is nie, produseer dié groep blomboere vandag saam 'n aansienlike hoeveelheid en lewer die Philippilandbouggebied 'n groot bydrae in die verskaffing van vars snyblomme aan Kaapse bloemiste en blommeverkopers.

11.6 Ander manswerk

Die meeste mans het ambagte gehad. Dit is omdat die stigter van die Hermannsburgse Sending, Louis Harms, in die Lüneburger Heide groot klem gelê het op handarbeid. Hoewel talle 'n belangrike rol as ambagslui gespeel het, en hulle danksy die ambagte in die nuwe vaderland sou kon oorleef, was hulle in wese boere en

"het hulle agtergrond en liefde in landbou gelê" (Küsel 1992:140-141).

Die meeste ambagsmanne was messelaars, timmermans en skrynwerkers, maar daar was ook snyers, skoenmakers en 'n yster- en hoefsmid onder hulle. Die gevolg was dat hulle mekaar kon help deur onder meer oor en weer bou- en skrynwerk te doen (Sien illus. 108).

Ernst Buhr het byvoorbeeld vir die Beckmanns 'n bakoond met 'n dakkie oor gebou (Carl Beckmann 1993: Onderhoud). Daar was ook beoefenaars van fyner ambagte, soos stamvader Kohn en sy seun wat kopersmede was.

"Baie van die mooi ou koperbeslae in Groote Schuur en in Rhodes se huisie op Muizenberg is deur die jong Kohn en sy pa gemaak. Mev. Kohn se man het nog vir Rhodes in sy Muizenbergse huis gewerk toe hy (Rhodes) oorlede is, en dit was hy wat die koperbeslag op Rhodes se kis gemaak het" (Bouwer 1955:16).

Immigrant Georg Ridinger was 'n hoef- en ystersmid. Sy smidswinkel was in Lansdowneweg waar die Wetton-sirkel vandag is:

"Daar het hulle ook al die karbande oorgetrek, en natuurlik perde beslaan. Die Vlaktemense het maar meesal almal soontoe gegaan. Nuwe waens wat by die wamaker bestel is, ek kan nie sy naam onthou nie, is, nadat die houtwerk by die wamaker gedoen is, na hom geneem, en dan is die wiele daar opgesit" (Carl Beckmann 1993:Onderhoud).

Die setlaars het gou reeds agtergekom dat die duine op hul grond uitstekende bousand is. Hulle is nie net betaal vir die vragte sand wat weggery is nie, maar op dié manier is die duine verwyder sodat meer landerye aangê kon word. In die twintigerjare het een van

die afstammeling, Gottfried (Freddy) Hubach, toevallig gereageer op 'n advertensie om sand na Pretoria te laat stuur vir analise (DB 6/5/50).

Tot almal se verbasing was "twee mans in 'n swart motor" gou daar, en binnekort was Freddie die "Sandkoning van die Kaapse Vlakte". Die sand was naamlik uitstekend vir die vervaardiging van glas; die beste in die land. So het dit gekom dat een van die Heidjer-afstammeling, in hul vaderland gewoon aan 'n "sandboerdery" (DB 1946), inderdaad in Suid-Afrika 'n "sandkoning" geword het. Die suiwer wit sand word silisium genoem, en Suid-Afrika se rykste afsettings is die sand van die Kaapse Vlakte. Die mineraal soos dit sedert die twintigerjare in die oop sandmyne op die Vlakte ontgin word, is suiwerder en van 'n hoër gehalte as dié wat in Amerika gevind word (DB 6/5/50) (Sien illus. 109 - 110). Die sand word steeds as bou- asook glassand ontgin. In die Philippi-museum is 'n paar doilies waarvan die krale in die gehekelde randjie in die Philippi-glasfabriek vervaardig is.

Net ná 1900 het van die boere in die Duine vir 'n kort rukkie 'n inkomste verdien uit kalkbrandery. Die kalk is aan bouers verskaf.

"In den Baujahren um die Wende des Jahrhunderts verdienten sie auch manchen Schilling durch Kalkbrennerei" (Ludewig 1911:70).

Augustson het dié bedrywighede só onthou:

"Nach dem krigte 1902 bis 1904 Wurde viel Gebaut Da fingen die Leute an Kal[k] zu brennen in der Düne. - Auch ich baute ein kleine Offen für 200 Sack Kalk und bekammen 2/6 bis 3/- für Sack Kalk der Zeit kamen die Kohlen noch von England die Beste Kohlen waren 3-10-0 den Tonne ich fur den Kalk selber weg hate 2 Pferde & 2 Essels. Die Essels cam von Agetinin, habe f60-0-0 dafür bezahlt. In 1904 hörte das viele Bauen auf" (MS 1950a).

Bessies van die wasbessiebosse het ook in 'n stadium vir die boere in die Duine 'n inkomste besorg. Augustson skryf in sy herinneringe dat hy die bessies by die "Braunen Leuten auf Klipfontein" (in die Duine) gekoop het en dit dan aan 'n "Kaufman" in Kaapstad verkoop het. Hy het selfs ook 'n medalje gekry toe hy in 1907 van sy "Berry Wax" na 'n tentoonstelling in Londen gestuur het. Dit was egter nie baie lonend nie. Hy skryf:

"Ich hatte wenig gewonnen aber kein Schaden" (Ms. 1950a:34).

11.7 Vrouewerk

Was dit nie vir die immigrantevroue nie, is gesê, sou die gemeenskap nóg swaarder gekry het (Ludewig 1911:22). Die Vlaktevroue was ware pioniers en het byna legendariese uithouvermoë gehad. In hul Heimat was hulle gewoon aan harde werk. Augustson se ma het in Duitsland byvoorbeeld hoogswanger steeds drie keer op 'n dag koeie gemelk op haar werkgewer se plaas (Ms. 1950a:4). Op die Vlake was die lewensomstandighede egter soveel erger:

"Dit het so sleg gegaan, die man kon nie bekostig om op die plaas te bly nie, hy moes in die stad of die dorp gaan werk. Die persoon wat destyds eintlik die boerdery verder gevoer het, was sy vrou, en die kinders moes haar help" (Ulrich Hörstmann 1981:SAUK-hoorbeeld).

Een pioniersvrou se vertelling is soos volg in 'n Engelse koerant weergegee:

"'I can well remember,' she said, 'how hard the women worked. They would collect a load of vegetables, do it up in a bundle, and place it on their backs. Then they would take a pound or so of butter in one hand, and a dozen eggs in the other, and make their way carefully to town, wading through the drifts. They could sell for good prices: eggs fetched from 3s.6d. a dozen, and even small cabbages were sold for 6d. Butter was never less than 2s. 6d. per lb. then'" (CA 24/2/1933).

Vir die eerste huise moes die vroue self die hout van Rondebosch se meent tot by hul grond op die Vlake dra (DB 1946). Buiten die houtpale wat die vroue kilometers ver deur die sand gedra het, het hulle elke dag van vroeg tot laat op die landerye gewerk. As hul werk daar klaar was, het hulle hul huistake gedoen.

"Während der Zeit musste die Frau - ja, wenn diese Männer ihre deutschen Hausfrauen nicht gehabt hätten, sie hätten es nicht halb so weit gebracht - die Kinder und das Haus und einen kleinen Garten in Ordnung halten" (Ludewig 1911:22).

Die vroue was so gemotiveerd dat hulle met hul mans op die landerytjies gewedywer het:

"und an seiner Seite arbeitete mit ihm um die Wette die fleissige Hausfrau, die in dem Zelt, und auch später in der kleinen, provisorischen Hütte, nicht genug Arbeit fand, ihre rührigen Hände zu befriedigen und ihre Zeit auszufüllen. Wenn dann der Abend kam und man nicht mehr im Garten arbeiten konnte, war die Tagesarbeit noch nicht getan. Bei einer schwachen Oellampe sass der Einwanderer [...] während seine Frau neben ihm sass und die Hosen oder die Kleider flickte, oder, wenn es einmal gar nichts mehr zu flicken gab, Strümpfe strickte" (Hellberg 1954a:94).

Die Vlaktevroue se geloof was hul krag:

"Vielleicht haben wir das zuerst den stillen Müttern zu verdanken, die trotz der übergrossen Arbeitslast, der damaligen Armut und all der anderen schweren Sorgen doch immer auf das Hohe, das Ewige hofften" (Blumer 1959:57).

Immigrant Augustson skryf in sy lewensherinneringe onder meer hoe sy ma gewerk het toe hulle op die plaas Oakwood was:

"Meine Mutter hat öffen Carrotten auf den Rücken nach den Dorf getragen & verkauft, auch hatten wir auch Hünen, und nacher auch Kühe gehabt die Mutter hat dat alles in Sommerset und Strand verkauft" (Ms 1950a:11).

Dit word vertel dat die eerste geslagte só hard gewerk het dat van hulle later letterlik nie regop kon loop nie. Die gebukkende werk op die landerye het veroorsaak dat hulle die res van hul lewensdae gebukkend, met 'n permanent gekromde rug, moes deurbring. Twee tagtigjariges onthou een só 'n tante wat hulle as kinders 'n geweldige vrees ingeboesem het. Volgens hulle het sy soos 'n haarnaald so krom geloop (Idi Bode & Fidi Schultz 1993:Onderhoude).

Die eerste geslagte moes vroualleen in die week op die plase werk terwyl die mans uithuisig was vir hul ambagswerk. Vir die eerste aantal dekades dus het die sukses en die vooruitgang van die boerdery op die vroue se skouers gerus. 'n Goeie voorbeeld van so 'n pioniersvrou is die immigrantedogter Mina Meierhoff, wat getroud was met Heinrich Rautmann, jr. Sy was nie alleen die vrou met die

groot hart wat die eerste weeskinders onder haar vlerk geneem het nie, maar ook die vrou wat onder meer eiehandig stalle kon bou.

"Sy het selfs die mure van 'n melkkamer opgerig, maar ienmand het die Dak kom op sit, ook 'n Stal het sy gebou met die help van die Kinders" (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.).

Op 'n foto van Mina (Sien illus. 111), die oorspronklike in besit van haar susterskind Minnie Punt, is sy 'n lenige, statige vrou. Minnie onthou haar tante só:

"Tante Mina was die wonderlikste Vrou wat ek uit [ooit] geken het, as daar siekte onder die Bure was, was sy daar om te help, as daar 'n Baba aangekom het was sy die Vroedvrou, raad as Veearz, kon sy gee. As sy haar Voorskoot vol koring maak, saai sy die land, stap agter die ploeg soe as 'n man, van Groente plant net soe fluks, as sy die dag voor daar die Singer sewing Machine gaan sit maak sy die allermooiste Trouurokke en glo my alles wat sy vir haar medemense gedoen het was grates. Die fynste naaldwerk kon sy doen, voor die houtstoof staan sy, bak koek, die lekkerste disse uit min" (Ms. 1977:s.p.).

Daar was net een ding wat Tante Mina nie kon doen nie, en dit was om 'n hoender se kop af te kap.

Nog 'n legendariese karakter onder die vroue was "Oma" Andrea Bokelmann. Sy het siekes van naby en ver verpleeg, was ook 'n vroedvrou en boonop kunstig aangelê. Sy het 'n snaarinstrument bespeel en by geleentheid ook in die Kaapse stadsaal gespeel, geskilder en die "mooiste stensilwerk" gedoen (Ilse Ellmann 1993:Mededeling).

'n Tydgenoot van Mina, Emma Buhr, gebore Prigge, het as jong getroude vrou met 'n klein baba met kar en perd gaan smous:

"en sy het met daardie kar en perd tot bo in Tamboerskloof gery. Haar eerste kind, het sy gesê, moes heeldag in 'n eierkissie, so 'n vierkantige kis ['n paraffienkis], in die kar lê" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Buiten tuinwerk en die verkoopwerk op Saterdag, was nog vrouetake om "hoenders, varke, beste ensovoorts te besorg" (Edgar Kohn 1989: Vraelys). Nog 'n belangrike vrouetaak was om botter te maak. Voordat daar roomafskeiers en karrings was, moes hulle alles met

die hand in glasflesse doen (die melk is in 'n fles gegooi en geskud totdat botter gevorm het). Om botter te maak, veral in die somer, was 'n groot werk.

"Veral as dit baie warm was, het hulle baie gesukkel om die botter af te kry. En om die water uit die slap botter te kry, sodat dit nou nie sleg word nie, dit was 'n groot werk. Maar heel eerste moes die room uit die melk gekry word het. Hulle het die melk in groot skottels gegooi. Die skottels is met plankies op mekaar gestapel. Dit het dan in die melk- of eierkamer gestaan tot 'n dik laag room bo-op gevorm het. Die room was so dik dat jy dit met jou hande kon afrol. Van dié room is botter gemaak. Later, toe hulle karrings kon koop, was dit natuurlik al makliker, hoewel nog steeds 'n groot werk. Ek weet ook hulle het die skottels met die botter, voordat dit opgepond was, in die nag bo op die dakke gesit, dan staan dit vir die nag buite op die sinkdak, want dit is bietjie koeler daar. Hulle het dit selfs in die putte laat afsak, waar die koelste plekke was" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Die botter is met behulp van houtvorms en botterspane opgepond (Sien illus. 44), waarna dit in lap toegedraai is om afgelewer te word.

"Baie mense het lappe gehad waarin hulle die botter gesit het, en dan is dit met lap en al afgelewer. Dan het die klandisie die vorige week se lappe teruggegee. Dit is goed uitgewas, en volgende week is dit weer gebruik. In die begin was daar nie papier om dit in toe te draai nie" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Soms is ook meelsakke gebruik, wat uitgewas en omgesoom is sodat dit nie uitrafel nie. Later het hulle 'n soort kaasdoek gebruik; vandag nog

"noem hulle dit 'buttermuslin', dis 'n fynere doek, amper soos 'n sif geweef" (Anna Kohrs 1992:Onderhoud).

Die Vlaktevrou was baie trots op die botter. In die berig oor die eerste landboutentoonstelling wat in 1892 gehou is, het die besonderse Vlaktebotter spesiale vermelding gekry:

"Nicht minder anerkennenswerth war die ausgestellte Butter, welche in grossen Massen, oft mit künstlerischen Aufputz auslag. Die Vlakebutter ist in Kapstadt längst wegen ihrer Reinheit und Schmackhaftigkeit bekannt" (SAZ 13/4/1892).

Die besonderse smaak was blykbaar te danke aan die kruiebossies wat die beeste op die Vlake gevreet het (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud). Met watter patrone die botter versier was, was nie moontlik om vas te stel nie. Daar was pryse vir 20 pond, 15 pond, 10 pond en 7 pond botter.

Die berig vermeld dat daar by dié tentoonstelling nie eintlik voorwerpe van huisvlyt was nie - buiten 'n paar gevlegte mandjies.

"Das Vlakteweib und Vlaktekind [sind] mit der landwirtschaftlichen Arbeit zu sehr überladen, um sich mit einer nur wenig lohnenden Hausindustrie abgeben zu können" (SAZ 13/4/1892).

Die mandjies, wat van riete uit die omgewing gevleg is, is gebruik om byvoorbeeld eiers in te pak en te vervoer. Dit is hoofsaaklik deur die Abelns gevleg van riete wat op hul eiendom gegroei het (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud). Die mandjies is aan medesetlaars verkoop vir sowat 1/5 'n mandjie. In die museum in Philippi is 'n voorbeeld van een van die kleiner eiermandjies. Die gebied waar die Abelns hul grond gekry het, is later onteien, en die swart woonbuurt Guguletu is daarop gevestig.

Nog 'n produk waarmee die vroue gesmous het, was eiers. Dit is uit die mandjie uit verkoop, by die dosyn of halfdosyn. Op die plaas is dit in paraffienkiste gepak, met fyn strooi tussen-in dat hulle nie kraak nie (Anna Kohrs 1992:Onderhoud).

Oor die werkywer van die vroue sê 'n lid van die derde geslag:

"My ma het net werk geken. Ons mag nie ledig gesit het nie, almal moes gewerk het. Ons het ons kos gekry, en ons het ons werk gekry en dit was dit. Dit was nie soos vandag se maens wat tyd het nie. Hulle moes alles self gedoen het, van die naaldewerk tot melk" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

Die grootouers was 'n groot hulp.

"Omdat baie grootouers in die huis was, kon die jong vrou se

hande loskom om buite te help, want die ou mense het dan die huishouding behartig" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Ná die vestigingsjare het die vroue se swaarkry nie opgehou nie. In die eerste dekade van hierdie eeu, ná die einde van die Boereoorlog in 1902, was daar weens 'n depressie geen werk vir die ambagsmanne in en om Kaapstad nie. Baie Vlaktemans het in Suidwes gaan werk soek. Toe het die hele boerdery weer vierkantig op die vroue se skouers gerus. Met die uitbreek van die Eerste Wêreldoorlog in 1914 is Vlaktemans geïnterneer en moes die vroue weer vroualleen alles behartig. Gelukkig het sommige toe al hulp in die vorm van 'n trekdier gehad:

"Met die Eerste Wêreldoorlog het Oma Lene [Buhr, gebore Prigge] darem al 'n perd gehad. Sy naam was Florrie, en glo 'n beneukste perd; hulle moes hom altyd uit die stal uit 'reverse' (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Oor die tyd toe die volwasse mans geïnterneer is, onthou Marie Schultz:

"Toe die mans geïnterneer is, was dit 'n treurigheid. Dit het toe al taamlik goed met ons gegaan. Toe, 1914, breek die oorlog uit, toe word oom Louis se pa [haar latere skoonpa] geïnterneer, en my pa, en die meeste ander mans. Toe het dit broekskeur gegaan. Ons moes al die werk alleen doen. My ouma Lehnberg was by ons, en sy het altyd saam met ons tuin toe gegaan as ons daar gaan werk het. My ma het dan die groente weggeneem in die nag. Ons het twee perde ingespan, met 'n ekstra perd saam, so teen halfelf se kant. Dan het ek haar gehelp tot by Ottery, daar het sy verder mark toe gegaan; een van my klein broers het saam met haar gegaan. Sy het die goed op die mark gaan verkoop, en ek het dan op die perd gery en alleen teruggekom. My ouma was in die huis by die kinders. Wanneer ek teruggekom het, het ek gaan slaap tot die oggend. Die volgende dag het my ma dan teruggekom, en so het ons maar aangegaan; ons goetertjies bewerk, al het dit maar swaar gegaan. Ek was toe seker so veertien" (1983:Onderhoud).

Op die Duineplaas van die Rautmanns was daar net vroue. Heinrich Rautmann, sr., is geïnterneer en Heinrich, jr., het in Suidwes

agtergebly met die uitbreek van die oorlog. Mina Rautmann, haar moeder, Marie Meierhoff, Mina se drie dogters en haar oorlede suster se twee dogters moes die boerdery behartig. Nogtans, skryf Minnie Punt, die een susterskind, was hulle gelukkig:

"intussen het Ou Hendrik Beelders [wat die vroue met rywerk gehelp het] te oud geword, en toe neem ons maar alles oor. Wilhelmine [Rautmann] word toe die koeseer en my Suster die Kar boy, dit het maar swaar kry gegaan maar ons was tog gelukkig en vrolik. Hoe vele aande het ons om die Kombuis tafel gesit naaldwerk doen en saam gesing, die duitse Liedere wat ons van Tante geleer het en ook op skool. Ons inkomste was brandhout verkoop. Dit moes ons Meisies kap in lengtes van 12 duim en in bondels vas maak 4 to 5 stukke. Groente, Botter en Eiers, alles moes van Woodstock tot by Hanoverstraat Kaapstad afgelewer word" (Ms. 1977:s.p.).

Ook Mine Bode onthou wat haar ma haar vertel het van die tyd toe haar pa geïnterneer was:

"My pa was 'n messelaar; my ma het met die boerdery aangegaan. Toe ek gebore is, was my pa in die interneringskamp. Toe hy uitkom, toe kon ek al loop, en my ma moes alleen vir alles sorg, ook dat ons kinders elke dag kos kry. Daar was toe al vier voor my; ek was die vyfde" (1992:Onderhoud).

Hulle het boonop "die lekkerste disse uit min" gemaak (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.). Die weeklikse begroting moes tot die laaste pennie uitgewerk word, want die inkomste was net genoeg om die uitgawes te dek. Minnie Punt onthou:

"Nou by Athlone Stasie, des tyds genoem Milner Stasie, maar oor daar soe baie verwarring gekom het met Milnerton Stasie, word dit toe gedoop en heet na die Earl of Athlone van England wat Jare hier Pr. Minister [Goewerneur-generaal] was, daardie Winkel, en die enigste een, was Meyer, 'n Jude, syne. Nou op pad Kaaptoe word ons Kruideniers en Voerbestelling in die slotjie aan die deur gesit want dit was nog half nag, op pad huis toe word die bestellings opgelaaai ook het die Winkel die Posagentskap gehad. Vrydagaande na etes word die Bestellings op geskryf en fyn op gereken dat die Bestelling nie die in komste oortref nie, daar moet rekening gehou word dat miskien daar 1/6

of 3 shillings moet kom vir Perde skoene, dan ook elke twee weke het ons Godsdienst [in Neu-Eisleben] en dan moet daar 6 Tickeys kom, dit is drie pennies vir ons, 5 Meisies en Tante. As een van ons skoene of 'n kledingstuk nodig het, dan moet 'n extra vrag brand hout gekap word, en soms maar by die Babi winkels gesoebat word om dit te koop" (Ms. 1977:s.p.).

Die geslag ná Mina Rautmann het steeds hard op die plase gewerk en in sommige gevalle hele boerderye - wat nou al uitgebreid was - behartig. Mina se jongste dogter Malie (Amalie gedoop, getroud met Ellmann) is 'n goeie voorbeeld. As weduwee was sy nie net die eerste Vlaktevrou wat 'n rybewys vir 'n vragmotor gekry het nie, maar ook die eerste wat haar by die Boerevereniging aangesluit het. Sy het alleen 'n groot boerdery suksesvol behartig. In 1944, vier jaar ná haar man se dood, het sy boonop albei haar ouers, haar siek broer en 'n siek suster tot die dood versorg. Haar skoondogter, Ilse Ellmann, onthou:

"Ouma Malie se man het jonk gesterf. Sy was 'n werkesel, en het saam met die huishouding die groot boerdery op haar geneem. In die begin het familie haar groente op 'n perdekar weggery, maar later het sy net besef sy kan nie so voortgaan nie, daarom was sy die eerste vrou in die Vlakte wat 'n lorrie bestuur het. Die vragmotor het hulle al gehad; haar man wou haar nog leer bestuur aan die begin van sy siekte, maar hulle het nooit sover gekom nie. Haar groot voordeel was dat daar geboude varkhokke met varke was, 'n stal met beeste, hoenderhokke met hoenders. So het sy baie gehad om mee voort te gaan. Daarby het sy tog haar enigste seun die geleentheid gegee om hoër skool toe te gaan. Die Ellmann-plaas was toe nog by Klipweg, daar by die granietklip, uit St. George-rylaan. Toe word haar ouers siek, haar broer en haar een suster. In 1944, vier jaar ná sy weduwee geword het, is die vier Rautmanns in sewe maande se tyd dood; haar ma het laaste gesterf, aan niks anders as hartseer nie" (1992:Onderhoud).

Deur dit alles het Malie staande gebly. Haar skoondogter vertel verder:

"Haar uitgangspunt was, ek hoor haar stem nog so in my ore, en ek pas dit ook op my lewe toe: 'was kann mich wiederfarhen, wenn Gott mich will bewahren'? En dit het nie by haar saak gemaak of

dit dag of nag is nie, of sy deur die stof geplof het nie, of deur 'n vlei water moes geloop het nie, as iets gedoen moes word, dan moes dit gedoen geword het" (1992:Onderhoud).

Met die uitbreek van die Tweede Wêreldoorlog was Malie die eerste vrou wat haar by die Boerevereniging aangesluit het:

"Sy moes, want toe is daar nie meer brandstof nie, mielies [vir voer] kon jy nie kry nie; daar was verskillende goed wat nie beskikbaar was nie. En dan het 'n vereniging soos die boerevereniging erkenning gekry dat hul lede middele moes hê: koeponne vir veevoer, brandstof. Dit was 'n moeilike tyd vir die boerderye ook. Daar was byvoorbeeld geen kunsmis nie. Dit was voëlgwhano, die regering het dit van eilande van Suidwes met bote gebring, en 'n groot rariteit. Maar jou naam moes op 'n lys wees, dan het jy 'n sekere hoeveelheid gekry. As jy op jou eie was en boonop 'n vrou, het jy nie veel van 'n kans gehad nie; jy moes deur die Boereverenigingkanale gaan" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Latere vroue het net so hard soos hul voorouers en steeds sy aan sy met hul mans gewerk. Winnie Schultz onthou hoe haar ouers hulle dogters geleer het om plaaswerk te doen:

"Want jy weet nooit of jy nie later nodig het om dit te doen nie. Dit was natuurlik ook so. Ek is later met 'n groenteboer getroud en dit is vanselfsprekend dat 'n mens maar saamgewerk het. Ons het geen werksmense gehad en ek het maar self in die tuin gehelp. Waar nodig het oom Willie dan weer met die takies in die huis gehelp. Ek sal nooit vergeet: die eerste jaar, ons was maar net 'n paar maande getroud, toe versuip sy eerste oes. Ons het toe maar gered wat gered kon word. Ons het kniediep in die water gestaan om die groente uit te trek; pragtige raap" (1989:Vraelys).

Tog het hulle dit geniet, soos Winnie Schultz van daardie tyd sê:

"Aai, dit was lekker om so te werk" (1989:Vraelys).

Oor hoe sy verder as jong getroude vrou saam met haar man gewerk het, vertel sy:

"dan moet jy maar self sien om die beste daarvan te maak, soos wat ek ook na ons troue gedoen het. Saam in die tuin gehelp, vrag maak, perd lei as hy grip getrek het. Hy het dikwels op jou hakke getrap, jou skoene vol sand, dan skop jy hulle maar uit, dis mos lekkerder om kaalvoet te loop. Ek het met al die tuinwerk gehelp, en na ons ons vragmotor gekoop het, ook gehelp om pad te maak. Waar daar te groot sandbulte was, het die oom geskraap, en ek het die perd gelei of die leisels gehou en hy die skraper. So het ons maar gewerk, en so het ons mekaar gehelp" (1989:Vraelys).

Sedert die koms van plaaswerkers asook die feit dat die boerdery al hoe meer gemeganiseerd geword het, werk vroue nie meer letterlik op die landerye nie. Hulle speel egter nog steeds 'n aktiewe rol op die plase. Soms het hulle met een vertakking van die boerdery voortgegaan, soos om die hoenderboerdery op hul skouers te neem. Vandag se vroue doen ook die plaas se boekhouwerk en behartig dikwels ook die boerdery se rekenaar. Omdat die stad so relatief naby is en danksy moderne vervoer en paaie werk van die vroue ook buitenshuis.

11.8 Kinderwerk

Die kinders moes hul deel doen van hulle in Tafelbaai aan land gestap het. Sommiges is al daar uitgehuur om 'n inkomste te help inbring. Die meisies is as diensmeisies aan gesinne in die stad uitgehuur, soos die Peek-dogter wat van die boot gehaal is sonder dat die ouers eers geweet het na wie sy gaan (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude). Die ouer seuns is as werkers aan boere verhuur:

"Intussen is die kinders uitgehuur aan boere" (DB 1946).

In nog 'n artikel word geskryf:

"But speak to them [...] and you will hear the same grim stories of the early days [...] of children of nine or ten years old going out to work to help feed the many mouths" (Knipsel 14/4/1951).

Ná 'n ruk, toe die immigrante daarin geslaag het om iets op hul

grond gevestig te kry, moes die kinders saam op die landerye werk:

"Auch die Kinder mussten mit heran, sobald sie alt genug waren, um zwischen Kraut und Unkraut unterschieden zu können" (Hellberg 1954a: 94).

Nadat die skool gestig is, moes die kinders natuurlik skoolgaan, want hul opvoeding was baie belangrik (Blumer 1959:20). Dit het nie beteken dat die kinders minder werk op die plaas gehad het nie. Hulle moes dit voor skool, in die middag en saans doen. Hulle het almal hul besondere take gehad:

"Elkeen het sy werk gehad, elke kind. Die een moet voorhuis skoonmaak, 'n ander een agter. Een moet gaan melk, die ander een hoenders kos gee, nog een beeste versorg" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Destyds was alles skaars, ook kos vir die diere. Daarom is gras wat op lande gestaan het, nie eenvoudig ondergeploeg nie:

"Destyds was gras ook skaars. Ons moes, as my pa gaan ploeg, eers die grond skoonmaak. Elke grashalpie moet afgesteek word, en dit moet gewas word vir die koeie. En as jy nie namiddag kans gekry het nie, dan moet jy dit die oggend doen, maak nie saak of die ryp dik lê nie, jy moes dit voor skool doen. Toe ons groter geword het, moes ons ook voor skool plantjies natgooi. My pa het dan die water opgeput, en ons moes met gieter of paraffienblikke, waarvoor 'n draadgrip gemaak is, ry vir ry elke plantjie natgooi. En jy moes so loop dat jy twee rye op 'n slag kon natgooi; jy mag nie elke ry geloop het nie, anders trap jy die grond te vas. As jy 'n wurm sien, het jy hom met die hand afgehaal en doodgemaak; daar was nie gifstowwe nie. Jy't die wurm mos net so 'n knyp gegee. Veral aartappelstoele is dikwels gevreet. My pa het die wurms dan vir die spreekus gegee. Hulle het eers in die dak gebroei, maar dit het luise gegee. Toe het hy sulke klein hokkies gemaak, en buite opgesit dat hulle daarin broei. Dit was altyd vir ons lekker om met die leer op te klim om die klein spreekus te sien. Ja, hulle het hul spesiale nes gekry. Ons spreekus het eintlik 'n goeie lewe gehad om die wurms te eet. Die een ding lewe van die ander. So het ons ook geleer dat die Here dit so gemaak het; almal moet eet" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Die kinders moes dwarsdeur die jaar help:

"Ons moes voor skool in die tuin help. Vader of een van die ouer kinders moes water opput en ons moes met emmers, selfs paraffienblikke, die water aandra na die gesaaides, waar dit dan met gieters nat gegooi is. Plantjies moes, na 'n gaatjie rondom gemaak is, een vir een met 'n gieter nat gegooi word" (Winnie Schultz 1992: Onderhoud).

Die eerste paar geslagte kinders op die Vlakte het ewe hard gewerk, en waarskynlik dieselfde soort take gehad. Erna Ohlhoff onthou hoe haar ma, 'n gebore Punt, gewerk het. Hulle het in die Dieprivier-area gewoon:

"My ma het vertel toe hulle klein was, het hulle ook al hulle werke gehad. En dan vakansietye was dit nie vakansie en niksdoen nie. Dan het die oupa gaan Port Jackson-saad haal, en dan moes hulle almal nou oral in die veld loop en gaatjies maak en die saad strooi. Waar 'n plekkie was, moes hulle dit gedoen het. Dit was ook die meisies se werk om wasgoed te was. Hul watergat was bokant die vlei. Dan, in die winter is daar nog 'n sloot ook, dan moet hulle 'n plank pak om oor te kom. Dan moet hulle die wasgoed oordra, daar was, en dit is somer daar oor die takke gegooi om droog te word" (1993:Onderhoud).

Van die seuns se werk was onder meer om te help met hout verkoop in die stad.

"Die meisten unserer heutigen Farmer haben als 12-14jährige Knaben regelmässig die Ochsen nach Kapstadt leiten müssen" (DA 9/2/ 1933).

Marie Schultz onthou hoe jaloers hulle was as die "Afrikanerkinders" (die Smits van Vaderlandsche Rietvlei) hulle soggens voor skool roep terwyl hulle nog eers hul take moes afhandel:

"Ons moes taamlik vroeg opgestaan het, want ons moes ons werkies gedoen het voor skool. Dan kom die Afrikanerkinders oor die heuwel, dan fluit hulle hulle gaan skool toe, en ons wil graag 'n bietjie kontak maak met hulle, maar dan is ons werk nog nie

klaar nie" (1983: Onderhoud).

Hoewel die Smit-kindere waarskynlik ook take gehad het, is hulle deur die setlaars en hul afstammeling as welaf beskou.

Die setlaarskindere moes met so te sê alles op die plaas help. Michen Meyer het as vyftienjarige teruggekeer plaas toe om daar te werk nadat sy reeds twee jaar ná haar aanneming in die kerk as diensmeisie gewerk het:

"Na my pa se dood moes ek op die plaas help. Ek het hout gekap, ons het beeste gehad, ek het botter gemaak, ons het groentetuine gehad, ek het in die lande gewerk" (1977:Gesprek).

So iets soos ledigheid was daar nie. Winnie Schultz onthou:

"Ons het maar net met werk grootgeword. So byvoorbeeld moes ons bome plant. Daar was nie so baie bome op ons plek nie, dan het my pa gate gemaak, en klein Port Jackson-bome wat in die veld gestaan het, uitgehaal. Ons moes dit aandra. Die bome is by ons in rye geplant, Port Jacksons, ook rooikrans. Dit was vir skaduwee op ons werf. Maar ons het ook hout gekap. My ma het daarmee gesmous, en ons moes dit kap. Takkies is fynhout; dan was daar dunhout; en dan dikhout, dit was kaggelhout, ons het gesê 'Dickholz'. Dit kon nie gekap word nie, dit moes ons saag, en voor skool moet ons dit doen. Dan het Grossmutter Prigge nog vir ons gehelp vashou dat ons gou klaar kom dat ons kan skool toe gaan. Grossmutter self, sy het ons huis aan kant help hou" (1992:Onderhoud).

Hoe belangrik hul aandeel in die sukses van die boerdery was, blyk uit 'n artikel oor die Punt-kindere:

"Henry Punt fathered eleven children. He was a strict disciplinarian as well as an able farmer, and demanded long hours from his brood. They rose at 4.30 and were expected to help with farm chores such as feeding the free range poultry before going to school. After school, weeding in the vegetable fields awaited them" (CB 1981).

Een van die algemene kindertake was eiersoek:

"Die hoenders het weggelê, dan moet jy onder die bosse in gaan soek, en in die winter as dit reën, dan moet jy ook gaan soek. Dit was my en my oudste broer se werk. Ons moes altyd oor 'n sloot ook gaan. In die somer was hy droog, maar in die winter diep vol water. En daar kom ons klein broer eendag ook agterna. Ons het hom nie gesien nie, en hy val in die sloot. Ons grotes het altwee pak gekry, want my ma het gesê ons moes gekyk het dat niemand agter ons aankom nie" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

Dit was nog 'n kindertaak om oral waar hulle gekom het, vere op te tel waarmee verekussings gemaak is:

"Ons het nie baie hoenders gehad nie, dan moes ons die vere opgetel het om genoeg bymekaar te kry" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Van die seunstake was:

"Ons moes gaan blare krap het vir beddegoed vir diere in die stal. Dit was droë blare wat onder die Port Jacksons gelê het; ons het dit blare krap genoem. Jy moet elke dag gaan blare krap vir beddegoed. Ons moes ook droë hout gesoek het en huis toe gesleep het" (Carl Beckmann 1993:Onderhoud).

Nog 'n afstammeling onthou:

"Jy moes die hoenders en vee water gee en sorg dat die stalle droog is. Daarvoor het jy blare onder die Port Jacksonbome gekrap, en dit het 'n baie goeie mis gemaak; Port Jacksonblare met mis: jy kon nie beter bemesting kry vir die grond nie" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Frieda Bock vertel wat haar broers se take was:

"As hulle uit die skool kom, moet hulle in die tuin gaan help werk, of die beeste gaan oppas. In die somer moet hulle vroeg opstaan en die wurms by die kool en blomkool gaan soek" (1989:Vraelys).

Een het onthou:

"Toe ek kind was, moes ons ook bees opgepas het. Een Sondagoggend, die beeste wei daar, en ek raak so aan die slaap. Een van die koeie het toe na my gekom en my so 'n lek oor die wang gegee. Dit was die laaste van slaap gewees" (Willie Schultz 1992:Onderhoud).

Van die meisies se werk was:

"Ek moes al die beddens soggens opmaak, en sorg dat brekfis op die tafel is. Dit was my werk soggens voor skool. Ek moes eerste opstaan en vuur aanmaak. Brekfis was pap en brood en koffie, met varkvet op die brood gesmeer" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Erna Ohlhoff onthou:

"Ek moes kinders oppas; ek was die oudste. Dit was my werk om die jongeres op te pas sodat my ma kon werk. Toe het my een broer in warm kole getrap toe hy drie was, toe moes ons hom nog oral rondra voordat ons 'n karretjie kon bou" (1993:Onderhoud).

Winnie Schultz vertel:

"Ek kan onthou Tante Gusschen [haar suster], sy moet opwas, en ek moet haar help. Ek vat toe een keer 'n bord en dans en sing, en daar breek die bord. Toe kry sy pak, en ek ook. En dit uit speletjies" (1992:Onderhoud).

Hul werk is saans voortgesit:

"Die heel dag in die groente- of blomlande, en saans by kerslig of lamplig die naald-, hekel- of borduurwerk doen" (Idi Bode-ms. 1967:s.p.).

Meisies is dikwels geleer om dieselfde werk as die seuns te kan doen:

"Dogters moes die huiswerk doen. Die ouer dogters moes die jonger kinders help versorg. Verder moes hulle nes die seuns die plaaswerk help doen, want, so het ons ouers geglo: die dogters moet ook dieselfde werk as die seuns doen" (Winnie Schultz 1989:Vraelys).

As daar geen seuns op die plaas was nie, moes meisies in elk geval ook seunswerk doen:

"My moeder, weet ek, moes help met alle take op die plaas daar sy nie broers gehad het nie. Sy moes help met oes, dors, koeie melk, botter maak, ensovoorts. Die een week as seun gewerk, dan weer die volgende week in die huis vir die moeder met alles gehelp. So het sy en haar susters beurte geneem" (Myra Punt 1989:Vraelys).

Op Vrydag of Saterdag, wanneer die moeder gaan smous het, moes van die kinders help verkoop:

"Twee kinders moes saam gaan om dan van huis tot huis te loop om die groente, blomme ensovoorts te verkoop. Al was dit in die gietende reën, van soggens vroeg tot laat namiddag op die perdekar, en daar was later geen droë klere meer aan die lyf nie" (Winnie Schultz 1989:Vraelys).

As dit gereën het, moes die kinders nogtans werk. Hul reënjasse was streepsakke:

"As my pa, wat messelaar was, nie gewerk [gemessel] het nie weens die reën, het hy aartappels geplant. Ons moes help, of dit reën of swaar weer was, die aartappels moes in. Ons het toe maar van die streepsakke so 'n kappie gemaak, so die een helfte van die sak in die ander helfte gedruk. Onnodig om te sê, jy was maar dwarsdeurnat" (Winnie Schultz 1989:Vraelys).

Carl Beckmann onthou hoe hy en sy suster een keer twee slagane vir hul juffrou skool toe moes neem en hoe dit op 'n groot pak slae uitgeloop het:

"Toe ek klein was, het ons 'teacher' een keer twee haantjies by my ma bestel. Toe moes ek en my suster dit al die pad skool toe dra. Ons en die ander kinders het mekaar langs die pad gekry, dan stap ons saam-saam skool toe. Ons het die hane die heelyd gedra, styf onder die arm. Toe sê die ander kinders later: 'Aag wat, laat die hane loop, dan jaag ons hulle aan, al in die pad af.' Daardie tyd het ons in Weltevreden gewoon, dan moet ons ver skool toe loop. Ons het die hane so aangejaag, aangejaag, en toe

ons by die hardepad kom, daar hardloop hulle oor die pad en verdwyn aan die ander kant in die bosse in. Toe kry ons groot pak" (1993:Onderhoud).

Baie jong meisies moes by mense gaan werk - "in die huur gaan" soos gesê is - sodra hulle aangeneem is. Op dié manier het hulle die huishouding se inkomste aangevul. Hulle sou daarmee volhou tot hulle gaan trou.

"Baie meisies, as jy die Sondag aangeneem is, het jy die Maandag begin werk as huisbediende; daar was nie plek vir almal op die plaas nie" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

So het elke geslag Vlaktekinders tot met die Tweede Wêreldoorlog spesifieke take gehad waarsonder die onderneming nie sou kon funksioneer nie (Sien illus. 112).

'n Voorbeeld van wat die kinders se take alles behels het, is deur Idi Bode neergeskryf. Sy het die stuk, getitel "Aandwerkies op ons plaas", in Januarie 1967 geskryf. Sy en haar vyf susters het op die Turfhall-plaas van haar vader, Wilhelm Schultz, grootgeword. Die herinneringe dateer uit die tyd toe sy sowat tien tot vyftien jaar oud was, dus ongeveer uit die tydperk 1916 - 1921. Sy skryf onder meer hoe hulle - synde net meisies op die plaas - moes boontjies pluk:

"Groen staan die vak bone en lank is die ry vorentoe, en hoe verder jy gaan, hoe swaarder word die oliebliek [paraffienbliek, waaruit 'n emmer gemaak is] met die pluksel wat jy uit jou groot sakvoorskoot daarin leeg maak. Dit is mos die eerste pluksel en die boompies hang vol van die pragtige groen bone. Dit kan ook nie anders nie, want dit groei in die vrugbare swart grond hier naby die ou fontein waar die windpomp staan. Ons dogters se rûe is al baie moeg en seer, maar netnou sal ons moeder by die groot hek staan en ons roep dat ons die aandwerkies op die werf moet kom verrig. Dit is somertyd, en die son sak stadig agter die hoë bome en die beste kom [...] die bult oor. Dit is 'n sanderige pad, en soos hulle draf, slaan hulle 'n digte stofwolk op. Hulle is haastig om by die waterbalies te kom, wat oorloop van die helder wit fonteinwater wat die windpomp opstoot deur die lang pype na die werf. Ons plaas was geseënd met baie en soet en wit water" (Ms. 1967:s.p.).

Hul vader het 'n groot boerdery gehad, en die ses dogters se aandeel was onontbeerlik.

"Ons dogters moes ook bedags in die tuine werk en die talle blomme vir die mark pluk en pak" (Ms. 1967:s.p.).

As die beeste klaar gedrink het, en "moeder by die groot hek geroep het", was daar nog 'n klomp take wat op die meisies gewag het:

"Nou dat die beeste by die vol waterbalies hul dors gestil het, is daar nog 'n menigte werkies om te doen voor dit donker word. Maar gou eers 'n lekker dik stuk vars brood met goue stroop, of varkvet met geel suiker op in die hand. Ai! dit smaak lekkerder as die soetste koek. Nou kry twee van ons elkeen 'n groot mandjie om die eiers te gaan insamel [...] Ag! en bewaar ons as ons nie deeglik soek nie, want anders raak die eiers vrot of word ontydig uitgebroei. Gevolglik was baie eiers vuil, veral in reënerige weer, en moet dan met fyn as saggies afgeskuur word - 'n werk wat ons almal gehaat het, maar net gedoen moes word" (Ms. 1967:s.p.).

Een plek waar die hoenders graag hul eiers gelê het, was bo-op 'n sakplafon in die stal:

"Op hierdie einste sakplafon wou die vervlakste hoenders ook graag hul eiers lê en bêre. Bedags kruip hulle onder die staldeur na binne, en dit kos ons dan daar opklim om die eiers af te haal. Maar hoe lekker met die afkoms slag as jy die gladde pale so lekker afgly" (Ms. 1967:s.p.).

Ná die eierskoonmakery moes die diere kos kry:

"Nou moet ook nog die varke gevoer word. Dit is nie so maklik nie. Ons moes die swaar blikke met gebrande semels, pollard [fyn semels] en afval van die ou bakhuis na die hokke toe dra, waar die varke luidkeels skree en tekere gaan. Met 'n spesiale harkie word die trôe nader getrek en die warm mengsel versigtig ingegooi. Dit gebeur dan tog dikwels dat so 'n vuilgoed jou die blik uit die hand stamp en die sorgvuldig bereide warm kos lê dan in die varkmis. Die varke word op hok gehou en word goed

versorg en gevoer, want hulle word vir huisgebruik aangehou" (Ms. 1967:s.p.).

Daar was darem pret ook tussenin:

"Ons kinders moet oral help, voor en na skool wag die werk. Maar ons was gelukkig. Soms het ons ook gestry ondermekaar, een was tog altyd bang hy moet meer doen as die ander een, maar van mekaar kon ons ook nie bly nie. Die kalfies het ons meisies vir die pret daarvan help leer drink uit 'n emmer. Dit was vir julle grappig. Jy moet wydsbeen oor die kalfie staan, jou hand in die warm melk steek, dan jou vingers in die kalf se bek steek dat hy dit kan afsuig. Ek voel nou nog daardie growwerige tongetjie, en kon hy teen die emmer stamp! Baie keer spring hy onder jou uit, maar tog te gou leer hy om alleen te drink en dan kan jy net die emmer vir hom vashou" (Ms. 1967:s.p.).

As dié werk klaar was, was dit was- en eettyd. Met daarna weer werk:

"Ná ete moet dié wat nog skoolgaan, hul skoolwerk doen. Die ander moes baie keer, veral gedurende die lang winteraande, saam met Pa op die solder van die ou pakhuis (wat voor my tyd die eerste rietdak-opstal van ons grootouers was toe oupa die plaas Turf Hall vir £300 gekoop het), gaan help. Daar maak ons dan die droë uie en knoffel in bossies vas, hang hulle in rye aan die balke, waar dit dan gestoor word. Dit was 'n voorreg om met Pa daar te sit en werk. Die lantern hang bo ons koppe aan 'n balk en in die hoekies skuil die vlermuise, maar dit steur ons nie, want Pa kon so baie mooi stories vertel en so baie liedjies vir ons leer. Sy geheue was baie goed en sy bron van sprokies en liedere onuitputbaar. Veels te gou is dit tienuur, en Ma roep ons moet kom slaap. As ons dan in die huis kom, sit ons goeie moeder onder die groot hanglamp aan die lang eetkamertafel, altyd besig met stop- of lapwerk. Nou neem een van die groter dogters die 'Gebetbuch' van Louis Harms en 'n aandgebed word gelees. Pa staan dan op en ek sien sy verwerkte hande saamgevou as ons die 'Vaterunser' hardop saam bid" (Ms. 1967:s.p.).

Die groter meisies het ook soms saans aan hul "uitrusting" gewerk:

"Ander aande kon die dogters hul eie naaldwerk doen. Gewoonlik,

in daardie dae, het die meisies sodra hulle die skool verlaat, aan hul uitrustings begin werk, hekel of fyn borduurwerk gedoen. Dit het oor jare gestrek, selfs al was daar nog geen gedagte aan trou nie, word daar gedurig gewerk. Handwerk en naaldwerk word opsygesit vir die toekoms. As die dogter trou, het sy gewoonlik genoeg linnegoed en selfs onderklere vir jare, wat dan vir die man groot hulp was" (Ms. 1967:s.p.).

Die naald- en hekelwerk was 'n meisie se trots. Die ses Schultz-dogters het nooit "in die huur" gegaan nie omdat hul ouers hulle op die plaas nodig gehad het aangesien daar nie seuns was nie:

"Die pragtige uitrusting is die bruid haar trots. Ons het nie die geleentheid gehad om 'n salaris te verdien nie. Daardie dae moes die dogters maar hul ouers help op die plaas. Ons het geen broer gehad nie en ons moes leer om ons hande aan alles te sit, die fyn sowel as die growwe werk. Ons kry darem sakgeld en daarmee was ons tevrede, want ons kry mos alles van ons ouers wat ons nodig het. Hulle was nie ryk nie, maar ook glad nie behoeftig nie. Skuld het ons nie geken nie. Waar jy nie geld voor het nie, bly jy net mooi sonder. So het jy geleer dat wat jy besit, goed op te pas en te waardeer en geen skuld het ons gedruk nie" (Ms. 1967:s.p.).

Daarna eers is die kombuis aan die kant gemaak vir die nag en alles reg gesit vir enige gebeurlikheid, en natuurlik ook die volgende oggend:

"Nou eindelijk is die kombuis aan die kant gemaak. Hout moes altyd in die groot houtkis op die stoep wees. Vars water in die emmers op die bank, kers en vuurhoutjies op die tafel. Die stallantern moet ook gereed staan, want mens weet nooit wat gedurende die nag in die huis of stalle kan gebeur nie" (Ms. 1967:s.p.).

Dié harde werk het blykbaar nie die eerste geslagte se kinders afgeskrik van die boerdery nie. Oor die Punt-kindere is byvoorbeeld geskryf:

"This tough childhood produced outstanding farmers among his sons, and daughters who were equally talented on the domestic front" (CB 1981:).

Sommige van die jongste twee geslagte - die vyfde en die sesde - wat nie meer nodig het om letterlik plaaswerkers te wees nie, het vandag 'n eie klein groentetuintjie waar hulle self boer en steeds kaalvoet met graaf en vurk werk. Vakansies is baie van hulle met hul pa op die landerye.

11.9 Vervoer

11.9.1 Inleiding

Die setlaars se vooruitgang asook die ontwikkeling van die landbou het nou saamgehang met die totstandkoming van paaie en die verkryging van vervoermiddels.

Die evolusie van vervoer in die Vlaktegemeenskap kan só opgesom word: heel aan die begin het die immigrant self sy goedere gedra en met sy eie twee bene gekom waar hy wou wees. Toe het hy homself voor 'n selfgemaakte waentjie ingespan. Daarna het hy sy eerste trekdier (perd, donkie of os) gekoop om sy kar of waentjie te trek. Toe is 'n skotskar of waentjie gekoop. Hierop het twee perde gevolg. Sommige het toe 'n wa en 'n kar of kapkar gehad. Dit is gevolg deur die verskillende vorms van motors en vragmotors. Vir 'n lang tyd was fietse ook gereelde vervoermiddels. Die dikwiefietse waarmee deur die sand gery kon word, was 'n kosbare besitting vir menige immigrant wat sy ambag in Kaapstad of die suidelike voorstede moes gaan beoefen. Dit is ook deur vroue, predikant en onderwyser gebruik om oor die weg te kom.

'n Godeffroy-afstammeling, Ernestine Rix, gebore Singer, het Vlaktevervoer tot die dertigerjare van die twintigste eeu bondig soos volg beskryf:

"Zuerst sind wir mit Ochsenkarre zur Kirche gefahren. Dann kamm die Springkarre mit ein Pferd und wer stolz war, kamm schon mit zwei Pferde und zum dritten kamen sie mit eine Kapkarre und jetzt schon mit den flinken Autos" (Ms. 1930's:s.p.).

11.9.2 Stap

Met die immigrante se koms was daar geen paaie in die setlaarsgebied nie. Aan die begin was daar dus geen sprake van vervoer in die sin van 'n padnetwerk, rytuie en trekdier nie. Buitendien het die immigrante geen geld gehad om perd of kar te koop nie. Dus moes alles te voet gedoen word. Was daar reeds paaie, sou dié stap deur die sand en water dalk makliker gewees het. Só sanderig was die grond dat hulle kaalvoet, met die stewels oor die skouer, moes stap tot by die stad, waar hulle eers hul skoene aangetrek het (DB 1946).

Die setlaars moes hul produkte te voet in Kaapstad gaan verkoop; die mans moes vir hul ambagte daagliks na die stad of die suidelike voorstede stap; en die immigrante moes boonop op Sondag weer die lang pad na Wynberg stap vir die kerkdiens daar.

Vir eersgenoemde togte is hulle soos pakkdiere belaaai. Die koop- of ruilware is weer terug gedra:

"Talle van die families [...] kan nog vertel hoe grootvader en -moeder na die stad gestap het met hoenders in 'n mandjie en dan semels of meel gaan ruil het by die winkels. Die vrou het dan die ligste goed en die man die meel - in twee verdeel soos op 'n pakkier - terug huis toe gedra" (DB 1946).

Ook sakke, met 'n tou aan elke punt, is volgepak, die vier toue bymekaar gebring en oor die rug gedra. Vroue het ook sulke vragte gedra (Schröder-ms. 1933:6).

"Aanvanklik moes die mans met sakke groente oor die skouer deur die sand na die voorstede stap om dit daar van die hand te gaan sit. Hul vroue het gewoonlik met pluimvee, eiers en botter saamgegaan om dit aan die stedelinge te verkoop" (LBW 17/2/1954).

Winnie Schultz het in Platduits onthou hoe haar moeder, Emma Buhr, gebore Prigge, vertel het hoe hulle jare lank te voet, met 'n mandjie in elke hand, Kaapstad toe moes loop om hul ware te verkoop:

"Us Mudder hat verteld wie sei freue tauvaut na Kap loben sind mit jume Mandjes mit Eier und Bodder dat tau verköben" (1983:Onderhoud).

Voor haar troue het Emma van haar ouers se huis in "Hoedsonfeld" (waar Ottery vandag is) en ná haar troue uit Philippi met die twee mandjies geloop, het Winnie Schultz vertel (1992:Onderhoud). Dit was

"in die somer deur die warm sand, in die winter met opgetrekte rokke (en broekspye) deur die waterplasse" (Bouwer 1955:17).

Irmgard Buhr se grootvader, die immigranteseun Willi Rabe, sr., het Claremont toe geloop vir sy ambag:

"Oupa Rabe het elke dag van Philippi na Claremont geloop. Hy was timmerman, en het op pad terug sy sakke mielies en semels self gedra, in die winter deur die vleie water" (1989:Vraelys).

Een van die setlaarskinders het aan haar kleindogter vertel hoe sy op een dag te voet na Kaapstad vir katkisasie-onderrig, terug na Dieprivier, en toe weer na Vishoek en terug gestap het. Sy was Ernestine Rix, toe nog Singer:

"My ouma Rix het vertel Saterdagoggende loop sy te voet van Dieprivier tot Kaapstad om te katkiseer. Dan weer terug. Een Saterdag was sy te voet stad toe en terug en die middag weer te voet Vishoek toe om 'n uitgespoelde walvis te besigtig, en weer terug Dieprivier toe" (Myra Punt 1989:Vraelys).

Selfs 'n latere geslag wat al perde gehad het, was steeds mense wat lief was om te loop. Fidi Schultz vertel hoe graag sy by geleentheid saam met haar pa langs die kar geloop het. Omdat hulle so heeldag kaalvoet in die los Vlaktesand geloop het, het hul nefies en niggies uit die dorp vir hulle "sandtrappers" genoem. Fidi was van die jongste kinders in haar gesin en kon saam met haar ma op die kar ry tydens die Strandfontein-uitstappie; die ouer kinders moes loop en langs die pad hout soek vir die koffievuur wanneer hulle by hul bestemming sou aankom:

"Maar ek wou ook loop. Mamma sê nee, en Pappa sê 'Lass das Kind doch', en toe kon ek ook geloop het, al was ek nog klein" (1992:Onderhoud).

11.9.3 Stootkar

Die eerste ontwikkeling was die klein waentjie wat die immigrant self aanmekaar getimmer het. Dié "Wägelchen" (Hellberg 1954a:95) kon deur die immigrant gestoot of getrek word. Hellberg het dit só beskryf:

"Einer der Siedler hatte sein während der letzten Monate des abends im Zelt gezimmertes Wägelchen mit frischem, schönen Gemüse hoch beladen. Ein Pferd hatte er nicht. Da spannte er sich selber vor den Wagen und zog ihn früh am Morgen noch vor dem ersten Tagesgrauen von seinem Besitztum in der Vlake hin

zur Stadt. Es war ein weiter Weg, und es dauerte fast zwei Stunden, ehe er die ersten Häuser erreichte. Aber er spürte keine Müdigkeit, sollte er doch heute die ersten Früchte seiner monatelangen Arbeit in klingender Münze sehen" (1954a: 95).

11.9.4 Trekdier en kar

Die volgende verbetering in die lewe van die setlaars was wanneer genoeg geld gespaar is om 'n trekdier - wat 'n perd, donkie of os kon wees - te koop.

"Later was daar genoeg geld vir haar pa om 'n perd en 'n karretjie aan te skaf, maar net op die hardepaaie is 'n passasier toegelaat, deur die sandvlaktes en oor die duine moes hulle getroos afklim en die perd lei. Hy was alte kosbaar vir onnodige vernielery!" (Bouwer 1955:17).

Vir swaar vragte is 'n sogenaamde "pensbeuwel" pleks van 'n nekhout vir die tuie gebruik (Sien illus. 113). Die "pensbeuwel" is waarskynlik 'n vervorming van "beuel" soos in "stiebeuel" en "Steigbügel". Ben Punt vertel:

"Die nekhout kom voor by 'n perd se bors, sodat die perd op sy nek dra. Die pensbeuwel kom ook aan die disselboom vas, maar kom onder die perd se pens deur sodat die perd op sy rug pleks van sy nek dra. Dit het dieselfde funksie as die nekhout, maar 'n mens het verskillende tuie daarvoor nodig gehad. Gewone tuie het ook wat genoem word 'n saaltjie, maar vir die pensbeuwel het jy 'n groter een gehad met 'n basis van hout. Die pensbeuwel was self so swaar dat jy dit nie met 'n gewone band op die perd kon laat rus nie. Die basis van hout het die gewig versprei" (1992:Onderhoud).

'n Afstammeling onthou:

"My oupa moes weens die swaar sandpad sy aartappels, daardie tyd mudsakke van 150 pond gewig, dra vanaf Kehrwieder tot by vandag se Lansdowneweg waar Oom Freddy Hubach gewoon het, en daar op die perdekar gelaai [het] mark toe" (Gottie Schultz 1989:Vraelys).

Die eerste rytuig van die Heinse, wat grond by Durban Road gekry het, was 'n donkiekarretjie. Hul kleinkind, Minnie Punt, skryf in haar herinneringe:

"Oupa het 'n klein Boerdery daar gehad. 'n Esel en Kar was die voertuig, die Esel se naam was Fool, dit beteken lui in Platduits" (Ms. 1977:s.p.).

Tot met ongeveer die eeuwending moes padgebruikers vanuit Kaapstad tolgeld betaal:

"In diese Zeit [1886] musste jeder der Aus Capstadt ausfuhr musste Zoll bezahlen für jedes Pferd 1d. jedes Rad 2 d. Das ist wohl bis 1900 gewesen" (Augustson-ms. 1950a:15).

Die setlaars in die Duine het met 'n langer en sanderiger pad te kampe gehad. Perde het nie gedeug nie; dus het hulle osse as trekdier gebruik:

"Agter in die Duine, soos die Rautmanns, hulle het met osse gery, van Sunnysdale tot in Mowbray, en die meeste van die tyd het hulle langsaan geloop. Huis toe kon hulle darem weer opklim, maar soontoe pad het die goed waarmee hulle gesmous het, al die plek op die waentjie ingeneem" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

'n Ossewa of "Ochsenkarre" (Rix-ms. 1930:s.p.) was nie 'n vreemde vervoermiddel vir die immigrante nie. Op die Vlakte was dit makliker om met osse te beweeg as met perde, veral in die Duine. Dit was ook 'n goedkoper dier om aan te skaf (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud)). Twee osse was genoeg om 'n wa of kar te trek:

"Hier by ons het ons altyd maar net twee osse gehad wat 'n wa getrek het. Nooit meer as twee nie, en daardie tyd was daar ook altyd 'n touleier wat die osse moes lei. Maar as hulle hier in die Vlak gekom het, dan was die touleier gewoonlik ook op die kar, die osse het dan self geloop" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Winnie Schultz onthou dat sy as kind nog 'n ossewa gesien het. Haar ouers het 'n perdekar gehad, en sy en haar man het ook ná hul troue in 1942 'n perdekar gehad (1992:Onderhoud).

Die perdekar se bak was nie baie groot nie, dus kon die immigrant gewoonlik nie op die kar ry wanneer hy sy produkte stad toe geneem het nie. Dié perdekar, 'n skotskar, is ook 'n "Skotse kar" genoem (Myra Punt 1989:Vraelys). Die perde- of ossewa was nie groot nie. 'n Afstammeling beskryf dit só:

"Die perdewa was nie baie groot nie, amper soos dié van 'n outydse klein lorrie, en vlakker, met 'n bankie voor waar die drywer gesit het. Dit is gewoonlik deur twee perde getrek. Almal het toe twee perde gehad, en 'n kar. Almal het eers met 'n kar gery, en toe het hulle hul goed op die waens begin inneem [stad toe]. Die kar is toe vir uitgaan gebruik. Party het later 'n kapkar gekry" (Erna Ohlhoff 1992:Onderhoud).

Edgar Kohn onthou dat sy pa met 'n perdekar en later -wa na die Kaapse mark (die Soutriviermark, ook die "vismark" genoem), gegaan het, en dat ekstra perde baie keer ingespan moes word om deur die dik sand te kon kom (1989:Vraelys).

Perde was vir die immigrante en hul afstammeling van hul waardevolste besittings. 'n Vorige predikant van die Vlaktegemeente, pastor Wilhelm Blumer, het graag vertel dat die nedersetting sy naam gekry het vanweë die immigrante se liefde vir perde (Blumer-ms. s.j.). 'n Gesin se perd of perde was so kosbaar dat hulle soos lede van die gesin behandel is - daar is selfs af en toe 'n klein homeopatiëse pilletjie vir 'n perd ingegee. 'n Lid van die derde geslag het vertel:

"Ons het twee pragtige vosperde gehad, Ellen en Chestnut. Hulle was groot gebou. As ons een keer die jaar strand toe gegaan het, kon ons op hul rug ry as hulle by die fontein moes gaan water drink [...] Dit was vir ons iets wonderliks om op ou Ellen en Chestnut se rug te sit. Daar by Strandfontein het so 'n klein rivier geloop, waar vars water in die see ingeloopt het, so 'n klein 'Quelle', daar het ons perde gedrink" (Fidi Schultz 1992:Onderhoud).

Oor hoe "wonderlik" hul perde vir hulle was, vertel sy:

"Ons perde was vir ons so wonderlik. Tante Julie [Kohn, een van die ouer susters] het ook een keer weer vir haar kinders vertel van Ellen en Chestnut. En toe sê Erna [Julie se skoondogter] ewe

ernstig: 'Ek het nog nie van dié familie gehoor nie!' Maar hulle was die bésste familie wat ons gehad het. Ons moes hulle baie oppas, hulle was vir ons baie werd."

Idi Bode skryf in haar herinneringe hoe lief hul pa vir sy perde was.

"Ook die duiwe word nou stil, bo in die stal se balke [...] Die getroue perde Ellen en Chestnut lê lekker uitgereek in die warm stal, nadat Pa hulle vir die nag kos gegee het. Ons kinders wou soms so graag die voer in hul krippe gooi, maar die ou groot perd Ellen wil ons net byt. Net as Pa die boeselmandjie uitskud voor haar, vryf sy haar neus teen sy arm en runnik tevrede. Hy stryk haar hare dan oor die groot getroue kop en praat saggies met haar, hy was lief vir hulle en hulle ken sy stem. Hulle was vir vandag se begrippe seker bederf, maar hulle moes bedags swaar werk, die ploeg trek, al die plaasprodukte moet met die wa na die Kaapse mark getrek word, 'n distansie van sowat 12 myl. Nie ver nie, maar paaie was sleg en gedurende die wintermaande moes hulle die wa deur water en slaggate trek. Bo die perde se koppe onder die sinkdak was 'n soort van 'n plafon aangebring wat uit sakke aanmekaar gewerk was om hulle warm te hou" (Ms. 1967:s.p.).

Perde is soos een van die huisgesin behandel, ook pastor Baumgarten (eerste Vlaktepredikant) se Tommy, wat ná sy baas se aftrede nie meer so baie werk gehad het nie en dus bedags in die Baumgartens se agtertuin kon rondstap (Sien illus. 114).

11.9.5 Fietse

Dikwielfietse was byna net so 'n kosbare besitting as 'n perd. Ambagsmanne, predikante, onderwysers en werkers na die voorstede moes daaglik daarmee oor die weg kom.

Pastor Mahnke (tweede Vlaktepredikant, 1920-1948) het mense op sy fiets besoek, en waar hy nie kon ry nie, het hy op die sandpaadjies gestap (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud). Ook onderwysers, soos Klaus Schröder (Vlakteskoolhoof, 1922-1927 en 1930-1937), het gestap of met die fiets gery as hy iewers wou gaan kuier of moes huisbesoek doen (Idi Bode 1992:Onderhoud). Minnie Punt vertel van pastor Mahnke en sy fiets:

"'n Motor het hy vir jare nie besit nie, altyd huisbesoek gedoen met sy fiets, ook sy Vrou het haar fiets gehad. By die troue van Fritz en Frieda Krukenberg, moes Pastor die tafelgebed kom doen, en toe kom Pastor en Frau op hul Fietse daar an na hulle nog 'n lang ent in die sand moes stap en Fiets stoot" (Ms. 1977:s.p.).

In die Philippi-museum is die ou fietslig van die immigranteseun Ernst Buhr, asook 'n foto van hom op sy fiets. Hy was 'n messelaar, en het sy fiets gebruik om oral by sy werkplekke te kom. Sy dogter Winnie Schultz het vertel hoe sy met háár fiets oor die weg gekom het:

"Toe ek begin werk het, moes ek eers 'n fiets koop, tweedehands, en dit afbetaal. Ek het in die hemdefabriek gaan werk vir tien sjielings 'n week, van agtuur die oggend tot kwart voor ses. In die winter het ons baie nat gereën, maar ons moes werk om ons brood te verdien. Later het ek die plan gekry om [...] soos baie meisies 'slippers' aan te trek, maar saans ná werk moes dit maar weer in die nat skoene om huis toe te gaan. As die fiets pap wiel gekry het, of ketting gebreek het, moes ek maar huis toe stap. Dikwels moes die een maar die ander met die fiets 'lift'. Toe ek 'n tydlank in Rosebank by die jelliefabriek gewerk het, ook vir tien sjieling 'n week, het ek, toe nog van Heinsweg af, 'n sandpad, met die fiets gery tot in Claremont, tot naby die Livingstone High School. Ek het my fiets by een van ma se klandisies laat staan, vandaar 'n myl of meer gestap na die Hoofweg in Claremont, vandaar met die bus na 'Rondebosch-fountain' vir twee pennies. Dan was dit een of twee bushaltes tot by die werk. Dit het ek geloop, anders sou dit nog 'n pennie meer wees, en dit kon ek nie bekostig nie. Ek het ook met van die meisies van Rosebank van die werk af gestap na 'Rondebosch-fountain', daar links gedraai, op na Kromboom Road, af na Claremont-stasie, 'n hele twee pennies gespaar. Dan maar weer dieselfde pad huis toe soos wat ek gekom het" (1989: Vraelys).

11.9.6 Motorrytuie

In die twintigerjare het die moderne tegnologie sy opwagting op die Vlakte gemaak. Van die eerstes wat 'n vragmotor gekoop het, was Louis en Marie Schultz (Sien illus. 115 - 117). Marie se peetdogter, Ilse Ellmann, het onthou:

"Hulle het toe grond in die Duine bygekoop. Tante Marie het nog self met die houtekissie met 850 goue ponde op haar skoot gesit en per trein alleen daarmee stad toe gery om te gaan betaal vir die grond. Hulle moes daarna 'n vragmotor koop, want om die produkte uit die Duine met 'n perd en wa te trek, het te lank gevat. Dan het die wa en perde die groente tot 'n sekere punt gebring en daar oorgelaai. Dit het hulle darem die tyd bespaar" (1992:Onderhoud).

Volgens Arnold Kohrs was Carl Hörstmann ook een van die eerstes wat 'n lorrie gehad het,

"en daardie lorrie se bakkie was seker nie groter as 'n perdewa se bakkie nie; hy kon seker nie meer as 'n ton op 'n slag dra nie. Op vandag se bakkies kan jy baie meer laai as daardie tyd se lories" (1992:Onderhoud).

Die eerste motors en vragmotors was deurgaans Ford-fabrikate. Myra Punt se pa het sy kapkar en "Skotse kar" vervang met 'n "Ford-motor met klappe en 'n model T-Ford-lorrie" (1989:Vraelys). Edgar Kohn onthou van sy pa se eerste motor dat hy dit omgebou het:

"My eie vader was van die heel eerstes wat 'n T-Ford-kar aangeskaf het. Die kar het hy omgebou in 'n bakkie. Dit het 'n magneto en 'n klein Eveready Battery gehad" (1989:Vraelys).

Ook die motor wat die Vlaktegemeente uiteindelik vir hul predikant gekoop het, was 'n Model T-Ford:

"Na etlike Jare koop die Gemeente vir hom 'n Motor, maar nou was daar geen motorhuis nie. Hy bou toe self een, nog al met die Woorde bo die deur 'Unser Leben fährt schnell dahin'" (Minnie Punt-ms. 1977:s.j.).

Winnie Schultz onthou dat sy en haar man ná hul huwelik in 1942 'n perdekar, toe 'n wa,

"en so teen 1947 'n lorrie, en so tussen 1950 en 1954 ons eerste motorkar [gekry het]. Toe was daar al baie rygoed" (1992:Onderhoud).

11.9.7 Openbare vervoer

Die gemeenskap het openbare vervoer, waar moontlik, gebruik om by hul bestemmings te kom. Daar is byvoorbeeld tot die naaste stasie gestap - reeds 'n afstand van etlike kilometer - en dan is per trein na die bestemming gereis.

"My Pa was 'n getroue werker. Die eerste trein van Wynberg tot na Woodstock [waar hy as worsmaker gewerk het] het hy in die môre gehaal en dit sekerlik kort na vier uur. Sondaie na middag stap hy Stasie toe om sy weeklikse Treinkaartjie te koop" (Ms. 1977:s.p.).

'n Busdiens is tot by die Wetton-terminus waar die Wetton-sirkel is, ingestel. Nog bushaltes is later langs Lansdowneweg ingestel en die afstammeling het die dienste nog tot die sestigerjare gereeld gebruik.

12 LEWENSVERLOOP

Die eeue-oue ritme van die gesinslewe word bepaal deur sekere hoogtepunte soos die huwelik, geboorte en die dood. Dit word beskou as dae waarop die lot van die mens bepaal word, en daarom word dit ook die lotstye genoem. Veral vir die Oud-Germane was dié tye van besondere betekenis (Grobbelaar 1977:132).

"Op hierdie dae word die mens hom baie sterk bewus van sy onveiligheid, sy verlange na sekuriteit en geborgenheid, en sy innige behoefte aan bystand om die onbekende toekoms die hoof te bied" (Grobbelaar 1977:132).

In hierdie tye was die volksmens in die besonder bewus van die religie en die bonatuurlike. Deur sekere handeling - rites en seremonies - kon die voorspoed, geluk, vrede en vreugde van die toekoms verseker word. Daarom het kerklikgodsdienstige verrigtinge 'n sentrale plek ingeneem by die huwelik, die doop en die begrafnis (Grobbelaar 1977:132).

12.1 Geboorte en doop

12.1.1 Geboorte

'n Hele aantal vroue uit die gemeenskap het tydens kindergeboorte as vroedvroue opgetree. Omdat die dik sandpaaie moeilik begaanbaar was, het elke deel van die setlaarsgebied sy eie vroedvroue gehad.

Een wat op Wynberg-Vlakte gewerk het, was Marie Witte (Winnie Schultz 1992:Onderhoud). Die vroedvrou het nie net die moeder en baba versorg nie, maar ook na die ander kinders en die huishouding omgesien:

"Tante Witte, my ouma se suster, was 'n vroedvrou. Ná die baba se geboorte het sy nog 'n week gebly om die ander kinders te versorg, ook die moeder en baba, en ook na die huishouding om te sien. Sy was die vroedvrou vir almal in die omgewing. Die dokter het nooit uitgekom om te kom help nie, net vir noodgevallen is hy met 'n perdekar gehaal" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Nog 'n bekende vroedvrou was 'n dogter van die Heins-stamvader Jürgen Heinrich van die Durban Road-setlaarsgebied. Sy was die weduwe Emma Paskin wat op die Vlakte as vroedvrou opgetree het (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.).

In die Duine-gebied was Wilhelmine (Mina) Rautmann die vroedvrou (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud). Dit was ook sy wat die eerste "nie-amptelike" maatskaplike werkster op die Vlakte was deurdat sy weeskinders onderdak gegee het. Sy het voor haar troue vir 'n kort ruk as verpleegster in die Somerset-Hospitaal in Groenpunt gewerk (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.).

In die voorste deel van die Duine waarheen 'n tak van die Buhr-familie (stamvader Jürgen Heinrich) getrek het, is 'n "Slamse vrou" as vroedvrou gebruik. Mine Bode vertel:

"My ma se vroedvrou was 'n Slamse vrou; hulle het haar Moidjie genoem. As dit tyd was, het my ma my pa gesê om haar te gaan haal" (1992:Onderhoud).

In die deel van die setlaarsgebied waarheen die een Rix-broer later getrek het, Jobsvlei, is 'n vroedvrou uit Claremont gebring. Die plaas Jobsvlei was naby aan Otteryweg, toe al 'n "harde[klei]pad". Gevolglik was dit moontlik om die vroedvrou sowat tien kilometer ver te gaan haal:

"My pa het die vroedvrou in Claremont gaan haal, en sy is elke oggend gehaal, vir amper tien dae. 'n Dokter het nooit gekom nie" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

Nog 'n vroedvrou in die Vlaktegemeenskap was "Frau Bassett":

"Sy was die vroedvrou en het die moeder 'n ruk lank by die huis verpleeg" (Irmgard Buhr 1989:Vraelys).

'n Legendariese vroedvrou was "Oma" Andrea Bokelmann. Sy het agt pleegkinders gehad wat sy so te sê alleen grootgemaak het, maar nooit kinders van haar eie nie. Ouma Andrea het die ses weeskinders van haar broer grootgemaak, asook die moeder van Alois Grimmbacher, Anne Grey, en 'n seun met die naam Harry Bronkhorst. Almal het haar "Oma" of Ouma genoem. Volgens een van haar broerskinders, Wilhelm Carstensen, het sy 'n gemengde boerdery bedryf en "ons almal grootgemaak tot ons oud genoeg was om haar te help" (1989:Vraelys). Hy vertel:

"Ouma Bokelmann het baie dinge oorgekom met haar kraamwerk. Ene Freddie Trehan kom haal haar met 'n motorfiets met 'n 'side-car'. By 'n draai kom die 'side-car' los. Ou Freddie vat die draai, maar Ouma gaat aan met die 'side-car' tot sy in 'n sloot land. 'n Ander keer is Hilda Grimmbacher en my neef August Carstensen gelyktydig gebore. Ek moes toe vir Ouma van een plaas na die ander jaag, heen en weer. Ouma sit in die eenperdkar se bak en ek laat net waai. Toe ons moes afdraai by oom Hans se plaas, toe loop die perd 'all-out'. Ouma skreeu net 'Moenie draai nie!', maar ek draai. Die kar beland in die sloot met perd en Ouma. Ek was toe agtien en spring betyds af. Maar Ouma het seer gekry. Die perd se been is gebreek en moes geskiet word. Maar met gesukkel is albei kinders gebore. Ons klomp het maar vir Ouma heen en weer gesleepdra" (1989:Vraelys).

'n Dogter van die Godeffroy-immigrant Christian Schultz, Louise, was "baie as vroedvrou behulpsaam" (Ilse Ellmann 1993:Mededeling). Sy was getroud met die seun van immigrant Carl Müller, 'n hoefsmid. Carl, jr., was ook 'n hoefsmid.

Verskeie gebedeboeke is deur vroue in barensnood gebruik. Een so 'n boek is Tägliches Hand-buch in guten und bösen Tagen (s.j.), waarvan Marie Rabe (lid van die tweede geslag) 'n eksemplaar gehad het. Haar kinders se geboortedatums (die eerste is in 1890 gebore) is onder meer voor in die boek geskryf. Daarin is "Andachten für Schwangeren", "Aufmunterung"-tekste (om die swanger en kraamvrou op te beur) asook gebede en "Seufzer" (versugtinge). Daar is afdelings vir die swangerskap, die bevalling, die tydperk wanneer sy aan die bed gebonde is, wanneer sy herstel en wanneer sy haar baba soog.

Tot die vyftigerjare van die twintigste eeu is kinders tuis gebore.

Erna Ohlhoff, wie se twee kinders in die dertigerjare gebore is, het byvoorbeeld 'n vroedvrou gehad wat nog daagliks na die Ohlhoff-plaas, Sonnenstrahl, gery het om die moeder en kind te versorg (Erna Ohlhoff 1992: Onderhoud). Sedert omtrent die middel vyftigerjare was dit algemeen dat kinders in kraaminrigtings gebore word. Die hoër lewenspeil ná die oorlog het dié gebruik aangehelp, saam met die verbeterde paaie en motors.

Dit was 'n gebruik in die Heide om 'n glasie op 'n kind te klink sodra hy gebore is:

"Es ist ein Selbstverständlichkeit, dass, wird ein Kind geboren, der Vater 'einen ausgeben muss'. Und das nicht etwa, weil er mit anderen auf die Gesundheit seines Kindes trinken soll, nein, 'damit das Kind auch pinkeln kann'" (Doll-Hegedo s.j.:126).

Op die Vlake was dit ook 'n gebruik dat die vader 'n glasier moes inskink wanneer 'n kind gebore is, hoewel dit nie bekend is of dit gedoen is om seker te maak dat die kind darem ook kan urineer nie (Ilse Ellmann 1993:Mededeling).

Die moeder moes tussen tien en veertien dae in die bed deurbring en die baba mog glad nie uit die kamer geneem word nie. Winnie Schultz vertel:

"Hy mag nie uit die kamer geneem word nie, hy mag nie eens buite toe gegaan het nie. Éérs moes hy gedoop geword het" (1992:Onderhoud).

Volgens Michen Meyer moes die kind

"die hele tyd in die kamer bly. Die eerste wat hy mag uitgaan, is kerk toe" (Michen Meyer 1977:Gesprek).

Erna Ohlhoff het dit bevestig (1993:Onderhoud). Mine Bode sê:

"Vir drie weke mag die kind glad nie uit die kamer gekom het nie [...] Die kind moes bly in die kamer, en ná drie weke is hy kerk toe vir die doop" (1992:Onderhoud).

As die ma dalk moes uitgaan voor die doop - iets wat by uitsondering gebeur het - moes die kind tuis bly (Erna Ohlhoff 1992:Onderhoud). Die moeder moes egter vir die voorgeskrewe tydperk plat gelê het:

"Jy mag glad nie uit die bed uit opgestaan het nie" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Sy het nie eens opgestaan om die baba se kleertjies te was nie:

"As sy 'n baba gehad het, het Ma vertel, het my pa vir haar water in die bed gebring, en dan het sy die kinderkleertjies daar uitgewas. Voor hy werk toe gaan, het hy dit dan vir haar opgehang. Die eerste week gewoonlik het ouma Witte nog gebly,

maar dan later het sy op haar eie in die bed gebly" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

(Sien illus. 118 - 119.)

Vir die tydperk wat die moeder in die bed moes deurbring, is sy die "Kindbetterin" genoem (Hand-buch s.j.:53).

As besoekers gekom het, het hulle soms 'n silwermunt in die baba se bed gesit. Dit was bedoel om voorspoed en geluk op die kind se toekomspad te bring (Irmgard Buhr 1989:Vraelys & Mine Bode 1992:Onderhoud). Die munt is soms ook, as dit moontlik was, in die baba se handjie gedruk (Michen Meyer 1977:Gesprek).

"Die baba het ook nie in 'n stootwa geslaap nie, dit was in 'n bababed, 'n 'cot'. Ons s'n het gekom van my ouma Punt; ons het grootgeword daarin, en Edie, my niggie-hulle [Edith Rix, getroud Engelke], hulle almal ook. Later my eie kinders; toe my dogter se kinders; en nou slaap my agterkleinkind daarin" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

12.1.2 Doop

In Duitsland was dit een van die vroedvrou se take om die kind na die kerk te neem om gedoop te word. Dit was om die kind so gou moontlik met die Sakrament van die doop te bedien omdat kindersterftes volop was en die moeder ná die geboorte bedlêend was. Winnie Schultz vertel:

"Die baba is destyds gou ná die geboorte gedoop. Op my pa-hulle se 'Ausweis' [ID-dokument] staan dit, en hulle het dit ook vertel, dat die vroedvrou die baba na die doop neem, nie die manie. Sy is dan nog in die bed" (1992:Onderhoud).

Die moeder was veronderstel om ses weke lank te herstel van die geboorte voordat sy in die openbaar mag verskyn, en dan wel om vir die eerste keer kerk toe te gaan. Volgens die Tägliches Hand-buch in guten und bösen Tagen is sy dan die "Wöchnerin" of "Sechswöchnerin" genoem. Daar is ook 'n "Aufmunterung" en gebed vir haar wanneer sy vir die eerste keer kon kerk toe gaan:

"Wenn Gott eine Sechswöchnerin gnädig ihre sechs Wochen erhalten, ihre Kraft ihr wieder gegeben hat, sie gestärket, sie und ihr Kind vor Unglück bewahret hat, dass sie nun ihren

Kirchengang halten kann, so soll ihr Mund voll Rühmens sein und den allerhöchsten Gott dankbar preisen und loben" (Hand-buch s.j.:65).

Op die Vlakte kon vroue beswaarlik ses weke lank herstel van kindergeboorte en moes hulle noodgedwonge vroeër weer begin werk. Daarom het die gebruik waarskynlik ontstaan dat die tydperk met die helfte verminder is en dat die moeder en kind ná drie weke kerk toe gaan, en wel vir die doop.

Die kind se doop was vroeër 'n stil gebeurtenis en is nie groot gevier nie. Dit was gewoonlik net die kind se ouers, grootouers en peetouers wat bymekaar was vir ete. As die peetouers nie saamgeëet het nie, sou hulle die middag oorkom vir koffie, maar dan slegs hulle, nie ander gaste ook nie. Hulle het ook nie geskenke gegee nie (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Die kind se doop was 'n plegtige geleentheid waarby ouers en peetouers 'n belofte voor die gemeente moes aflê dat hulle die kind Christelik sou grootmaak. Om peetouerskap van iemand te aanvaar, was 'n ernstige taak en plig. Dit was 'n "Sitte" wat ten grondslag van die gemeente se geestelike en fisieke welsyn gelê het (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Die peetouer het naamlik verantwoordelikheid vir die kind se geestelike sowel as liggaamlike heil aanvaar. Peetouerskap en die teenwoordigheid van peetouers is vandag steeds 'n vereiste by 'n kind se doop. Die peetouers lê saam met die ouers 'n belofte voor die altaar af dat hulle verantwoordelik is vir die kind se geestelike welsyn. Die amp van peetouerskap is vroeër egter met veel groter erns bejeën as vandag. Jy het 'n lewenslange verantwoordelikheid teenoor daardie kind gehad, sê 'n afstammeling. Sy vertel:

"Die 'Pateneltern' het 'n groot rol in die kind se lewe gespeel. Hulle het 'n reg daartoe gehad, en hulle het dit toegepas. By die doop het hulle immers 'n belofte afgelê. Die ouers is soms aangespreek as dit nodig was: 'Ek was die dag by die kind se doop, en dit is nie wat ek belowe het nie.' Ook, as die ma of die pa sterf, het hulle die kind grootgemaak, want jy was medeverantwoordelik vir die kind se opvoeding en grootmaak. Dit het ook saamgehang daarmee dat die lewensverwagting nie goed was nie. Dus, as jy as ouer iets oorkom, weet jy jou kind gaan deur sy 'Pateneltern' versorg word. Ek het nog grootgeword met daardie reël. Jou peetouers se betrokkenheid by jou het gegeld

tot by jou 'Konfirmation', daarna nie sodaning nie, maar tog nog altyd. Soos my peettante, wat vir my 'gesorg' het, selfs toe ek al getroud was. Sy het op 'n keer nog vir my 'n tafeldoek gegee na ek al lank getroud was: 'Du bist ja mein Patenkind.' By jou 'Konfirmation' moes jou 'Pateneltern' ook daar wees. As hulle nie kon nie, was dit 'n miserabele dag vir jou. Jy was altyd baie sterk bewus van jou peetouers: die kind teenoor sy 'Pateneltern', die 'Pateneltern' teenoor die kind. Jy was ook geëer om as peetouer gekies te word" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Die vierde geslag het nog dieselfde verantwoordelikheid teenoor hul peetkinders gevoel:

"Want ek weet hoe dit my gepla het toe 'n kind by wie se doop ons gestaan het en die 'Paten'-belofte afgelê het, na 'n ander kerk gegaan het. Ons het tog belowe dat sy 'Lebenslauf lutherisch' sal wees. Die kind was nog jonk toe die ouers besluit het hulle gaan na 'n ander kerk. Ek het met ons predikant gaan praat, want wat doen 'n mens? Sy antwoord was dat waar albei ouers die besluit neem, jy niks daaraan kan doen nie. So belangrik was dit; 'n 'ganz wichtige Sache'" (Afstammeling wat verkies om nie geïdentifiseer te word nie).

Nog 'n voorbeeld van hoe 'n peettante haar bekommer het oor haar peetkind se geestelike welsyn, was toe die betrokke peetkind met 'n Joodse man getrou het. Die peettante het immers belooft dat sy die kind sou grootmaak en lei in die Christelike (Lutherse) geloof, en "watter raad gee sy haar as sy nou met iemand van 'n heel ander geloof wil trou?" (Die informant verkies ook om nie geïdentifiseer te word nie).

Soms het 'n kind twee, dikwels drie 'Pateneltern' gehad:

"En hulle was altyd die spesiale oom en tannie. Hoekom mense soms drie 'Paten' gekies het, was omdat dit gebeur het dat een van twee kan wegval; jy het dit so half veiliger vir jou kind probeer maak. Sommige het selfs vier gehad. Die mode was twee mans en 'n vrou vir 'n seun, twee vroue en 'n man vir 'n dogter. En dan was een van jou name dikwels dié van 'n 'Paten'" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Vandag word die doop met 'n ete en partytjie vir familie en vriende gevier. Omdat so baie families ook uit nie-Lutherse lede bestaan, is dit nie meer nodig dat al die peetouers Lutherane moet wees nie. Nog tot enkele jare gelede was dit verpligtend, daarna moes minstens twee van die peetouers Luthers wees. Die enigste vereiste vir peetouerskap is tans dat hulle minstens tot 'n Protestantse kerk moet behoort. Die gebruik dat die doopouers (en hul baba) asook die peetouers tydens die diens op die doopbank (die heel voorste bank in die kerk) sit, word steeds gehandhaaf. Die peetouers staan ook saam met die ouers tydens die seremonie rondom die doopvont en lê die doopbelofte af. Nadat die baba gedoop is, gaan sit die peetouers, maar die doopouers kniel (die moeder hou die baba in haar arms) voor die altaar om geseën te word. Die gebruik is steeds dat 'n meisie twee peettantes en 'n peetoom het en 'n seun twee peetooms en 'n peettante, soos ook gebruiklik onder die Afrikaners was (Grobbelaar 1977:189).

Die gebruik om 'n peetouer te vernoem, bestaan nie meer nie. 'n Nuwe tradisie, om 'n brandende doopkers tydens die plegtigheid aan die doopouers te oorhandig, het die afgelope sowat vyftien jaar ontstaan. Dié kers moet die kind altyd herinner aan die dag waarop hy die Sakrament van die Heilige Doop ontvang het.

In die Philippi-museum hang 'n hele aantal dooprokke wat binne families oor 'n paar geslagte gebruik is (Sien illus. 120).

12.2 Verlowing en huwelik

12.2.1 Verlowing

Die eerste geslagte het op 'n jong ouderdom getrou. Jongmense het gewoonlik in groepe by mekaar se huise gaan kuier. Die onmiddellike omgewing het dikwels die huweliksmat opgelewer omdat 'n mens nie ver kon gaan kuier nie weens die gebrek aan paale en vervoer. Die Afrikaner-jongman se trots, sy vryperd (Grobbelaar 1977:194), was byvoorbeeld nooit so 'n belangrike deel van die Vlaktekultuur nie. Tog skryf minstens een afstammeling van haar suster se verloofde wat "op se Vos perd Moskou" kom kuier het (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.).

Jongmans in die Duine het hoofsaaklik met Duinemeisies getrou, dieselfde het vir ander dele van die Vlakte gegeld. Augustson skryf byvoorbeeld hoe dit tyd was dat hy vir hom 'n "Gehülfin" (Ms. 1950a:19) kry. Sy was Marie Foot, wie se ouers ook grond in die Duine gehad het.

In die eerste jare het pare wel met 'n ring verloof geraak. Die verloofring was egter nie 'n diamantring nie, maar die ring wat later die trouand sou word:

"Hulle het met die trouing verloof geraak; die trouing was al die verloofring. Maar die verskil was: die trouing is aan die linkerhand gedra om te wys sy is verloof. As hulle getrou het, is dit aan die regterhand gedra. Eers jare later het mense, soos ons ouer susters [dus vanaf die derde geslag], regte verloofringe met 'n diamant gehad" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Vroeër is die verloofde paar se voorletters dikwels aan die binnekant van die ring gegraveer. Fidi Schultz dra byvoorbeeld haar ma se verloof/
trouing waarin haar ouers se voorletters gegraveer is.

12.2.2 Uitnodigings

Die tydsberekening vir die uitnoding na die troue was van groot belang. Die huweliksgebooie is vir drie Sondae in die kerk afgelees. Ná die eerste gebooie geloop het, was dit "allerbelangriks" (Idi Bode 1992:Onderhoud) dat die gaste in daardie week nog genooi word.

Dit was 'n groot taak, want in die afwesigheid van vinnige vervoer en geen telefone nie moes die gaste persoonlik, en gewoonlik te voet, genooi word. As jy nie in daardie eerste week genooi is nie, maar sê maar in die tweede week, dan het dit beteken "dat jy nou nie so 'n belangrike bruilofsgas is nie" (Idi Bode 1992:Onderhoud). As jy vir jou twis of onenigheid op die hals wou haal, moes jy nog in die derde week ook mense uitgenooi het. Dit was dan 'n geval dat hulle nou werklik nie welkom is nie (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Winnie Schultz, wat in 1942 getroud is, vertel:

"Gebooie is vir drie Sondae voor die troue gelees. Destyds is niks van die trouery gehoor voordat die eerste gebod afgelees is nie. Dit was dan eintlik 'n verrassing vir die mense. In die ouerhuis is natuurlik al voor die tyd reëlings getref. Aangesien ons self geen telefoon besit het of niemand van ons 'n motor nie, net fietse, moes jy maar oral met fietse of te voet gaan om reëlings te tref" (1989:Vraelys).

Troukaartjies wat later per pos uitgestuur is, het dié dilemma opgelos.

12.2.3 Die "Polterabend"

Kort voor die huwelik is die "Polterabend" gehou. Dit was gewoonlik die Sondag voor die troue wat op die Woensdag plaasgevind het:

"Die bruidegom kuier mos dan gewoonlik nog die Sondagaand by die bruid; iemand vind dit in elk geval ook voor die tyd uit dat dit so is. Dan het 'n klompie jongmense gekom met 'n sak met 'Scherben' - breekgoed, meestal breekgoed wat al plekkies uitgebreek het. Dan het hulle voor die deur gesing, en dit dan neergegooi, dat alles uit die sak val. Dit moet goed 'polter' [lawaaï maak], want dit bring geluk. Die uitdrukking 'Scherben bringen Glück' word dan ook gesê. Die bruid en die bruidegom het dan uitgekom en almal ingenooi, maar eers moet hulle twee alles skoonmaak. Ja, die bruid en bruidegom het elkeen 'n besem in die hand, en hulle moet alles opvee, anders sal hulle nie gelukkig wees nie. En dan word natuurlik gesing en 'lustig' gewees. Hulle moes hulle self vermaak het, daar was mos niks anders nie" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Michen Meyer het ook vertel:

"Dis altyd die Sondag voor die troue gehou. Almal bring gebreekte porseleingood en gooi dit in die kamer waar die bruidspaar sit. Dit hou die hele aand aan. Uiteindelik sal hulle dan dans" (1977:Gesprek).

Toe huwelike later op 'n Saterdag voltrek is, is die "Polterabend" op die Vrydagaand voor die bruilof gehou:

"Dit het plaasgevind die Vrydagaand voor die troue. Die kombuis is net eenvoudig met 'n klomp rommel bestrooi en die troupaartjie moes dit dan opruim" (Edgar Kohn 1989:Vraelys).

Ook in ander Duitse setlaarsgemeenskappe het die gebruik van die "Polterabend" voortgeleef. Onder die afstammelinge van die Hermannsburgse sendelingkoloniste is die "Polterabend" gewoonlik die aand voor die huwelik gehou:

"Die jong mense het weke voor die troue alle gekraakte of gebreekte porseleinborde, koppies, pierings, ensovoorts versamel. Tydens die 'Polterabend' hê die jong mense hulle met speletjies vermaak. Om middernag is al die porselein stukkend gegooi en geslaan om die 'Poltergeeste' af te weer" (Küsel 1992b:59).

'n Poltergees is 'n spook wat sy teenwoordigheid onder meer met 'n geraas soos 'n geklop aankondig (HAT 1991:848). Poltergeeste is dus letterlik "geraasspoke" (Grobelaar 1977:54), en deur groter geraas te maak, kan jy hulle afweer.

Die "Polterabend" het op die Vlake uitgesterf omdat al hoe meer mense in die dorpe (Wynberg, Claremont, Nuweland) gaan werk het, meen Idi Bode en Fidi Schultz (1992:Onderhoude). Troues kon nie meer Woensdae gehou word nie. Ilse Ellmann meen die "Polterabend" het uitgesterf omdat dit ná die Tweede Wêreldoorlog voor die Amerikaanse gebruik van 'n kombuistee moes wyk:

"Dit het meer 'modern' geword om liever 'n kombuistee te hou" (1992:Onderhoud).

12.2.4 Voorbereiding

Die "Polterabend" het die bedrywighede vir die "Hochzeit" of "Hochtiid" soos dit in Platduits genoem is (Idi Bode 1993:Onderhoud), ingelui. Die volgende twee dae was een groot bedrywigheid soos voedsel vir die geleentheid voorberei is. Michen Meyer vertel:

"Die Maandag en Dinsdag is dan die voorbereiding vir die troue. Die slagtery, braaiery, en bakwerk. En Woensdag die troue" (1977:Gesprek).

12.2.5 Die bruilof

Vir bruilofte is altyd tyd gemaak, want dit is groot en goed gevier, soos ook in die Lüneburger Heide die gebruik was. Daar het 'n huweliksonthaal gewoonlik 'n paar dae geduur:

"weil stets das ganze Dorf mitfeierte. Das dauerte immer drei bis acht Tage. Je nach Wohlhabenheit" (Doll-Hegedo s.j.:112).

Die Vlaktebruilof het gewoonlik "'n paar dae aangehou" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud). Sy vertel wat haar vader van die "ou" bruilofte vertel het:

"Die bruilof het amper die hele week gehou. Hulle is gewoonlik op die Woensdag getroud, en nou nie die hele gemeenskap is genooi nie, maar die wat uitgenooi is, het dan partykeer 'n paar dae lank bruilof gehou" (1993:Onderhoud).

Die joligheid het soms in olikheid geëindig:

"Die troues was mos altyd in die week. My pa het altyd gesê toe hulle nog by die ou plaas [naby die Vlaktekerk] was, dan staan en werk hulle in die tuine. Dan so agtermiddag kom 'n klomp van hul vriende verbygestap, ewe jollie. Pa-hulle vra: 'Nou waarnatoe?' Dan kom die antwoord plesierig: 'Bruilof toe!' Dan is hulle vol van hulleself. Die anderdagmôre eers kom hulle teruggestap, dan is Pa-hulle nou verbaas: 'Waarvandaan?' Kom die antwoord baie bek-af en verlep: 'Van die bruilof af...'" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

Daar was dikwels baie strooimeisies en strooijonkers omdat die gesinne so groot was. By 'n bruilof in die laat tagtigerjare van die negentiende eeu was Wilhelmine Schröder byvoorbeeld een van sewe strooimeisies:

"Toe was daar die groot bruilof van twee Duitsers in die Duitse Kerk in Wynberg en sy was een van sewe strooimeisies. Net daar het sy beter kennisgemaak met een van die strooijonkers, die jonge Kohn, wie se mense 'n paar maande voor hulle hier aangekom het en wie se pa 'n fynsmid was. Hulle het in die Kaap gewoon en dikwels botter en eiers by die Schröders gekoop. Maar die bruilof het die regte stoot gegee en in Desember 1890, toe sy 21 en haar bruidegom 24 was, is hulle in die Duitse kerk in Langstraat getroud" (Bouwer 1955:16).

In die begin was dit 'n gebruik dat die bruidspaar saam kerk toe gegaan het (Irmgard Buhr 1989:Vraelys). Dit was gewoonlik so teen twaalfuur. Soms, volgens Michen Meyer, al halftwaalf (1977:Gesprek). Idi Bode vertel van die troues wat sy as skoolkind beleef het:

"Dit was gewoonlik Woensdae, twaalfuur. Dan het die seuns by die skool die hekke [van Lansdowneweg af] toegemaak, en die bruidegom moet nou eers betaal om deur te kom. Dit was gewoonlik 'n groot pak lekkers; dan kry ons almal daarvan. As die bruid kerk toe ry, is die kap opgeslaan; is die koets nog toe. Maar as sy klaar getrou het, as sy uitry, dan is die kap afgeslaan. Ek onthou van ouma Julie [Rabe, gebore Witte], toe sy gaan trou het. Sy was negentien, en ek onthou hoe wonderlik sy gelyk het toe hulle uitry, met die kap afgeslaan. Hoe sy lag, met die krans van blomme om haar kop, met die vier wit skimmels voor, en die volstruisvere voor by die perde se tuie gesteeek. Vir die bruid se kapkar, ons het van 'koets' gepraat, moes die perde altyd vier wees, altyd wit. Die strooimeisies het twee wit skimmels gehad. Die volstruisvere is altyd voor by die kop in die perde se tuie gesteeek. Ons skoolkinders mag altyd gaan kyk het, want dan het ons mos ook lekkers gekry, elk darem so twee, drie uit die groot sak" (1992:Onderhoud).

Bruilofgangers het die bruidspaar met roosblare of rys bestrooi as hulle uit die kerk gekom het. Tot ongeveer 1900 was die bruidsrok swart. Die rede was dat dié kleur meer bruikbaar was en dat dit dan die vrou se beste rok vir talle ander geleenthede sou wees (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude). Die bruid het gewoonlik ook benewens 'n sluier 'n blommekrans op haar kop gedra.

Die bruidegom moes soms nog 'n keer "betaal" sodat die bruidskoets by die hek kon uitgaan. Dit was dan gewoonlik sy maats wat die hek toegemaak het, sodat hy eers iets moes uithaal voordat die hekke oopgemaak is. Dit was gewoonlik 'n bottel bier wat die vriende oortuig het om maar die hek oop te maak (Idi Bode 1992:Onderhoud). Nog 'n afstammeling het vertel:

"Die jong mense, of ook ouere, het ná die diens die kerkhekke toegehou of 'n tou oor die pad gespan. Die koets moes dan eers stilhou en gewoonlik is daar 'n bottel drank, bier of koeldrank, vir die wat die bruidskar voorgekeer het, gegee. Dan eers is die hekke oopgemaak" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Tot omstreeks die Eerste Wêreldoorlog is troues op 'n Woensdag gehou. Idi Bode en Fidi Schultz se drie oudste susters het byvoorbeeld nog op 'n Woensdag getrou. Een van die redes vir die Woensdagtroues was omdat Saterdag markdag was en die gemeenskap dit nie kon bekostig om die een dag waarop hulle 'n kontantinkomste

gekry het, oor te slaan nie (Mine Bode 1992:Onderhoud). Omdat meer mense in die dorp begin werk het, het dit almal later beter gepas dat die troue op 'n Saterdag gehou word:

"Daar was die 'Early Morning Market' in Sir Lowry Road op 'n Saterdag. Die vrag en ander produkte moes Vrydag gereed gemaak word, en die nag ry die boer en sy vrou dan met hul perdekar of -wa mark toe. Hulle moes die nag al ry om betyds by die mark te wees. Toe begin die mense al uitwerk en die markdae verander, toe is dit beter dat die troue op Saterdag gehou word" (Edgar Kohn 1989:Vraelys).

Troues is ook op 'n weeksooggend gehou. Marie Schultz het haar eie troue as "lekker" onthou, al was die bruidspaar se vaders toe albei in die interneringskamp:

"Ek is in 1917 getroud. Ons het so 'n lekker bruilof gehad. Ouma [Auguste] Bode en my ma het die kos gemaak. Ek het in 'n koets kerk toe gegaan. Die troue was in die oggend gewees, en dit het die heeldag aangegaan. Almal wat in die kerk was, is saam na die afnemer; ons en die hele groep is afgeneem, en toe is ons huis toe. Nou was dit ook al laat. Die aand het ons lekker warm kos gehad, alles wat ons aan groente gehad het, en vleis, wat ge[pot]braai is. Ons plekkie is mooi toegemaak; die jaart van die huisie, daar het ons geëet; en een binnemuur van die huisie, 'n houtemuur, het ons uitgehaal, en daar het ons gedans, in die twee oop kamers; en dit was lekker. Tot middernag het dit gegaan, en die volgende dag het ons 'Nächfeier' gehad. My en Louis se pa was toe nog albei in die kamp; hulle het eers in 1918 uitgekom" (Marie Schultz 1983:Onderhoud).

'n Bruid van 1942 vertel hoe sy en haar aanstaande die oggend voor hul troue alles moes afhandel en hoe sy op die "carrier" van 'n fiets terug Vlake toe moes ry:

"Oom Willie [die bruidegom] moes die oggend van ons troue nog 'n vraggie slaai by 'n klandisie aflaa; hy het toe nog vir sy ouers gehelp want die ander seuns het geen bestuurderslisensie gehad. Tante Guschen [die verteller se suster], wat my strooimeisie was, en ek het saam gery in die vragmotor tot by Wetton, daar het ons my fiets afgelaai en by vriende laat bly en met die bus tot in Claremont gery. Van Claremont weer die bus na

Wynberg waar ons ons hare laat doen het; ge-'wave' soos ons gesê het. Vandaar na die bloemiste waar ons die ruikers moes haal, dit was nog groot bosse blomme. Weer is ons terug met die bus Claremont toe en van daar weer met die Lansdowne-bus na Wetton. Toe die fiets by die vriende gaan haal; Tante Guschen het natuurlik gery en ek het agter op die 'carrier' gesit met die twee ruikers. By die kerk gekom, het Tante Guschen die twee ruikers geneem en verder huis toe geloop. Ek het die fiets geneem, die sleutel van die kerk by Pastor gaan haal, die kerksblomme wat vroeër daar afgelaai is, gaan haal en in die kerk gesit en blomme op my pa se graf gesit. By die tyd toe ek huis toe gekom het, was dit ook net tyd om klaar te maak vir die troue. Maar dit is soos dit gegaan het as die kinders in die huis nog almal uitgewerk het, en ook langer ure gewerk het. Dan moet jy maar self sien om die beste daarvan te maak" (Winnie Schultz 1989:Vraelys).

Soms is eers 'n middagete as deel van die bruilofsfees geniet voordat die hele geselskap Wynberg toe gery het vir die fotosessie. Daarna het 'n wilde jaagtog ontstaan om te kyk wie eerste terug is op die plaas om die onthaal voort te sit. Idi Bode vertel:

"Dan was daar natuurlik 'grosses Mittagessen' op die plaas, en ná dit het almal Wynberg toe gery om afgeneem te word, na Faghers, die fotograaf. Al die gaste het ook saamgegaan; almal in hul perdekarre. Al die bruidsfoto's van daardie tyd het dieselfde agtergrond - dit was Fagher se agtergrond. En nie net die bruidsgroep is afgeneem nie, al die gaste ook. As dit nou verby is, dan gaan hulle 'n draai ry deur Claremont. Een so 'n keer het ek nog die eerste keer oor Claremont se brug gery. Dan gaan die jagery aan; almal wil die bruidskoets verby ry. Dit was 'n ou ding, maar gevaarlik: die bruidskoets mag nie verbygesteek word nie. Hy moet voorbly, en hoe hulle jaag! En ek weet dat die vroue wat by die huis gebly het; hulle het die kindertjies bymekaar geroep: 'Kinders, bly uit die pad, hulle kom, hulle kom!' Jy sien net die stofwolk aankom. Dan kóm hulle, maar die bruidskoets moet voorbly. Hoe die bruid dit uitgehou het, dit weet ek nie. Ek onthou hoe Fichen gelyk het toe hulle aankom: met die krans [die blommekrans wat op haar kop was] afgeval tot hier oor haar oë. En daar by Ahrens, hoe Mamma geroep het 'Kinder! Komm' her! Bleib' aus dem Weg! Sie kommen!' En dit jaag, die bruid klou met stokstye arms voor aan die koets vas

om tog net nie uit te val nie. En die arme twee 'pageboys'; almal het hulle gehad, hulle moet mos die deurtjie van die koets oophou. Nou hulle het wit handskoene aan, en hulle moet net so sit, met die arms oor die bors gevou, handjies teen die skouers, en hulle moet balanseer, dat hulle tog net nie uitval nie! Dan gaan die etery en joligheid natuurlik aan, tot môreoggend. Min mense het daardie tyd uitgewerk, almal was op die plase" (1992:Onderhoud).

Dié wilde jaagtog herinner aan die gebruik van vlagryery by Afrikaner-bruillofte. Een van die jongmans het met 'n vlag voor die bruidstoet uitgejaag, en die ander het dit by hom probeer afneem. Die man wat daarmee by die feeshuis aankom, was naas die bruidegom die belangrikste man van die dag (Grobelaar 1977:206). Dié gebruik in die Afrikanerkultuur het nie uit 'n volksgeloof ontwikkel nie, maar uit 'n natuurlike gees van wedywing en vertoon (Grobelaar 1977:133). Dieselfde kan waarskynlik van die gebruik op die Vlakte gesê word.

Die eetgoed by die bruilof was gewoonlik die soorte vleise wat op die plase beskikbaar was: vark- en hoendervleis, met slaai daarby, en "plein" koeke:

"Dan het hulle huis toe gekom vir die bruilofsmaal. Dit was vark en hoender, wat voor die tyd geslag is, gaargemaak is, en dan opgesny en warm gemaak is, partykeer ook warmgemaakte Weense worse, met aartappelslaai daarby, seker ander slaai ook. Die koeke was, buiten die platekoek, plein sponskoeke, nie met sulke vulsels soos vandag nie" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Die drinkgoed (buiten koffie en gemmerbier) was wyn en bier, nooit sterk drank nie. Die bier was altyd in vaatjies, en net die mans het dit gedrink. Vir die kinders en vroue was daar gemmerbier. Dit is tuis in emmers gemaak en dan in bottels gegooi (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

By die onthaal was dit die gebruik dat enigiemand wat wou, op die plek kon opstaan en 'n toespraak maak:

"Enigiemand van die gaste wat iets op die hart gehad het, kon opstaan en dit sê, en dan is daar weer 'n heildronk op die bruidspaar gedrink. Baie keer het een opgestaan en gesê hy wil net iets sê, dan was dit nou om geluk op die jong bruilofspaar te sê. Vandag is daar 'n seremoniemeester en alles is so

formeel. En dan is natuurlik altyd 'Hoch sollen sie leben' [Sien hoofstuk 18] gesing" (Fidi Schultz 1992:Onderhoud).

Dit was ook 'n gebruik om 'n "Hochzeitszeitung" vir die bruilof te maak. Dit is tot in die vyftigerjare van die twintigste eeu gehandhaaf:

"'n Oom of iemand het gewoonlik dit gedoen om die bruidspaar se siel uit te trek. Dit is dan met groot gebaar by die onthaal voorgelees. Vir Rudi [Kohn; in die vyftigerjare getroud] se troue byvoorbeeld, het Onkel Ernst [Bode] een gemaak. Dit is allerlei goed wat in koerantvorm neergeskryf is. Dan is byvoorbeeld gesê: 'Hier is 'n paar skoene wat iewers langs die pad opgetel is, hulle is opgeloop.' Dis dan nou die bruidegom se skoene; oor hy dit so deurgetrap het soos wat hy by die bruid gaan kuier het. Of dan onder 'Verlore' of 'Vermis': die bruid se naam, oor sy dan haar naam verloor het. Die bruid se ouers het hulle dan ook kasting bekla, dat hulle graag skadevergoeding wil hê vir die lig wat die twee opgebruik het met die gekuier. Dit is dan voorgelees aan die gaste terwyl hulle sit en koffie drink of drankies geniet. Die 'Hochzeitszeitung' het gewoonlik begin met die woorde: 'Hochzeit (of Hochzeitsfeier) ist heute angesagt'. En dan die 'Bräutigam' se naam, en die bruid se naam, en die ouers is dié en dié. Dit was altyd 'n hoogtepunt, en hét die mense hande geklap!" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Buiten die gesonge heildronk van "Hoch sollen sie leben" en ander bruiloflawwighede soos "Jedes Jahr ein Kind/ bis es neun und neunzig sind" (vergelykbaar met die hedendaagse "Kinders by dosyne") was dit 'n gebruik om talle ander liedjies by die onthale te sing. Dit was vanselfsprekend, sê Idi Bode en Fidi Schultz (1992:Onderhoude). Een van die gewilde liedjies was die Platduitse "Pastorenkau", wat later 'n heel eie Vlaktekarakter gekry het toe die verse só omvorm is dat dit Vlaktemense ingesluit het (Die lirieke daarvan in hoofstuk 18). Terwyl gesing is, het die gaste om die tafels ingehaak en heen en weer gewieg of ge-"schaukel":

"Hulle het baie ge-'schaukel' ook. As hulle gesing het by die troues, het almal ingehaak en saamgesing" (Fidi Schultz 1992:Onderhoud).

Die gebruik van die "Hochzeitszeitung" en die samesang het waarskynlik verdwyn met die koms van die seremoniemeester by sulke geleenthede, meen Idi Bode en Fidi Schultz (1992:Onderhoude).

Vir die bruidspaar was daar vroeër nie iets soos 'n wittebrood nie. Hulle het na een van die twee ouerhuise gegaan waar hulle voortaan sou woon en werk. Sedert die vyftigerjare is op 'n wittebrood vertrek, maar dan het dit gewoonlik net 'n dag of drie geduur.

Die "Nachfeier" waarna Marie Schultz verwys, is 'n gebruik wat nog gehandhaaf word. Die bruilofsgaste kom die volgende dag bymekaar en vier verder. Waar hedendaagse bruilofte op 'n Saterdag in die gemeentesaal of op 'n ander plek gehou word, sal die gaste (gewoonlik die naby-familie en vriende) die Sondag na een van die ouers se huise gaan en die geselligheid voortsit.

Die "Nachfeier" is vroeër soms die volgende dag, soms eers die Sondag ná die troue die vorige Dinsdag of Woensdag gehou. By die "Nachfeier" is dan "koffie, toebroodjies, koek en poeding" (Michen Meyer 1977:Gesprek) bedien. Daar was "nie so baie vleisgoed nie, meer toebroodjies en koek" (Mine Bode 1992:Onderhoud). Toe al vir 'n paar dae op 'n wittebrood weggegaan is, is die "Nachfeier" steeds gehou. Daar word gesê dat toe wyle Boetie Bock van sy wittebrood terugkom, van die gaste nog besig was om "Nachfeier" te vier (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.).

Die bruilofspaar het tot met die Tweede Wêreldoorlog gewoonlik 'n Bybel van die predikant ontvang. Dit was die sogenaamde "Trauungsbibel". Daarin was gewoonlik 'n paar bladsye waarin die nuwe egpaar hul voorgeslagte se name kon skryf, hul eie name en besonderhede, en dan was daar bladsye vir toekomstige kinders en hul geboortedatums, asook kleinkinders. Die gebruik van die "Trauungsbibel" het met die Tweede Wêreldoorlog verval omdat daar nie Bybels beskikbaar was nie (Winnie Schultz 1992:Onderhoud). Sommige huwelikspare het daarna van tyd tot tyd weer sulke Bybels gekry, hoewel nie meer van die soort met bladsye vir 'n stamboom voorin nie.

Die huweliksertifikaat wat deur die predikant uitgereik is, is deur die eerste geslagte geraam en as versiering teen die voorkamermuur gehang (Sien illus. 121). Die huwelikstekes en ander besonderhede, soos die egpaar se geboorte- en aannemingsdatums, is ook daarop aangebring. Saam met die geraamde aannemingssertifikate het dit 'n ereplek teen die muur gekry.

Die Duitse gebruik om die trouing aan die regterhand te dra (die hand waarmee aan mekaar trou gesweer word tydens die Lutherse

huwelikseremonie) is ná die Tweede Wêreldoorlog verdring deur die Britse gebruik om die verloof- en trouing aan die linkerhand te dra. Ouer lede van die gemeenskap dra steeds hul trouinge aan hul regterhand, terwyl die jongeres hul verloof- en trouinge aan die linkerhand dra.

Trougeskenke is gewoonlik by die "Nachfeier" op 'n tafel uitgestal sodat almal daarna kan kyk. Dit is ook soms by die bruilof self al oopgemaak vir almal om te sien. Bruidspare het dikwels geld gekry - een pond was in haar tyd 'n groot trougeskenk (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud). Gaste het soms die geskenke saam kerk toe geneem. Idi Bode onthou van 'n keer dat die bruidspaar 'n pan present gekry het. Die geskenk is met die gaste eers saam kerk toe - met die steel wat nie toegedraai kon word nie en by die bruinpapier uitgesteek het (1992:Onderhoud). (Sien illus. 122 - 127 vir foto's van Vlaktebruidspare.)

As die paar so gelukkig was om in die lewe te bly, word die silwer- en gouebruilofte ná onderskeidelik vyf-en-twintig en vyftig jaar gevier. As 'n egpaar sestig jaar getroud is, word die troudag herdenk met hul diamantbruilof. Vir dié geleentheid word die paar op die Sondag naaste aan hul troudag kerklik ingeseën. Vir dié seremonie sit hulle op stoele voor die altaar. Afhangende van die omstandighede, word dit die middag met talle familie en vriende gevier, of as die paar dit verkies, slegs hul kinders en kleinkinders. Gewoonlik word daar ook foto's geneem (Sien illus. 128).

12.3 Dood en begrafnis

12.3.1 Ongelukke en siektes

Die dood was 'n alledaagse verskynsel en net so deel van die lewe soos geboorte.

"Ons het daarmee grootgeword, dood en begrafnis. As een uit die familie gesterf het, dan het my ma ons soontoe geneem" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Baie, oud en jonk, is aan ongelukke en aansteeklike siektes dood. Laasgenoemde, soos witseerkeel en griep, het veral onder kinders hul tol geëis. Families is gereeld swaar deur die dood getref. Die immigrant Augustson is 'n goeie voorbeeld. In sy herinneringe skryf hy onder meer van sy suster wat in 1888 aan waarskynlik witseerkeel

dood is:

"Schwester Elise war schon ein Jahr Tod [...] vielleicht Diptiria" (Ms. 1950a:16).

Vier van sy nege kinders het jonk gesterf, twee van hulle ook aan witseerkeel (Sien illus. 129). Hy skryf "von meine Früh verstorbenen Kinder":

"1st Eliese Augustson Geboren den 23 April 1899 Gestorben 2. January 1900. Sie war Gesund, bis Sie geimpt wurd und starb. 2 Carl Wilhelm Johan Geboren den 16. Januar 1902 Gestorben 27. November 1902 an Diptiria [...] Gustav Carl Heinrich Geboren 14. December 1896 Gestorben 19 October 1906 Alt 9 Jahr 10 Monate [...] unsere 4 Kind Auguste geboren den 1 August 1904, gestorben den 8 October 1907 an Dipteria" (Ms. 1950b:s.p.).

Hy sluit sy vertelling oor die dood van sy kinders af met die berustende woorde:

"Gottes Wille geschehe. Amen" (Ms. 1950b:s.p.).

Veral die dood van sy seun Gustav, wat in 'n fratsongeluk gesterf het, het hom diep geruk. Gustav was die eerste kind wat in die nuut gestigte Neu-Eisleben-gemeente deur pastor Bracklo van Wynberg gedoop is. Die seun het tydens 'n Saterdag-rit saam met sy pa stad toe onder die wiel van hul perdekar beland:

"Mit das Unglück ist solches Pasiert. Er war mit mir nach der Stadt gewesen nach Hause musste ich für den Policeman seine Frau Fleisch von Athlone mitbringen als wir bei die PS [kamen] gab ich Gustav die Leine von die Pferde u sagte halt fest das sie nich wegfallen, ich drehe mich um, um das Fleisch die Frau zu geben. die Pferde gehen forwards, und Gustav fällt von Wagen ich rufe die Pferde zum stehen da lag G. unter das hinter Rad mitten unter das Rad, da musste ich die Pferd ansagen das Er frei wurde. Er stand auf und wir furen nach Hause da war nichts gebrochen. Er wolt nur Trinken. Das war um 6 Uhr nachmittages. - als der Dr. Moltino kam sagte Er er hat sich inwendig verbluter und wird sterben. Die ganze Nacht hat G. noch gesprochen. Er hatte kein Schmerzen" (Ms. 1950a:18-19).

Augustson skryf hoe hy die nag van sy seun se dood by hom gelê en met hom gepraat het:

"Die ganze Nacht habe Ich bei Ihn gelegen, und haben gesprochen zusammen. Morgens 6 Uhr sagte Ich zu meine Frau Ich will mal wieder zum Dr und gehe hinn anzuspannen, da comt meine Frau und sagte Gustav stirbt. das war das Ende. Sonnabend Morgen wie wir nach der Stadt furen, sprachen wir von der Schule was lernt Ihr alles. Er sagte wir Lernen ein schönes Gebet das geht. Lieber Gott mach mich Fromm, das Ich im Himmel komm! Und soll ich das nicht werden, so nimm mich von der Erden, Und nimm mich in Dein Himmelreich, und mach deine Engel gleich" (Ms. 1950a:19).

Augustson eindig sy vertelling oor die dood van sy seun met die woorde:

"Er war ein Guter Junge. Er war zugut auf diese Erde" (Ms. 1950a:19).

Die dogtertjie Auguste wat as driejarige aan witseerkeel dood is, "ein hübsches Mädchen", is onwetend aangesteek:

"Sie hat die Krankheit aus der Flagte geholt. Da solte ein Misions Fest sein [,] wurde aber verschoben, nachher nahm Ich Pastor Baumgarten mit nach Hause Pastor Baumgarten war bei einen Dipteria Kranken gewesen und Auguste ist angesteckt worden" (Ms. 1950a:18).

'n Ander moeder het drie van haar vier kinders binne vyf weke verloor. Sy was Emma Buhr, wat "tot op haar laaste siekbed" oor hulle getreur het (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

12.3.2 Dood

Volgens herinneringe van Minnie Punt het die setlaars gesorg dat hul doodsuitset gereed is. Sy skryf haar ouma het

"gesorg vir die sterwe dag, wat ou tradisie van die ou duitse mense was, daar moet 'n mooi wit Nag hemp met lang moue, 'n linne hemp (in Engels Chemise), 'n Broek, lang wit Kouse en 'n wit Mussie, die het ek vir Ouma gemaak van sagte wit naneshoek [neinshook] met 'n kantjie om die rand. Ouma wys al haar

uitrusting aan Tante Prigge en toe vra sy vir my om vir haar ook 'n Mussie temaak, die het ek toe, daar mee het hulle haar in die swart Kis gelê, dit was die enigste Begrafnis wat ek by was met 'n swart oor getrekte Doodskis" (Ms. 1977:s.p.).

Die sieke of bejaarde het gewoonlik in die eie huis gesterf. Die lyk het in die huis gelê tot die begrafnis. Winnie Schultz onthou:

"Tante Julie Ramsauer-hulle het oorkant ons gebly; sy het twee dogters van ons ouderdom gehad. Toe sterf sy. Die pa het toe reeds verongeluk; en toe is die ma ook oorlede. Toe moet ons gaan kyk. Annie, Bettie, Willem en ek, ons moet die lyk gaan kyk. Ons het so suutjies ingestap, en toe verder op ons tone ingeloop, en dan 'n gebed gedoen by die lyk. En net so stilletjies weer uitgeloop, toe staan die twee susters daar op die end van die stoep, hulle is aangetrek in spierwit rokkies, want hulle was kort tevore nog blommemeisies vir 'n troue. En hoe hulle huil. Dit sal ek nooit vergeet nie. So moes ons na al die mense wat ons ken, gaan. Ons is van kleins af al geleer om met eerbied na 'n lyk te gaan kyk, en ook na 'n begrafnis te gaan, selfs om in die kerk met eerbied in te stap" (1992:Onderhoud).

Die lyk is deur die huismense self uitgelê. Winnie Schultz vertel:

"Toe Grossmutter Prigge - ons het saam met haar in die kamer geslaap - toe sy die nag dood is, kan ek onthou hoe my ma vir haar gelees het, gesange en so. En dan ook stilgebly as sy bewoë geraak het. Ek het ingeslaap, en toe ek weer wakker word, hoor ek hulle praat en praat, en dit is donker in ons kamer. Hulle praat in die eetkamer. Uit ons kamer gaan jy in die eetkamer, en toe het ek so stilletjies gaan kyk, toe is sy al klaar uitgelê. Toe het sy in die kamer gesterf waar ons drie meisies geslaap het" (1992:Onderhoud).

Gebede wat gesê moes word wanneer iemand op sy sterfbed lê en wanneer die persoon gesterf het, is uit verskeie gebedeboeke gelees. Een so 'n gebedeboek is die reeds genoemde Tägliches Handbuch für guten und bösen Tagen (s.j.) waarin "Sprüche, Seufzer und Gebete den Sterbenden vorzusprechen" opgeneem is. Wanneer iemand gesterf het,

"het die familieledede gewoonlik eers 'n gebed gedoen, en as die persoon sy laaste asem uitgeblaas het, self die lyk uitgelê" (Myra Punt 1989:Vraelys).

Daar was altyd een of meer persone wat by die lyk gesit het solank as wat dit in die huis gelê het. Eintlik het die waak al voor die dood begin:

"Wanneer iemand baie siek was, het die vroue van die familie gewoonlik beurte geneem om snags by die sieke wag te hou om sodoende die huismense die geleentheid te gee om 'n goeie nagrus te hê" (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.).

Omdat dwarsdeur die nag by die lyk gewaak is, is dit die "Nachtwache" genoem (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud):

"Daar het altyd iemand gesit, gewoonlik meerere mense, van die susters, of skoonsusters, familie, wie ook al, het beurte geneem, maar hulle het definitief ook al by die siek mens gesit. En daarna, totdat die lyk uit die huis uitgaan, was daar altyd iemand by die 'Sarg'" (1992:Onderhoud).

Doodskiste is deur skrynwerkers in die gemeenskap gemaak. Diegene wat solders gehad het, het soms 'n doodskis daar gehou vir die wis en die onwis. Later is dit uit Wynberg laat kom wanneer daar 'n sterfgeval in die familie was (Ilse Ellmann 1993:Mededeling).
Minnie Punt onthou:

"Die doodskis was in die huis ooggelaat sodat familie en vriende die oorledene kon sien. Voor die begrafnis moes iemand gereeld by die lyk waak" (Ms. 1977:s.p.).

Daar is ook altyd 'n kers by die lyk gebrand om die "doosdreuk" te verdryf. Mine Bode vertel:

"Dat 'n kers die heel tyd by die lyk moet brand, het ek nooit gesien nie, net gehoor" (1992:Onderhoud).

Reukwater is ook aan die brand gesteek:

"Om die doodsreuk te verdryf, is Eau de Cologne-reukwater in 'n piering gegooi en aan die brand gesteeek" (Minnie Punt-ms. 1977: s.p.).

Sommige families het alle portrette omgedraai, veral troufoto's, wanneer iemand gesterf het (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud). Alle spieëls in die vertrek waar die lyk gelê het, is bedek (Myra Punt 1989:Vraelys).

Vir die kinders was 'n sterfgeval soms 'n klein avontuur. Ilse Ellmann onthou hoe haar tante Fidi Schultz vertel het hoe hulle as kinders deur 'n skrefie geloer het om na 'n gestorwene te kyk:

"Toe Ouma Müller [Louis Schultz se ouma aan moederskant] gesterf het, lê die lyk in 'n sykamertjie, want die doodskis word gebring en die lyk word by die huis uitgelê. Tante Fidi-hulle was toe nog kinders, dan loer hulle deur die venster, sy en die span wat hulle maters was, en dan kry elkeen 'n beurt om deur die skrefie te loer. Hulle kon Ouma Müller sien lê. Dit was Tante Fidi se eerste ontmoeting met so iets. En dan staan jy nou en jy sê vir die ander in die ry af wat jy kan sien. En sy sê die verskil in wat elkeen van hulle sien! En om die ooglede toe te hou; nou net vir die eerste tydjie wat dit nodig was, maar hulle het dit nie geweet nie, is mos pennies op die oë gesit. Die pennies was destyds so swaar dat hulle dit op die ooglede kon sit, dat dit kon toebly. Maar nou vir Tante Fidi-hulle was dit iets wonderliks: die een wat kyk, sê dan agtertoe: 'Sy't pennies op haar oë!' En so gaan dit in die ry af: 'Sy't pennies op haar oë... Pennies op haar oë!'" (1992:Onderhoud).

Een van die Afrikaners van Vaderlandsche Rietvlei, Poppie Smit, het vertel sy kon onthou wat 'n indruk dit op haar as kind gemaak het toe die vensterraam van 'n huis uitgehaal moes word om 'n doodskis uit te kry:

"Willem Mohr was so 'n groot man. Toe hy dood is, moes hulle die venster van sy kamer uithaal om hom en sy kis daar uit te kry [...] Toe hy nog geleef het: as hy en sy vrou op die karretjie gesit het, dan het die disselboom altyd so in die lug opgetrek, sulke groot mense was hulle" (1988:Onderhoud).

Omdat daar geen kommunikasie-middels was nie, moes die kinders van plaas tot plaas gaan om die tyding te bring:

"Daar was nie telefone nie, dus moes die kinders maar na die familie en vriende gaan om te sê as iemand gesterf het en wanneer en hoe laat die begrafnis was" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

12.3.3 Roudiens

Die roudiens is op die plaas gehou (Sien illus. 130). Die begrafnisgangers het soontoe gestap of met hul perdekarre gery. Daar is altyd gesorg dat elke familie 'n verteenwoordiger by die begrafnis het. As die vader om die een of ander rede dit nie kon bywoon nie, is die kinders soontoe gestuur. Dit was egter 'n gebruik dat elke familie verteenwoordig moes wees. Dit was om jou respek aan die afgestorwene en sy familie te betoon:

"Of dit by die Meyers, Mohrs, Wittes, Hörstmanns, wie ook al was, as daar 'n sterfgeval was, dan moet iemand die familie daar verteenwoordig. Soos by ons, by oupa Schultz-hulle, dan kan hulle dalk nie wegkom nie, maar dan word die drie oudste kinders, by ons die drie oudste dogters, gestuur om die familie te verteenwoordig. Partykeer, soos by die Wittes, wat verder gewoon het, het ons outa Kupido die meisies soontoe gery met die perdekar. Maar dan moet hy terugkom, so hulle moet óf loop, óf saam met iemand anders op 'n perdekar klim om begraafplaas toe te gaan. Die lyk het glad nie in die kerk gegaan nie. Die diens was by die huis op die plaas, en dan is die lyk na die kerkhof gebring. Dan moes die meisies hardloop om by die huis te kom, want hulle moet nog die eiers gaan optel" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Die roudiens was gewoonlik in die namiddag, en as daar te veel mense vir die huis was, is die kis na buite geneem waar die begrafnisgangers op die werf bymekaar gekom het (Winnie Schultz 1992:Onderhoud). Die kis is gewoonlik onder 'n boom geplaas (Ilse Ellmann 1993:Mededeling). Mine Bode onthou:

"My pa se kis het onder die bome buitekant gestaan; hy was eers in die huis, maar toe is hy uitgebring. Die diens was buite, want die huis was te klein. Die kis was toe al toegemaak"

(1992:Onderhoud).

Ná die diens het die begrafnisingangers agter die lykswa na die begraafplaas, wat by die kerk was, gestap, of met hul perdekarre gery. Die lykswa en swart perde is in die dorp gehuur. Op die lykswa was hake waaraan die blommekranse gehang het. Begrafnisingangers moes "hul plek geken het" wanneer die optog opgestel is. Dit was streng volgens hiërargie vir dié betrokke sterfgeval. As iemand homself te voor in die optog ingedruk het, is hy gou laat verstaan dat sy plek verder agter toe is (Ilse Ellmann 1993:Mededeling). Die lykswa, met sy swart perde en getooi in blomme, met die begrafnisingangers agterna, het dan stadig tot by die begraafplaas beweeg (Winnie Schultz 1992:Onderhoud) (Sien illus. 131 - 132).

As jy nie deel van 'n stoet was nie, en so 'n stoet kom jou tegemoet, moes jy stilstaan en bid totdat dit verby is:

"As 'n lykstoet jou tegemoet kom, moes ons stilstaan of van die fiets klim. Selfs mense op kar en perde, of wa en perde, het stilgehou om eerbied te betoon. Seuns is geleer om hul hoed te lig, en ons moes ook ons hande vou en 'n stil gebed doen" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Die gemeente het altyd 'n "Totengräber" gehad wie se taak dit was om grafte te graawe. Ilse Ellmann onthou hoe die "Totengräber" in haar jeug met sy fiets begraafplaas toe gery het, met die graaf en maatband agterop vasgemaak (1993:Mededeling). Idi Bode onthou:

"Die kerkklok het begin lui die oomblik as die stoet binne sig is. Dit was mos op 'n heuwel, en dan het iemand daar gestaan en kyk in die rigting waaruit die stoet sal kom. Hy het daar gewag, en die klok begin lui sodra hy die stoet sien. Ek onthou die keer toe Julie Rabe se suster se lykstoet reg by hul huis moes verbybeweeg terwyl Julie in die bed was met die geboorte van haar kind. Die suster, wat al in haar oorgangsjare was, is dood tydens kindergeboorte; die baba saam met haar. Dit was 'n verskriklike treurige geleentheid. En toe moet Julie hoor hoe die klok lui vir haar suster se stoet wat in aantog is. Die klok lui en lui, en sy hoor hoe die stoet by hul huis verbytrek" (1992:Onderhoud).

die enigste kerkbegrafnisse voor die koms van ondernemers was dié van gestorwe predikante. Toe pastor Baumgarten in 1929 gesterf het, is die kerk binne in lanfer gehul (Sien illus. 133). Met die koms van begrafnisondernemers (ongeveer die veertigerjare) is die lyk weggeneem en dan weer plaas toe gebring vir die diens. Saam met begrafnisondernemers het kerkbegrafnisse ook mode geword. Die eerste is sowat 'n halfeeue gelede vir die eerste keer gehou:

"Ek was kind toe dit begin het, want ek onthou die oumense het onder mekaar gepraat van dié en dié wat uit die kerk begrawe is. Daarmee saam het die ondernemers gekom. Die lyk word weggehaal, en dan was dit iets besonders dat die lyk na die kerk gebring is, en vandaar na die kerkhof. En by party was dit toe nog so dat die lyk eers na die huis kom, dan na die kerk en dan na die kerkhof. Dit was 'n urelange begrafnis, want toe moes jy nog eers na die huis voor die tyd" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Vandag is dit gebruik dat die kis met die oorskot van die oorledene tydens die roudiens voor die preekstoel staan. Wanneer die kis uit die kerk gedra word, word die klok met 'n handslag gelui. Altesame twaalf slae word stadig een vir een geslaan. Die roustoet beweeg dan uit die kerk na die graf op die begraafplaas (net langs die kerk) waar die teraardebestelling plaasvind.

Sedert die koms van begrafnisondernemers was dit ook gebruik dat 'n klein boekie, 'n "Memorial record", aan die oorledene se familie gegee word. Daarin verskyn volle besonderhede van die oorledene, die name van die draers, sowel as die name van die simpatiseerders en persaankondigings. Onder die "Wreath list. Floral tributes were received from" verskyn die name van al die mense wat kranse gestuur het. Vir die Engelse maatskappy was die bewoording op die kaartjies 'n struikelblok. Daar is byvoorbeeld getik:

"Deiner Liebenden Gattin" ("liebenden")

"Deinen Kinderen und Grosskindern, Willi Julia und Kinder"
("Kindern")

"Hermann Heins und Schwestern" (die meervoud is "Schwester")
(Record 1941:s.p.).

Vandag word begrafnisbiljette deur begrafnisondernemers aan deelnemers by roudienste gegee. Daarin word die besonderhede van

die oorledene, die draers se name sowel as ander besonderhede soos die liedere wat gesing word, gedruk.

12.3.4 Teraardebestelling

Die teraardebestelling was nooit op individuele plase nie, maar altyd in die begraafplase van die drie gemeentes. Die Vlakte- en Neu-Eisleben-gemeente se kerkhowe was by die kerk geleë. Wynbergkerk se eerste begraafplaas was op die hoek van Rosmead- en Wettonweg. Vandag word dié gemeente se gestorwenes in die Plumstead-begraafplaas ter ruste gelê.

By die graf word gewoonlik minstens een lied gesing, waarna die predikant 'n gebed doen en die teraardebestelling afhandel. Die kis is met toue in die graf laat sak (Ilse Ellmann 1993:Mededeling). Vroeër het die roubeklaers bly staan terwyl die graf toegegooi word:

"Die graf is toegegooi terwyl die rouers daar staan en die laaste lied nog sing. Die mense het nie weggegaan voordat die graf nie toegegooi is nie. Die familie en naasbestaandes het dit toegegooi. Dan moes al die blomme eers opgepak word, en dan gaan hulle eers weg. Almal het rondom die graf gestaan. Hulle kyk toe, totdat alles klaar is" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Dit was nooit 'n gebruik om ná die teraardebestelling tee op die plaas te gaan geniet nie (Idi Bode 1992:Onderhoud). Ná die begrafnis het almal huis toe gegaan.

"Daar was nie tyd vir die naasbestaandes om na die tyd na die familie se huis te gaan daardie jare nie, almal moes teruggegaan het huis toe om verder te werk" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

Ilse Ellmann het bevestig dat dit 'n onlangse instelling is:

"Ons het nooit ná die tyd tee gedrink nie; dis iets wat maar 'n paar jaar oud is" (1993:Mededeling).

Nadat kameras algemeen beskikbaar was, het dit mode geword om die dag ná die begrafnis na die graf terug te keer en 'n foto te neem van die graf met al die blomme daarop (Sien illus. 134 - 135).

12.3.5 Die routydperk

Drie maande van streng rou vir familielede het gevolg. Geen partytjies mag bygewoon word nie en pikswart is gedra (Myra Punt 1992:Onderhoud). Naaste familie, soos die eggenote of ouer van die gestorwene, moes vir 'n jaar rouklere dra. Soms is roudrag selfs twee jaar lank gedra, soos vir die eerste vrou van pastor Mahnke. Die Vlaktegemeente was besonder lief vir haar; sy is onder andere beskryf as "die naaste aan 'n engel" (Fidi Schultz 1992:Onderhoud). Toe sy in die twintigerjare skielik oorlede is, het gemeentelede twee jaar lank vir haar gerou.

Ná die aanvanklike tydperk van streng roudrag kon die treurende wit en swart dra. Mans het 'n rouband om die arm gedra. 'n Voorbeeld van só 'n band is in die Philippi-museum te sien. Dié gebruik het egter in die moderne tyd uitgesterf.

Die gebruik om streng by die routydperk te bly, is nog tot in die sestigerjare van die twintigste eeu deur die derde geslag gevolg (Sien illus. 136).

12.3.6 Grafstene

Ná 'n paar maande is 'n grafsteen opgerig. Enkele maande moes eers verloop sodat die grond kon insak om te verseker dat die fondament van die grafsteen nie sou kraak nie.

Waar 'n familie nie 'n grafsteen kon bekostig nie, is 'n lae muurtjie rondom die graf gemessel en is slegs die oorledene se van daarop aangebring. 'n Gedraaide ketting is ook soms rondom die graf aangebring.

Die eerste grafstene was in die vorm van 'n kruis of 'n plat, regopstaande marmertafel met die bopunt in die vorm van 'n Gotiese boog (Sien illus. 137 - 143). Welvarender families het grafstene met marmerengele laat aanbring, en gewoonlik is kindergrafte ook met 'n engel versier. Latere grafstene is in allerlei vorms volgens die hedendaagse ontwerpe van grafsteenvervaardigers.

13 KERK EN SKOOL

13.1 Inleiding

Die Duitse setlaars op die Kaapse Vlakte het na drie Lutherse kerke gegaan en die kinders het in 'n stadium ses verskillende skole besoek.

Die kerke was die St. Johannis-gemeente in Wynberg waartoe hoofsaaklik Godeffroy-immigrante behoort het (Sien illus. 144), die Vlaktegemeente waartoe hoofsaaklik Tweede Golf-immigrante behoort het (Sien illus. 145 en die Neu-Eisleben-gemeente waartoe Godeffroy- en Tweede Golf-immigrante behoort het (Sien illus. 146).

Van die drie gemeentes bestaan die St. Johannis- en Vlaktegemeente vandag nog; die Neu-Eisleben-gemeente is in die tagtigerjare van die twintigste eeu ontbind en die meeste gemeentedele het hulle by die Vlaktegemeente aangesluit (Sien illus. 147 - 164).

Die ses skole het bestaan uit die drie gemeenteskole by Wynberg, op die Vlakte en by Neu-Eisleben, asook drie staatskole: die een naby die Vlaktekerk wat Springfield genoem is, die Weltevrede-skool in die Duine, en 'n skool by Ottery.

Geeneen van die gemeenteskole bestaan vandag meer nie. Die laaste een wat moes sluit, in 1970, was die Vlakteskool. Subsidies uit Duitsland is gestaak en die gemeente kon nie alleen die finansiële las van die skool dra nie. Van die staatskole bestaan slegs die Ottery-skool nog en staan as die Laerskool Ferndale bekend. Die kinders van gemeentedele wat in die landbougebied woon, gaan sedert die sluiting van die Vlakteskool na verskeie laer skole in Wynberg en Nuweland. Vir hoërskoolonderrig gaan hulle na skole in Wynberg en Nuweland en sommige na kosskole in Kaapstad en die Boland (Sien illus. 165 - 177).

13.2 Kerk en geloof

13.2.1 Kerkgeboue

Danksy die immigrante se kennis van ambagte kon hulle hul kerke self bou en by die derde kerkgebou (wat reeds gebou was) die uitbreidings doen. Benewens dié uitbreidings by die St. Johannis-

gemeente in 1896 en die twee kerkgeboue wat in 1897 onderskeidelik op die Vlakte en in die Duine opgerig is, is 'n derde kerk in 1946 gebou.

Die Vlakte- en Neu-Eislebenkerk is min of meer gelyktydig gebou. Omdat die Neu-Eislebenkerk soveel kleiner was, is dit vroeër voltooi. Die "Capelle" in Neu-Eisleben sou ook as skool dien. Oor die bouwerk daar het Augustson in sy herinneringe geskryf dat hulle in Oktober 1896 begin het. Volgens hom het hulle sowat 30 000 roustene vir die gebou gemaak:

"Nun fingen wir an [...] Kalksteine zu brechen auf Louis Bothe sein G[rund] fürs Vundament. in Jannari 1897 liesen wir Lehmstein machen etwa 30 000 und fingen an zu bauen. Pfingsten 1897 konte Schule & Kirche eingeweiht werden. Hermann Witte war der Haupt Maurer wir halfen auch. Wilhelm Rabe war der Zimmerman. Fritz Bockemann [Bokelmann] hat die Banke gemacht [al drie van die Vlaktegemeente]" (Ms. 1950b: s.p.).

Die boukoste het net meer as £342 beloop. Onder die gemeente is sowat £34 ingesamel, en die res is geleen danksy 'n verband wat Augustson op sy eiendom uitgeneem het (Ludewig 1911:72).

Die Vlaktekerk was heelwat groter as die Neu-Eislebenkerk en is met bakstene gebou wat van die naaste treinstasie af aangery is. Daar word vertel dat so te sê almal gehelp bou het (Blumer 1959:57). Gemeentelede het met hul perdekarre die bakstene van Wetton-stasie af aangery, en al die ambagsmanne, messelaars en timmermans het aan die gebou gewerk (SAUK-hoorbeeld:1981). Daar was selfs 'n blinde wat sy deel gedoen het:

"Beim Bau der Kirche hatten fast alle Gemeindeglieder von Philippi geholfen. Die einen hatten Geld gestiftet, die anderen hatten am Bau gearbeitet. Nun stand die Kirche fertig und schön da. Nur ein blinder Mann hatte nicht helfen können und Geld hatte er auch nicht gehabt. Er wollte aber auch seinen Teil zum Bau des Gotteshauses beitragen. So nahm er seinen Stock, mit dem er sich den Weg durch die dunkle Welt suchte, tastete sich zur Kirche und mass dort die Länge und Breite des Mittelganges. Bei Strandfontein kannte er eine Stelle, an der das Meer viel Unrat an den Strand spülte und die auch als Schuttbladeplatz benutzt wurde. Hier sammelte er alte Säcke. Oft musste sich der blinde Mann den langen, sandigen Weg von Philippi nach Strandfontein suchen, bis er endlich genug Säcke hatte. Er zerfranste sie und

flocht daraus den Läufer für den Mittelgang unserer Kirche" (Blumer 1959:57).

Dié blinde was immigrant Lassen (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud). Die looper het jare lank diens gedoen. Toe dit begin uitrafel, is dit nie verwyder nie, maar onder die nuwe mat laat lê. Later is dit opgerol en in die kloktoring gebêre. Toe 'n museum in 1983 in die Philippi-skool ingerig is, is dit soontoe verskuif.

Volgens 'n foto wat op Inwydingsondag op 14 November 1897 geneem is, het vier vlae voor die kerk gewapper. Die enigste duidelik herkenbare is die "Schwarz-Weiss-Rot" van Duitsland. Onder die ander is die Union Jack net-net sigbaar (Sien illus. 19). Die kerk is oorspronklik met 'n teëldak gebou, maar dié dak van "Ziegelstein" was so swaar dat die gemeente bang was die mure sal kraak, en dit is 'n aantal jare later vervang (SAUK-hoorbeeld:1981).

Die boukoste van die kerk het f1 300 bedra. Danksy skenkings van Duitsland en insamelings onder gemeentede is f550 in 1897 bymekaargemaak. Die balans is die volgende jaar met nog f100 verminder danksy die hulp van die kerkbeheerrade in Hannover en Oldenburg (Blumer 1959:26). In 1899 is 'n verdere f50 afbetaal. In die loop van 1900 en 1901 is die kerkskuld met nog f100 verminder (Hellberg 1957:206). In 1901 is besluit dat dié gemeente selfstandig van St. Martini sou word met pastor Baumgarten as eerste predikant (Blumer 1959:26). Die res van die skuld is na vermoë jaarliks betaal; die laaste eers in 1922 (Blumer 1959:26).

Die derde kerk wat eiehandig deur die setlaars gebou is, is die nuwe Neu-Eislebenkerk (Sien illus. 178 - 187). Dit is oorkant die ou kerk gebou op grond wat in 1941 deur die weduwe Heins aan die gemeente geskenk is. Daar is blykbaar lank gewag vir toestemming van die regering om die boumateriaal te mag aankoop (weens die Tweede Wêreldoorlog). Die kerk is in 1946 tydens die vyftigjarige bestaan van die gemeente ingewy (Hellberg 1957: 198).

By die hoeksteenlegging in 1946 is 'n dokument gelees waarin plegtig beloof is dat in dié gebou - as 'n Lutherse kerkgebou - Gods Woord altyd verkondig sal word. Dit is opgerol, in 'n fles geplaas, toegemaak en agter die hoeksteen ingemessel. Nadat die Neu-Eisleben-gemeente in die tagtigerjare van die twintigste eeu ontbind het en die meeste gemeentede hulle by die Philippi-gemeente aangesluit het, bedryf die Lutherse Kerk 'n barmhartigheidsdiens uit die gebou aan die omringende plakkersgemeenskappe.

Vandag behoort die grootste gedeelte van die afstammeling op die Vlake tot die Vlakegemeente. 'n Kleinere gedeelte van die gemeenskap, steeds hoofsaaklik afstammeling van die Godeffroy-setlaars, behoort tot die Wynberg-gemeente. Eersgenoemde se amptelike naam vandag is die "Evangelies-Lutherse gemeente Philippi/Evangelisch Lutherische Gemeinde Philippi", maar daar word ook van die "Duitse kerk Philippi" asook die "Zionskirche" of die "Sionskerk" gepraat. Die Wynberg-gemeente se naam is die "Evangelies-Lutherse gemeente St. Johannis/Evangelisch Lutherische St. Johannis-Gemeinde". Daar word algemeen van die "Wynberg-kerk" asook "St. Johannis" gepraat.

13.2.2 Kerkvastheid

Die eerste geslagte was baie geheg aan hul kerk. Toe al die setlaars nog na die enigste Lutherse kerk in die omtrek, die een in Wynberg, moes gaan, is die lang pad Sondag vir Sondag aangepak. Daar word vertel dat die setlaars kaalvoet, met hul beste klere oor die arm, na Wynberg gestap het. Wanneer hulle by die Duitse kerkhof by Wetton gekom het, het hulle eers hul skoene en netjiese klere aangetrek omdat die hardepad daar begin het (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude). Hulle sê ook die ou mense was

"geweldig kerkvas; alles het maar altyd net om die kerk gedraai (1992:Onderhoude).

Winnie Schultz sê van haar ouma Prigge en haar ma, Emma Buhr:

"Ek glo nie daar was 'n gesang wat Grossmutter nie geken het nie. Destyds het hulle baie, baie gesange geleer. My ma het ook alles geken; as pastor Blumer gekom het [na sy bedlêend geword het], het sy saamgesing, uit haar kop uit" (1992:Onderhoud).

Die immigrante se geloof was deel van 'n lewenswyse en nie iets wat tot die Sondag beperk was. Daarbenewens was die verskillende families ook uiters lojaal aan hul onderskeie gemeentes. Die ouer ingesetenes, die afstammeling van die Godeffroy-setlaars, het hoofsaaklik gehou by die Wynbergse St. Johannis-gemeente. Dit was eintlik hulle wat dié gemeente sy bestaansreg gegee het (Ludewig 1911:13). Die latere immigrante het nie dieselfde teenoor die Wynberg-gemeente gevoel nie, en het weens die skooltwis (Blumer 1959:25) besluit om hul eie gemeente te stig. Hoe lojaal lede van

die onderskeie gemeentes teenoor hul kerke was, blyk uit die volgende geval.

Die Rix-familie (Godeffroy-immigrante) het nadat hulle by Dieprivier weggetrek het, grond gekoop in die omgewing waar Hanover Park en Athlone vandag aangelê is. Een van die broers se grond was "skuins oorkant die Philippi-kerk" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud). Nogtans het hulle getrou gebly aan die Wynberg-gemeente. Net een van die broers het hom later by die Philippi-gemeente aangesluit en sy kinders het ook daar skoolgegaan. Die ander Rix-kinders is nie na die nabygeleë Duitse skool gestuur nie, maar na die staatskool Springfield, en vir katkisasie het hulle met die perdekar Wynberg toe gery (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

Marie Meierhoff, 'n immigrant van 1883, moes weens omstandighede by haar dogter in die Duine gaan woon. Haar kleindogter Minnie Punt het onthou hoe gelukkig haar ouma was toe sy op 'n keer weer nader aan "haar kerk", die Vlaktegemeente, kon trek. Weens die gebrekkige vervoer was dit vir haar onmoontlik om vir dienste van die Duine na die Vlakte te gaan. Wanneer sy in die Duine was, het sy wel getrou die tweeweeklikse Neu-Eisleben-diens bygewoon. Minnie Punt skryf in haar herinneringe:

"Ouma moes to saam trek [Vlakte toe] Ouma was bly want toe is sy weer na by haar Kerk in loop afstand, Marie en ek weer in die Sondagskool en Duitse skool" (Ms. 1977:s.p.).

13.2.3 Huisgodsdienste

Omdat die setlaars hulle so afhanklik van die Hemelse Vader gevoel het, is dit te verstane dat baie aandag aan hul godsdienste gegee is. Dit was die fondament van hul bestaan, iets waarsonder hulle nie sou kon lewe nie. Ook Küsel skryf oor ander Duitse setlaars:

"In die lewe van die Hermannsburgers wentel al die belangrikste aspekte om die Lutherse godsdienste of gemeentelewe" (1992b:59).

Dit was 'n "Sitte" (gebruik) om huisgodsdienste te hou. In sommige huise was dit 'n daaglikse instelling, en in ander is dit op sekere aande gehou. In sommige huise is 'n spesifieke tyd vir gesamentlike godsdienste nooit nagekom nie, hoewel persoonlike stiltetye vir gebed en lees deurgaans streng geëerbiedig is. In hul huis het geen dag verbygegaan sonder dat die huismense oor hul geloof en Christenskap gepraat het nie, het Winnie Schultz gesê (1992:Onderhoud). Daar is

ook gereeld gesange gesing tydens die dagtaak asook tekste opgesê. selfs in die aandskemer, aan die einde van die dag, is sommer in die veld op die knieë gegaan en gebid (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

In elke setlaarshuis sou jy die een of ander vorm van huisgodsdiensteboek, buiten die Bybel en gesangeboek, vind. Die familiebybel het gewoonlik 'n aantal bladsye voorin gehad vir 'n familiechroniek. In die Philippi-museum is etlike voorbeelde van sulke familiebybels. Alle huise het minstens een, gewoonlik meer, gesangeboeke gehad. Sommige gesangeboeke het die Kategismus bevat, en dit is dikwels ook as afsonderlike boekie gebruik.

In die gesangeboeke was 'n afdeling met oggend- en aandgebede vir elke dag, sondebekentnisse, gebede vir voor en na 'n bieb en 'n hele aantal gebede vir die Nagmaal (voor die ontvangs van die Nagmaal, terwyl jy na die altaar gaan, terwyl jy brood ontvang, terwyl jy wyn ontvang, wanneer jy van die altaar weggaan, en 'n dankgebed ná ontvangs van die Nagmaal). Daar is ook gebede tydens onweer, danksegging ná onweer, gebede vir siekes en sterwendes en nog talle ander. Ook was daar in die gesangeboeke oordenkings vir elke Sondag van die jaar, asook vir spesiale kerkfeeste, soos die Hervormingsfees.

Die boeke het ook die prosedures tydens die uitdeel van die kerklike sakramente bevat, onder meer die seremonie tydens die nooddoop van 'n pasgebore kind wat sterwend is. Die Lydensgeskiedenis van Jesus en die volledige Augsburgse "Konfession" is as stigtelike leesstof onder meer in dié gesangeboeke gedruk.

Buiten die Bybel en gesangeboek was daar ook ander geestelike boeke, soos boeke met oordenkings vir elke dag van die jaar (byvoorbeeld Frisches Wasser) en gebedeboeke (byvoorbeeld Starcks Gebetbuch).

In sommige huise is 'n eenvoudige "Andacht" soggens en saans gehou waarin die genoemde boeke gebruik is. By ander geleenthede, waar die vader of seun dalk in die "Posaunenchor" geblaas het, is liedere ter aanvang van die huisgodsdienste geblaas. Een afstammeling het gesê:

"Ja, ons het gereeld huisgodsdienste gehou. In die oggend die daaglikse 'Morgengebet' in die gesangeboek en die 'Vaterunser', en in die aand die 'Abendgebet' en die 'Vaterunser'. So af en toe het ons ook 'n gesange gesing" (Edgar Kohn 1989:Vraelys).

Nog 'n afstammeling het gesê dat daar nie spesiale godsdienste gehou is nie,

"maar ons ouers, veral Moeder, het ons kinders geleer om te bid, Bybeltekste, gesange en ons kerkisasie geleer. Ons ouers het ons geleer dat ons moet kerk toe gaan, en baie oor Christenwees gesels, en baie tekste uit die Bybel aangehaal" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Huisgodsdienste in die Turfhall-Schultze se huis is gehou nadat al die ander aandwerk, soos om knoffel en uie op die solder te vleg, klaar was:

"Veels te gou is dit tienuur, en Ma roep ons moet kom slaap. As ons dan in die huis kom, sit ons goeie moeder onder die groot hanglamp aan die lang eetkamertafel, altyd besig met stop- of lapwerk. Nou neem een van die groter dogters die 'Gebetbuch' van Louis Harms en 'n aangedbed word gelees. Pa staan dan op en ek sien sy verwerkte hande saamgevou as ons tesame die 'Vaterunser' hardop bid" (Idi Bode-ms. 1967:s.p.).

In 1912 is in die Vlaktegemeente se jaarverslag aangeteken dat in die meeste huise van die gemeentedele gereeld huisgodsdienste gehou word:

"In den meisten Häusern der Gemeindegliedern werden von den Familienvätern regelmässig Hausandachten gehalten" (Blumer 1959:43).

In Minnie Punt se herinneringe wat sy in 1977 geskryf het, verwys sy na die huisgodsdienste wat in haar kinderdae op Sunnydale in die Duine gehou is. Haar moeder is dood toe sy vier was, en sy en haar suster het by hul tante, Mina Rautmann, hul ouma, Marie Meierhoff, en drie niggies grootgeword:

"Al het Marie en ek ons Mama vroeg verloor, is ons in 'n liefdevolle, godsdienstige Huis groot geword. Wat ek goed kan onthou, saans vroeg moes ons vyf Kleinspan was, en kon dan binne speel, die Tafel was in die Eetkamer gedek met Gesangboeke en Bybel op die hoek van die Tafel. As Onkel K. van die werk in kom, was hy, kam sy haare netjies. Terwyl Ouma en Anna [Langhorst, die aangenome dogter van die Meierhoffs] die kos

voor berei, bring Onkel K. [Karl Meierhoff] se Blaastrompet, wat soes goud geblink het, uit se kamer met die Boeke en Boekstander, en dan blaas hy liedery en gesange, en ons sit en luister aandagtig [...] Dan na aand ete word Godsdienst gehou, en dan bed to" (Ms. 1977:s.p.).

Die eerste geslagte se eenvoudige, opregte geloof word ook in Minnie Punt se herinneringe aan haar ouma se stiltetye geïllustreer. Só oortuigend het haar ouma met God "gesels" dat die jong Minnie as kind gedink het net Duitse mense kan hemel toe gaan, want sy het gemeen God "kan nie 'n ander taal nie". Sy skryf:

"Terwyl ek die jongste was, slaap ek by Ouma in die bed, met Vere bultak onder en bo ook, elke aand kniel Ouma en ek saam voor die bed, Ouma haar Gebed was vir my net as of Ouma met die Here gesels, alles hoogduits, terwyl ons tog met mekaar platduits gepraat het, vir Jare het ek mos gedink dit is net die Duitse mense wat Hemel toe gaan want God kan nie 'n ander taal nie, gelukkig het ek gou op skool geleer dat dit darem nie so is nie. Ouma se Gebed het ek so baie gehoor en dit was vir my altyd so mooi, soms het Ouma gehuil as sy gebid het" (Ms. 1977:s.p.).

Dié gebed het Minnie Punt as 75-jarige woord vir woord neergeskryf:

"Ouma haar Gebed:

Mein lieber Herr Gott, ich danke Dir von ganzem Herzen das Du mir und die Meinen heute so gnädiglich hast behütet, nun bitte ich Dir von Herzen Du möchtest[t] mir und all die Meinen unsere Sünden vergeben, und hilf das wir hinfort nicht mehr sündigen, schenk mir ein reines Herz und Gewissen, Lieber Heiland, Du wollest uns diese Nacht beschirmen vor einen bösen, schnellen Tod. Für alles danke ich Dir mein Gott" (Ms. 1977:s.p.).

Op dié gebed het die "Vaterunser" altyd gevolg (Minnie Punt-ms. 1977: s.p.).

Die ouers en grootouers se innige geloof het 'n groot indruk op die kinders gemaak. Die beeld van 'n biddende grootouer wat aan die einde van die dag net daar in die veld gekniel het, staan haar vandag bejaarde kleindogter nog helder voor die gees:

"Een aand toe ek deur die koeikamp wou kom, wou ek deur 'n draad klim, want Grossmutter [Prigge] is aan die ander kant, toe wil ek na haar toe gaan. Toe sien ek neë, sy is op die knieë, sy bid. Ek kan haar nie nou hinder nie, dis nou tyd vir haar om huis toe te gaan; sy het klaar gewerk, dan bid sy eers" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Winnie Schultz onthou ook hoe haar Ouma tot op haar oudag gewerk het, en dan gereeld tussendeur gebid het:

"Dit was vir haar lekker om hout te kap, sy wou nog iets doen, sy het aldag gegaan hout kap, maar dan tussenin huis toe gekom en gedank en gebid en so" (1992:Onderhoud).

13.2.4 Kerkfeeste

Die godsdienstige feesdae wat geëerbiedig was, is volgens die verloop van die Lutherse kerkjaar: die Adventtyd met sy vier Adventsondae, daarop "Weihnachten" (Kersfees), dan volg die lydenstyd wat begin met "Aschemittwoch" en eindig met die Pase se "Gründonnerstag", "Karf Freitag", Paassondag en Paasmaandag. Laasgenoemde twee was die "Erster Ostertag" en die "Zweiter Ostertag", ook "Ostermontag" genoem. Op dié dag was daar geen skool nie (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Daarop het "Himmelfahrt" gevolg, met Pinkster ("Pfingsten") net daarna. Die "Zweiter Pfingsttag" of "Pfingstmontag", die Maandag, was ook 'n "skoolvry" dag (Idi Bode 1992:Onderhoud). Dan het die "Buss- und Betttag" gevolg. Die laaste Sondag in die kerkjaar teen einde November heet "Ewigkeitssonntag", ook "Totenfest" genoem.

Tussenin is die Hervormingsdag - toe op 25 Junie, later 31 Oktober - en die Oesdankfees as kerklike feesdae gevier.

Elke Sondag het 'n naam, en elke Sondag is dus 'n kerklike feesdag op sigself. Katkisanse moes deur die geslagte heen onder meer ook die Latynse name van die Sondae leer. Van hulle is Estomihi ("Wees vir my 'n rots"), Invokavit ("Hy sal my aanroep"), Reminiscere ("Dink, Here, aan u barmhartigheid"), Okuli ("My oë is altyd gerig op die Here"), Laetare ("Wees bly") en Jubilate ("Juig tot eer van God, o ganse aarde"). Op sommige van die Sondae is spesiale dienste gehou. Die Sondag met die naam Kantate ("Sing tot eer van die Here 'n nuwe lied") is gewoonlik met blaasorkes en koor gevier.

Die inseëning van 'n nuwe predikant vir die gemeente was 'n feestelike geleentheid waaraan die blaasorkes en koor deelgeneem het (Sien illus. 188).

Sendingfeeste

Toe die hele gemeenskap nog tot die Wynberg-kerk behoort het, het hulle benewens die feeste wat met die kerkjaar verband hou, groot jaarlikse sendingfeeste gehou. Dit was omdat die gemeenskap se eerste predikant, pastor Krönlein, voorheen aan die Rynse Sending verbonde was. Dié feeste was vir hom 'n "besondere Freude" en 'n "besonderes Anliegen" (Ludewig 1911:39).

'n Volledige beskrywing van die verloop van een van pastor Krönlein se feeste is opgeteken in Das Capland van Januarie 1887. Dit was reeds sy tweede fees, en is, soos die eerste, op "Herrn Ellmann's Farmplatz" gehou ná die oggenddiens in die Wynbergse kerk. By die geleentheid in 1887 het die twee hoofspreekers toevallig dieselfde teks gekies, tot die tweede se groot ontsteltenis. Die blaasorkes van Kaapstad het saam met die orrel die gesange begelei. Die Wynberg-kerk se akoestiek was blykbaar besonder goed:

"Der aküstisch-günstig sich erweisende Kirchenraum war von weihevollen Tönen des Gesanges und der Musik durchzogen und erfüllten die Festbesucher mit einer wahrhaft erhabenen Feststimmung."

Ná die diens het almal na Ellmann se plaas vertrek; daar was selfs 'n vierperdewa wat spoggerig aangejaag gekom het. Die suidoos het gewoed:

"Englische, deutsche und anderer Nationen Flaggen überflatterten bei einem lebhaften Süd-Ost Wind den Festplatz und machten den Eindruck, als ob sie die Festgäste mit Ungeduld erwarteten, Karre um Karre sah man nun von allen Richtungen der Windrose nach dem Festplatze rollen und bildeten bald eine Wagenburg um denselben. Ein mächtiges Vehikel - á quatre roues - und vier Rossen bespannt, kam in raschem Tempo auf den Festplatz [... Ein] immer lebhafter werdender South-Easter blies in neidischer Wuth mit den Posaunenbläsern um die Wette."

Eenkant was die tafel met die middag se verversings:

"Ein mit grünem Tannenreisig eingehogter Platz, vor dessen Offenseite ein langer, gedeckter Tisch stand, barg die Erfrischungen für den Nachmittag, welche nach den verschiedenen Geschmacks-Richtungen [...] lebhaft begehrt wurden."

Dit was 'n lang middag met baie toesprake, afgewissel met sang en musiek:

"Während der Abwicklung der eigentlichen Feierlichkeiten, welche Herr Pastor Krönlein als Seelsorger der Gemeinde Wynberg und Fläche in Person eröffnete, sprachen hintereinander abwechselnd mehrmals dieselben Redner, ausnahmslos Pastoren, welche sich von dem schönen Feste angezogen fühlten."

Die pastors Krönlein, Zahn, Kreft en Kramer het "rührende Geschichten christlicher Begebenheiten aus dem Missions- und Alltagsleben" vertel. Selfs die afsluiting was lank:

"Den Schluss machte Herr Pastor Krönlein, dankte nach Beendigung seiner Erzählung den mitwirkenden Gliedern des Kapstädter Posaunen-Chors für ihre brüderliche Unterstützung bei dem Feste, ebenso den mitgewirkt habenden Herren Pastoren aus Nah und Fern und schloss nach Absprache eines Dankgebetes das Fest mit der nochmaligen Bitte, der liebe Heiland Jesu Christ möge die heute Anwesenden auch das nächste Jahr wieder zu diesem Feste sich vereinigen lassen, worauf sich die Menge, befriedigt von den Festgenüssen, nach der Metropole, theils in den Ort Wynberg, theils in die weiten Ebenen der Fläche, u.s.w. verzog, ein Jeglicher in sein Heim" (DC Jan. 1887).

Die sendingfeeste was 'n hoogtepunt in die gemeenskapslewe. Augustson verwys ook daarna in sy herinneringe (Ms. 1950a:18). Die een in Januarie 1891 is byvoorbeeld ook weer goed bygewoon. Dit was 'n aangename dag.

"Das ruhige, nicht zu heisse Wetter machte den Aufenthalt im Freien recht angenehm" (SAZ 7/1/1891).

Daar was toe al hoë bome wat die nodige skadu kon gee:

"Zwischen zwei schattigen Föhren war eine kleine Feldkanzel errichtet worden, um welche sich die Anwesenden, Frauen, Männer und Kinder, in zwangloser Weise lagernten oder gruppierten, wie es der rasenartige Boden und die schattigen, dicht stehenden Bäume am besten gestatteten" (SAZ 7/1/1891).

Die hoofspreker was die geliefde pastor Wagener, met sy teks "Lasset zu mir kommen, die da mühselig und beladen seid". Dit is interessant dat dit een van die tekste op die huidige altaar van die Vlaktekerk is wat die oue in 1938 vervang het (Blumer 1959:47). Ná pastor Wagener se preek is eers "Erfrischungen" geniet. Daarna is toesprake met koorgesang afgewissel.

Met dié feeste is nie net die sending onder die "Heidenvolke" onder die teenwoordiges se aandag gebring nie; dit het ook opvoedkundige waarde gehad. Een van die sprekers by dié geleentheid was pastor Weber van Saron, wat pastor Krönlein 35 jaar vantevore in Keetmanshoop gehelp het. Pastor Weber het van sy reis soontoe vertel en dit so aanskoulik gedoen dat die

"gespannt Zuhörenden gleichsam ein Stückchen namaqualändischer Culturgeschichte vor sich aufgerollt sahen" (SAZ 7/1/1891).

Advent

Saam met Paasfees was die Advent- en Kerstyd die hoogtepunt van die jaar se kerklike feeste. Ook in die setlaargemeenskappe van die Hermannsburgse sendelingkoloniste was die Kersfees die "heel belangrikste feesgeleentheid" (Küsel 1992b:59).

Die kerkjaar begin op die eerste Adventsondag, wat die eerste van die vier Sondae voor Kersfees is. Die woord Advent beteken "Hy kom" of "Hy is in aantog" en dui op die koms van die Here.

Met Advent word die huis ekstra gepoets en mooi gemaak. Alles word gewas, "lappies word gestywe, gordyne gewas, tot die plafonne". Ook die huis en buitegeboue word afgewit (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude). Oral word siprestakkies neergesit, en om portrette en ander geraamde prente word takkies gedrapeer, dikwels met "Lametta" - fyn silwer stringetjies - daarmee saam (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude). Ook die kerk is voor Kersfees goed deur die gemeentelede skoongemaak. Die olielampe in die kerk is ook gepoets, en dit was "'n baie groot werk" (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude).

Adventkranse uit siprestakkies met kerse, soos vandag in vlaktehuisse gevind word, was nie gedurende die eerste jare in gebruik nie. Een afstammeling onthou uit haar kinderjare:

"Met Advent het ons ons huis mooi gemaak, met takkies wat neergesit is, maar nie 'n krans self nie. Die Adventtakkie is oral neergesit, maar niks bont nie. Dis nie vir my regtig Kersfees nie, te oordoen" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Later, toe die Adventkrans sy verskyning gemaak het, is een groot krans vir die kerk gemaak. Die krans kry vier kerse op. Met elke nuwe Adventsondag word nog 'n kers aangesteek, sodat op die vierde Adventsondag, die laaste Sondag voor die Kersfees, al vier Adventkerse brand. Vandag word in die meeste Vlaktehuisse 'n Adventkrans gevind. Op die Tweede Advent word gewoonlik ook die "Adventsfeier" (Adventsviering) gehou. Die byeenkoms vind gewoonlik in die saal plaas, soms in die kerk. Die Sondagskoolkinders, koor en gemeente sing afwisselend Kersliedere, en daar is gewoonlik 'n klein Kersopvoering. Daarna word gesellig saam verkeer.

"Weihnachten"

Met Kersfees het elke Vlaktehuis sy Kersboom gehad. Die Kersboom was 'n baie belangrike simbool van die Kersfees en die gebruik het sy oorsprong in Duitsland gehad (volgens oorlewering by Luther) van waar dit na ander lande versprei het. Selfs die eerste Hermannsburgse sendelingkoloniste het op hul eerste vaart 'n Kersboom - 'n lewende sipres in 'n vat - aan boord geneem toe hulle op 16 Oktober 1853 uit Hamburg vertrek het (Küsel 1992a:135).

Afstammelingen op die Vlakte het bevestig dat elke huis van die vroegste jare sy Kersboom gehad het. Soms het die kinders se opgewondenheid nét om die Kersboom gedraai, want dit was veral in die vroeë tyd al "ekstra" wat met Kersfees geniet kon word (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude).

"Daar was áltyd 'n Kersboom. 'n Groot boom; vandag kry jy net klein boompies" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Dit is versier met "Engelhaar" (baie, baie fyn silwer draadjies), "Lametta" (dun silwer stringetjies, maar efens dikker as "Engelhaar"), silwer, rooi en groen glasballetjies en tuisgemaakte Kersversierings, soos "Weihnachtslilien" en "Weihnachtsrosen". Dit

is uit kreppapier ("crinkled paper") gemaak, gewoonlik deur die meisies. Daar was ook altyd kersies aan die bome (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude).

"Ons het ook altyd sulke sterretjies gemaak van blink papier, en dit aan die boom gehang. Daar was nooit bont goed nie" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Soos wat die Kersdag nadergekom het, het die opgewondenheid by die kinders toegeneem. In die begin het die kinders nooit geskenke van hul ouers ontvang nie. Die kerk het gewoonlik aan die kinders elkeen 'n sakkie lekkergoed geskenk (waarvoor die ouers deur die jaar bydraes gegee het), soms ook 'n boek. Vir kinders wat destyds deur die jaar nooit lekkers geken het nie, was dit 'n wonderlike vooruitsig (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Kersfees is op "Heiligabend", 24 Desember, sowel as Kersdag, 25 Desember, gevier. "Heiligabend", Kersaand of Oukersaand, was die hoogtepunt, veral vir die kinders:

"Kersaand was iets besonder. Ons kinders het eerste by die skool bymekaar gekom. Dan het ons in 'n lang tou kerk toe gestap en 'Ihr Kinderlein kommet' gesing. Ons het voor in die kerk gesit en gesing. Later is die pakkies uitgedeel waarvoor die ouers self betaal het" (Winnie Schultz 1989:Vraelys).

Sommige gelukkiges, veral in latere geslagte, het nog 'n ekstra geskenk tuis gekry. Daar was ook 'n tyd toe die kinders elke Sondag 'n geldstuk kerk toe moes neem wat uiteindelik vir 'n geskenk sou betaal. Die lekkergoedpakkie is toe deur die kerk betaal, en die geskenkie het afgehang van hoeveel geld die kind deur die jaar Sondagskool toe gebring het. Dit was kort voor die Eerste Wêreldoorlog:

"Die ouers moes deur die jaar elke Sondag vir die kinders 'n pennie of tiekie, wat hulle kon bekostig, gee wat by die Sondagskool ingeneem is. Dit moes die uitgawe vir daardie kind se Kerspakkie dek. Die skoolmeester moes daarvan boekhou. Daarna [daarvolgens] het hulle presentjies gekoop. Dit was al presentjies wat kinders gekry het, en hulle was tevrede met wat hulle kry. Maar dit was altyd mooi goed, mooi boekies, en teestelletjies, klein poppies, wat hulle sê maar vir 1/6 kon

koop. Maar die lekkers, dit het die kerk gegee" (Idi Bode 1993:Onderhoud).

Later jare moes die ouers 'n enkelbedrag per kind in die loop van die jaar betaal. In die tyd van Arnold Kohrs, lid van die vierde geslag (hy is in 1924 gebore), was dit so:

"Ons ouers moes deur die jaar 'n bydrae gee, 1 sjieling, of 1/6. As jou ouers dit nie betaal het nie, het jy nie 'n pakkie gekry nie. Dan was daar 'n lys, en het die 'Vorsteher's' [kerkraadslede] die pakkies uitgedra en die name uitgelees. Met die koms van pastor Blumer [1950] het hy gesê kinders is kinders, almal moet kry, en is dit uit die kerkkas betaal. Die pakkies het bestaan uit neute en koekies, en lekkers. Daar was sulke ronde koekies met 'n baie harde lekker, dit het jy altyd vir laaste gehou, en dan het jy nog eers die koekie afgeëet en die lekker vir die allerlaaste gehou. Daar was ook baie soorte neute in, grondboontjies, amandels, haselneute, Brasiliaanse neute" (1992:Onderhoud).

Mine Bode het van haar lekkergoedpakkie onthou:

"Almal het kerk toe gegaan, daar het ons ons geskenk gekry, 'n pakkie lekkers en beskuitjies. Party was 'Lebkuchen' in die vorm van 'n ster" (1992:Onderhoud).

"Lebkuchen" word net met Kersfees geëet en word met speserye en heuning gebak. Sekere jare het die kinders in al drie gemeentes die wonderlike bonus van 'n boekgeskenk van die kerk ontvang. Oor die Vlaktekerk word byvoorbeeld oor Kersfees 1912 geskryf:

"1912: Alle Schulkinder erhalten am Weihnachtsabend ein Buchgeschenk, die kleineren Kinder bekommen Bilderbücher" (Blumer 1959:43).

In die Philippi-museum is 'n paar voorbeelde van dié Kersgeskenke wat in die dertigerjare in die Wynberg-gemeente gegee is.

Die spesiale Kersaanddiens, "Heiligabend", is volgens 'n spesiale boekie wat pastor G.W. Wagener saamgestel het, gehou. Die tweede uitgawe van die boekie is in 1902 herdruk. Hierdie Weihnachts-Vesper was terselfdertyd 'n boekie wat al die gewilde Kersliedjies bevat het, en pastor Wagener het dit dan ook "Allen

deutschen Kindern in Süd-Afrika gewidmet" (Vesper 1902:Voorblad).

Een baie gewilde lied wat toe deel was van die verrigtinge was "Vom Himmel hoch" waarvan elke strofe afgewissel is met die kinderkoor se "Horch, Kindchen, was klinget?" (Vesper 1902:6-7). Die groter kinders het "Vom Himmel hoch" as die "engele" bo van die orrelgalery af gesing, terwyl die kleiner kinders voor by die altaar gesit het en geantwoord het met "Horch, Kindchen" (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude). Van die ander Kersliedere wat vandag nog gewild is, is "Kommt und lasst uns Christum ehren", "Tochter Zion", "Herbei, o ihr Gläubigen" en "Nun singet und sei froh". Die lied "O du fröhliche, o du selige" is volgens die Weihnachts-Vesper reeds in 1902 tydens die uitdeel van die geskenkpakkies gesing. Vandag kry al die kinders wat op Kersaand in die kerk is, ook die nie-gemeentekinders, 'n pakkie lekkergoed. Terwyl dit uitgedeel word, word die tradisionele "O du fröhliche" gesing.

Ná die diens staan die gemeente buite en gesels. Vroeër het die gesinne daarna met hul perdekarre teruggery na hul onderskeie huise:

"Dan het ons terug huis toe gegaan. By die huis was daar altyd 'n Kersboom en eetgoed soos koekies. Ons was dan lekker gesellig bymekaar. Ons het nie nog 'n geskenk gekry nie, en dan het ons die aand deurgebring deur Kersliedjies te sing, al die mooi ou Kersliedere wat in die ou Kersliedeboek is. Dan het ons gaan slaap, en dit was nie so laat nie" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Vir sommige kinders van die derde en vierde geslag het daar tuis onder die Kersboom 'n geskenk gewag:

"Kersfees is gevier met Oukersaand se diens, en dan was daar altyd geskenke tuis vir die kinders. Ons het altyd 'n Kersboom gehad" (Myra Punt 1989:Vraelys).

Vandag is dit reeds jare die gebruik in die Vlaktegemeente dat die laaste gesang van die Kersaanddiens die lied "Stille Nacht, heilige Nacht" is. Dit word in Afrikaans of Duits gesing, na gelang van jou voorkeur. Die "Vorstand" (kerkraad) deel aan elkeen in die kerk 'n kers uit wat aangesteek word terwyl die ligte gedoof word. Terwyl gesing word, word uit die kerk beweeg.

Die Vlaktekerk is tradisioneel met Kersaand volgepak omdat talle afstammeling wat reeds jare, selfs geslagte, tot ander

denominasies behoort, op dié aand die Vlaktekerk besoek. Daar word gesê dat geen Kersfees op 'n ander plek of in 'n ander kerk soos die Kersfees op die Vlakte kan wees nie. Vandag is dit ook 'n weersiens vir baie familielede en vriende wat van ver kom en mekaar slegs vir dié een aand sien. Die Kersgroet "Frohe Weihnachten" of "Gesegnetes Weihnachtsfest" en 'n handdruk, met die antwoord daarop "Danke! Gleichfalls!", word dan oral gehoor en gesien.

Met die Kersoggendiens wens diegene wat die vorige aand nie gesien het nie, mekaar 'n geseënde Kersfees toe. Soos vroeër, kom families ná die diens bymekaar vir 'n gesamentlike Kersefe:

"Almal was die middag bymekaar vir ete, en dit was 'n groot ete. Teen die aand het almal weer na hul huise gegaan" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Kersdag was tradisioneel 'n familiefees wat tuis gevier word. Selfs nou, met talle gesinne wat strandhuise besit, word Kersfees by die huis gevier en word eers daarna na die strandhuis vertrek.

Die Pase

Die volgende groot kerkfees is Paasfees, wat sy aanloop met die "Fastenzeit", die Lydenstyd, sewe weke voor die Paasweek het. Dit begin op die sewende Woensdag voor die Paasfees, wat "Aschemittwoch" genoem word. In die sewe weke van die Lydenstyd word elke Woensdagaand 'n kerkdien gehou. In die ou Neu-Eisleben-gemeente was die dienste op 'n Donderdag omdat 'n diens op die Woensdag in die St. Johannis-gemeente plaasgevind het.

Daar is geen vaste voorskrifte vir die "Fastenzeit" nie, hoewel dit ook as die "Sieben Wochen Ohne" (sewe weke sonder) bekend is. Jy kan vrywillig iets prysgee en jouself só voorberei op die Lydenstyd van die Here. 'n Afstammeling het byvoorbeeld in die Lydenstyd van 1993 probeer om sewe weke sonder haar geliefkoosde sjokolade klaar te kom. 'n Ander een het gesê haar groot vreugde, lees, sou sy prysgee om op dié manier te "ly" voor die Pase. Hoewel die Duitse naam aandui dat daar gevas moes word, is nooit in die ware sin van die woord gevas nie.

"In die Lydenstyd, die 'Fastenzeit', is nooit werklik gevas nie. Mense het hulle net stil voorberei, sewe weke lank, vir die Paasfees. Hulle het sonder dat ander dit weet, vir hulle iets ontnem. Ek self onthou hoe ek, jare gelede; my kinders was nog klein, so 'n ervaring gehad het. Ek was baie lief om so tussen

die werk deur aan iets te knibbel. Toe praat ons eendag by die kerk, en ek het eintlik geskrik, want iemand sê toe vir my: 'Maar dan is jy verslaaf daaraan'. En die eerste Donderdag in die 'Fasten', toe ek in die huis kom, toe is dit of 'n stem vir my sê: 'Das tat Ich für dich, was tuest du für Mich?' En ek het besef dis wat ek moet doen. Ek het die hele 'Fastentyd' niks daarvan gehad nie. Ek het dit elke dag gesien, dit het daar gestaan soos wat jy in die spens inkom. Ek het gesê ek moet uithou tot Paasmaandagoggend, dan kan ek maar 'n stukkie afbreek. En toe die oggend kom, toe sê ek vir my self: 'Ag, ek wil nie'. Dit is wat ek toe vir die Here gedoen het" (Derde geslag-afstammeling wat verkies om nie geïdentifiseer te word nie).

Volgens 'n afstammeling het sy een keer gehoor van 'n man "wat sy rookpyp neergesit het en nie weer gerook het voor ná Paasfees nie" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Vroeër was die Lydenstyd nie 'n baie gewilde tyd onder die kinders en jongmense nie, want daar mag geen plesierigheid of partytjies gewees het nie. Op "Aschemittwoch" is die eerste diens van die Lydenstyd gewoonlik in die oggend gehou (Winnie Schultz 1992:Onderhoud). In die tyd toe jongmense reeds kon bioskoop toe gaan, was dit taboe:

"Ons as jongmense mag nie in Fastentyd bioskoop toe gegaan het nie, of dans of trou in dié tyd nie" (Myra Punt 1989:Vraelys).

'n Ander het gesê:

"Ons mag byvoorbeeld in die Fastentyd nie gedans het nie, ons mag nie so luid gewees het nie, en nie musiek gemaak het nie" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Die week voor die Paasfees moes ekstra stil gewees het. Dit is "Stille Woche" genoem. Kinders mag nie hard gelag en gesels het nie, en beslis nie met mekaar onenighede gehad het nie. Musiek mag nie gemaak geword het nie. Die "draadloos" (toe radio's algemeen in huise aangetref is) mag nie eens aangesit geword het nie. Seuns het destyds dikwels 'n mondfluitjie gehad, maar selfs dit mog nie gespeel word nie (Irmgard Buhr 1992:Mededeling).

Die "Stille Woche" is ingelui met Palmsondag. Dan is die kerk en die ingang na die kerk gewoonlik met palmtakke versier. Dié gebruik herleef weer in die jongste tyd.

Die Donderdag voor die Paasfees word "Gründonnerstag" (Witte donderdag) genoem. In die vroeë tyd is geen diens op dié aand gehou nie (Winnie Schultz 1992:Onderhoud), maar later jare is 'n groot diens met Nagmaal op die aand van "Gründonnerstag" gehou. Die hoogtepunt van die "Stille Woche" was die Vrydag, "Stille Freitag" of "Karfreitag":

"Die hele week al was dit stil, nou nie so 'n doodse stilte nie, maar jy mag nie musiek maak het, of lawaai nie, en alles moes 'sagter' wees. Maar die Vrydag moes dit dood-doodstil wees. Ons het die oggend kerk toe gegaan. Daarna is die wa gepak omdat my ma die volgende dag, Saterdag, haar ware moes gaan aflewer. So dan is die vrag maak. En dan die agtermiddag, dan was dit 'Mäusestill'. Ons kinders mag gepraat het, maar dit moes saggies gewees het. Ons mag nie gelawaai het nie. En ek kan onthou dit was so 'n verskriklike lánng namiddag wat net nie 'n einde kon kry nie" (Winnie Schultz 1993:Onderhoud).

Op "Karfreitag" is geen ontbyt geëet nie omdat later Nagmaal gebruik sou word. Voorts is nooit vleis op dié Vrydag geëet nie. Laasgenoemde gebruik word vandag steeds geëerbiedig. In Vlaktehuise word op "Karfreitag" visgeregte geëet. Dit is waarskynlik 'n oorblyfsel uit die voor-Reformasietyd, aangesien in die Rooms-Katolieke Kerk slegs vis op Vrydae geëet mag word. Ook is pikswart klere op dié dag gedra (Irmgard Buhr 1989:Vraelys).

Op Paassondag is die Paasdiens soms by die kerkhof gehou, soos in Neu-Eisleben. Die blaasorkes het gewoonlik aan dié diens deelgeneem, en dit was gewoonlik aangrypend vir die teenwoordiges, groot en klein. Minnie Punt onthou dié geleenthede uit haar kinderdae toe haar oom in die blaasorkes gespeel het:

"op Paassondag het dit gewoonlik op die Kerkhof plaasgevind, en 'n mens kon dit myle ver gehoor het, want dit was vroeg en stil, die pragtige Opstands gesange van Liewe Jesus" (Ms. 1977:s.p.).

Vandag word in die Philippi-gemeente 'n vroegoggenddiens in die kerkhof gehou en om tienuur 'n diens in die kerk.

voor en ná die diens, soos die mense mekaar by die kerk ontmoet, wens almal mekaar 'n geseënde Paasfees toe. Dit is ook 'n gebruik wat vandag voortleef:

"Almal wens mekaar die Sondag 'n 'frohes Ostern' toe. Vir ons was daar nie Paaseiers nie, nie iets soos 'n 'Oster'-hasie wat kom nie. Paassondag se kos was nie eintlik iets spesiaals nie. Dit was soos Sondagete, met poeding, soos vla en jellie. Ek kan nie onthou dat my ma ander soort poeding vir die dag gemaak het nie" (Mine Bode 1992: Onderhoud).

'n Lid van die vierde geslag het vertel dat hulle al Paaseiers gekry het:

"Met Paasfees is sjokolade-eiers weggesteek en moes dit gesoek word" (Gottie Schultz 1989:Vraelys).

Latere geslagte het nie alleen Paaseiers by hul ouers gekry nie, maar Paaseiers is ook by die kerk weggesteek om gesoek te word. 'n Geslag wat in die sestigerjare Paaseiers gesoek het, onthou een baie treurige geleentheid toe miere die Paaseiers voor hulle opgespoor het. By die skool en tuis is in die week voor die Paasfees ook hoendereiers geverf. Dit kon eiers wees met gaatjies bo en onder nadat die inhoud uitgeblaas is. Dit is versier en aan toutjies opgehang. Rou eiers is egter ook in kleursel hard gekook en dan op Paasoggend geëet.

Die "Zweiter Ostertag", "Ostermontag", was heel aan die begin die dag waarop die kinders 'n skooleksamen voor die hele gemeente afgelê het (CA 19/4/87). Daarna is verversings voorgesit. Dit het mettertyd verander in 'n "skoolvrydag" waarop piekniek gehou is (Sien illus. 189). Tot ongeveer die Tweede Wêreldoorlog het die hele Vlaktegemeente die piekniek op die vlei van die Bodes gehou. Omdat dit aan die einde van die somer was, was dit 'n droë vlei, met genoeg plek vir allerlei speletjies vir die kinders en grootmense (Idi Bode 1992:Onderhoud). Later, toe gemeentede vervoer gehad het, is die pieknieke elders gehou, soos om na Muizenberg te gaan.

Oesdankfees en dankofferdag

Met die "Erntedankfest" is gewoonlik 'n groot fees gehou met groente uit die landbougebied wat na dié kerk gebring is. Dit was soms só oorweldigend dat byna die hele altaar toegepak is. Soms is die groente in 'n optog saam met die Altaarbybel en kerse deur die predikant, kinders en kerkraad die kerk binnegebring. Die groente word altyd ná die diens vir liefdadigheid of aan tehuise geskenk.

Dit word gewoonlik net voor die einde van die kerkjaar gehou. Vandag word die dag steeds gevier met landbouprodukte uit die gemeenskap wat voor die altaar neergesit word. Dit is tradisioneel ook die dag waarop die jaarlikse "Beitrag" betaal word en 'n ekstra dankoffer gegee word.

"Ewigkeitsonntag"

Dit word ook "Totenfest" genoem en staan in Afrikaans as "Ewigheidsondag" bekend. Dit is die laaste Sondag van die kerkjaar, en gewoonlik die tweede laaste Sondag in November (die laaste Sondag in November is dan weer die begin van die nuwe kerkjaar, die eerste Advent).

Op dié dag is vroeër ook swart gedra (Irmgard Buhr 1992:Mededeling). Sommige afstammelingen eerbiedig dié "Sitte" vandag nog en dra op dié dag steeds swart of donker klere.

Die aanloop tot "Ewigkeitsonntag" is die Vrydag voor die Sondag, wanneer die kerkhof goed skoongemaak word. Vandag staan dit algemeen as "Operasie Kerkhofskoonmaak" bekend. Op die Vrydag kom gemeentelede en maak die hele kerkhof skoon. Tot die volgende dag, Saterdag, is daar 'n toeloop van mense wat die afgestorwenes se grafte met blomme tooi. Huidige geslagte versorg al die geslagte voor hulle se grafte, dus ook dié van die oorspronklike setlaars.

Die Sondag word die eerste gedeelte van die diens in die kerk afgehandel, waarna 'n optog uit die kerk, met die predikant vooraan, na die kerkhof beweeg. Sedert 1947 kom almal by die gedenksteen in die kerkhof byeen, waar die seremonie begin. Die koor en gemeente sing gewoonlik afwisselend enkele gesange. Al die gestorwenes word dan gedenk, spesifiek dié wat in die afgelope kerkjaar gesterf het. Hul name word een vir een uitgelees. Ná 'n laaste gesang, gebed en die predikant se seëngroet, verdaag die gemeente.

Só word afskeid geneem van die kerkjaar en alles wat in daardie jaar gebeur het, en voorberei vir die nuwe kerkjaar wat die volgende Sondag met die eerste Advent begin.

Tydens die "Ewigkeitsonntag"-viering van 1993 het die gemeente rondom die Neu-Eisleben-grafte in die Philippi-kerkhof byeengekom. Weens die plakkernedersettings in die Neu-Eisleben-gebied kon afstammelingen nie meer grafte daar versorg nie en is besluit om die stoflike oorskot in die Philippi-begraafplaas te herbegrawe.

13.2.5 Katkisasie en aanneming

Om as lidmaat van die gemeente bevestig te word, was 'n groot gebeurtenis in die jongmens van die Vlaktegemeenskap se lewe. Buiten dat dit in die vroeë tyd die afsluiting van sy skoolloopbaan beteken het, is hy dan ook as jong volwassene gesien wat sy deel tot die familie se broodwinning moes bydra. Dit het verdere voordele gehad: as jy klaar gekatkiseer het, mag jy gedans het. Dit was 'n ongeskrewe "Sitte" van die gemeenskap. Ook in 'n kleiner, minder geordende gemeenskappie soos dié by Durban Road (Bellville, waar nooit 'n formele skool gebou is nie en 'n klein sinkkerkgeboutjie opgerig is) het dit gegeld.

Minnie Punt, kleindogter van die Heins-stamvader by Durban Road, het in haar herinneringe geskryf haar tante Meta (getroud met Wolf, en as weduwee met Visser) het aan haar vertel sy moes op danspartye maar langs die kant sit en "voete swaai":

"Sy was omtrent 14 Jare oud, en nog nie aangeneem nie (Voorstel), dan mag hulle nie dans nie. Dit gebeur dat die Rix Band uit na Bellville kom om plesier vir die jong mense te verskaf, maar terwyl die woonhuise maar klein was, vergader hulle by Bellville Stasie, daar was so 'n stuk Cement plaat, seker bedoel vir die goedere, en dan word daar gedans. Maar sy kon maar net sit en kyk, sy sit op die gladde draad wat daar gespan was en swaai die Voete heen en weer. Dit was ook aangenaam, sê sy" (Ms. 1977:s.p.).

Idi Bode het vertel hoe die katkisante "skelm" verby die pastorie op die Vlakte "gesmokkel" moes word vir 'n aandjie uit:

"As jy gekatkiseer het, mag jy niks bywoon nie. Jy mag nie bioskoop toe gaan nie, toe nog die 'silent movies'; dis van die duiwel. Daar is van die kansel gepreek daarteen. In die tyd toe oupa Willi Rabe [jr.,] en ouma Julie [Witte] nog uitgegaan het, toe kry Willi mos nou die kar en perde om 'n slag bioskoop toe te gaan. Ernsie [Bode, later die verteller se man], wil darem

ou pastor Wagener) van Wynberg gekatkiseer, want sy kon nie met die sandpad na Philippi vir katekisasieklasse gaan nie. Pastor Wagener het na die Weltevrede-skool gekom, waar hy katekisasieklasse vir die kinders van die omgewing gegee het. Mine is in Wynberg voorgestel (deur pastor Wagener), maar in Philippi aangeneem (die gemeente waartoe haar familie behoort het) (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Die gebruik dat die "Prüfung" (letterlik eksamen) of voorstelling ná die katekisasietydperk van twee jaar voor die hele gemeente afgehandel word, word steeds in stand gehou. Twee weke later volg die bevestiging as lidmaat, die "Konfirmation" of aanneming. Die kind word dan tot die Nagmaal toegelaat en gebruik gewoonlik sy eerste Nagmaal saam met sy ouers.

Die "Prüfung" was altyd die Sondag voor Paasfees, op "Palmsonntag", en die aanneming die Sondag na Paasfees (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Met die voorstelling of "Prüfung" word die kinders in die kerk voor die hele gemeente getoets. Dit was vir geslag op geslag die enkel mees sensutergende ervaring van hul hele jong lewe. Daar is seker nie een lid van die gemeenskap - vandag nog - wat nie iets van daardie dag in sy lewe kan vertel nie. Alles wat in die katekisasieklasse geleer is, moes woordeliks korrek opgesê kon word. Dit het die hele Klein Kategismus van Martin Luther ingesluit, asook "honderde" gesangeverse. Een van die laastes van die derde geslag wat deur die eerste Vlaktepredikant, pastor Baumgarten, aangeneem is, het vertel:

"Ek was die laaste wat deur Baumgarten aangeneem is. Hy was baie kwaai. Ons moes alles geken het met ons voorstelling. Daar was nie so iets dat jy dit nie kon geken het as hy jou gevra het nie. Jy het dit net eenvoudig geken, en klaar" (Carl Beckmann 1993:Onderhoud).

'n Lid van die vierde geslag wat onder pastor Mahnke gekatkiseer het, het gesê:

"Alles wat jy geleer het, moet jy uit jou kop kan opsê. As jy vasgehaak het, loop Mahnke af in die kerkgang, tot by die deur, hande agter die rug, weer terug na voor, maak nie saak of die kerk halftwee uitkom nie. Dan gee hy vir die kind die volgende woord. Die ouers, almal, wil iets oorkom in die banke. Dan sou hy ook nog soms, as hy jou oog vang, en jy twee of drie jaar vantevore by hom in die klas was, sê: 'Na, Ilse, wie geht es

nou ook saamgaan. Sy ouers het het hom sy sjieling gegee, nou moet hulle met die kar en perde by die pastorie verby. Maar hulle is so bang vir pastor Baumgarten, want hy het die pad altyd dopgehou. Ernsie moes ook soggens voor skool die melk saamgeneem het pastorie toe, met sy 'Rantzen' op sy rug, en pastor Baumgarten het hom al een keer uitgetrap oor hy 'duiwelsgoed' aangehad het. Dit was so 'n ringetjie wat ons een keer in 'surprise packets' by die winkel gekry het. Ernsie vergeet dit aan toe hy die melk afgee, Pastor sien die ring, en preek vir hom oor die wêreldsgoed. Toe gaan hulle nou bioskoop toe. Willi en Julie mag uitgaan, maar Ernsie katkiseer nog. En so, toe hulle naby kom, kruip hy onder die kar se bank in, want pastor Baumgarten het gestaan en kyk. Daar was net bioskoop waarna 'n mens daardie tyd kon gaan, niks anders nie. Dan het pastor Baumgarten daar gestaan en kyk wie almal deurry. Hoe verlig was Ernsie nie toe hulle verby is; nee, Pastor het hom nie gesien nie; hy was onder die bank tussen Willi se bene in" (1992:Onderhoud).

Tot die vierde geslag was dit 'n "Sitte" wat streng nagekom is. In die twee jaar wat jy katkiseer, mag jy geen partytjie bywoon nie, ook geen bioskoop nie (Irmgard Buhr 1992:Mededeling).

Katkisante van die vroeë tyd sê hulle moes baie meer "leerwerk" doen as vandag:

"Ons moes die 'Kleine Katechismus' uitwendig leer, ook baie gesange en Bybeltekste" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Volgens Edgar Kohn moes hulle ook die bergpredikasie en van die psalms uit hul kop ken (1989:Vraelys). Nog een het gesê:

"Ek onthou die ellelange Psalms, liedere, katikisasieboek en Luther se lewensgeskiedenis wat ons onder Pastor Fitschen [Wynberg-gemeente] se strenge oog en oor moes baasraak" (Myra Punt 1989:Vraelys).

In die Duine, waar die gemeenskap vinniger verafrikaans het, is katkisasieklasse algemeen "predikantskool" genoem (Mine Bode & Anna Kohrs 1992: Onderhoude). Omdat hulle so ver weg van die kerke gewoon het, was daar 'n onderlinge ooreenkoms tussen die predikante van die gemeentes om te help met katkisasie. Mine Bode (toe nog Buhr) is byvoorbeeld deur pastor Wagener (die jonger broer van die

weiter?'. Of as een kind in die middel van 'n 'Artikel' was, sê hy vir 'n ander een: 'Weiter!'. En jy moet dit verder kan opsê" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Ilse se tante aan moederskant, Fidi Schultz, lid van die derde geslag, het vertel op die "Prüfung"-sondae het sy as kind

"altyd so agter tante Marie [Schultz] se hoed weggekruip. Sulke dae het 'n mens 'n vrees gehad om kerk toe te gaan" (1992:Onderhoud).

'n Besoeker het egter niks van die spanning tydens die "Prüfung" in die kerk agtergekom nie:

"Die Kinder vorn am Altar antworteten mit hellen Stimmen auf die Fragen des Pastors, sie hatten gut gelernt und recht verstanden; die Eltern hörten zu, mit rührendem Stolz in den ernstesten Gesichtern" (Lesebuch 1939:72).

Vir die seuns het die "Prüfung" ook die eerste "dorpshaarsny" beteken:

"Die eerste haarsny wat ek in my lewe gehad het, was toe ek voorgestel is, en dit is veertien dae voor jy aangeneem is. Dit was die eerste professionele haarsny, anders is ons hare maar by die huis gesny" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Nadat die vreesaanjaende deel van die katkisasie afgehandel is, het die "Konfirmation" of aanneming en eerste Nagmaal voorgelê. Dit was 'n geleentheid wat met groot opgewondenheid en afwagting vir die katkisant gepaardgegaan het.

Dit was egter nie net die predikant wat 'n rol gespeel het in die kinders se geestelike voorbereiding vir die aanneming nie. Ouers, peet- en grootouers het 'n groot aandeel daarin gehad. Winnie Schultz onthou byvoorbeeld 'n gesangvers wat haar ouma haar geleer het wat sy spesifiek moes bid voor sy Nagmaal neem:

"Toe ek aangeneem is, ek was dertien, het sy vir my 'n gesang geleer, 'Wie nah mir meine Ende'. In die ou gesangboeke het hy tien verse, maar spesifiek daardie een versie: 'Nun hab' ich Christi Leib gegessen, ich hab' sein Blut getrunken, nun kann Er meine nicht vergessen, ich bleib in Ihm und Er in mir, mein

Gott, ich bitte, mach's nur mit meine Ende gut'. As ek Nagmaal toe gaan, dan moet ek dit bid, het sy altyd gesê" (1992:Onderhoud).

Die eerste geslagte katkisante het die kerk vir dié geleentheid versier met blomme:

"Die Saterdagmiddag voor ons eerste Nagmaal moet ons by Pastor Mahnke aanmeld, dan moet almal hul 'Konfirmationspruch' [die Bybelteks wat aan elke kind toegeken word] opsê, en wee dié wat dit nie geken het nie" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Dan het die katkisante die kerk gaan versier, asook elkeen se stoel waarop hy die volgende dag voor in die kerk sou sit. Dit was 'n ou gebruik uit Duitsland om die stoele en kerk so te versier (Irmgard Buhr 1989:Vraelys). Carl Beckmann het ook onthou dat hulle hul stoele gaan versier het in die kerk (1993:Onderhoud). Ook Fidi Schultz het onthou hoe hulle die kerk, die banke en stoele versier het. Tot die vierde geslag (waarskynlik tot die laaste katkisante van pastor Mahnke) het só hul "Konfirmation" gevier:

"Die Saterdag voor die aanneming, dan moet jy jou stoel gaan mooi maak, of jy 'n seun of 'n meisie was. Dit was bentwoodstoele, dan het ons gewoonlik die slanggrasranke gepluk [wat in 'n vleitjie op die kerkperseel gegroei het] en daarin het jy angeliere of wat jy ook al gehad het, ingevleg en dit om daardie stoel se twee ronde houte gedraai. Die gras het ons self gesoek, gewoonlik blommetjies by die huis al vasgemaak, en dan het dit baie mooi gelyk. Die kerk is besonders versier vir daardie dag, want dit was 'n groot gebeurtenis in jou lewe: nou is jy 'n lid van die gemeente" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Die banke in die kerk, sowel as die orrelgalery, is versier. Die dag met die "Konfirmation" het die kinders by die pastorie bymekaargekom en daarvandaan na die kerk geloop en sing:

"As jy die dag aangeneem word, dan stap ons van die predikant se huis af, en sing: 'So nimm denn meine Hände, und führe mich, bis an mein selig Ende und ewiglich. Ich mag allein nicht gehen, nicht einen Schritt, wo Du wirst gehn und stehen, da nimm mich mit'. Tot in die kerk loop en sing ons dit" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Winnie Schultz onthou oor haar aanneming:

"Sondag het die katkisante by Pastor bymekaargekom waar hy weer met ons oor die erns van die 'Konfirmation' gepraat het. Ons het dan neergekniel en gebid. Sover ek kan onthou, het ons terwyl die kerkklok lui, van die pastorie af, met Herr Pastor voor, in 'n lyn kerk toe gestap en voor by ons stoele plek ingeneem" (1992:Onderhoud).

Die "Vorstand" (kerkraad) het soms ook saam in die optog geloop (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Oor die res van die dag het Winnie Schultz gesê:

"Ons was nog baie kind toe, twaalf, dertien jaar oud. Daar was nooit 'n groot partytjie nie, net die peetouers het gekom. Toe my peetouers die middag kom vir 'n koppie tee, toe speel ons albaster - nog pure kind. Alhoewel: 'n mens het geweet watter erns dit is, maar ons was eintlik maar nog kind" (1992:Onderhoud).

Daar is nooit groot geskenke met die aanneming gegee nie; dis 'n gebruik wat maar eers in die jongste geslagte posgevat het (Mine Bode 1992:Onderhoud). Die "Konfirmand" het gewoonlik 'n eie gesangboek of Bybel van die peetouers ontvang, dikwels met die "Konfirmationsspruch" ingeskryf, wat "dan al vooraf met die predikant gereël" is (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud). Groot partytjies was eweneens nie algemeen nie; dis ook 'n gebruik wat die laaste aantal dekades posgevat het. Daar word dikwels ook 'n foto van die familiegroep geneem (Sien illus. 190).

Vroeër (waarskynlik tot die einde van pastor Mahnke se termyn) is ná die bevestiging 'n soort afskeidspartytjie aan die kinderjare deur die predikant en die kerkraad vir die kinders gehou:

"En dan, gewoonlik, veertien dae daarna, dan moes ons na die pastorie kom, dan het ons nou 'n afskeidspartytjie gehad, vir die 'Konfirmanden' om van mekaar afskeid te neem. Want dan het jou loopbaan begin. Jy het daardie tyd tot st. 6 gegaan, dan moet jy gaan boer of gaan werk, of 'n ambag gaan leer. Ander moes weggaan om op 'n ander plek werk te kry. En dit was nou 'n afskeid. Pastor en sy vrou het dan baie moeite gedoen. Dit was nou 'n regte partytjie; as dit mooi weer was, het die

'Vorsteher' saam met die pastor die 'Konfirmanden' vir 'n uitrytjie geneem. Daardie tyd het van hulle al motors gehad. Maar met ons partytjie het dit gereën, toe kon ons nie uitgaan nie. Toe het ons die partytjie in die pastorie gehad, maar dit was lekker, met koekies en koeldrank. Dit was 'n hoogtepunt gewees, want jy het nie andersins koeldrank gekry nie" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Die katkisasiesertifikaat is gewoonlik geraam en in die huis opgehang. Wanneer die kind gaan trou het, is dit in sy eie huis opgehang. Dit het nie alleen as versiering teen die muur gedien nie, maar ook om jou te herinner aan die groot gebeurtenis in jou lewe. Op die sertifikaat is die kind se aannemingspreuk ook geskryf. Dit is gewoonlik vir elke kind se eie behoeftes gekies en was bedoel om hom op elke tree van sy lewenspad te begelei. Van die ouer geslagte kan sonder om na te dink hul aannemingspreuk vir 'n mens opsê. Minnie Punt skryf byvoorbeeld ook in haar herinneringe:

"Ag hoe gelukkig was ons tog om in so baie Liefde groot te word al het ek my Ma vroeg verloor, dit is seker daarom dat Pastor Baumgarten dit goed gedink het om die Text: Ps. 27 vers 10 vir my Aannemen te kies "Mein Vater und meine Mutter verlassen mich aber der Herr nimmt mich auf" en dit het die Here ook gedoen" (Ms. 1977:s.p.).

Die aannemingssertifikate wissel in voorkoms na gelang van die tydperk waarin dit gegee is. 'n Sertifikaat wat aan 'n Godeffroy-immigrant in 1841 in Duitsland uitgereik is, is byvoorbeeld baie eenvoudig (Sien illus. 191). Soos wat die tegnologie verbeter het, was mooier sertifikate beskikbaar en is dit uit Duitsland bestel (Sien illus. 192 - 195).

13.2.6 Nagmaal

Nagmaal was 'n ernstige gebeurtenis wat nie ligtelik opgeneem is nie. Tot vandag dra lede van ouer geslagte swart klere wanneer hulle Nagmaal gebruik. Dit is deel van die stigtelike en waardige geleentheid; helder kleure word as uitspattig beskou.

"Met Nagmaal het almal swart gedra" (Irmgard Buhr 1989:Vraelys).

Daar was voorheen nog meer voorskrifte vir die gebruik van Nagmaal. 'n Mens mag nie die aand voor Nagmaal uitgegaan het nie, want jy moes voorbereidende leesstof gelees het. Aan dans op die aand voor Nagmaal mag jy nie gedink het.

"Met Nagmaal het ons die vorige aand nie uitgegaan nie, waar jy wel by uitsondering kon uitgegaan het, moes die persoon vroeg terug wees. Ons moes die Bybel lees, en ook die gebede wat vir voor die Nagmaal bedoel is. Vir ons eerste Nagmaal moes ons eers ons 'Konfirmationsspruch' opsê, waarop Pastor dan 'n paar woorde gesê het" (Winnie Schultz 1989:Vraelys).

Nog een het onthou:

"Jy het nie die vorige aand uitgegaan nie, maar die biege is daardie aand gelees. Dit was in jou gesangeboek" (Myra Punt 1989:Vraelys).

Op die oggend van die Nagmaal mog diegene wat Nagmaal sou gebruik nie ontbyt geëet het nie (Myra Punt 1989:Vraelys). Verder moes jy aan die biege, die "Beichte", ook die "Busse" genoem, deelgeneem het. Die biege is 'n halfuur voor die aanvang van die hoofdiens gehou. Tydens die biege het jy rondom die altaar gestap en 'n geldstuk in 'n kollektebak gegooi. Mans en vroue het afsonderlik rondom die altaar vir hul boetedoening geloop:

"Die 'Beichte' was 'n halfuur voor die diens, dan het die mense met die laaste gesang om die altaar geloop, en dan hul geld, 'n 'Opfergabe', in die bakkie gegooi. Dit is in Blumer se tyd afgeskaf [dus vanaf 1950]" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Nog 'n afstammeling het onthou:

"Die altaar het gestaan in die middel, voor in die kerk, soos nou, maar 'n entjie verder van die muur as vandag. Vir die 'Beichte' het jy agter die altaar deurgeloopt. Soos jy van die banke af oploopte altaar toe, was daar 'n bakkie op die altaar waarin jy jou offer gesit het, en dan het jy om die altaar geloop en weer gaan sit. Dit is voor die Nagmaal in die hoofdiens, in die voorbereidingsdiens, die 'Busse', gedoen. Eers het al die mans, dan die vroue geloop" (Fidi Schultz 1992:Onderhoud).

Edgar Kohn het oor die bieg onthou:

"Die mans was altyd eerste by die bieg, waar jy om die altaar moes loop en jou offer bring (1989:Vraelys).

Die Nagmaal gedurende die hoofdiens word soos volg beskryf:

"Daar was 'n bankie voor die altaar waarop hulle met Nagmaal gekniel het. Daarvoor het al die mense gelyk opgestaan, jy kon amper nie deurgeloop het nie. Eers die mans, dan die vroue wat kon Nagmaal neem. Toe die mode van die groot hoede gekom het, het Pastor gesê hy kan nie daarmee Nagmaal bedien nie, die hoed is in sy pad [omdat hy die brood in elkeen se mond plaas en die kelk voor elkeen se mond hou sodat daaruit gedrink kan word]. Dan moet die vroue eers die hoede afhaal, met die hoedspeld. Dan sit die meisies met ma se hoed op haar skoot in die bank" (Fidi Schultz 1992:Onderhoud).

Die Nagmaal is ook eers aan die mans en dan aan die vroue bedien. Nogtans het almal gelyk opgestaan en in die paadjie hul beurt afgewag:

"Omdat families in hul familiebanke gesit het, het almal gelyktydig opgestaan. Dit het 'n samedromming veroorsaak, maar almal het gewag tot hy 'n beurt gekry het om te gaan kniel. Van pastor Blumer [dus vanaf begin 1950] se tyd af het mans en vroue saam gegaan" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

In 'n stadium het 'n groot Christusbeeld voor die altaar gehang (Sien illus. 196 - 197). Dit is deur 'n gemeentelid geskenk wat na bewering meer Rooms-Katoliek as Luthers was. Baie mense het in opstand daarteen gekom omdat dit te Rooms vir die Lutherse kerk sou wees. Omdat almal voor by die altaar gekniel het wanneer hulle Nagmaal ontvang het, het hulle geweier om daar te kniel, want, het hulle gesê, hulle kniel nie voor 'n beeld nie (Irmgard Buhr 1992:Mededeling; Idi Bode & Fidi Schultz 1992: Onderhoude). Dit is in die vyftigerjare verwyder en vervang met 'n klein silwer kruisbeeld wat op die altaar staan.

Die gebruik dat die hele gemeente uit een kelk Nagmaal gebruik, is besig om uit te sterf. Almal gaan nog in groepe van sowat twaalf na vore en kniel voor die altaar. Die predikant deel

die brood uit, waarop die wyn aan elkeen gebied word. Sedert enkele jare gelede kan gemeentelede kies tussen die gebruik van die kelk en afsonderlike klein glasies. Jonger mense verkies deurgaans die glasies, terwyl die oueres die kelk verkies. Die gebruik om 'n stil gebed te doen voordat jy gaan sit wanneer jy na jou bank terugkeer, word steeds gehandhaaf.

13.2.7 Ander gebruike

Tuis teen middernag

Sou daar 'n partytjie iewers op 'n Saterdag wees, was dit 'n streng reël dat almal teen twaalfuur tuis moes wees, want dan begin die Sondag:

"Ons het nie dikwels uitgegaan nie, so af en toe na Verjaardag Partyjies. Tante het nooit geweier om ons te laat gaan nie, maar voor middernag moes ons tuis wees, want dan begin Sondag. Gedurende die week het ons altyd tuis gebly" (Minnie Punt-Ms. 1977:s.p.).

Sondagskool

Sedert die eerste Godeffroy-immigrante hulle in die sewentigerjare van die negentiende eeu in die omgewing van Wynberg versamel het, is "Sonntagschule" vir die kinders gehou. Dr. Hahn het reeds in 1876 die belangrikheid van 'n Sondagskool met die Wynbergse kerkraad bespreek (Hellberg 1957:152). Dit is toe elke veertien dae gehou.

"Der Sonntagschulbesuch war befriedigend. Regelmässig kamen in Wynberg zwischen 30 und 40 Kinder in den Unterricht" (Hellberg 1957:152).

Daar het kinders die nodige godsdiensonderrig gekry, asook elementêre skoolonderrig wat hulle later in staat sou stel om te katekiseer. Toe dr. Hahn se seun, pastor Hahn, jr., sy vader as hulpprediker gehelp het, het hy onder meer die verantwoordelikheid van die Wynbergse Sondagskool oorgeneem (Hellberg 1957:152).

In 1908 het die Wynberg-gemeente Sondagskool in Retreat, Claremont, Claremont-Vlakte en Ottery ingestel. Dit is deur vrywilligers in die gemeente aangebied en die predikant het dit van tyd tot tyd besoek (Hellberg 1957:177).

Volgens die eerste vermelding van 'n Sondagskool op die Vlakte is dit in 1902 deur pastor Baumgarten gestig (Hellberg 1957:208). Nie-amptelik het dit egter waarskynlik reeds sedert die eerste jare van die nedersetting bestaan. 'n Foto van onderwyser Dreyer en 'n sondagskoolgroep is in 1901 voor die kerk afgeneem (Sien illus. 198). In 1909 is die "Kindergottesdienst" soos dit toe genoem is, deur 65 kinders besoek (Blumer 1959:30) (Sien illus. 199).

In Neu-Eisleben het die Sondagskool waarskynlik ook voor die amptelike stigtingsdatum van 1932 bestaan. Volgens Hellberg het pastor Ernst Fitschen die Sondagskool amptelik kort ná sy aankoms gestig. Dié Sondagskool is jare lank deur kerkraadslid Fritz Görgens gelei en die bywoning in sy tyd was tussen 25 en 33 kinders (Hellberg 1957:197).

Vandag word kindergodsdiens, soos dit amptelik genoem word, deur gemeentede van die Vlakte- en Wynberg-gemeentes onder die leiding van die predikantspaar behartig.

"Posaunenchor"

Die "Posaunenchor" of blaasorkes, deel van die Lutherse kerktradisie, het ook 'n rol op die Vlakte gespeel. Die Wynberg-gemeente se orkes is in 1891 gestig (Ludewig 1911:39) en die Vlaktegemeente s'n in 1899 (Blumer 1959:26) (Sien illus. 200 - 201).

Die Wynbergse "Posaunenchor" het onder meer omstreeks 1903 elke eerste Sondag van die maand aan die godsdiens deelgeneem (Ludewig 1911: 48). Hoewel Vlaktegemeentede twee keer 'n week vir oefeninge byeengekom het, het dit nie lank bestaan nie. Dit is gou weer gestig en het in 1928 saam met die koor deel geword van die "Jugendverein" op die Vlakte wat bekend was as die "Deutscher Orden" (Hellberg 1957:219).

"In diesem Verein herrschte reges kulturelles Leben, bis er bei Ausbruch des zweiten Weltkrieges, wie alle deutschen Vereine im Lande, einging" (Hellberg 1959:219).

In geeneen van die Wynbergse of Vlaktegemeentes bestaan vandag meer 'n blaasorkes nie. Die tradisie van die blaasorkes as deel van die Lutherse godsdiensbeoefening leef egter voort omdat die orkeste van die Morawiese Broederkerk by kerkfeeste optree.

Koorsang

In 1887 reeds is die eerste twee kore in die Wynberg-gemeente deur pastor Krönlein gestig. Sy doel was om nie alleen die godsdiens met die koorsang te verryk nie, maar ook om die jeug 'n liefde vir kerksang te laat ontwikkel:

"Nach seinem Amtsantritt hatte Krönlein versucht, die Jugend der Gemeinde für den Kirchengesang zu interessieren. Er gründete zwei Gesangchöre, die dann den Introitus im Gottesdienst im Wechselgesang sangen" (Hellberg 1957:158).

Die koor in die Vlakte is in 1899 deur onderwyser Dreyer gestig (Blumer 1959:26).

Deur die jare het die kore 'n belangrike bydrae tot die kerklike en kulturele lewe in die gemeentes gespeel. Met die koms van Emmanuel Haller na die Vlaktegemeente het die musiek 'n hoogbloei beleef. Hy het in 1953 hoof van die Vlakteskool geword, terselfdertyd orrelis en kantor (voorsanger en leier van die kerkkoor) van die gemeente (Blumer 1959: 53). Sy en sy gesin se liefde vir musiek het uitgekring sodat die hele Kaap daarby gebaat het. Uitvoerings is gereeld gegee, onder meer ook in die Groote Kerk. Rykie van Reenen het in 1958 in 'n artikel in Die Burger geskryf:

"Die hele ding het vyf jaar gelede begin, so amper ongemerk, soos sulke dinge dikwels begin. Mnr. Haller is 'n opgeleide kantor in die Lutherse kerk, waarin sang bekendelik 'n baie groot rol speel. Toe hy op Philippi kom, wou die Philippense graag hoor hoe hy sing. Ter onderskraging het hy sy gesin ook ingespan. 'Ons het daarvan gehou. Philippi het daarvan gehou. So het ons daarmee aangehou'" (DB 20/12/1958).

Kantor Haller het later 'n betrekking aan die Universiteit van Pretoria aanvaar (DB:g.d.).

Die enigste koor wat vandag voortbestaan, is dié van die Vlaktegemeente. Gemeentelede van Wynberg sluit hulle van tyd tot tyd by die Vlaktekoor aan wanneer by spesiale geleenthede opgetree word, soos byvoorbeeld die Eeufees in 1983. Die koor neem ook jaarliks aan die sangfees vir al die Wes-Kaaplandse Lutherse gemeentes deel.

'Bankmiete' en 'Beitrag'

Dit was van die vroegste jare af 'n gebruik om "huur" vir jou bank in die kerk te betaal. Dit was 'n manier om geld in te samel en is reeds in 1882 in die Wynberg-gemeente ingestel (Ludewig 1911:32). In die Vlaktekerk het elke bank 'n paar metaalgleufies gehad waarin naamkaartjies geskuif kon word:

"Dit was vir die 'Bankmiete'. Soos wat jy jou jaarlikse 'Beitrag' [bydrae] vir die kerk betaal het, het jy ook jou 'Sitze' betaal. Dan word die jaar opgeskryf by jou naam, alles op 'n kaartjie, en in die gleufie gestee. En as jy nie betaal het nie, was dit vir almal om te sien. Dit was om geld te kry vir die kerk. Ook die deurkollekte is ingestel - enigiets om ekstra bydraes in te kry" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Dié "Bankmiete" het meegebring dat families sekere banke as hul eiendom gesien het en geregtig gevoel het om daar te sit. Hoewel dit intussen afgeskaf is en nuwe banke die oues in die sestigerjare vervang het, hou talle families in die Vlaktekerk nog by dié familiebanke.

Die "Beitrag" is elke huishouding of volwasse gemeentelid se bydrae vir die kerk vir elke jaar. Net ná 1900 byvoorbeeld moes elke huishouding wat tot die Vlaktegemeente behoort het, 'n "Beitrag" van £1 betaal. Die gemeente het uit ongeveer sewentig huishoudings bestaan, dus kon die kerkkas op minstens £70 reken. Sommige gesinne was egter te arm om selfs die £1 "Beitrag" te betaal, en die inkomste was £60. Die "Bankmiete" het £39 ingebring, en die kollekte op Sondag sowat £130 per jaar. Dit het 'n gemiddelde totaal van sowat £230 per jaar beteken. Daarvan was die "Pfarrergehalt" (salaris) jaarliks £200. As iets onvoorsiens gebeur het of meer geld benodig sou word, moes ekstra insamelings gehou word (Hellberg 1957:213).

Vandag word die "Beitrag" steeds op die "Gemeindeversammlung", die algemene jaarvergadering van die gemeente, vasgestel. Dit word aan die Lutherse Sinode oorbetal, waaruit onder meer die predikante se salarisse betaal word.

Aandkerk

Vroeër is gewone kerkdienste ook in die aand gehou. In 1924 is in die jaarverslag berig dat een keer 'n maand op "mondhellen Sonntagen" aanddienste gehou is (Blumer 1959:45). Arnold Kohrs het van die dienste uit sy tyd onthou:

"Daar was dikwels in die aand kerk, dan was die kerkdienste goed besoek. Ek onthou hoe die mense in die aand in hul pikswart klere kerk toe kom. Daar was nie elektrisiteit nie, net olielampe wat aan 'n lang draad in die kerk gehang het. Daar was 'n raam waarin die lampe gehang het. Dit het bestaan uit 'n draad wat so gebuig was, en onder was daar 'n ronde houtring, en die houtring het 'n kleiner plek gehad waarin die olielamp ingepas het. Dit het 'n glasbol gehad waarin die olie was. Daar het 'n hele paar gehang, maar nie so laag nie; jy kon daaronder deurloop. Dit het nie veel lig gemaak nie, maar jy kon sing daarby" (1992:Onderhoud).

Gereelde aanddienste word nie meer gehou nie. Die enigste geleenthede wanneer wel aanddienste gehou word, is die Kers- en Oujaarsaanddiens.

Die kerkklok

Die kerkklok het 'n groot rol in die lewe van die Vlaktegemeente gespeel. Dit is vir verskillende geleenthede gelui en het die ritme van die lewe op die Vlakte bepaal. Op 'n Saterdag is dit byvoorbeeld om sesuur gelui om die "Feierabend" aan te kondig. Dié klokkegelui is egter 'n gebruik wat uitgesterf het.

Omdat die vroue vroeër deur die week op die lande gewerk het, was Saterdagmiddag die enigste tyd om die huis goed skoon te maak; in die week is alles net aan die kant gehou. Die mans was baie keer nog op die lande as die klok lui, maar dan is dadelik opgehou met werk, want dit is dan "Feierabend":

"Saterdagmiddag om sesuur het die klok gelui vir die volgende dag. Dan het almal geweet, dis nou 'Feierabend'. Dan hou almal op met werk, jy is nou klaar gewerk vir die week" (Fidi Schultz 1992:Onderhoud).

Op 'n Sondag is die klok twee keer voor die aanvang van die diens gelui. Vroeër was die doel daarvan om die mense wat in aantog na die kerk was, of wat nader woon, 'n aanduiding te gee van hoeveel tyd oor is voor die diens begin. Die eerste gelui is 'n halfuur en die tweede gelui 'n kwartier voor die diens gehoor.

Omdat Zionshügel hoog geleë is, kon gesien word wanneer iemand in aantog is, daarom is die klok ook gelui sodra 'n bruidskar gewaar is. So ook is dit gelui wanneer 'n lykstoet in aantog was.

Die klok is gelui totdat die bruidskar of stoet die heuwel bereik het (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.).

Tydens pastor Blumer se eerste termyn (vanaf 1950) is die "Vaterunser" gebid terwyl die klok gelui is:

"As ons die 'Vaterunser' gebid het, dan het die klok gelui. Die idee was dat mense wat rondom bly, maar nie kerk toe kon kom nie, dan ook die 'Vaterunser' bid. Dit het later verval" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Tydens 'n kind se aanneming is die klok 'n enkele slag geslaan ná die kind se naam gelees is. Op "Karfreitag" en met begrafnisse word twaalf stadige slae gelui. Volgens Arnold Kohrs is dit die groot klok wat tydens begrafnisse, aanneming en op "Karfreitag" gelui word, al word dit die "handklok" genoem. Die klok word dan egter met 'n aparte tou gelui, sodat dit nie 'n beierende geluid is nie, maar enkel slae. Arnold Kohrs, 'n jarelange klokluier, wie se twee seuns, Ludwig en Helmut, ook lank die klok gelui het, vertel:

"Die sogenaamde 'handklok' wat geslaan word met begrafnisse is eintlik dieselfde as die groot klok, dis net 'n aparte tou wat jy trek, met 'n yster aan wat teen die klok slaan - dis amper of jy 'n hamer vat en aan die klok slaan. As jy die tou trek, dan slaan hy aan die klok. Aan die einde van 'n begrafnisdiens, as die kis die kerk verlaat, word twaalf slae geslaan. By 'Konfirmation', na elke kind se naam gelees is, word die klok ook geslaan" (1992:Onderhoud).

Toe die weeshuis nog aan Lansdowneweg was, was dit die weeskinders se werk om die klok te lui:

"Die seuns in die 'Waisenheim' [nie ver van die kerk nie] moes die klok lui; dit was hul verantwoordelikheid om dit op 'n Saterdagavond en Sondagoggend te doen. Saterdagavond se doel was: nou begin die Sondag, nou is dit 'Feierabend'" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Verder vertel hy:

"Om die klok te lui was 'n eer. Ek was al 'n groot man [hy is in 1924 gebore], toe moes ek nog die kerkklok op 'n Saterdagavond lui. Toe was kuiermense op 'n Saterdag hier. Ek het hulle

uitgeneem, na Hermanus en so. Maar ek het gesê: ek moet vanaand sesuur die klok lui; ek moet sorg dat ek terug is. Dit was ons plig gewees" (1992:Onderhoud).

Vandag maak lede van die kerkraad beurte om die klok voor die aanvang van dienste en tydens spesiale dienste, soos die aanneming, te lui.

Die orrel

Die Vlaktegemeente se ou harmonium is in 1926 met 'n orrel vervang (Blumer 1959:46). Dit het toe 'n gebruik geword dat die weesseuns - voor die koms van elektrisiteit - die pompwerk vir die orrel moes doen. Arnold Kohrs, wat dit self ook van tyd tot tyd moes doen, vertel:

"Voor daar elektrisiteit was, is die orrel met die hand gepomp. Dit was gebruik dat dit die jong seuns in die gemeente se werk is. Soos jy by die trappe [van die galery] opkom, sien jy so 'n meter teen die muur, onder dit is daar 'n lang gleuf, en in daardie gleuf was daar 'n lang yster, 'n 'Hegel', en aan die end 'n handvatsel wat jy kan pomp. Binne was daar 'n groot blaasbalk wat die lug na die pype gepomp het. As die orrelis nou voluit gespeel het, dan moes jy vinnig pomp. Die meter wys hoeveel lug daar in is, en as dit sak, moet jy pomp. Dit was ook die werk van die weeskinders. Maar ek self moes ook baie orrel pomp. Ons is ook baie keer gevra as dit 'Konfirmation' is om dit te doen, want dan is dit mos nou die groot seuns uit die weeshuis wat onder die 'Konfirmanden' is, dan kan hulle nie die orrel pomp nie. As jy orrelpomp, dan mag jy nie rondkyk nie, want as die orrelis nou 'n bietjie baie volume op die orrel sit, dan moet jy pomp, anders kom die noot nie uit nie, want dan is daar nie genoeg lug vir die noot nie. Dit het al gebeur dat jy dit net-net maak, dan het jy natuurlik sleg gevoel, want dit mag nie gebeur nie. Jy was te trots dat so iets met jou gebeur, dit was 'n skande. Die plek sit vol mense, en dan maak jy skande. Want jy het geëerd gevoel om die werk te kan doen" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Gebede

Dit is steeds gebruiklik dat volwassenes, voordat hulle gaan sit wanneer hulle die kerk binnekom, eers staan en 'n stil gebed doen. Aan die einde van die diens moet jy ook eers staan en 'n stil gebed

doen voordat jy die kerk verlaat. Van jong mense word verwag om dit te begin doen sodra hulle aangeneem is. Die gebed aan die begin van die diens word gedoen om te vra dat jou òre en jou hart geopen sal word sodat Gods Woord op vrugbare aarde sal val. Aan die einde van die diens is dit 'n dankgebed dat jy wel na die diens kon luister en die boodskap kon inneem. Tydens die diens bid die hele gemeente die Onse Vader en Geloofsbelydenis hardop saam (afhangende van die voertaal tydens die diens in Duits of Afrikaans). Dit word staande gedoen.

13.3 Skool en opleiding

13.3.1 Inleiding

Daar is gesê dat die kinders "nie soos wilde barbare" sou grootword in die nuwe land nie (Blumer 1959:35). Die skool sou egter ook die behoud van die Duitse taal en kultuur verseker, daarom dat die voornemende setlaars in Duitsland aangedring het op 'n skool waarin Duits die voertaal sou wees (Blumer 1959:34). Vir die werkersklas waartoe die setlaars in Duitsland behoort het, was skool 'n middel tot 'n doel: dat die kind genoeg Duits kon leer sodat hy aangeneem kon word (Blumer 1959:34). Die hoofdoel van die drie gemeenteskole wat die Vlaktekinders bedien het, sou eweneens wees om die kinders in staat te stel om op die ouderdom van twaalf te kon katekiseer. So was dit ook in die Hermannsburgse setlaarsgemeenskappe. Küsel skryf:

"Onderwys is baie lank slegs as 'n blote middel tot opleiding beskou sodat die kinders die Bybel kon lees en die nodige onderrig kon kry om aangeneem te kon word" (1992b:55).

Die Lutherse opvoeding van die kinders was veel meer belangrik as die akademiese opvoeding. Laasgenoemde was hoofsaaklik van belang in sover dit die kind in staat gestel het om die Bybel, Kategismus en Gesangeboek te kon lees.

Die Duitse skool op die Vlakte het tot sy sluiting in 1970 die skooldag begin met "KU". Dit het gestaan vir "Kirchliche Unterweisung" en die kinders het dikwels daarvoor na die kerk gegaan. Dit is ook gelei deur die predikant. Dit het meegebring dat die kinders al groot dele van die 'Kleine Katechismus', gesange en gebede uit hulle kop geken het teen die tyd dat hulle begin katekiseer het. Die kinders wat om verskeie redes na die staatskole

moes gaan, het dus 'n groot agterstand gehad. Fidi Schultz het gesê:

"Ons ander, ons ken die 'Erstes Gebot' al van sub. A af, dan sukkel hulle nog daarmee" (1992:Onderhoud).

13.3.2 Eerste eksamen

Die setlaars het blykbaar 'n lewendige belangstelling in hul kinders se vordering gehad, want die eksamen van die Koloniale skoolinspekteur was nie goed genoeg vir hulle nie; daar moes ook 'n eksamen voor die pastor en hele gemeente plaasvind (Hellberg 1954b:205).

Die eerste eksamen voor die gemeente is aan die begin van die jaar gehou. 'n Berig daaroor (deur die "Wynbergvlakte-Schule" se komitee ingestuur) verskyn op 17 Januarie 1885 in Das Capland:

"Die zu Anfang dieses Jahres abgehaltene Schulprüfung wurde vom schönsten Wetter begünstigt. Es war vorauszusehen, dass bei einigermaßen reger Theilnahme das Schullocal die Gäste nicht fassen würde und war darum dieselbe unter den grünen Bäumen auf Hörstmann's Farm verlegt. Es war gut, dass diese Vorsicht gebraucht wurde, denn die Zahl der Festgäste aus Capstadt und der Gemeinde Wynberg sowie aus der Vlake war sehr bedeutend."

Nadat pastor Wagener na aanleiding van Psalm 103 'n kort rede gehou het, het onderwyser Ernst se eksamen begin. Die onderwerpe was Bybelgeskiedenis, Kategismus, Engelse grammatika, Duitse grammatika en Rekenkunde (in Engels), afgewissel met "Gesangübungen". Weens die drukkende hitte kon nie meer onderwerpe behandel word nie. Die ouers was blykbaar in hul skik met hul kinders se kennis en die verslag oor hul gedrag:

"Alle Anwesenden waren erfreut über die correcten Antworten und die treffliche Haltung der Kinder. Bedenkend das kurze Bestehen unsere Schule und der Mangel jeglicher Vorbildung der Kinder, haben wir die feste Ueberzeugung gewonnen, dass unser Lehrer sich keine Mühe verdriessen lässt, unsere Kinder etwas tüchtiges zu lehren. Wir stimmen alle mit vollem Herzen in den Anspruch des Herrn Pastor Wagener ein, dass der liebe Gott den Lehrer unserer Kinder recht kräftigen und noch lange zum Segen der Schule erhalten möge."

Die kinders het toe boekgeskenke ontvang:

"Die allgemeine Freude wurde noch erhöht durch das Zeugniß des Lehrers über den allgemeinen Fleiß und Aufmerksamkeit der Kinder in der Schule. Auf Grund dieses Zeugnisses wurden denn auch alle Kinder durch Herrn Pastor Wagener reichlich mit schönen Büchern beschenkt. Wir möchten zum Schluss noch unsern herzlichsten Dank dem Herrn Pastor Wagener aussprechen, denn ohne dessen Bemühungen hätten wir diese Feier einer Schulprüfung nicht gehabt, und wünschen ihm den beste Erfolg und Gottes reichen Segen."

Die feit dat daar nog nie genoeg skadubome vir almal was om onder te sit nie, is egter betreur:

"Es war bedauerlich, dass der Schatten der Bäume nur den Zuhörern zu Theil wurde und die Kinder den Sonnenstrahlen ausgesetzt waren. Wir wünschen und hoffen, dass dieses im nächsten Jahre verbessert wird" (DC 17/1/1885).

Die gebruik om die eksamen voor die gemeente te laat aflê, is etlike jare lank gevolg. Dit het geleidelik oorgegaan in 'n piekniek vir groot en klein en dit is lank op die grond van die Bodes gehou (Idi Bode 1992:Onderhoud). Toe motorvervoer beskikbaar was, het die gemeente op "Ausflüge" gegaan (Blumer 1959:43).

13.3.3 Skoolinwyding

Die nuwe Vlakteskool, gebou op die trustgrond wat in 1885 aan die gemeenskap geskenk is, is in Februarie 1886 ingewy. Eers is 'n paar gesange by die ou skool in die Beichtkamer gesing:

"darauf bewegte sich der ganze Zug, nachdem ein kurzes Gebet gesprochen war, zum nahen neuen Schulhause. An der Thür des Schulhauses überreichte Herr Schulvorsteher F. Hörstmann, der Baumeister der Schule, dem Pastor den Schlüssel und dieser nahm im Namen der Gemeinde Besitz von dem neuen Hause und überreichte dann den Schlüssel dem Lehrer M. Ernst" (DC 6/3/1886).

Omdat die gebou te klein was vir al die mense, is die plegtigheid buite voortgesit. Pastor Wagener se tema was die woorde wat bokant die ingang aangebring is: "Dem Herrn die Ehre!"

"In der Ansprache wurde besonders betont, dass die deutsche Schule in den Flats die Aufgabe habe, die deutsche Sprache, deutsche Sitten und deutschen frommen Sinn den deutschen Kindern deutscher Eltern zu erhalten. Am Schlusse seiner herzlichen Ansprache spricht P. Wagener seinen Dank aus allen Freunden nah und fern, die mit Gaben oder durch ihrer Hände Arbeit geholfen haben, das Werk zu vollenden."

Daar was nog skuld op die gebou, maar:

"wir verzagen nicht, denn der Herr ist mit uns. Der bisher geholfen hat, wird auch weiter helfen. 'Dem Herrn allein die Ehre!'"

Daarna het die kinders, die gemeente sowel as die jeuggroep van Kaapstad enkele liedere gesing,

"und darauf wurde mit dem Segen die Feierlichkeit beschlossen. Die Collecte ergab die reiche Summe von £8/10/11" (DC 6/3/1886).

Ten slotte is nog die wens uitgespreek dat "reicher Segen" van die skool op die hele Wynbergse gemeente sal uitstroom (DC 6/3/1886).

Die jaarlikse eksamen het in 'n sosiale byeenkoms vir groot en klein ontwikkel. In Das Capland is só oor 'n volgende verslag gedoen:

"Ostermontag, Vormittags 10 Uhr, war Gottesdienst und Schulexamen draussen auf der Flakte, bei welcher Gelegenheit sich auch viele und lebhaftere Theilnahme kund gab von Seiten der Eltern und Bekannten der Kinder. Das Examen war sehr gut, interessant und anziehend, und wurde von dem Herrn Lehrer Ernst in Deutsch und Englisch vollzogen. Es machte ihm und der Schuljugend Ehre. Welch ein Segen für die Deutschen draussen auf der Flakte und in den Dünen, solch eine Schule zu haben! Möchten sie es nur auch recht zu schätzen wissen und ihre Kinder treu und fleissig anhalten zu geregelterm Schulbesuch" (DC 15/4/1887).

Die volgende jaar is die skooleksamen weer ná afloop van die diens op Paasmaandag gehou. Die kinders se goeie gedrag en kennis het 'n groot indruk gemaak:

"Es war dem Schreiber dieses, sammt seinen Begleitern eine wahre Freude, demselben beizuwohnen und zu gewahren, wie gut geschult und in Zucht gehalten die Kinder sind. Sie wussten trefflich Bescheid in der bibl. Geschichte, lesen gut deutsch und englisch und rechnen (besonders ein Knabe, der sehr begabt zu sein scheint) recht gut. Auch wussten sie wohl Bescheid in der Geographie und sonstigen Fächern. Dazu hatten sie die Hauptstücke des kleinen Katechismus Dr. M. Luthers gut inne. Die Bewohner der Fläche haben alle Ursache, Gott dankbar zu sein für solch guten Unterricht, den ihre Kinder geniessen und sich anzustrengen, selbige möglichst treu und prompt zur Schule zu schicken" (DC 13/4/1888).

Die kinders het die verversings geniet:

"Ein besonderes Vergnügen war's nach der fast zu lang anhaltenden Schur des Examinirens die Kinder mit freudigem Entzücken zugreifen zu sehen, als ihnen durch Herrn Ernst unter Mithilfe dienender Hände vorgelegt wurde, was etliche Freunde der Jugend als Festgabe hergesandt hatten: Thee, Kaffee, Kuchen, Trauben, Nüsse, Mandeln etc. Wie im Examen, so thaten sie auch hier ihr Bestes. Es war erstaunlich, wie rasch reine Bahn gemacht, aber auch seelenvergnügt Alt und Jung war. Es ist zum guten Erfolg dieses Tages sowohl dem Herrn Lehrer wie den Schülern Glück zu wünschen. Möge die Schule ferner gedeihen und Ehre einlegen für gute deutsche Erziehung" (DC 13/4/1888).

13.3.4 Verwelkoming van onderwyser

'n Brief deur die 1877-setlaar Fritz Hörstmann aan die Südafrikanische Zeitung gee 'n beeld van hoe 'n nuwe onderwyser in die negentigerjare van die negentiende eeu in sy amp bevestig is. Hy was Paul Köhler, wat op 1 November verwelkom is (SAZ 9/11/1892) (Sien illus. 202).

Hörstmann skryf dat die kinders en volwassenes die "Schulraum" - die groot klaskamer waaruit die skooldeel van die skoolhuis bestaan het - met kranse en gierlandes getooi het. Om tienuur het die fees begin. Nadat die lied "Ach, bleib mit deiner Gnade" gesing

is, het pastor Wagener die laaste verse van Psalm 90 gelees. Daarop is die lied "Wer nur den lieben Gott lässt walten" gesing. Die preek, gegrond op 1 Johannes 2, het hierop gevolg. Pastor Wagener het die aanwesiges met "herzlichen Worten" vermaan om hul kinders gereeld skool toe te stuur, sodat hulle hier in die godsdienst onderrig kon word, en die kinders later as "evang. luther. Christen leben und sterben könnten". Buitendien kon hulle in die skool die "für das Leben nöthigen Kenntnisse" verwerf, het hy gesê. Daarop is "Sing, bet' und geh' auf Gottes Wegen" gesing, waarop onderwyser Köhler "feierlich" in sy amp bevestig is. Talle mense het die byeenkoms bygewoon en die klaskamer was oorvol (SAZ 9/11/1892).

13.3.5 Skool- en ander opleiding

Aan die begin het die immigrantekinders niks verder as die eerste basiese standers of die ouderdom dertien of veertien skoolgegaan nie. Die eerste geslag kinders se akademiese standaard was dikwels maar st. 3 of 4, nooit hoër as st. 6 nie. Dit is beskou as die allerhoogste punt van geleerdheid as jy kon lees en reken. Dan sou jy jou Bybel kon lees en kon lees, skryf en optel in jou werk - genoeg om die volwasse lewe mee in te gaan. Ook onder die afstammelingen van die Hermannsburgse sendelingkoloniste was dit die geval:

"Selfs tot die vyftigerjare was onderrig tot standerd ses as voldoende beskou. Die wat verder as dit wou studeer, is beskou as lui en bang vir werk - werk het beteken om jou deel tot die boerdery by te dra. Benewens boerderyopleiding is daar nogtans groot klem geplaas op opleiding in een of ander ambag, hetsy dit skrynwerk, messelwerk of wamakery was" (Küsel 1992b:55).

Wanneer die kinders op die Vlakte oud genoeg was om aangeneem te kon word, is hul skoolopleiding beëindig. Daarna sou 'n seun op die plaas begin werk, of hom as leerjonge vir die een of ander ambag laat inskryf. Die meisies het gewoonlik gaan werk by welaf mense in die stad, of, as daar genoeg werk op die plaas was, daar gebly en gewerk. Michen Meyer het gesê:

"Ek het skoolgegaan tot ek veertien was, toe is ons ook aangeneem, en toe het ek ná drie maande begin werk vir Engelse mense. Ek het by hulle gebly vir twee jaar, toe is my pa

oorlede, en het ek teruggegaan om by die huis te gaan help" (1977:Gesprek).

Die oudste kinders moes dikwels vroeër uit die skool gaan om te help met al die take, of om te gaan geld verdien. Marie Schultz het vertel:

"Ek was klaar met skool toe ek st. 5 gemaak het. Toe moes ek by die huis help, want ek was een van die oudstes" (1983:Onderhoud).

Die eerste geslagte het, in vergelyking met latere akademiese standaarde, elementêre onderrig gekry - ondanks die groot gewag wat van die goeie resultate by die jaarlikse eksamen gemaak is (DC 17/1/1885). Winnie Schultz het vertel:

"My ma [Emma Buhr, gebore Prigge] het altyd gesê hulle skool was net 'step-by-step'. Sy het byvoorbeeld later deur die koerant te koop, om die pryse vir die produkte te sien, vir haar self leer Afrikaans lees" (1992:Onderhoud).

Die kinders moes daagliks die afstande na die skole te voet aflê. Omdat dit makliker was om kaalvoet deur die sand te loop, het die kinders hul skoene eers by die skool aangetrek. In die winter moes hulle ook kaalvoet loop sodat hulle by die skool droë skoene kon hê. Marie Schultz het vertel:

"Ons het skool toe geloop, kaalvoet, kouse in die hand. Ons moes deur hakiesdraad klim, deur een groot vlei, dan weer deur een hakiesdraad en so skool toe. Skool was eers in 'n ou gebou, toe is dit verbeter. Ek moes baie na Frau Dreyer [vrou van skoolhoof Dreyer, 1899 - 1906] se kind kyk as sy klas gee. Ons het baie slegte sitplekke gehad, die stoele en goed was soms aanmekaar gelas, en ons het partykeer op blokke gesit. Ons skoolboeke het ons uit Duitsland gekry, alles moes ons self betaal. Ek onthou ek het eendag twee links skoene by die huis gevat, toe voel ek so skaam om by die skool te sê ek het twee links skoene gevat, toe steek ek die een skoen in die sakkie, loop op die kous, en sê ek het 'n seer voet" (1983:Onderhoud).

die "sakkie" waarna sy verwys, is die skoolsakkie waarin die benodigdhede en varkvetbrood skool toe gedra is. Die "skryfboeke" van haar tyd was 'n lei, griffie en "Schwamm" (spons) aan 'n toutjie aan die lei gebind. Soms is 'n lappie pleks van die spons gebruik, en as dit nie nat genoeg was nie, is "sommer spoeg" gebruik om mee uit te vee (Idi Bode 1992:Onderhoud). Die ink waarmee die groter kinders geskryf het, het hul hande so gevlek dat hulle dit Saterdaggaande moes afskrop "sodat ons hande darem vir kerk kon skoon wees" (Fidi Schultz 1992:Onderhoud).

Die skool het die grondslag vir die kind se toekoms gelê, en die onderwysers en predikante het hul taak baie ernstig opgeneem. Een Vlakeonderwyser en sy skool is in die dertigerjare só deur 'n besoeker beskryf:

"Nach Tisch holte der Lehrer mich ab zu einem Gang in die Schule. Dieses einfache Haus, vor vielen Jahren aus Opfern und Not erbaut, um den Kindern Wissen und Art der Heimat zu erhalten, hat seine Bestimmung treu erfüllt. Aus den freundlich-dürftigen Räumen, von deren Wänden die fernen Landschaften der Heimat blicken, ging und geht eine Generation ins Leben, die für Ehre und Ansehen Deutschlands ihr ehrliches Teil still und treu gewirkt hat und weiterhin wirkt. Voller Stolz zeigte der Lehrer sein kleines Reich und dessen grosse Bedeutung für die Erhaltung des Deutschtums in der Vlake" (Lesebuch 1939:72).

Sommige kinders is na die staatskole gestuur omdat dit nader was en nie omdat hulle teen byvoorbeeld die kerk (en daarmee saam die taal en kultuur) gerebelleer het nie. Die teenwoordiges by die opening van die nuwe gebou waarin die Springfield-skool gehuisves was, het selfs Duits onder mekaar gepraat. Erna Ohlhoff onthou hoe sy as kind twee volwassenes gehoor praat het (dit moes omstreeks 1915 gewees het):

"Ons was in die Springfield-skool toe die nuwe gebou geopen is, toe kom 'n paar vroue van Ottery ook vir die opening, Werth en nog ander, toe hoor ek hoe sê die een vir die ander: 'O, diese ist grösser, aber unsere ist schöner', want eers is Ottery-skool geopen, en toe Springfield-skool" (1993:Onderhoud).

Dit was 'n harde lewe om skool toe te gaan én plaaswerk gelyktydig te doen:

"Ná skool moes ons dadelik in die tuin werk. Snags moes mark toe gery word. As ek saam mark toe was, moes ek die volgende dag by die skool afklim en vir 'n paar uur skool toe gaan. Dikwels was ek so vaak gewees dat ek gesit en slaap het. Die kere as ek nie saam mark toe was nie, moes ek nogtans snags opstaan om die ekstra twee perde wat voor gespan was [weens die swaar sandpaaie], huis toe te neem. Die vrag was te swaar vir twee perde; die hardepad was net tot by Weltevreden-skool. Ook moes ek as ek nie saam mark toe was nie, die twee perde saam tot by die Weltevreden-skool neem en daar vasmaak om voor gehaak te word om die vrag mis terug te help trek, want die wa het ysterwiele gehad" (Willie Schultz 1992:Onderhoud).

Die vierde geslag was die laaste wat die moeilike Germaanse skrif moes leer lees en skryf. Ná die Tweede Wêreldoorlog is dit afgeskaf. Arnold Kohrs onthou:

"Ons het in die eerste jare altyd die 'Fibel' [eerste leer- en leesboek] gehad, dit het altyd baie illustrasies in gehad, ek onthou nog vir Struwelpeter, en dis alles in die Germaanse skrif geskryf" (1992: Onderhoud).

Dié Germaanse skrif kan vandag nog net deur enkeles geskryf en gelees word (Sien illus. 203 - 205).

Die kinders het nie net skoolgegaan om te leer nie, hulle moes ook die "Heuwel" netjies hou. Een van die kinders wat in pastor Mahnke se tyd op skool was, onthou byvoorbeeld die "ander werke" wat hulle moes doen:

"Die seuns moes met die roller die pad na die kerk, die 'Kirchenweg', verbeter. Ook op die kerkhof moes ons gras uittrek. Daar was ouers wat gesê het, kyk, ons stuur ons kinders nie skool toe om gras uit te trek nie. Pastor Mahnke het hom maar min daaraan gesteur, die plek moes netjies gehou word. Dit het ons seuns gedoen as die meisies naaldwerk gedoen het" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Oor die kinders wat vroeër nie die kans gekry het om verder te gaan leer nie, skryf Idi Bode in haar herinneringe in 1967:

"Daardie dae het die jong mense nog nie in kantore gaan werk nie, of verder gaan studeer nie, hulle was maar vasgevang op hulle ouers se plasies. Party jong meisies het darem, soos ons in daardie tyd gesê het, in die huur gegaan. Dit beteken in die dorpe of stad by welgestelde families hulle diens aangebied vir verblyf en 'n klein salaris. Hierdie mense was altyd gretig om die flukse, sterk Duitse meisies in hulle diens te neem, want hulle was betroubaar, eerlik en baie werksaam" (Ms. 1967:s.p.).

By die immigrante wat hulle by Durban Road gevestig het, moes die kinders wat groot genoeg was, ook gaan werk sodra hulle klaar gekatkiseer het. Die meisies moes gewoonlik ook by welaf mense gaan werk; die seuns het 'n ambag geleer. Minnie Punt het onthou:

"Soes die Kinders aangegroei het moes hulle gaan werk het as Huisbediendes by die welstelde Mense, een keer per maand gaan besoek Oupa en Ouma" (Ms. 1977:s.p.).

Minnie se vader, Heinrich, wat elf jaar oud was toe hulle in 1883 geland het, is

"eers verheer aan 'n Bakery, maar hy het uiteindelik as worsmaker en slagter geleer, en dit gebly tot se sterwedag toe" (Ms. 1977:s.p.).

Op die Vlakte het die Meierhoff-gesin (stamvader Wilhelm, moeder Marie, en kinders Mina, Marie, Wilhelm en Karl) volgens hulle kleindogter Minnie Punt spesiaal na Wynberg getrek sodat die kinders verder kon leer: Willie as skrynwerker, Kallie as messelaar, en Mina as verpleegster (Ms. 1977:s.p.). Marie, Minnie se ma, het tuisgebly om haar ma te help. Mina se kort verplegingsberoep het haar goed toegerus vir haar latere rol in die Duine waar sy vroedvrou en siekesorger was, en 'n soort algemene barmhartigheidsdiens aan haar medemense gelewer het.

Elke geslag het tog hulle kinders 'n entjie verder laat leer as die ekstra geld beskikbaar was, die kind nie op die plaas nodig was nie of die inkomste wat hy as buitewerker kon inbring, nie noodsaaklik was nie.

Vir die tweede en derde geslag was st. 6 die afsnypunt vir skool. Die grootste rede was die gebrek aan geld om die kind verder te laat leer, maar ook omdat die gemeenteskole en die drie staatskole kinders net tot st. 6 opgelei het. As die kind dus hoër

skool toe sou gaan, sou dit 'n nog groter afstand plus finansiële uitgawes beteken. Die afstand, wat te voet of perd afgelê moes word, het dit eenvoudig onprakties gemaak. Elke kind het boonop soggens voor skool werk op die plaas gehad, en smiddae moes hy ook werk. Die tyd wat dit sou kos om na die naaste hoër skole in Wynberg te stap, sou beteken dat hy nie sy pligte op die plaas kon nakom nie. 'n Lid van die derde geslag, Carl Beckmann:

"Ek kon nie verder leer nie, my pa kon dit nie bekostig nie. Ek het net tot st. 6 geleer. Ek is ook toe aangeneem, en daarna moet ek self 'n inkomste begin inbring" (1993:Onderhoud).

Die jong seun moes toe gaan leer vir skrynwerker:

"By 'n ou Jood, maar ek kon nie daar regkom nie. Toe is ek, my broer, en Frank Clausen Suidwes toe, met 'n boot, die Pondo, en daar het ons by CDM, die diamantmyne, gewerk" (Carl Beckmann 1993:Onderhoud).

'n Latere geslag kon tot st. 8 leer. Arnold Kohrs was, so meen hy, die eerste van sy geslag wat die geleentheid gekry het om st. 8 (destyds algemeen die "Junior Sertifikaat" genoem) "te maak" (1992:Onderhoud). Selfs op plase waar die handewerk wat 'n jong seun kon doen broodnodig was, is seuns soms met groot opoffering die kans gegee om daardie bietjie verder te leer. Mina Rautmann se dogter, Malie, getroud met Ellmann, het byvoorbeeld as jong weduwee later haar enigste seun, Friederich Ellmann,

"tog die geleentheid gegee om hoër skool toe te gaan. Tot st. 6 was toe nog algemeen; baie ouers het hul kinders st. 6 uit die skool gehaal. Maar ouma Malie het hom toe nog vir twee jaar laat leer. Hy sou vreeslik graag nog verder wou leer, maar daardie tyd het sy ma hom te nodig gehad" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Latere lede van dié geslag, die vierde, kon hul "Senior Sertifikaat" verwerf. Dit was omstreeks die einde van die veertigerjare. Dit was, soos een dit gestel het, daardie tyd se "universiteitsgraad" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud) en het met finansiële opoffering vir die ouers gepaard gegaan. Net maar enkeles van hul geslag het die geleentheid gekry om universiteit toe te gaan.

Aan die einde van die vyftigerjare het hoofonderwyser Hans Bodenstern van die Vlakteskool oor die noodsaaklikheid dat kinders verder moet leer, geskryf:

"Unsere Schule und ihre Aufgaben haben sich [...] verändert. Immer mehr muss geleistet werden. Wissen ist eine Macht geworden. Examina sind Geld wert. Das moderne Leben rollt unbarmherzig über junge Leute ohne höhere Schulbildung hinweg" (Blumer 1959:58).

Danksy verbeterde finansiële omstandighede kon lede van die vyfde geslag naskoolse onderrig kry, en het talle van dié geslag grade, diplomas en ander kwalifikasies verwerf. 'n Voorbeeld van een so 'n familie is die nageslag van die derdegeslag-egpaar Willi Rabe, jr., en sy vrou Julie, gebore Witte. Van hul ses kinders het een verder gestudeer en hom as dokter bekwaam. Van hul 24 kleinkinders het 13 universiteitsopleiding; van die ander het ander tersiëre kwalifikasies. Soos wat elke geslag sy omstandighede verbeter het, het hy dus ook vir die volgende geslag die nodige toerusting gegee om die uitdagings van sy tyd suksesvol die hoof te kon bied.

13.3.6 Opvoeding tuis

Vlaktekinders is met 'n streng godsdienstige, maar liefdevolle hand grootgemaak. Winnie Schultz onthou hoe haar ouma hulle saans tot stigting gemaak het wanneer dit slapenstyd was:

"Ek en my twee susters het saam in een bed geslaap, 'n dubbelbed, by ons ouma in die kamer. Saans, dan kan jy nie slaap nie, dan tel ons eers, dan kom my ma en moet elkeen sy gebed sê. Dan moet ons slaap, dan is Grossmutter ook in die kamer. Nou tel ons sê maar al die Annas en al die Friedas wat ons ken. Dan sê Grossmutter, as jy bed toe gaan, en jy het gebid, dan moet jy slaap. Dan het sy gesange voorged, en gebede, alles het sy uit haar kop uit geken" (1992:Onderhoud).

Die grootouers wat by hul kinders ingewoon het, het nie net 'n rol in die geestelike lewe van hul kleinkinders gespeel nie; hulle het hulle ook help opvoed. Lene Buhr het selfs een van haar kleinkinders "geleer skryf":

"Ek was haar oudste kleinkind, en sy het baie moeite met ons gedoen. Ons het baie in haar slaapkamer gesit en dan het sy boeke vir ons gelees, en prentjies gewys en daaroor gepraat. Toe ek skool toe gegaan het, kon ek selfs al 'n bietjie skryf" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Die ouer mense was ook 'n ryk bron van verhale vir hul kleinkinders. Die grootouers het die tyd gehad om stories te vertel, iets wat die moeder nie gehad het nie:

"Al wat my ma geken het, was werk, werk, werk, van die oggend tot die aand. Daar was nie nog tyd vir stories nie" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

Een so 'n gelukkige kind was Arnold Kohrs, wie se "Oma Lene" 'n wêreld vir haar kleinkinders oopgemaak het:

"'Oma' Lene het ook baie stories vertel. Sy was 'n baie interessante persoon, al het sy nie 'n hoë standaard van skool gehad nie. Sy het ons vertel van ander dele van die wêreld waaroor sy gelees het; van allerhande goed. Al het hulle net Engels op skool geleer, kon sy Die Burger later vlot lees" (1992:Onderhoud).

'n Spaarsamigheidsin is ook by die kinders ingeprent:

"Ons ouers was streng. Ons is geleer ons moet oppas wat ons het, daar was nie geld om meer te koop nie" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

As voorbeeld van hoe kinders letterlik en figuurlik hul plek moes ken, die volgende oor die verloop van aandete, omstreeks 1910-1915:

"Ons gaan sit aan tafel, elkeen ken sy eie plek. Pa sny altyd self die brood, daar word gebid en ons eet. Pa gesels met Ma en die groter dogters, ons jongeres mag nie gehoor word nie. Jy praat net as jy aangespreek word, as jy verbrou, word jy berispe en moet tog nie teëstribbel nie. Ons moes op die woord gehoorsaam wees, anders praat die waslap om jou ore. Dit was nie altyd maklik nie, want ons klompie meisiekinders - ses van hulle - kon soms lekker katterig wees. Maar hoe dankbaar was ons nie later vir die strenge dissipline nie" (Idi Bode-ms. 1967:s.p.).

Kinders is ook nie in grootmense se geselskap toegelaat nie. Op 'n vraag of sy kon onthou of die grootmense onder mekaar oor toestande in Duitsland gesels het, het Winnie Schultz geantwoord:

"Heel waarskynlik het die grootmense baie onder mekaar gepraat hoe dit nog in Duitsland was, maar ons kinders, ons mag nie in daardie geselskap gesit het nie. Kinders! Glad nie in grootmensgeselskap toegelaat nie" (1992:Onderhoud).

Tog het die kinders geborge in hul familie- en vriendekringe gevoel. Idi Bode onthou met watter vertroue sy saans gaan slaap het:

"Vol vertroue slaap ons 'n nuwe dag tegemoet. Ons slaap vas en sonder drome, want nog ken ons geen kommer en sorge nie. God hou oor ons die wag" (Ms. 1967:s.p.).

As bejaarde onthou sy die opvoeding wat hulle gekry het:

"Nou, in ons ouderdom, waar die hare grys geword het en die oë dof, is die herinneringe so helder en ons dink met weemoed en dankbaarheid aan ons ouers, wat ons 'n goeie voorbeeld gestel het, en ons geseënde kinderjare" (Ms. 1967:s.p.).

Die kaptein van die Duitse navorsingskip, die Meteor, wat Kaapstad in 1926 besoek het, het sy indrukke van die Vlakteouers se opvoeding, nie alleen deur die moeilike vestigingsjare nie, maar ook deur die Eerste Wêreldoorlog, só beskryf:

"In den langen Jahren der Not und auch des Krieges haben sie ihr Deutschtum und ihre deutsche Sprache hoch und heilig gehalten, und ihren Kindern und Enkeln vermittelt. Eine besondere grosse Leistung" (Meteor 1926:150).

13.3.7 Ander

Die gemeenskap se werketiek gepaard met hul geloof het neerslag gevind in die Vlakteskool se leuse van "Bete und Arbeite" (Sien illus. 206). Dié woorde is bokant die hoofingang van die skool aangebring. Toe die Duitse Skool Philippi aan die einde van die vyftigerjare skooldrag gekry het, is die leuse in Latyn, Ora et

Labora, op die skoolwapen (bestaande uit 'n akkerblaar), aangebring. Dit was ook te sien op die skoolbus wat in 1959 aangeskaf is (Blumer 1959:56) (Sien illus. 207).

Deur die jare is gereeld 'n lentefees gehou. Dit is tradisioneel op 1 September gehou, hoewel die liedere wat die kinders gesing het van toepassing was op die lente in die Noordelike Halfrond (soos "Der Mai ist gekommen" en "Alles neu macht der Mai"). Die kinders het op dié dag blomme skool toe gebring (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude) (Sien illus. 208). 'n Meipaal was ook soms deel van die verrigtinge en veral meisies het daarom gedans (Sien illus. 209).

Later is vir elke standerd 'n lentekoning- en koningin gekies, wat die lente-optog gelei het (Sien illus. 210 - 211). Dit het by die skool begin, dan is rondom die kerk gestap, en daarna na 'n oop stuk veld waar liedjies gesing is en piekniek gemaak is. In die sestigerjare van die twintigste eeu is die verversings in die saal geniet. In dié tyd het die kinders 'n "sneeuman" van takke en papier gebou. Dit is op 'n stapel hout staangemaak en aan die brand gestek om die winter te verdryf. In dié tyd is soms ook danse rondom 'n Meipaal uitgevoer.

'n Skoollied is in die sestigerjare van die twintigste eeu vir die skool geskryf. Dit word toegeskryf aan die toenmalige skoolhoof, Friedrich Wittenberg. Dit lui:

Die Sonne brennt auf den Dünensand,
aus den Osten weht der Wind.
Doch die Vlake ist unser Heimatland
wo wir geboren sind.

Uns're Väter haben mit harter Hand,
haben trock'nes Land bebaut.
In der Vlake im neuen Heimatland,
haben auf Gott vertraut.

Nach Vorwärts ist unser Blick gewandt,
wir schreiten durch den Sand.
Von der Vlake zum ewigen Vaterland,
Gott, reich uns deine Hand
(Woorde in Philippi-museum).

14 TAAL

14.1 Inleiding

Platduits is deur die grootste gedeelte van die setlaarsgemeenskap, veral die lede van die Tweede Golf, gepraat. Dit is ook "Hannoversches Platt" (HI 7/2/1938) en "Hermannsburger Plattdeutsch" (Hellberg 1954b: 272) genoem. Godeffroy-setlaars het uit verskillende dele van Duitsland gestam, en het dus hul onderskeie dialekte met hulle saamgebring. Op die Vlakte sou die setlaars oorwegend Platduits onder mekaar, en Hoogduits, ook "Schriftdeutsch" (Fidi Schultz 1992:Onderhoud) genoem, met die predikant en onderwyser praat. Ook godsdiens is hoofsaaklik in Hoogduits beoefen.

14.2.1 Platduits, Hoogduits en Afrikaans

Platduits is in die noorde van Duitsland gepraat, en wel in die dele aangrensend aan Nederland. Die Vlaktesetlaars wat Platduits gepraat het, was hoofsaaklik lede van die 1877/78- en 1883-groepe en het uit die Lüneburger Heide in Nedersakse gekom.

Dié streektaal is naverwant aan Nederlands omdat hierdie gebied aan Nederland grens. Nederlands was baie na aan Platduits, sodat oor immigrante in 'n ander deel van Suid-Afrika, die Hermannsburgse sendeling-koloniste in Natal (ook afkomstig uit die Lüneburger Heide), berig is:

"Die Plat- of Nederduits wat hulle gepraat het en die Nederlands van die Boere was so naverwant dat hulle naderhand nie meer seker was of hulle nog Platduits of Nederlands praat nie!" (Küsel 1992:137).

Hoogduits is met die predikant gepraat, selfs al het die predikant ook in sy eie huis Platduits gepraat, omdat dit respek betoon het (Hellberg 1954b:258). Eersgenoemde is as die enigste respektabele taal beskou (Schnell 1954:253), hoewel die "plat" van Platduits nie op 'n minderwaardige taal dui, of die "hoog" van Hoogduits aandui dat dit verhewe is bo Platduits nie. Platduits word bloot so genoem omdat die streek waarin dit gepraat word aan die Lae Lande (die Nederlande) grens en geografies ook laag geleë is - dus die Nederduitse area van Duitsland. Tog was die gevoel teenoor

platduits dat dit goed genoeg vir die huis was, maar niks verder nie.

"[It] was regarded very much as Afrikaans was some years ago - sufficiently good for the home and among one's friends, but beyond that hardly suitable!" (Schnell 1954:253).

14.2.2 Die Godeffroy-setlaars

Die Godeffroy-setlaars het, soos ons gesien het, uit verskillende dele van Duitsland gestam, en het 'n bonte verskeidenheid dialekte met hulle saamgebring. Die dogter van die eerste predikant van Wynberg, pastor Parisius, onthou dat die verskillende dialekte selfs ook in die samesang te hoor was (Ludewig 1911:23).

Van die Godeffroy-setlaars het ná die eerste geslag reeds begin om hul Duitse taal te verloor. Drie redes is onder meer daarvoor aangevoer:

a. Omdat hulle vir die eerste aantal jare van hul verblyf aan die Kaap onder hoofsaaklik Hollandse Boere (Afrikaners) gewoon het, het hulle in dié "holländische Umgebung betrübend und beschämend schnell deutsche Sprache und Sitte" vergeet (Ludewig 1911:20).

b. Die heimwee na die vaderland het veroorsaak dat taal en tradisies liefers nie in stand gehou is nie.

"Manch ein Deutscher, der hier im Lande gross geworden ist, hat deshalb nichts durch seine Eltern von der deutschen Heimat gehört, weil die Mutter vor Heimweh nicht davon sprechen konnte!" (Ludewig 1911:19).

c. Die gespot van maats het die kinders genoop om hul Duitsheid weg te steek:

"ihre deutsche Sprache mussten die Kinder gezwungen verstecken, um den ewigen Quälereien der Spielgefährten zu entgehen" (Ludewig 1911:21).

Van dié setlaars wat die basis van die Wynberg-gemeente uitgemaak het, het in die tyd toe die nuwe groepe (1877/83) hulle op die Vlakte gevestig het, reeds al met hul kinders "Cape Dutch" gepraat (Ludewig 1911: 55). In 1889 reeds was daar 'n versoek dat 'n

"Hollandse" (Afrikaanse) diens by die St. Johannis-gemeente ingestel moes word. Pastor Krönlein was egter daarteen gekant en "auf seinen Rat" is daarvan afgesien (Ludewig 1911:38).

14.2.3 Hoogduits as vreemde taal

Hoogduits of "Schriftdeutsch" soos dit ook op die Vlakte genoem is, is in die meeste gevalle op skool aangeleer en was 'n vreemde taal vir die kinders. Dit is ook so deur hulle ervaar: Platduits was hul taal, Duits 'n ander taal (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Die 1877/83-immigrante het in Duitsland genoeg skoolopleiding gekry om Duits te lees en te praat, aangesien Luther se vertaling van die Bybel net in Hoogduits was. 'n Platduitse vertaling van die Bybel, in besit van die toenmalige predikant, pastor Wilhelm Blumer, het in die sewentigerjare van hierdie eeu aanleiding gegee tot groot opgewondenheid onder 'n aantal bejaardes omdat algemeen gemeen is dat so 'n vertaling nie moontlik is nie.

'n Aantal van die 1877/83-immigrante kon wel goed Hoogduits praat. Sommige het ook verkies om nie Plat te praat nie. Oor die algemeen egter was die taal Platduits, en Hoogduits 'n taal "wat aangeleer" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud) moes word sodat die kinders daarin aangeneem kon word. Tuis is egter vasgehou aan Platduits. By 'n artikel in die dertigerjare in 'n Duitse tydskrif verskyn 'n foto van Willi Rabe, sr., en sy vrou Marie, gebore Heins (albei het as kinders saam met hul ouers geëmigreer) (Sien illus. 212), met die onderskrif:

"Vater Rabe, achtzig Jahre alt, mit seiner fünfundsiebzigjährigen Frau. Er ist als einer der ersten Siedler vor Jahrzehnten in die Vlakte gekommen, spricht aber noch heute nur hannoversches Platt!" (HI 7/2/1938).

In die sowat twintig jaar dat pastor Baumgarten die Vlaktegemeente bedien het gedurende die eerste twee dekades van die twintigste eeu, was die huistaal in die Vlaktegemeente nog grotendeels Platduits (Hellberg 1954b:93). In ander Lutherse gemeenskappe in Suid-Afrika was die toedrag dieselfde.

"Hochdeutsch hört man fast garnicht [...] Für die Kinder ist Hochdeutsch eigentlich eine Fremdsprache, die sie zum grossen Teil erst lernen, wenn sie das Schulalter erreichen, und die sie eigentlich nur in der Kirche und im Religionsunterricht hören"

(Hellberg 1954b:29).

Dit word gestaaf deur afstammeling van Vlaktesetlaars:

"Sekeres het net Hoogduits gepraat, ander net Platduits. Ons het by die huis Platduits gepraat, by die skool Hoogduits" (Marie Schultz 1983:Onderhoud).

Winnie Schultz onthou:

"Ons moes eers die Duitse taal in die skool leer. Bybels en gesangeboeke was in ons ouerhuise in die Duitse taal. Ons was Platduitssprekend. Ons het nét Platduits gepraat. Eintlik het die meeste Platduits gepraat, ook ons met onse maters" (1992:Onderhoud).

Een afstammeling was as klein dogtertjie so onder die indruk van haar ouma se Duitse gebede dat sy gedink het net Duitse mense gaan hemel toe:

"Ouma haar Gebed was vir my net as of Ouma met die Here gesels, alles hoogduits, terwyl ons tog met mekaar platduits gepraat het, vir jare het ek mos gedink dit is net die duitse mense wat Hemel to gaan want God kan nie 'n ander taal nie" (Minnie Puntms. 1977:s.p.).

Een van die setlaars wat Hoogduits gepraat het, was die "Vlaksche Doktor", die homeopaat Carl Beckmann.

"My oupa het glad nie Platduits gepraat nie, net Hoogduits" (Carl Beckmann 1993:Onderhoud).

'n Vierde geslag-afstammeling het onthou hoe haar ouers en grootouers daarop aangedring het dat hulle net Hoogduits moes praat:

"Ons Papa was baie gesteld daarop dat ons Duits praat. Nie Plat nie; nie Afrikaans nie. Opa en Oma Freiboth het altyd Hoogduits gepraat, hulle het nooit Plat gepraat nie, nie 'n woord nie" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

In 'n ander familie weer was 'n grootouer daarvoor verantwoordelik dat die Platduitse taal nie verlore gaan nie:

"Ons Ouma Buhr het gesorg dat al haar kleinkinders Platduits praat. Met ons moeder het ons Duits gepraat, maar met ons Ouma was dit net Platduits. Dit was sy wat die taal vir al haar kleinkinders geleer het" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

14.2.4 Platduits/Duits minder gebruik

Of die eerste geslagte op die Vlakte Hoogduits, Platduits of "Cape Dutch" gepraat het; of hulle as die eerste Godeffroy-setlaars of laaste aankomelinge van 1883 geland het, hul gesamentlike lot het hulle tot een gemeenskap saamgebind. Die taalverskille tussen Hoogduits en Platduits, en tussen Platduits en "Cape Dutch" is waarskynlik gou gelyk gemaak, en 'n eiesoortige Vlaktetaal is algaande gepraat. In die begin was Platduits waarskynlik die kenmerkendste bestanddeel; later Afrikaans met invloede van Duits en Platduits. Dié taalvariant word egter al hoe minder gehoor.

In ander Duitse gemeenskappe in Suid-Afrika het die taal wat oorwegend in die omgewing gepraat word, ook mettertyd die omgangstaal van die gemeenskap geword. Schnell skryf oor die Duitse gemeenskappe in die Oos-Kaap:

"Perhaps one of the most important reasons for the loss of their Germanism by the Germans is a double language problem [Hoogduits en Platduits] [...] Add to all this that the language actually spoken by the people [Platduits] contained little or no literature of its own, and could hardly have been adopted as the language of church and school, and it will be realized how readily the third language, mostly English, was adopted as the alternative [...] It has happened to the writer over and over again that he has started talking to people in German, that is, High German, and that, ashamed of replying in their form of German, they have gone over to English, which they felt was more respectable than their Platt-deutsch" (Schnell 1954:253).

Met die reeds gedeeltelik verafrikaanste Godeffroy-setlaars wat onder die nuwe aankomelinge ingetrek en ingetrou het, is die proses van verafrikaansing bespoedig. Tot met die Tweede Wêreldoorlog egter is in die meeste huise nog daagliks (Plat)Duits gehoor.

Omdat die 1877/83-setlaars 'n basiese kennis van Hoogduits gehad het, is 'n vorm van Hoogduits lank as skryftaal gebruik, hoewel dit dikwels glad nie korrek geskryf is nie. Augustson se lewensherinneringe, in 1950 geskryf, kan reeds as 'n soort vlakteduits beskou word. Van grammatikaal korrekte Hoogduits is daar min sprake. Dit lyk asof hy min kennis van spelling (byvoorbeeld "unartich" pleks van unartig)(Ms. 1950a:1), verbuigings (byvoorbeeld "Er war Fischer und fingen" pleks van die enkelvoudvorm "fing")(Ms. 1950a:2) of lidwoorde (byvoorbeeld "mein Grossmutter" pleks van "meine")(Ms. 1950a:1) gehad het. Daar is nog talle voorbeelde, soos blyk uit die aangehaalde dele uit sy lewensgeskiedenis.

In die vroeë vyftigerjare van die twintigste eeu is vasgestel dat die kinders in die Vlake-, Wynberg en Neu-Eisleben-gemeentes Hoogduitse godsdiens- en katekisasie-onderrig goed kon volg (Hellberg 1954b:263). Die Hoogduits wat hulle gepraat het, het egter sterk invloed van Afrikaans getoon. Selfs in huise waar die ouers en kinders met mekaar Duits gepraat het, was dit 'n Duits wat in uitspraak, woordeskat en sinsbou sterk onder die invloed van Afrikaans gestaan het (Hellberg 1954b:263). In daardie stadium is bevind dat Afrikaans reeds oorgeneem het onder die kinders van die Paarlse en Worcesterse Lutherse gemeentes. Die geestelikes daar moes sekere begrippe "zwischen durch zur Erläuterung" ook nog in Afrikaans verduidelik (Hellberg 1954b:263).

Suiwer Duits is slegs in die Bybel gelees en op skool geskryf en gehoor. Die predikante het tydens katekisasie daarop aangedring dat die Hoogduits grammatikaal honderd persent moet wees. Geen uitspraak- of grammatikale foute is toegelaat nie. Dié onbuigsame houding van die predikante het talle Godeffroy-immigrante by ander denominasies laat aansluit (Hellberg 1957:177). Van die Godeffroy-families (wat hoofsaaklik gemeentede van die Wynbergse kerk was) het teen die eeuwending reeds só verafrikaans dat in die jaarverslag van 1899/1900 geskryf is dat van die twintig katekisant daardie jaar nege nie Duits kon verstaan of lees nie (Hellberg 1957:174). In 1907 het 'n predikant van die N.G. kerk in Wynberg daarin geslaag om vyftien Lutherse gemeentede van die St. Johannis-gemeente "an sich zu ziehen":

"Es waren deutschstämmige Lutheraner, die der deutschen Sprache nicht mehr mächtig waren und die sich daher in einer deutschen Kirche nicht heimisch fühlten" (Hellberg 1957:177).

ook teenoor die kinders van die nuwe aankomelinge van 1877/78 en 1883, by wie 'n sterk behoudendheid teenoor taal en kultuur bestaan het, het die predikante 'n ongenaakbare houding aangeneem. Daar word byvoorbeeld vertel dat pastor Baumgarten 'n kind ongenadiglik kon roskam as hy vasgesteek het wanneer iets op Hoogduits uit die Kategismus opgesê moes word.

"Die Lehnbergs het Platduits in die huis gepraat. Die kinders moes soggens voor skool nog eers werkies in en om die huis klaarmaak. Marie was die oudste van tien. As sy dan moeg en uitasem by die skool aangekom het, dan word byvoorbeeld gesê Marie Lehnberg moet die een 'Artikel' [uit die Kategismus] opsê. As sy dan vashaak, het Baumgarten vir haar gesê: 'Na, Mariechen, hast du heute morgen auf einem Esel geritten?' - met ander woorde, dat sy nou vanoggend so dom soos 'n esel is" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Dit het dié Marie (later getroud met Louis Schultz) egter nie van haar Platduits of Hoogduits afgeskrik nie. Sy was tot haar laaste dae ewe lojaal aan albei. Ook aan Afrikaans, wat sy as kind eers nie kon verstaan nie:

"My pa het ons stuk grond van die Smits [Vaderlandsche Rietvlei] gekoop. Ons kon die Afrikanermense nie verstaan nie, hulle kon ons nie verstaan nie" (Marie Schultz 1983:Onderhoud).

14.2.5 Teenkating teen Engels

Daar is verskeie redes hoekom die afstammelinge eerder verafrikaans as verengels het. Die voor die hand liggende is omdat Platduits/Hoogduits dieselfde Germaanse stam as Nederlands het, en omdat veral Platduits so na aan Nederlands is.

Die gevoel tussen die Engelse koloniale owerheid en die setlaars het egter ook grootliks daartoe bygedra dat die setlaars hulle eerder met die "holländische Bauern" (Ludewig 1911:28) sou vereenselwig. Die behandeling wat hulle van die Koloniale owerheid ná hul aankoms gekry het, het daartoe bygedra: hulle is onder meer aan hul eie lot oorgelaat in 'n onherbergsame streek wat nie die Beloofde Land was soos op foto's aan hulle voorgehou is nie; die belofte van 'n Duitse skool is nie nagekom nie; daar was nie 'n enkele pad na die gebied nie en dié wat wel later gebou is, was danksy die immigrante se eie volgehoue druk.

Hulle het hulle dus eerder vereenselwig met die Kapenaars wat "Cape Dutch" (Ludewig 1911:55) gepraat het as met die Engelse. By hul aankoms het hulle buitendien geen kennis van Engels gehad nie. 'n Tolk is byvoorbeeld aangestel om die Koloniale owerheid te help. Hy was Schmidt, eienaar van die Imperial Hotel in Claremont (Blumer 1959:20).

Weens die feit dat hulle geen Engels kon verstaan nie, het die setlaars onwetend wette oortree. Die slote wat hulle rondom hul eiendom gegrawe het, is 'n voorbeeld. Dit het gelei tot klagte en hofsake (Blumer 1959:17). 'n Afstammeling onthou ook dat haar tante baie "swaar" gehad het omdat sy geen Engels kon verstaan nie:

"Mamma se enigste suster, ons tante, was twaalf jaar oud toe sy van die skip afgehaal is en vir ryk mense gaan werk het. My ouma Peek-hulle het nie eens geweet waar sy is nie, en sy nie waar hulle is nie. Dink net die heimwee, in 'n vreemde land. Sy het by Engelse mense gewerk, en sy het baie vertel dat die dame van die huis vir haar gesê het 'Bring me a dish'. En sy ken net 'n 'disch' in Platduits, 'n tafel. Toe het sy met 'n tafeltjie aangekom. Sy sê sy het baie swaar gekry" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Nog een het onthou:

"Ouma Prigge vertel dat oupa Prigge feitlik 'n karvrag vol raap gehad het, toe vra die mense hom of hy 'turnips' het. Nee, sê hy, hy het nie 'turnips' nie. En hy het 'n klomp daarvan op die kar. Maar hy kon nie Engels verstaan nie" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Nog 'n setlaar het 'n misverstand gehad met 'n winkelier toe sy 'n kraag vir 'n manshemp wou koop. Die kraag was te "breit", en die winkelier het verstaan dit is te "bright" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud). 'n Klassieke voorbeeld van die setlaars se swak kennis van die landstaal, is dié van die setlaar wat 'n nag in die tronk moes deurbring omdat hy groente sonder 'n lisensie verkoop het (Blumer 1959:19-20).

Dit was sulke insidente wat die setlaars onsimpatiek teenoor die Engelse maak het. Op hul beurt het die setlaars se geslote, hegte gemeenskap en konserwatiewe behoudendheid teenoor hul Duitse tradisies en Lutherse geloof (DB 1946:g.d.) die owerheid waarskynlik nie aangestaan nie. Toe die nuwe skoolwet van 1905

(Blumer 1959:29) op 'n Hooggeregshofsaak uitgeloop het (met die gevolg 'n staatskool reg langs die Duitse Vlakteskool), het 'n Koloniale amptenaar reguit gesê dat die regering die Duitsers wil verengels:

"Die Kapregiering zählt jährlich ungefähr die Hälfte der drei Lehrergehälter. Den Rest bringen die Vlaktebauern von ihren noch immer recht kärglichen Einnahmen laufend selbst auf [...] Unterrichtet werden 96 Kinder nach den niederschsichen Schullehrplnen in der deutschen Sprache; aber auch gründlich und gut in der englischen Sprache. Einige Eltern [...] denen es wirtschaftlich noch besonders schlecht geht, erhalten von englischen Kreisen leere Versprechungen und treten dafür ein, dass die Schulsprache nur noch Englisch sein und das Deutsch ganz wegfallen soll. Ein Beamter erklärt Pfarrer Baumgarten ganz unverblümt: 'We want to make you English' [...] Es kommt noch zu einer sehr schwierigen Gerichtsverhandlung vor dem Obergericht in Kapstadt [...] Aber selbst der den Einwanderern gar nicht gut gesinnte Oberrichter Hopely konnte ihnen ihre Deutsche Schule nicht nehmen" (Blumer 1959:29).

Op 18 Januarie 1906 is uitspraak in di saak gelewer:

"auf Grund des den Einwanderern und ihren Nachkommen gegebenen Versprechens, dass sie ihre Kinder in der Muttersprache unterrichten könnten; [wurde] das Urteil verkndet und ihnen das Recht auf die Beibehaltung und Weiterfhrung ihrer Deutschen Schule in der Vlake zugesprochen" (Blumer:1959:29).

Die kinders wat na die goedkoper Engelse staatskool gestuur is, het dit ekstra moeilik gevind om in Hoogduits te ktkiseer. Die predikante het dit ook nie makliker gemaak nie.

"Toe ons kinders was, was daar ook al Afrikaanssprekendes. Platduits was ons huistaal, maar Duits het ons in die skool en in die kerk geleer. Omdat ons so in die kerk grootgeword het, en na die Duitse Skool gegaan het, kon ons nog Duits, maar dié wat nie na ons skool gegaan het nie, het baie swaar gekry met hul aanneming" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Dit was veral die geval met kinders wat na die Engelse skool reg langs die Duitse skool op die Vlakte gegaan het.

"Hulle het mos nie Duits geleer nie, want dan het die ouers dit gewoonlik ook nie tuis gepraat as hulle hul kind soontoe gestuur het nie. Pastor Baumgarten het die ouers dan goed laat verstaan watter fout hulle gemaak het: 'Da sieht man wieder, dass die Kinder die nicht in unsere Schule kommen..!' ensovoorts. Die arme kinders, hulle het so swaar gekry om die 'Katechismus' te leer. En die predikante was hardkoppig, die kinders móés alles in Duits leer. Hulle het ook geen grammatikafoute oorgesien nie, die-der-en-das moes almal reg wees. Ook die Wynbergse predikante was baie koppig, daarom het van die families oorgegaan na die Afrikaanse kerke" (Ilse Ellmann 1992: Onderhoud).

Hoewel die Vlakteskool van 1906 af 'n private Duitse skool was, en die setlaarsleiers volgens oorlewering nie tyd vir die Engelse owerheid gehad het nie, het hulle besef dat die kinders goed in Engels geskool moet word. Die kinders moes dus van kleins af Engels op skool aanleer. 'n Lid van die derde geslag het vertel:

"In die skool was net Duits en Engels. Ons moes vir die juffrou 'teacher' sê. Sy kon ons beswaarlik verstaan, en ons vir haar. En ons ouers kon ons nie gehelp het nie, want hulle kon ook nie Engels nie. So het dit my 'n hele kwartaal geneem om 'n sinnetjie agtermekaar te kry: 'May I leave the room, please'" (1981:SAUK-hoorbeeld).

In 1920 is reeds melding gemaak dat die Duitse toekoms van die Vlakte bedreig word deurdat ouers hul kinders na die goedkoper staatskool stuur en nie na die eie gemeenteskool nie. Dieselfde tendens het in die St. Johannis-gemeente voorgekom. Pastor Heinrich Mahnke (die Vlakte se tweede predikant) skryf in sy heel eerste jaarverslag in 1920 dat die godsdiensoefeninge goed besoek word, maar dat die skool 'n "Sorgenkind" is:

"Durch den Krieg ist sie derartig in Schulden gekommen dass ein Weiterbestehen ohne Hilfe von aussen wohl kaum möglich sein wird. Erschwert wird die Lage dadurch, dass ein Teil der Gemeindeglieder ihre Kinder zur englischen Schule schicken, weil dort keine Schulgelder erhoben werden und alle Lehrmittel frei

sind [...] Die Existenz der Gemeinde hängt ab von unserer Schule" (Blumer 1959:44).

In daardie tyd is nog gemeen dat die Lutherse geloof saamhang met die behoud van die Duitse taal - daarom dat pastor Mahnke meen die voortbestaan van die gemeente hang van die skool af. Dieselfde houding het in die St. Johannis-gemeente bestaan (Ludewig 1911:52).

14.2.6 Afrikaans

Omdat Afrikaans nie 'n erkende óf amptelike taal gedurende die eerste paar dekades van hierdie eeu was nie, het kinders in daardie tyd geen Afrikaans op skool geleer nie - hetsy in een van die drie Duitse gemeenteskole, of die staatskole in die omgewing.

"Toe ek klein was, het ons niks anders as net Duits gepraat nie. Toe ek skool toe gegaan het ['n staatskool], het ons geen Afrikaans geleer nie, net Engels en Hooghollands. Die Afrikaans wat ek ken, het ek maar self geleer. In die huis het ons Duits gepraat, en ons is in Duits aangeneem" (Carl Beckmann 1993:Onderhoud).

Hoewel die gemeenskap onder mekaar al 'n vorm van Afrikaans gepraat het, het hulle en die "Afrikanermense" (Marie Schultz 1983:Onderhoud) op die Vlakte in sekere gevalle eers Engels met mekaar gepraat. Een van die Smits van Vaderlandsche Rietvlei, wat na 'n regeringskool gegaan het, het onthou:

"Ons en die [Duitse] kinders het Engels in die skool geleer. As ons saam gespeel het, het ons dan Engels gepraat, nie Afrikaans nie" (Poppie Smit 1988:Onderhoud).

Omdat die eerste geslagte nooit amptelik Afrikaans geleer het nie, het die afstammeling hulle eie Afrikaans gepraat - dikwels saamgestel uit Platduits, Duits en die Engels wat hulle op skool geleer het. Julie Kohn, gebore Schultz, het byvoorbeeld gereeld die uitdrukking "wenn ever" vir wanneer gebruik:

"'Wenn ever ons dorp toe gegaan het' of 'Wenn ever ons see toe gegaan het'" (Ilse Ellmann 1993:Onderhoud).

die immigrante en hul afstammeling het hulself geleer Afrikaans lees en skryf met behulp van Die Burger (ná die stigting in 1915). Winnie Schultz onthou dat haar ma die koerant gekoop het om die markpryse vir haar produkte te wete te kom, en dat sy só vir haarself geleer het. Malchen Hörstmann het dikwels teenoor teenwoordiges gesê hulle moet haar geskrewe Afrikaans verskoon, want sy moes dit vir haarself leer. Die Afrikaans waarin Minnie Punt haar herinneringe neergeskryf het, is ook 'n voorbeeld van dié selfgeleerde Afrikaans. Ilse Ellmann onthou hoe haar ma haarself Afrikaans geleer het:

"Mamma het gesit met haar Burger, en sy het geles, 'ohne Komma, ohne Punkt', maar op die ou end het sy Afrikaans geleer lees. So het hulle hulself geleer. Daar was geen ander manier nie. Jy moes self die inisiatief geneem het om te leer lees" (1993:Onderhoud).

Tog was daar selfs onder die derde geslag lede wat geen begrip vir Afrikaans gehad het nie:

"Ons pa weer kon die taal net nie begryp nie - en hy was nie dom nie. Soos 'n Engelse 'snapshot', wat in Afrikaans 'n 'kiekie' moes wees - 'Wo kommt so ein Wort überhaupt her?' het hy gevra. En 'n 'Lehrerin' is 'n 'onderwyseres'. Hy kon die kloutjie by die oor nie kry nie, want daar was nie vir hom 'n verband nie: wat wys sy dan onder? 'Ich kann die Sprache nicht begreifen', het hy altyd gesê" (Ilse Ellmann 1993:Onderhoud).

14.2.7 Verafrikaansing

Die verafrikaansing van die gemeenskap het geleidelik gekom. Al het Wynbergse predikante al vroeg teen die "Cape Dutch" gemaan, en het die grootste deel van die gemeenskap hul Platduitse/Hoogduitse taal hoog geskat en in ere gehou (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude).

Die feit dat half verafrikaansde nakomelinge van die Godeffroy-immigrante asook die Punt-kindere met Tweede Golf-immigrante getrou het, het die "Cape Dutch" ook in dié families ingebring. Die gevolg was dat die volgende geslag in 'n soort Duits-Afrikaans grootgemaak is.

Die internering van talle huisvaders asook predikante tydens die Eerste Wêreldoorlog het die anti-Britse, pro-Afrikaner-nasionalistiese gevoelens in die Vlakte versterk. Met die uitbreek van dié oorlog het die Vlaktegemeenskap verder verafrikaans:

"Mit dem Ausbruch des ersten Weltkrieges kam langsam eine Änderung. Immer mehr schlich sich die afrikaanse Sprache, die doch jede kannte, und tagsüber bei der Arbeit mit den farbigen Arbeitern gebrauchte, in die Häuser ein" (Hellberg 1954:93).

Die kontak met plaaswerkers het die posisie van Afrikaans as omgangstaal versterk. Afstammelingen het bevestig dat dit die verafrikaansing aangekelp het. Dit het

"meesal gekom deurdat ons met die werkmense Afrikaans gepraat het,"

het Gottie Schultz (1989:Vraelys) gesê. Nog 'n afstammeling het gemeen dit was "die kontak met die Kleurlingarbeiders [wat] alles beïnvloed" het (Myra Punt 1989:Vraelys). Ook Minnie Punt meen dit was die invloed van die "arbeiders op die plase" wat die verafrikaansing aangehelp het (1989:Vraelys).

In 1930 is berig dat die gebruik van die Platduitse taal onder meer tot gevolg gehad het dat Afrikaans onder die jongmense onopvallend begin groei het:

"Durch den Gebrauch der plattdeutschen Sprache in vielen Häusern der Gemeindeglieder und den ständigen Kontakt mit afrikaans-sprechenden Farmarbeitern und Bedienten ist bei der jungen Generation der Übergang zum Afrikaans seit Jahren unmerklich erfolgt" (Blumer 1959:46).

14.2.8 Die oorlog en sy gevolge

In die dertigerjare (dus tydens die opkoms van die Nasionaal-Sosialisme in Duitsland) het die kultuurlewe in die Vlakte gebloei. Die simpatie met die voorstanders van Afrikaner-nasionalisme het ook meegebring dat Afrikaans nie as 'n vyand van Duits gesien is nie, ondanks die feit dat die oorgrote deel van die Vlaktegemeenskap uiters lojaal aan afkoms, taal en tradisie was. Die groet tydens die halfeeufees in 1933 ter viering van die aankoms van die laaste setlaars se aankoms vyftig jaar vantevore

was byvoorbeeld "Treu Deutsch Allewege!" (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude).

Die Tweede Wêreldoorlog het nie net vir Duitsland nie, maar ook die Vlake katastrofale gevolge gehad. Sommige afstammeling wou nie aan hul Duitse afkoms herinner word nie en het byna roekeloos taal en tradisie oorboord gegooi. Al hoe meer het met nie-Lutherane getrou.

"Seit einigen Jahren lassen sich schon mehr junge Gemeindeglieder in Kirchen anderer Konfession als in der eigenen lutherischen Kirche trauen und schliessen sich formell der anderen Kirche des Ehegatten an. In den meisten Fällen verlieren beide Ehetteile den Kontakt zu jeder Kirche. Die kirchliche Bewusstseins schwindet allgemein und überall. Unterschiede werden nivelliert, übersehen oder nicht gesehen" (Blumer 1959:48).

Dit is die Tweede Wêreldoorlog en sy gevolge vir Duitsland wat veroorsaak het dat Platduits en Duits al hoe minder op die Vlake gebruik is. Die houding teenoor die Vlake-Duitsers weens hul afkoms het veroorsaak dat hulle verkies het om liever nie-Duits te wees. Selfs die Duitse breimetode is byvoorbeeld aan die einde van die veertigerjare vervang met die Engelse metode omdat die gestaar op busse en treine vir die breiers te veel geword het (Irma Henke 1993:Mededeling). Een afstammeling onthou ook:

"Daar was die twee Wêreldoorloë waar ons mense baie moes ly en ook geïnterneer is. Daar is net gefluister onder mekaar in winkels. Selfs Afrikaans is erg skeef aangekyk" (Gottie Schultz 1989:Vraelys).

Nog 'n afstammeling het gesê:

"Ek meen die verafrikaansing het al met die Eerste Wêreldoorlog begin. Die ou garde het geen tyd vir die Engelse gehad nie, en in Adolf Hitler se tyd was die gevoel baie vererger. Jy kon eintlik nie waag om Duits te praat nie, want almal het die 'Germans' gehaat, veral in Hitler se tyd" (Edgar Kohn 1989:Vraelys).

Wyle Julie Rabe het altyd vertel dat wanneer hulle in winkels Duits met mekaar gepraat het, die winkelassistent net eenvoudig maak

het of daar geen mense voor haar staan nie en hulle geheel en al geïgnoreer het.

Dié anti-Duitse gevoelens het veroorsaak dat sommige lede van die vierde geslag - wat in dié tyd hubaar was - al hoe meer met lede buite die gemeenskap getrou het. Hoewel van dié Afrikaanse en Engelse eggenote hulle by die Lutherse gemeentes aangesluit het, en sommige moedig geleer het om Duits te praat, het dit veroorsaak dat al hoe minder kinders se moedertaal Duits was, en het die eerste geslag Afrikaans-moedertaalsprekers op die Vlakte grootgeword. 'n Klein persentasie van die lede van die vyfde geslag het Duits as moedertaal gehad: die meeste het dit gesien as 'n taal waarmee hulle met hul grootouers kon kommunikeer. Dit was ook hoofsaaklik Hoogduits, nie Platduits nie, wat gepraat is. Platduits - hul voorouers se moedertaal - is deur vyfdegeslag-kinders as 'n vreemde taal ervaar.

14.2.9 Drietalingheid

'n Geslag setlaarafstammeling was volkome drietalig (Platduits, Hoogduits en Afrikaans), en het tuis gevoel in al drie. Een so 'n voorbeeld is Winnie Schultz, lid van 'n geslag wat al Afrikaans op skool kon leer. Sy het Platduits grootgeword, en is met 'n afstammeling van 'n Godeffroy-setlaar getroud wat hoofsaaklik Afrikaans gepraat het. Dit was nie vir haar vreemd om in enige van die drie tale waarin sy tuis was met Vlaktefamilie en -vriende om te gaan nie:

"Ons huistaal was Platduits. Ons het Duits in die skool geleer. Soos ek kan onthou, het ons in st. 1 begin om Afrikaans te leer. Dit was met die boekie 'Rooikappie'. Ons onderwyseres het Afrikaans gepraat, en daar was ook kinders in die skool wat al Afrikaans gepraat het. Vir Duits- en Platduitssprekendes is dit baie maklik. Daar is woorde wat baie soos Duits of Platduits klink. Jy voel tuis in die taal, dit voel soos jou eie taal, en dis 'n pragtige taal. Jy is trots daarop" (1989:Vraelys).

14.2.10 Afrikaans as Lutherse kerktaal

Middel vyftigerjare het die taalkwessie op die Lutherse Sinode, wat toe in Philippi gehou is, ter sprake gekom.

"Die brennende Sprachenfrage in der Gemeindefarbeit, die seit Mitte der zwanziger Jahre jung und alt in der Gemeinde beschäftigt, wird erneut in den verschiedenen Kreisen bei ihren Zusammenkünften besprochen. Alle Gespräche zeigen deutlich, dass die Verkündigung der weltweiten lutherischen Kirche, die nach den von Bischof D. Lilje hier gesprochenen Worten immer eine 'outgoing church' ist, nicht an eine Sprache gebunden ist. Andererseits sei es aber gefährlich und daher nicht ratsam, überkommenes Gut einfach über Bord zu werfen" (Blumer 1959:54).

Op 28 Julie 1958 is die eerste volledig Afrikaanse diens in die Vlaktegemeente gehou. Tot in daardie stadium is reeds twee en 'n half jaar lank periodiek preke in Afrikaans gehou. Voortaan sou een Afrikaanse diens per maand gehou word. Omgangsgesprekke in Afrikaans was toe reeds algemeen onder die gemeentelede:

"Kasualien in Afrikaans werden schon seit vielen Jahren begehrt und gehalten" (Blumer 1959:55).

In die tydperk van 1949 tot 1959 het 215 gemeentelede uit die Philippi-gemeente bedank en hulle by hoofsaaklik die N.G. Kerk aangesluit. Volgens lidmaatgetalle van daardie tyd was dit byna 'n kwart van die gemeente. Die rede vir die "Abwanderung" was hoofsaaklik die taal, en dit was veral jongmense wat hulle "aus sprachlichen Gründen" by die N.G. Kerk aangesluit het (Blumer 1959:56).

Hoewel ouer setlaarafstammeling baie lojaar is aan hul Plat- en Hoogduits, het hulle begrip vir diegene wat so graag Afrikaanse dienste in die kerk wou hê:

"Ek kan verstaan hoekom hulle altyd baklei het vir Afrikaans. Hulle sit in die kerk en verstaan niks nie" (Winnie Schultz 1989:Vraelys).

Die "nadeel" van die Afrikaanse dienste kom veral in die kerksang na vore.

"Met die koms van Afrikaans is dit net jammer van die baie gesange wat ons geslag uit ons koppe ken. Maar nou met Afrikaans verwar dit jou. Nou moet jy uit die Afrikaanse gesangboek sing" (Winnie Schultz 1989:Vraelys).

Die ouer garde het egter gevoel dat hulle liever die Afrikaanse dienste sal aanvaar as wat hulle die kinders vervreem:

"Tante Julie Kohn het gesê sy sal liever by Afrikaanse dienste aanpas as om te sien dat haar kleinkinders nie meer kerk toe kom omdat hulle die taal nie verstaan nie" (Ilse Ellmann 1993:Onderhoud).

Met die jare is in die Vlaktegemeente twee, en later drie Sondae per maand Afrikaanse dienste gehou. Sedert 1992 is Afrikaans ook ingevoer in die enigste oorblywende maandelikse Duitse Vlaktediens, sodat dié diens (op die eerste Sondag van die maand) nou tweetalig is. By geleentheid is kinders in die Vlaktekerk ook in Engels gedoop. In die St. Johannis-gemeente word Duitse, Afrikaanse en Engelse dienste gehou.

14.2.11 Afrikaans buite, Duits binne

In die laat sestigerjare van die twintigste eeu is die eerste kinders volledig in Afrikaans gekatkiiseer. Met die sluiting van die Duitse skool in Philippi in 1970 is daar geen sprake meer daarvan dat die huidige geslag Vlaktejeug (die sesde geslag) vertrou is met Duits nie. Vir hulle is Duits en Platduits die taal wat miskien nog deur hul grootouers gepraat word, en miskien nog deur hulle as vak in die hoër skool geneem word. Duitse woorde wat in omgangsafrikaans ingeburger is, veral woorde wat kerklike feeste aandui (soos "Karfreitag" en "Ewigkeitsónntag") is aan hulle bekend, en sommige sal dit gebruik, maar daar is geen vrymoedigheid om spontaan in Duits te wil omgaan nie. Net enkele praat Duits met 'n grootouer, soos die drie kleinkinders van Hermine Bode, gebore Freiboth. Die drie - Werner, Liesel en Ingrid Bode - is egter uitsonderings.

Selfs lede van die vyfde geslag, wat in 'n groot mate wel met Duits grootgeword het - hetsy in die huis, skool of kerk - het nie die vrymoedigheid om Duits te praat nie, hoewel die meeste dit goed verstaan en lees. Etlike van dié geslag het Afrikaanse ma's gehad - hul moedertaal is dus Afrikaans. Hulle het egter hul "Vaterunser" (Onse Vader) en "Glauben" (geloofsbelydenis) in Duits geleer, en het gevolglik 'n soort Duitse innerlike lewe - 'n Duitsheid in geloof en lewensuitkyk. Een lid van dié geslag wat in 1992 'n groot en moeilike besluit moes neem weens die implikasies daarvan, het

byvoorbeeld op 'n dag vir haarself gesê:

"Herr, Dein' Wille geschehe" ('n lid van die vyfde geslag wat verkies om ongeïdentifiseer te bly).

So is daar baie gevalle waar Duitse Bybeltekste, gesange, spreekwoorde of idiome Afrikaanse gesprekke deurspek. 'n Voorbeeld in ligter trant: 'n afstammeling het op 'n keer met 'n volgepakte motor (op pad na die jaarlikse Vlaktebasaar) gaan staan. En, vertel sy,

"daar staan ek toe, und ich hab' mein Wagen vollgeladen!"
(Nettie Mohr 1993:Mededeling).

14.2.12 Huidige taalsituasie

Afrikaans deurspek met Duits, of Duits deurspek met Afrikaans, is die algemene taal onder die drie volwasse Vlaktegeslagte (te wete die derde geslag, van wie net maar 'n handjievool oor is, die vierde geslag, en die vyfde geslag). Daar is lede van die derde en vierde geslag wat hoofsaaklik Duits en Platduits praat. Dan is daar ook lede van die vierde en vyfde geslagte wat sê dat hulle glad geen Duits kan praat nie. Nogtans sal jy vind dat gesprekke tussen hulle deurspek is met Duitse woorde, al is dit net 'n spreekwoord, uitdrukking of tussenwerpsel, en sal hulle 'n Duitse gesprek kan volg.

14.3 Philippi-Afrikaans

Philippi-Afrikaans kan gedefinieer word as 'n streekvariant met Duitse en Platduitse invloede asook invloede uit sogenaamde "Boelands". In laasgenoemde is veral die uitspraak vanweë die ontronding van klinkers ("boem" plaas van "boom") kenmerkend.

Philippi-Afrikaans soos wat dit in Minnie Punt se geskrewe herinneringe voorkom, gee ook 'n aanduiding van die uitspraak omdat sy geskryf het soos sy gepraat het. Daar moet onthou word dat sy nooit Afrikaans geleer het nie. Haar geskrewe Afrikaans is 'n weergawe van die omgangsafrikaans op die Vlakte. Die uitspraak van sekere woorde kan dus van haar spelling afgelei word ('n voorbeeld: "soes" pleks van "soos") (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.).

'n Handgeskrewe tafelgebed gee ook 'n aanduiding van die begrip wat die vorige geslagte wat nooit Afrikaans geleer skryf of lees het nie, van die taal gehad het. Dit is neergeskryf deur C.H.E. Rix, volgens die datum daarby op 13 Augustus 1960, toe hy 81 jaar oud was:

"Hemmelse Farter ons dank eë fer he die lefde gave. vat ons ate eë hand on fan heet. Dink an die gehne, vat minder befurr recht est as ons. Om Chrustus ont vil. A.Men."

Onderaan staan "Van. Opa. C.H.E. Rix.". Alles is in hoofletters geskryf, buiten die t's en i's in kleinletters (Sien illus. 213).

Minnie Punt, van 'n geslag ná "Opa Rix", het ook nooit formele Afrikaans-onderrig gehad nie. Nogtans getuig haar skryfwerk van 'n uitstekende begrip van die taal. Tog maak sy verskoning vir haar Afrikaans:

"A.s.b. aan Almal wat die boek lees vra ek om verskoning ver al die spelvoute en 'n swak taal ek kan nie beter doen nie" (Ms. 1977: s.p.).

14.3.1 Geskrewe Afrikaans

Minnie Punt se herinneringe bied talle voorbeelde van geskrewe Philippi-Afrikaans.

Selfstandige naamwoorde word, soos in Duits, in die meeste gevalle met 'n hoofletter geskryf. 'n Aantal voorbeelde:

Selfstandige naamwoorde

"Slamiers"	- Maleiers
"Katkesasie Klaste"	- katkisasieklasse
"veearz"	- veearts
"Kittel"	- ketel ("Ouma sorg vir die Kittel kook water")
"poete"	- pote ("die Hoender poete vasgebind")
"Koeseer"	- koetsier ("Wilhelmine word to die Koeseer en my Suster die Kar boy")
"Babi winkels"	- Maleierwinkels
"gewoontheid"	- gewoonte ("soe was dit sy gewoontheid")
"Applause"	- applous

- "Voorstaan" - kerkraadslid (afgelei van die Duitse "Vorstand" en wat algemeen op die Vlakte gebruik word om 'n kerkraadslid aan te dui, wat vandag nog in Philippi-Afrikaans voorkom:
"Hy is in die Vorstand".)
- "lees" - van die Engelse "lease"
("verhuur vir 'n lees van 5 Jaar")
- "swerwe" - swerwer (ook 'n voorbeeld waar die "-r" nie geskryf is nie omdat dit nie uitgespreek is nie)

Byvoeglike naamwoorde

- "invoudige" - eenvoudige ("hy was 'n baie invoudige mens")
- "duinste" - dunste ("duinste beenjies")

Werkwoorde

- "geadresier" - geadresseer
- "studier" - studeer
- "genaturlies" - genaturaliseer ("Die duitser mans wat nie 'genaturlies' was, moes hulle by die naaste Polisie Kantoor aanmeld.") (Let op die gebrek aan die tweede "nie")
- "doep" - doop ("so doep sy 'n linne lappie daar in")
- "verheur" - verhuur
- "gespiel" - gespeel ("In ons Kinder jare het ons lekker gespeel")

Bywoorde

- "gering" - min ("winste was te gering"; hoewel dit 'n erkende Afrikaanse woord vir min is, kan 'n mens die afleiding maak dat M. Punt dit hier as direkte vertaling van die Duitse "gering" gebruik)
- "skoen" - skoon ("iets moet drink om maag skoen te maak")
- "koomies" - komies (van die Duitse "komisch", snaaks)

Voegwoorde

- "to" - toe ("to raak die geld op")
- "bevoor" - voor ("soe was dit sy gewoonheid om met die Skool hoof bevoor skool begin op en neer te stap")
- "bevoor" - voordat ("bevoor Berta van plan verander")
- "anstad" - pleks van ("met 'n deksel onder arm anstad haar handsak"), afgelei van die Duitse "anstatt"
- "gedeurende" - gedurende ("gedeurende die nag gewaar")
(Minnie Punt-ms. 1977:s.p.)

14.3.2 Gesproke Afrikaans

Die vier kenmerkendste eienskappe van gesproke Philippi-Afrikaans is:

- a. die ontronding van "oo"- en "ee"-woorde;
- b. "j" wat as "dsch" uitgespreek word;
- c. die weglating van "r" in sekere woorde;
- d. en in 'n mindere mate woorde met -eh- wat as -y- uitgespreek word.

Eersgenoemde, die kenmerkendste eienskap van sogenaamde Bolands ("Boelands"), het waarskynlik ontstaan vanweë die kontak met die bruin plaaswerkers. Dit is egter ook moontlik dat Platduits 'n invloed gehad het, aangesien woorde ook in dié taal ontrond word - byvoorbeeld: "minen" vir "meinen", "bliwen" vir "bleiben" en "dinen" vir "deinen" (Doll-Hegedo s.j.:12-13). In Minnie Punt se herinneringe kom 'n paar voorbeelde hiervan voor.

- "soe" - so ("sy maak soe, ag voietog, die arm Marie"/
"sy is bly vir die goeie raad en maak soe")
- "soe dat" - sodat ("soe dat sy vir Ruth kon by staan")
- "soewaarlik" - sowaar/sowaarlik
- "soes" - soos
- "iewe" - ewe ("en sê iewe hard")
- "iensaam" - eensam
(Ms. 1977:s.p.)

Die tweede kenmerk, "j" wat as "dsch" uitgespreek word, kom hoofsaaklik voor in verkleiningsvorme. Veral die ouer geslagte spreek die "-tjie" van verkleinings oor die algemeen as "-dschie" uit. Die j van "jy" sal hulle ook met 'n "dsch"-klank uitspreek wat sal klink soos die "dsch" van byvoorbeeld die Platduitse woord "jaulen" (kerm, huil; uitgespreek "dschaulen").

'n Mens kan ook die afleiding maak dat ouer geslagte selfs nie die "-tjie" in 'n geskrewe vorm geken het nie. Minnie Punt gebruik byvoorbeeld glad nie die verkleiningsuitgang "-tjie" wanneer sy iets kleins beskryf nie - wel net "-jie". Haar geskrewe verkleiningsvorm, sowel as die uitspraak daarvan, kan regstreeks as gevolg van die invloed van die Platduitse "-je" ("-dsche" uitgespreek) gesien word. Die verkleiningsvorm "-djie" wat in sogenaamde Kaaps voorkom, kon moontlik 'n invloed gehad het vanweë die kontak met die bruin werkers. Die meer logiese verklaring is egter dat dit 'n gevolg is van die invloed wat Platduits op die uitspraak van Philippi-Afrikaans gehad het. Onder invloed van die Platduitse "-je" ("-dsche" uitgespreek) is verkleinwoorde in Afrikaans dus met 'n "-dschie" uitgespreek. Ander woorde met 'n "j" word ook as "dsche" uitgespreek. Ook Hellberg het in die vroeë vyftigerjare na hierdie verskynsel onder die afstammeling van Duitse setlaars verwys. Hy meen dit kon die gevolg van Engelse invloed wees, maar meen dat Platduits ook 'n rol kon speel.

"Fast durchweg wird das j hart ausgesprochen. Statt 'Junge' sagt man 'Dschunge', einerlei ob man in afrikaans- oder englischsprechender Umgebung wohnt. Dies kann englischer Einfluss sein, kann aber auch aus dem Hermannsburger Plattdeutsch kommen" (Hellberg 1954b:272).

In al die verkleinings in die Punt-manuskrip word die "-tjie" as "-jie" gespел. Drie voorbeelde:

"voeljie"	- voëltjie (uitgespreek "voeldschie")
"mannejie"	- mannetjie (uitgespreek "mannedschie")
"beenjie"	- beentjie (uitgespreek "beendschie")

Die derde uitspraak-kenmerk van Philippi-Afrikaans is die weglating van 'n "r" in die middel of aan die einde van 'n woord. Die "r" is in die meeste gevalle sag uitgespreek - waarskynlik as gevolg van die invloed van Duits. Voorbeelde in Minnie Punt se geskrewe

herinneringe wat toon dat die "r" nie uitgespreek is nie:

"voorskoot"	- voorskoot (uitgespreek "vooh'skoot")
"swerwé"	- swerwer (uitgespreek "sweh'wuh'")
- (Ms. 1977:s.p.)

Ander voorbeelde waar dié eienskap in gesproke Philippi-Afrikaans voorkom en wat opgeteken is:

"wate"	- water
"papie(h)"	- papier (uitgespreek "papierh")
"manie(h)"	- manier (uitgespreek "maneeh")

Die laaste uitspraak-afwyking is die verdraaiing van "-eh"-woorde om "-y" uitgespreek te word. Dit is waarskynlik ook vanweë die invloed van Platduits, waar woorde se klinkers gereeld verdraai word, byvoorbeeld "sie" wat "sei" word en "gut" wat "gaud" word (Doll-Hegedo s.j.:12). Die groet "Wie geht es?" klink byvoorbeeld op die Vlakte in Platduits "Wie gait's?".

Die afwyking kom vandag veral voor wanneer van name en vanne gepraat word:

"Lyhnberg(s)"	- Lehnberg(s)
"Kuihne(s)"	- Köhne(s)
"Bruihker"	- Bröcker
"Tante Lyhne"	- Tante Lene
"Lyhnchen"	- Lehnchen
"Tyhodor"/"Tyhdo"	- Theodor

Nog 'n voorbeeld waar uitspraak onder die invloed van Duits 'n Philippi-Afrikaanse woord lewer, is in die woord "absoluut" wat "abzohloet" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud) uitgespreek word.

14.3.3 Grammatika

In 'n sin soos "Dit het laat geword" kan duidelike Duitse kenmerke ten opsigte van uitspraak en grammatika gesien word. Op die Vlakte sal dit soos volg gesê word:

"Dit het laat gewurd."

die "gewurd" sal uitgespreek word as "gewoohd" (met 'n harde "g"). Die "r" word nie uitgespreek nie, en "word" word verdraai om by die Duitse verbuiging van "werden" ("wurden") aan te pas. Minnie Punt het dit in haar herinneringe selfs só gespreek: "gewoord" (Ms. 1977:s.p.).

Die gebruik van die werkwoord "is" pleks van "het" kan aan die invloed van die Duitse werkwoord "sein" toegeskryf word. In aanhalings elders in hierdie geskrif is talle voorbeelde. In 'n radiohoorbeeld oor die Vlaktegemeenskap is twee sulke voorbeelde waar "is" pleks van "het" gebruik is:

"Ons is hier grootgeword"

(na aanleiding van "Wir sind hier gross geworden") en

"is hulle gekom"

(na aanleiding van "sind sie gekommen") (1981:SAUK-hoorbeeld).

Die persoonlike vroulike voornaamwoord "sy", ook in die besitlike manlike vorm, is in Minnie Punt se herinneringe deurgaans as "se" geskryf. Hier volg twee voorbeelde:

"maak se haar oie oop en spring reg op voer die Gordyn"

en

"om weer se Pa se plaas te huur" (Ms. 1977:s.p.).

Gevalle waar die aanwysende voornaamwoord in die vroulike en manlike vorm direk vertaal word, is algemeen. Voorbeelde is:

"Tante Guthie haar seun"

"Tante Julie haar man"

"Ouma Sophie haar hoed"

"Onkel Willi sy perd".

Ander invloede van Duits op Philippi-Afrikaans is die gebrek aan die dubbele negering ("nie ... nie") wat veral onder ouer afstammelinge voorkom (terwyl dieselfde mense die dubbele negering gebruik wanneer hulle Duits praat). 'n Geskrewe Afrikaanse voorbeeld in Minnie Punt se herinneringe:

"Die duitser mans wat nie 'genaturlies' was, moes hulle by die naaste Polisie Kantoor aanmeld."

Nog 'n uitdrukking in Philippi-Afrikaans is "al" om "elke" aan te dui. Dit kom waarskynlik van die Duitse "alle" (elke):

"Al Maandags" - elke Maandag (Michen Meyer 1977:Gesprek).

Nog 'n voorbeeld is "al Jare" en "al Saterdag", met die betekenis "elke jaar" en "elke Saterdag", soos dit voorkom in Minnie Punt se herinneringe:

"al Jare, as die Bouers end van die Jaar sluit"

"al Saterdag gaan smous"

(Ms. 1977:s.p.)

Die vorm "al in al", wat moontlik van die Duitse "alles in Allem" (altesame) afgelei is, kom ook in Philippi-Afrikaans voor:

"Ek dink al en al met sy weerkom was dit dertien jare" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Let ook hier die direkte vertaling van "Wiederkunft" op, asook die meervoud "jare". In Afrikaans word die enkelvoud "jaar" gebruik, al volg dit op meer as een jaar.

Twee kort woordjies wat tipies Vlaks is en in Afrikaanse sowel as Duitse gesprekke gehoor word, is die tussenwerpsels "Hô!" en "Nûh". Albei word nog dikwels as tussenwerpsel, of bevestiging van 'n feit, of afsluiting van 'n sin, gebruik, en stam waarskynlik uit Platduits.

"Hô!" kom waarskynlik via die Platduitse weergawe van "hören/hör'". In die enigste skriftelike weergawe wat van "Hô!" gevind kon word (in die Minnie Punt-manuskrip), word dit met 'n dubbel -rr aan die einde geskryf. Dié -rr is egter beslis nooit uitgespreek nie. Dit is waarskynlik só geskryf omdat sy glad nie geweet het hoe om dié uitdrukking weer te gee nie:

"Veels geluk, horr" (Ms. 1977:s.p.).

'n Voorbeeld van die gebruik van 'n gesproke "hô!":

"Jy moet jou gedra, hô!".

Die "nûh"-tussenwerpsel deurspek Philippi-Afrikaans. Dit kom waarskynlik van die Duitse "na". In 'n boek met heelwat kultuurhistoriese inligting oor die leefwyse van die Heidjers, begin dialoog dikwels met "na". Byvoorbeeld:

"Na, Kinner, wo sind jü denn" (Doll-Hegedo s.j.:12).

'n Voorbeeld met "Nu" is ook opgeteken:

"Nu, Vader, kumm her un slag dörch" (Doll-Hegedo s.j.:14).

Sinsbou staan ook onder Duitse invloed. In die geskrifte van Minnie Punt is die voorbeeld "te smous" ("zu" plus werkwoord) pleks van die Afrikaanse "om te smous" gevind:

"want sy weet die Rautmann Meisies kom Saterdag te smous in Woodstock" (Ms. 1977:s.p.).

Enkele argaïsmes wat nie meer algemeen vandag voorkom nie:

"Predikantskool" - katkisasieklasse (soos ook in Afrikaans)
(Anna

Kohrs 1992:Onderhoud)

"wildegai" - 'n wilde boskasie van bome, "net bosse en bosse"
(Fidi

Schultz 1992:Onderhoud). Dit is waarskynlik 'n
vervorming van die byvoeglike naamwoord
"wild" en bosgasie"

"daneboompies" - twee betekenisse: (1) jong dennebome; (2) 'n
uitdrukking wat gebruik word om slaai te
beskryf wat saad skiet: "Die slaai staan soos
daneboompies op die land".

14.3.4 Duitse woorde

Heelparty woorde is direk uit Platduits/Duits in Afrikaans oorgeneem. Gesprekke onder afstammeling is vandag nog deurspek met

sulke woorde, hoewel dit grammatikaal dikwels nie korrek gebruik/verbuig word nie. Hierdie opgetekende voorbeelde kom uit gesprekke met afstammelinge.

"Klecks" - kol, in 'n negatiewe sin: "Watse Klecks lê hier op die vloer?" ("Watse gemors lê hier op die vloer?");
"Daar's 'n Klecks aan die muur" (voëlmis);
"Pasop vir die gans-Klecks op die grond".

"klatschen" of "klatsch" - gesels, ook die betekenis van skinder, as werkwoord en selfstandige naamwoord;
"Die twee kan tog altyd so klatsch".

"getreulich" - getrou/gedweë: "Hy gaan toe ewe getreulich om maar die werkie te doen"; "En Oma sê toe ewe getreulich: Da war auch garnicht soviel' Leute." In laasgenoemde geval het dit ook die betekenis van "half teleurgesteld".

"erbärmlich" - jammerlik: "Dié kerk se klokkie was maar erbärmlich".

"Radau" - lawaai: "Die kinders het 'n verskriklike Radau gemaak".

"gemütlich" - as 'n persoon baie gemaklik is, in die sin dat almal maar altyd alles vir hom aandra en doen, word gesê "Hy is darem maar 'gemütlich'".

"jabbeln" - kerm of kyf. As iemand aanhou kerm of kyf oor iets:
"Hou tog op jabbel" of "Wat jabbel jy so?!".

"jaulen" - huil, kla. Gewoonlik van kinders gesê wat huilerig of kermerig is: "Wat jaul jy so?!".

"Katzengejaul" - letterlik 'n kattegekerm; 'n lawaai: "Dit klink na 'n Katzengejaul".

"Krabbel" - sukkelaar. Word van iemand gesê wat maar 'n ou sukkelaar is, of stadig is om iets te doen: "Hy is 'n regte ou Krabbel".

"Quatsch" - nonsens. As iemand lieg of nonsens kwytraak: "Hy praat Quatsch".

"Knaster" ook "Knassies" - letterlik ou brompotte, maar in die meeste gevalle word dit vir seuns gebruik: "Wat maak julle Knassies alles?")

"Kram" - dinge, goed. "Wat moet ek met al hierdie Kram doen?"

Nog Duitse woorde wat net so in Afrikaans gebruik word, is "verrückt" en "übergeschnappt" (albei met die betekenis van "mal", "gek", "van lotjie getik"):

"Die man is mos skoon verrückt"

"Hy is totaal en al übergeschnappt as hy dit dink."

Dit is maar net 'n paar voorbeelde. In enige gesprek tussen afstammeling sal die toehoorder 'n paar sulke woorde hoor. Duitse frases, ook spreekwoorde, word ewe dikwels gebruik.

In Minnie Punt se herinneringe kom woorde voor wat direk as gevolg van Duitse invloed 'n Afrikaanse vorm gekry het. Twee voorbeelde is "vlatende" en "vlatter". Albei is van die Duitse "flattern" afgelei. Eersgenoemde ("vlatende") is as byvoeglike naamwoord gebruik en laasgenoemde ("vlatter") as werkwoord. Sy skryf van 'n konsert waar twee meisies soos fladderende voëltjies op die verhoog moes kom:

"[die kinders] moes optree as twee voëltjies en met vlatende hande op die verhoog gedans kom en sing 'Komt ein Vogel geflogen' [...] maar tot ons verbaastheid kom vlatter hulle [...]" (Ms. 1977:s.p.).

Soms is 'n woord net effens verander om 'n Afrikaanse voorkoms te kry, soos die Duitse "Hügel" wat in Philippi-Afrikaans 'n "huwel" geword het. Dit is ook moontlik dat dit weens Platduitse invloed is, aangesien die Duitse "b" byvoorbeeld deur 'n Platduitse "w", "f" of "v" vervang word: "bleiben" word "bliwen", "aber" "awer", "abgeben" word "afgewen" en "übernehmen" word "övernimmen" (Doll-Hegedo s.j.:12-14).

Die aanspreekvorm "Onkel" en "Tante" word vandag steeds algemeen gebruik. "Tante" kan natuurlik as die Afrikaanse "tante" deurgaang, hoewel die verkleinvorm "tannie" meer algemeen in

Afrikaans voorkom. Die meervoud van "Onkel" is deurgaans "Onkels". 'n Voorbeeld is ook in geskrewe Afrikaans gevind:

"terwyl die Onkels almal maandliks ietsie gestuur het"

(Minnie Punt-ms. 1977:s.p.)

Die "lui" vorm van "Onkel", waarin die laaste -l weggelaat word, en wat algemeen in gesproke Philippi-Afrikaans voorkom, is ook in 'n geskrewe vorm gevind:

"Onke Willie" (Minnie Punt-ms.1977:s.p.).

Die meeste ouer mans word deurgaans as "Onke' So-en-so" aangespreek. Daar is talle voorbeelde: "Onke' Erich", "Onke' Ulli", ensovoorts.

Ander Duitse woorde wat algemeen in gebruik is in Philippi-Afrikaans is die selfstandige naamwoorde "Konfirmation" en "Konfirmanten" (uitgespreek "Konfirmanten") pleks van "katkisasie" en "katkisante". Nog Duitse woorde het hoofsaaklik betrekking op kerklike instellings, gebruike of feeste. Voorbeelde is:

"Sakristei"	- konsistorie
"Gründonnerstag"	- Witte Donderdag
"Karfreitag"	- Goeie Vrydag
"Vorstand"	- kerkraad
"Vorsteher"	- kerkraadslid
"Beitrag"	- jaarlikse kerkbydrae
"Ewigkeitssonntag"	- Ewigheidsondag, ook genoem
"Totessonntag, Totenfest"	- Dodesondag, Dodefees
"Fasten(zeit)"	- vastyd
"Pfingsten"	- Pinkster
"Leidenszeit"	- lydenstyd
"Advent"	- Advent (uitgespreek met w-klank)
"Adventkranz"	- Adventkranz
"Adventsfeier"	- Adventsviering
"Frau Pastor"	- die aanspreekvorm vir die vrou van die predikant

Talle Germanismes kom in Philippi-Afrikaans voor. 'n Paar voorbeelde:

"Ons moes dit uitwendig leer" ("auswendig lernen") (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

"Waarvan lê dit?" ("Woran liegt es?" /Wat is die rede daarvoor?) (Idi Bode 1992:Onderhoud).

"Ek kyk nou aan waar die foto geneem is" ("angucken") (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Nog 'n woord waarvan die ontstaan aan Duits toegeskryf kan word, is "meerere", soos "Daar was meerere mense" (afgelei van "mehrere", met die betekenis verskeie) (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Enkele Platduitse woorde word ook gereeld in Philippi-Afrikaans gehoor. 'n Ouer vrou sal byvoorbeeld as 'n "olle tante" aangedui word. Net soos wat die meervoud-s in Vlake-Duits ingesluip het, het die meervoud-n van Duits in Philippi-Afrikaans ingesluip. Om van ouer vroue te praat, sal byvoorbeeld gepraat word van die "olle tanten".

'n Ou Vlaktemoeder het reeds in 1955 in 'n onderhoud tipiese Philippi-Afrikaans gebruik. Sy was Lene Buhr, gebore Prigge, en haar woorde was:

"Ons moes eienander vermaak, net soos ons einander moes help, en dit was 'n goeie ding" (Bouwer 1955:17).

14.4 Hedendaagse Vlake-Duits

Vlake-Duits kan beskryf word as 'n mengsel van Platduits en Hoogduits, met spesifieke Afrikaanse invloede. Die aanhalings uit Augustson se lewensgeskiedenis het talle voorbeelde daarvan. Hoewel Vlake-Duits vandag nie so algemeen voorkom nie, is daar tog 'n paar kenmerke wat uitgesonder behoort te word.

Baie van die ouer garde praat nog 'n uitstekende Platduits/Duits. In sommige gevalle onder die jongeres wat nog Duits praat, is die afwesigheid van goeie grammatika opvallend. Dit is ook die rede hoekom baie van hulle sê dat hulle nie die vrymoedigheid het om met "regte" Duitsers Duits te praat nie, want hulle is "skaam" hul Duits. Onder mekaar is dit egter soms 'n geval van 'n Duits-Afrikaans wat gepraat word wat vir niks terugdeins nie.

Van die kenmerkende eienskappe van hedendaagse gesproke vlakte-Duits (benewens die feit dat dit op 'n paar uitsonderings na byna nooit grammatikaal korrek gepraat word nie), is 'n "-s" as meervoudsvorm en die dubbele negering. Albei is invloede uit Afrikaans.

Soos die reeds genoemde "Onkels" kry ander woorde ook maklik 'n "s" om die meervoud aan te toon. Twee voorbeelde is "Jungens" (ook "Jungs") en "Mädchens".

Nog 'n kenmerk is die Afrikaanse dubbele negering (terwyl die omgekeerde geld wanneer hulle Afrikaans praat - dan word die tweede "nie" dikwels weggelaat):

"Er hat nicht geweint nicht"

"Er konnte nicht kommen nicht"

Die gutturale -r (waarin die r gebry word) kom glad nie in Vlakte-Duits (of Afrikaans) voor nie. Ook Hellberg skryf dat dit selde by Duitse gemeenskappe in Suid-Afrika gehoor word:

"Auch das gutturale Zäpfchen-r ist hier selten. Es wird nur bei Kindern von Neueinwanderern, die das Zäpfchen-r aus Deutschland mitbrachten, oder auch in Gegenden, in denen die Afrikaner ein stark gutturales r gebrauchen, gefunden" (1954b:272).

Afrikaanse woorde word los en vas in Duits gebruik. 'n Fluistergesprek tussen 'n ma en dogter, tydens 'n Kersaanddiens in 1992 in die Philippi-kerk, oor die feit dat dit gelukkig nie 'n warm aand is nie, het onder meer gelui:

"Glücklich nicht so warm heute abend nicht", met die antwoord:

"Ja, lekker kühl".

Opvallend is die gebruik van 'n werkwoord plus doen (tun) daarby. 'n Voorbeeld is:

"Wenn du Moing [Morgen] gucken tust" (As jy môre gaan kyk).

Dit is moontlik dat dit 'n invloed via Platduits is, waarin 'n werkwoord plus "doen" gebruik word, soos in die volgende geval:

"wenn ji wedder utnanner lopen daut" (Doll-Hegedo s.j.:12).

In baie gevalle is dit 'n ou vorm van Duits wat gepraat word. Ilse Ellmann het vertel hoe haar dogter Amalie deur twee Duitse vroue aangegaap is oor 'n argaïese Duitse woord wat sy gebruik het.

"Amalie ['n fisioterapeut] het die twee [taamlik bejaarde] besoekers in hul vyfsterhotelkamer behandel toe hul wasgoed afgelewer word. 'O, wie schön geplättet!' was Amalie se opmerking oor die pragtig versorgde pakkie wasgoed. Waarop die twee besoekers hulle eers verstom het, en toe lekker gelag het oor dié 'ou' woord. Die een het daarna gesê sy het dit laas as kind gehoor" (1993:Onderhoud).

(Die meer algemene gebruikswoord vir stryk is "bügeln".)

Ook Engels het 'n invloed op Vlake-Duits. Uitdrukkings soos "Für wen phonest du?" of "Ich muss ihn noch phonen" is eerder die reël as die uitsondering.

14.4 Ten slotte

Philippi-Afrikaans word al hoe minder gehoor, aangesien die Vlakejeug vanweë blootstelling aan die groter Suid-Afrikaanse kultuur verkies om meer algemene Afrikaans - deurspek met die sleng wat in daardie stadium mode is - te gebruik. Philippi-Afrikaans, soos Vlake-Duits, sal dus ook, soos die geval met ander streekvariante - oor 'n dekade of twee waarskynlik nie meer gehoor word nie.

15 SPREEKWOORDE, UITDRUKKINGS, RYMPIES EN GEBEDE

Talle spreekwoorde, uitdrukings, rympies en gebede het saam met die setlaars uit Duitsland gekom. Sommiges is verafrikaans en sommige het hier ontstaan.

Die Vlaktegemeenskap is as 't ware op 'n uitdrukking gebou: dié van John X. Merriman, die destydse kommissaris van kroongrond, wat sou gesê het

"As jy 'n skilpad daar neersit, en hy bly lewe, kan jy dit met 'n Duitser ook doen. Waar 'n skilpad kan lewe, kan 'n Duitser ook."

Volgens oorlewering sou Merriman dit gesê het oor die besluit om die Duitse kleinboere na die toe onherbergsame sandvlakte te bring (Idi Bode 1992:Onderhoud). Hy sou ook gesê het dat as Duitsers uit 'n klipwoestyn 'n paradys kan skep (na aanleiding van die Duitse setlaars se sukses in die Oos-Kaap), hulle dit ook uit 'n sandwoestyn kan doen (Blumer 1959: 16).

15.1 Spreekwoorde en uitdrukings

'n Spreekwoord is 'n "kort, kernagtige gesegde, gewoonlik welbekend en oud, waarin 'n algemene waarheid of wyse les uitgedruk is" (HAT 1991: 1052).

Op die Vlakte word die meeste spreekwoorde vandag in die oorspronklike Duits of Platduits gebruik, al is die res van die gesprek in Afrikaans. Sommige spreekwoorde word egter glad nie meer in omgangsgesprekke gehoor nie, soos dié Platduitse een oor iemand wat op sterwe lê:

"Hei beet nu sei letzte Vaterunser."

Dit is selfs ook soms van diere gesê, soos as 'n perd al oud en ellendig is. Idi Bode vertel:

"Eendag staan ek by pastor Mahnke, by Baumgartens oorkant die pad [nadat pastor Baumgarten afgetree het, het hy in 'n huis oorkant die kerk aan Lansdowneweg gaan woon]. Dit was Saterdag, ek het blomme gebring na die kerkhof [te voet], toe kry ek hom, en hy het my mos aangeneem, en ons staan daar en

gesels. Toe kom daar 'n perd opgesukkel met 'n ou waentjie; dit was mos 'n heuwel, en daar sê pastor Mahnke dit toe ook. Dit was vir my wonderlik dat die Pastor dit ook gesê het. Ook as jy gevra het na die en die se welstand, en dit gaan maar sleg, dan is die antwoord: 'Hei is bei sei letzte Vaterunser'" (1992:Onderhoud).

Die setlaars was baie gesteld daarop dat dinge netjies en reg moes wees, en dat volgens 'n roetine gewerk en geleef moes word. Die spreekwoord

"Ordnung regiert die Welt"

is daarom baie dikwels gehoor (Ilse Ellmann 1992:Mededeling).

Eerlikheid en hardwerkendheid was twee eienskappe wat die setlaars hoog geskat het. Die spreekwoord

"Ehrlich wärt am Längsten" (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.)

is gesê wanneer iemand iets oneerlik probeer doen het, en 'n mens tog nie daarmee kon wegkom nie. Ander oor 'n eerlike lewenswyse is opgeteken by Winnie Schultz:

"Der Hehler ist ebensogut wie der Stehler"

(As jy 'n steler help, is jy net so aandadig soos hy)

"Unrecht Gut gedeihet nicht"

(Iets wat deur 'n onreg verkry is, sal nie gedy nie, met die verduideliking: "dis 'n vermaning om eerlik te wees; dikwels gesê waar mense lang vingers gemaak het")

"Lügen haben kurze Beine"

(Leuens staan op kort bene) (1992:Onderhoud).

Die volgende spreekwoord vermaan die toehoorder dat dit wat onregmatig verkry is, nooit erfgoed sal word nie. Daarby is verduidelik dat wat jy nie op 'n regverdige manier bymekaarmaak nie, jou en jou mense nie toekom nie:

"Ungerechtes Gut kommt nicht ans dritte Erbe" (Ilse Ellmann 1992: Onderhoud).

Oor spaarsamigheid is gesê:

"Spare in der Zeit, so hast du in der Not"
 (Spaar gereeld, dan het jy in die nood)
 (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Kinders wat hul beste klere sommer onnodig wou aantrek, het dikwels bostaande vermaning gehoor (Fidi Schultz 1992:Onderhoud). Nog een oor spaarsin:

"Junges Blut, spar dein Gut; Armut im Alter wehe tut"
 ("Dat 'n mens van jongs af spaarsamig moet leef sodat jy nie eendag op jou oudag ander in die oë moet kyk nie") (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

'n Groot aantal spreekwoorde bestaan oor werkywer. Die spreekwoorde moedig die toehoorder aan en vermaan hom om altyd harder te werk. Die volgende is by Winnie Schultz opgeteken:

"Morgen, Morgen nur nicht heute, sagen alle faule Leute"
 (Môre, môre, net nie vandag nie, sê alle lui mense)

"Was du heute kannst versorgen, verschiebe nicht auf Morgen"
 (Doen wat jy vandag kan doen, en moenie dit uitstel tot môre nie, met die verduideliking daarby: "dis gesê wanneer jy maar iets wil laat vir die volgende dag")

"Willst du der Ruhe dich erfreu'n, so darfst du nicht die Arbeit scheu'n"
 (As jy die vreugde van die rus wil smaak, dan moet jy nie skaam wees om eers te werk nie)

"Bezahlen muss du erst den Preis mit deine Angesichtes Schweiss"
 (Jy moet eers die prys betaal met die sweet van jou aangesig)

"Erst die Arbeit, dann das Spiel, nach der Reise kommt das Ziel"
 (Eers die werk, dan die spel, ná die reis kom die beloning [letterlik doelwit/eindbestemming]).

"Arbeit schendet nicht"
 (Werk skend nie)

"Arbeit macht das Leben süß"

(Werk maak die lewe soet - en die verduideliking daarby: "dat jy moet werk; dis nie 'n skande om te werk nie, maak nie saak van watter aard die werk is nie. Wat ons baie gehoor het, is 'Kinders, werk; daarvoor het ons na Suid-Afrika gekom. Moenie bedel nie, dis 'n skande, maar werk.' Daaroor is die leuse van die skool ook 'Bete und Arbeite'")

"Man hat nichts ohne Mühe"

('n Mens kry niks sonder moeite nie)

"Aller Anfang ist schwer"

(Dis altyd moeilik om met iets te begin; "dis gesê wanneer jy iets nuuts doen, of leer en swaarkry daarmee")

"Faulheit lass los, oder ich brauche Gewalt"

(Luiheid laat staan, anders gebruik ek geweld; "seker maar gesê as jy traag iets gedoen het")

"Durch Gottes Hilf und Menschen Hände kommt manches schwere Werk zu Ende"

(Deur Gods hulp en mensehande kom swaar werk ook tot 'n einde - met die opmerking daarby: "seker ook maar gesê waar 'n mens dink die werk is te swaar om te doen") (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Ilse Ellmann kon nog een oor werkywer byvoeg:

"Die Ehe daran, die Ehe davon", ook "Je Ehe daran, je Ehe davon"

(Hoe gouer jy begin met iets, hou gouer kry jy klaar daarmee) (1992:Onderhoud).

Oor 'n mens se lewenshouding en -ingesteldheid is die volgende by Winnie Schultz opgeteken:

"Wer das Kleine nicht ehrt, ist das Grosse nicht wehrt"

(Wie nie iets kleins kan waardeer nie, is nie iets groots werd nie)

"Wat ik nicht weid, makt mick nicht leid"

(Wat ek nie weet nie, kan my nie seermaak nie; "dis soos Afrikaans: wat my oë nie sien nie, tas my hart nie aan")

"Man muss das Bäumchen biegen wenn es jung ist"

(Buig die boompie solank hy jonk is; "jy moet 'n kind maar van kleins af leer en tug en nie eers as hy groot is nie")

Liebe erwerbt Gegenliebe

(Liefde verwerf wederliefde)

"Jung gelernt, alt getan"

("Wat jy jonk leer, doen jy as jy oud is, soos om bedagsaam, beleefd, behulpsaam, gehoorsaam, ensovoorts, te wees")

"Neugierig soll der Mensch nicht sein, das prägt dir lieber selber ein"

(Nuuskierig moet die mens nie wees nie; leer liever self)

"Bescheidenheit ist Zierde"

(Beskeidenheid is 'n sieraad, met die verduideliking: "ouers het nie daarvan gehou as 'n kind voor op die wa is nie, jy moet jou 'anständig' gedra")

"Der Apfel fällt nicht weit vom Baum"

(Die appel val nie ver van die boom nie)

"Erfahrung gibt Lerne"

(Ervaring is die beste leerskool)

"Erfahrung ist eine teure Schule, aber Narren wollen anderswo nicht lernen"

(Ervaring is 'n duur skool, maar gekke wil op g'n ander manier leer nie)

"Dat Spothus wat brennt"

(Dis die spothuis wat brand, met die verduideliking: "as jy met iemand spot, kom dit terug") (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Oor iemand wie se oggend- en aandpraatjies nie ooreenstem nie, het Gottie Schultz onthou:

"Hei redet ja wie dat Wind weht"

(1989:Vraelys).

Ander spreekwoorde oor 'n mens se lewenshouding:

"Hochmut kommt zum Fall"
(Hoogmoed kom voor die val)

"Wat dat Ohr nicht hört, dat redet dat Mund nicht von"
(Wat die oor nie hoor nie, kan die mond nie van praat nie)

"Sorget für heut, morgen wird für sich selber sorgen"
(Sorg vir vandag, môre sal vir homself sorg, met die betekenis dink eers aan vandag se sorg en behoeftes en handel dit af; dit help nie om jou oor die volgende dag te bekommer nie)

"Kleine Kinder, kleine Sorgen; grosse Kinder, grosse Sorgen"
(As jou kinders klein is, is jou kwellinge ook nog klein; as hulle groter is, het jy groter bekommernisse) (Gottie Schultz 1989: Vraelys).

Oor optrede teenoor jou medemens:

"Lasst einen jeden wie er ist, so bleibst du auch wie du bist"
(Laat elkeen soos hy is, dan bly jy ook soos jy is; "'n vermaning as oor iemand wat anders is, gespot of gelag word")

"Stank für Dank"
(Stank vir dank)

"Was du nicht magst dass dir ein andere tu, das füg auch keinen andern zu"
(As jy nie wil hê iemand anders moet jou kwaad aandoen nie, moet jy ook nie vir ander kwaad aandoen nie, want jy sal dit nie aan jouself gedoen wil hê nie).

"Mit vielen hält man Haus, mit wenigen kann man aus"
(Daar is baie mense met wie jy omgaan, maar dis nie te sê dat jy met almal oor die weg kom nie) (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

"Wer ein Ander einen Grube gräbt, fällt selbst hinein"
(As jy vir 'n ander 'n gat grawe, val jy self daarin) (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Oor jou optrede teenoor diere, is veral vir kinders gesê:

"Quäle nie ein Tier zum Scherz, denn es fühlt wie du den Schmerz"

(Moet nooit 'n dier seermaak nie; hy voel soos jy die pyn)
(Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Oor selfstandigheid - 'n eienskap kenmerkend van die Vlaktesetlaars
- bestaan 'n kort maar kragtige spreekwoord:

"Selbst ist der Mann"

(Om self iets te kan doen, is die beste; as jy dit self kan doen, is jy beter daaraan toe. "Dis iets wat my pa altyd gesê het") (Lora Ellmann Rüster 1992:Mededeling).

Om jou eie foute raak te sien en dit te erken:

"Mensch, erkenne dich selbst"

(Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Oor inhaligheid en gierigheid:

"Das letzte Hemd hat keine Tasche"

(Jy kan niks met jou saamneem nie; jou doodskleed het nie sakke nie - Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Oor hartseer:

"Ein jeder kennt sein eigenes Herzens Leid"

(Elke mens weet waaroor hy in sy hart treur)

"Wie die Kreuz, so die Kraft"

(Jy kry krag volgens die kruis wat jy dra) (Fidi Schultz 1992:Onderhoud).

Een spreekwoord wat dikwels ook as afskeidsgroet vandag nog gehoor word, is

"Halt' die Ohren steif" of "Die Ohren steifhalten"

Om jou ore "styf te hou" beteken om moedig te bly as jy teëspoed gehad het. As afskeidsgroet word daarmee bedoel: "Laat dit goed gaan met jou!" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Oor iets wat gebeur het wat vir altyd verby is, selfs 'n huis wat afgebreek is en waarvan net maar die fundamente oor is, sodat dit lyk asof dit nooit eintlik gebeur of bestaan het nie, word gesê:

"Wenn der Wind darüber geht als ob es nimmer wär"
(Wanneer die wind daaroor waai asof dit nooit was nie) (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Oor 'n man wat rondloop was die Afrikaanse weergawe blykbaar meer algemeen:

"'n Man moenie sy broek uittrek voor hy gaan slaap nie" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Dit kon egter ook 'n heel ander betekenis hê, naamlik dat jy nie te vroeg jou besittings aan jou kinders moet uitdeel en dan op jou oudag "kaal" uitgetrek is nie (Ilse Ellmann 1993:Mededeling).

As iets nie honderd persent gedoen is nie, veral as 'n kind betrokke is, is die volgende gesê om sy gevoelens nie seer te maak nie:

"Beeten schein hat Gott leif" (As iets skeef is, het God dit lief) (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Om liewer gestop as met stukkende klere te loop:

"Leiber ein Lapben als ein Loch" en 'n Afrikaanse Vlakteweergawe daarvan: "Liewer 'n lap as 'n gat" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

As 'n kind ledig was, is aan hom gesê:

"Müsiggang ist aller Laster Anfang"
(Ledigheid is die duiwel se oorkussing; "ook gesê waar dinge dikwels verkeerd geloop het") (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Die spreekwoord

"der rote Hon kraaien lodden" (letterlik: die rooi haan laat kraai) is gehoor wanneer vermoed is dat "spore doodgevee moet word". "As iemand dalk moedswillig iets gedoen het, of iets verkeerds gedoen het, en dit word stil gehou, dat niemand daarvan moet weet nie, dat sy dade uitgevee is, dan het hulle gesê ag, hy het die rooi haan laat kraai. En dit was nie goed bedoel nie" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

As mense hooghartig is en meen dat byvoorbeeld 'n skande hulle nie sal oorkom nie; dat hulle te slim of te goed is daarvoor - en daar het dan wel "fout" gekom, is die volgende Platduitse spreekwoord gebruik:

"Klauke Häuner schiedt auk in dem Brennettel und verbrennt jum der Os"

(Slim hoenders mis ook in die brandnetels en verbrand hul agterente) (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

As jy versadig is, sien jy kans vir enigiets:

"Einen guten Magen kann alles vertragen"

(Op 'n goeie [vol] maag kan jy alles verdra) (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

As jy nie betyds vir ete kom nie:

"Wer nicht kommt zur Rechten Zeit, muss essen was übrig bleibt"

(Wie nie op die regte tyd kom nie, moet maar eet wat oorbly) (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Wanneer 'n mens honger is:

"Hunger lehrt kauen"

(As jy honger is, is jy nie vol fiemies nie en eet jy enigiets)

"In der Not frisst der Teufel Fliegen"

(Letterlik: in die nood vreet die duiwel vlieë - nood leer bid; as jy honger is, eet jy enigiets; ook op ander desperate situasies van toepassing) (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Die spreekwoord

"Scherben bringen Glück" (Idi Bode 1992:Onderhoud)

is met "Polterabend" gehoor, wanneer die aanstaande bruidspaar al die porseleinskerwe moet optel en dit dan hul toekomstige geluk sou verseker.

'n Uitdrukking oor iemand wat nie juis fluks is nie:

"Hy is een van die mense wat nie die werk ontdek het nie"
(Minnie Punt-ms. 1977:s.p.)

Uitdrukkings wat Gottie Schultz uit sy kinderdae onthou, is:

"Die alte Knochen wollen nicht mehr"
(Dit gaan maar swaar [met die ou bene])

"Zum Kuckuk noch ein mal"
(As jy geïrriteerd vir die hoeveelste keer om iets gevra het, gewoonlik vir 'n kind, en hy reageer nie daarop nie)

"So lang dat Schornstein raucht, geht's noch"
(Solank daar rook uit die skoorsteen kom, kan dit nog gaan; solank jy nog iets het om van kos te maak, is daar nog hoop)

"Man mut dat Leben eben nehmen wie dat Leben kummt"
(Jy moet die lewe maar vat soos hy kom) (1989:Vraelys).

'n Uitdrukking wat gesê is as iemand iets vreemds gedoen het, of nie ander se gevoelens in ag geneem het nie:

"Nicht ärgern, nur wundern" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

'n Algemene uitdrukking op die Vlakte is dat die "Gemeinde Holz" (letterlik: die houtgemeente) in die kerk is wanneer die kerk maar leeg is - jy sien met ander woorde meer banke as mense. Ander uitdrukkings:

"Ihr geht barfuss zu Bett"
(Julle gaan kaalvoet bed toe - is gesê as kinders stout was)

"Er sieht aus wie ein abgeleckte Sirupskitschen"
(Gesê van iemand wat baie maer en uitgeteer was)

"Er hat ein im Timpen"
(As iemand bietjie dronk is)

"Lieber Schimpf wie Schaden"
(Liewers skel as wat daar skade is)

"Er ist alt klug"
(In 'n positiewe sin: Hy is oulik, slim voor sy tyd; negatief: te groot vir sy skoene, eiewys)

"Erste Hahn im Korb"
(Iemand wat altyd eerste wil wees)

"Ein jeder Hund hitzen"
(Gesê van iemand wat met enigiemand kan gesels, met almal kan klaarkom. Die Duitse woord "anhetzen" beteken aanhits) (Irmgard Buhr 1989:Vraelys).

As iemand 'n "Smachhämel" (die Duitse woord is "Schmächhammel") is, is hy klein en tingerig (Irmgard Buhr 1989:Vraelys).

As jy werk sonder om betaling daarvoor te kry, maar tog alles kry wat jy nodig het, word gesê dit is

"Schlicht um Schlicht" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Vroeër was dit gebruiklik dat jongmense vir 'n ruk "Schlicht um Schlicht" by ander gaan bly het. Die "Haustochter" Emma Behrens van Kroondal het byvoorbeeld in die Mahnkes (predikantspaar) se huis gewerk. Sy het alles gekry wat sy nodig gehad het, maar moes dan allerlei werkies in die huis doen en is soos een van die huisgesin behandel (Idi Bode 1992:Onderhoud).

'n Ander uitdrukking was om van 'n man se "Zweite" te praat, bedoelende sy vrou. Augustson het byvoorbeeld geskryf:

"Nach ihm bekamen wir Einen Scottlander zum Lehrer. Der konte kein Deutsch, aber sein 2te konte was Deutsch" (Ms 1950a:19).

As jy uit gewoonte iets gedoen het, is gewoonlik gesê:

"Der Mensch ist ein Gewohnheitstier" (Minnie Punt-ms.1977:s.p.).

As Tafelberg 'n wolkekleed opgehad het, het die oumense die uitdrukking gebruik:

"Die tafel is gedek" (Ruth Ellmann 1992:Mededeling).

'n Variasie op "Zum Kuckuck noch einmal", ook as die spreker 'n entkwater is, is

"Teufel noch ein Mal" of "Zum Teufel noch ein Mal".

Nog twee uitdrukings omtrent grimmigheid is:

"Donnerwetter!"

en

"alle Wetter"

As iemand as 'n "Wetter" beskryf word, beteken dit hy is 'n blikskottel; as 'n klein seuntjie as 'n "Wettertjie" beskryf word, is hy ondeund.

'n Hele aantal uitdrukings bestaan wat gebruik word om gevoelens wat kan wissel van verrassing tot ongeloof aan te dui:

"Ach du Liebe!"

"Meine Güte"

"Meine Liebe"

"Ach du liebe Strohsack!"

As iemand maar stadig is, of nie te gou snap wat bedoel word nie, is hy 'n "Trussel" of "Trusseltier", soos in

"Maak gou, Trussel!"

Dit kom uit 'n rympie wat lui

"Lieber Gott, ich bin ein Trusseltier
mach ein bess're Mensch aus mir."

Malchen Hörstmann het altyd vertel dat pastor Baumgarten dié rympie opgesê het vir 'n kind in die katkisasieklas wat nie te danig vlug van begrip was nie (1986:Mededeling). 'n Kind wat tydsaam iets afhandel, veral as hy stadig sit en eet, sal aangespreek word met

"Kom nou, professor Brotfresser!"

Die Platduitse uitdrukking

"Teuv' mal"

beteken "wag 'n bietjie" en is 'n verbuiging van die werkwoord "teuven" (om te wag).

'n Groet in Platduits wat selfs nog onder jonger geslagte gehoor word, is:

"Wie gait's?"

("Wie geht es?"/"Hoe gaan dit?")

Nog 'n Platduitse groet is:

"Latt dat gaut gehen"

('n Groet as iemand vertrek: "Laat dit goed gaan") (Gottie Schultz 1989:Vraelys).

'n Afskeidsgroet wat ook nog onder die ouer geslag gehoor word, is

"Wiedersehen macht Freude!" (Arnold Kohrs 1994:Mededeling)

Nog uitdrukkinge:

"Pingsossen" met die variasie "Pfingsossen"

word gesê as mense besonder uitgevat is vir 'n geleentheid: "Hulle lyk soos 'n klomp Pingsossen/Pfingsossen". Fidi Schultz en Idi Bode meen dit kom van die ou Duitse gebruik om die osse met Pinkster met blomkranse om die nekke deur 'n dorp se strate te jaag) (1992:Onderhoude).

"Geh zum Kukuk" (die regte spelling is "Kuckuck")

(As iemand hom vererg) (Gottie Schultz 1989:Vraelys).

"Du dröckel[st] oder dräpst"

(As iemand "iets onnoosliks sê of doen") (Gottie Schultz 1989:Vraelys).

"Schlappschwanz"

('n Luliaard; word direk vertaal gebruik: "moenie so slapstert wees nie")

"Gwachen"

(Dit was mense van swak karakter. Ilse Ellmann het onthou: "As my pa gesê het: 'Nein, mein Kind, sie sind Gwachen', dan het jy geweet jy moet wegbly van hulle. Hy het 'n sekere soort Afrikanermens, seker maar 'n lae klas, só genoem. Hoekom, weet ek nie. Maar as Pappa gesê het 'Nein, Kind, die sind Gwachen', dan het jy geweet jy bly weg. En ons het presies geweet van watter soort mens Pappa praat") (1992:Onderhoud).

Om te sê iemand lyk na sekere lede van sy familie, met ander woorde hy trek na sê maar die moeder se familie, dan is vroeër gesê:

"Use Carl, der schlückt na' die Schultzes" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

15.2 Rympies

'n Platduitse kinderrympie wat wyle Emma Prigge altyd vir haar kleinkinders opgesê het, was volgens haar kleindogter Winnie Schultz:

Lüt matten dat Has?

Dat makt sik ein Spos,

Dat danst gans alehn

Op dei agterste Behn

(Vry vertaal: Wat maak daar die haas? Hy maak 'n bietjie pret, hy dans heel alleen op sy agterste been) (1992:Onderhoud).

'n Rympie wat kinders vermaan het om nie met messe, vurke, skêre of kerse te speel nie, was:

Messer, Gabel, Schere, Licht,

Dürfen kleine Kinder nicht

(Ruth Ellmann 1992:Mededeling).

Hierdie rympie is met groot verwagting teen Kersfees deur al wat kind was, opgesê:

Wiehnachtsmann, kik mik an,
Lütje Dern, bin ick man,
Fehl be'n kan ik nich,
Wiehnachtsmann verget mik nich

(Kersvader, kyk na my, 'n kleine dogtertjie is ek man, baie bid, kan ek nie, Kersvader, vergeet my nie. As 'n seun dit sou opsê, is die "Dern" met "Jung" vervang) (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

'n Raaisel wat deur Winnie se ouma aan kinders gevra is, was die volgende:

Us lut Hön was wit
Us lut Hön was swad
Sien nom was nie vergeblich.
Ik hef dat al drei mol secht
und du schalst dat noch nicht weden?
Wie het mien Hund heiden?

(Ons klein hond was wit, ons klein hond was swart, sy naam was nie tevergeefs. Ek het dit al drie keer gesê, en jy weet dit nog steeds nie? Wat heet dan my hond?)

Die antwoord: die hond se naam is "Was".

'n Rympie waarmee 'n mens 'n baba of klein kind vermaak:

Was macht der Maus?
Er baut ein Haus
Was macht der Floh?
Er macht so-so-so
(Malchen Hörstmann 1986:Mededeling).

Terwyl jy die rympie opsê, begin jy die baba se beentjies kielie, en beweeg op met jou vingers tot onder die oksels.

'n Kinderrympie wat gesing/sê is as 'n liewenheerbesie iewers gekry is:

Maikäfer flieg'
 Dein Vater ist im Krieg
 Dein Mutter ist in Pommerland
 Pommerland hat abgebrannt
 Maikäfer flieg'

Teen daardie tyd het die besie gewoonlik ook al van die kind se hand afgevlieg. Dit is nog deur vyfdegeslag-kinders gesing. 'n Afrikaanse rympie wat kinders wat huil dikwels gehoor het, is

Eers gehuil, toe gelag,
 môre gaan ons varkie slag

Die volgende rym is op gesellighede deur mans opgesê. Myra Punt sê dit is hoe sy onthou haar pa die rym opgesê het. Dit was gewoonlik "wanneer hy 'n sopie gemaak het, maar [ek] het dit nog nooit op skrif gesien nie":

Amen der Geist geht nach Samen
 Nach Samen geht der Geist
 Die Suppe war ihn heiss
 Heis war ihn die Suppe
 Die Kuh hat eine Schnuppe
 Ein Schnuppe hat ein Kuh
 Von Leder macht man Schuh
 Schuh macht man von Leder
 Der Ganz hat viel Feder
 Viel Feder hat der Ganz
 Der Fuchs hat eine lange Schwanz
 Eine lange Schwanz hat der Fuchs
 Der Bauer fährt nach Lux
 Nach Lux fährt der Bauer
 Das Leben war ihn sauer
 Sauer war ihn das Leben
 Der Weinstock hat viel Reben
 Viel Reben hat der Weinstock
 Kalb ist kein Ziegenbock
 Ziegenbock ist kein Kalb
 Mein Predigt ist halb
 Halb ist mein Predigt
 Mein Bauch ist erledigt
 Erledigt ist mein Bauch

Meine Mütze ist Rauch
 Rauch ist meine Mütze
 Mein Bruder heisst Fritze
 Fritze heisst mein Bruder
 Schwein ist kein Luder
 Luder ist kein Schwein
 So wird mein Predigt auch
 bald aus sein" (1989:Vraelys).

15.3 Gebede

Gebede word dikwels steeds in Duits gesê, selfs al praat die huisgesin geen woord verder Duits met mekaar nie. Dit geld veral tafelgebete.

Voor ete:

"Komm, Herr Jesu,
 sei Du unser Gast
 und segne Alles was Du uns
 bescheret hast.
 Amen."

Ná ete:

"Danket dem Herrn,
 denn Er ist freundlich
 und Seine Güte
 währet ewiglich.
 Amen."

'n Kindergebete wat Minnie Punt onthou, is:

"Ich bin klein,
 mein Herz ist rein.
 Soll niemand darin wohnen
 als Jesu allein. Amen"
 (Ms. 1977:s.p.).

Nog 'n kindergebed vir die aand is:

"Müde bin ich, geh' zu Ruh,
schliesse meine Äuglein zu.
Dein' Engel halten bei mir Wacht,
behüten mich bei Tag und Nacht.
Amen".

16 NAME EN NAAMGEWING

16.1 Familiename

Talle van die oorspronklike familiename in die Vlaktegemeenskap het in die loop van dekades verdwyn. Draers van dié name het óf weggetrek, óf uitgesterf, óf hulle by ander kerkverbande aangesluit.

Sommige familiename het ná slegs een geslag verdwyn, soos Prigge. Die enigste Prigge-seun van die Vlaktestamvader Prigge het na Suidwes gegaan en nie weer teruggekeer nie (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Ander familiename het uitgesterf omdat 'n manlike kind nie gebore is of lank genoeg geleef het om die naam te laat voortleef nie. Een so 'n geval is Augustson. Gustav Augustson het nege kinders gehad, van wie vier vroeg dood is. Onder dié vier was sy enigste twee seuns. Die een, Carl, is as baba dood; die ander een, Gustav, as seun van nege jaar (Augustson-ms. 1950a:17-18).

'n Voorbeeld van 'n familienaam waarvan die draers hulle by ander denominasies aangesluit het, is albei stamme van Rabe. Hoewel twee stamme uit Duitsland na die Vlakte gekom het, is geen manlike lid van enige van dié twee families meer deel van die gemeentelêwe van die Wynberg- of Vlaktegemeentes nie. Die twee stamme word deur die Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing as die Hannover- en die Soltau-stamme geïdentifiseer (Grebe, Rabie & Rabé 1982:157 & 160). Volgens dié studie het elf Rabe-stamvaders hulle in verskillende tye en op verskillende plekke in Suider-Afrika gevestig. Die oudste twee stamme is dié van Christian Rabe uit Leipzig en Christianus Rabe uit Kopenhagen. Albei het in 1723 na die Kaap gekom. Eersgenoemde se nageslag heet vandag hoofsaaklik Rabie; laasgenoemde s'n hoofsaaklik Rabe.

Die Vlakte-Rabes se stamvaders was Johann Heinrich (die Hannover-stam) en Johann Peter Heinrich (die Soltau-stam), albei van die 1883-projek. Lede van die Hannover-stam het deur die geslagte heen tot die vroeë sewentigerjare van die twintigste eeu 'n groot rol in die Vlaktegemeente gespeel deur leiersposisies in die kerkraad sowel as die boerevereniging te vul.

Omdat die meerderheid van die setlaars op die Vlakte uit een gebied gestam het, was daar meer familiename wat ooreengestem het, hoewel die lede reeds in Duitsland geen familie van mekaar was nie. So is daar die reeds genoemde stamme Rabes.

Daar is ook twee stamme Buhrs. Die eerste Buhr-stamvader, Johann Heinrich uit Retkedorf op die Lüneburger Heide, het as lid van die 1877/78-groep met sy vrou, Sophie (gebore Meyer), en hul kinders, Heinrich (7), Wilhelm (5) en Ernst (1), gekom. Hy het die eiendomme genommer 5 en 7 in Philippi gekry (Sien Bylae III). Stamvader Jürgen Heinrich uit Bollersen het as lid van die 1883-groep met sy vrou, Catharina, en hul kinders, Peter (17), Kathrine (14), Heinrich (11), Hermann (7), Karl (4) en Kathrine (2), gekom. Hy het die eiendomme genommer 8 en 11 gekry (Sien Bylae III).

Onder die Godeffroy-immigrante was daar aanvanklik vier verskillende Schultz-families. Slegs twee van dié Schultz-stamvaders se nageslag is nog deel van die Vlaktegemeenskap. Hulle is die Duine-Schultze en die Turfhall-Schultze. Eersgenoemde se stamvader het eers by Retreat geboer. Die stamvader was waarskynlik Wilhelm wat in Oktober 1858 op die Wilhelmsburg aangekom het (Willie Schultz, sr., 1992:Onderhoud). Die Turfhall-Schultze se stamvader was Christian en het in April 1861 op die Helene aangekom (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude).

Die familie Schultz wat by Dieprivier geboer het, was waarskynlik dié met as stamvader Heinrich. Sy afstammeling het tot die Wynbergse en Vlaktegemeente behoort (Fitschen 1930's:Stammbaum). Die vierde Schulz-familie was dié sonder 'n t. Die stamvader was August, wat tot die Wynberg-gemeente behoort het, en sy seun was Wilhelm, wat tot die Vlaktegemeente behoort het (Fitschen 1930's:Stammbaum). Van dié families is geen afstammeling meer betrokke in die gemeentes nie.

Daar was ook twee families Heins wat nie aan mekaar verwant was nie, hoewel albei ook uit die Lüneburger Heide gestam het. Die een stamvader was Jürgen Peter Heins wat as lid van die 1883-groep uit die dorp Hagen in die Lüneburger Heide gekom het. Grond by die Durban Road-vestiging is aan hom toegeken. Die Durban Road-Heinse het altyd 'n stewige band met die Vlaktegemeenskap gehad omdat van hul kinders met Vlaktekinders getroud is (Idi Bode 1992:Onderhoud). Die Heinse wat hulle later (volgens Augustson net ná 1900) in die Duine gevestig het, was via Switserland uit Bergen op die Lüneburger Heide afkomstig (Ms. 1950a:24). Die stamvader van dié Heinse was 'n timmerman wat na Switserland gegaan het, waar hy getroud is. Hy en sy gesin, waaronder 'n aanstaande skoonseun van Augustson, het ná die "Buren Krig nach Afrika" gekom (Augustson-ms. 1950a:24)).

Omdat die Hermannsburgse sendelingkoloniste ook uit die Lüneburger Heide gestam het, stem sommige familienaam ooreen met dié van die Vlaktegemeenskap. Onder die enkele familienaam wat voorkom in die artikel "Die kulturele bydrae van die Hermannsburgse sendelinge/setlaars in Suid-Afrika" (Küsel 1992b:57-58) stem vier familienaam ooreen met dié van setlaars wat na die Vlakte gekom het. Hulle is Kohrs, Prigge, Rabe en Meyer.

Talle Vlaktefamilienaam het vroeg verdwyn. Sommige immigrante het hulle nie eens op hul aangewese grond gevestig nie, maar daarheen getrek na waar hulle werk kon kry. Voorbeelde van familienaam van setlaars wat langer as 'n paar geslagte deel van die gemeenskap was, is (buiten die reeds genoemdes) Abeln, Ahrens, Anschütz, Bartz, Beckmann, Binedell, Bock, Bode, Bokelmann, Bombal, Bröcker, Buhr, Carstensen, Ellmann, Engelke, Felder, Foot, Freiboth, Gerstner, Görgens, Grimmbacher, Henke, Hestermann, Hörstmann, Hubach, Karg, Kirsten, Koch, Kohn, Köhne, Kronenberg, Krukenberg, Lehnberg, Mohr, Neumann, Ohlhoff, Ramsauer, Rautmann, Reinke, Rix, Schloms, Schmidt, Schultz, Setzkorn, Thiem, Tischendorf, Trautmann, Werth, Witte en Ziemkendorf (Fitschen 1930s:Stammbaum & Blumer 1959:69-78).

Van dié name stem ooreen met die kort en eenvoudige name wat die eerste bewoners van die Heide volgens oorlewering gehad het. Die beroemde Heide-digter Hermann Löns het in sy kortverhaal "Die Haidbauern" oor dié eerste bewoners geskryf:

"Da kamen eines Abends andere Menschen zugereist, die blanke Gesichter und gelbes Haar hatten; mit Pferd und Wagen, Kind und Kegel kamen sie an, und mit Hunden und Federvieh. Es gefiel ihnen gut in der Haide [...] Ein jeder suchte sich einen Platz und baute sich darauf ein breites Haus mit spitzem Dach, das mit Reet und Plaggen gedeckt war und am Giebel ein paar bunte Pferdeköpfe aus Holz aufwies [...] Ganz hinterst in der Haide wohnte Reineke; sein Nachbar war Hingst; auf ihn folgte Marten, darauf Hennig, hinterher Hors, und dann Bock und Bolle und Otte und Katz und Duw und Specht und Petz und Ul und wie sie alle hiessen, und zuletzt Wulf, ein langer Mann mit lustigen Augen und einer hellen Stimme" (Rohmeyer & Oller 1984:64).

Die dierenaam van onder meer Bock en Hors vergelyk met die Vlaktenaam Bock en Hörstmann. In die Wynberg-gemeente was 'n Wulf etlike dekades lank 'n gemeentelid; hy het egter in 1907 na die Kaap gekom (Fitschen 1930's:Stammbaum). Die familienaam Hörstmann

is afgelei van die "man van Hörsten" (op Platduits Hössen), 'n klein dorpie op die Lüneburger Heide (CZ 15/9/1973). 'n Platduitse "Neckreim" (spotrym) oor dié dorpie van die Hörstmans lui onder meer dat hulle daar met vosse ploeg en van vyfuur in die oggend tot sesuur in die aand moet werk:

"In Hössen dor plögt sei mit Fössen,
 Von fieven bet sössen,
 Slaht Hegen ut de Flessen,
 Brat Swineköttel uppe Rössen,
 Dat daut sie in Hössen"
 (CZ 15/9/1973).

Hörsten is naby Bergen, wat in die distrik van Celle geleë is. Twee Hörstmann-broers wat familie is van die Vlake-Hörstmans het die amp van "Oberbürgermeister" van Celle bekleed. Hulle was Walter, wat net ná die Tweede Wêreldoorlog burgemeester geword het, en ná hom sy jonger broer, dr. Helmuth Hörstmann.

Hoewel die voëlname van onder meer Ul (uil) en Duw (duif) nie in familienaam op die Vlake te vind is nie, is daar tog minstens een voëlnaam: Rabe, wat raaf of kraai beteken.

Buhr, een van die bekende Vlaktenaam van wie afstammeling van albei stamme steeds in die gemeenskap leef, is afgelei van die Platduitse woord vir boer. Daar is 'n legende dat die Heidjern almal as boere geskape is. Die "leewe Herrgodd" het die Heide as die beste deel van sy Skepping beskou:

"de Part von Mien Schöpfung is warräftig de best worr'n"
 (Rohmeyer & Oller 1984:20).

Daarvoor het hy toe sy beste mens geskape:

"he schal deftige Knochen hebben in'n Liew un'n dütsches Oog un'n hannöversch'Hart [...] Un heeten schall he Buer" (Rohmeyer & Oller 1984:20). (Hy sal flink bene in sy lyf hê, 'n Duitse oog en 'n Hannoverse hart [...] En hy sal boer heet.)

Benewens dié Platduitse Buer (Buhr) bestaan nog 'n Vlaktenaam wat in wese 'n Platduitse woord is: Ohlhoff, wat die "ou hof", of "ou plaas" beteken.

Familiename van Duitse immigrante wat hulle later by die gemeenskap op die Vlakte aangesluit het en op hul beurt 'n groot rol in die gemeentes gespeel het, is onder meer vanne soos Lampe, Rüster en Felder.

Dit blyk dat gemeentelyste tot die sestigerjare van die twintigste eeu uit hoofsaaklik Duitse vanne bestaan het. Vandag is 'n groot persentasie Engelse en Afrikaanse vanne teenwoordig. In die Vlaktegemeentelys van 1959 verskyn byvoorbeeld slegs drie nie-Duitse vanne (die van Punt uitgesluit) (Blumer 1959:69-78). In die Vlaktegemeente se kerkraad alleen - wat uit tien lede bestaan - is daar vandag altesame vyf Afrikaanse of Engelse vanne teenwoordig. Dit is 'n aanduiding van hoe baie gemeentelede met nie-Duitse vanne deel van die gemeente is. Hulle is heeltemal geïntegreer in die gemeentelewe danksy die onderlinge familiebande. Voorbeelde van sulke familiename is Baguley, Koorts, Mongie, Janse van Rensburg, Visser en Wilson.

16.2 Voorname

Volgens pastor Wilhelm Blumer, derde predikant op die Vlakte, het die gebruik om vir 'n kind drie name te gee, gelê in die goddelike Drieënigheid. Dit was omdat die kind gedoop is in die naam van God die Vader, God die Seun en God die Heilige Gees. Kinders het egter ook soms net twee, maar ook soms vier name gekry.

Dit was die gebruik in Duitsland dat die kind altyd op sy derde naam genoem word (Winnie Schultz 1992:Onderhoud). Die gebruik is deur die eerste paar geslagte op die Vlakte voortgesit.

Omdat die peetouer in die vorige dekades so 'n groot rol in die kind se lewe gespeel het, was een van die kind se name dié van die peetouer.

"Dit was beslis 'n gebruik om die kind na die peetouer te vernoem. Oma Freiboth [grootmoeder aan vaderskant] se naam was Marie, maar ek is Ilse Marie, omdat tante Marie Schultz my 'Patentante' was " (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Seuns is gewoonlik na die oupa, pa en peetoom vernoem, terwyl die dogters na die ouma, ma en peettante vernoem is. Die vernoemings is herhaal - as 'n eerste seun na sy oupa en vader vernoem is, beteken dit nie dat die tweede en derde nie ook na hulle vernoem kon word nie. Daarom was daar soveel oorvleuelings van name.

Marie Meierhoff se twee dogters Marie (noemnaam Mariechen) en Wilhelmine (noemnaam Mina) is onderskeidelik met Heins en Rautmann getroud. Hulle het albei twee dogters gehad met die name Marie en Wilhelmine. Mariechen Heins het vroeg gesterf. Haar dogters Marie en Wilhelmine Heins het toe by hul ouma Marie (Meierhoff), hul tante Mina Rautmann en niggies Marie en Wilhelmine (Rautmann) grootgeword. In die een huis was daar dus drie Maries en drie Wilhelmines (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.).

Onder die mansname was dit dieselfde. Heinrich Friedrich (Fritz) Hörstmann, stamvader van die Hörstmans, het vyf seuns gehad. Minstens een van die drie name van al vyf seuns het oorvleuel; vier van hulle het boonop een of albei hul vader se name gehad. Die oudste was Heinrich Friedrich Carl (gebore 23/4/1863), die tweede Heinrich Georg Christian (gebore 17/4/1865), die derde Jürgen Heinrich Friedrich (gebore 1/1/ 1869), die vierde Carl Heinrich August (gebore 22/6/1873) en die vyfde Georg Carl Wilhelm (gebore 5/4/1876) (Hörstmann-stamregister s.j.).

Dié name wat so oorvleuel verklaar hoekom so baie kinders binne een gesin dieselfde name in die immigrasielyste het (Sien Bylaes II, IV en V). Die immigrasieagent het waarskynlik die eerste doopnaam van die kind neergeskryf sonder dat dit die kind se noemnaam was. 'n Voorbeeld is die gesin Bode wat op die Durban in Mei 1883 in Tafelbaai aangekom het. Volgens die immigrasieagent se lys was daar twee Heinrichs en twee Maries onder die kinders. Die vader was Carl Bode, die moeder Sophie, en hul kinders was Marie (20), Heinrich (16), Christoph (13), Carl (8), Marie (8), Peter (5) en Heinrich (3) (Schmidt-Pretoria 1955:392).

Nog 'n voorbeeld is die gesin Hestermann. Hierdie keer is die twee meisies se volle doopname gegee. Die Hestermanns het op die Arab in Junie 1883 in Tafelbaai aangekom. Die vader was Johann Heinrich, die moeder Marie, en die kinders Johann (16), Marie Sophie (13), Marie Dorothe (10), Heinrich (6) en Heinrich (1) (Schmidt-Pretoria 1955:393). Dit is maar 'n lukrake uittreksel uit die immigrantelyste - daar is talle voorbeelde.

Omdat kinders gewoonlik na die onmiddellike twee voorgeslagte asook die peetouer vernoem is, verklaar dit hoekom die voorname oor 'n paar geslagte heen dieselfde gebly het. Onder die eerste geslagte was die mees algemene mansname August, Carl/Karl, Ernst, Fried(e)rich, Heinrich, Johann, Jürgen en Wilhelm; en die tweede mees algemene Carsten, Christian, Ferdinand, Franz, Georg, Gottfried, Hans, Hermann, Joseph en Peter (Schmidt-Pretoria 1955:356-393).

Onder die vroue het die name Anna, Auguste, Cathrine/Katrine/Kathrine/Catharine(a), Christine, Dorothea, Helene, Magdalene, Marie, Sophie en Wilhelmine die meeste voorgekom. Ander was Albertine, Caroline, Ernestine, Friedericke, Johanna, Josefa en Meta (Schmidt-Pretoria 1955:356-393).

Omdat die setlaars so 'n klein bron van name gehad het om kinders na te vernoem, is dit logies dat kinders se name sou oorvleuel en in talle huise drie geslagte met dieselfde name sou woon. Die reeds genoemde drie Maries en drie Wilhelmines in die Rautmann-huis is 'n voorbeeld. Die mansname in dié huishouding het ook ooreengestem. Stamvader Heinrich Rautmann se seun Heinrich, wat as elfjarige saam met sy ouers gekom het, was Mina se eggenoot. Hul enigste seun was ook Heinrich. Hul vierde kind, 'n dogter, is vernoem na stamvader Heinrich se moeder, Amalie, wat as sestigjarige saam met haar seun en sy gesin geëmigreer het.

In die daaropvolgende geslagte is etlike dogters na dié eerste Amalie vernoem. Stamvader Heinrich se kleindogter Amalie, getroud met Ellmann, is in Januarie 1990 in haar 89ste lewensjaar oorlede. Haar broerskind asook een van haar kleindogters heet onder andere Amalie (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Dit is interessant dat die Hollander Jan Punt, stamvader van 'n latere groot en sterk Lutherse tak van die Punt-familie in Suid-Afrika, nooit as Jan vernoem is nie. Sy kinders en kleinkinders, van wie 'n groot getal met Duitse setlaars getroud is, het hom altyd in die Germaanse vorm, Johann, vernoem (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

16.3 Byname

Omdat so baie name ooreenstem, is dit logies dat byname sou ontstaan om die Carls, Wilhelms, Heinrichs, Maries en Wilhelmines van mekaar te onderskei.

16.3.1 Naam plus familienaam

Onder die eerste paar geslagte het die gebruik om iemand met sy van te identifiseer, voortgeleef. Dit was 'n segswyse wat uit die Lüneburger Heide saamgekom het (Idi Bode 1992:Onderhoud). Die gebruik was dat die van eerste en dan die naam gesê word. So is byvoorbeeld van Peek se dogter Guste (Auguste) gepraat as PeekGuste - Peek se Guste. Marie Heins wat met Rabe getroud was, is Rabe-Marie genoem, of soos dit in Platduits uitgespreek is Rab-

Marie - Marie van die Rabes. As na Willi van die Rabes verwys sou word, dan was hy Rab-Willi (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Die van is egter ook soms as agtervoegsel as deel van die noemnaam gebruik. Om te onderskei tussen die gelyknamige niggies Marie Rautmann en Marie Heins, is eersgenoemde slegs Marie genoem, laasgenoemde altyd MarieHeins - haar naam en van as een naam. Die twee Wilhelmines is onderskei deurdat die jongste van die twee, Wilhelmine Heins, Kleine Wilhelmine genoem is (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.). Sy het later Minnie geword.

Om te onderskei tussen die gelyknamige voorname en vanne het families ook byname gekry. Daar was byvoorbeeld in drie van die families Schultz minstens een Wilhelm Schul(t)z. Wilhelm Schulz se familie is die Tuffel-Schulze of die Schuster-Schulze genoem. Hulle het dié bynaam gekry omdat die vader 'n skoenmaker van beroep was wat skoene en Tuffels (houtklompe) gemaak het. Die Tuffel-Schulze se eiendom was oorkant die grond waar die weeshuis later was.

Die twee Schultz-families wat nog in die gemeentelewe van die Wynberg/Vlakte-kerke voorkom, word geïdentifiseer deur die areas waar hulle geboer het. Die Duine-Schultze het, soos die naam aandui, grond in die Duine gehad. Die Turfhall-Schultze het 'n deel van die plaas Turfhall gekoop. Van albei families boer een lid steeds op die familiegrond: by die Duine-Schultze is dit Willie Schultz, jr., en by die Turfhall-Schultze is dit Edmond Schultz.

Die Turfhall-Schultze se stamvader Christian het drie seuns gehad, Carl, Wilhelm en August. Omdat Carl in 'n stadium op die Diamantvelde by Kimberley gaan werk het, het hy en sy Schultz-tak die bynaam Diamondfield-Schultzes gekry (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Omdat die families so groot was, het verskillende takke onder mekaar ook byname gekry. Die reeds genoemde "Diamondfield-Schultze" is een. Só was daar ook die "Sirup-Meyers" omdat hulle blykbaar so lief was vir stroop. "Sirup" was 'n bekende kommoditeit onder die setlaars omdat dit deel van hul dieet in Duitsland was. Suikerbeet is algemeen op die Heide verbou. Daar was dus raffinaderye en stroop het gevolglik "in jede Heidjerküche" gehoord (Doll-Hegedo s.j.:25).

16.3.2 Verkleinings

Verkleinings was die algemeenste vorm van byname. Onder vrouename was die volgende die reël eerder as die uitsondering:

Alwine	- Winnie, Wienkie, Wientjie, Winchen
Auguste	- Gössie, Guschen, Guste, Guthie
Dorothe	- Dot
Frieda	- Fidi
Friedericke	- Ricki
Helene/Magdalene	- Lene, Lehnchen
Ida	- Idi
Irma	- Irmela
Juliane	- Julie
Louise	- Ischie
Magdalene	- Malchen
Marie	- Mariechen, Michen
Sophie	- Fichen
Wilhelmine/Hermine	- Minna, Mina, Mine, Minnie.

Omdat daar so baie ooreenstemmende name was, was dit dikwels vir die kinders 'n speletjie en tydverdryf om te kyk hoeveel mense hulle ken met dieselfde naam. Die Buhr-meisies (Johann Heinrich-stam), wat in een kamer geslaap het, het byvoorbeeld saans ná hul gebede gesê is, in die donker gelê en tel hoeveel Annas of Friedas hulle ken. Die jongste van hulle, self 'n Anna (getroud Reinke), was onder haar susters en maats dikwels Ankie. Sy het later Annie geword.

"Ons sê nou nog partykeer vir Annie Ankie. Daardie tyd het Grossmutter Prigge altyd gesê 'Wat für Antie-Antie ist das; sie heit Anna'. Sy het verstaan ons sê Antie, maar ons het gesê Ankie" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Soms is selfs net 'n lettergreep van 'n naam as bynaam gebruik:

"Soos Da vir Ida, La vir Hildegard, Aai was Atta; hulle was 'n gesin van een-en-twintig kinders, die Bocks, en min van hulle is op hul doopname genoem" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Onder mansname was die algemene verkleinings:

Arnold	- Nol, Nollie
August	- Okkie
Bernhard	- Bennie, Bernie
Carl	- Callie, Callemann
Ernst	- Ernsie

Friedrich	- Freddi(e), Freddy, Fritz, Fri(e)kkie
Gerhardt	- Gerd, Gerrie (albei met 'n sagte g uitgespreek)
Gottfried	- Gottie, Freddie/y
Heinrich	- Hein, Heinie, Heinele, Henn, Henties
Rudolph	- Rudi, Dolfie
Ulrich	- Ulli
Waldemar	- Wollie, Wallie
Wilhelm	- Willi(e), Willem, Willempie

Vervormings het ook vir byname gesorg. Siegfried wat Siewiet geword het, is 'n voorbeeld. So ook is 'n Julius as kind Duli - 'n vervorming van die verkleining Juli - genoem. Dié naam het bly steek (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Ander verkleinings het "klein" as voorvoegsel, soos Klein-Willie of Klein-Heinie. Dit het niks met voorkoms te make nie. Die vader se naam is egter reeds verklein, soos Wilhelm of Heinrich wat Willie en Heinie geword het. Die volgende geslag moet dan noodwendig verder verklein word, al is die Klein-Willie en Klein-Heinie later volwassenes - en ook fisiek groot en lang mans.

16.3.3 Byname binne families

Buiten byname om mense mee te identifiseer, is binne families ook talle byname vir mekaar gebruik. In die DurbanRoad-Heinse se familie was daar so een. Die jonger dogter Auguste het haar ouer suster Marie (die Rab-Marie van hierbo) "Zwa-Mama" genoem:

"Marie was baie ouer as Guste. Guste was al twaalf, toe het sy nog nie skoolgegaan nie. Toe is sy na die Vlakte gebring, waar sy by haar suster Marie gebly het, wat toe al getroud was; sodat sy hier kon katkiseer om darem aangeneem te word, en skool toe kon gaan om te leer lees en skryf. So het dit gekom dat sy vir haar ouer suster Zwa-Mama, tweede Mama, tweede ma, gesê het. Later, toe Oma Rabe al 'n weduwee was en haar heup gebreek het, het Guste vir haar tot haar dood gaan verpleeg - en vir haar teruggegee wat sy as kind van Zwa-Mama gekry het" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Daar is talle troetelname wat vanweë die intieme band binne familiegroepe ontstaan het. Só byvoorbeeld word Anna Kohrs steeds

deur sommige familieleden op die bynaam wat sy as klein dogtertjie gekry het, genoem:

"Sy is Muderki - of somaar Muni. Ouma Schultz het gesê omdat sy soos 'n ou oumatjie gelyk het toe sy klein was, so het sy die naam Muderki gekry. Ek sê eintlik nooit vir haar Anna nie, altyd Muderki of Muni, soms ook Mul" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Winnie Schultz se eie seun Willie (Wilhelm, jr.) ook Klein-Willie genoem, word deur sy hele familie Boetie genoem. Sy vertel:

"Ek het vir Tante Guschen [sy tante] gesê dit is deur haar dat almal hom vandag nog Boetie noem, want as sy by ons gekom het - nog voordat sy haar seun gehad het - dan het sy gesê 'Nu wo' is Tante Guschen Boetie?', en so het dit gekom dat hy die naam gehou het" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud)

Buiten 'n paar voorbeelde van Boeties wat in die gemeenskap bestaan, was die Duitse weergawe daarvan ook volop. Bube en Bubi wat seun/tjie of knaap/knapie beteken, was 'n algemene woord vir 'n moeder om haar seun in die huis aan te spreek. Vir baie het dit gevolglik 'n noemnaam geword. So is daar Bube Ahrens, Bubi Engelke en Bube Bock (Winnie Schultz 1992:Onderhoud). Vir kinders uit die volgende geslag heet hulle dan "Onkel Bube", selfs al word Afrikaans gepraat.

Die bynaam Mädi vir Mädél (meisie) kom ook nog voor, hoewel die laaste een wat dié naam dra (Mädi Hestermann) reeds 'n ouma is.

Etlike mans wat die bynaam Mannie as seuns gekry het, was as volwassenes ook só bekend en is omtrent net deur die predikant op hul doopnaam genoem. Dié bynaam is 'n verkleining van Mann/Mannetjie, wat dan Mannie geword het (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

16.3.4 Voorkoms

Omdat so baie voor- en familiename ooreengestem het, het voorkoms gou vir 'n bynaam gesorg. Onder albei families Heins was byvoorbeeld 'n Hermann en 'n Wilhelm. Een van die Hermanns het Dik Hermann Heins geword; die een Wilhelm het Willem en die ander Willie geword (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

As jy lank was, was jy outomaties Lange Heinrich of Lange Wilhelm. As jy kort was, was jy Lütje so en so. As 'n lange boonop met 'n korte getroud was, het die naam bly steek - soos Lange

Heinrich wat met Lütje Guste getroud was. Dié Heinrich was Heinrich Bode, en die Guste was Auguste, gebore Heins. Hulle was tot hul dood Lange Heinrich en Lütje Guste. Daar word gesê dat Lütje Guste haar man só bederf het dat sy selfs sy das vir hom geknoop het. Net: hy moes op die stoel gaan sit, anders kon sy nie bykom nie (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.).

As jy geset was, het Dick/dik gou deel van jou naam geword. Buiten Dick Hermann was daar Dicke Anna. Oor laasgenoemde het die kinders geglo dat die gate in die witpad (voordat die paaie geteer is) te wyte was aan Dicke Anna en haar fiets. Kinders van 'n ander deel van die Vlakte sou vra: "Na, warum ist euer Weg immer so voll Löcher?", dan was die antwoord: "Das ist Dicke Anne mit ihr Bicycle!" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Daar was ook Potjiepappa - uitgespreek "Podschiepapa". Hy was Heinrich Heins, die seun van stamvader Heins in Durban Road (en 'n broer van Guste en Marie), vader van Minnie Punt, gebore Heins. Hy was worsmaker van beroep, en omdat hy so kort en rond soos 'n potjie was, was dit sy bynaam:

"Onder sy tydgenote was hy bekend as Potjiepapa. Maar die kinders moes hom natuurlik met respek as Onkel aanspreek" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Iemand anders wat kort van gestalte was, het die bynaam "Butzemann", ook "Boetsieman", gehad. 'n "Butzemann" is 'n kabouter - vergelyk die kinderliedjie "Es kommt ein Bi-Ba-Butzemann" oor die kabouter wat in die kamer ingedans kom. In Nederlands is 'n alternatiewe benaming vir 'n kabouter "boezeman". Die taalkundige J.J. Smith het selfs gemeen dat die woord "Boesman" eerder as sinoniem vir kabouter gesien moes word, aangesien die Boesmans niks met bosse te make het nie (Boerewysheid 1977:25).

As jy 'n effens blosende gelaat gehad het, het dit ook tot 'n bynaam gelei. So was daar 'n Marie wat "'n baie rooi gelaatskleur gehad het" en gevolglik bekend was as Rothe Marie (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

As jy 'n kwaal gehad het, is jou bynaam dikwels daaraan gekoppel. Daar was 'n man wat weens 'n gebrek met 'n effens skuins nek geloop het. Dit het dan gelyk of hy skuins in die lug opkyk. Hy was Hans-guck-in-die-Luft. Geslagte later se kinders is met hom bang gemaak as 'n soort Antjie Somers-figuur (Persoonlike ervaring).

Daar was ook iemand wat net een goeie oog gehad het - hy is Einäuge genoem. Dan was daar nog byname soos Schöne Willie vir iemand wat mooi van aansien was, en Heilige August, vir iemand wat klaarblyklik 'n baie vroom voorkoms gehad het (Wilhelm Blumer 1983:Mededeling).

Nog 'n bynaam wat danksy voorkoms gegee is, is dié van Kaiser Wilhelm (Sien illus. 214). Al sy tydgenote noem hom vandag Kaiser; vir jonger mense is hy Onkel Kaiser of oom Kaiser. Sy bynaam was te danke aan 'n keiserlike baard wat hy as jong man gedra het, maar wat reeds dekades gelede afgeskeer is. Die Duitse keiser Wilhelm het ook nie eens meer regeer toe dié bynaam ontstaan het nie (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Die Vlake se Kaiser Wilhelm het sy naam ontvang om hom te onderskei van nog 'n Wilhelm Buhr. Hulle was boonop ewe oud, albei in 1920 gebore, maar lid van die twee verskillende Buhr-stamme. Eersgenoemde was 'n afstammeling van stamvader Johann Heinrich; laasgenoemde 'n afstammeling van Jürgen Heinrich. Albei se name is boonop in Willem as noemnaam verander. Die een Willem Buhr het toe later 'n baard gekweek, en dit het aan hom sy bynaam besorg (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Nog twee byname het as gevolg van baard ontstaan. Die netjiese, kort snorretjie op 'n manlike bolip het een afstammeling, wat boonop donker hare gehad het, die bynaam Hitler besorg. Volgens Idi Bode en Fidi Schultz onthou hulle ook iemand wat die bynaam Moses gehad het omdat hy so 'n welige baard gehad het. Dié Moses was wyle Willem Koch (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude).

'n Bynaam vir 'n meisie wat op voorkoms berus, is die Platduitse woord vir muis of muisie: Mus of Musi. 'n Dogtertjie wat soos 'n klein muisie, 'n Mäuschen, gelyk het, het Mus of Musi geword - en dan die naam vir die res van haar lewe behou. Twee Vlake-Musi's was Johanna Buhr en Musi Witte (Winnie Schultz 1992:Onderhoud). Eersgenoemde is getroud met Kaiser Buhr. Hulle is dus Kaiser en Mus vir tydgenote, en Onkel/oom Kaiser en Tante/tante Mus of Musi vir die res.

16.3.5 Ander

Die skoolhoof Klaus Schröder (1922-1927; 1930-1937) het weens sy strengheid onder die skoolkinders die bynaam "Klaus der Laus" gekry (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Die setlaars se kollektiewe naam onder die Afrikaners in hul omgewing was "Schweinefleisch en Kartoffeln". 'n Afrikanermeisie

wat saam met onder meer die Lehnberg-kindere grootgeword het, poppie Smit van Vaderlandsche Rietvlei, het onthou die Duitsers het dié naam gehad omdat hulle so lief was vir varkveis en aartappels:

"Ons was omtrent die enigste Afrikanermense daar in die omtrek. As ons van die Duitsers gepraat het, het ons hulle 'Schweinefleisch en Kartoffeln' genoem. Maar ons het goed klaargekom. My pa was altyd in aanraking met hulle, en het na al hul begrafnisse gegaan; as iemand siek lê, het hy altyd gaan kyk, en hulle het saam vergaderings [Boerevereniging] gehou" (1988:Onderhoud).

16.4 Plek- en straatname

Die gebied waar die setlaars hulle gevestig het, sou eers later as Philippi bekend word. Op ou kaarte van die kantoor van die Landmeter-generaal staan dié dele van die Vlakte bekend as Mowbray Flats, Zwartdam, Claremont Flats, Wynberg Flats, The Dunes, en die gedeelte by Bellville-stasie waar 'n groep gevestig is, as Durban Road of D'Urban Road (KAB: M4/177 & M4/174). In Kaapse Duitse koerantberigte is die setlaars se woonplek "die Flakte" (DC 19/4/1887), "die Fläche" (DC 13/4/1888), "die Flats" (1/4/1891) en "die Vlakte" (SAZ 17/8/1892) genoem.

Volgens die immigrantelyste waarop aangedui word waar grond toegeken is, is die gebiede Wynberg Flats, Claremont Flats en Manenberg genoem (KAB:IAC). Die setlaars self het hul blyplek as "Claremont-Flats" of "Wynberg-Flats" of "Wynberg-Vlakte" beskou. 'n Poskaart uit die vroeë twintigerjare dui die Vlaktekerk as "Deutsche Kirche Wynberg-Vlakte Süd-Afrika" aan (Sien illus. 215). Die pos is geadresseer aan Claremont-Flats:

"Die adres vir pos was eenvoudig so en so, Claremont-Flats, en dan het die mense dit by Buirski se winkel kom afhaal. In my kinderjare was die naaste poskantoor in Claremont" (Minnie Punt 1989:Korrespondensie).

Dié winkel van Buirski was aan Lansdowneweg, oorkant waar die huidige visfabriek is (Sien kaart III). Dit is ook waar Marie Hubach, suster van Freddy (die "sandkoning") (Sien illus. 216), later

"die posagentskap vir meer as 25 jaar in Philippi gehad het. Dit was in 'n huis waar sy een kamer afgeskort het vir pos" (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.).

Daarna is die poskantoor verskuif na Johnson se winkel, waar ook 'n kamer was waarin Marie Hubach "posmeester" was. Toe is dit verskuif na waar die eerste polisiekantoor aan Laer-Otteryweg was. Dit was in die omgewing waar die Wynbergse NG kerk 'n wyk en 'n saal vir kerkbyeenkomste gehad het. Dié wyk is Philippi genoem na dr. Philip Faure, en gevolglik het die pos- en polisiekantoor die naam Philippi gekry. Die setlaarsplaas wat aan die perseel gegrens het, is ook daarna vernoem. Dit was die Rabes (Hannover-stam) se Philippi-plaas.

Dr. Philip Eduard Faure (1811-1882), bekende Kaapse kerkman, was N.G. predikant by Wynberg van 1834 tot sy dood. Hy was onder andere moderator van die Kaapse Sinode van die NG Kerk (SESA IV:438).

Die eerste verwysing na Philippi as pleknaam is in 1892 in 'n berig in die Kaapse Duitse koerant Südafrikanische Zeitung. In al die berigte oor die Duitsers op die Vlakte - waarvan daar etlikes was - is gewoonlik na die "Vlakte" verwys. In 'n berig (27/7/1892) oor 'n spoorlyn vir die Vlakte word die spesifieke punt waarheen die spoor sou lei, Philippi genoem. Dié "Vlaktebahn" se roete sou van Claremont al met Lansdowneweg na Philippi en van daar rondom die Sandberge na Durban (Bellville) gaan. Taklyne sou van Philippi na Mowbray en Wynberg gebou word. Dié Philippi lê presies op die perseel van die NG kerk. Op 'n ou kaart waarop die setlaars se grondtoekenning aangedui word, is dié perseel gemerk Philippi met Manenberg net langsaan (KLG:Cape Flats no.8).

In alle ander berigte in die Südafrikanische Zeitung word egter na die Vlakte verwys. 'n Mens kan dus aanvaar dat Philippi eers net die spesifieke perseel van die NG gemeente aangedui het. In 'n feesbundel wat die NG gemeente Wynberg met sy 150-jarige bestaan in 1979 uitgegee het, word geskryf oor hoe dié grond sy naam gekry het:

"Philippi is seker een van die wyke van Wynberg-gemeente wat spesiale vermelding verdien. Sedert ongeveer 1857 word dienste daar gehou tot vandag toe [intussen gestaak]. Dit het begin toe Dr. Faure in Januarie 1857 aangekondig het dat hy voortaan op die vierde Sondag van elke maand by Hendrik Mosterd op die plaas Manenberg in die duine Godsdiens sou hou. In die begin was die

aantal kerkgangers 30 tot 40, maar toe dit later 100 begin word, het die Kerkraad besluit om 'n saal op te rig wat as Kerkgebou en skool kon dien. Die grond is geskenk deur Wynand Stephanus Smit wat twee morge van sy plaas Vaderlandsche Rietvlei afgestaan het en daar kon die hoeksteen gelê word op 22 Maart 1862. Die gebou was spoedig voltooi en is op 27 Mei 1862 plegtig ingewy om te dien as Kerkgebou en skool. In 1954 is groot verbeteringe in die saal aangebring sodat meer lidmate die dienste sou kon bywoon. Aangesien dr. Philip Faure so nou betrokke was en hom so beywer het vir dienste in hierdie wyk, was dit 'n mooi gebaar dat die wyk sy naam sou dra - Philippi" (Wynberg 1979:16).

Dat so baie mense - tot honderd - 'n diens kon bywoon in 'n area wat volgens alle aanduidings yl bevolk was, lyk onmoontlik. 'n Skets van die opstal van Manenberg, in 1889 deur George Smit gemaak, is in die Philippi-museum te sien (Sien illus. 28).

Die latere pos- en polisiekantoor is net sowat driehonderd tree wes van die NG kerk-perseel gebou en die adres "Poskantoor Philippi" het ontstaan. Die Rabes se pos is byvoorbeeld gerig aan Philippi-plaas, Pk. Philippi. Mettertyd het die naam gevestig geraak, en die hele gebied was later as Philippi bekend. In 1942 het die Duitse skool op die Vlakte amptelik die naam "Lutherische Schule Philippi" gekry (Blumer 1959:46).

Afstammeling woon vandag op 'n klein gedeelte van die area op die Kaapse Vlakte wat as Philippi bekend is. Dié gedeelte is as landbougebied geproklameer. Die res is verklaar as 'n nywerheidsgebied en groot gedeeltes word bewoon deur plakkers. Die landbougebied is ook bekend as Philippi-Vlakte, soos dit op 'n kerkstempel en briefhoofde van die Vlaktegemeente aangedui word.

Philippi is dus vernoem na dr. Philip Faure. Tog moet 'n interessante verhaal wat pastor Blumer graag vertel het, ook hier genoem word. Volgens hom sou pastor Baumgarten gesê het Philippi het sy naam te danke aan die setlaars se liefde vir perde. Pastor Blumer het dit só aangeteken:

"Herkunft des Ortsnamens Philippi (ursprünglich Wynberg-Vlakte) mit Sicherheit [onderstreep] nicht [dubbeld onderstreep] abgeleitet von einen englischen Farmer im östlichen Teil der Vlakte, sondern laut Aussagen von Wilhelm E.H. Rabe und Hermann H.P. Heins geht der Name auf eine Deutung von Pastor H. Baumgarten zurück. Die Übersetzung des griechischen Wortes

philippos [tussen hakies in Griekse letters geskryf] (philos = Liebe; hippos = Pferd) würde gut für die Philippi-Bauern passen, die Pferdliebhaber seien und stolz wären, ein Pferd zu besitzen. Eine zusätzliche Deutung von Philippi auf Pfarrer G.W. Wagener (Kapstadt) zurückgehaat ist die erste christliche Gemeinde Philippi auf europäische Boden in Mazedonien wohin der Apostel Paulus gerufen wurde" (Blumer-ms. s.j.).

Individuele gebiede in die nedersettingsgebied het mettertyd name gekry, soos die Schaapkraal- en Olieboom-areas (onderskeidelik ten weste en suidweste van die huidige koöperasie) (Sien Kaart III). Van een area bestaan egter nog net die naam en wel as dié van 'n pad, boonop in sy Engelse vorm New Eisleben, soos dit op kaarte aangedui word (CTE s.j.:33). Neu-Eisleben was oorspronklik vernoem na Eisleben, die "Heimat Luthers" sowel as die tuisdorp van immigrant Carl Meyer, wat die grond vir die kerk geskenk het (Ludewig 1911:71) (Sien kaart III). Dié naam het as pleknaam verdwyn nadat die gemeente in die tagtigerjare van die twintigste eeu ontbind het.

Die deel wat vandag Ottery genoem word, was algemeen as Hoedsonfeld onder die setlaars bekend. Hulle sou eers later vasstel dat dit eintlik "Wood-se-veld" heet, maar Hoedsonfeld was toe reeds ingeburger (Winnie Schultz & Idi Bode 1992:Onderhoude).

Een naam wat wel nog bestaan, is die benaming Zionshügel, hoewel hoofsaaklik in sy Afrikaanse vorm, Sionsheuwel (Sien illus. 217 en 218). Dit was oorspronklik die duin waarop die Vlaktegemeentegrond geleë is. Omdat dit taamlik hoog bo die plat Vlaktelandskap uitstaan, is dit Zionshügel genoem na aanleiding van die Bybelse berg Sion. In Platduits is dit ook "de Baag", die berg, genoem.

Die setlaars het dikwels gesê hul "lütje Dütschland" (klein Duitsland) was "up de Baag" (op die berg), omdat hul kerk, skool, begraafplaas en al hul gestorwe geliefdes daar was (Idi Bode 1992:Onderhoud). Die kerk is ook die Zionskirche - in Afrikaans Sionskerk - genoem. Dié naam word vandag nog gebruik.

Nog 'n "Baag" was die heuwel waar die drie snyers gewoon het. Dit was toevallig dat die drie daar gewoon het, maar die heuwel het summier die naam "Sniedersbarg" (Minnie Punt-ms 1977:s.p.), ook gespel "Schnittersbarg" (Minnie Punt 1989:Korrespondensie), gekry.

Omdat geen paaie in die vestigingsgebied bestaan het nie, moes die paaie ná die setlaars se koms tussen die toegekende eiendomme deurgemaak word. Lansdowneweg het byvoorbeeld teen die eiendom van

die Rabes (Hannover-stam) vasgeloop (Sien Kaart III). Daar het dit 'n hoek van 90 grade gevorm om sowat honderd tree verder met nog 'n hoek van 90 grade verder te gaan. Dié hoek is gevolglik Rabes Eck genoem.

"Daar is dikwels gepraat van Rabes Eck, soms 'Rabes Ecke' genoem, en soms is net van die Eck of die Ecke gepraat" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Klipweg is vernoem na 'n granietrots wat teenaan die pad gelê het. Dit is die area waar heelparty van die 1877/78-setlaars, soos Schloms en Ohlhoff, ook Godeffroy-setlaars soos Ellmann, gewoon het. Die woonbuurt Grassy Park is vandag in dié gebied aangelê. Die stuk graniet is vandag nog regs van Plantasie- en Klipweg te sien (Sien Kaart III).

Slegs twee familiename uit die setlaarsgemeenskap het tot straatname aanleiding gegee. Die oudste, Heinsweg, bestaan eintlik nie meer nie. Dit is vandag net maar 'n oprit na die groot Vanguard-rylaan vanaf Mitchell's Plain na Kaapstad. Dié pad is na die Heinse vernoem wat as "belangrike mense" beskou is (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.).

Die ander pad, Puntweg in die Olieboomgebied van die Philippilandbouggebied, is na die Punts vernoem. Hulle het in die vyftigerjare van die twintigste eeu hul boerderye weens dorpsuitbreiding uit die omgewing van Dieprivier soontoe verskuif.

Johnsonweg is na die winkelier Johnson genoem. Dié pad is vandag in die woonbuurt Hanover Park geleë. Dié buurt is ingevolge die Groepsgebiedewet in die vroeë sewentigerjare van die twintigste eeu aangelê. Hanover Park strek oor die grond wat voorheen onder meer aan die families Rix, Henke, Ahrens, Hörstmann, Buhr en Kohrs behoort het. Die oorspronklike winkel van Johnson is begin deur immigrant Fritz Hörstmann en was op die hoek van sy eiendom, reg oorkant die Vlaktekerk, geleë. Een van sy seuns het dit oorgeneem; daarna die winkelier Johnson. (Hanover Park is nie, soos sommige afstammelinge graag wou dink, na die setlaars se tuisstaat Hannover vernoem nie, maar na Hannoverstraat in Distrik Ses, om dié straatnaam te gedenk.)

11.5 Plaas- en huisname

Van die oorspronklike Duitse plaas- en huisname bestaan vandag nie meer veel nie.

Die meeste plaas- of huisname het -ruh of -heim as agtervoegsel gekry. Só was daar Friedheim, waar Fidi (Frieda) schultz en haar ouers ná hul aftrede gewoon het (Fidi Schultz 1992:Onderhoud). Die eiendom van Ernst Buhr was Ernstruh, en Hermann Buhr se plaas heet Hermannsburg (Winnie Schultz 1992:Onderhoud). Laasgenoemde plaas heet vandag nog so. Daar was ook 'n Carlsruhe (na Carl Lehnberg) en 'n Wilhelmsruh (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Die naam Wilhelmsheim leef vandag voort op die plaas van Arnold Kohrs, hoewel dit nie die oorspronklike Wilhelmsheim is nie. Arnold Kohrs het die oorspronklike Wilhelmsheim van sy oupa aan moederskant geërf. Hy was Wilhelm Buhr, seun van Johann Heinrich. Die gebied is egter tot nywerheidsgebied verklaar:

"Dit was my oupa se plek. Toe hy uit sy vadershuis gegaan het, het hy sy plek Wilhelmsheim genoem. Toe moes ek die plek prysgee. En ek het gevoel dit is al wat ek van die grond kon saamneem - sy naam, Wilhelmsheim" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Hoewel die vorige eienaar van die plaas wat die Kohrse toe in die landbougebied gekoop het ook 'n Wilhelm Buhr was (stamvader Jürgen Heinrich), het die naam niks met dié Wilhelm te make nie (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

In die sewentigerjare van die twintigste eeu het 'n hele aantal Duitse plaasname nog bestaan. Hulle was Kehr wieder, Frühauf, Daheim, Zulezt, Tannenbaum en Aufwiedersehn, almal name wat deur pastor Blumer aan die skrywer van 'n koerantartikel verskaf is (DB 17/3/1977). Van hulle is net Kehr wieder nog bekend as plaas van 'n Duitse setlaarsafstammeling (Sien illus. 119).

Die Latynse Deo Volente (As God wil) is 'n plaasnaam wat reeds 'n paar geslagte lank vir 'n gedeelte van die oorspronklike Schultz-plaas (Turfhall-stam) in gebruik is (Sien illus. 119).

Ander Duitse plaasname wat vandag nog bestaan, is die plaas van die Ohlhoffs aan Strandfonteinweg, Sonnenstrahl, en die plaas Sonnenhof van Ilse en wyle Friederich Ellmann.

Die beskikbaarheid van water het ook tot plaasname gelei (benewens al die name wat van die vleie op die eiendomme afgelei is). Só was daar Sweet Water in die Duine (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude) en Lekkerwater, die huidige plaas van die Hestermanns in die Olieboomgebied.

Die setlaars het hul plase dikwels Engelse name gegee, waarskynlik 'n teken van hoe goed hulle hulle aangepas het. Só het

Augustson sy plaas in die Duine die naam Merrydale gegee. Langs hom het sy familie, die Rautmanns, hul plaas Sunnydale genoem (Augustson 1950a:27 & Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Plaasname is ook afgelei van die gebied waar dit geleë was, soos die reeds genoemde Philippi-plaas van die Rabes. Die vlei Besbiersdam is reeds op ou kaarte aangeteken (KLG: Cape Flats no. 8). Dié naam bestaan vandag as die plaasnaam Besbeesdam in dieselfde area. Vaderlandsche Rietvlei, waarop 'n groot wintervlei is, bestaan ook nog; ook die plaasname Groenvlei en Lindesdam. Albei dié vleie is op ou kaarte aangeteken (KLG:Cape Flats no.8). Nog plase wat hul name aan vleie te danke het, is Jobsvlei, Rietvlei, Sandvlei, Rondevlei, Brakvlei, Blinkvlei en Groenvlei. Daar is ook 'n Groenheuvel en 'n Grey Hill. Laasgenoemde is egter nie meer die oorspronklike plek nie.

Grey Hill was die grond van die Hörstmann-familie. In die Hollandse tydvak is die gebied Graauwe Heuvel genoem (KAB:RLR1). Onder die immigrante was dit 'n ruk lank as Graue Hügel (Idi Bode 1992: Onderhoud) bekend, maar die Engelse weergawe het die oorhand gekry. Dié grond (ten noorde van Lansdowneweg) is ingevolge die Groepsgebiedewet in die vroeë sewentigerjare onteien. Die agterkleinseun van stamvader Fritz Hörstmann, Ulli (Ulrich) Hörstmann, het toe die eiendom gekoop wat oorspronklik aan die immigrant Bode uitgegee en intussen deur Gottfried Rabe gekoop is. Soos Arnold Kohrs het hy ook gevoel die naam is al wat hy van die ou Hörstmann-grond kon saamneem. Dié plaas aan Otteryweg heet dus vandag Grey Hill.

Immigrant Augustson het sy aftreehuis aan die onderpunt van Lansdowneweg gebou in die gebied wat vandag as die plakkersarea Kruispad bekend is. Dié huis het hy Jamfhome genoem:

"Das waren die Anfangs Buchstaben von Johan Augustson & Marie Foot - ihre heimat" (Augustson 1950a:30).

Die huis aan Lansdowneweg waarin Marie Hubach eers die posagentskap gehad het, is later bewoon deur die Schultz-susters (Turfhallstam). Toe drie van die susters daar gewoon het, was dit bekend as die Dreimädelhaus. Later, toe 'n vierde suster haar by hulle aangesluit het, het dit die Viermädelhaus geword. Pastor Blumer het onder meer ook pos aan die susters in "Viermädelhaus, Lansdowneweg, Philippi" gerig. Weens die subekonomiese behuising aan die oorkant van Lansdowneweg het dit te gevaarlik geword vir die vroue om

alleen daar te woon en het hulle na die Duitse ouetehuis, St. Johannis-Heim, in Parow gegaan.

11.6 Latere en huidige doopname

Persoonsnaamgewing op die Vlakte is deur omstandighede en modes beïnvloed. Hoewel die setlaars en hul afstammeling eerder sou verafrikaans as verengels, was daar tog 'n neiging om Engelse name bo Duitse of Afrikaanse name te verkies. Die jong Michael Karg wat as baba saam met sy ouers in 1860 geïmmigreer het, se een seun het byvoorbeeld Mike geword. Die doopnaam Georg (Ghéorch uitgespreek) is later as George op Engels uitgespreek (Ilse Ellmann 1993:Mededeling).

Tot met die Tweede Wêreldoorlog is tradisionele Duitse name aan kinders gegee. Die voorbeelde kom uit die gedenkboek Pflanzgarten im Dünensand wat in 1959 uitgegee is, en wel uit die Philippi-gemeentelys vir daardie jaar. Volgens dié lys is dit duidelik dat kinders wat voor die Tweede Wêreldoorlog gebore is, familie- en ander Duitse name gekry het; daarna het 'n groot persentasie kinders modename as doopname gekry. Die rede was omdat sommige afstammeling weens anti-Duitse gevoelens tydens en ná die oorlog liefs nie aan hul Duitsheid herinner word nie. Daarbenewens het afstammeling ná die oorlog met nie-Duitse en nie-Lutherse eggenote getrou, wat die neiging tot nie-Duitse doopname versterk het.

Name van kinders wat sedert ongeveer 1900 tot voor die Tweede Wêreldoorlog gebore is, is die volgende:

Seuns: Adolf, Albert, Alex, Bernhard, Carl, Eberhard, Emil, Erich, Arnst, Ewald, Gustav, Heinrich, Helmut, Herbert, Kurt, Ludwig, Otto, Reimund, Richard, Theodor, Victor, Walter, Werner

Meisies: Bertha, Edelweiss, Elke, Emma, Erika, Emilie, Gerda, Gottfrieda, Friedeburg, Friederike, Hedwig, Helga, Herta, Hilda, Hildegard, Irma, Irmgard, Luise, Olga

Duitse name wat ná die Tweede Wêreldoorlog behoue gebly het, is:

Seuns: Anton, Dieter, Carl, Erhard, Eugen, Ewald, Friedrich, Gerhardt, Heinrich, Helgard, Helmut, Hermann, Hilderich, Johann, Ludwig, Meinhard, Rainer, Reimund, Walter, Werner, Wilhelm

Meisies: Amalie, Alida, Elfriede, Friedeburg, Gisela, Gita, Hilde, Renate, Rita, Sigrid, Ursula (Blumer 1959:69-78).

Familienname soos Hilde, Amalie, Carl en Johann het ook behoue gebly (Blumer 1959:69-78).

Voorbeelde van Engelse en modename wat meer gesog as tradisionele Duitse name in die tydperk ná die Tweede Wêreldoorlog was, is die volgende:

Seuns: André, Colin, Dennis, Desmond, Deon, Etienne, Francois, George, Godfrey, Juan, Ralph, Raymond

Meisies: Belinda, Brenda, Desiré (vir die vroulike vorm só gespel), Estelle, Glenda, Jeannette, Lizette, Lorraine, Lynette, Mildred, René (vir die vroulike vorm só gespel), Vera, Yvonne (Blumer 1959:69-78).

'n Voorbeeld van die verandering in gesindheid teenoor naamgewing voor en ná die Tweede Wêreldoorlog kan duidelik in een familie gesien word. 'n Seun van een gesin wat aan die begin van die oorlog gebore is, is Eberhard (1939) gedoop. Nog 'n gesin in dieselfde familie wie se kinders na die oorlog gebore is, het Engelse name soos Mavis (1945), Valery (1949) en Patricia (1952) gekry.

Die laaste sowat twee dekades toon 'n geleidelike terugkeer na tradisionele familiename, afleidings van familiename of neutrale modename uit die Germaanse taalfamilie. 'n Baba wat op 3 Oktober 1993 in die Philippi-gemeente gedoop is, het die familiename Erich Wilhelm gekry (Nuusbrief 1993:November). Voorbeelde van afleidings van familiename is Carla (vir Caroline) en Hilda-Marie, 'n samevoeging van twee grootmoeders se name. Modename uit die Germaanse taalfamilie is veral gewild. Voorbeelde van meisiename is:

Claudia, Ilse, Inge, Ingrid, Heidi, Liesel, Lise, Marlene, Sonja en Tanja.

Voorbeelde van seunsname:

Dieter, Günther, Igor, Philip, Rudi, Volkmar en Werner.

17 VOLKSWYSHEID

17.1 Geneeskundige behandeling

Die immigrante was afgesonderd op die Vlakte weens die gebrek aan paaie en daarom was hulle op hulself aangewese, ook wat betref die behandeling van siektes en ongelukke. Daar is veral staat gemaak op die homeopatie en volksgeneeskunde.

Buiten ongelukke en siektes was blootstelling aan die elemente in die tente en "bossieshuise" ook 'n oorsaak van ellende. Een afstammeling het vertel dat sy ouma altyd gesê het dit was "'n godswonder" dat nie meer kinders in die eerste winters gesterf het nie (Arnold Kohrs 1992: Onderhoud).

Augustson, die immigrant wat in die Duine grond gekoop het, is 'n goeie voorbeeld van siektes, ongelukke en beserings wat die setlaars getref het. Sy stiefsuster en twee van sy kinders is aan witseerkeel dood; 'n derde kind is dood 'n week nadat sy ingeënt is (hy sê nie waarteen nie, maar waarskynlik witseerkeel) en 'n vierde weens 'n ongeluk (Augustson 1950a:16-18). Buiten dat hyself al as jong seun in Duitsland sy been gebreek het, het hy aan die Kaap ook "Viel Unglück gehabt in meinen Leben" (Ms. 1950b:s.p.). Op die plaas Oakwood op Somerset-Wes het 'n yster sy voet deurboor, daarna is hy deur 'n perd geskop (twee ribbes af) en 'n balk het op hom geval wat sy arm gebreek het. Dié arm is toe boonop verkeerd gespalk. Ná vier weke moes hy hospitaal toe:

"da wurde der Arm aufgeschnitten und Knochen mit Schraube fest gemacht da war ich eine Woche im Hospital nachher ist mein Arm nicht ganz Recht geworden und ist bis heute noch Steif" (Augustson-ms. 1950b:s.p.).

Dit alles het hom tot die gevolgtrekking laat kom:

"Man muss mit viel Kreuz in das Reich Gottes kommen" (Augustson-ms. 1950b:s.p.).

17.1.1 Homeopatie

Die immigrante het met heelwat kennis van die homeopatie asook homeopadiese middels na die Kaap gekom.

Die vader van die homeopatie, Samuel Hahnemann, is in 1755 in Duitsland gebore. In 1805 het hy 'n boek gepubliseer waarin die woord homeopatie vir die eerste keer gebruik is. Geneeshere was egter nie met sy middels beïndruk nie en hy het geskifte onder leke begin versprei om sy stellings te bewys (Wilmans 1992:146).

Die homeopatie berus op die beginsel van gelykheid:

"'n Middel word dus toegedien wat, indien dit aan 'n gesonde persoon gegee sou word, dieselfde verskynsels as die siektetoestand sou uitlok. Klein dosisse van die middel word toegedien, aangesien homeopatie van die standpunt uitgaan dat die geneesmiddel juis die aangetaste orgaan tref wat baie gevoeliger is. Dit voorkom ook dat gesonde liggaamsdele nadelig getref word" (Wilmans 1992:146).

Homeopatiëse middels word uit meer as duisend diere-, plant- en mineraalstowwe berei. Dit kan in die vorm van tinkture, poeiers en granules geneem word (Wilmans 1992:146). Volgens inligting van afstammeling op die Vlakte was dit ook in pilvorm te kry (Idi Bode & Ilse Ellmann 1992:Onderhoude).

Dit was veral die Duitse sendelinge wat bedrewe homeopate in Suid-Afrika was:

"As deel van hulle opleiding het hulle 'n jaar opleiding in die gebruik van homeopatiëse en elementêre geneeskunde ontvang" (Wilmans 1992:146).

Die middels was in onder meer mahoniekissies sedert 1857 in Suid-Afrika beskikbaar. Die eerste homeopatiëse apteek is in 1875 in Kaapstad geopen (Wilmans 1992:146). Dit was egter nie net die sendelinge wat die bedryf beoefen het nie. Soos op die Vlakte, het

"Menige Duitse gesin [...] met hul medisynekissie en enkele handleidings na Suid-Afrika gekom" (Wilmans 1992:148).

Carl Beckmann, een van die setlaars van 1877/78, het soveel kennis van die homeopatie gehad dat hy as die "Vlaksche Doktor" bekend was, aldus 'n kleinseun (Carl Beckmann 1993:Onderhoud). Hoe grondig sy kennis was, en of hy in Duitsland die homeopatie bestudeer het, was nie moontlik om vas te stel nie. Hy is wel deur almal as 'n homeopaat beskou (Idi Bode 1992: & Carl Beckmann 1993:Onderhoude). Beckmann was as soldaat by die Frans-Pruisiese oorlog betrokke

(Carl Beckmann 1993:Onderhoud). Dié oorlog het in 1870 uitgebreek, en dit is moontlik dat hy sy kennis in dié tyd opgedoen het.

Beckmann het sy "dik dokterboek" (Winnie Schultz 1993:Onderhoud) asook 'n kis vol medisyne saam met hom uit Duitsland gebring (Carl Beckmann 1993:Onderhoud). Carl Beckmann, jr., het soms as kind saam met sy oupa op die perdekar rondgery as dié iewers moes gaan dokter:

"Al die mense wat siek was, het na hom gekom, of hy na hulle. Maar as hulle te erg siek is, het hy gesê: 'Hoor hier, julle moet liewers 'n dokter kry, ek kan nie 'n doodsertifikaat uitreik nie.' Hy het baie soorte pilletjies gehad, belladonna-pille, akoniet. Hy het sy voorraad later in Mowbray, by Wood se apteek, gekry. Vandag kry mense dit by die homeopatiëse medisyneplek White's in Pleinstraat. In die griep tyd [1918] het ek saam met hom gery as hy na die mense gegaan het. Toe het ek ook siek geword. Hy het vir my medisyne gegee, ek weet nie wat nie, maar ek het reggekome. Hy het baie mense gesond gedokter. Homeopatiëse medisyne het vir baie soorte siektes gehelp; suikersiekte, enige ding. Mense het na sy huis toe gekom, en hy het uitgegaan na hulle" (Carl Beckmann 1993:Onderhoud).

Beckmann was nie net onder sy medesetlaars bekend nie, maar ook onder mense buite die setlaarsgebied. Sy kleinseun vertel verder:

"Ek onthou hulle het eenkeer 'n Griek na hom gebring; met rumatiek. My oupa het hom gesond gemaak met wat hy genoem het 'n 'Lebenswecke'. Dis 'n masjientjie vol naalde, dan trek jy die ding op, dit skiet oral gaatjies op die deel van die lyf wat seer is. Dan het Oupa medisyne van Duitsland, wat hy laat kom het, op die plek ingevryf, en dit het gehelp. Later kon hy nie meer van daardie medisyne kry nie, toe het hy ander goed gebruik" (Carl Beckmann 1993:Onderhoud).

Beckmann is nooit vir sy hulp betaal nie:

"Hulle het hom net betaal vir medisyne; almal het so min geld gehad; hy het nooit iets vir sy dienste gevra nie" (Carl Beckmann 1993:Onderhoud).

Hy vertel ook hoe sy oupa met 'n sekere praktyk of tegniek beserings en siektes "bespreek" het:

"Hy het ook wat hulle genoem het 'bespreek'. Daar was eenkeer 'n Bassett-seun wat in 'n ongeluk al die tone van een voet verloor het. Die bloed het oral gespuit, tot teen die oorkantste muur. Hulle het hom na my oupa toe geneem, en my oupa het dit bespreek. Die bloed is gestop; hulle het die voet toegedraai en hom hospitaal toe geneem. Daar wou die dokter weet hoe op aarde hulle dit reggekry het om die bloeding te stop. Maar hulle het nie gesê nie. Die bloed het daar teen die muur gespuit; en Oupa het dit bespreek, en dit het opgehou" (Carl Beckmann 1993:Onderhoud).

Carl Beckmann sê hy weet nie wat sy oupa gedoen of gesê het as hy die wond of sieke so bespreek het nie:

"Hy het niks gedoen nie, hy het dit net bespreek. Wat hy gesê het, weet ek nie. Maar hy was 'n baie gelowige man gewees!" (Carl Beckmann 1993:Onderhoud).

Volgens Carl Beckmann, jr., was daar baie sulke gevalle waar sy oupa die wond "net bespreek het"; ook baie brandwonde. Dit was "net iets wat hy gedoen het" wat dit gestabiliseer het, sê hy. Dit is waarskynlik die praktyk wat as homeopaat-towery of wit magie gedefinieer kan word. Met homeopaat-towery word die beeld van iets en dit wat afgebeeld word aan mekaar gelykgestel; met wit towerkuns word iets goeds bereik, soos om mense te genees (teenoor swart towerkuns waar bose magte gebruik word om iets negatiefs te bereik) (Grobelaar 1977:58).

Tydens die Groot Trek kom een van die interessantste gevalle van bespreking voor. In 1838 is die wonde van Voortrekkers by die sogenaamde Rensburg-koppie (ná die Zoeloe-aanslag by Bloukrans en Weenen) bespreek sodat dit nie gebloei het nie (Grobelaar 1977:59). Die geval van Beckmann sluit dus hierby aan.

Beckmann het as "Vlaksche Doktor" sy medisyne in 'n spesiale houtkissie gehou wat altyd onder in sy klerekas gestaan het (Carl Beckmann 1993:Onderhoud). Ander immigrante was ook bekend met homeopatiëse middels en het eweneens 'n voorraad medisyne saamgebring. Volgens een afstammeling het "almal homeopatiëse pille gehad" (Idi Bode 1992:Onderhoud). Die Schultz-susters het vertel hul ouma Peek het 'n kassie met medisyne gehad wat hul moeder ook gebruik het:

"Ons ma het 'n hele versameling van daardie pille gehad. Dit was Ouma Peek s'n. Sy het dit uit Duitsland gebring; 'n hele kassie. Ek sien nou nog die klein botteltjies: Nux Vomica, die akoniete-pilletsjies" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Die eerste Vlaktepredikante se kennis van die homeopatie, waarmee hulle hul gemeentelede ook na die liggaam kon versorg, is dikwels in die onderskeie gemeentes toegepas. Wyle Julie Rabe, gebore Witte, het byvoorbeeld vertel hoe pastor Baumgarten haar vinger as kind gesond gedokter het. Dié vinger is met 'n byl so te sê afgekap toe sy en 'n broer of suster moes hout kap. Danksy pastor Baumgarten se homeopatiëse medikasie het sy die vinger behou, hoewel dit heeltemal skeef aangegroei het en sy toe vir die res van haar lewe 'n skewe vinger gehad het.

Predikante het nog tot die middel van die twintigste eeu hul gemeentelede met homeopatiëse middels behandel. Pastor W. Ullrich van Wynberg/Neu-Eisleben het byvoorbeeld vir Winnie Schultz neergeskryf hoe sy haar dogter van chroniese mangelontsteking moes genees. Sy self het deur al die jare homeopatiëse middels gebruik en gebruik dit nog steeds. Die behandeling wat pastor Ulrich voorgeskryf het, het hul dogter van die genoemde mangelontsteking - wat haar elke keer baie siek gelaat het - genees:

"Ek self het altyd van die homeopatiëse handelaar White in die Kaap middels deur die pos laat kom. Pastor Ullrich het vir ons gesê vir mangelontsteking moet ek 'n kombinasie van pilletsjies gee. Dit moes ek vir drie maande gee. Een soort moes ek een in die oggend, en weer een in die aand gee. Dit moet met 'n bietjie pepermenttee aangemaak word, en dan moet jy dit so gee. Maar Erika [haar dogter] het nie van pepermenttee gehou nie, toe het ek dit met 'n bietjie water en heuning gegee. Dan moes ek ook nog twee pilletsjies vir drie dae van die week gee, en die ander vir die ander vier dae van die week" (Winnie Schultz 1993:Onderhoud).

Sommige van die pilletsjies was kliphard, en dit het glo nie saak gemaak of dit al geel is van ouderdom nie, "hy hou lank" (Idi Bode 1993:Onderhoud). Volgens Minnie Punt, gebore Heins, was van die middels

"Anika, Belladonna, Akonitum, Zimtidum en Rokstokzikodendrum" (Ms. 1977:s.p.).

'n Middel genoem "Essigsauertonerde" is met water verdun en op sere aangewend. Dit is ook gebruik deur vroue met krampe in hul bene tydens swangerskap:

"Of ook as hul bene gepyn het van koue; hulle moes tog deur die vleie water loop; en are wat inflammasie ingekry het. Ouma Malie [Ellmann] het dit altyd gebruik, en gesê veral vroue met beenkwale moet dit gebruik. Dit was 'n spierwit vloeistof, en dit kon op die warmste dag aangewend geword het, maar dit was altyd ys-yskoud" (Ilse Ellmann 1993:Onderhoud).

Die akonitum, ook akoniete-pilletjies genoem, was klein ronde pilletjies. Hulle is dikwels

"sommer vir kinders en perde gegee, en dit het vir almal gehelp" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Dat homeopatiiese medisyne nie iets was waarmee 'n mens gespeel het nie, het die mense egter ook terdeë besef. Winnie Schultz het gesê:

"Digitalis vir die hart was 'n gevaarlike middel. Toe my ma siek was, moes sy ophou met 'n sekere soort pil, want dit het digitalis ingehad, en dis nie goed vir haar nie" (1993:Onderhoud).

Winnie Schultz het 'n paar homeopatiiese handleidings wat sy deur die jare só gebruik het dat hulle al stukkend gevat is. Haar ma se Vogel homöopathischer Hausarzt is 'n "baie goeie" handleiding. Dan was daar ook nog 'n kleiner boekie, Dr. Dürden's pocketbook and repertory, en twee kleiner gidse wat deur die apteker White uitgegee is, albei in Afrikaans: Gids tot homeopatie en Leidraad tot biogenie.

Van die middels wat algemeen gebruik was en wat in alle huisapteke te vinde was, is

Aconite	- vir koorsigheid
Nux Vomica	- vir maagkrampe
Anika	- vir seer bene. Dit is effens met water verdun, en is ook veral vir kneusplekke gebruik. Dit het in 'n vloeistof- en pilvorm gekom (Winnie Schultz 1993:Onderhoud)

- Belladonna - vir koors (Winnie Schultz 1993:Onderhoud) en
 vir niere en blaas (Ilse Ellmann 1993:Onderhoud)
 Natum sulph - vir verligting van diarree
 China - vir genesing van diarree
 Baretta Carp - mangelonsteking (saam met ander middels)
 (Winnie Schultz 1993:Onderhoud).

Winnie Schultz glo dat die middels "baie beslis en baie goed" help. Was dit nie daarvoor nie, sou daar baie meer ellende onder die geslagte wat voor haar gekom het, gewees het.

"Maar die geheim agter homeopatiiese middels is dat 'n mens dit lank moet neem. Vandag se mense is te haastig om resultate te sien; die medisyne moet sommer dadelik werk. Pastor Ullrich het altyd gesê 'n mens moet lank aanhou daarmee, sodat 'die siekte kan uitwerk'" (Winnie Schultz 1993:Onderhoud).

Van die afstammeling het vandag nog volle vertroue in homeopatiiese middels en dokter hulself daarmee (Winnie Schultz 1993:Onderhoud).

17.1.2 Volksgeneeskunde

Volksgeneeskunde kan as die moeder van die akademiese of skoolgeneeskunde gesien word. Tot om en by die sestiende eeu was die volksgeneeskunde die belangrikste bron waaruit die skoolgeneeskunde geput het (Grobelaar 1977:117).

Per definisie is volksgeneeskunde enige middel, behandeling of rituele handeling wat uitgevoer word as gevolg van volksoorlewering of volkstradisie wat deur 'n leek gebruik word om siektes te verhinder of te genees. Tog moet die volksgeneeskundige aan die een kant onderskei word van homeopate, natuurartse en kruiedokters, wat wel opleiding ontvang, en aan die anderkant kwaksalwers wat mense uitbuit en weet dat hul middels niks werd is nie. Daar word gesê dat die skaarste aan geneeshere een van die faktore was wat tot die omvangryke aanwending van volksgeneesmiddels in Suid-Afrika gelei het (Grobelaar 1977:117-120).

Dieselfde situasie sou op die Vlakte geld. Die immigrante het kennis van die volksgeneeskunde met hulle saamgebring, maar sommiges aangepas namate hulle kruiebossies en ander plante op die Vlakte leer ken het. Kontak met die Kaapse bruin mense en Maleiers, wat bekend was met kruie as geneesmiddels, het waarskynlik ook gehelp. Reeds sedert die eerste dae van die blanke volksplanting is

siektes "met goeie gevolg aan die Hottentotte toevertrou om deur hulle behandel te word" (Grobelaar 1977:125).

Die middels wat in huise beskikbaar was en as medikasie gebruik is - soos kasterolie, brandewyn en heuning - is "Hausmitteln" genoem (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude). Erna Ohlhoff sê hulle was oor die algemeen

"baie gesond. Ons het eintlik maar net verkoues en masels gekry. Ons was meestal buite, min binne in die huis, en ons was beslis gesonder as vandag se kinders" (1993:Onderhoud).

Die siektes wat die gemeenskap vroeër wel erg geraak het, was aansteeklike siektes, soos witseerkeel, wat gewoonlik fataal was.

Maagkwale

Kasterolie, "Rizinusöl" in Duits, was die staatmaker in die Vlaktemedisynekas, want die "oumense het geglo aan maagskoonmaak" (Ilse Ellmann 1993:Onderhoud). Minnie Punt onthou van haar ouma aan moederskant, die immigrant Marie Meierhoff:

"Ouma Meierhoff het vas daaraan geglo dat 'n mens minstens een keer per maand iets moet drink om maag skoon te maak. Soms Castor Oil 'n groot lepel vol in 'n koppie warm swart koffie. Dan het Ouma ook nog 'n Tee gehad genoem Semens Tee, gebring uit Duitsland, dit het ons meestal op Vrydag namiddag gekry na skool. Marie [Minnie se suster] en ek het elkeen 'n werkie gehad om Vrydag te doen, Marie ruite was, ek die werf skoon veë en blare op hark. 'n Sekere vrydag smaak ek nie vir Semens Tee, te eerlik om dit uit te goe. Ek belowe Marie ek sal haar werkie doen as sy my Tee ook sal drink, sy maak soe, ag voietog, die arm Marie toe die Tee werk, kon sy skaars huis haal want die Klein huisie was buite en nog al nie so na by nie. Ouma het die ding agter gekom, en vra toe hoe kom draf Marie soe baie en ek glad nie, sy sê volgende keer moet ek maar Joue 'n bietjie sterker maak. Marie het dit nooit verklap nie, al het ek dit nog as 'n grap beskou" (Ms. 1977:s.p.).

Ilse Ellmann vertel:

"Die oumense het geglo aan maagskoonmaak. Nog in my tyd op skool was daar kinders wat gesê het: 'Ooo, dis weer Vrydag, vandag kry ons weer kasterolie!' En dan is volgende Vrydag weer die

wonderlike Vrydag, want dan kry hulle net 'n handvol droëvrugte. So is dit afgewissel; altyd een lekker en een aaklige Vrydag. En dit moes Vrydag wees, want Saterdag kon dit nie, want die volgende dag moes jy kerk toe, en Sondag ook nie, want die volgende dag moet jy skool toe. En as dit vergeet geword het, dan het jou ma-hulle darem baie foute met jou gevind deur die week, want dan was dit omdat jy nie verlede week skoonmaak gekry het nie" (Ilse Ellmann 1993:Onderhoud).

Erna Ohlhoff onthou:

"Kasterolie moes alles regdokter. Dis vir alle kwale gebruik; vir alle maagkwale is kasterolie gegee. Dan sê Ma: 'Jy het al weer iets geëet wat jy nie moes nie!' As jy 'n wat hulle genoem het 'vuilmaak' gehad het, was kasterolie jou voorland" (1993:Onderhoud).

Kasterolie is ook verhit:

"Vir appelkoosmaak moet dit eers geskroei word. Jy steek die kers aan, dan gooi jy die olie in die lepel. Dit hou jy oor die vlam sodat die olie kan skroei. As dit bietjie afgekoel het, drink jy dit" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

Bitteraalwyn was nog 'n staatkraak:

"As iemand maagprobleme gehad het, en hy nie opelyf kon kry nie, en hy kry 'n bietjie vars aalwynsous in, was alles oor. Dit is seker maar met 'n bietjie heuning versoet, want dit is mos soos gal. Dit is voor my tyd, maar dit het glo goed gewerk" (Ilse Ellmann 1993:Onderhoud).

Nog 'n maagmiddel was Engelse sout. As iemand vir twee of drie dae nie opelyf gehad het nie, was Engelse sout die oplossing (Erna Ohlhoff & Ilse Ellmann 1993:Onderhoude).

Buiten kasterolie en Engelse sout het al die huise ook brandewyn gehad. Dit is egter "slegs as medikasie" gebruik, "beslis nie om te drink nie":

"Brandewyn was 'n medisyne gewees, en dis vir maagwerkens en maagkrampe gebruik" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

paar is dikwels boegoeblare ingesit sodat dit "nog beter" kon werk:

"En vir party mense: solank daar boëgoebrandewyn in die huis was, het hulle maagpyn gehad!" (Ilse Ellmann 1993:Onderhoud).

As babas maagkrampe gekry het, is als (wildeals) daarvoor gebruik. Dit is "Wermut" genoem (Fidi Schultz 1993:Onderhoud). Dis in 'n klein flannelsakkie "ingewerk" en daarop is brandewyn gespat. Dan is dit in die oond gesit om warm te word; daarna op die kind se maag, en "dit het die kind bedaar" (Idi Bode 1993:Onderhoud). Ilse Ellmann onthou dat dit ook in 'n meelsakkie gewerk is:

"As 'n kind maagpyn het, het hulle 'n meelsakkie gevat, en alstakkies daarin, en dan is dit nogal met 'n bietjie brandewyn besprinkel, en dan in die oond warm gemaak. Dit is op die kind se magie gesit. Maar dit móés eers warm gemaak word" (Ilse Ellmann 1993:Onderhoud).

Van als is ook 'n tee gemaak wat vir "enige maagaandoening" gebruik is:

"Maar dit 'schmeckt auch wie Knüppel auf dem Kopf', soos my pa altyd gesê het. Hy was 'n lekkerbek, en enige medisyne wat hulle hom gegee het, het hy altyd gesê 'das schmeckt wie Knüppel auf dem Kopf'" (Ilse Ellmann 1993:Onderhoud).

Vir ander maagpyn, soos maandstondepyn of enige maagongerief, is semelsakkies gebruik:

"Soms is semels, gewone perdevoerseemels, ook so in 'n sakkie gesit. Dit is gestop dat hy omtrent oral so twee en 'n half duim dik is. Die semelsakkies is dan ook warm gemaak en op die maag gesit. En dan 'n warm handdoek ook nog bo-op" (Ilse Ellmann 1993:Onderhoud).

In die Lüneburger Heide is heuning as "Volksmedizin" onder meer as "Abführmittel" (purgasie) gebruik (Doll-Hegedo s.j.:31). Op die Vlake was heuning 'n algemene "Hausmittel" en was daar dus nie 'n huis sonder heuning nie. Die familie Abeln het met bye geboer en het

"sulke groot flesse heuning, met die stuk was altyd binne-in [verkoop]. Mamma het altyd baie heuning gebruik, want ons is baie heuning gevoer geword" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

'n Bessie wat wild op die Vlakte gegroei het, die skilpadbessie, is gebruik om "winde te breek" (Marie Schultz 1983:Onderhoud).

Verkoue

Boegoetee is vir verkoue gebruik:

"En as jy daar nog 'Honig' insit, en 'Zitronensaft', dan het jy nou die beste medisyne vir verkoue gehad" (Ilse Ellmann 1993:Onderhoud).

'n Soortgelyke warm drankie, maar wat van 'n soort bessie gemaak was en waarin ook heuning en suurlermoensap gebruik is, was deel van die "Volksmedizin" in die Lüneburger Heide, en daar bestaan 'n rympie daaroor. Die Heide is bekend vir sy byeboerdery, en volgens dié Platduitse rympie sou die heuning meehelp om die "Deern" (meisie) gou gesond te maak:

Kumm, min Deern,
 Drink heeten Saft vun Fleederbeern
 Mit'n Läpel Honnich in
 Vun'n ool'n Inker Timm,
 Zitronensaft da mank.
 Szüh, morn büst Du nich mihr krank
 (Doll-Hegedo s.j.:14).

Die kennis van heuning as geneesmiddel is waarskynlik deur die Heidjer uit die Lüneburger Heide saamgebring.

Ook als is in die vorm van 'n tee vir verkoue gebruik. Baie huistuine het vandag nog 'n alsbossie, ook dié van Erna Ohlhoff. Sy vertel:

"Die blaartjies word afgetrek van die takkie, en daarvan is tee gemaak vir verkoue. Jy gooi net die blare in kookwater, laat dit vir so 'n kwartier trek, dan drink jy hom net so" (Erna Ohlhoff 1993: Onderhoud).

Koors

vir koors is asynlappie op die kop of op die maag gebruik:

"Jy sit 'n asynlappie op die kop as die kind koorsig is, of op die magie. Dis 'n lappie in asyn natgemaak, met 'n ander lappie bo-oor, om dit warm te hou" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

'n Kruiebossie wat wild op die Vlakte gegroei het en vandag soos "goud" deur minstens een afstammeling opgepas word, is vir koors gebruik. Dit is die sogenaamde koorsbossie:

"Die koorsbossie het wild gegroei, en oral opgeslaan. Vandag bewaar ons hom. Jy vat die blare, dit word nie gekook nie, jy gebruik dit net so. Sit dit in 'n lap, en sit dit op die maag" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

Volgens haar het die koorsbossie haar seun se lewe gered. Die dokter het nie meer raad geweet nie toe sy die koors uiteindelik met behulp van die koorsbossie gebreek het.

Om koors "uit te trek" is rou uieringe onder die voet gesit, soms ook knoffel. Die sieke het dan 'n sokkie daarvoor getrek, in die bed geklim en die hele nag so geslaap. Dit moes die koors "aftrek ondertoe" (Idi Bode 1993:Onderhoud).

Hoofpyn

Die koorsbossie is vir hoofpyn gebruik:

"Jy sit die koorsbossie op 'n doek, dan sit jy asyn daarop, en dan op die kop. Oor 'n halfuur weet jy nie jy het hoofpyn gehad nie. Dis beter om vandag se wit asyn te gebruik, want dit kleur ook nie jou lap nie" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

Om hoofpyn te dokter, is rou aartappels in skywe gesny, op 'n lap gesit, met asyn besprinkel, en dit is op die kop gesit (Idi Bode 1993:Onderhoud). Die bessievrug van 'n sekere bossie, die skilpadbessie, is as hoofpynmiddel gebruik:

"My ma het altyd gesê ek moet dit vir haar pluk as sy 'n kopseer het, dit vat die kopseer gou weg" (Marie Schultz 1983:Onderhoud).

Borskwale

Vir borskwale is bokvet agter tussen die blaaie gesmeer, asook voor oor die bors. Later is die smeermiddel Vicks onder 'n kind se voete gesmeer, waarna hy warm sokkies bo-oor aangetrek en so gaan slaap het. Die warm voetsole laat die Vicks verdamp, en help die kind makliker asemhaal (Idi Bode & Fidi Schultz 1993:Onderhoude).

Kindersiektes

"Wermut" (als) is gebruik om kindersiektes soos masels mee te dokter. Daarvoor is 'n tee van die alsblare gemaak. Die blaartjies is gepluk; daar is kookwater opgegooi en suiker ingeroer,

"want hy is vreeslik bitter en dan het ons dit gedrink. Dit jaag die masels uit" (Idi Bode 1993:Onderhoud).

Tandpyn

Pastor Wagener se Volkskalender het in die 1888-uitgawe onder meer raad vir tandpyn gehad:

"In ein 1/8 Literfläschen werden 20g chinesische Galläpfel [bitterappels] gethan, das Fläschen mit gewöhnlichem Spiritus vollgefüllt und an einen mässig warmen Platz gestellt. Bei Bedarf nimmt man einen kleinen Löffel voll in eine Tasse mit lauwarmen Wasser, und spült die Zähne und den Mund damit stark aus. Man halte die Flüssigkeit solange wie möglich im Munde" (Wagener 1888:218).

'n "Nelke", 'n naeltjie, is direk op die seer tand gesit. 'n Sakkie met semels is soms warm gemaak en teen die wang gehou (Idi Bode & Fidi Schultz 1993:Onderhoude). Andersins moes tandpyn maar verduur word - en as jy nie langer kon uithou nie, is die tand getrek (Erna Ohlhoff 1993: Onderhoud).

Rugpyn

Minnie Punt onthou wat haar ouma Meierhoff gedoen het:

"Ook wat ek gesien het en onthou dat as Ouma oor rugpyn gekla het, word daar 'n wol Kombers in haar bed gelê en 'n linne lap wat in koue water gedoop is daar op. Nou gaan lê Ouma met haar kaal rug daar op, vou dit styf om haar toe, en in 'n paar dae is dit beter" (Ms. 1977:s.p.).

Gebatste vel

Vir hande wat baie barste in die Vlakte se harde water en koue winters gekry het, was daar raad in pastor Wagener se volkskalender. Dié raat vir sensitiewe vel is waarskynlik deur baie immigrante gebruik, want heuning was 'n algemene "Hausmittel". Dit blyk dat dit sandsuikerheuning moes wees, want die raat sê jy neem 'n korrel daarvan: jy vryf die hande met 'n "ertjiegrootte" stukkie heuning in terwyl die hande nog nat is, maar die seep goed afgespoel is. Wanneer dit goed ingevryf is, word die hande afgedroog:

"Selbst blütige Risse heilen dann schnell" (Wagener 1888:218).

Inseksteke

Vir by- en wespesteke en muggiebyte was daar raad:

"Hiergegen hilft das Bestreichen der Stichwunde mit Ohrenwachs, vorausgesetzt, dass das Wachs die ganze entzündete Fläche bedeckt. Oder aber hilft das Auflegen saftiger Baumblätter, oder der Hand, bis Schweiss kommt, Auflegen von Blumenerde oder fliessendem Wasser" (Wagener 1888:218).

Bloedvinte

Brandnetels is gebruik om die "bloed skoon te maak". Dit is as tee gedrink:

"Dit is gedrink wanneer jy bloedvinte kry; om die bloed skoon te maak. Ek weet hulle het ook die blare gepluk en dit bewaar - sou jy dit kry wanneer dit nie brandneteltyd is nie. Die blare is dan gedroog en gehou. Maar as daar vars brandnetels was, is die blare gepluk, en dan het hulle 'Brennesseltee' daarvan gemaak. Die het dan jou bloedsomloop skoongemaak. En hulle het gesê as jy een keer die volledige 'Kur' gedrink het, dan het jy nooit weer bloedvinte gekry nie. Nou hoe lank die 'Kur' was, weet ek nie vir seker nie, blykbaar ses weke of iets, en jy moes dit twee keer 'n dag drink, 'n koppievol" (Ilse Ellmann 1993:Onderhoud).

Brandneteltee was reeds in Duitsland aan die Heidjer bekend, want in die Lüneburger Heide is "vielen würzige Kräuter" as tee laat trek. "Brennessel" was een van dié wat tot die "Küche der Vergangenheit" behoort het (Doll-Hegedo s.j.:15).

Ander

Die vetblaartjies van die suurvy is gebruik vir keelseer asook vir sproei by babas. Vir eersgenoemde moes jy 'n stukkie blaar afbreek en dit kou solank jy dit kan uithou, want dit is geweldig vranks. Vir sproei - "melksproei, tandesproei, seertjies in die mond" - is die blare afgepluk en in 'n vysel fyn gestamp.

"Jy het die lekker vet blare gesoek, die jong blare, en dan is dit fyn gestamp, en dan deur 'n doekie gedruk sodat daar nie stukkie agterbly nie. Dan het hulle gliserien bygesit, en dan 'n flennielappie om jou pinkie gedraai, dit in die mengsel gedoop, en die kind se mond van binne daarmee uitgesmeer. Die kinders het geskreeu, omdat dit maar nog steeds so verskriklik vranks geproe het. Maar binne drie dae was dit gesond. Dit het gewerk. Ouma Malie [Ellmann] het dit ook nog met my kinders gedoen" (Ilse Ellmann 1993:Onderhoud).

Die eerste geslagte het die voering van tinktinkienessies as watte gebruik. Minnie Punt onthou:

"As een van die Kinders soms seer keel gehad het was daar maar die ou tyd se huismiddele gebreuk. Om die keel warm to te draai kon geen Watte bekostig nie, dan moes hulle uit gaan om Tink-Tink nessies te soek die is mos met sagte vere donsies uit gevoor" (Ms. 1977:s.p.).

Vir oorpyn is 'n stukkie knoffel in die seer oor gesit (Idi Bode & Fidi Schultz 1993:Onderhoude).

Warm asynwater is gebruik teen sonbrand:

"Dit moet goed warm wees; dit gee verligting. Jy kan dit dan ná 'n ruk weer afwas" (Ilse Ellmann 1993:Mededeling).

Om bloeding te stop, is spinnerakke op die oop wond geplaas. August Schloms onthou uit sy kinderjare hoe Malie Ellmann na die stal gehardloop het om spinnerakke te kry om op wonde te sit. Daar is geglo dat die fyn draadjies van die spinnerak sou help om die bloeding te laat ophou (1993:Mededeling).

Ongelukke

Ongelukke was 'n groot oorsaak van beserings, soos blyk uit die lotgevalle van net een immigrant, die reeds genoemde Augustson. Buiten homeopatiëse middels soos die "Essigsauertonerde" is botter sonder sout baie keer op oop wonde gesit. Minnie Punt onthou:

"Ouma Meierhoff het die ouderdom van negentig gehaal, sy is in haar slaap oorlede nooit 'n lyding gehad nie. Een keer het sy tog 'n ongeluk oor gekom met bytsoda. Sy het seker gedink dit was suiker. Sy het haar vinger nat gelek en net die tippie in die soda gedruk en geproe, gelukkig nie ingesluk nie, die tong en lippe was erg verbrand, maar met haar huis raad het die wonde gou genees. Sy neem twee bakkies een met koue water die ander een sterk warem water, so doep sy 'n linne lappie daar in en lê dit om die beurt op die sere. Na sy dit herhaalde male gedoen het, lê sy 'n linne lappie wat in gesmelte botter sonder sout was op die seer en in 'n paar weke was dit genees" (Ms. 1977:s.p.).

Die beste middel vir 'n kneusplek was botter en suiker gemeng. Dit word dan aan die kneusplek of knop gesmeer (Ilse Ellmann 1993:Onderhoud).

As ontsmettingsmiddel vir oop wonde is "Condish crystals" gebruik:

"Dit is mos sulke swart stukkies, en as jy dit in die water gooi, los dit op. Maar dit mag nooit te sterk aangemaak geword het nie, want dan kon dit blykbaar vergiftig. En jy mag dit ook nooit ingeneem het nie. Hulle het mos partykeer lelike wonde gehad, van bylkap, of 'n voet wat met 'n graaf raak gesteeek is, en met die Condish crystal-water is daardie plekke dan ontsmet. Hulle het lank daarmee aangehou; dit moes daagliks gedoen word. So 'n wond is baie keer ook net met lou soutwater skoongewas" (Ilse Ellmann 1993:Onderhoud).

As iemand in iets getrap het, byvoorbeeld 'n spyker, en dit sweer en die wond trek toe, is 'n paar middels as "treksalf" gebruik.

"Sunlight-seep en suiker gemeng was een. Nog een was om botter en brood te kou, en dan is die kousel op 'n lappie gesit, op die sweer gesit, en dit het hom oopgetrek. Engelse sout en Vaseline

was nog 'n treksalf; dit het ook gewerk" (Ilse Ellmann 1993:Onderhoud).

Die blaartjie van 'n vetplant is gebruik om op oop wonde (August Schloms 1993:Mededeling) en swere (Ilse Ellmann 1993:Mededeling) te sit. Dit is die honde-oor-bossie genoem omdat die blaar soos 'n honde-oor gelyk het. Die buitenste velletjie is afgetrek sodat dit nattigheid van die blaar teen die inflammasie is. As dit 'n dik blaartjie was, is dit soms in die middel deurgeknip. Dit is op die wond of sweer geplaas en met verbande toegedraai. Miemie Hörstmann onthou dat haar skoonmoeder, Malchen Hörstmann, so 'n honde-oor-bossie in haar tuin gehad het waarop sy baie heilig was (1993:Mededeling).

Daar is geglo dat wonde sonlig moes kry:

"Enige wond, nie in die direkte 'Sonne' nie, maar onder 'n boom byvoorbeeld, in die skadu, dat hy vars lug kry; hy moet oop wees. Ek weet ouma Malie het ook daaraan geglo, so het sy dit by haar ma geleer" (Ilse Ellmann 1993:Onderhoud).

Soms het 'n wond nooit genees nie. Malchen Hörstmann het vertel hoe haar oupa Buhr op 'n dag nie meer raad geweet het met die pyn in sy been nie en in 'n put met koue water gespring het. Hy is tydens die Frans-Pruisiese Oorlog in sy been gewond en "hy is dood met daardie seer been". Sy vertel:

"Ons was uit die aand, my ma en pa en almal; nie Opa nie. Toe word sy been later so seer, hy spring sowaar in die put. Hy kon die pyn net nie meer uithou nie. Ons soek hom toe ons huis toe kom die aand; nou waar is nou Opa? Toe kry ons hom in die put. Papa het maar 'n leer ingesit en hom laat uitklim" (1986:Mededeling).

Aansteeklike siektes

Wanneer aansteeklike siektes uitbreek het, het dit baie sleg in Vlaktehuse gegaan. Minnie Punt onthou hoe dit was tydens die griep epidemie van 1918 (weens die Eerste Wêreldoorlog was baie mans in daardie tyd geïnterneer):

"So gebeur dit dat die Griep uitbreek en baie mense sterf dagliks, ook in Kaapstad rond om Tante se vriendin [Frau Schmidt; haar man was ook een van die geïnterneerdes]. Sy was

natuurlik bang om met haar Kinders tuis te bly, en besluit om haar Koffer te pack en kom, pas daar aan gekom of sy en haar twee Kinders is siek as ook my Suster, daar na val die res van ons in, net Ouma en Tante Mina bly oor. Hoe Tante Mina alles kon versorg, die siekes, die Vee en alles wat daar te doen was. Boon op, hoor sy nog van die Familie Foot waar ook al die Kinders lê behalwe die Pa, die Mama was al jare oorlede, onder hulle was twee baie siek, Willie en Anna. Tante besluit to sy moet hulle laat kom na haar toe, mar hoe? Heinie Witte my suster haar verloofte kom kuier op se Vos perd Moskou en Tante vra hom om tog met haar Perde kar die twee te haal, met 'n Vere bulsak onder en bo dit dien toe as Ambulans. Daar was beddens op Rusbanke en war plek was lê net siekes want ons was toe reeds 12 mense in die Huis" (Ms. 1977: s.p.).

Niemand in dié huis het weens die griep gesterf nie. Mina Rautmann het as nooi Meierhoff vir 'n kort rukkie verpleeg (Minnie Punt-ms. 1977: s.p.) en het dus 'n elementêre kennis van die geneeskunde gehad.

17.1.3 Skoolgeneeskunde

Hoewel die Kaapse Vlakte relatief naby 'n stedelike gebied was, was dokters weens die gebrek aan paaie nie geredelik beskikbaar nie. Die immigrante was ook onafhanklike mense en "'n dokter is nie sommer laat kom nie" (Ilse Ellmann 1993:Onderhoud).

Die setlaar moes self inspan om 'n dokter te gaan haal indien dit nodig was. Minnie Punt onthou:

"'n Dr. was nooit in geroep nie want as dit sou nodig wees moes die Dr. gehaal word met die perde kar en die naaste een was in Wynberg, 8 myl" (Ms. 1977:s.p.)

Een van die dokters wat wel deur die Vlaktegemeenskap gebruik is, was 'n dr. Ballantyne van Wynberg:

"Hy was glo die naaste dokter. Dan moes hulle inspan, hulle kan hom mos nie bel nie; hom gaan haal. En baie keer moes hulle ure wag dat hy van 'n ander afspraak kom. Hy was dikwels ook glo glad nie so sober nie. Dan was hy altyd so kwaad vir hulle omdat hulle hom te laat laat kom het. Hy het ook glo altyd gesê hulle is baie gewillig om te betaal, want voor hy nog die pasiënt

gesien het, het hulle al aangebied om te betaal, maar hulle het hom altyd te laat laat kom. So die dood was op die tong, voordat hulle die dokter gaan haal het. Hy moes dan omtrent net die doodsertifikaat uitskryf" (Ilse Ellmann 1993:Onderhoud).

Augustson skryf in sy herinneringe hoe die dokter, volgens hom "dr. Moltino", waarskynlik Molteno, gehaal is vir die noodgeval toe sy seun Gustav in 1906 noodlottig beseer is:

"Ich ging nach Wynberg und holte Dr. Moltino. Etwa 11 Uhr war er da. der Dr. blieb 1ne Stunde da, dann ging er und sagte Er wird nicht Besser. Er ist Inwendich verblutet" (Ms. 1950a:17).

Soos vervoer verbeter het, daar meer geld in omloop gekom het, en dokters waarskynlik ook meer beskikbaar was, het die gemeenskap tog mediese dienste gebruik, soos Augustson wie se arm in die hospitaal geopereer moes word.

Nogtans sou mense steeds voortydig sterf omdat die mediese wetenskap nog nie so ver ontwikkel was nie. Een persoon wat in haar dertigerjare 'n weduwee geword het, is Malie Ellmann, Mina Rautmann se jongste dogter. Haar latere skoondogter vertel:

"Haar man het op sy pa se verjaardag gesterf. Hy was tien maande bedlêend. Hy het suikersiekte gehad, en hulle kon dit in daardie tyd nie beheer nie omdat daar nog nie insulien beskikbaar was nie. As gevolg daarvan het hy toring gekry, en ook daarvoor was nog nie 'n genesing gevind nie. Hy was 'n groot, fris man, maar op 'n foto drie maande voor sy dood was hy net 'n skadu van die man wat hy was. Hy is op 38 dood. Hulle het toe ook nog nie geweet van 'n regte dieet nie. Daar was 'n dr. Dippenaar, algemeen bekend onder die mense, wat vir ouma Malie gesê het sy moet die sap van rou spinasie vir hom gee. Nou, vandag is dit maklik met 'n versapper, maar hoe sou 'n mens daardie tyd nie moes kap om die sap uit spinasie te kry nie?" (Ilse Ellmann 1993:Onderhoud).

Dit is te verstane dat die gemeenskap trots was op die eerste Vlaktekind, 'n lid van die vierde geslag, wat hom in die vyftigerjare as mediese dokter bekwaam het. Hy was Friedrich (Fritz) Rabe, een van twee seuns van Willi Rabe, jr. (Hannoverstam). Hy is 'n paar dae ná sy vyftigste verjaardag in 1976 aan 'n hartaanval dood - 'n jaar ná sy broer, Gottfried. Minnie Punt skryf

in haar herinneringe dit was "by 'n Dinee waar dosyne van Drs. teenwoordig was" (Ms. 1977:s.p.). Fritz was in daardie stadium Eerste Mediese Superintendent van die toe nuwe Tyger-berg-hospitaal asook burgemeester van Parow. Sy broerskind en 'n susterskind het hulle ook as mediese dokters bekwaam. Die eerste vrou uit die Vlake wat mediese dokter geword het, was Hedwig Meyer, nou afgetree. Sy was onder meer 'n superintendent van die Rooikruiskinderhospitaal. Sy het haar in haar dertigerjare as dokter bekwaam.

17.1.4 Veeartsenykunde

Die setlaars moes self hul diere dokter so ver hulle kon. Selfs van die vroue het geweet hoe, soos Minnie Punt skryf van haar tante Mina Rautmann:

"as Veearz kon sy raad gee" (Ms. 1977:s.p.).

Met die uitbreek van die runderpes in 1896/97 het 'n "Thierarzt" wel die Vlake besoek. Augustson skryf byvoorbeeld dat hy die owerheid in kennis gestel het toe die siekte by hom uitbreek het:

"Ich zeigete den Vorfall bei Der Regirung ann. Die Regirung schickte ein Thierarzt nach mir und Erklärte Rinderpest. Da wurde das ganze Vie geimpt. Allzusammen 23 Stück" (Ms. 1950a:28).

Die inenting het nie gehelp nie, want elke dag het van die diere gevrek totdat Augustson nog net drie koeie oorgehad het, asook twee klein kalfies:

"die Kühe warfen erst die Kälber vor sie Tod gingen" (Ms. 1950a:28).

Of die akoniete-pilletjies wat so gereeld aan perde gevoer is (Idi Bode, Mine Bode & Ilse Ellmann 1992:Onderhoude), gehelp het, sal 'n mens nie weet nie. Dit was "normale praktyk" om elke nou en dan een van dié pilletjies vir 'n perd te gee:

"Soms is sommer vir 'n perd so 'n pilletjie gegee. My skoonmoeder se perd - hy het altyd uit haar hand geëet - het af en toe so een gekry as dit gelyk het of hy dit dalk nodig het.

Dan het Ouma Bode gesê: 'Hei moet ock een okaniete hebben', dan het hy die klein pilletjie uit haar hand uitgeëet" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Ander raad wat blykbaar wel gehelp het, was om bottels vol aswater vir 'n dier in te gee as sy 'n miskraam gehad het of die nageboorte wou nie afkom nie:

"Hulle het altyd 'n klompie fyn as eenkant gehou gehad. En dan, as hulle dit nodig gekry het, het hulle dit in bottels water aangemaak, en dit in die dier se keelgat afgegooi. En dit was nie lank nie, dan kom die res af" (Ilse Ellmann 1993:Onderhoud).

As die beeste opgeblaas was, of koliek gehad het, is 'n apparaat deur die pensvel gesteek om hulle te laat afblaas:

"As die beeste hulle oorvreet het aan te vars gras, ná die winterreën, dan blaas hulle so op. Jy weet nie wat daar aankom nie, so opgeblaas is die arme ding. Dan het hulle dié apparaat gevat en in die pens gesteek sodat die lug kon uitblaas. Die punt was omtrent so dik soos 'n bloudraad, soos 'n naald, maar dik, met 'n opening in, en daardeur het hierdie wind ontsnap. Hulle het menige dier so gered" (Ilse Ellmann 1993:Onderhoud).

Vir 'n perd wat parasiete gehad het, moes swawel op die kos gegooi word. Dit het die papies afgebring. As jy te veel opgegooi het, het dit egter die dier se lewe gekos, soos met Augustson gebeur het:

"es hatte Paapies. Da Gab ich es Schwefel auf das Futter. da kamen die Paapies 15 bis 20 jedes mal beim Mist abb. Einmal hatte Ich wohl zuviel Schwefel gegeben? Da bekam es Durchfall und blieb liegen nach ein Tag habe Ich es Todgeschossen. Das war for den Buren Krieg" (Ms. 1950a:36).

Teen hoenderluise is die raad soos in die Volkskalender uiteengesit waarskynlik gevolg: om die "Hühnerstall" daarvan te bevry, moes jy 'n paar hande vol fyn kalk teen die dak en die mure gooi sodat 'n digte stofwolk ontstaan. 'n Deel van die stof gaan lê dan in al die voegies van die stal

"wo er alles tierische Leben vernichtet" (Wagener 1888:218).

Die volgende oggend herhaal jy dit, en jy kan dit twee maal per maand doen. Om die hoenders van "Ungetier" te suiwer, moes jy die hoender se vere oopblaas en met swaelpoeier bestrooi. Die sitstange moes dan en wan met 'n paar druppels swaelalkohol bedrup word.

Daar was ook raad vir "Kalkbeine" wat deur myt veroorsaak word. As dit nog nie te erg is nie, kan die bene met seepwater of olie afgewas word om die kalkagtige stof te verwyder. As dit al erg is, moet die bene met sinkself of 'n self gemaak uit 'n derde swaelblom en twee derdes varkvet, ingesmeer word. Die myt sal daarvan doodgaan, en die kors sal 'n paar dae later afval (Wagener 1888:218).

As 'n hoender 'n paar dae lank eiers met sagte doppe, of selfs "volkommene Flusseier" lê, moet jy semels gee wat in "Ricinusöl" (kasterolie) gelê het. Jy moes ook altyd sorg dat die hoenders genoeg kalk inkry; oester- en krapdoppe help daarvoor (Wagener 1888:218). Ilse Ellmann onthou dat hulle in die vyftigerjare skulpies by Scarborough-strand gaan haal het om met die hoenderkos te meng om "sagdopeiers" te voorkom (1993:Mededeling).

As iets vasgesit het in 'n koei se keel, soos 'n aartappel wanneer die vee per ongeluk by aartappels sou kom, is seepwater in die dier se keel afgegooi om te kyk of die obstruksie nie daarmee verwyder kon word nie (Idi Bode & Fidi Schultz 1993:Onderhoude).

Soos Carl Beckmann die "Vlaksche Doktor" was, was een van die setlaars ook die Vlakte se veearts. Hy was algemeen bekend as "Herr Rassmann", en is gewoonlik laat kom vir probleme met die vee. Julius Rassmann was getroud met Sophie, een van die Meyer-susters (Idi Bode & Fidi Schultz 1993:Onderhoude). Hulle het ook onthou dat hy geroep is as daar 'n probleem met die vee was wat die mans op die plaas nie self kon oplos nie.

17.2 Volksgeloof

Heelparty volksgelowe het onder die setlaars bestaan ondanks 'n sterk godsdienssin of kerkgeloof. Volksgeloof kan omskryf word as "dit wat die volk veral met betrekking tot die buite- en bonatuurlike wêreld as waar beskou" (Grobelaar 1977:4).

Van die volksgelowe op die Vlakte het waarskynlik saam met die setlaars na die Kaap gekom. Aan die Kaap was egter reeds 'n gevestigde volksgeloof aangesien koloniste sedert Jan van Riebeeck volksgelowe saam met hulle uit die stamlande sou bring. Dit is dus nie moontlik om vas te stel watter volksgelowe eie aan die

vlaktesetlaars is en watter hulle hier aangeleer het nie.

Dat die Vlaktesetlaars heelparty volksgelowe gehad het, is egter waarskynlik. Die ou inwoners van die Lüneburger Heide was bekend daarvoor dat hulle aan allerlei bonatuurlike verskynsels geglo het - inderdaad steeds glo (Doll-Hegedo s.j.:8). Die twee gekruisde perdekoppe, kenmerkend van die Nedersaksiese boerehuis, het onder meer die belangrike doel gehad om allerlei onheil van die huis te weer (Rohmeyer & Oller 1984:80).

Die Heide is ook bekend vir sy "Spökenkieker" (Rohmeyer & Oller 1984:89). Dit was letterlik spookkykers, maar ook mense wat die vermoë gehad het om die toekoms te voorspel. Daar is 'n bekende verhaal van die waarsêer-bedelaar wat 'n vloek oor die dorpie Ehrhorn uitgespreek het. Ehrhorn het uit twaalf "Höfe" bestaan en was só ryk dat hulle hul "Dielen" met goeie meel bestrooi het pleks van die gebruiklike sand. Op 'n stormagtige herfsnag sou 'n bedelaar by een van die huise onderdak kom vra het. Die boer het sy honde op hom gesit en die arme man in die storm en reën weggejaag. Daarop is dié vloek oor Ehrhorn uitgespreek:

Wenn de Barreler Bull up de Wildbahn geht
 Un de Sandstörm acht Dag ut Westen weiht,
 Denn kriegt Ji Jön Straf för Jön Üppigkeit.
 Öwer Wisch, Weid un Land
 Weiht un küselt de witte Sand,
 So dat keen Hund un keen Hahn in Ehrhorn mihr kreiht.

Soos die man voorspel het, het alles gebeur: 'n wilde bul het op die Barrl-plaas losgeruk en verwoesting gesaai; kort daarna het 'n storm uit die weste agt dae lank gewoed en die landerye en weidings rondom Ehrhorn in 'n "Sandwüste" verander (Doll-Hegedo s.j.:7).

Die beroemde Heidedigter en -skrywer Hermann Löns het onder meer oor die geloof aan hekse op die Heide geskryf; daar was dansende "Nebelhexen", asook "Regenhexen" wat "über das Moor reiten". Spoke sou ook oor die Heide tier; die "Wacholdergespenstern" van 'n stormnag (Rohmeyer & Oller 1984:49-50). Die Wacholder is 'n boom kenmerkend van die Heide. Dit is 'n soort sipres wat weens die wind in allerlei vorms verdraai word. Op mistige nagte lyk dié verwronge vorms op die Heidevlaktes dan soos spoke. Die Vlake se soortgelyke misweer, veral in die winter, sou dus bevorderlik vir liggelowigheid wees.

Daar word gesê dat "Spökenkiekerie sowie der Glaube an Hexen" nog tot vandag in die Heide voorkom (Doll-Hegedo s.j.:8).

Op die Vlakte was daar etlike families wat vas aan die bestaan van spoke geglo het. Of dit 'n erfenis is van die Nedersaksiese volksgelowe, is waarskynlik.

"Daar was families wat aan spoke geglo het, en wat 'bonatuurlike' verskynsels ervaar het. Maar as jy dit sou nagaan, dan kon dit waarskynlik verklaar word: hy het dalk gaan slaap op 'n vol maag en hallusinasies gekry, of wat ook al" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Daar was mense wat om die dood nie saans op 'n sekere plek sou loop nie omdat dit daar sou spook:

"Daar was sekere mense wat sekere tye nie op 'n sekere pad sou gaan nie, 'want daar was 'n wit hingsperd wat vir almal geskop het wat daar verbygekom het', het hulle gesê. En sommige het werklik daaraan geglo" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

In die Afrikaanse volksgeloof kom die wit perd, met of sonder kop of ruiters, as sogenaamde luggees ook voor. Dit word teruggevoer na Wodan, hoofgod van die Oud-Germaanse mitologie, wat met sy perd op 'n wilde jaagtog in 'n stormwind met die siele van ongedoopte kinders, misdadigers en dronkaards deur die lug voortsnel (Grobelaar 1977:11).

Daar is 'n Vlaktegeloof dat 'n mens moet loop en fluit as jy by 'n mistige vlei verbyloop - dit keer die spoke weg.

Onder die eerste geslagte het talle bygelowe bestaan. Sommige afstammelinge sê vandag dat hulle nie eintlik "abergläubig" is nie, maar dan kan hulle nogtans 'n hele aantal bygelowe opnoem. Die volgende is op die Vlakte versamel:

Bygelowe en die mens

Daar is streng gehou by die bygeloof dat 'n mens nie jou vullis ná sonder by die deur moet uitvee nie, anders vee jy geluk saam daarmee by die deur uit:

"Daar was mos baie meer sand en stof as vandag wat in die huis ingetrap is [die meeste werwe is vandag netjies gemaak met sement, teer of plaveisel]. Dan is daar gesê dat jy nie ná sonder die sand by die deur mag uitvee nie, anders vee jy geluk daarmee saam uit. Dan moes jy dit maar eenkant op 'n

skoppie hou tot die volgende dag" (Ruth Ellmann 1993:Mededeling).

'n Variasie is dat jy die vullis nooit by die deur mog uitvee nie:

"As jy die kombuis uitvee, moet jy die vullis optel, anders vee jy geluk uit die huis uit" (Michen Meyer 1977:Gesprek).

As 'n kind sy toon teen 'n klip sou stamp, dan moes hy teruggaan en bo- oor die klip trap:

"As jy jou toon teen 'n klip stamp, moet jy nie voortstap nie. Jy gaan terug, want voor dit aand word, gaan jy 'n groot teleurstelling kry as jy nie omdraai en weer verby die klip stap nie. Anders gaan iets met jou gebeur" (Michen Meyer 1977:Gesprek).

As jy per ongeluk in hondemis trap, bring dit vir jou geluk. Nog 'n bygeloof is dat as 'n kind hik, hy besig is om te groei (Ruth Ellmann 1993:Mededeling).

Twee bygelowe in verband met hare kom algemeen op die Vlakte voor. As 'n kind twee kroontjies het, is gesê dit is al sy duiweltjies wat daar sit. As koeke uit lang hare gekam moes word, is gesê dit is al die duiwels wat uitgekam word. Nog drie algemene bygelowe is:

- * Om 'n sambreel binne 'n huis oop te maak, sou ongeluk bring.
- * As 'n persoon onderdeur 'n leer loop, sou dit ongeluk op hom bring.
- * Om skoene op 'n tafel te sit, kon rusie bring.

Die diereryk

Die geloof dwarsdeur die land dat as 'n uil op 'n huis se dak skree, hy 'n sterfgeval aankondig (Grobbelaar 1977:35) kom ook algemeen op die Vlakte voor. 'n Variasie daarvan, naamlik dat 'n kind sal sterf as jy 'n uil in die nag hoor huil, kom ook voor. Een afstammeling het vertel dat dit wel al so gebeur het dat 'n uil gehoor is en iemand werklik daardie nag gesterf het (Ruth Ellmann 1993:Mededeling). Dit is natuurlik blote toeval, maar het dié bygeloof geloofwaardigheid gegee.

Ander bygelowe met betrekking tot diere wat algemeen op die Vlakte bekend is, is die volgende:

- * As 'n by in die voormiddag in jou huis kom, bring hy geluk; as hy in die namiddag inkom, bring hy ongeluk.
- * 'n Swart kat wat voor jou oor die pad hardloop, veral in die nag, sou 'n voorteken van onheil wees.
- * As 'n kat hom was, kom daar kuiergaste.
- * As 'n duisendpoot jou byt, sal jy jou doodlag.
- * As 'n skilpad of padda jou natmaak, sal vratte op dié plekke groei.

Kinders het dikwels oor 'n hoender se wensbeentjie gestry. Daar was altyd twee nodig om die beentjie te trek. Die een wat die langste deel gekry het, kon dan wens, en sy wens sou waar word. Wensbeentjies is ook dikwels as gelukbringers by bruilofte op die gastetafels neergesit, gewoonlik silwer geverf en met 'n lintjie as versiering omgebind. Gaste het dit dan huis toe geneem as persoonlike gelukbringers. Klein porseleinduifies is soms op bruilofstafels neergesit. Dit sou as talismanne vir die bruidspaar vir hul toekomstige geluk dien, maar ook vir al die bruilofsgaste.

Wanneer kinders 'n papie in die hande gekry het, sou hulle vir hom drie vrae vra. Die eerste was: "Papie, Papie, waar is die see?" Die tweede: "Waar is jou ma?" Die derde: "Is jou ma al dood?" Afhangende van in watter rigting hy sy kop draai, "beantwoord" hy dan die vrae.

Die planteryk

Papkuil se stuifmeel sou 'n mens blind maak. Omdat by talle vleie en damme digte papkuilbosse staan, was dit een geloof wat kinders altyd baie beangs gemaak het as hulle moontlik onder die wind sou staan en is net gekeer dat die stof van die papkuil nie in hul oë waai nie.

Kinders het ook geglo dat al die wit van 'n skil van 'n lemoen verwyder moet wees voordat jy dit eet, anders gee dit jou kanker. As jy 'n lemoen geëet het waarin 'n klein skyfie was, moes jy die skyfie heel insluk en terselfdertyd wens. Niemand mag egter weet wat jou wens is nie.

'n Bygelofie wat veral op die Vlakte met sy volop groente dikwels gehoor is, is dat geelwortels krulhare en beet rooi wange gee. Kinders het mekaar dan ook dikwels gespot en gesê die een gee rooi hare en die ander krulwange.

Daar word ook geglo dat vinkel vlieë uit die huis hou. Vinkel groei wild op die Vlakte. Takkies vinkel moet in 'n potjie met

water in byvoorbeeld die kombuis gesit word, waar dit sowat 'n week sal hou voordat dit vervang moet word.

Twee bygelowe waaraan onder andere wyle Julie Rabe, gebore Witte, geglo het, was dat 'n bruid nooit rooi en wit blomme as ruiker mag dra nie omdat dit 'n ongelukkige huwelik kon beteken. 'n Mens mag ook nie rooi en wit blomme na 'n sieke geneem het nie, omdat dit die dood sou beteken.

Dae en getalle

Vrydag was 'n ongeluksdag, en as dit met die dertiende gekombineer is, was dit nog erger.

Dertien is as 'n ongeluksgetal beskou. Augustson verwys byvoorbeeld in een van sy geskrifte na die dag waarop sy seun Gustav beseer is en wat tot sy dood die volgende oggend gelei het:

"Da ich nun beim Tode binn, muss Ich noch erzählen von Meinen eisigen Sohn Gustav, am Leben [sy tweede seun het as baba gesterf], der ist gestorben den 14 October 1906, der war am 13ten, also ein Unglücktag Mit mir zur Stadt gefahren" (Ms. 1950a:18).

Nog 'n bygeloof wat met die getal dertien verband gehou het, was dat daar nooit dertien mense aan 'n tafel moes wees nie, omdat dit ongeluk kon bring (na aanleiding van die Laaste Awendmaal waar Christus en sy twaalf dissipels saam was). Dit was onder meer een van die bygelofies waarmee Julie Rabe se kinders en kleinkinders haar altyd goedig gespot het.

Op 'n Sondag mag 'n mens nie met naald en gare gewerk het nie, want jy sou met die naald in God se oog steek. Jy mag ook nie gebrei het nie, want die breinaalde sou dieselfde veroorsaak.

Die aarde en ruimte

Daar is geglo dat rotse by die see kan groei. As jy 'n ster sien verskiet, kon jy wens, maar niemand mag weet wat die wens is nie.

Om van vratjies ontslae te raak, moes jy 'n hele ritueel volg. Dit sou gewoonlik op 'n maanlignag wees, en jy moes etlike keer in die rondte draai, waarop jy oor jou rug die vratjies na die maan moes blaas.

Daar was op 'n keer groot ontsteltenis toe 'n onderwyser die Skeppingsverhaal van die aarde vergelyk het met 'n pot sop: die aardoppervlak sou tydens die Skepping soos 'n pot sop geprut en gekook het. Ouers was baie ontsteld en het die predikant gaan

spreek oor die kettery wat in die skool aan die gang sou wees (Ilse Ellmann 1993:Onderhoud).

17.3 Volkswaerkunde

Volkswaerkunde, veral die kuns om die weer te voorspel, is as vorm van volkswysheid waarskynlik so oud soos die mensdom self. In die mens se ontwikkeling was dit reeds in die jagterstadium belangrik, maar dit het tydens die veeboer- en landboustadium al hoe belangriker geword (Grobbe-laar 1977:105).

Op die Vlakte het die setlaars se daaglikse brood afgehang van hul kennis van die weer. Een pionier het gesê:

"Van vandag tot môre kon jy nie voorspel wat daar op die plasie gaan groei of te gronde gaan nie" (Bouwer 1955:17).

Die feit dat hulle van die noordelike halfgrond na die suidelike halfgrond verplaas is, het sake vererger:

"Alle Erfahrungen von Deutschland her nutzten wenig oder garnichts, hier mussten unsere Deutschen wieder von vorne an lernen. Hier waren ja andere Jahreszeiten [...] Pflanzten sie zu früh, so 'versoff' ihnen alles, pflanzten sie spät, verbrannte der scharfe Südost-Wind und die heisse Sonne die zarten Pflanzen oder schüttete sie mit Flugsand zu [...] In den ersten Jahren haben die Ansiedler viel Arbeit umsonst getan; ein teures Lehrgeld haben sie zahlen müssen [...] Freilich lassen sich Sommer und Winter nicht genau Sonnenschein und Regen vorschreiben, und noch immer verrechnet sich gelegentlich manch alter, erfahrener Wetterbeobachter" (Ludewig 1911:29).

Omdat die setlaars so afhanklik van die weer was, is dit te verstane dat hoe gouer hulle metereologiese verskynsels kon verstaan, hoe beter dit met hulle sou gaan. Daarom het hulle waarskynlik gou geleer dat die heersende winde oor die Vlakte - in die somer die suidooster, in die winter die noordwestewind - elkeen sy eie betekenis het. Dit is "omdat die volksmens, hoewel sonder enige wetenskaplike opleiding of toerusting, geleidelik geleer het om sekere tekens reg te lees" (Grobbe-laar 1977:111).

Dit was maklik om af te lei dat die noordwester die reënwolke aanwaai. Wat die doel agter die dae- en soms wekelange suidooster was, was waarskynlik moeiliker om agter te kom. Tog het die geloof

ontstaan dat as 'n stormsterk suidoos aanhoudend waai, die binneland goeie reën kry - wat inderdaad die geval is.

Die suidoos het vir minstens nog een volksgeloof gesorg. Dit is dat wanneer jy 'n pyn in jou gebeente het (byvoorbeeld 'n knie of heup wat lastig is), dit die suidoos se skuld is. Een afstammeling het byvoorbeeld gekla van sy heup wat die laaste tyd so pynlik is, en toe bygevoeg dat dit as gevolg van die suidoos is wat toe reeds dae aaneen gewaai het (Ulrich Hörstmann 1993:Mededeling).

Soos elders in Suid-Afrikaanse landbougemeenskappe bestaan die geloof ook op die Vlakke dat die eerste twaalf dae van 'n nuwe jaar 'n aanduiding gee van wat om van die weer in daardie jaar se twaalf maande te verwag. Dié opvatting is in die Afrikaner se stamlande, dus ook Duitsland, bekend. Die beginsel van parallelisme (die eerste twaalf dae teenoor die jaar se twaalf maande) kom hierin na vore (Grobelaar 1977: 110).

As die son skyn terwyl dit reën, sou dit 'n aanduiding wees dat groot reën die volgende dag gaan val. 'n Platduitse spreekwoord daarvoor lui:

Wenn dat Sonn schient auf dat natte Blatt
Dan regent dat Morgen platte gatt
(Gottie Schultz 1989:Vraelys).

In so 'n geval het kinders ook dikwels gesê "Jakkals trou met Wolf se vrou".

Volgens nog 'n geloof sou die weer draai as die haan op die mishoop kraai - maar dit kon ook dieselfde bly:

Wenn der Hahn kräht auf den Mist
dann ändert sich das Wetter -
oder es bleibt wie es ist
(Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

As 'n sekelmaan taamlik ver oorhel, beteken dit dat groot reën aan die kom is, want "die maan gooi water uit", word gesê. As die maan op sy rug lê, maak hy 'n bakkie en hou die water terug. Is daar 'n ring om die maan, beteken dit dat dit 'n besondere nat of mistige winter sal wees (Rudi Kohn 1984:Mededeling).

'n Volksgeloof wat hier te lande onder die setlaars ontstaan het en waaraan steeds geglo word, is dat daar elke jaar 'n "Port Jackson-storm" sal wees. Dit is gewoonlik die laaste winterstorm en

kom voor wanneer die Port Jacksons in die lente vol in die blom staan. Een afstammeling het gesê 'n mens kan maar elke jaar dophou: solank as wat die Port Jacksons baie blomme aanhet, sal daar nog een geweldige storm kom (Ruth Ellmann 1993:Mededeling).

Daar is ook gesê dat as miere opvallend bedrywig is, groot reën op pad is, want die miere is aan die opgaan vir die tyd wanneer hulle nie kan kos bymekaarmaak nie. Veral kinders op die vlakte het ook geglo dat as seemeeue oor hul huis skree, die see (groot branders) aankom en die vlakte gaan oorspoel.

Hoewel swaar weer nie so algemeen oor die vlakte voorgekom het nie, was daar tog soms donderweer. Mense het vroeër spieëls in hul huise toegemaak as die weer opgesteek het. Dit was om te keer dat die blink spieël die blits na hom toe aantrek. Dit is 'n voorbeeld van die simpatiese beginsel in volksweerkunde, waarvolgens die een substansie 'n soortgelyke na hom aantrek (Grobbelaar 1977:112).

18 ALGEMENE LEWENSWYSE

18.1 Ontspanning

Die gemeenskap het in hul kerklike, kultuur- en verenigingslewe ontspan, maar ook informeel deur bymekaar te kuier vir verjaardae en ander geleenthede (Sien illus. 220 - 221). Doll-Hegedo skryf in haar Kochbuch aus der Lüneburger Heide dat dwarsdeur die jaar, van vroeg tot laat, gewerk is, maar dat op die "Feierabend" ontspan is.

"Während des ganzen Jahres, alltäglich von früh bis spät [...] galt alles Arbeiten als eine streng geregelte Tätigkeit. Aber am Feierabend, wenn die Arbeit getan und das Vieh versorgt ist, versammeln sich im Küchenraum, dem Flett, um den Herd die Hausgenossen und mit ihnen häufig Nachbarn zu beschaulichem Beisammensein. Die Frauen sitzen am Spinnrad, bessern Kleidung aus, stricken, stopfen, während die Männer Kiepen [mandjies wat op die rug gedra word] und Kartoffelkörbe flechten und, falls Imkerei [byeboerdery] betreiben wird, Bienenkörbe, und bessern sie aus [...] Rätselraten, fröhliche und ernstere Gesänge und vielerlei Wechselreden über Wetter, Vieh, Saat und Ernte machen die Arbeiten unterhaltsam" (Doll-Hegedo s.j.:132).

Hoewel die setlaars op die Vlakte in die begin hard gewerk het, het hulle tog hul "vrolikheid" gehad, soos die bejaardes in 1955 aan Alba Bouwer vertel het:

"'Ag,' en mev. Kohn [Wilhelmine, gebore Schröder] gee 'n vrolike laggie, 'ons het baie plesier gehad. Saterdaggaande het ons deur die sand gesukkel of deur die vleie geplas na die een of ander huisie waar ons op die kleivloer by 'n mondfluitjiedeuntjie of 'n handorreltjie gedans het tot vroeë oggend. En dae lank terwyl jy koei melk of karring draai, het daardie deuntjies deur jou kop gefladder en jou vrolik gehou!' Nee, vrolikheid was nooit skaars nie, en die Duitse kinders het graag gelees. Uit Duitsland het hulle nog gereeld tydskrifte en boeke gekry en daarmee het hulle saans by 'n kers of 'n olielampie doodgelukkig die ure omgekry" (Bouwer 1955:16).

ook Lene Buhr, gebore Prigge, het vertel hoe hulle hulself vermaak het:

"Saterdaggaande het die jongmense deur sand en water geloop na een van die huise waar hulle saam Duitse liedjies gesing en Duitse danse gedans het tot wie weet hoe laat. Vermaak was daar genoeg, baie plesier en altyd genoeg boeke en Duitse blaaië om te lees" (Bouwer 1955:17).

Volgens Idi Bode was die danse waarna verwys word, polkas en walse (1993:Onderhoud). Die setlaars was op mekaar aangewese vir vermaak, soos Lene Buhr dit in 1955 in Vlake-Afrikaans gestel het:

"Sien, ons moes eienander vermaak, net soos ons einander moes help, en dit was 'n goeie ding" (Bouwer, 1955:17).

Oor saans tuis het sy onthou:

"Sy kan nou nog sien hoe hulle op winteraande om die oop vuurherd sit en lees het, haar pa met sy lang Duitse pyp wat sy vandag nog bêre" (Bouwer 1955:17).

Die hoofsaaklik godsdienstige literatuur wat hulle saans gelees het, was onder meer geskryfte van die stigter van die Hermannsburgse Sending, Louis Harms. Daar was ook verskillende uitgawes van Haus-Andachten asook boeke soos Starck's Gebetbuch en 'n boekie met oordenkings getitel Frisches Wasser.

Die immigrante en hul afstammeling het blykbaar graag hul vrye tyd met boeke deurgebring. 'n Kollekte vir die stigting van 'n gemeentebiblioteek in 1901 het die bedrag van £11/10 opgelewer. Daarmee is die eerste 160 boeke vir die biblioteek gekoop. Daar het 'n "grosse Nachfrage nach gutem Lesestoff" in die gemeente bestaan, skryf pastor Baumgarten in sy jaarverslag vir daardie jaar. Minstens dubbeld soveel boeke sou gebruik kon word (Hellberg 1957:206). In 1911 is "reichlich" gebruik gemaak van die biblioteek. In die meeste huise is die Volksbote ('n geestelike blad) en ander "kirchliche Blätter" fluks gelees (Blumer 1959:43).

18.1.1 Kultuur- en verenigingslewe

'n Hoogtepunt in die setlaars se lewe enkele jare ná die aankoms van die laaste groep was die Duitse keiser se negentigste verjaardag. Onder die Vlake-Duitsers se leesstof was pastor

Wagener se Volkskalender für Südafrika baie gewild. Die eerste is in 1887 uitgegee. Van die tweede uitgawe (vir 1888) is 'n goed gebruikte eksemplaar in die Philippi-museum te sien. Daarin is 'n volledige beskrywing van die groot Duitse fees rondom die Keiser se verjaardag. Dit gee 'n aanduiding van die Kaapse Duitsers se patriotisme teenoor die nuwe vaderland, maar ook hul liefde vir die ou Heimat.

Die viering op 21 en 22 Maart 1887 in Kaapstad was klaarblyklik 'n groot geleentheid. Die setlaars van die Vlakte was waarskynlik in groot getalle daar. Die skrywer van die artikel meen dat talle aanwesiges trane in die oë gekry het by die geleentheid:

"was muss das Herz nicht alles fühlen an einem solchen Fest, in einer solchen Versammlung, an einem solchen Tage? - fern von der Heimat und doch in der Heimat!" (Wagener 1888:11).

Met die soort redevoering soos gerapporteer, was die harte van die Duitse setlaars waarskynlik beslis met "Wehmut" gevul. Soos pastor Wagener, wat ook een van die redenaars was, gesê het:

"Ich bin gewiss, wir alle, die wir jetzt durch den breiten, unergründlichen Ozean geschieden sind von unserer Heimat [...] die wir noch mit Wehmut denken des Landes, wo wir geboren sind, wo ein treues Mutterauge sich neigte über unsere Wiege; wir stimmen bewegten Herzens ein in dieses Gebet: Gott erhalte, segne und schirme unseren treuen Kaiser und sein ganzes Haus!" (Wagener 1888:112).

Egte "Kaiserswetter" - 'n mooi dag - is ondervind, met 'n Kaapstad wat oral met vlae behang was, veral die hawe waar vyf Duitse oorlogskepe voor anker gelê het. Blykbaar het ook Duitse setlaars van plekke soos Worcester vir die viering na die Kaap gekom, want die skrywer berig dat Duitsers ook "tief aus dem Lande" vir die fees opgedaag het. Die heildronk op die Keiser is deur die geleentheidspreker ingestel met die woorde

"Ich fordere euch alle auf, mit mir einzustimmen in den Jubelruf: Se. Majestät und allergnädigster Kaiser, er lebe hoch, hoch und abermals hoch!"

Dit is entoesiasties deur die teenwoordiges beantwoord:

"Donnernd brauste das von wahrer Begeisterung getragene Hoch durch die Halle, und voll Kraft und Feuer wurde zum Schluss von Tausenden von deutschen Kehlen die 'Wacht am Rhein' [die toenmalige Duitse volkslied] gesungen" (Wagener 1888:114).

In die tagtigerjare van die negentiende eeu is 'n "Jünglingsverein" op die Vlakte gestig. Dit het nie lank bestaan nie omdat van die jong mans na die Diamantvelde getrek het (Ludewig 1911:38). Dit is weer daarna gestig, want in pastor Bracklo se tydperk (1893 - 1900) het die "Jünglingsverein" asook die basuinkoor en koor 'n bloeitydperk beleef (Ludewig 1911:46).

Benewens skool en kerk was die Boerevereniging die eerste ander liggaam om die setlaars in 'n groep saam te snoer. Eersgenoemdes het vir die setlaars se geestelike welsyn gesorg; laasgenoemde vir hul materiële welsyn. In die Wynberg- en Vlaktegemeente was daar ook die "Sangkohr" en "Posaunenkohr" wat 'n bydrae tot die geestelike lewe van die gemeentes gemaak het.

Die "Posaunenchor" het egter daaronder gely dat die mans gedurigdeur elders moes werk. In 1909 byvoorbeeld, toe baie mans in Suidwes gaan werk soek het, het die orkes ten gronde gegaan (Hellberg 1957:214). Die "Gesangchor" het voortbestaan. Kort ná die aankoms van die Mahnkes (tweede pastoriepaar) in 1920 het die predikantsvrou 'n "Jungfrauenverein" gestig. Getroude vroue het egter ook aan die aktiwiteite deelgeneem, en ná 'n jaar was daar meer getroude as ongetroude vroue. Danksy hulle is die eerste basaar ten bate van die skoolfonds gehou (Hellberg 1957: 217).

Die Boerevereniging was 'n oorkoepelende vereniging en oop vir ander nasionaliteite en het, soos reeds aangetoon is, 'n groot rol in die verwerwing van welvaart in die gemeenskap gespeel. 'n Lid van die derde geslag onthou hoe haar vader die vereniging ondersteun het:

"Die Boerevereniging was vir die volwasse mans. Dit is toe die 'Farmers' Association' genoem, en die vergaderings is in Ottery in 'n klein saaltjie gehou. Dan het ons Pappa van Turfhall af geloop deur die dikke sand. Hy het so 'n handstok gehad; dan kom hy van die tuin af, en daar is nie nog tyd vir was nie, hy moes maar net so deur die sand na die vergadering toe loop. Daar was toe nog nie 'n pad nie. En dis eers deur die vereniging se druk dat Springfieldweg toe gebou is" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Die Boerevereniging se byeenkomste het ook as ontspanning en afleiding vir die mans gesorg. Augustson het een so 'n staaltjie opgeteken van hoe hy self effens te lank gekuier het. Dit was met die prysuitdeling ná 'n tentoonstelling:

"In das Jahr 1901 war Eine Show Capflachter Bauern Verein. Ich war auch ein Mitglied. da hatten wier in Claremont eine Ausstellung. Ich gewan über £5-0-0 an Preise [...] Herr Ohlson v.d. Brauerry war President und ein Herr Behn war Secratry. Er war Besitzer von den Farm Reyland in der Mowbry Flackte hatte Arbeit bei Burmester in Aderley Street. Die Ausstellung war gut ausgefallen. Als die Preise in der Vlackte bei der Deutsche Schule ausgetheilt wurden, da kam ein Wagen mit Getränke Bier Wein Brantwein auch Fransch Brande. Mr Coomer von Lansdowne Hotel war der Barman, da konte jeder trinken was er wolte. Auch ich blieb nicht zurück mit trinken. Als wir nun nach Hause gingen musste ich noch 2 lb Zucker in der Vlackte kaufen ein Par B. Bier mussten wir auch mit nach Hause nehmen von der Preis Austeilung. Als ich von Shop weggin kam Ch Biehder zu mir und wir gingen zu Fuss bis nach W. Rabe die Sonne war schon unter, da sagte ich zu Bieders, nun muss aufs Pferd, das ich nach Hause komme, und ich Ritt weg mit Bier und Zucker, als ich etwa halbe Meile geritten hatte wurde ich benebelt und ich musste die Hose los machen, das Pferd hielt ich noch immer fest darnach schlaf ich ein, habe etwa eine Stunde geschlafen, näme mein Pferd lasse Bier Zucker ein Steigbügel und sambok zurück, und gehe mit mein Pferd nach Hause. Als ich ein Drath aufmache und durch gehe wieder zumache, versuche ich wieder auf Pferd zu steigen und es gelingt so Reite ich nach hause. Diese Geschichte ist Pasier in der nähe wo jetzt die Apostel Kirche steht. Damals war der Lansdwone weg noch nicht fertich" (Ms. 1950b:s.p.).

Augustson sluit af met

"Die Leute die den Schambock Steigbügel Bier und Zucker gefunden haben es behalten" (Ms. 1950b:s.p.).

Buiten die verenigingslewe is etlike gesellighede in die skool gehou, hetsy dit konserte of "Familienabende" was. Dié gesellige aande was ook dikwels 'n manier om geld in te samel. In 1912 is in die jaarverslag geskryf dat "mehrere Eltern- und gesellige Familienabende" gehou is (Blumer 1959:43).

Vir die jeug is byeenkomste onder die vaandel van die gemeentes se jeugverenigings gereël. Die Vlake se jeugvereniging Deutscher Orden is vroeg in 1933 gestig. Die Wynbergse gemeentejeug is aangemoedig om aan die aktiwiteite deel te neem, en voortspruitend daaruit is 'n soortgelyke vereniging by Wynberg gestig. Op die Vlake was die Deutscher Orden die oorkoepelende vereniging vir die blaasorkes (wat toe weer op die been gebring is), die mannekoor en die gemengde koor (Hellberg 1957: 189). Die "Orden", soos dit bekend was, het talle aktiwiteite gereël, onder meer sportfeeste, gereelde konserte, tiekieaande en ander gesellighede (Sien illus. 222 - 224).

In die twintigerjare is dit onder meer aan die jeug van die Vlaktegemeente opgedra om 'n deel van die geld vir die nuwe orrel in te samel. Die orrel, wat in 1926 die harmonium vervang het, het £622 gekos. Die gemeente het £522 ingesamel, waarvan die jeug £200 bymeekaargemaak het. Dit was geld wat byna letterlik tiekie vir tiekie ingesamel is. Een wat hard gewerk het vir die orrel, vertel:

"Pastor Mahnke het gesê as die 'Jugend' help met geldinsameling, kan hulle die orrel verniet kry as hulle die dag trou, anders het dit 10 sjielings gekos. Ons moes toe sorg vir £200. Ons het baie konserte gehou, ook 'Jugendfeste', speletjiesaande. Met die 'Jugendfeste' het ons aartappelslaai en 'Wienerwürstchen' gehad, en dan het ons speletjies gespeel. Daar was resieshardloop, dan wen jy miskien 'n glassuikerpotjie. Welf Grote [seun van oud-onderwyser Emil Grote] het altyd gaan goedjies uitsoek vir pryse; dan moet elke deelnemer betaal om deel te neem" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Oor die konserte vertel sy:

"Daar was die venster na buite in die groot skoolkamer wat as saaltjie gedien het, waardeur die skottelgoed altyd vir die basaar aangegee is. Daar het die souffleur by die venster gestaan. As jy vasgehaak het, gee hy jou die woord. En hy moes daar met 'n kers gestaan het, en so by kerslig in die boek gekyk het. Dit moes ook altyd een met goeie oë gewees het. Alles was maar primitief, maar ons het dit so geniet" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Haar suster vertel:

"Op die klein verhoog in die skool hét ons konserte opgevoer. Idi was 'n slag 'n 'Gräfin'. Dit was heerlik wat ons alles opgevoer het. Ek was een keer 'n elegante jong man, ek was mos lank. Ek het 'n wit broek van Ernst [Schultz, haar neef se seun] geleen, en 'n hardebolkeil. Dan is daar nou tien 'ou vroue' op die verhoog, toegeknoop tot bo, hoedjies op die kop. Dan sing ek 'Ich ging einmal spazieren!', dan antwoord hulle 'naNU!' Ons is met rooi laventel opgemaak; ons het nog nie 'rouge' geken nie, en dan later, as jy sweet, loop die laventeldruppels in strale teen jou gesig af. Soms het ons twee aande na mekaar opgevoer omdat dit so gewild was" (Fidi Schultz 1992:Onderhoud).

Die "Jugend" het ook een keer 'n konsert ter ere van al die bejaardes gehou (dit moes in die twintigerjare gewees het):

"Ons het eenkeer net vir die ou mense 'n konsert gegee, vir al die immigrante wat nog geleef het. Ek onthou hoe Mamma, sy was toe al 'n weduwee, en haar swaer, Onkel August, hy 'n wewenaar, langs mekaar sit in die gehoor. En hoe die trane oor hul wange loop, dat ons dit vir hulle doen. Ons het ook eenkeer vir hulle 'n ete gegee" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

By die tiekieaande is allerlei speletjies gespeel:

"Jy moes 'n tiekie of sikspens betaal om deel te neem aan 'n nommer. Een van die resies was om 'n kêrel se das te knoop en sy sigaret aan te steek. Daar staan vier kêrels met 'n los das om die nek, en 'n sigaret in die hand. Dan hardloop vier meisies, en jy moet kyk wie kan die vinnigste die das knoop, die sigaret aansteek en terughardloop. Die eerste kry dan 'n prys. Daar was natuurlik ook naald-en-gare-resies. Die man staan met die naald; jy hardloop met gare; jy moet dit insteek en terughardloop. Ook eier-en-lepel, of ook aartappel-en-lepel-resies het ons baie gespeel. Nog 'n speletjie was 'Zum Dritt abschlagen'[derdemannetjie]" (Fidi Schultz 1992:Onderhoud).

Die jeug was so aktief dat die saaltjie in die skool (die groot klaskamer) te klein geword het. Hoofsaaklik danksy hul ywer is uiteindelik besluit om 'n saal te bou:

"Die skool het te klein geword vir ons aktiwiteite, ons danse en opvoerings; te klein ook vir ons basare. Toe besluit ons ons moet 'n 'Ordenhalle' bou. Die oumense was daarteen; ons kan nie soveel skuld maak nie, het hulle gesê. Toe het ons nou weer begin met die geldinsameling. Van voor af is tiekieaande gehou. Alles wat daar was, kos 'n tiekie: toebroodjies, 'Kaffee', 'Butterkuchen'. Dit was alles versnaperings wat jy so kon staan en eet, en nie koek wat jy met 'n lepel of vurkie hoef te geëet het nie" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Die "Ordenhalle" is in 1935 gebou:

"Auf Antrag der Jugend war auf der Gemeindeversammlung schon im November 1931 beschlossen worden, ihr ein Stück Grund auf gemeinde-eigenem Boden für die Errichtung einer Halle zur Verfügung zu stellen. In der Gemeindeversammlung am 29.11.1934 hatte Pfarrer Mahnke diesen Beschluss, einen Saal zum Besten der Schule zu bauen, wieder in Erinnerung gebracht. Ende 1935 ist der Saal errichtet" (Blumer 1959:47).

Veral in die twintiger- en dertigerjare het die Vlakte 'n ryk kultuurlewe geniet. Opvoerings, "Bunter Abende" (Sien illus. 225), sangaande en so meer is gereeld gehou (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude).

Toutrek was 'n gewilde tydverdryf, en daar is gereeld met besoekende Duitse seelui gewedywer. Die tou wat daarvoor gebruik is, was die kerkklok se tou. Daar is vroegtydig begin sodat die tou teen sesuur die Saterdagand, wanneer die klok moes lui om die "Feierabend" aan te kondig, reeds weer stewig vasgemaak was. Dié tou is vandag in die Philippi-museum te sien (Sien illus. 226).

Die kontak met "Landsleute" danksy die Duitse vloot wat Tafelbaai gereeld aangedoen het, het die bande met die vaderland in stand gehou (Sien illus. 227 - 228). Dit was volgens alle getuienis 'n besonder hegte kulturele band. Van politieke betrokkenheid was daar nie sprake nie, hoewel die gemeenskap in 'n stadium ook 'n "Hitler-Jugendgruppe" gehad het. Dit is as 'n kultuur- en ontspanningsorganisasie beskou, 'n soort "Boy Scouts-beweging" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Die sogenaamde "Bunter Abende" was altyd groot suksesse. Dit was gesellighede wat op die Zionshügel gehou is wanneer Duitse skepe Tafelbaai aangedoen het. Offisiere en manskappe het na Philippi gekom vir 'n aand van voordrag, musiek, en gesellige

samesyn, dikwels ook 'n dansparty daarby.

"Die offisiere en bemanning van skepè wat voor die oorlog [die Tweede Wêreldoorlog] die Kaap aangedoen het, het gekom, en dan is 'n 'Bunter Abend' gehou. Die skeepsorkes het ook saamgekom. Dikwels het baie Duitsers uit die Kaap dan ook gekom om die aand hier deur te bring" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Die kultuurbande met Duitsland is ná die Eerste Wêreldoorlog hervat met die eerste Duitse boot wat Tafelbaai ná die oorlog aangedoen het. Dit was die toe beroemde navorsingskip die Meteor, wat Kaapstad in 1926 besoek het. Die dag van dié besoek was 'n hoogtepunt in die Vlaktelewe. Die kaptein het hul besoek in die boek wat ná die Meteor-vaart gepubliseer is, beskryf:

"Am 3. November folgten wir, Offiziere, Wissenschaftler und 80 Mann mit unserer Bordkapelle einer Einladung der deutschen Landsleute in der Bauernsiedlung 'Vlakte'" (Meteor 1928:147).

Hulle het met die trein tot by Wetton-stasie gereis, waar hulle deur onderwyser Schröder en die sogenaamde "Ehrenjunkfrauen" - die ouer skoolmeisies met serpe in die Duitse kleure getooi - ontvang is. Hulle het daar blomme gekry en die optog het na die Vlakte beweeg terwyl die "Bordkapelle" Duitse marse gespeel het. Langs die pad was daar "erstaunte, freundliche Gesichter" van "Engländer, Buren und Farbigen" (Sien illus. 229 - 230).

"Die deutschen Schulkinder haben ein umfangreiches Festprogramm aufgestellt, das nun mit einem lieblichen Fahnenreigen der Schulkinder beginnt [Sien illus. 231]. Nachdem der Bordkapelle noch ein paar Stücke vorgetragen hat, geht es zu Kaffee und Kuchen in die mit rührender Liebe geschmückte Schulzimmer. Die deutschen Hausfrauen haben hier vorgesorgt und nun beginnt ein Fragen und Erzählen von dem Leben an Bord, von der deutschen Heimat!"

Ná pastor Mahnke, onderwyser Schröder en die kaptein toesprake gehou het,

"geschah etwas Wunderbares und Ergreifendes: die Schulkinder trugen jubelnd und stolz ihr Meteorlied vor, das die erste

Klasse gemeinsam gedichtet hatte und zu dem sie sich sogar eine eigene Melodie ausgedacht hatten, die gut zu dem Text passte:

Ihr seid zu uns gekommen,
im schönsten Sonnenschein.
Seid Herzlich uns willkommen,
Ihr Leute, schmuck und fein.
Aus Kindeskehlen schallt's im Chor:
Wir grüssen Dich, Du 'Meteor!'

Weit kommt Ihr hergefahren,
Vom fernen Strande her,
Zu forschen nach dem Wahren
Im tiefen blauen Meer.
Drum singen wir aus voller Kraft:
Wir grüssen Dich, Du Wissenschaft!

Lass wehen Deine Fahnen,
Die Farben schwarz-weiss-rot,
Sie sollen uns ermahnen:
Sei treu bis in den Tod!
Wir grüssen alle, Hand in Hand,
Dich, deutsche Fahn'! Dich Vaterland!

Dié lied het 'n groot indruk gemaak. Die kaptein skryf:

"Zunächst waren wir tief ergriffen von diesem rührend schönen Beweis dessen, was Begeisterung in jungen Herzen vermag, dann brach spontaner Beifall los. Unsere Mannschaften dankten mit einigen Seemanns- und Soldatenliedern und dann geht es zu Spiel und Tanz ins Freie."

Die speletjies is op 'n oop stuk veld gehou (Sien illus. 232):

"Die Sonne Südafrikas lacht hernieder auf die Blaujacken und die blonden, festlich gekleideten deutschen Kinder, die sich in den alten schönen Spielen auf dem grünen Rasen tummeln, wie sie nur die Heimat kennt: Drittenabschlagen, Blindekuh, Bäumchenwechselln."

die heerlike ontspanning het tot die aandete geduur, en die skeepsorkes moes ook weer speel. Toe moes sommige van die bemanning terug na Kaapstad vir 'n verpligting daar, maar die res het vir aandete gebly en die feesprogram voortgesit:

"In der Vlake lief inzwischen das Festprogramm weiter. Vortrage des deutschen Posaunenchor, Gesang der Schulkinder, Deklamationen, ja, sogar eine Posse mit Gesang füllten den Abend aus, an dem nun die ganze deutsche Vlake, jung und alt, teilnahm und der nur zu schnell verging. Gemeinsam gesungene vaterländische Lieder und Vorträge unsere Bordkapelle bildeten den Abschluss."

Die kaptein sluit sy stuk af:

"Noch lange sprach man in der Vlake von diesem Meteortag, noch lange auf dem 'Meteor' von diesem Tag bei den Deutschen in der Vlake. Monate lang hatten die Landsleute dieses echt deutsches Fest mit Liebe und in rührender Weise vorbereitet und immer wird es in der Erinnerung weiterleben, in den deutschen Herzen draussen, wie es für uns auf dem 'Meteor' ein unvergessliches Erlebnis ist" (Meteor 1926: 150).

Die Meteor-besoek was 'n groot geleentheid in die lewe van die Vlaktegemeenskap. 'n Senior burger wat toe as jong meisie 'n lid van die "Ehrenjunkfrauen" was, kon die dag nog goed onthou. Sy onthou veral hoe aangedaan haar "groot, sterk" pa was:

"O, die oumense het gehuil, so aangedaan was hulle om weer Landsleute te sien. Ons het aangestap gekom met die orkes van die skip vooraan. En toe ons by Jacob-se-vlei verbykom, skrik die beeste so vir die musiek dat jy hulle net sien stert in die lug weghardloop. O, dit was so 'n mooi dag. Ons kinders was so opgewonde. Ek onthou ek het nog na ons Papa gehardloop. Hy het by 'n pilaar op die skool se stoep gestaan. En ek het na hom gehardloop en geroep: 'Papa, Papa, ist das nicht wunderbar?' En hoe ek skrik! Want die trane stroom oor sy gesig. Ek het nog nooit my pa sien huil nie" (Fidi Schultz 1992: Onderhoud).

Nog 'n man wat tydens die besoek nie sy trane kon keer nie, was die toe reeds afgetrede pastor Baumgarten:

"Der greise, 83-jährige Pastor Baumgarten [...] kann vor Freude und Bewegung nicht sprechen, dicke Tränen laufen ihm über das ehrwürdige, wettergebräunte Patriarchenantlitz" (Meteor 1926:148).

Met die opkoms van die Nasionaal-sosialisme in Duitsland is die Hitler-Jugend-groep in die Vlake gestig. Geeneen van die Vlakte-Duitsers het toe enige agterdog gehad wat in die naam van Nasionaal-sosialisme in Europa gedoen is nie. Vir hulle was dit 'n kultuurorganisasie, en meisies en seuns is aangemoedig om deel te hê aan die groep. Dit is beskou as ontspanning vir die kinders - "iets soos die Padvinders" (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude).

Daar was 'n meisies- en 'n seunsgroep, en hulle het in hul uniforms aan kulturele bedrywighede deelgeneem. Die Vlaktemense het van die "Ha-Jot" gepraat, die afkorting op Duits vir Hitler-Jugend. In die Philippi-museum is onder meer 'n seunspet met 'n swastika-wapen voorop wat as deel van die uniform gedra is (Sien illus. 233 - 242). Baie van die klere, vlage en baniere is egter voor die Tweede Wêreldoorlog begrawe. Afstammelingen wat dié tyd nog goed kan onthou, praat nie graag daaroor nie omdat dit geassosieer kan word met die Nazi-rassemoorde. Almal beklemtoon dat die Vlaktegroep 'n kultuurorganisasie was. Van hulle het selfs gesê dat dié geskiedenis maar liever vergeet moet word.

Ná die Tweede Wêreldoorlog het die jeuggroep net as die "Jugendverein" bekend gestaan. Dit is algemeen die "Jugend" genoem en het talle aktiwiteite vir die gemeenskap se jeug gereël (Sien illus. 243). Die jeugvereniging bestaan vandag nog en hoërskoolleerlinge neem daaraan deel. 'n Junior-jeuggroep vir laerskoolleerlinge bestaan ook die afgelope paar jaar.

Vlaktefeeste

In 1933 het die "Deutscher Orden" op die Vlake 'n fees ter herdenking van die aankoms van die setlaars vyftig jaar tevore aangebied (Sien illus. 244 - 248). Klaus Schröder, toe hoof by die Vlakteskool en leier van die "Orden", het oor die fees geskryf in 'n manuskrip van dertig bladsye in Germaanse skrif getitel "Jubiläumsfeier zur Erinnerung an die Deutsche Einwanderung in die Vlake vor 50 Jahre".

Al die kore van die Lutherse gemeentes in Wes-Kaapland het as massakoor by die fees opgetree. Die liedere wat gesing sou word deur die kore sowel as die "gesamte Festgemeinde" was:

- "1. die Auswanderung:
 - a. Nach Afrika
 - b. Nun ade du mein lieb Heimatland
2. Heimweh:

Es lebt in jeder deutschen Brust
3. Gründung der Kirche u. Schule:
 - a. Sanctus v. Schubert
 - b. Gross, o Gott, sind deines Ruhmes Taten
4. die Schule wird unabhängig:

Freiheit die ich meine
5. Ausbruch des Krieges [Eerste Wêreldoorlog]:

Ich hab mich ergeben
6. Mahnung zur Einigkeit:

Brüder, reich die Hand zum Brüste
7. Gedenkt der alten Heimat:

Deutschland über alles"
(Schröder-ms. 1933:8).

Onder die eregaste sou die aartshertog Von Lindequist wees. Hy sou toevallig ses dae voor die fees (wat op 28 Februarie 1933 sou plaasvind) op die skip Watussi in Tafelbaai aankom. Von Lindequist was rondom 1900 Duitse ambassadeur in Kaapstad, en het

"die Vlakte viel und oft besucht. An freien Sonnabendnachmittagen setzte er sich aufs Pferd und ritt in die Vlakte zu einzelnen deutschen Bauern, nahm Teil an ihrem Leid und ihrer Freude, ihren kleinen und grossen Sorgen. Viele unsere Alten erzählten noch oft und gerne von ihm" (Schröder-ms. 1933:12).

Van naby en ver het afstammelinge laat weet dat hulle na die fees kom. Die oorspronklike "Festplatz" op die weeshuisterrein sou te klein wees. Die eiendom van Wilhelm Schulz (Tuffel-Schulz) oorkant die weeshuis sou meer geskik wees. Dit was 'n byna onbegonne taak om "Sitzgelegenheiten" vir almal in te rig. Die "Frauenverein" sou vir die verversings sorg, wat "berge platekoek" (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude) sou insluit.

Planke is danksy 'n bou-aannemer in die hande gekry waarmee sitplekke vir die gaste gebou is; die "Ehrentafel" en "Rednerpult" is gebou, die plekke vir die massakoor. Die Saterdag is die terrein met vlae versier, en vir groenigheid is "Rotkranz und

schlangenkraut" gebruik. 'n "Ehrenpforte" is gebou. Die sondagoggend is die laaste take afgehandel:

"Kurz vor Mittag waren die Vorbereitungen beendet. Schnell ging's nach Hause zum Umziehen und zur letzten kurzen Sammlung vor Beginn der Feier. Lange vor Beginn desselben herrschte ein reges Leben und Treiben auf dem Festplatz. In hellen Scharen kamen die Teilnehmer herbeigeströmt von nah und fern. Um halb 2 Uhr schon musste die Omnibuslinie in 3-fache Verstärkung fahren. Und auf allen Gesichtern den gleichen Frohsinn, die gleiche freudige Erwartung" (Schröder-ms. 1933:18-19).

Die oorlewende immigrante wat as eregaste by die eretafel sou sit, was beskeie oor die aandag wat aan hulle gegee is:

"Und dann waren auch die Alten gekommen. Man musste sie hinführen an die Festtafel. Sie schämten sich zum Teil, dort als 'Prominenten' zu sitzen" (Schröder-ms. 1933:19).

Altesame seshonderd programme is binne 'n ommesientjie uitgegee. En nog het die mense aangestroom gekom:

"War es das herrliche Wetter, das sie anlockten? Oder die Gesang, den sie hören wollten? Oder ein gewisser Sensationsgefühl, etwas zu erleben, was noch nie da gewesen war bei den Deutschen am Kap? Oder hatte sich das deutsche Blut in ihnen so mächtig Geltung verschafft, dass sie nicht anders konnten um hierher zu kommen?" (Schröder-ms. 1933:20-21).

Schröder skat dat daar "weit über Tausend Köpfe" teenwoordig was. Hy was die dirigent van die massakoor wat weens die afstande nog glad nie kon saam oefen nie. Slegs die kore van die Vlake- en Wynberg-gemeente kon saam repeteer. Schröder skryf:

"Mit einiger gewissen Aufregung - vielleicht auch Angst - bestieg ich das Dirigentenpult. Soviel verschiedene Chöre, Chöre mit ganz verschiedener Ausbildung, ganz verschiedenen geärteten Dirigent, vielleicht auch ganz verschiedener Übungsweisen! [...] Wird es mir möglich sein, sie alle meinem Dirigentenstab zufügig zu machen? Aber nach dem leisen Klopfen gegen das Notenpult ist Totenstille eingetreten. Der Anfangston ist gegeben, der Taktstock erhoben. Ich schaue den Sängern in die Augen. Alle

waren sie auf den weissen Stab in meiner Rechten gerichtet. Sie lächelten, als wollen sie sagen: Nur zu, jetzt ist es endlich so weit! Wir wollen schon zeigen, was ein deutscher Sängerkhor kann! Führ du nur mit dem Stab durch die Luft und zeige den Kurs! Wir sind bereit dir bedingungslos zu folgen! Ja, endlich war's so weit!" (Schröder-ms. 1933:22-23).

Die groot oomblik het aangebreek:

"Wie ein gewaltiges Brausen klingt es dahin über den weiten Platz: 'Auf, auf ihr Brüder und seid stark, der Abschiedstag ist da!' Gott sei Dank! Der Kontakt zwischen Stab und Sänger ist da! Ein halbes Auge ist fürs Notenblatt, anderhalb Auge für den Taktstock. So soll es schon gehen. Ob es nun ein 16jähriges Backfisch war, oder der kleinen Pastor Sprengel [van Worcester] im Vollbart, der schon den Kopf ein wenig schief halten muss um den Dirigenten zu sehen; allen strahlt bei diesen Singen die himmlisch schöne Freude am deutschen Volkslied aus den Augen. Je länger das Singen anhielt, desto gefügbarer wird der Chor, desto aufschwingerender der Gesang! Dies hatte ich nie erwartet. Ich selber sah nicht die umstehende Menschenmenge [...] ich sah kaum die Noten vor mir! Ich sah nur meinen Sänger! Ich sah tief in ihr Seele, sah ihre Freude, ihren Stolz, ihr tief bewegtes Herz, aus dem es in immer neuen Empfindungen herquellte, empor sprudelte und all das Schöne hervorzauberte das nur durch deutsches Lied hervorgebracht werden kann!" (Schröder-ms. 1933:22-24).

Ná die toesprake en samesang was dit koffietyd. Dit was net so 'n groot sukses:

"War das eine Arbeit! In 4-5 Reihen standen die Leute am Tisch. Die Alten wurden Kaffeekannen auf den Tisch gestellt. Die Gäste warteten geduldig, bis sie bedient waren [...] Frau Hilde Koch hatte das Amt des Einschenkens. In gebückte Stellung sass sie auf einer kleinen Kiste, umringt von den durstigen Schar. Bald waren alle Tassen (ca. 250) in Gebrauch. Die Abwäscher konnten kaum die Arbeit bewältigen" (Schröder-ms. 1933:25).

Daarna kon die gaste vir sowat 'n uur gesels:

"Leute, die man Jahre lang nicht gesehen hatten! Und immer dieselbe Freude über den Tag und sein Gelingen! Ja, das war wirklich schön" (Schröder-ms. 1933:25).

Toe begin die toesprake deur die hoogwaardigheidsbekleërs, waaronder Von Lindequist. Ná ses toesprake het pastor Mahnke, predikant van die Vlaktegemeente, aan die woord gekom. Nadat staande en met onblote hoofde hulde gebring is aan die "Gründer der Vlakte", het hy gesê dat die Vlaktemense goeie landsburgers moet wees, maar dat hulle dit slegs kan wees as hulle dit wat hul eie is, hul eie kultuur, "wahrt und pflegt". Tweedens het hy die toehoorders vermaan met die bekende spreuk "Halte was du hast, das niemand deine Krone nehmet". Die gemeenskap se kroon was hul taal, hul kerk en skool. Sy toespraak het "brausende Beifall" gekry. Daarop het die basuinkoor die "Deutschlandlied" ingesit, waarop almal saamgesing het.

Die groet gedurende die feestyd was "50 Jahre harte Hände-Arbeit". Veral mans het mekaar só met 'n vaste handdruk gegroet (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoud). Ná die fees was die weskroep "Treu Deutsch alle Wege!". Schröder sluit ook sy geskrif met dié woorde af (Ms. 1933:30).

Een van die artikels oor die fees het selfs met die gedagte afgesluit dat as die eeufees oor nog vyftig jaar gevier sou word, Duits nog steeds só oor die Vlakte sou weerklink (DA 9/2/1933):

"Möge der treue deutsche Geist in der Vlakte nie verblassen, möge die deutsche Vlakte bis in die fernsten Geschlechter ein stolzes Denkmal deutschen Fleisses, deutscher Tatkraft, deutscher Gründlichkeit, deutschen Erfolges bleiben. Glück auf! Deutsche Vlakte!" (DA 9/2/1933).

Die volgende groot fees sou die vyftigjarige jubileum van die kerk in 1947 wees. By dié geleentheid is 'n gedenksteen in die middel van die kerkhof onthul wat ter ere van die setlaars opgerig is. Die inskripsie lui:

"Durch Wüstensand auf rauher Bahn geht's endlich doch nach Kanaan."

Dit is by dié gedenksteen waar die jaarlikse "Totenfest" of "Ewigkeitsonntag" gevier word (Sien illus. 249 - 250).

In 1952 het die Vlaktejeuggroep aan die Van Riebeeckfees deelgeneem, waar hulle as deel van 'n groter Duitse groep volksdansers opgetree het (Sien illus. 251 - 252).

In 1959 is die 75-jarige bestaan van die skool oor veertien dae gevier. Die feestyd is ingelui met 'n feesbasaar op 31 Oktober. Dié dag is afgesluit met 'n blyspel. Dit was Der Krämerkorb deur Hans Sachs, en die toneelspelers was lede van die jeugkring. Die fees is afgesluit op Sondag, 15 November. Op dié dag was daar 'n feesdiens, gesamentlike middagete en 'n toneelstuk. Die kore van Wynberg-, Philippi- en Neu-Eisleben-gemeentes sowel as die skoolkoor van Philippi het opgetree. Die toneelstuk, onder regie van Hans Bodenstein (toe hoof van die Vlakteskool), was "So viel Erde braucht der Mensch" van Leo Tolstoi.

In Oktober 1983 is die gemeenskap se eeufees luisterryk gevier (Sien illus. 253 - 257). Die hoofees was die Saterdag met 'n dankdiens die daaropvolgende Sondag. Die eregas die Saterdag was die toenmalige Staatspresident, mnr. Marais Viljoen. Nog 'n gedenksteen - met die familienam van al die setlaars wat uiteindelik die Vlaktegemeenskap sou uitmaak - is die Sondag ná die feesdiens onthul. Die blaasorkes van die Morawiese Kerk het by dié geleentheid saam met die gesamentlike kore van die Philippi- en Wynberg-gemeente opgetree.

In September 1985 het die Boerevereniging sy honderdjarige bestaan met 'n geselligheid gevier (Sien illus. 258 - 260).

18.1.2 Buitelug-ontspanning

Jag en visvang

Om te gaan jag of te gaan visvang was vroeg reeds ontspanning. Buiten dat dié twee bedrywighede ook kos voorsien het, was dit vir die mans 'n aangename uitstappie. Die gemeenskap se jagveld was die area tussen die vestigingsgebied en Strandfontein. Hulle het by Strandfontein van die rotse af visgevang.

"Die jagveld was by Strandfontein. Hulle het bokke huis toe gebring; hulle het hase huis toe gebring. Dit was waar hulle gaan skiet het. En my pa, byvoorbeeld, wat daar gaan visvang het. Ek wonder baie keer hoeveel van die ou mense wat daarbo gejag het: as hulle moet opstaan, en sien by Strandfontein is 'n verkeerslig. Hulle skrik hulle net daar weer morsdood, want dit

kan mos nie hulle ou Strandfontein wees nie" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Die kleinwild wat daar gehou het, was steenbokkies en grysbokkies, waarvan daar "baie" was (Michen Meyer 1977:Gesprek). Die see het net so 'n rykdom aan vis gehad. Van hulle het slegs met handlyne gevang, en nogtans met "sakke vol vis" tuisgekom.

"Daar was baie vis, hulle het nooit verniet see toe gegaan nie. Mamma het vertel oupa Schultz het ook so saamgegaan, want dit was ook 'n manier van kos bymeekaarmaak, en dat hulle met mudsakke vol vis huis toe gekom het. Dit is dan gesout, en almal, die bure, die werkvolk, die buurman se volk, almal het dan weer vir 'n week kos gehad" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Baie Vlaktemans is vandag steeds ywerige hengelaars (Sien illus. 261).

Vakansiedae en Uitstappies

Vir die kinders van die derde geslag was daar twee hoogtepunte elke jaar:

"Ons het een maal in die jaar strand toe gegaan, en op Paasmaandag was dit die skoolpiekniek. Op Kersdag het ons kerk toe gegaan, en Tweede Kersfees is ons dan strand [Strandfontein] toe" (Michen Meyer 1977:Gesprek).

Erna Ohlhoff het gesê dat hulle nooit op Kersdag see toe gegaan het nie:

"Ons het nooit Kersfees see toe gegaan nie. Ander dae, ja. By Strandfontein was net die veldwagter se huis; niks anders nie. En daar was so 'n kweekveldjie waarop ons almal altyd uitgekamp het. Dit was naby die veldwagter se huis, en ons het hom ook maar daar leer ken" (1993:Onderhoud).

Met Paasfees is in die begin nooit see toe gegaan. Dit was 'n godsdienstige fees wat tuis deurgebring is, met die "skoolpiekniek" op die Maandag. Dié piekniek het ontwikkel uit die eksamen dag wat in die beginjare op die Vlakte gehou is (DC 17/4/1887). Soos vervoer verbeter het, is uitstappies na ander gebiede gereël. Daar word byvoorbeeld berig dat die Paasmaandag-piekniek in 1912 so 'n uitstappie was:

"Am 16.4.1912 beteeiligt sich die ganze Gemeinde an einem Tagesausflug mit Schulfest auf 'Rhodes Farm'" (Blumer 1959:43).

Die eerste geslagte het net vir 'n dag of twee see toe gegaan. Dit was soms op Tweede Kersdag, maar gewoonlik met Nuwejaar. Die pret het dan gewoonlik al ná die kerkdiens op Oujaarsaand begin. Die diens is teen skemer gehou, nie om middernag nie. Die kerkklok is wel twaalfuur daardie nag gelui

"om die nuwe jaar in te lui" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Met Oujaar het 'n grootskaalse poetsbakkery onder mekaar begin. Idi Bode vertel:

"Die grootmense het allerlei streke op mekaar uitgehaal op Oujaarsaand. Dit was een groot poetsbakkery. Koeie het destyds vasgemaak in die stal oornag gestaan. Dan het die poetsbakkers hulle stil-stil kom losmaak en aan bome vasgemaak. Of hulle het die wa wat buite gestaan het, die wiel van afgehaal. Of hekke toegedraai dat 'n mens die volgende dag nie kon deurkom nie. Hulle het ook partykeer goed voor die deur gepak sodat jy nie kon uit nie. By ons het twee vriende eenkeer kom kuier, en my pa en ma het gesê: 'Kyk, vir ons sal julle nie uitvang nie, ons is te slim vir julle.' Want hulle het geweet die twee voer iets in die mou. My pa sê: 'Vir my sal julle nie vang nie', en my ma sê: 'Nie ons nie, ons is gereed.' En hulle het gekuier en later weggegaan, en Pa en Ma het nie agtergekóm dat iets verkeerd is nie; ook nie die anderdagmóre nie. Maar toe sien my ma later die hoenders so op 'n hoop staan, en sy dag maar wat, het die hoenders dan 'n slang beet? Sy stap soontoe, en daar staan haar pot aartappels wat sy die aand klaar geskil het, wat sy wou kook vir aartappelslaai, 'n kastrol met 'n lang steel. Dié staan daar, en die klomp hoenders staan daar om, hulle is mos nuuskierige goed. Toe is Mama-hulle tog gevang. So ook is karre se wiele afgehaal en partymaal op hekpale gesit, en eenkeer is ook 'n perdekar in 'n kleigat getrek. En alles in 'n goeie gees. Twee kom miskien kuier, een wil later 'n draai buite gaan loop, terwyl die ander een nog binne gesels, en dan vang die een buite die kattedwaad aan" (1992:Onderhoud).

Nog 'n afstammeling vertel:

"Hulle het elke Oujaarsnag kwajongstreke aangevang. So het Onkel Karl en Tante Bertha Schultz, albei was baie geduldige mense, een Nuwejaarsoggend opgestaan, en daar was hulle twee beste in die sitkamer vasgemaak. Families het toe al dikwels vir Nuwejaarsdag see toe gegaan. Dan is die perde daar onder in die vlei weggesteek, die kar op 'n ander plek, en jy moet maar net soek. Of 'n kar se wiel is afgehaal en weggesteek. Partykeer is karre se wiele omgeruil, of het jy 'n ander boer se wiel aan jou kar gevind. Hulle het ook beste in mekaar se stalle gaan vasmaak. En hoe stiller jy dit kon doen, hoe beter, sodat dit die volgende oggend 'n groot verrassing kon wees. Dit was altyd 'n groot getergery onder mekaar" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Ook onder Afrikaners was dit 'n Nuwejaarsgebruik om op Oujaarsaand kwajongstreke aan te vang. Dit moes altyd in die grootste geheimsinnigheid geskied en het waarskynlik sy oorsprong in die ou Germaanse volksgeloof dat die werf op Oujaarsnag skoon en netjies moet wees, want dan loop die bose geeste rond en soek na plekke waar hulle skade kan aanrig. Oujaarsnag is in die ou Germaanse volksgeloof as 'n lotsnag bestempel (Kapp 1975:177-179).

Op Nuwejaarsdag is dan see toe gegaan. Daar was nog geen hardepad na die see nie, en hulle moes met perdekarre of -waens oor sandpaaie soontoe ry. Langs die see af, tussen Strandfontein en Muizenberg, was ook geen pad nie (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude).

Die Turfhall-Schultze het net vir een dag by die see gaan uitspan (Fidi Schultz 1992:Onderhoud). Sommige het al vir 'n paar dae gegaan, en dan is soms selfs 'n koei saamgeneem om vir melkvoorsiening te maak; ook hoenders om daar geslag te word. Die ander voedsel, soos brood, is in paraffienkiste gepak. Dié kuier was egter nie net vir ontspanning nie, maar ook 'n manier om kos bymekaar te maak, soos om seekos van die rotse te pluk, dit gaar te maak en dan in asyn in flesses in te lê vir latere gebruik (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

By Strandfontein was 'n fontein waar vars water vir mens en dier gekry is. Die kinders het die ketels vir koffiewater daar volgemaak; die brandhout vir die vuur is saamgeneem, en fynhoutjies langs die pad opgetel. Gewoonlik het net die moeder en klein kinders op die kar of wa gesit; die groter kinders moes langsaan loop omdat die wa andersins vir die trekdier te swaar sou wees

(Fidi Schultz 1992:Onderhoud). Haar suster onthou van die staptogte soontoe:

"Ons Papa kon ook goed voëltjies namaak. As ons een keer 'n jaar Strandfontein toe gegaan het, dan loop ons langs hom in die veld. Die perde kry te swaar, net Ma en die jongstes sit op die kar, en ons loop oor die heuwels, dan wys hy vir ons alles, selfs die kleinste klippe sou hy uitwys en sê 'Kyk net die mooi klippe, kyk net so'" (Idi Bode 1993:Onderhoud).

Die Voorvlakte se mense, dus die sogenaamde Claremont- en Wynbergvlakte se bewoners, asook Hudsonveld (Ottery) se setlaars, het by Strandfontein gaan ontspan. Die afstammeling in die Duine het na 'n strandplek nader aan hulle gegaan:

"Die Duinemense het na wat ons genoem het Duikersklip gegaan. Soontoe, of na Swartklip" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Kommetjie was die uitspanplek vir veral die afstammeling wat eers in die omgewing van Retreat en Dieprivier gewoon het (Sien illus. 262). Mettertyd het die ander Vlaktemense, waarskynlik danksy beter vervoer en nadat Strandfontein se welbekende rotse weggeskiet en gebruik is om 'n pad mee te bou, soontoe gegaan.

"Daar is met die perdekar na Kommetjie gery, dan is daar al halfvier soggens gery, want dit was iets wat so selde gebeur het. Dit was 'n yslike optog. Hulle het ook altyd 'n ekstra paar perde saamgeneem. Ek sien nou nog die perde by Kommetjie; dan kry hulle die sak oor die kop met die voer in. Partykeer is 'n halwe drom vir die perde se voer ook nog saamgepiekel" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Die Punts se jaarlikse trek na Kommetjie is só beskryf:

"But the highlight for this whole farming community must surely have been their annual summer trek to Kommetjie. There tents were set up, but this was no ordinary sort of camping - many took their beds, dressing-tables and even their wardrobes! How heavily-laden carts and wagons must have creaked and groaned en route! Memorable evenings were spent at the Kommetjie Hotel where these hardworked farmers forgot their cares [...] and danced the nights away" (CB 1981).

Tussen Vishoek en Kommetjie was 'n hoogte waar gereeld stilgehou is dat die perde kon rus. Die plek was bekend as Sopieshoogte, want dit was nie net 'n blaaskans vir die perde nie (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud). Oor die vakansie by die see vertel Erna Ohlhoff:

"Ons kon nooit weggaan vir lank nie. Daar was diere wat versorg moes word op die plaas. Toe ek jonger was, het ons vir die Sondag na my ouma in Dieprivier gegaan, maar nooit weggegaan om te gaan kamp by die see nie. Toe ek veertien jaar oud was, het ons eendag met die wa strand toe gegaan, my ma en pa saam, en ons het die nag oorgeslaap daar by Strandfontein. Vandat ek agttien jaar oud was, het ons elke jaar Strandfontein toe gegaan. Toe ons nou groter was, het ons in die dag ook na Strandfontein geloop, al die pad van Jobsvlei af. Die seuns het gewoonlik met die kar en perde gegaan, dan het hulle die tente opgeslaan en reggemaak; gedoen wat hulle kon, en ons stap soontoe. Ons het genoeg kos saamgeneem, maar alles voor die tyd klaargemaak. Ons het niks daar gekook nie, net tee gemaak. Ons het nooit so lank gebly nie, dit was altyd maar net vir 'n paar dae. Daar was 'n groot klip naby die veldwagter se huis, en daar het ons Oujaarsdagaand op gedans. Die musiekmakers by die plat klip was een wat die handorrel gespeel het, een die viool, en een die kitaar, dit was die drie. En ook as dit laagwater was, het ons graag op die harde sand teenaan die strand gedans, dan was daar mos 'n groot, harde stuk sand. Ons het baie gewals, maar ook ge-'foxtrot'" (1993:Onderhoud).

Tot met die Tweede Wêreldoorlog was Strandfontein 'n ongerepte see paradys, byna eksklusief vir die Vlaktemense se gebruik, met seekos in oormaat. Omdat dit maar klein getalle was wat daar gaan ontspan het, het hulle, ondanks hul klaarblyklike rojale vangste, nie die seelewe uitgeroei nie.

"As ek dink hoe ons mense daar gekamp het. Ná die Tweede Wêreldoorlog het dit heeltemal en totaal verander omdat die rotse opgebreek is om vir die pad langs die see af te gebruik. By Strandfontein self was daar rotse; jy kon destyds ver ingegaan het in die see wanneer dit laagwater was. Ons het perdekuile [arikreukels] daar uitgehaal as ons daar gekamp het" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

oor hoe dit vroeër met laagwater gelyk het, het sy vertel:

"Daar was 'n klein baaitjie, met groot, pragtige rotse. Ons het in die aand daarop uitgegaan, en oral sien jy net vriende, almal haal perdekuile [arikreukels] uit, en pak dit in mandjies en sakke, nie plastieksakke soos vandag nie" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Toe word die baai vernietig:

"Toe moet die pad na Swartklip gemaak word, vir 'n Weermagkamp of so iets. Toe het hulle met die vreeslike groot masjinerie gekom en al die rotse uit die see uitgebreek. Dit moes die basis van die pad word, en daardeur het hulle die hele omgewing vernietig. Ek onthou hoe ons gestaan en kyk het hoe hulle met hierdie groot masjinerie ons rotse weggebreek het. Die plek was nooit weer dieselfde nie. Daar was nog plekke waar jy op rotse in die see kon uitloop, maar die lekker was alles weg" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Soos die paaie verbeter het, het dit ook die mense in staat gestel om vinniger te beweeg. Gevolglik het sommige ook reeds oor die Paasnaweek, tussen die kerkdienste deur, by die see gaan kampeer:

"'Gründonnerstag'-aand gaan almal kerk toe, en dan die volgende dag, Goeie Vrydag ná kerk, gaan ons see toe. Dan het my pa nog met sy fiets tussendeur huis toe gegaan om te gaan kyk of alles reg is. Maar hy maak gou om weer terug te wees, want dis al kans wat jy het in 'n lang tyd" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

'n Afstammeling het onthou hoeveel probleme 'n vragmotortjie veroorsaak het toe sy 'n kind was:

"Dié oupa het 'n lorrietjie gehad, en almal het al toe geweet as dit afgemaak is vir seweur die oggend, en dit is al laat om te vertrek, dan sal hy nóg 'n uur later wees. En dan gaan staan die lorrie boonop ná 'n ent, dat hulle al moet begin stoot op Prince George-Drive. Op die ou end kom jy later in Kommetjie aan as die mense wat met perdekarre gery het. Maar vir ons het dit nie gepla nie. Vir 'n kind maak tyd mos in elk geval nie saak nie" (ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

vandag besit talle afstammelingse strandhuise by Kommetjie, en sedert die sestigerjare ook by Pearly Beach, 'n gewilde visvangplek.

Toe motoraangedrewe vervoermiddels algemeen geword het, het dit sommige verlei om op 'n Sondag, die enigste dag dat nie gewerk is nie, op 'n uitstappie te gaan. Die eerste motorvoertuie was vragmotors waarmee gereeld uitstappies onderneem is. Die geslagte wat in die dertiger- en veertigerjare jongmense was, vertel vandag nog hoe hulle almal saam so agter op 'n vragmotor iewers heen gery het en al die pret wat hulle gehad het. Dié ontwikkeling het egter reeds al in 1929 negatiewe gevolge gehad:

"Eine Reihe von Gemeindegliedern haben sich in den vergangenen Jahren Personen- und Lastkraftwagen anschaffen können. Pfarrer Mahnke schreibt im Jahresbericht: 'Die Motorfahrzeuge bringen die Gefahr mit sich, dass sie an Sonntagen zu Ausflügen locken und vom Kirchenbesuchen abhalten'" (Blumer 1959:46).

Dit het só vererger dat pastor Mahnke in sy voorlaaste jaarverslag in 1945 geskryf het:

"Die Gemeindeglieder besuchen die Gottesdienste nicht mehr so regelmässig wie in den ersten Jahren meines Hierseins. Damals war von jeder Familie sonntäglich mindestens ein Teil im Gottesdienst. Heute sind unter dem jüngeren Geschlecht manche Familien 'Vierzehntagschristen', einige sogar schon 'Monatschristen' geworden" (Blumer 1959:49).

Die Diamond-T, 'n Ford-vragmotor, is nie net in die Skiereiland gebruik nie; daarmee is soms ook die "verskriklike ver pad" binneland toe gevat:

"Willie Schultz, Carl Schultz se een seun, het Ceres toe getrek. Ek weet nie hoekom nie, maar ek weet die oumense het baie daarvoor gepraat; van hoe hulle dan nou sal aanpas by die Afrikaners. Maar dan het sy ou buurman, Josef Grimmbacher, met sy Diamond-T-lorrie daar gaan kuier. Almal wat kon, het saamgegaan. As dit die lorrie is, kon almal mos opklim; jy moes net vroegtydig praat. Ek onthou Josef Ridinger met sy rooi hare. Hy was al 'n ou man, en seker meer grys as rooi, maar nog altyd het hy rooi gelyk. Sy oogbankhare was so twee en half duim lank, en hy was vol sproete; daar was nie 'n plekkie waar jy jou vinger kon sit waar hy nie sproete gehad het nie. Maar die

grootste grapjas. Soos hy ouer geword het, het hare ook by sy ore uitgegroeï, en sy neusgate. Ek onthou net hy was altyd so vreeslik behaard. Maar altyd die 'centre of attraction' op die lorrie. Hy het die pad baie korter gemaak. En die pad wás iets verskrikliks. Bainskloof 'n rooi kleipad. Ek weet nie eens hoe laat die dag ons daar aangekom het nie, en van die terugpad kon ek nooit onthou nie, want ons kinders het almal geslaap. Maar dit onthou ek: Josef Ridinger het al hoe rooier geword van die rooi stof hoe verder ons op die rooi pad gery het. Hy het later heel gemmer gelyk" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

18.1.3 Binnenshuise ontspanning

Daar word gesê dat die setlaars ondanks die harde werk tog naweke tyd gemaak het om by mekaar te gaan kuier. Een bejaarde het uit haar jeug onthou:

"En die tyd wat die oumense gehad het. Al het hulle ook swaar gehad, het hulle nog atlyd tyd vir mekaar gehad. Sondagmiddae, dan kom die perdekarre, en hulle gesels oor die politiek, en hoe dit in Duitsland is, en ons meisies moet koffie bedien" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Musiek

By samekomste soos vir 'n verjaardag is dikwels gesing, speletjies en kaart gespeel. Michen Meyer vertel:

"Ons het bymekaar gekom, ons jongspan van familie en vriende, dan het ons gesing en grappe vertel. Die jongmense het ook kaart gespeel. As daar een was wat musiek gemaak het, en ons was so sewe of agt bymekaar, dan het ons gedans" (1977:Gesprek).

Die setlaars was lief vir sing en het by verjaardagpartye of bruilofvierings bymekaar ingehaak en ge-"schaukel" terwyl hulle gesing het. Dit was die gebruik dat die hele groep saamgesing het:

"As daar 'n 'Geburtstagsfeier' by ons huis was, is daar ook gereeld gesing. Veral ons Papa was baie lief vir sing" (Fidi Schultz 1992:Onderhoud).

Ilse Ellmann onthou hoe haar vader, Heinrich Freiboth, saans buite 'n lied sou staan en sing wanneer die mis uit die vleie begin opstyg het. Die eerste vers van dié aandlied eindig met

"und aus den Wiesen steigt der weisse Nebel wunderbar"
(Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Die lied is "Der Mond ist aufgegangen", in 1779 geskryf deur Matthias Claudius en nr. 368 in die Evangelisches Kirchengesangbuch.

Hoewel min lede van die gemeenskap formele musiekopleiding gehad het, het talle vir hulself of by ander geleer om 'n musiekinstrument te bespeel. Minstens twee het in die Kaapse Stadsaal aan musiekuitvoerings deelgeneem. Hulle was Alfred Kohn, wat op sy "Zitter" gespeel het, en Andrea Bokelmann, wat ook 'n snaarinstrument bespeel het (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud) (Sien illus. 263). Baie manlike lede van die gemeenskap het in die blaasorkeste gespeel, en saans tuis tydens godsdienstige geestelike liedere gespeel, soos Minnie Punt in haar geskrewe herinneringe vertel (Ms. 1977:s.p.).

Een van die Turfhall-Schultze, Willie Schultz, kon op gehoor speel:

"Ons pa was lief vir sing en musiek. As ons uit die kerk gekom het, en ons het elke Sondag kerk toe gegaan, het hy die handorrel gevat, en die gesange wat gesing geword het, by die huis kom speel" (Fidi Schultz 1992:Onderhoud).

Nog 'n afstammeling wat homself geleer musiek maak het, was Carl Beckmann. Dit was toe hy as jong seun in Suidwes gewerk het:

"Drie jaar lank het ek daar in die woestyn gewerk, en baie diamante gekry. Saans het ek so teen 'n duin gaan sit; ek het 'n viool daar iewers gekry, en myself geleer viool speel. Later het ek en my vrou baie saam musiek gemaak, sy met die konsertina, ek met die viool" (1993:Onderhoud).

Instrumente wat gebruik is, was

"die kitaar, lang orrel of ronde orrel" (Frieda Bock 1989:Vraelys).

Die "lang orrel" was die akkordeon en die "ronde orrel" die konsertina. Die handorrel, "Handorgel" genoem, was groter as 'n konsertina maar kleiner as 'n akkordeon. Dit was omtrent vyftien tot agttien duim hoog, en uitgetrek sowat dertig duim lank (Ilse Ellmann 1993:Mededeling). Michen Meyer het gesê die "handorrel" was "amper soos 'n trekklavier" (1977:Gesprek), en Edgar Kohn het 'n onderskeid gemaak tussen 'n handorrel en 'n akkordeon (Vraelys 1989).

Gottie Schultz onthou dat met "trompet en tromme" musiek gemaak is, en Willie Schultz dat 'n "handorrel, kitaar, mondfluitjie en mandolien" gebruik is (1989:Vraelyste). Winnie Schultz het bygevoeg dat daar 'n "konsertina en banjo, selfs grammofoon - dis natuurlik in my tyd" was wanneer musiek gemaak is (1989:Vraelys). Edgar en Erna Kohn het gesê dat die "handorreltjie" wat hulle geken het 'n Hohner-fabriek was, en dat ook musiek gemaak is met 'n "akkordeon en viool" (1989: Vraelys). Myra Punt se vader het self

"die handorreltjie bespeel, ons had ook 'n klavier in die huis, en dan natuurlik ook die mondfluitjie. Later het die grammofoon bygekome" (1989:Vraelys).

Tydens formele en informele byeenkomste is "Trinklied, Heimatslied en Abschiedslied" gesing (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude).

"En dan loop die trane soos wat hulle sing! Ons kon dit nooit verstaan nie: ons ouma, ma en haar suster sing saam 'Von meinen Bergen muss ich scheiden' - dan is dit nou 'Bergen' soos 'berge', 'mountains'. Maar hulle sing dit as Bergen, die dorpie in die Heide waar hulle vandaan gekome het. Dan loop die trane sover soos hulle sing. Ons kon nie verstaan hoekom hulle altyd huil as hulle dit sing nie. Maar dan lag hulle ook weer" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Nog gewilde "Abschiedslied" was "Morgen muss ich fort von hier" en "Muss i denn, muss i denn" (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude).

Op "Familienabende", samekomste by die skool en later in die saal, is graag "vaderlandsliedere" gesing. Daaronder was "Deutschland, Deutschland über alles" baie gewild, asook "Wie lieblich ist hiernieden wenn Brüder treu gesinnt" en "Kein schöner

Land in dieser Zeit wo wir uns finden weit und breit" (Winnie Schultz 1989:Vraelys). Nog gewilde "Heimatslieder" was "Nun ade du mein leib Heimatland" en "Aus der Heimat muss ich wandern" (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude).

"Trinklieder" is by gesellige byeenkomste gesing wanneer 'n glasio geklink is. Onder hulle is "Trink', trink, Brüderlein [of Mädelein] trink" (Edgar & Erna Kohn 1989:Vraelys), "Wenn ich komm'", "Mädel schenk ein" en "Hell die Gläser klingen" (Gottie Schultz 1989:Vraelys) en "Wohlauf noch getrunken, die funkelnde Wein" (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude). Ander liedjies was:

Drei Ecken hat mein Hut,
und hat er nicht drei Ecken,
so ist er nicht mein Hut

Verder ook:

Wer kann das bezahlen?
Wer hat soviel Geld?
Wer hat soviel Pinke, Pinke,
Wer hat so viel Geld?
(Irmgard Buhr 1989:Vraelys).

'n Gekombineerde "Abschieds- en Trinklied" was 'n seemansliedjie wat Fidi Schultz nog helder onthou:

Heut geht es an Bord,
heut fahren wir fort,
Schiff auf hoher See!
Leiss die Wellen klingen,
ein frohes Lied wir hier singen!
Mädel, schenkt uns ein,
es leben Lied und Wein,
Schiff auf hoher See!
(Fidi Schultz 1992:Onderhoud).

Slegs maar een van die liedjies wat vroeër gereeld op die Vlakte tydens vierings gesing is, word vandag nog by vierings gehoor. Dit is die heildronk "Hoch sollst du leben" (as die gelukwense aan meer as een is: "Hoch sollen sie leben") wat tradisioneel by verjaardagvierings, bruilofte en silwer- en goue bruilofte gesing

word. Die liedjie word gesing net ná die instelling van die heildronk op die verjaardagkind of bruidspaar se geluk, gesondheid en voorspoed.

Almal sing die woorde twee keer saam. Daarop volg "Drei mal hoch". Die hele liedjie word drie keer ná mekaar gesing, waarna 'n lid van die geselskap roep: "Sie leben?!" en die res entoesiasties "Hoch!" antwoord. Dit word ook drie keer gedoen. Nog 'n heildronk liedjie wat graag gesing is op bruilofte was "Jedes Jahr ein Kind, bis es 99 sind". Dit was iets soortgelyk aan die hedendaagse "bruiloflawwigheid" van "Kinders by dosyne" (Ilse Ellmann 1993:Mededeling).

Een van die heel gewildste liedjies was "Pastorenkau". 'n Geleentheid het nie verbygegaan sonder dat iemand dit nie ingesit het nie (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude). Dié lied van die "Pastorenkau" (die predikant se koei) is 'n

"baie ou Platduitse lied wat die immigrante saamgebring het" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Mettertyd is Vlaktename ingevoeg sodat dit 'n unieke Vlaktelied geword het. Dié verandering na Vlaktename en -gebeure het waarskynlik ná die dertigerjare plaasgevind omdat daar 'n verwysing is na die saal (wat in 1935 gebou is). In die lied waarvan die woorde hier weergegee word, kom die naam van die onderwyser Rudolf Schmidt (wat van 1949 tot 1952 skoolhoof in Philippi was) ook voor. Dit is egter moontlik dat die naam ook vervang is soos die onderwysers gekom en gegaan het. Die Schultz-susters meen dat die woorde moontlik al deur onderwyser Schröder (twintiger- en dertigerjare) geskryf kon gewees het (1992:Onderhoude).

Dit was oor die jare 'n gewilde lied en onder andere

"was Rudi [Rudolph Kohn] lief om dit te sing; hy het altyd daarmee ingesit" (Fidi Schultz 1992:Onderhoud).

Buiten die begin van die lied wat Platduits is, verander die woorde later in Vlake-Duits. Die een waarvan die woorde neergeskryf is, het 23 strofes, maar dis moontlik dat van tyd tot tyd nog bygevoeg kon word. Die refrein "Sing mal tau, sing mal tau von Herrn Pastorn sin Kau" word ná elke vers herhaal. Volgens die geskrewe kopie lui die lied:

Kennt ji all dat nije Lied,

wat dat ganze Dorp all weet,
von Herrn Pastor sin Kau?

Ostern war se dick und drall,
Pfingsten lag se dot in'n Stall.

As se word in Stücke sneden,
Hat dat ganze Dorp wat kregen.

Die Haut spannt man mit Ach und Krach,
auf das lecke Pastordach.

Den Mist den wollten alle haben,
da hat'n Lehrer Schmidt schon eingegraben.

Die Läutejungen wie sehr erfreuen
mit dem Stert zum Glockenläuten.

Die Kehle kriegt der Kirchenchor
als Verstärkung zum Tenor.

Mit dem grünen Saft der Galle
streichen wir uns neu die Halle.

Hermann Heins mit sein'n twee Jongen
kriegt für'n Basar die Ossentongen.

Herr Hörstmann greift mit seinem Arm
sich gleich die 50m Darm.

Herr Hubach nimmt das rechte Auge
zu sehen ob auch der Sand was tauge.

Das linke Aug' haben wir vergessen,
da haben's die Ferkel aufgefressen.

Fräulein Hubach kriegt das linke Ohr
für's Telefon im Postkantor.

Das rechte Ohr ist 'ne klein Gabe
für unsern Kirchenvorstand Rabe.

Das rechte Horn hat sich erkom
Frieda Schultz als neues Autohorn.

Das linke Horn war abgebrochen,
drum wurd's verkauft als Suppenknochen.

Die Garage von Herrn Felder
kriegt'n Pott vol Wagensmeer.

Frau Kirsten holt das Blut, das Blut,
denn das ist für die Blumen gut.

Die Lunge ist jetzt in Betrieb
als Blasbalg in der Glasfabrik.

Die Zähne und die Klauen
kriegt die Schule zum Anschauen.

Weil das Fleisch so zähe war,
lassen wir's für'n Kirchbasar.

Was nicht zu verwerten ist,
wirft man schliesslich auf den Mist.

Und dann haben wir endlich Ruh,
verschwunden die Pastorenkuh,
uns Herrn Pastorn sin Kau
(Rudi Kohn 1984:Gefotostateerde kopie).

In die tyd van onderwyser Friedrich Wittenberg (sestigerjare van die twintigste eeu) is nog 'n Vlaktelied gemaak; die keer oor die basaar. Dit was in die tyd toe die basaar eers met kulturele aktiwiteite, soos etlike liedere deur die skoolkinders, geopen is:

"Daar was nog 'n lied, wat Wittenberg gemaak het; vir die basaar. 'n Lied oor almal wat 'n tafel het. Die skoolkinders het dit gesing, maar waar die woorde is, weet ek nie. Alles het gerym, en die kinders het dit voor die tyd ingeoefen. O, die mense het hande geklap" (Fidi Schultz 1992:Onderhoud).

Kaartspel

By verjaardae of ander gesellige samekomste het die grootmense graag kaart gespeel. Die mees algemene spel was "66". Daarvoor het hulle 24 kaarte gebruik. Dit was

"die neges, die tiene, die boer, die vrou, die koning en die aas. Ses van vier elk, en dit was die 24 kaarte. Nege het niks getel nie, die tien het tien getel, die boer het twee getel, die vrou drie, die koning vier, die aas het elf getel. Dan, as jy byvoorbeeld 'n pakkie van die vrou en die man het, die koning en koningin tesame het; as jy dan gooi, dan kan jy 20 kry om vinniger jou 66 te kry. Die een wat eerste 66 het, hy wen. Die een wat eerste 15 het, hy wen die rondte. 66 was die kaartspel wat hulle die meeste gespeel. Brug het maar eers later jare gekom" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

In een stadium was die kaartaand op 'n Sondagaand, veral toe brug mode geword het. Dan het vriende, wat dikwels ook familie was, bymekaargekom vir kaartspel. Tradisioneel is die laaste rondte van die aand dan gespeel "für's Wurst" - letterlik vir 'n gerookte wors wat in die kombuis (waar gewoonlik gesit en speel is) gehang het. Later, toe dit nie meer algemeen was dat in 'n ieder se kombuis wors aan 'n stok sou hang nie, het die uitdrukking bly voortbestaan dat die laaste rondte "für's Wurst" is.

Partytjies

Teen ongeveer die twintiger- en dertigerjare, ook vroeg veertigerjare, het jongmense onder mekaar baie partytjies gehou. Dit is "surprise parties" en "box parties" genoem. Eersgenoemde het hulle sommer spontaan by iemand se huis gaan hou:

"Ons het baie 'surprise parties' gehou. Elke meisie bring iets saam, en soms word 'n bottel wyn iewers langs die pad weggesteek, en dan moet jy glase uitsmokkel uit die kombuis uit, want die ouers mag nie weet van die wyn nie. Dan het ons ook gedans by die huise. Tot die 'box parties' gekom het" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

Die "box parties" was wettig, want dit was 'n manier om geld in te samel vir jou gemeente. Erna Ohlhoff vertel:

"Elke meisie moes 'n boks pak met 'n bottel bier en lekker

eetgoed, dan moet die mans daarop bie. Dan het jy altyd iets aan jou boks gesit, sodat jou 'boyfriend' dit darem kan herken sodat hy dit kan koop; soos 'n blommetjie of 'n strikkie. Dis hoe ons geld ingesamel het vir die basaars. As die ander nou agterkom jou 'boyfriend' wil die boks hê, dan jaag almal die prys op. Ons het baie sulke partytjies gehou. Dit was alles tuisgemaakte eetgoed daarin, en dan kry jy 'n koppie tee by die huis waar die bokspartytjie gehou is, en dan eet jy en jou maat wat die boks gekoop het, nou die eetgoedjies in die boks. Dit was maar meesal koekies, toebroodjies en so aan, nie vleis nie" (1993:Onderhoud).

By sulke partytjies is dikwels gedans. In haar jongdae was die 'lancer' veral gewild, het Erna Ohlhoff onthou. Dit was 'n dans vir vier en moes in 'n saal of 'n kamer gedans word, nie in die buitelug soos op die strand nie:

"Daar moet vier hoeke wees, en jy dans na die hoeke toe. Kom jy by die hoek, dan ruil julle maats" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

Bioskoop

As ontspanning het lede van die gemeenskap later na die naaste bioskoop, bekend as die "Kritz-bioskoop" (na aanleiding van die eienaar se naam, in Lansdowne), gegaan. Dit was geleë op grond waarop een van die Rix-broers eers geboer het. In die begin is met kar en perd soontoe gery om na die "silent movies" te gaan kyk. Die predikante Baumgarten (1902-1919) en Mahnke (1920-1948) het gereeld onder die wildevyeboom op Sionsheuvel gestaan en kyk wie op 'n Saterdagdaand daar verbyry en hulle dan die volgende dag geroskam oor hulle hul met "duiwelsgoed" sou ophou (Idi Bode 1992:Onderhoud). Met die koms van klankrolprente het die Saterdag-"matinee" by die "Kritz" 'n tienie gekos:

"Ek onthou nog toe tante Fidi en ouma Schultz aan Lansdowneweg gewoon het [in Friedheim]; het hulle, die Kohns en ons een dag Kritz toe gegaan om die prent 'The great waltz' van Johann Strauss te sien. Tante Julie [Kohn] het daarna weke lank net Strauss-liedere gesing. As jy maar net gehoor het, was dit Strauss. En dan het jy gesê, 'Ach du lieber Himmel', tog nie weer nie; dit was die heeldag deur net Strauss" (Ilse Ellmann 1993: Mededeling).

Met die moderne lewenswyse van vinnige vervoer en allerlei ander vermaak, was dit nie meer 'n aardigheid om bioskoop toe te gaan nie, en tel dit - soos elders - maar net as nog 'n soort vermaak vir veral jongmense.

18.1.4 Basaar

Basaars is ingestel om geld in te samel. Vir vroeëre predikante was dit egter 'n onding, soos vir pastor Krönlein (predikant in Wynberg van 1887-1892):

"ihm waren 'Bazare und andere Kunstmittel der Neuzeit, um Geld ze quetschen', in der Seele zuwider" (Ludewig 1911:39).

Tog is Wynberg se eerste basaar in April 1900 gehou, die tweede Woensdag ná Paasfees daardie jaar. Die opbrengs was £192 (Ludewig 1911:47). Sedertdien word Wynberg se basaar tradisioneel net voor die Paasfees gehou. Einde November of vroeg Desember word 'n tweede klein basaar, die "Weihnachtsverkauf", gehou.

In die Vlaktegemeente is die eerste basaar in Mei 1914 gehou (Blumer 1959:43). Dit het intussen tradisie geword dat die Vlaktebasaar op die eerste Saterdag in Mei gehou word. Wat die rede was hoekom hulle besluit het om dit in Mei te hou, kon nie vasgestel word nie. Dié eerste van die twee jaarlikse basaaars was ten bate van die kerk. Die tweede wat later deur die Vrouevereniging ingestel is, in Oktober, was ten bate van die skool. Omdat die skool in 1970 gesluit is, word vandag slegs een basaar, en wel die Meibasaar, gehou.

Veral die Vlaktebasaar het tot 'n "groot familiefees" (Uitnodiging: 1972) ontwikkel (Sien illus. 264 - 279). Afstammeling wat nie meer so noue kontak met die gemeente het nie, stroom jaarliks daarheen om gesellig saam te wees.

Reeds in 1911 het pastor Ludewig van die Wynberg-gemeente geskryf dat dit "wünschenswerter" sou wees om sonder basaaars te kon klaarkom. Dit was "peinlich" om geld op so 'n manier vir 'n kerk te moes insamel (Ludewig 1911:47-48).

"Aber gewiss, wir wollen anderseits auch nicht vergessen und verkennen, dass gerade der Bazar Gelegenheit gibt, die Liebe zur Kirche auch äusserlich zu beweisen [...] So wie die Dinge hier zu Lande und zur Zeit sind, werden wir den jährlichen Bazar auf

absehbare Zeit nicht entbehren können; ringen wir danach, ihn immer mehr noch zu einem Feste reiner und allgemeiner Liebe zu machen, zu einem kirchlichen, vornehmen Feste" (Ludewig 1911:48).

Familiegroepe het gesorg vir sekere "tafels" in die Wynberg-, Neu-Eisleben- en Vlaktegemeente. By laasgenoemde was die gebaktafel byvoorbeeld jare lank die verantwoordelikheid van die Mohr-familie (Sien illus. 272). Die Buhrs, die Hörstmanns en die Rabes was onder meer verantwoordelik vir die handwerk van die "Gemeindetisch".

"Daar was ook 'n 'Getränketisch', nou nie met sterk drank nie - met tuisgemaakte gemmerbier en 'lemonjuice'" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Ander "tafels" of afdelings was die groentetafel, die vleistafel, die blommetafel, die jeugtafel, die etetafel, ensovoorts. Vandag word steeds van "tafels" gepraat, hoewel veral die Vlaktebasaar so uitgebrei het dat "tafel" 'n wanvoorstelling is. Minstens twee "tafels", die koffietafel en die groentetafel, gebruik elk 'n reusemarkiestent vir hul bedrywighede. Elke tafel het ook 'n "boekie" gehad waarmee in die gemeenskap rondgegaan is om geld of goed vir die basaar in te samel (Sien illus. 273 - 274).

Die basaar het ontwikkel tot 'n hoogtepunt, 'n jaarlikse fees, in die lewe van die Vlaktemense. Hoewel dit harde werk was, was dit tegelykertyd groot ontspanning. Toe die Vlaktebasaar nog in die skool gehou is (tot die dertigerjare), het die feestelikheid vir die kinders al op Vrydag begin:

"Die kinders het Vrydag al die banke uit die skool gedra, dit onder die groot sipresbome tussen die skool en onderwyserhuis gesit; onder die ou 'Zedern' wat daar gestaan het" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Een afstammeling vertel:

"Ons was almal arm, maar ons het vir die basaar die beste gebring wat ons gehad het. Die middagmaal was warm kos, en dit is buite op vure gekook; die sop in groot driebeenpote, alles buite, ook die aartappels gekook. En die geskarrel dat niks tog

moet koud word nie" (Fidi Schultz 1992:Onderhoud).

By die basaar is ook speletjies gespeel, soos ringgooi en perderesies op 'n bord, waar die perde in die Duitse kleure van swart-wit-rooi resies "gejaag" het (Sien illus. 269 - 271 asook 275). Die Vlaktebasaar was ook 'n jaarlikse hoogtepunt vir die stedelinge:

"Kapenaars was eintlik die kopers; hulle is gehaal van die Wynberg-stasie. Ons het ons altyd vergaap aan hulle, want hulle was altyd beter as ons. Hulle het die geld gebring; hulle kon koop. Vir hulle was dit net so 'n wonderlike uitstappie, veral in Oktober, as die Port Jackson-bome blom. Dan het hulle hul vergaap aan die prag. O, dit was te mooi. Dit het hulle gepluk en aan die perde gestee" (Fidi Schultz 1992:Onderhoud).

Idi Bode het in 1967 haar herinneringe oor hoe die basaars in die twintigerjare van die twintigste eeu gevier is, neergeskryf:

"Dit is die maand Oktober, en in Philippi-Vlakte staan die Port Jackson-bome in goue blommeprag. Die aronskelke of varkblomme staan in die vleie en langs die groen rande. Ons skooltjie is getooi met lang gevlegte slanggras. Die Duitse vlag wapper. Ons bid vir mooi weer, want dit is mos ons jaarlikse feesdag. Motorkarre was daar nie, en ek onthou hoe van ons mense met hulle perdekarre en waens, waarop hulle sitplekke aangebring het, die besoekers en kopers van die nabygeleë Wetton-stasie of selfs Wynberg gaan haal het. Die mans kom in hul Sondagpakke aan, hul hardgewerkte hande vol ware, party met geboë rug van die swaar dra en die stap deur die diep sandpaaie, en ek sien hoe hulle hul groente, blomme, hul tuisgemaakte gemmerbier en tuisgebakte brode (met Hops gebak) en baie ander gebak en kafferwaatlemoenkonfyt aandra" (Idi Bode-ms. 1967:s.p.).

Om tienuur was die amptelike opening:

"Die Duitse Konsul open die basaar en die jong mans begroet hom met 'n blaasorkes en die skoolkinders sing 'n lied van verwelkoming. Hy prys ons ouers vir hul uithouvermoë en vlyt, en ons kinders is nie min trots op ons goeie ouers nie. Dae tevore moes ons help werk om alles agtermekaar te kry, maar nou is alles vergeet, en die lewe is jonk en mooi. Die groot klaskamer

word reg-gemaak vir die Mittagessen wat bestaan uit warm sop, vleis: bees, hoender of vark, met die lekkerste vars groente, dan nog 'n nagereg. Dit alles vir 2/6. Die kos word buite in groot ysterpote op oop-vure gebraai en gekook en die ouer vroue - ek sien hulle nog so voor my met hulle groot, bont voorskote - moet net rond staan om alles betyds vir die gaste klaar te kry [Sien illus. 276 - 277]. Ons jong dogters moes aan die tafels bedien. Alles is baie mooi opgemaak, met blomme, selfs ons voorskootjies was uit wit papier, met die swart-wit-rooi omboorsel - die kleure van die destydse Duitse vlag."

In die ander klaskamers is al die ware uitgestal:

"[Daar] kan jy dan al die ander tuisgemaakte eetgoed kry en die pragtigste naaldwerk. Die fyn geborduurde kussingslope en ander lyfies, die muurbekleedsel met kuns- en kruissteek. Die kinders is opgewonde en is oral in die pad en drink en eet te veel. Tee en koffie word buite op die stoep bedien, en daar sit ons gaste en verlustig hulle aan die Apfelkuchen mit Sahne en geniet die heerlike Landluft [Sien illus. 279]. Ons voel selfvoldaan, het ons dan nie al maande en weke vir hierdie dag gewerk nie? Daar moes met perd en kar gery word om goed of geld te kollekteer. Ek onthou toe ek self ook saamgery het, en ons 'n lewende kalfie in 'n streep sak met net sy kop uitgesteek op die kar saamgebring het. Dit het een goeie gewer uit die Duine (Neu-Eisleben) ons geskenk. Daar was ook botter, eiers en wat hulle net kon gee."

Teen die aand moes die besoekers weggebring word:

"As dit aand word, moes die besoekers weer na die trein gebring word. Ons mans was by daardie tyd ook al plesierig, want daar was altyd êrens 'n versterking weggesteek. Die gaste steek van die geel Port Jackson-bloemme in die perde se tuie en met mandjies en sakke vol Vlake-produkte ry hulle terug na hul tuiste in die groot stad. Ons Philippi-bewoners is moeg, maar voel gelukkig. Die opbrengs van die basaar word uitgelees. Die geld is getel, baie tiekies en pennies daarby. Daar word weer 'n danklied gesing, en ook 'n dankgebed gesê vir al die weldade wat die Here ons weer eens bewys het. Ons keer huis toe deur die diep sandpaaie, moeg maar ook opgewonde. Iedereen het iets te vertel wat hy gesien en gehoor het, hoe die stadmense praat en aantrek. Die ou mense het ou kennisse weer gesien en ou vriende

gegroet en nuus oor en weer vertel" (Ms. 1967:s.p.).

sedert die vyftigerjare is unieke uitnodigingskaartjies vir die basaar aan belangstellendes gestuur. Baie van hulle was in rymvorm, aanvanklik net Duits, maar later ook in Afrikaans. Nog later was die uitnodigings drietalig en het dit Engels ingesluit. In 1954 het die uitnodiging vir die "Oktoberfest" gelui:

In Philippi jedes Jahr
 Gibt es Kirch- und Schulbasar.
 Von nah und fern kommt man gelaufen
 Gute Sachen einzukaufen.
 Die Vlake an Gemüse reich
 Verkauft auch Wurst und Schweinefleisch.
 Torten, Kuchen, alle Sachen
 Die den Magen lachen machen.
 Für die Herren gibt es gar
 Bier und Weine an der Bar.
 Abendbrot und Mittagessen
 Sind auch diesmal nicht vergessen.
 Spielzeug für das Weihnachtsfest
 Sich bei uns gut kaufen lässt.
 Handarbeiten, Kinderkleider
 Süßigkeiten und so weiter.
 Kurz, an alles ist gedacht
 Was uns und Ihnen Freude macht.
 Belustigungen allerlei
 Kasperle ist auch dabei!
 Zum Schluss, nach all den guten Dingen
 Können Sie das Tanzbein schwingen.
 Nicht lange gefackelt! Sie Kommen? Klar!
 Wir laden Sie ein zum Oktoberbasar
 (Uitnodiging:1954).

Nog een - steeds net in Duits - het gelui:

Die Spatzen pfeifen's von den Dächern,
 ein jeder hört es früh und spät,
 die Vlake sagt es allen Nachbarn:
 'Der Mai ist da - jetzt raus das Geld!'
 Und dieses raten wir auch dir,
 - du wirst es nicht bereun - :

'Komm her, kauf deine Taschen voll!'

Dich soll's noch lange freun!

(Uitnodiging:1956)

By dié geleentheid, wat deur die toenmalige Duitse konsul geopen is, het die kinders onder meer die liedjie "Meine Mu-, meine Mu-, meine Mutter schickt mich her/ Ob der Ku-, ob der Ku-, ob der Kuchen fertig wär" gesing (Uitnodiging:1956).

Dit blyk dat die laaste slegs Duitse basaaruitnodiging in 1960 gedruk is. Die rympie op dié was:

Es ist und bleibt wie immerdar
beim Kirchen- und dem Schulbasar.
Für Sie als unsere lieben Gäste
ist vorbereitet nur das Beste.
Ob alt ob jung, ob gross ob klein,
ein jeder wird zufrieden sein

(Kaartjie:1960).

Soms is 'n Duitse en Afrikaanse rympie/liedjie omvorm, soos dié vir die Meibasaar in 1961:

Leute, wer kauft mir Besen ab,
Wenn ich paar Rand im Beutel hab,
fahr' ich zur Vlakt', kauf G'müse ab,
Handarbeiten und Würste,
Spielsachen und Kuchen,
Leute, ich kauf in der Vlakte am Kap.

Lekka, lekka ywe ...
laat Rande en Sente nader skywe,
tamaties, wortels, slaai, komkommer
en koek en vleis verkoop ons sommer.
Lekka, lekka ywe ...

(Kaartjie:1961).

Wêreld- en landsgebeure het neerslag in basaarrympies gevind. Só is die eerste mens in die ruimte, die Rus Yuri Gagarin, en die pas gestigte Republiek van Suid-Afrika in 'n Duitse en Afrikaanse basaarrympie verewig:

Gagarin flog ganz keck und munter,
 Und schaute auf die Erde runter.
 Er sah auch unsere Republik,
 Da trübte sich des Russen Blick.
 Doch plötzlich über Philippi-Vlakte,
 Wie ihm das Herz im Leibe lachte!
 Rotkohl, Radieschen, Rote Beete,
 Auch recht viel Wurst er da erspähte.
 Basar war dort und leckrer Schmaus,
 Er sah's von seiner Rakete aus.
 Er bremste seine Raumkabine,
 Blickt abwärts dann mit froher Miene
 Halb zog es ihn, halb sank er hin,
 Russland wollte er nie wieder sehn.

Die Afrikaanse weergawe het gelui:

Gagarin om die aarde wentel,
 Hy laat sy oë heen en weer drentel.
 Amerika die maak hom siek,
 En aanvangs ook ons Republiek.
 Reeds wou hy skel oor Sap en Nat,
 Maar kyk, langs die ou Lansdownepad
 Flikker dit bont, oorheersend rooi,
 Radyse, rooikool, beet ... hoe mooi!
 Met televisie sien hy daar,
 Philippi hou Oktoberbasaar.
 Hoe was Gagarin in sy noppies,
 Met al die lieflike rooirokkoppies.
 'n Breë glimlag, hy spring uit,
 om te koop van die rissies en moskoufyt
 (Uitnodiging:1961).

Die Vlaktevroue het gereeld vir die basaar konfynt gekook, hoewel moskonfynt nie daaronder was nie. Die rympiemaker kon seker maar net nie die woordspeling van "moskoufynt" weerstaan nie.

Soms is die rympie gemaak sodat die eerste letter van elke reël saam die woord Meibasaar vorm. Die Duitse weergawe vir 1962 het gelui:

Möcht's wohl keiner gerne missen,
 Alle sind wie hingerissen.
 In Philippi gibt's Getümmel,
 Bunt es Maibasargewimmel.
 Autos deren Federn krachen,
 Sind vollgepackt mit leckeren Sachen.
 Alt und Jung bleibt keins zu Haus ...
 Rückt's Geld heraus, rückt's Geld heraus!

Die Afrikaanse weergawe:

Meibasaar, hoe dit krioel,
 Elke hart so lekker voel.
 In Philippi wemel 'n skare,
 Begerig om te koop ons ware.
 Amandelkoek en groente volop,
 Sakkerloot! en dit is goedkoop.
 Aai, almal koop en lag en praat ...
 Ry Vlake toe? Bring saam 'n maat!
 (Uitnodiging:1962).

Die Duitse en Afrikaanse rympies vir die Meibasaar van 1970 het
 gelui:

Vlake im Mai
 Lockt Vögel und Menschen herbei;
 Amsel und Brummer und Fink und Star
 und die ganze Menschenschar.
 Es summt und man brummt's bei hoch und nieder:
 In Philippi sehen wir uns wieder!

Die Vlake in Mei
 Kom saam, stap nie verby.
 Klein janfiskaal en mossie,
 ook brommer, spreek en duifie
 koer en brom soos elke jaar:
 Tot weersiens in Philippi - daar is Basaar! (Uitnodiging:1970).

Die rympies kan toegeskryf word aan die verskillende predikante en
 hoofonderwysers by die Vlaktegemeente- en skool, hoofsaaklik pastor
 Blumer. Die gebruik van gedrukte uitnodigings het verval, en
 gefotostateerde uitnodigings met die besonderhede wat na die

Lutherse susterkerke gestuur word, asook advertensies in die Kaapse dagblaai, dien vandag as herinnering vir voornemende besoekers dat die Vlaktebasaar op die eerste Saterdag in Mei gehou word.

18.1.5 Vandag

Die gemeenskap kuier nog graag saam. Kitaar, konsertina en banjo word dikwels uitgehaal as gesellig verkeer word, soos by die afsluiting van die Boerevereniging, wanneer die jaar se bedrywighede gewoonlik met 'n vleisbraaiery beëindig word.

Die musiek is egter hoofsaaklik boeremusiek, hoewel dikwels ook nog 'n paar "Trinklied" gesing word. Rudi Kohn se beskrywing in 1981 van hoe ontspan word, geld nog steeds:

"Dis een aspek van ons gemeenskap: ons het 'n baie goeie verstandhouding. In die week is ons baie besige mense. Maar wanneer ons werk agter die rug is, en ons ontspan, dan drink ons graag 'n glas bier bymekaar, en ontspan in die regte sin van ons voorvaders" (1981:SAUK-hoorbeeld).

18.2 Kinderspel

Hoewel die kinders hard moes werk en selfs in hul vrye tyd nie van take verlos was nie - soos om vere op te tel wanneer hulle op die werf en in die veld gespeel het - was daar tyd vir speletjies. Hulle het hulle eerder met speletjies as met speelgoed besig gehou:

"Speelgoed was maar die allerminste; jy het jouself vermaak met speletjies. Ons het Kersfees nie groot geskenke gekry nie; elke meisie het darem die een of ander tyd 'n pop gekry. Ons kinders het meer gespeel" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Nog 'n afstammeling vertel:

"Ons het tuisgemaakte speelgoed gehad, en met goed soos blokke en bottels gespeel" (Michen Meyer 1977:Gesprek).

Carl Beckmann onthou:

"Daar was nie geld vir speelgoed nie, so ons het nie eintlik

speelgoed gehad nie" (1993:Onderhoud).

Van die speletjies het saam met die setlaarskinders uit Duitsland gekom, soos "Müller, Müller von hintern" en "Blindekuh". Een afstammeling het gesê:

"Ons het baie Duitse speletjies gespeel" (Marie Schultz 1983:Onderhoud).

Suid-Afrikaanse speletjies wat hier geleer is, was kennetjie, "captains 'n robbers" en krieket (Idi Bode, Mine Bode & Winnie Schultz 1992:Onderhoude).

Babas en klein kinders se sagte speelgoed is deur die moeders maak:

"Hulle het sagte speelgoed uit lap maak, soos hasies, en met semels opgestop. Ouma Prigge het vir die basaar ook altyd so maak" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Speelgoed is ook uit hout maak (Sien illus. 280).

18.2.1 Buitespel

In die begin moes die kinders hul speelgoed uit die veld kry:

"Die Prigge-kindere het in Hoedsonfeld - wat eintlik Wood se veld was, maar hulle het dit so uitgespreek - koggelmanders vang. Dan het hulle kastig klere vir hulle aangetrek. Dit was wanneer hulle beste opgepas het; dan het hulle met die koggelmanders gespeel soos poppe. Tot vir hulle bed maak, en as hulle nie wil 'slaap' nie, vir hulle 'n goeie pak gegee. Hulle het nie ander speelgoed gehad nie; dit was hul enigste" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

In die Duine was daar ook veldspeelgoed. Pleks van om pop te speel met die koggelmanders, is hulle ingespan vir resiesjaag:

"Daar was 'n klipkoppie agter in die Duine gewees, en daar was baie koggelmanders, sulke bruines. Skurfabrams het ons hulle genoem. Hy lyk soos 'n akkedis, maar is skurf, met 'n lelike kop. As ons moet beste oppas, vang ons die koggelmanders. Dan het ons hulle ingespan voor 'n vuurhoutjiekassie, wat nou die

karretjie was. Jy het 'n gaatjie in die boksie gemaak en 'n toutjie deurgetrek, en dit aan die koggelmander vasgemaak. Die paadjie wat hy moet hardloop, het jy mooi reguit gemaak; met klippe uitgepak. Dan moet hy in die paadjie af hardloop. Hulle was lief om uit die pad uit te hardloop en tussen die klippe in te duik. Dan kan hy daar in, maar die vuurhoutjieboksie sit vas; hy kan nie sy karretjie agterna kry nie. Dan kan jy hom weer maklik uithaal. Ons het so resies gejaag. Maar hulle het maar min by die wenpaal gekom" (Willie Schultz 1992:Onderhoud).

Buiten dié "troeteldiere" uit die veld kon sommige kinders later self 'n dier aanhou. Dit was soms 'n onverwagte bron van inkomste:

"Ek het 'n hond gehad. Sy het een keer klein hondjies gehad. Een kleintjie wou Willem Kohrs, Arnold se oom, gehad het. Toe gee hy my 'n sjieling vir die hondjie. Maar toe koop my ma vir my 'n broek daarvan" (Carl Beckmann 1993:Onderhoud).

Die kinders het die natuur verder ingespan vir hul speelgoed:

"Daar was wat ons genoem het knopbossie. Dit het sulke ronde knoppies gehad. En ons het albasters daarmee gespeel. Dit was al albasters wat ons gehad het" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Nog 'n natuurspeelding was om fluitjies van suikertolle se blare te maak. Toe Arnold Kohrs 'n kind was, het die suikertolle nog net in die begraafplaas gestaan. 'n Mens kan egter aanvaar dat kinders voor hom die blare in die veld waar hulle ook al gewoon het, ook só sou gebruik het:

"As kinders het ons die blomblare van die suikertolle wat op die begraafplaas gestaan het, uitgebreek en op mekaar gesit en gesuig daarop, dan het dit 'n fluitgeluid gemaak. Dit was ons fluitjies: om so die rooi blare na mekaar te sit en daardeur te fluit" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Die mees algemene speelgoed onder seuns was:

"Ons het almal darem tol gespeel. En mondfluitjie - elke seun het een gehad. Ook 'n kettie [rek]" (Carl Beckmann 1993:Onderhoud).

'n Spanspeletjie wat baie gewild was, was "slagbal":

"In die skool het ons slagbal gespeel; dit was 'n baie beroemde [gewilde] spel gewees. Jy het twee kante gekies, hang af hoeveel daar is; partymaal is agt aan 'n kant, partymaal tien. Die twee oudstes was die kapteins. Die stok waarmee hulle die bal geslaan het, was 'n ronde stuk hout" (Arnold Kohrs 1982:Onderhoud).

Om die speletjie te begin, moes die kapteins eers 'n prosedure afhandel om te kyk wie eerste sy spelers mag kies:

"Om mee te begin, is die stok in die lug gegooi, dan moes die een kaptein dit vang. Dan, as jy die stok in die middel gevang het, lê jy en die ander kaptein nou jul hande langs mekaar op die stok tot die einde. Die een wat laaste sy hand daarop kon vat, hy kan die eerste span kies. As jou hand dit net-net gevat het, moes die stok nog eers 'n sekere ent gegooi word. As jy nie sover kon gooi nie, was dit nog altyd die ander ou se 'hand'; kon hy nog altyd eerste kies. Dan het jy natuurlik gesorg dat jy eerste die beste ou kies".

Dan begin die speletjie:

"Die bal is in jou eie hand gevat en geslaan. As jy hom mis slaan, moet die volgende een slaan. Dit was sommer 'n gewone tennisbal. As die bal geslaan is, moes jy hardloop na die ander kant. Die span teen wie jy speel, moes die bal in die hande kry, en jou raak gooi voor jy by die ander kant is om te rus. Daar was jou rusplek, waar jy nie uitgegooi kon word nie. Dan was jou ander mense aan die kant van die veld. Daar was nie 'n gooiër nie. Jy het die bal self in jou hand gehad en dan geslaan. Hoe verder jy kan slaan, hoe langer vat dit vir ander om die bal te kry, en dan moet jy oppas dat hulle jou nie raak-gooi nie. Die ander span is oral in die veld opgestel. Dan het die volgende man geslaan, en jy kon terugkom. Later het jy weer 'n beurt gekry. Maar as hulle een van jou span raakgooi, was die hele span uit. Dan gaan jou span veld toe. Dit was 'n baie gewilde speletjie. Seuns en meisies het dit saam gespeel" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Dit vergelyk met die bekende kinderspel "Rounders". Twee spanne

neem deel en die slaner het drie bowwe waar hy kan rus op sy pad terug om 'n rondte te voltooi (Meyer 1991:274).

Nog 'n speletjie kon deur die Vlaktekinders somer in die veld gespeel word:

"Ons het ook 'captains 'n robbers' gespeel. Jy het in die veld geloop, en jou merke gemaak; dan moes die ander span die merke soek om die kaptein te vang. Solank hulle nie die kaptein gevang het nie, gaan die spel aan. As hulle jou vang, moet jy sê of jy die kaptein of 'n 'robber' is. As jy 'n 'robber' is, laat hulle jou gaan. As jy die kaptein is, is jou hele span uit. Die merke wat jy op die grond ge-maak het, was sê maar 'n kring of 'n kruis, sodat die ander span 'n leidraad het om op te soek" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

'n Gewilde speletjie wat 'n klomp kinders op 'n keer kon speel, was "Müller-Müller von hintern":

"Julle het twee-twee agtermekaar in 'n ry gestaan. Een staan op sy eie voor. Hy mag nie omkyk nie. Dan roep hy 'Müller, Müller von hin-tern! Eins zwei drei!' Dan moet die agterste twee hardloop. Hulle hardloop aan weerskante na vore en probeer bymekaar uitkom. Die een wat geroep het, probeer een vang. Die een wat hy vang, staan saam met hom voor. Die een wat oorbly, hy staan nou alleen heelvoor en roep weer" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Arnold Kohrs het 'n variasie só onthou:

"Die kinders staan twee-twee in 'n ry, dan hardloop die agterste twee agter om, en jy moet altyd oorkruis hardloop; altyd twee-twee in die rondte op die telling van 'eins zwei drei'. Dan gaan staan hulle weer voor. Niemand het ooit uitgeraak nie, dit was 'n speletjie wat kon aanhou en aanhou" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Mine Bode het die spel onthou sonder dat "Eins zwei drei" geroep is:

"Vir 'Müller Müller von hintern' het julle twee-twee gestaan; een staan voor. En as hy sê 'Müller, Müller von hintern', dan kom twee van agter, van elke kant, omgehardloop. As hy een vang,

dan moet die een gaan voor staan en sê 'Müller, Müller von hintern'" (1992:Onder-houd).

Dié speletjie vergelyk met die Afrikaanse spel Ellie Roos, ook Ellie Rose, "Early Rose" of Al die Rooies genoem. 'n Onbeperkte aantal kinders kon deelneem. Seuns en meisies het in pare agtermekaar in 'n lang ry ge^ostaan. 'n Paar tree voor die eerste twee staan een speler, die "wewe^onaar" genoem, wat roep "Ellie Roos!". Daarop moet die agterste seun en meisie na voor hardloop, elkeen aan sy kant van die ry. Die wewenaar probeer die meisie vang voor sy en haar maat voor in die ry kan plaas^oneem. Slaag hy daarin, word haar maat die wewenaar. As hy dit nie kon regkry nie, moet hy weer roep en 'n meisie probeer vang (Meyer 1991:123-124).

Die Vlaktekinders het ook 'n soort vroteier gespeel terwyl die volgende liedjie gesing is:

"'Ringe ringe Rosen/schöne Aprikosen/Heide und Vergess-mei-nicht/alle Kinder setzen sich'. Dan is 'n sakdoek agter een se rug gegooi; al die kinders moet gaan sit. Word jy gevang met die sakdoek agter jou, is jy uit" (Marie Schultz 1983:Onderhoud).

Dié rympie vergelyk met die Engelse singspeletjie "Ring-a-ring-a-roses" wanneer al die kinders hande vat, in 'n kring dans en teen die einde neerval. Die Afrikaanse weergawe daarvan lui: "Ringelinge, rosies/ Klok-ke en horlosies/ Weet jy wat?/ Ons val plat!" (Opperman e.a. 1976:6).

Groepspeletjies was baie gewild, en jongmense het selfs by huwelike speletjies gespeel. Winnie Schultz onthou hoe hulle speletjies by haar suster Lehnchen se troue gespeel het. Een was derdemannetjie, 'n spel wat onder sy Afrikaanse, Duitse ("Zum Dritt abschlagen") asook Engelse naam ("Twos and threes") aan die kinders bekend was. Winnie Schultz onthou:

"By Lehnchen se troue het ons derdemannetjie gespeel. Ons het dit ook 'twos and threes' genoem. Julle het in 'n kring twee-twee [seun en meisie] agtermekaar gestaan. Daar was een wat moes omhardloop, en een wat hom moes vang. Dan spring hy voor een ['n paartjie] in, dan moet daardie een [die agterste een van die paartjie wat nou die 'derde-mannetjie' is] weer die een wat verder hardloop, vang. Jy moet altyd die een wat hardloop vang, dan kan jy weer gaan staan. Party speel dit anders. Ons het gespeel as die een voor staan, dan moet die ag^oterste een weer

vang. Tante Gusschen [nog 'n suster] was strooimeisie by die troue, en ons het met trouklere en al gespeel; net die aand moes sy eers haar strooimeisierok uittrek om die koeie kos te gee" (1992:Onderhoud).

Idi Bode het onthou dat die hardloper agter 'n paar gaan staan het:

"Vir 'Zum Dritt abschlagen' het 'n klomp kinders of jongmense twee-twee bymekaar gestaan, die een voor die ander, in 'n kring; altyd die een voor die ander. En nog een, hy moet hardloop. Dan gaan staan hy agter enige een, en dan moet daardie een weer hardloop" (1992:Onderhoud).

Haar suster het vertel dat hulle dit "nog as jong meisies Sondagagter-middae" gespeel het (Fidi Schultz 1993:Onderhoud). Die speletjie was ook bekend as "Bäumchenwechselln" (Meteor 1928:150). In Afrikaans heet dit Boompie verplant (Meyer 1991:119) en Derdemannetjie (De Jongh 1964:65).

"Blindekuh" (blindemol) was 'n speletjie waarin een kind geblinddoek word. Hy word in die rondte gedraai tot hy dronk is en dan losgelaat. Dan moet hy iemand probeer vang. As hy die persoon het, moet hy sê: "Hänschen, piept!" Die een wat gevang is, moet dan antwoord: "Piep-piep!" Daarop moet die geblinddoekte raai wie dit is. As hy reg raai, is die gevangene die volgende "Blindekuh" (Idi Bode 1993:Onderhoud).

Die Vlaktekinders het twee variasies van "Mühle" gespeel. Die een was waarin kinders 'n draaiende meul voorstel, die ander 'n bordspeletjie (wat later beskryf word).

Vir eersgenoemde het 'n groep meisies, "gewoonlik so ses", in 'n kring gestaan en hul regterhande na die middel uitgesteek; hulle hou almal aan mekaar vas en draai al in die rondte, al hoe vinniger. Op die roep van: "Umdrehen!" spring almal om sodat hulle 'n meul met die linkerhande maak. Wie nie vinnig genoeg is nie, is uit (Fidi Schultz 1993: Onderhoud).

Nog speletjies waaraan groepe kon deelneem, was

"bok-bok staan styf, kennetjie, krieket, janblou, vroteier" (Mine Bode 1992:Onderhoud).

Die skoolseuns het ook baie

"'Murbeln', albasters, gespeel [Sien illus. 281]. En kennetjie ook; dit was 'n Afrikaanse speletjie" (Fidi Schultz 1993:Onderhoud).

Myra Punt het die speletjies uit haar jeug onthou as:

"die gewone vyf klippies, ellie roos, vroteier, lepel-en-eierresies, naald-en-garing-resies, die sakresies was gewild, ook driebeenresies" (1989:Vraelys).

Nog 'n afstammeling het onthou dat die "skoolspeletjies" tol, albaster, kennetjie, slagbal en voetbal was - "destyds het ons nog nie rugby geken nie" (Edgar Kohn 1989:Vraelys).

Winnie Schultz het ook onthou dat hulle "wegkruipertjie, blikkie-aspaai, vroteier, janblou en krieket" gespeel het (1992:Onderhoud).

Vir die speletjie janblou of "Jan Blou, Jan Koes" is 'n groot, lang blok op 'n stuk gelyk grond getrek en in drie dele verdeel. Twee spanne is gekies:

"Die een span staan in die middelste blok, die ander span word in twee verdeel en staan in die twee entste blokke. Hulle het die bal, en moet die klomp in die middel probeer raakgooi. As jy raakgegooi is, is jy uit. Die middelste klomp hardloop elke keer na die verste hoek om die verste weg te kom van die gooiers. As almal uit is, is dit die ander span se beurt om in die middel te wees" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

"Jan Blou" is 'n totaal ander speletjie in Afrikaans. Dit staan ook bekend as "Hasie Abdoel" en "Hasie Ablou". Twee spanne, bestaande uit 'n kaptein en agt spelers elk, neem deel. 'n Grondplan met ses blokke word op 'n gelyk stuk grond getrek. Die blokke moet groot genoeg wees sodat nie van een kant na die anderkant gespring kan word nie. Nou moet die span wat buite is - die aanvallers - die span wat in die blokke staan - die verdedigers - probeer uitkry (Meyer 1991:125).

Vir die "Afrikaanse" (Fidi Schultz 1992:Onderhoud) speletjie kennetjie

"is 'n houtjie met 'n punt aan albei kante op die grond gesit.

Nou slaan jy met 'n stok op die punt, dan spring die houtjie weg. Die een wie se houtjie die verste spring, hy wen" (Carl Beckmann 1993:Onder-houd).

dit is egter 'n verwaterde weergawe van die werklike Afrikaanse kinder-spel kennetjie. Die speeltoerusting het bestaan uit 'n stok van 30 tot 40 cm en 2,5 cm in deursnee. Die kennetjie was 'n korter stok van die-selfde dikte, ongeveer 8 cm lank. Daar is 'n slootjie van sowat 15 cm lank, 5 cm wyd en 5 cm diep gemaak. Dan is die kennetjie volgens ver-skillende tegnieke geslaan (Meyer 1991:262).

Nog 'n speletjie was "Vang die maan":

"Eendag het ons 'Vang die maan, vang die maan' gespeel. Dis soos 'catch-catch', 'n soort wegkruipertjie. Julle slaan mekaar aan, dan hardloop jy. Die een wat gevang word, hy moet sy oë toemaak dat jy nou weer kan gaan wegsteek [wegkruip]. Toe ek gaan wegsteek, het ek in 'n mooi boom geklim. Maar toe begin die een wat moet vang die boom te skud, en ek val af, binne-in die turksvye onder. Ek's toe vol do-rings, en kry boonop nog 'n pak slae ook oor ek in die turksvye geval het" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

As 'n jonger kind saam met die ouer kinders wou speel, is hy partykeer toegelaat om saam te speel, maar net vir "spek en bone" of "spek en boontjies":

"hy speel saam, maar dit tel nie" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

"Reigentänze" - rondedanse - was veral gewild onder meisie en jonger kinders (Sien illus. 282 - 283). Liedjies is gewoonlik gesing terwyl die kinders in die rondte dans, soos "Mariechen sass auf einem Stein". Sekere aktiwiteite het gevolg soos wat die liedjie vers vir vers gevorder het. "Dornröschen war ein schönes Kind" was ook 'n liedjie wat tydens 'n rondedans gesing is. Dit is gebaseer op die sprokie van Doringrosie en die verhaal word vers vir vers voorgestel totdat die prins op sy wit perd (gewoonlik 'n stok) deur die doringmuur (wat die kinders nou rondom die slapende Doringrosie gevorm het) ry om haar wakker te kus (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude). Dié liedjie is nog deur lede van die vyfde geslag in die sestigerjare in die Vlakte-skool se Kindergarten gesing-speel.

Speletjies wat kinders een-een kon speel, was om tol te gooi,

noewel dit ook dikwels 'n groepspeletjie was. Kinders het hulle ook by kleigate besig gehou. Hulle het byvoorbeeld diere uit klei maak:

"Ons het osse van klei maak. Ons het 'n kleigat gehad, dan het jy die klei in 'n pap maak, nie te slap nie, en daaruit het jy 'n os maak. Jy het gaatjies vir sy oë met 'n stokkie ingedruk, en dan horings van stokkies ingedruk. Jy het ook 'n wa maak, alles uit klei. Dan het jy jou osse ingespan. Hulle kon natuurlik nie loop en ry nie, maar jy het gespeel. Dit het jou besig gehou. Jy het 'n lang ry osse maak, somer 'n goeie span, en dan 'n stokkie in die middel van die wa vir die disselboom" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

'n Speletjie wat nog tot die laaste dekade van die skool se bestaan gewild was, was 'n hardloperij al om die skool. Maats het in teenoorge^ostelde rigtings rondom die skool gehardloop. Elke keer as jy by 'n maat verbyhardloop, staan julle net lank genoeg stil om uitasem vir mekaar te sê:

Wie geht's
 Wie steht's
 Auf wiederseh'n!

en dan hardloop jy weer verder. Dié speletjie het aangehou totdat die kinders stokflou of verveeld daarmee was.

18.2.2 Binnenshuise spele

Afstammeling sê hulle het gewoonlik buitenshuis gespeel:

"In die huis het ons nie baie gespeel nie. Soos Janblou het ons buite gespeel, ook voetbal as die jongetjies 'n groot bal gekry het, en krieket, wegkruipertjie, blikaspaai, ook albasters met die knopbossie se knoppies. In die huis het ons nie gespeel nie, want as jy daar iets stukkend gebreek het..." (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Speletjies wat op reëndae binne gespeel kon word, was "skool-skool" en "huis-huis". Hoewel dit meesal deur meisies gespeel is, het seuns ook soms meegedoen. Dan was daar raaispeletjies, wat 'n

grootouer dikwels met die kinders gespeel het:

"Grossmutter Prigge het altyd speletjies gespeel met ons. Sy het byvoorbeeld boontjies in die hand gehad, dan het sy 'n rympie daarby gesê. Ek onthou dat dit iets gegaan het soos: 'Lieder de biede, kannst'd nicht rohn wo de Bon sind?' Dan moet jy raai in watter hand die boontjies is" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

In die bordspeletjie "Mühl" of "Mühle" is boontjies of klippies gebruik:

"Jy trek 'n vierkant op 'n stuk harde papier of karton, altesame drie vierkante binne mekaar. Dan het jy verbindings met die drie oor die hoeke. Elke keer moet jy probeer om drie boontjies in 'n ry te kry. Elke speler kry nege boontjies - jou boontjies moes dieselfde kleur wees. Jy kon ook knope gebruik, wit knope en swart knope, of bruin boontjies en bont boontjies of rooi boontjies. Twee mense kon op 'n keer speel. Die groot geheim is, jy moet net weet hoe om te pak as jy begin. Jy moet altyd probeer om drie op 'n ry te kry, dan het jy 'n meul. As jy 'n meul het, kan jy een boontjie wegneem van jou opponent. As hy minder as drie het, kan hy nie meer 'n meul bou nie, dan het hy verloor. Die geheim was om te weet hoe om te begin; amper soos skaak. Gewoonlik het jy jou boontjies so gepak om jou opponnent op sekere plekke te laat pak, sodat jy later jou meul kan kry. Daar was sekere skuiwe waarmee jy hom forseer om agter jou aan te pak - in die tussentyd is jy besig om 'n meul te pak" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Dit is ook in die Afrikanerkultuur as 'n baie gewilde speletjie bekend. Volgens een beskrywing is dit met tien mieliepitte of knope gespeel (Meyer 1991:81).

In die reëntyd was daar ook rympies en liedjies met bypassende bewegings om die kinders besig te hou:

"As kinders het Pappa ons geleer: 'Zeig her euer Füsse, zeig her euer Schuh, und schauen die fleissigen Waschfrauen zu. Sie waschen, sie waschen' en dan 'Sie plätten, sie plätten', dan doen ons die bewegings saam: wys voete en was of stryk, of wat die volgende ook is" (Fidi Schultz 1993:Onderhoud).

Nog 'n liedjie met bewegings was "Häschen hüpf":

"Ons het ook 'Häschen hüpf't' gespeel. Die liedjie was 'Häschen in der Grube sass im Klee/ armes Häschen bist du krank/ dass du nicht mehr hüpfen kannst/ Häslein hüpf't! Häslein Hüpf't! hüpf't hüpf't hüpf't!' As dit reëndae was, het ons dit binne gespeel. Die hasie het dan eers op 'n bondeltjie gesit asof hy nou siek is, en dan begin spring. Ek het dit ook nog met my Kindergarten-kindere later gespeel" (Fidi Schultz 1993:Onderhoud).

"Tippit" was 'n raaispeletjie wat binnenshuis gespeel is. Die deelnemers het aan weerskante van 'n tafel gesit, almal se hande in 'n vuus op die tafel. Een het 'n geldstuk, 'n tiewie of sikspens, in sy hand, en die ander moet raai waar dit is (Idi Bode 1993:Onderhoud). "Schwarze Peter" was nog 'n binnenshuise speletjie waarin raaisels gevra is. As jy nie die antwoord geweet het nie, is 'n prop, wat swart gemaak is in 'n kersvlam, teen die voorkop gedruk (of die res van die gesig as daar later nie meer plek op die voorkop was nie).

Nog 'n afstammeling onthou:

"Baie keer as dit gereën het en ons kon nie buite speel nie, speel ons 'Ringlein, Ringlein du muss wandern, von den einen Hand zum andern, Ringlein lass dich nicht sehen", dan [sit die spelers in 'n kring en] stuur jy die ring agter jou deur. Jy het 'n ringetjie nodig gehad daarvoor, en een kind sit in die middel, hy moet sê waar die ring is. As hy reg raai, kan hy daar uitkom, en in die kring sit. Dan is dit die een wat uitgevang is se beurt om in die middel te sit. Ons het die liedjie gesing, en dan sekere plekke opgehou, sodat die een in die middel kan raai waar dit is. Dit het ons in 'n klas of 'n ka-mer gespeel as ons nie buite kon gaan nie" (Arnold Kohrs 1992:Onderhoud).

Volgens die Schultz-susters het hulle by die klein "Reigen" (letterlik 'n rondedans; hulle bedoel daarmee 'n sangspeletjie) gesing "Ringlein, Ringlein, du muss wandern/ von den einen Hand zum andern/ das ist schön, das ist schön/ dass das Ringlein wandern geh'n" (1993:Onderhoud). Vyfde geslagkindere wat in die sestigerjare in die Vlakteskool was, het 'n va-riësie daarvan geken. Hulle het dit met 'n geldstuk gespeel en die woor-de het gelui: "Taler, Taler, du muss wandern, von den einen Hand zum andern", ensovoorts.

Met klein kindere is "Hopp hopp hopp, Pferdchen läuft galopp"

gespeel. Dit is gewoonlik gesing wanneer 'n klein kindjie op 'n volwassene se knie ry. Nog so 'n knieruiterspeletjie was:

"Zuck zuck zuck zuck Reiterlein/ wenn die Kinder kleine sein/
und wenn sie grösser werden/ dann reiten sie zu Pferden" (Marie Schultz 1983:Onderhoud).

Marie Schultz het nog twee kinderrympies onthou wat gesê is as 'n kind op 'n volwassene se knie ry:

"Züpf, züpf, züpf, der Reitersmann/ fährt auf einen Eisenbahn/
fährt er nach Sachsen/ wo die Mädels an den Bäumen wachsen"

en:

"Züpf, züpf, züpf, der Reitersmann/ züpf, züpf, züpf, adjie,
adjie" (1983:Onderhoud).

By "adjie adjie" wip die kind op en af. 'n Geliefde kindervermaak vir die Schultz-susters van Turfhall was wanneer hul pa skadufigure teen die muur gemaak het:

"In die aand het hy op die sofa gelê, en dan met sy hande met kerslig figuurtjies teen die muur gemaak, dan moet ons raai wat dit is" (Fidi Schultz 1992:Onderhoud).

Die susters se pa was "'n wonderlike man", want hy kon "die mooiste stories vertel", ook raaisels vra en liedjies sing.

Soos die jeug, het ook die kinders dikwels konsert gehou - so dikwels dat van die ouers soms gemor het dat hulle hul kinders skool toe stuur om te leer, nie om konsert te hou nie. Dit was veral die geval in die tyd van onderwyser Schröder (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude) (Sien illus. 284 - 287).

18.2.3 Ten slotte

Ondanks moeilike omstandighede was speletjies dus tog 'n deel van die kinders se lewe en het hulle lank kind gebly. Minnie Punt onthou:

"In ons Kinder jare het ons lekker gespeel. Al was ons al groot Meisies speel ons nog Huisie. Sondae namiddae as daar geen

kerkdiens is nie, dan kom ons bymekaar. Een Sondag by Anna Bothe, volgende keer by Anna Foot en dan weer by ons. Anna Bothe was 'n groot sport, as ons soe speel is sy Malie se man en ek is haar Suster Mina se man, gesels ons soes die groot mense" (Ms. 1977:s.p.).

Winnie Schultz het ook onthou hoe hulle op haar aannemingsdag besig was om albasters te speel toe haar peetouers die middag tee kom drink, "so kind was ons nog" (1992:Onderhoud).

19 STAALTJIES

'n Gemeenskap soos dié op die Vlakte waarvan die grootste deel as vriende en familie van een wêrelddeel na 'n ander verhuis het, ken mekaar se swak en sterk eienskappe besonder goed. Dan is dit geen wonder dat staaltjies oor die daaglikse wel en wee gedy nie. Hierdie versameling is min of meer chronologies saamgestel.

Marie Meierhoff was swanger met haar vierde kind toe sy, haar man en die drie oudste kinders (onderskeidelik nege, sewe en vier jaar oud) geëmigreer het. Die vierde kind, 'n seun, Carl Christoph, het glo as ou man nog gespog:

"Made in Germany, born in South Africa" (Ilse Ellmann 1993: Mededeling).

'n Dogtertjie wat as 'n rabbedoe bekend was, het op die seereis na die Kaap amper van haar babasussie ontslae geraak toe sy haar moes oppas terwyl sy eerder met haar maats wou gaan speel. Sy was Emma Heins, later getroud met Paskin. Sy het later ook as vroedvrou opgetree. Haar broerskind, Minnie Punt, het dit só in haar herinneringe neergeskryf:

"Tante Johanna was nog 'n klein Baba toe hulle weg is uit Duitsland en op die Reis Afrika toe, wat weke lank geduur het, moes Emma haar oppas en Emma wil tog so graag met die ander Kinders speel, sy besluit eendag sy gooi die baba deur die porthole, Ouma het bytetyds dit ontdek, glo my Emma het dit lank berou" (Ms. 1977:s.p.).

'n Vertelling oor een van die immigrante wat hulle by Durban Road gevestig het, Jürgen Peter Heins (die vader van Emma hierbo), is die volgende:

"Oupa en Ouma Heins het hulle op Bellville gevestig toe hulle uit Duitsland gekom het. Saterdag was smousdag. Emma was 'n regte Tomboy en moes saam met Oupa ry. Saterdag versamel die meeste Vriende by die Hotel net by Bellville Stasie. Daar word dan 'n drankie gemaak en as daar nog 'n paar pennies oor is, koop hulle 'n bottel om huis toe te neem. Op 'n dag sien Oupa se enigste Hoed lyk darem sleg vir die dorp, al wat hy nou oor het,

is se Hardebol Kyl nog van se Troue. Hy sit dit dan op en Emma voel so trots op Pa, hy lyk so mooie. Maar met die terug keer het die doppie vir Oupa moeg gemaak en hy val soe waar van die sitbankie af en land plat agter in die kar, met Kyl en al. Emma sê gelukkig ken ou Fool [die donkie; sy Platduitse naam beteken lui] die pad huis toe, want sy kon nie dryf nie" (Minnie Punt-ms.1977:s.p.).

Minnie Punt het as dogter by haar ouma (Marie Meierhoff van die heel eerste staaltjie) asook tante aan moederskant grootgeword omdat haar eie moeder vroeg gesterf het. Talle van die immigrante wat saam met haar grootouers uit Duitsland geëmmigreer het, het sy gevolglik geken. Sy onthou daar

"was nog baie van die ou Bekendes van Duitsland, onder andere ene Tante Prigge. Dit was die meest plesierigste person wat ek geken het. Haar man was oorlede, sy woon by haar Dogter Lene Buhr, die se Man Wilhelm [was] ook ambagsman. Sondag môre stap die meeste mense Kerk toe, net die wat te ver woon kom met Perdekarre en die paar welgestelde het 'n Kapkar soes bevoorbeeld Onkel Hermann Heins, hy het ook 'n goue oorlosie en ketting gedra. Motors en vragmotors was onbekend, as daar dalk een aan 'n mens verby ry, draai jy om en kyk hom agter na. Dit gebeur toe dat 'n ander tante, tante Lehnberg, een Sondag môre soes dit die gewoonte was dat Sy met die Gesangboek onder die arm en die Ticky (driepennies) Kollekte geld in die hoek van haar Sakdoek geknoop op pad Kerk to stap, hou daar 'n motor langs haar stil met 'n man agter die stuur. Hy beduie in engels dat sy maar moet inklim. Ook maar bly vir die wonderlike geleentheid om in die deftige kar in te klim, ook al moeg al. Nou vertel sy die Storie: die man gesels, sy verstaan niks, sy sê so waar hy vra my waarlik waar is my Kruisband. Onmiddellik sê sy STOP STOP en klim hastig uit nog lank nie by die Kerk nie. Sy sê nooit weer sal sy by 'n vreemde man in klim nie" (Ms. 1977:s.p.).

Die vreemdeling het al die tyd bloot verneem na haar "husband". Dié tante Lehnberg het ná die diens gewoonlik by tante Prigge gekuier, "want dit was half pad huis toe" (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.). Teen die namiddag het daar nog kuiergaste versamel, en die jong Minnie het dit altyd geniet om na die geselskap te luister:

"Na middag ete kom ander Tannies onder ander Ouma ook en ek is ook by want die Buhr Dogters was saam op skool, as hulle nie tuis is nie, dan is ek nogal amper bly, dan kan ek mos in luister na al die Stories van Duitsland en die heerlike laggies" (Ms. 1977:s.p.).

Vir die jong Minnie was ook die snyer Feldmann 'n merkwaardige man:

"Nog een van die onvergeetlike Mense was Onkel Joseph Feldmann, hy was ook 'n Snyer, klein van gestalte met 'n Bokbaard, meestal het hy 'n Vlootpet gedra. Tante Feldmann het min met die mense gemeng, hoekom, weet ek nie. Sy het haar Hoenderboerdery self behartig, ek was so 10 of 11 jaar oud, dan stuur Ouma vir my om Eiers by haar te koop. Op hulle werf het 'n bouvallige Rietdak Huis gestaan [waarskynlik die eerste huis], die het Onkel F gebreuk vir sy naaldwerk, en ek was nog al so lief vir die Ouma, ek vra eers vir Tante F. kan ek vir Onkel dag sê daar waar hy werk? Een dag kry ek hom bo op die groot Tafel sit met sy Bene onder hom ingevou, besig om die voering met die hand vas te werk. Ek vra hoekom sit hy dan op die tafel? Hy vertel my so word hulle in Duitsland geleer, dit is baie gemakliker as om langs die Tafel te sit, en dit is ook waar" (Ms. 1977:s.p.).

Dié Onkel Feldmann was 'n regte ou "rakker":

"Onkel Feldmann was baie lief vir 'n Doppie, en as hy die klaar gemaakte werk af gelewer het, dan neem hy meestal een te veel. Op pad huis to kuier hy graag vir Ouma, sy kon hom tog so maan, dan kom die snaakste sê goed te voore, wat ek tog so geniet het. Een dag sê Ouma vir hom Joseph, Joseph wat gaan tog van Jou word as Jy so drink. Ag nee, sê hy, Du fromme Marie, Jy weet nog nie dat ek klaar Rooms Katoliek gedraai het, en al wat ek doen, soms gaan ek na die Priest en bely my oortredinge, en hy lê dan vir my 'n straf op. Maar waar verneuk ek dan nie nou die dag vir die Priest nie, hy sê ek moet vir 'n week lank gedroogte eertjies in my skoene gooi en daar mee loop [vir sy straf], toe kook ek eers die eertjies gaar en toe stap ek lekker. Hy vertel hoe hy en sy Vrou Thekla die water put moes skoon maak, glo my hy stuur vir haar onder in die put terwyl hy bo bly, vertel vir haar die emmers is vir haar te swaar om op te trek. Met 'n skelm laggie sê hy ek weet mos van al die vuil water en sand wat op my kop sal val" (Ms. 1977:s.p.).

die Onkel se "een te veel" het een aand vir Minnie 'n hele moles afgegee:

"Een van sy kuierjies onthou ek nog goed, dit was in die Winter en ons Huis was 'n heel ent van die groot pad, 'n sementpaaijie van die stoep tot by die Hekkie, albei kante van die paaijie is sekerlik 'n voet of wat water. Toe Onkel J besluit om huis toe te gaan was dit reeds al donker. Ouma sê, Kinders, neem die Lantern en bring Onkel tot by die Hekkie, of die ou duiwel nie agter my oor krap en sê neem hom net half pad, want dit is mos koud. Marie [suster] en ek staan op die stoep net toe hy half pad is, gaan ons binne, en maak die deur toe, 'n rukkie later, hoor ons hy roep Marie, Marie! (dit is nou Ouma) ek staan aan die Hemelspoort en kan nie in nie. Ek sê Ouma, Onkel F. roep. Ag wat wil hy tog, gaan kyk tog. Glo my, hy het afgedwaal van die paaijie en staan kniediep in die water, met 'n lang swart jas en klou aan die draad. Ek moes sy hand vat en hom uitly [lei], dit was my verdiende loon" (Ms. 1977:s.p.).

Nog iemand wat soms 'n snapsie te veel sou neem, was 'n Kruse wat in 1883 as sesjarige seun saam met sy ouers gearriveer het. (Die familie is al lank nie meer deel van die gemeenskap nie). 'n Lid van 'n latere geslag vertel:

"Hy was al 'n ou man toe ek nog baie klein was. Hy het sy Duits gou vergeet; net as hy een te veel in had sou hy homself 'n vuishou voor die bors gee en sê: 'Ich bin Herr Hermann Kruse!'" (Ilse Ellmann 1993:Mededeling).

'n Man wat daarvan gehou het om gek te skeer, was "Vater Dehning". (Die Dehnings is ook lank reeds nie meer lid van die gemeenskap nie.) Ilse Ellmann onthou hoe aan haar vertel is dat hy mense se siel kon uittrek:

"Hierdie oupa kon lekker spek skiet. Hy was baie lief vir jag, en het eers 'n yslike groot hond gehad, 'n 'Great Dane'. Die hond is toe later dood. Toe kry die ou 'n 'Dackel'. As iemand hom sou vra 'Na, Vater Dehning, wo ist denn der grosse Hund?', het hy sonder huiwering geantwoord 'Dis dieselfde hond. Hy't net sy bene so afgeloop met al die jag'. En: 'Wer dass glaubt, wird selig!'" (1993:Mededeling).

Nog 'n karakter was Carl Lehnberg wat gereeld met 'n sak vis by die huis gekom het sonder dat hy ooit 'n lyn in die water gegooi het:

"Carl Lehnberg was so 'n lang maer man; net 'n streep. Hulle het naby die Mohrs gebly, en dan het die Mohrs sekere oggende in die maand, as die water nou reg was, en dit was dan seker ook wintertyd - hier Meimaand, die tyd wat die meeste misbanke in die Vlakte was - gaan visvang. Dan het Carl nou saamgegaan, en hy staan en wag, en hoor al die perde aankom; hulle snork soos hulle aankom deur die dik sand. En dan staan hy nou, en hy het glo altyd 'n jas aangehad wat amper op sy voete hang. Die jas het hy altyd in die winter gedra. As hy natgereën was, dan was Carl Lehnberg se skouers baie krom, so swaar was die jas. Dan hoor hy die perde aankom, maar die Mohrs kan hom nog nie sien nie, want dit is misbank. Dan sê hulle nou hulle wonder of Carl Lehnberg onthou het om in tyd op te staan. As hy nie daar is nie, ry hulle verder, hulle gaan nie vir hom wag nie. Dan HOO! sê een skielik, want dan staan Carl Lehnberg skielik in lewende lywe daar. Maar daar word nie eintlik stilgehou nie, hy moes net sy goed opgooi, en vinnig klim, want hy het lang genoeg bene. Dit was hulle reëling: hulle gaan nie nog heeltemal stop nie" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

By Strandfontein aangekom, sou elkeen besig wees met sy take:

"By Strandfontein het party nou eers tongvis getrap. Ek het self nog toe ek klein was mense sien tongvis trap, en dit is iets om te sien, want jy sou sweer hy staan op 'n bak kole, want so word daar getrap. En dan het hy soos 'n misvurk in sy hande, maar met drie tande, en dan skielik voel hulle die vis, dan moet jy weet hoe vinnig moet jy jou voet wegtrek, dan steek hulle dit met die vurk. Ek wonder hoeveel male het hulle hulself raakgesteek. Nou, dan het een tongvis getrap; die ander een lyne reggekry, of probeer aas in die hande kry. Maar Carl Lehnberg het gestaan. Hande in die sak, hoed oor die kop getrek, en so gestaan en gewag tot die water vir hom reg gelyk het. Hy het altyd 'n suikersakkie opgerol onder die arm gehad. En dan, as die daglig en alles reg is, dan het hy die water so bekyk, en dan het hy so 'n ent weggeloop van die ander, en dan het hy hierdie dinamietstok uit sy lang jas se sakke gehaal, dit aangesteek en gegooi. En by die tyd dat dit die water tref, is dit die tyd dat

dit ontplof, so sy tydsberekening moes perfek gewees het. En dan so tien minute tot 'n kwartier later begin die visse uitspoel. Dan het hulle lewer gebars van die dinamietontploffing. Ja, Carl Lehnberg het nooit 'n visstok gegooi nie. Hy het net visse opgetel, sy suikersakkie vol. Waar hy die dinamiet vandaan gekry het, sal 'n mens nie weet nie" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Oor die feit dat die eerste immigrante nie Engels kon verstaan nie, bestaan heelwat staaltjies afgesien van dié oor tante Lehnberg en haar "kruisband/husband". Dié een handel oor 'n yslike misverstand eendag tussen 'n Vlaktevrou en 'n winkelier:

"Oupa Schultz se hemp was nog goed, maar die kraag was in sy glorie. Nou wil ouma Schultz gaan en 'n nuwe kraag koop. Nou sê sy sy meen Oupa hou nie daarvan nie: dit moenie 'n 'Stehkragen' wees nie, dit moet 'n smaller een wees. So is sy die winkel in, en so begin 'n hopelose misverstand van tale. Ouma sê 'It's zu breit.' Die winkelier verstaan dat dit te wit is - te 'bright'. Hy sê maar dit moet mos wit wees, dis dan 'n kraag. 'No, es ist zu breit, it's too breit; sê Ouma. Hoe lank hulle gekibbel het! Dit het amper die hele middag se 'shopping' opgeneem om Oupa se hems kraag te koop. Want sy kon nie vir die winkelier sê 'it's too wide' nie. Hoe lank die storie aangegaan het voordat hy besef het dit is te 'breit', en nie te 'bright' nie, weet ek nie. Maar dit was nou 'n ramspoedige inkopetog, want Oupa se hems kraag moet eerste gekoop word, die ander een kan hy nie meer dra nie, en wat 'n petalje toe om die ding uitgesorteer te kry. Boonop is Oupa se nek met 'n toutjie gemeet, en die toutjie is saamgeneem vir die grootte" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Die volgende word in die unieke Vlaktetaal, 'n vermenging van Duits, Platduits en Afrikaans, vertel oor hoe 'n klein homeopatiëse pilletjie 'n groot perd moes laat beter voel:

"Lütje Guste se botter en haar eiers en haar hout - al haar plaasprodukte wat sy oral moet gaan aflewer en verkoop - is nou klaar op die perdekarretjie gelaai. Nou kom sy eers agter, der Pferd fühlt sich ja nicht wohl. Da rennt sie schnell 'rein, met die lang rok tot op die grond, en die klein kort lyfie, da holt sie ein Akonite-pilletjie, und tut das den Pferd auf die Zunge. Die arme perd, hy het nie eens die smaak daarvan gekry nie, so klein is dit. Maar sy het dan geglo dann fühlt er besser, en

haar verbeel hy lyk sommer ook 'n bietjie beter" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Nog twee perdestories, die eerste oor ou Franz:

"Ons was nog klein toe Oupa Bokelmann geleef het. Sy ou perd se naam was Franz, en Franz was ook al oud. Soos wat Oupa Bokelmann geloop het, so het sy ou perd saam geloop. En dan het die oupa altyd vertel, oor sy perd wat dan nou so oud is: 'Ja, min Franz un ik, wir sind zusammen konfirmiert worden.' Dat sy perd so oud is, al net so oud soos hy, dat hulle saam aangeneem is. Dit was vir ons altyd te wonderlik, dat hulle dan nou saam aangeneem is" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Die ander een is ook oor 'n ou perd - so oud dat hy in sy spore dood neergeslaan het:

"Tante Lili en Tante Marie [twee susters, gebore Lehnberg) se ma was 'n Meldau. Haar een broer het ook so 'n skimmelperd gehad. Waar ons plek was, Turfhall, was oral nog sandpaaie, en die pad het so 'n swaar draai gemaak, soos vandag nog. En Onkel Meldau het daar verbygetrek met sy vrag hout op sy eenperdekar. En hier kom hy ook nou terug, sy hout is afgelaai. En ons sien hom, en hy waai ook; ons pluk die dag boontjies. Maar ons hoor toe later hy roep, roep. En Pappa hardloop vooruit om te gaan kyk wat aangaan, hy het hom mos dan nou pas gesien verbygaan. En wat sal hy sien, die perd het daar morsdood neergeslaan. Pappa sê hy hoor die Onkel sing vir sy perd 'Schier dreissig Jahre...' Hy sê hy het gedink die man is nou klaar: die perd is al wat hy het, en daar is die perd nou dood. Maar Pappa sê Onkel Meldau sit daar by sy perd en hy sing sowaar: 'Schier dreissig Jahre bist du all, hast manchem Stück erlebt...!'. Dit was so 'n vet perd. Ek sien hom nou nog lê. 'n Vet, spierwit perd. En die man sit en sing - so 'n 'Humor' het hy gehad om vir sy dooie perd te sit en sing" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Die jaarlikse trek na Strandfontein het vir heelparty staaltjies gesorg wat vandag nog oorvertel word. Omdat dit so 'n swaar sandpad was, moes almal langs die wa loop sodat die perde nie so swaar trek nie. Net voor Strandfontein is daar 'n laaste duin wat met ekstra moeite uitgebeur moes word. Dan moes almal beslis van die wa afklim. Net een persoon mog egter altyd bly sit het, en dit was

omdat sy so dikwels 'n baba gehad het dat daar gewoonlik 'n suigeling in haar arms was. Daar word vertel dat sy baie lief was om die handorrel te speel - maar ongêlukkelig was die tante se repertoire beperk tot een liedjie. As die geselskap dan nou daardie laaste moeilike stuk van die pad aanpak, dan sou sy lostrek met haar liedjie. Dit was: "Jesu geh' voran" (Ilse Ellmann 1993:Mededeling).

Toe motorvoertuie hul verskyning in die Kaap gemaak het, was dit 'n belewenis vir die Vlaktemense. As jy een gesien het iewers langs die pad terwyl jy jou goedere wegbring, was dit iets om oor te gesels wanneer jy tuis kom:

"Ons het mos oral gestap, ook van die Kaap na jy jou goed mark toe gebring het. In 1910 was ek dertien jaar oud, dan het ons altyd gekyk hoeveel karre ons kan sien, en as jy by die huis kom, en jy vertel jy het VIER karre gesien, dan was dit nou 'n groot opgewondenheid, want dit was baie. Ons het altyd gekyk wie die meeste karre kan sien" (Michen Meyer 1977:Gesprek).

'n Staaltjie oor hoe 'n plaaswerker sy werkgewer se naam gekry het (iets wat algemeen op die plase gebeur het):

"Toe ek nog klein was, het ons 'n ou Damara gehad wat by ons gewerk het, sy naam was ou Willem. [Van Pastor Krönlein se bekeerlinge tydens sy sendingwerk was Bergdamaras; hulle het hom Wynberg toe gevolg, waar hulle onder andere vir gemeentedelede gewerk het.] Toe ons nou van die ou plaas na Jobsvlei verhuis, toe kom hy saam. Hy was domastrant en sê toe op 'n dag hy gaan nie meer by ons werk nie. My pa sê nou maar goed, dan moet hy maar gaan. Nou Willem het van al die Rix-broers geweet, maar van hulle lanklaas gesien. Onkel Gottie [een van die broers] het, daar waar 'n bioskoop later was [die Kritz-bioskoop; toe die area die woonbuurt Lansdowne geword het], sy plaas gehad. Toe ou Willem nou hier van ons weg is, is hy soontoe. Toe die Sondag by die kerk, kom Onkel Gottie na my pa, toe seg hy 'Ja, ek het ons broer ontmoet, hy het kom kuier'. 'Broer? Ja, watter broer?' vra my pa. 'Ja, ons broer Willem', sê Onkel Gottie. 'Nou maar watter Willem dan?' vra my pa. Onkel Gottie seg 'Nee, 'n Damara, hy sê sy naam is Willem Rix, hy soek werk.' Toe is dit nou Willem wat daar gaan werk vra. Maar hy het Onkel Gottie vir 'n lang tyd nie gesien nie, en nie geweet dis hy nie. Toe sê hy sy naam is

Willem Rix. En hy is Willem Rix dood" (Erna Ohlhoff 1993:Onderhoud).

Minnie Punt kon ook ondeund wees. In Neu-Eisleben was daar net elke tweede Sondag 'n diens, en haar ouma, wat tot die Vlaktekkerk behoort het,

"het [...] haar kerk baie gemis. Sy het 'n Boek gehad, geskryf deur Louis Harms, 'n Preek vir elke Sondag, en dit was blaaie. Haar Oie was swak en het geen Brill, so moes ek elke Sondag namiddag die Preek vir haar lees. Ek het nooit geweier nie, soms kom daar van die Skoolmaats by ons kuier en ek brand om saam te speel. Ouma weet wel nie van die Vriende nie, anders sou sy miskien vir my vry gegee het, ai, weer kom satan en vertel vir my slaan soms twee bladsye om. Ouma gewaar dat dit klink nie heeltemal reg nie. Voetog, dan kruip sy sommer nader aan my, dit is, miskien het sy nie reg gehoor nie. 'Wyk Satan, wyk'" (Ms. 1977:s.p.).

Mina Rautmann was Minnie Punt se legendariese Tante Mina wat alles kon doen,

"maar een ding kon sy nie doen nie, en dit was Hoenderkop af kap of geen dier dood maak nie. maar tog een dag het die nood lot haar gedwing om Hoenderkop af te kap" (Minnie Punt 1977:s.p.).

Dit was in 1918, toe al die mans nog geïnterneer was weens die Eerste Wêreldoorlog. 'n Duitse vriendin in die stad, wie se man ook geïnterneer was, het saam met haar twee dogters na Neu-Eisleben gekom, weg van die griep wat toe oral in die stad uitgebreek het. Sy was Frau Schmidt, en haar twee dogters was Gertrud en Erna:

"Sy het min Vriende gehad oor dat sy nie welgesteld was nie, maar haar Familie in Duitsland was geletterde mense, hulle was gekant teen die huwelik met Emil Schmidt soe besluit die twee jong mense om Suid Afrika toe te kom en trou, sy was 'n regte Dame."

Sy het graag met haar twee dogters op die plaas gaan kuier. Die enigste manier om daar te kom, was met die trem tot by die Altona Hotel in Woodstock op 'n Saterdag, en daar het sy dan gewag, "want sy weet die Rautmann Meisies kom Saterdag te smous in Woodstock".

so gebeur dit mevrou Schmidt met haar dogters uitwyk plaas toe, maar pas daar gekom, toe raak sy en die twee dogters siek, en dis nie lank nie, of almal is siek. Net Ouma Meierhoff en haar dogter, Tante Mina, bly oor. So kom dit dat Tante Mina besluit

"om 'n pot kragtige Hoender sop te kook, net hier kom die treurige voorval, wie gaan die Hoender kop afkap. Frau Schmidt sê sy het nog nooit eens gesien hoe 'n Hoender geslag of skoongemaak word nie, maar sy is gewillig om dit te probeer. Ouma stem in sy sal die kap werk doen en die growste Vere aftrek, ai, en die Oe is maar sleg. Ouma sorg vir die Kittel kook water, Tante vang die Hoender en Ouma trek blok toe met die Hoender, poete vasgebind, [ná die kap word] die Hoender onderstebo in die emmer gesit, to die eerste druppel kook water die hoender raak, gee dit een spring uit die emmer en hoppe onder die bank, in die Kombuis. Tante roep 'Moeder wat het jy gemaak!' Raai wat, armer Ouma het net die kam afgekap, dit was to dat Tante Mina vir die eerste keer die groot job moes doen. F. Schmidt vat nou oor [maak die hoender skoon] terwyl Tante die soep groente gaan haal, en die sop is aan die kook. Die aand to Tante die soep wil uit skep, wat ontdek sy, daar swem menigte van Mealies op die soep. Frau S sê nee, Frau Rautmann, ek het geen Mealies in gesit nie. Nee sê Tante, maar jy het nie die krop verwyder nie. 'Ag, ek het nie geweet nie!' Glo my, almal het geëet sonder om te weet, en almal het gesond geword en to eers die storie gehoor" (Ms. 1977:s.p.).

Talle Vlaktemans het weens 'n tekort aan werk in die Kaap in die destydse Duitswes 'n inkomste gaan soek (vanaf omstreeks 1909 tot die Eerste Wêreldoorlog; daarna weer). Carl Beckmann het vertel hoe hulle die land binnegegaan het:

"Ek en my broer Hermann en Frank Clausen is Suidwes toe met die boot Pondo. Ek onthou nog dit het so baie varke opgehad, wat hulle ook in Lüderitz afgelaai het; die spul het hulle sommer so daar teen die see op 'n hoop gejaag. Ons het in Lüderitz aangekom, maar voor ons aan wal kon gaan, moet ons eers deur 'n beampte gesien word. Ons moes ook geld op ons gehad het om aan wal te mag gaan. Maar ons het nie geld gehad nie. Jy moes so twintig of dertig pond op jou gehad het. Die beampte se kantoortjie was daar op die boot, dan staan ons in 'n ry. Dan gaan die eerste in, wys sy geld, kom uit, gee dit vir die

volgende ou, en so het almal van ons 'met geld' aan land gegaan" (1993: Onderhoud).

Nog 'n verhaaltjie wat in Minnie Punt se herinneringe opgeteken is, handel wel nie oor Vlaktemense nie, maar sê tog iets van die tyd. Toe Minnie 'n dogter van omtrent vyftien was (dus omstreeks 1917), het 'n man van Kimberley die plaas langs Mina Rautmann gekoop. Hy vra toe sy buurvrou of sy nie 'n "boy" het om te help met die melkery nie. Plaaswerkers was toe nog baie skaars, maar sy sê haar dogter en susterskind, Malie en Minnie, kon die werk vir hom gaan doen. 'n Ruk daarna het die man sy vrou en kinders laat kom:

"Kort ná hul aankoms will 'Daddy' [die man van Kimberley] die gesin in Kaapstad toe neem, want geen een het nog ooit die See gesien nie, en dit gaan sekerlik iets besonders wees. Dustyds was die Pier nog daar aan die voet van Adderleystraat en reg op die See gebou. Al vervoer wat hy het, is die wa, 'n groot wit Perd en twee Donkies. Die word toe almal ingespan, en kort ná middernag vertrek hulle, want dit was sekerlik 16 to 18 myl ver. Hy neem 'n Klontkie saam, wat nou die Perd moes ly, ook al langs Aderleystraat af tot by die Pier. Die Familie kon net nie begryp hoe kan die Seewater soe beweeg en branders met wit skuim maak nie. Hulle het bottels vol huis toe geneem, in bakke uit gegooie, maar die water is dan soe waarlik nou dood."

Dié nuwe intrekkers kon egter nie hule voete in die Duine vind nie en is kort voor lank terug (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.).

Toe Minnie al 'n volwasse vrou was, het sy en haar man, Berta [Bernard] Punt, grond waarop die Vlakeweeshuis gestaan het, gehuur om te bewerk. Hulle het die "Waisenmutter" in dié tyd goed leer ken. Sy was Frieda Rust, wat jare lank huismoeder van die weeshuis was en blykbaar die kinders se belange so op die hart gedra het dat sy omtrent geen aandag aan haarself gegee het nie:

"So het sy op 'n dag by die kerk opgedaag met een bruin en een vaal kous aan. Op pad bushalte toe, het sy so waarlik 'n pot deksel onder arm anstad haar handsak. Een keer toe sy die voet ophig om in die Bus te klim, sien sy eers dat sy nog haar ou pantoffels en Voorskoot an het, gou weer omgedraai en anders gaan aantrek. So vele maal het dit so gegaan, want sy was te besorg oor die Kinders se welsyn, en alles moet net reg wees" (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.).

oor 'n vrou wat 'n ruk lank by die weeshuis gewerk het, skryf sy:

"een keer het Mutter 'n ware geluk gehad met 'n Duitse help ['n vrou uit Duitsland]. Sy was nie baie jong nie en ook nie baie moie nie, maar 'n werke, soms somer kaal voete, geen werk te swaar of te vuil nie. Sy was altyd op haar pos. Op 'n dag ontmoet sy 'n wewenaar van Stellenbosch."

Nie te lank was nie, of die troue het gevolg. "Mutter" het vir haar getroue helper 'n "resepsie" by die weeshuis gereël. Ruth, die bruid, sou met 'n bruidsmotor kerk toe ry. Met die troue die dag

"[mag] die Bruid nie die pragtige Ruiker sien nie wat vir haar bestel was bevoor sy gereed was vir die Kerk. Die Ruiker word toe in die koel kas buite in die agter plaas waar die groente en vrugte gebêre word, geplaas. Nou toe dit tyd was, stap Mutter Kerk toe met haar 20 Kinders, ons ook saam. Al wat oor bly is Ruth, die bruid, en die Strooijonker, wat ook die Bruidskar bestuur, maar stokvreemd daar was. Nou die Tradisie in ons Kerk is dat die Kerkklok word gelui so dra die motor met die wit linte in sig is, tot die Bruid in die Kerk stap. Maar toe die Bruid die Ruiker wil neem weet sy nie waar Mutter dit gelos het nie, en 'n soek tog gaan aan. Die Strooijonker en die bruid het geen ander raad, die Motor met die Linte jaag gou Kerk toe sonder die Bruid om te ver neem waar die Ruiker is. Die man in die Toring sien die Motor aan kom en begin die Klok lui. Toe die Motor stop met geen Bruid, word al die gesigte rooi. Die bestuurder spring uit, hardloop na Mutter en vra saggies, gou spring een van die Seuns in en hulle jaag weer terug terwyl die klok steeds lui. Die arme man het blaase in sy hande gehad van tou trek, maar Ruth en Alfried is gelukkig getroud" (Ms. 1977:s.p.).

Die storie het egter 'n hartseer einde. Die wewenaar, al ouerig, het "na etlike Jare" siek geword. Ruth het "Mutter" per brief laat weet dat sy baie bekommerd is, maar voordat "Mutter" daar kon gaan help, is Alfried oorlede. Sy het dadelik gegaan en gebly vir die begrafnis:

"Sy slaap by Ruth in die Bed, gedeurend die nag gewaar sy Ruth is dan nie in die bed nie. Toe sy haar kop oplig, hoor sy iemand saggies die Klavier speel en hartseer sing, daar sit die arme Ruth voor die Klavier en die Lyk van Alfried lê in die Doodskis by haar. Mutter sê 'Kom, Ruth, gaan in Jou bed'. 'Mutter!' sê sy terwyl die Trane oor haar wange rol, 'Nou het ek hom nog, maar van môre af nie meer'" (Ms. 1977:s.p.).

Op 'n vroliker noot is die volgende verhaaltjie oor 'n begrafnis wat toe nie 'n begrafnis was nie:

"Die Hubachs het jare die Lansdowne Hotel besit. Daar was 'n groot agterplaas waar Tante Hubach Eende en Hoenders kon aan hou. Op 'n keer het sy baie Eende gehad om vet te voer vir Kersfees. Daar ontdek sy dat party van hulle lam word, sy kla by haar aanstaande skoon seun. Hy gee haar die raad om die Eende ietsie Brande wyn in te gee. Sy is bly vir die goie raad en maak soe, die Boys wat daar werk, help met in gee. Ná 'n uur of wat kom sê die Boy, 'Missies, al die Eende lê dood'. Die Tante skrik geweldig. Almal sit hand by om die pragtige vere te help afpluk, dat sy tog iets behou. Die Eende word dan maar op 'n hoop gegooi om vanaand na ophoutyd van die Boys begrawe te word. Glo my, toe die Begrafnis sou plaas vind, stap die laaste Eend in die agterplaas rond, kaal gepluk, hulle was soe waarlik net dronk" (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.).

Dit was dié Hubachs se dogter Marie wat die posagentskap op die Vlake gehad het. Sy het die Punts dikwels besoek, maar

"met haar kuiers was sy nooit baie hastig om huis toe te gaan nie, want sy was iensaam. Dit was gewoonlik Ben of Gilbert [Minnie se seuns] se taak om haar huis toe te bring, hulle was nog op skool en wou maar graag bed toe gaan, want hulle moes vroeg op staan. Een aand was dit Ben se beurt en hy beraam 'n plan, sleep die tuin slang na aan die huis in die donker. Terwyl ons nog sit en lekker gesels, draie hy die kraan wyd oop en spuit op die dak van die Huis. Marie hoor dit en spring reg op met die woorde, 'Hé, hoor hoe reën dit, en ek moet nog huis toe gaan'. Dit het seker gehelp aanspoor" (Ms. 1977:s.p.).

Dié Ben was een van talle kwajongens in die gemeenskap. Daar word ook vertel van 'n groep broers wat só deur hul pa gedril is om hard te werk dat hulle selfs eenkeer deur die nag moes koolplantjies plant. Dit was glo by helder maanskyn, maar die anderdagoggend sien die pa die plantjies is almal onderstebo geplant - die blare in die grond en die wortels bo. Die klompie seunskinders het dit moedswillig gedoen, maar hul verweer was dat hulle nie kon sien wat hulle doen nie. Hoe vinnig daardie plantjies regom geplant is, en watter straf hulle gekry het, word nie vertel nie (Wernhard Kohn 1993:Mededeling).

Toe die Vlaktegemeente vir pastor Mahnke 'n motor gekoop het (waarskynlik die vroeë dertigerjare), het hy, omdat hy knap met sy hande was, self die motorhuis gebou. Die Saterdagmiddag toe hy die dak van sy motorhuis moes opsit, het hy amper in 'n groot verleentheid beland. Hy het die skrynwerker Willie Meierhoff ('n oom van Minnie Punt) gevra om te kom help:

"op die namiddag is altwee op die dak besig. Pastor sien dar kom dan al kort-kort 'n Motor aangery en stop by die Kerk. Hy meen maar dit is Familie wat blomme kom op die grafte van hulle mense sit, maar toe die Motors al hoe meer word, en die mense so deftig aangetrek is, kry hy skielik gedagte hy het mos 'n Troue aan en net nog kwartier tyd oor. Onkel vertel hy sê net 'Herr Meierhoff! ich habe eine Hochzeitstrauung!', hy smyt die Hamer tot wie weet waar en weg is hy" (Ms. 1977:s.p.).

Pastor Mahnke het later bokant die motorhuis se deur die Bybelteks "Unser Leben fährt schnell dahin" aangebring. Die motorhuis met dié woorde oor die ingang is ook te sien op 'n skildery wat van die kerk en 'n deel van die kerktuin gemaak is en wat vandag in die Philippi-museum bewaar word (Sien illus. 288). Dit was Mahnke se soort humor en sy "grappie" oor die moderne tyd se "vinnige" vervoer. Hy het ook glo altyd die grappie verder gevoer en onder meer aan pastor Fitschen van die Wynberg-gemeente gesê as hy die dag 'n vliegtuig kry, dan sit hy die res van die teks daarby ("als ob wir Flügel hätten").

Die koms van die moderne tegnologie na die Vlake het ook sy kwota snaaksighede opgelewer. Daar is die verhaal van die tante wat gewoon was om vir 'n perdekar een, twee, drie, trappies van die grond af te gee en dan te gaan sit. Toe sy die eerste keer in 'n motor klim, klim sy uit gewoonte ook asof op 'n perdekar - en land toe op die motor se agterste vensterbank. Waar sy toe kla dat

hierdie kar darem baie min ruimte het.

Die eerste telefone op die Vlakte was ook 'n "wonderwerk". Die Bodes was van die eerstes wat 'n telefoon laat installeer het. Minnie Punt onthou van haar oom wat op 'n dag daar aangekom het:

"Dit gebeur op 'n dag dat Ernst [Bode] die telefoon laat insit het, nogal iets wat die Ou mense maar onbekend mee was, toe Onkel by Idi in die Kombuis sit en Idi besig is met 'n gesprek in Duits, luister hy aandagtig. Toe sy klaar is, sê hy 'Idi, maar kan 'n mens dan ook Duits met daar die ding praat, ek het altyd gedink net Engels'" (Ms. 1977:s.p.).

'n Byna soortgelyke verhaal word vertel van Ernst Bode se ma:

"Die Bodes was van die eerstes wat 'n telefoon gehad het. Onkel Ernst Bode se ma, Tante Idi se skoonma, was gewoon Onkel Ernst het die Argus gebel. Want as daar iemand in die Vlakte gesterf het, toe dit begin mode word om dit in die koerant te sit - met die lieflikste lange verse, alles in Engels, moes Ernsie Bode die belwerk doen na die Argus. Hy het soms ook self gegaan, want partykeer was dit so lank, want van elke familie - hang af hoe groot die familie is - moes daar iets in die koerant wees. En wat dit destyds gekos het, het ek geen idee nie, maar hy moes dan nou ook sorg dat die kranse bestel word vir dié wat nou al so 'stylish' geword het dat hulle nie meer hulle eie maak nie. Dit het niks beter gelyk nie, maar dit was iets om 'n gekóópte kranse te hê. Nou, ouma Bode was gewoon haar seun het Engels gepraat oor die telefoon. En daar kom sy toe eendag in, en tante Idi praat met iemand, en sy praat Duits. En die oumens het verstom gestaan en Tante Idi aangekyk. Tante Idi het gedink daar het iets vreesliks gebeur, en toe sy nou die telefoon neersit, toe sê sy 'Nu ja, Mama, was ist los?!' Toe sê die ouma: 'Aber du hast Dütsch geschnackt!' Tante Idi sê toe: 'Ja, warum nicht?' En toe kom die antwoord: 'Aber es ist doch eine Englische Erfindung, wie kann man Deutsch darauf sprechen?'" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Minnie Punt skryf oor haar jeugvriendin Anna Bothe (die Bothes het ook eers in die Duine gewoon, maar is vandag nie meer deel van die gemeenskap nie) en dié se man wat so lank in 'n "hysbak" gestaan en wag het:

"Ná Anna en haar man Charles getroud was, kom woon hulle op Kuilsrivier op 'n melkplaas. Een aand besluit hulle om Familie wat in die Groote Schuur Hospitaal is, te besoek. Toe hulle daar an kom sê Anna vir haar man: 'Kan jy die hyser werk'. 'Ja seker', sê hy. Die twee klim in. Anna sê daar staan besems in, en sy leun nog soe aan hulle. Haar man maak die deur toe, hulle wag, maar die ding roer nie. Hy maak die deur oop, nie wat, hulle is nog op die selfde vloer. Wag, wag. Hy slaat die deur weer toe. Anna sê: 'Charles, die besoektyd is byna verstreke, en ons is nog hier en die Lift roer dan nie'. Die deur is weer oop, en een van die Hospitaal personeel stap daar verby, Charles roep 'Haai, die Lift is stukkend'. 'Nee, Baas, daar is die Hyser, dit is die besemkas'. Glo my, hulle is huis toe sonder om die sieke te besoek" (Ms. 1977:s.p.).

Toe die eerste verkeerslig in die sestigerjare op die Vlakte geïnstalleer is, was dit 'n belewenis. 'n Afstammeling onthou hoe beïndruk een ouma met die moderne tegnologie was. Sy was al taamlik bejaard en het so afgesonderd en afgeslote geleef dat sy amper nie bewus was van die vooruitgang en ontwikkeling elders nie. Dit was vir haar te wonderlik dat 'n mens kon ry as die lig groen is, maar moes stop as dit rooi is. Die verkeerslig is by Rabes Ecke aangebring. Sy het dan vir ander beduie:

"Aber du, jetzt musst du aber aufpassen. Wenn es grün ist, dann darfst du 'rüber gehen, aber wenn es rot ist, dann muss du warten" (Ilse Ellmann 1993:Onderhoud).

'n Vlaktetante wat bekend daarvoor was dat sy so "agterstevoor" kon praat, was Emmie Meyer, gebore Beckmann. Sy is met 'n Afrikaanse Meyer getroud, nie een van die Vlakte-Meyers nie. Dié Emmie was 'n tydgenoot en vriendin van Minnie Punt. Sy skryf:

"Net eending van Emmie, sy kon so verkeerd gepraat het, ons het menige lekker laggie gehad waar sy nie van geweet het nie" (Ms. 1977:s.p.).

Een so 'n keer was toe hul motor gebreek het. Volgens Emmie was die "Masters Voice" uitgebrand, terwyl sy die "master cylinder" bedoel het. Haar seun Pieter was 'n busbestuurder, en een keer per jaar moes hulle 'n mediese toets ondergaan. Hy het dié jaar weer gegaan,

"en nou is hy so bly, want hulle het hom nou 'n 'reckless driver' gemaak - sy bedoel toe 'n 'regular driver'".

Op 'n keer moes Emmie simpatiseer:

"Een dag bel Emmie vir my, sy hoor toe net my Tante Meta is dood. 'Ja, Emmie (sê ek), ons het nou net die tyding gekry'. 'Veels geluk, horr,' sê sy. 'Dankie, Emmie,' sê ek maar toe" (Minnie Punt-ms. 1977: s.p.).

Nog 'n karakter was oubaas Wegewarth:

"Daar was altyd die spottery met die oubaas. Ons oom Heinrich Freiboth het altyd vir ons as kinders vertel van die ou Wegewarth wat so met almal kon fout vind - en dat hy kastig al sy grafsteen reggehad het met 'n grafskrif daarop. Die grafsteen sou dan in die voorkamer gestaan het, met die spreuk daarop wat lui: 'Hier liegt der Alte, Gott sei Dank, der sich mit jeden Menschen zankt. Ein jeder gehet schnell vorüber, sonst steht er auf und zankt noch wieder'" (Edgar Kohn 1989:Vraelys).

Die "box-parties" wat gehou is om geld in te samel vir die onderskeie gemeentes, het ook menige grap opgelewer. Minnie Punt onthou:

"So 50-60 Jare gelede het ons Gemeentes van ons kerke en duitse Skoole, om vondse in te saamel, partyjies gehou wat hulle 'Box Parties' genoem het. Elke jong Dame wat die party by woon, moet 'n Box bring, 'n gewone skoendoos. Daar moet sy 'n paar lekker toebroodjies, Koek, lekkers, vrugte, e.s.v. insit, die doos toedraai met bruin papier en vas bind met 'n tou. Almal moet ienders lyk, die mans moet dan bie en soe word hulle almal verkoop. Die Dame se naam is binne in, en dan is sy die man se partner vir die aand. Die huismense bedien dan Tee of Koffie, daar word ook gedans. Die prys van soe 'n Box was gewoonlik 5 shillings, maar as daar 'n jong kêrel is wat meen hy weet wie se Box dit is, en hy wil dit hê, betaal hy maklik £1 of meer. Dit gebeur toe een aand dat Willie Bock graag myne wou koop en terwyl ek niks van hom gehou het nie. Hy vra my stilletjies watter een myne is, en ek wys hom die verkeerde een. Dit was gemeen, neh. En daar koop my Oom Heinrich Bode myne, toe was ek niks beter af. 'n Mnr. Lilley, 'n buurman van die Engelkes, het

met droie Vrugte gesmous, hy hoor toe van die 'Box-party' en vra of hy ook mag kom. Natuurlik, Ja. Hy weet nie reg hoe hy moet maak nie, maar pak 'n doos vol droie vrugte sonder naam. Die man wat dit koop, soek na die Dame. Op die end vra Victor Engelke wat is dan alles in die doos. Net Vrugte, antwoord die koper. Hé, dan is dit net Lilley, want hy smous met droie vrugte. So was dit ook. Alles het met 'n groot gelag afgeloop. Die mans het ook soms saam gedans, net vir die grap. Dit was verbaasend hoe veel geld soms by mekaar gekom het, en almal was plesierig" (Minnie Punt-ms. 1977:s.p.).

Die Lehnberg-susters was ook "karakters":

"By Lange Wilhelm se begrafnis het tante Fichen [een van die susters] blykbaar vreeslik aan die huil gegaan. Toe vra haar suster Hilde later verstom: 'Aber brüllst du denn so über Lange Wilhelm? 'Nein,' kom die antwoord, 'ich brüll' nicht über Lange Willem. Ich brüll über alles!'" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

By 'n ander geleentheid, toe daar 'n "geraamte uit die kas by die Lehnbergs geval het", en dit 'n "groot skande" vir hulle was, het hulle mekaar aangepor om met glimlaggende gesigte in die openbaar te kom. En het hulle, as een wil-wil begin hartseer raak, vir mekaar gesê: "Wies diene Tähn!". Met ander woorde: "Wys jou tande! - glimlag en hou jou kop regop!" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Struweling onder bure het soms vir snaaksighede gesorg. Die Setzkorns en die Werths het teenoor mekaar gebly in die area wat vandag as Ottery bekend is. Op die grond van Setzkorn is heelwat later 'n hipermark gebou.

"Waar die hipermark is, was Setzkorn se plek. As ek daar instap, dan sê ek ek stap deur Setzkorn se voordeur, want dit is waar sy huis gestaan het. Oorkant, waar die fabriek gebou is, was die Werths. Werth en Setzkorn het 'n slag 'n uitval gehad. Setzkorn het sy seun as landmeter laat leer, daardie tyd het almal van 'surveyor' gepraat. Nou, die riool van 'n gedeelte van Wynberg/Claremont loop deur Setzkorn se gronde na Seekoeflei. En toe het hulle oor en weer gestry gehad. Setzkorn sou later iets gesê het van 'die Werths met hulle dom kinders'. En toe het Werth omgedraai en gesê: 'Ja, en jou seun is 'n surveyor. En wat is jy? Jy is die strontleier.' My pa-hulle het nog altyd so lekker gelag, want so het hulle mekaar gesê. En hulle het almal

beter gevoel, want hulle het gesê wat hulle wou sê. En die volgende dag gaan hulle net weer aan, en volgende Sondag gaan almal weer saam kerk toe" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Met vroue wat hul man in alle opsigte in die hele bedryf op die plaas gestaan het, is dit te verstane dat onder hulle ook sterk persoonlikhede was en dat dié persoonlikhede soms gebots het. Twee vooraanstaande vroue in die gemeenskap, wie se mans albei leiersrolle in die kerk en gemeenskap gespeel het, het glo nie baie tyd vir mekaar gehad nie. Tog het hulle altyd baie beleef teenoor mekaar opgetree, al was dit soms dat hulle op die rand van 'n struweling "vriendelik" uitmekaar sou loop, net om iets onhoorbaars te mompel soos hulle van mekaar afskeid neem. So is gehoor dat die een van die ander - wat 'n langerige vrou was - gesê het terwyl sy wegloop: "Dat lange Gift..!"

Kosmodes het soms ook vir 'n staaltjie gesorg. Jellie het 'n groot opskudding by 'n bruilof veroorsaak:

"By 'n troue [omstreeks 1938] het jellie net in die mode gekom, en dit sou dan nou die hoogtepunt van die onthaal gewees het, die bakke en bakke gekleurde jellie. Maar wat hulle nie besef het nie, was dat dit in die somer was, en hierdie pronkbakke jellie wat in die nag so mooi gestol het, was water teen die tyd dat die koetse van Wynberg teruggekom het. En boonop het 'n byeswerm ook nog onder die afdak waar die ete sou wees, probeer intrek. Een van die oupas het sommer 'n nat sak gedraai en dit aan die brand gestee en so deur die plek geloop. En daar staan die pragtige kleurebakke op die tafels, en die bye swem so daarin. Die moeder van die bruid was glo van haar kop af, want die jellie wat dan nou die 'highlight' moes gewees het, was toe 'floating bowls of bees'" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

'n Vrou wat net geweet het hoe sy moes maak was die weduwee Tischendorf, wat poetsvrou vir die skool en kerk was. Sy het gedurig vir die basaar ingesamel, en dan sommer so terloops ook iets vir haar eie mandjie:

"Frau Tischendorf, wat die kerk en skool moes skoonmaak, was jonk 'n weduwee. Sy het ook altyd vir die basaar geld ingesamel. Oral het sy gestap, tot in Strandfonteinpad, waar Wernie Kohn vandag woon. Al die pad tot daar, en soos sy stap en vir die basaar geld of beloftes van geld op haar lys insamel, en sy sien

by dié huis word dit of dat gedoen, dan sal sy sê: 'Op my pad terug sal ek graag so 'n broodjie, (of wat ook al) saamneem.' Soos sy opgekom het met die pad langs, het sy oral iets gevra. As jy karring, sal sy sê 'As sy terugkom, haal sy graag 'n stukkie botter.' En een het dalk gestaan met haar arms in die deeg, dan sal sy sê 'Op my terugpad haal ek graag 'n broodjie.' Frau Tischendorf het ook op 'n keer by ons gekom. Ons het net geslag, en die wors hang in die kombuis. Maar Mamma was nou al bietjie wakker vir haar, want dit het Mamma geïrriteer; die gebedelry. Toe sê sy: 'O, ihr habt geschlachtet.' 'Ja,' sê Mamma, 'dà sind die Würste ja.' Met ander woorde: jy kan mos sien. Toe sê sy 'Ja, wenn ich vorbei komme, hol' mich doch 'ne Mettwurst ab.' Toe sê Mamma 'Ich komm da nicht bei, Heinrich holt's immer ab.' Toe kom die antwoord: 'Ja, wenn du nicht kannst, ich kann.' Geen verskoning nie! So het sy dan vanaand as sy terugkom haar flou gedra aan haar eie 'insameling'" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Dié einste Frau Tischendorf het haar teen die einde van haar jare die gramskap van skoolseuns én hul ouers op die hals gehaal. Dit was naamlik ook haar taak om die buitetoilette by die Vlakteskool skoon te maak.

"Die seuns het daardie tyd nie geweet van rugby nie, hulle het voetbal [sokker] gespeel, op die stuk skoon veld onderkant die skool. Sekere dae het Frau Tischendorf, wanneer die skool uit is, 'n gat gemaak en die emmers daarin leeggemaak. Later, toe sy nou ouer word, raak die gat al hoe vlakker. En môre speel die seuns voetbal, en as daardie bal nou net te na gaan aan waar die gat is, dan is hulle daarin tot by hulle knieë. Die ouers het by Pastor Mahnke kom kla; dit is mos nou vernederend vir die kinders, en 'n gestank. Dan het hy eenvoudig gesê hul seuns moet die gat maak vir die ou vrou. Niemand het natuurlik nie. Maar later het hulle slim geword en gekyk waar die grond los lyk. Daar bly jy weg, ou maat, want dis die 'jampot!'" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

20 DIE SETLAARS AS SUID-AFRIKANERS

20.1 Aanpassing

Die jaarlikse Volkskalender van pastor Wagener, die Kaapstadse predikant wat as sielesorger vir die setlaars moes optree, was onder meer bedoel om die nuut aangekome Duitse setlaars in Wes-Kaapland makliker te laat aanpas. In die uitgawe vir 1888 word onder meer geskryf dat die klimaat van die nuwe vaderland vir noorderlinge vreemd was:

"Die tiefeingreifende Wirkung, welche der Wechsel der Jahreszeiten nicht allein auf das äussere, sondern auch auf das Gemüts- und Geistesleben unserer nordischen Heimat ausübt, geht unter fremden Himmelsstrichen mit milderem Klima, wo das Pflanzenleben nie völlig unterbrochen ist, fast ganz verloren" (Wagener 1888:37).

Die aanpassing by dié nuwe natuurritme duur langer as wat 'n mens dink:

"Dieser scheinbare Mangel an Abwechslung [...] dies alles muss bis zu einem gewissen Grade ermüdend und abstumpfend auf den Nordländer einwirken, der, ein Produkt der Klimas seiner Heimat und mit dieser geistig aufs innigste verwachsen, einer längeren Zeit bedarf, um sich der-veränderten Umgebung anzupassen, gleichsam im fremden Boden Wurzel zu schlagen" (Wagener 1888:37).

Daar was sommiges wat nooit in die nuwe land aangepas het nie. Die kleindogters van een immigrant wat "aan heimwee dood" is, het later haar huisie in Bergen besoek. Idi Bode het dié ervaring só beskryf:

"Hulle wys my die ou huisie waar my ouma gewoon en my moeder gebore is, net langs die klein eikewoud waarvan sy ons so baie vertel het. Toe kon ek eers verstaan die trane wat gevloei het as Ma ons vertel dat Ouma Peek, ons grootmoeder, altyd gesê het 'Kan ek net nog eenmaal die geruis van die wind deur die eikebome hoor'" (Ms. 1972: s.p.).

dit was dié ouma Peek wat "meer gehuil het as iets anders":

"Sy het net gekwyn. Ons ma het altyd vertel sy wou nie kom nie, want sy het haar eie huisie in Bergen gehad; ek het dit ook gesien. Daar is 'n winkeltjie vandag in. Maar haar man wou gaan [dit was haar tweede man; die huis het sy van haar eerste man geërf]. Hy het gesê al hul vriende gaan, en 'daar kry ons grond'. Hulle het baie met die gedagte dat hulle grondeienaars kon word, gekom. Onthou, hulle het in 'Katen' gewoon, hulle was maar 'Schäfer' wat vir groot 'Bauern' gewerk het, en om te dink, hulle kan hulle eie grond kry. Maar wat het hulle gekry!" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Van die immigrante wat later wel terug kon gaan na Duitsland, het egter ná 'n ruk weer na die Kaap teruggekeer, soos die Meierhoff-stamvader (Ilse Ellmann 1993: Mededeling).

20.2 'n Duitse kolonie

In 'n onderhoud wat in 1983 in die Lüneburger Heide vir 'n TV-program opgeneem is, het 'n verlangse familielid van die immigrante, die bejaarde Marie Hellberg, gebore Timme, vertel dat sy nog die briewe uit Afrika kon onthou waarin haar oom geskryf het hoe swaar hulle kry in die sand; hoe swaar dit is onder die stekende son, maar dat hy nogtans trots was om aan 'n nuwe volk te kon bou (1983:SAUK-TV).

In 1887 het pastor Wagener in 'n toespraak van die setlaars se ou en nuwe vaderland gepraat. Dit was by geleentheid van die Kaapstadse viering van die Duitse keiser se negentigste verjaardag, toe hy na die aanwesiges verwys het as synde "fern von der Heimat und doch in der Heimat" (Wagener 1888:111).

Ondanks die feit dat die setlaars vir hulle 'n nuwe toekoms in 'n nuwe land kom skeep het, het hulle tog vir hulle 'n eie klein Duitsland, 'n "lütje Dütchland" (Idi Bode 1992:Onderhoud), op die Vlakte probeer opbou. 'n Duitse verslaggewer wat in die dertigerjare die gebied besoek het, het geskryf dit was "erschütternd" om "flachsblonde Kinder" te sien

"die ebensogut in Pommern, Holstein oder Hannover auf der Dorfstrasse spielen könnten, die aber niemals in Deutschland gewesen sind, deren Grossväter schon in Südafrika geboren wurden und dort eine neue Heimat gefunden haben" (HI 7/2/1938)

In die Vlaktehuise en Duitse skole het die kinders tot die middel van die twintigste eeu 'n Duits-Lutherse opvoeding gekry (Sien illus. 289 -290). Veral in die Vlakteskool was die Duitse kulturele invloed baie sterk. Die geslag wat onder "Lehrer" Schröder skoolgegaan het, het vandag nog 'n verstommende kennis van die Duitse kultuur. Die Germaanse mitologie is byvoorbeeld uitgebeeld deur opvoerings. Fidi Schultz vertel oor haar kinderdae in die laer skool:

"Lehrer Schröder het in sy tyd vir ons baie konserte laat hou. Ons het geleer van Germaanse gode, van Odin, Thor, die 'Donnergott', van Freya, sy vrou. Ek was een keer Freya, met so 'n goud-en-wit kleed aan. O, dit was wonderlik: om die 'Donnergott' se vrou te kan speel" 1992:Onderhoud).

Dit was dieselfde Fidi wat dekades later tydens een van haar besoeke aan Duitsland haar gasheer verbaas oor onder meer 'n gedig wat sy toe nog uit haar kop geken het. Hy het gesê "sy sal nou nie die gedig ken nie", toe voltooi sy die eerste strofe vir hom. Een van die versreëls lui: "Und die Katze hiess Hidigeigei". Een van die katte in die Schultz-familie is selfs na dié kat vernoem. Die man was verstom dat "eine Südafrikanerin" die gedig geken het, terwyl die "Südafrikanerin", in haar eie woorde, trots was op haar Suid-Afrikanerskap, maar ook op haar Duitse erfenis (Fidi Schultz 1992:Onderhoud).

Sy het ewe tuis in albei lande gevoel - en is selfs in Bergen as 'n dorpsbewoner aangesien (Sien illus. 291). Dit was toe sy die begraafplaas besoek en op 'n rusbank tussen "al die bekende name op die grafte" gesit het, dat 'n verbyganger wat grafte kom versorg het, haar vra of sy reeds háár taak afgehandel het:

"Dit was wonderlik om ook daar in die kerkie se banke te sit, en te dink hier sit ek waar my mense gesit het" (Fidi Schultz 1992:Onderhoud).

Ook haar suster, Idi Bode, het Bergen se ou kerkhof besoek:

"en ek lees op die grafstene die name van so baie van ons mense in Philippi-Vlakte se voorouers en familie wat daar begrawe lê: die name Kohrs, Ahrens, Brockmann, Lehnberg, Heins, Rabe, Peek, Ohlhoff, Köhne, Hubach gebore Bröcker, Witte, Meyer, Lindhorst,

Buhr, Hornbostel en vele meer" (Idi Bode-ms. 1967:s.p.).

Sy het tydens haar besoek aan Duitsland gevoel asof sy "geskeur tussen twee lande" is (Idi Bode 1992:Onderhoud). Dit is hoe die meeste van haar geslag nog oor hul identiteit voel: Duits genoeg vir Duitsland en Suid-Afrikaans genoeg vir Suid-Afrika. Hul eerste lojaliteit lê egter ongetwyfeld by Suid-Afrika, die land van hul geboorte (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude).

Die hegte band met en belangstelling in Duitsland was 'n kenmerk van die Vlaktemense tot kort voor die uitbreek van die Tweede Wêreldoorlog. Die talle Duitse skepe wat die Kaap voor die Eerste Wêreldoorlog en toe weer daarna tot voor die Tweede Wêreldoorlog aangedoen het, was 'n lewende kulturele band tussen die Duitse kolonie op die Vlakte en die Heimat. Die kaptein en bemanning van die Meteor het in 1926 ook ervaar dat die Vlaktegemeenskap nie genoeg van Duitsland kon hoor nie:

"Und nun beginnt ein Fragen und Erzählen [...] von der deutschen Heimat!" (Meteor 1928:148)

Die kulturele lewe op die Vlakte het 'n bloeitydperk beleef tydens die opkoms van die Nasionaal-Sosialisme in Duitsland. Die gereelde kontak met die Duitse skepe wat Kaapstad aangedoen het, het die kulturele band met Duitsland verstewig. Die jeugbeweging wat daaruit ontstaan het, die "Deutscher Orden", asook die "Hitler-Jugend" oftewel "Ha-Jot" (die afkorting HJ op Duits uitgespreek), is deur die Vlaktebewoners as kulturele organisasies gesien. Die "Ha-Jot" is byvoorbeeld as 'n soort Padvinderbeweging beskou (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude). As ingeligte Kaapse Duitse kringe van die sinistêre, etniese ondertone van die Nasionaal-Sosialisme bewus was, het dit by die Vlaktemense verbygegaan. 'n Mens sou selfs kon sê dat hulle, sonder dat hulle dit geweet het, misbruik is. In dié tyd het naamlik roerende artikels oor die "Duitse kolonie" aan die Kaap in die Duitse pers verskyn. By 'n foto van die Vlakteleier van die "Ha-Jot" en een van die lede, het byvoorbeeld dié onderskrif verskyn:

"Welf Grote, der Führer der Pfadfindergruppe Vlakte, einer der stärksten jugendlichen Vorkämpfer des Deutschtums in Südafrika, mit einem seiner prächtigen Pimfe. Er ist Führer, Freund und Kamerad der jungen Bauernsöhne und erzieht sie in Gedanken und

Achtung der alten Heimat, die auch er selbst nie gesehen hat"
(HI 7/2/1938).

buiten dat die "Deutscher Orden" en "Ha-Jot" as kultuurorganisasies beskou is, het die Vlaktemense dit ook gesien as geleentheid vir hulself en hul kinders. So byvoorbeeld kon van die kinders in die dertigerjare danksy die jeugbeweging 'n bootvaart na Lourenco Marques meemaak (Irmgard Buhr 1992:Mededeling). 'n Vlakteseun, Ernst Schultz, kon ook as lid van die "Ha-Jot" 'n besoek aan Duitsland bring (Idi Bode 1992:Onderhoud & HI 7/2/1938).

Sover vasgestel kon word, was anti-Semitisme nooit 'n bewuste gevoel onder die Vlake-Duitsers nie. Hulle het in dié tydperk daagliks met Jode omgegaan, en hoewel dit nie 'n geval was dat hulle huisvriende met mekaar was nie, het hulle mekaar wedersyds ondersteun (Ilse Ellmann 1994:Mededeling). In tye wanneer dit sleg gegaan het, het die Joodse winkelier byvoorbeeld die "grocery-boekie" laat "oploop", want hy het geweet die Duitser sal wel eendag betaal. Daar was ook 'n Joodse vehandelaar wat die Duitsers baie goedgesind was - as hy 'n droë koei op 'n plaas gekoop het, het hy 'n dag of twee later 'n koei wat in die melk gekom het daarheen gebring, want hy het geweet die mense moet melk hê, en dit was natuurlik ook goeie sake vir hom (Ilse Ellmann 1994:Mededeling). Die Jood Tockar, wat 'n voeronderneming in Lansdowne besit het, is ook deur die Duitsers ondersteun. Sy seun het hom as dokter bekwaam en was 'n huisdokter in die ware sin van die woord vir 'n groot deel van die Vlake. "Nege-en-negentig komma nege persent" van die dokters wat die Vlaktemense later bedien het, was Joods. Daar was onder andere ook ene dr. Cohen en ene dr. Zabow (Ilse Ellmann 1994:Mededeling). As Vlakeboere 'n prokureur nodig gehad het, het hulle na Jode gegaan. Ook die smouse wat op die plase gekom het, was Jode. So was daar byvoorbeeld 'n Jood wat sakke gekoop en verkoop het wat as die "Sakkejood" bekend was (Anton Hörstmann 1994:Mededeling).

Daar was geen vyandigheid hoegenaamd tussen die Jode en die Duitsers waarvan sy ooit bewus was nie; ook nie wat haar ouers se geslag betref nie, het Ilse Ellmann gesê (1994:Mededeling). Hulle het wel 'n Jood 'n Jood genoem, maar dit was 'n aanduiding van nasionaliteit, soos wat 'n Engelse persoon 'n Engelsman sou wees. Daarmee is nie 'n gevoel oorgedra dat die Jode minderwaardig was nie - daarvoor was hulle te afhanklik van mekaar (Ilse Ellmann 1994:Mededeling).

Die twee bejaarde susters Idi Bode en Fidi Schultz het dit beklemtoon dat die Vlaktemense onbewus was van wat in die tyd van die Nasionaal-Sosialisme in Duitsland aan die gang was (1992:Onderhoude). Vir hulle en hul tydgenote op die Vlakte was die bewegings waartoe hulle behoort het, 'n taal- en kultuurband. Hulle het selfs gesê dat dit miskien beter is om daarvan te vergeet as gevolg van die negatiewe konnotasies wat vandag daaraan geheg word.

20.3 Die Tweede Wêreldoorlog

Tydens die Eerste Wêreldoorlog is die Vlakte-Duitsers as 'n moontlike gevaar gesien en is 'n aantal "Familienväter" wat nog nie Suid-Afrikaanse burgerskap aanvaar het nie, geïnterneer (Sien illus. 292 - 294). Daarna het van die geïnterneerdes burgerskap aanvaar. Teen die laat dertigerjare het al die afstammelingen hulle uit vrees vir nóg 'n internering laat naturaliseer, want met die uitbreek van die Tweede Wêreldoorlog is slegs die skoolhoof, die Duitser Ewald Amm, geïnterneer. Amm was toe maar enkele maande in Suid-Afrika (Blumer 1959:48).

Dié oorlog was 'n waterskeiding vir die Vlaktegemeenskap. Tot in daardie stadium het hulle, hoewel hulle hulle as Suid-Afrikaners beskou het, 'n sterk kulturele band met Duitsland gehad. Tydens en ná die oorlog het hulle egter onder anti-Duitse gevoelens gely. Dit was hoofsaaklik Engelssprekendes wat antagonisties teenoor hulle was. Selfs 'n man wat nie eens meer goed Duits kon praat nie, was 'n slagoffer. Hy was Carl Trautmann, wie se Duits toe reeds "sehr mangelhaft" was en jare lank as 'n messelaar by 'n Engelse bouonderneming gewerk het.

"Wegen seiner sauberen und ordentlichen Arbeit war er bei den Kunden sehr beliebt, wurde aber von seinen Kollegen und Mitarbeitern deswegen sehr beneidet und angefeindet" (Memo 1970:10).

Toe die Tweede Wêreldoorlog uitbreek, het sy kollegas geëis dat hy afgedank word omdat hy 'n Duitser was:

"Während des Zweiten Weltkrieges trat die ganze Belegschaft der Firma in Streik und erklärte dem Chef, dass sie die Arbeit erst wieder aufnehmen würden, wenn 'dieser Deutsche da' entlassen ist. Der Englische Firmenchef kündigte auf der Stelle allen seinen 28 Angestellten und sagte, er würde mit 'diesem Deutsche

da' allein seine Firma weiterführen. Er hatte bald wieder genug neue Mitarbeiter, die von Herrn Trautmann gründlich in die Schule genommen und eingearbeitet wurden" (Memo 1970:10).

ook op ander gebiede is die Vlaktemense geïntimideer en hul lewens versuur. Die gereelde jaarlikse groente-uitstalling wat deel was van die Kaapse Landboutentoonstelling wat die Vlaktesetlaars in 1892 begin het, is byvoorbeeld beëindig. Die boere het gevolglik hul uitstalling in die Philippi-gemeentesaal gehou (Ilse Ellmann 1992:Mededeling). Hulle het dit ook vermy om onder mekaar Duits te praat wanneer hulle in die openbaar was. Afstammelingen het dikwels vertel dat as hulle dit gewaag het om Duits in 'n winkel te praat, hulle geïgnoreer sou word. Julie Witte het onder meer aan haar skoondogter vertel dat hul voordeur soms oopgeskop is deur polisie wat "inspeksie" gedoen het, en dat van 'n beskaafde klop aan die deur en 'n vraag om binnegelaat te word, geen sprake was nie (Edna Rabe 1993:Mededeling).

Dié optrede teenoor die Vlake-Duitsers het veroorsaak dat sommige van hul "Duitsheid" ontslae wou raak. Al hoe meer het met nie-Duitsers getrou en het verkies om eerder Afrikaans of Engels te praat. Dit het selfs meegebring dat die tradisionele Duitse breimetode uitgesterf het. Jong vroue uit die Vlake het openbare vervoer na hul werkplekke gebruik en gereeld tydens die rit gesit en brei. Die gestaar van medepassasiers het veroorsaak dat hulle na die Engelse breimetode oorgeslaan het (Irma Henke 1993:Mededeling).

Die katastrofale uiteinde van die oorlog vir Duitsland het ook vir die Vlake byna katastrofiese gevolge gehad. Die konserwatiewe behoudendheid het by sommige mense plek gemaak vir 'n byna roekelose verwerping van die Duitse kultuur en taal. Danksy die kerk se sterk behoudende krag en die feit dat die gemeenskap se godsdiensoefening 'n deel van hul lewenswyse was, was daar nie 'n uitvloei van gemeentelike nie. Die gebruik van Duits as omgangs- en kerktal het egter 'n onherstelbare knou gekry.

20.4 "Lewe op die grens"

Die implikasies van die Tweede Wêreldoorlog het 'n identiteitskrisis by sommige laat ontstaan. Hulle is in die laat vyftigerjare beskryf as te Duits vir Jan Celliers maar te Afrikaans vir Friedrich Schiller (Blumer 1959:67). Celliers was een van die belangrikste digters in die ouer Afrikaanse letterkunde; Schiller 'n dramaturg en digter uit die klassieke tydperk van die Duitse

letterkunde - elk 'n verpersoonliking van sy besondere kultuur.

Die formele lewe (kerk en skool, boeke en liedere) was oorwegend Duits; die informele lewe oorwegend Afrikaans. Die dilemma in die skool was byvoorbeeld dat in die vyftigerjare bitter min Afrikaanse kinderliedere beskikbaar was. Die skoolhoof en kantor van die Vlakteskool, Hans Bodenstein, het oor die sing van Duitse liedere in die skool geskryf:

"by ons word net egte volksliedere gesing, liedere wat so diep, so vrolik en so eenvoudig is soos die siel van die kind self. Afrikaanse kinderliedjies van hierdie peil is daar nog min en dus sing ons Duitse liedere. Hulle vorm 'n verborge skat wat ons kleinspan se siele soveel ryker maak" (Blumer 1959:67).

Hoewel baie gesinne nog Duits as huistaal gepraat het, het Afrikaans al hoe meer die oorhand gekry. Bodenstein skryf:

"As ons kleinspan skool toe kom, het ons te kampe met 'n probleem wat in regeringskole feitlik onbekend is. Ons kinders het nie eintlik 'n moedertaal in die volste sin van die woord nie. Hulle praat wel Duits of Afrikaans met hul moeder, maar hulle het nie eintlik 'n kulturele tuiste nie" (Blumer 1959:67).

In 1970 het pastor Blumer die gemeenskap beskryf as mense wie se lot dit was om figuurlik "op die grens" te leef:

"Als Menschen, deren Schicksal es ist, 'auf der Grenze' zu leben, haben wir es in Generationen erfahren und werden es auch in Zukunft hinnehmen müssen, dass wir für die einen nicht mehr das sein können, was sie von uns erwarten - und dass wir in den Augen der anderen noch nicht sind, was wir nach ihrer Meinung sein sollten" (Blumer 1970: Brief).

Pastor Blumer het dit geskryf na aanleiding van die sluiting van die Vlakteskool daardie jaar. Dit het gebeur omdat Duitsland sy subsidie gestaak het en die gemeenskap nie alleen die skool finansieel kon ondersteun nie. Die rede wat aangevoer is, was dat die kinders nie meer Duits genoeg sou wees om 'n subsidie uit Duitsland te regverdig nie (Memo 1970:2).

Die sluiting was vir die gemeenskap 'n bitter aangeleentheid, want almal het geweet dit sou beteken dat Duits 'n stadige maar seker dood as spreek- en kerктаal sou sterf. Vir die ouer geslagte

- wat dekade op dekade vir die skool se voortbestaan geveg en gewerk het - was dit 'n onthutsende gedagte. Die reaksie van Emma Buhr (wat as baba saam met haar ouers geëmigreer het en die laaste oorlewende immigrant sou wees) is in die memorandum wat as gevolg van die sluiting opgestel is, vervat.

"Sie war darüber sehr betroffen und erregt und sagte auf Plattdeutsch ausführlich ihre Meinung: 'Wir haben Deutschland viel zu danken. Gewiss. Das will ich deutlich sagen. Und ich muss auch sagen, dass wir Deutschland nie vergessen haben. Als es Deutschland nach dem 1. und 2. Weltkrieg schlecht ging, da war unser Deutsch noch so gut, dass wir hier viele hundert Tonnen Lebensmittel, Kleider und was weiss ich nicht alles auf unseren Schulbasaren gesammelt und mit Schiffen zu unseren armen Deutschen geschickt haben. Das weiss hier jeder. Aber jetzt geht es Deutschland wieder gut und unser Deutsch ist mit einmal so schlecht, dass uns der Wasserhahn langsam abgedreht wird. Das geht nicht mehr in meinen alten Kopf. Du lieber Himmel! Was soll aus unserer Vlake werden ohne Deutsche Schule? Dass ich das noch erleben muss! Unser ganzes Leben lang haben wir für unsere Schule gelebt und gearbeitet. Das hat uns erhalten und daraus ist alles anders gewachsen'" (Memo 1970:12-13).

Dit was asof een van die "pilare van die gemeenskap ineenstort" (1983: SAUK-TV-program) toe die skool gesluit is. Nogtans moet vandag nie bloot emosioneel nie, maar ook realisties na die situasie gekyk word. Selfs met hulp uit Duitsland sou dit 'n ondraaglike finansiële las op die gemeenskap gewees het om dieselfde akademiese standaard as staatskole te handhaaf. In sekere gevalle het ouers reeds in die sestigerjare gevoel dat kinders uit dié skool 'n agterstand het as hulle na st. 6 gegaan het. Vandag, met die nog hoër akademiese standaard, sou die agterstand veel groter gewees het. Hoewel dit jammer is dat die jonger geslagte nie meer tuis voel in Duits nie en dat Platduits as omgangstaal nog net onder die ouer geslagte gepraat word, sou 'n mens kon sê dat die Vlaktegemeenskap op die lang duur meer baat vind by akademies beter gekwalifiseerde gemeentelêde. Dit wil egter nie sê dat Duits vergeet moet word nie. Daar is reeds in 1954, toe die Lutherse Kerk besluit het dat hy nie aan een taal gebind kan word nie, gesê dat dit nogtans nie raadsaam is nie om

"überkommenes Gut einfach über Bord zu werfen" (Blumer 1959:54).

pastor Blumer se ideaal om 'n soort Saterdagsskool vir gemeentekinders te stig waarin hulle onder meer Duits en Duitse liedere kon leer om só die band met die voorgeslagte te behou, sal waarskynlik net 'n ideaal bly.

20.5 Volwaardige Suid-Afrikaners

In 1951 het 'n lid van die gemeenskap aan 'n verslaggewer gesê:

"Although we speak German as well as English and Afrikaans, and are proud of our German heritage, we are still thorough-going South Africans. This is our country - our loyalties are not divided. But we are loyal also to our Lutheran Church. It is the church as much as anything else that holds us together'" (Knipsel 14/4/1952).

Die man wat dit gesê het, het waarskynlik in daardie jare gevoel hy moet sy lojaliteite teenoor Suid-Afrika verwoord ingeval sy Duitse herkoms die toehoorder agterdogtig sou maak.

Vandag sien die afstammeling hulle nóg meer as volwaardige Suid-Afrikaners. Een afstammeling het in 'n radioprogram gesê:

"Ek dink ons is geregtig om te sê ons is net sulke goeie Suid-Afrikaners hier soos enige ander plek in die land" (1981:SAUK-hoorbeeld).

In die memorandum wat in 1969 deur die Boerevereniging, die kerkraad en die skoolraad opgestel is, is ook nadruklik gesê dat hulle "lojale en getroue landsburgers" is (Memo 1969:2). Daar is geskryf dat die huidige geslagte, net soos die voorgeslagte,

"goeie Suid-Afrikaners geword [het] wat hierdie land hul enigste tuiste gemaak het. Die kultuur en erfenis van ons vadere het deel geword van eers hul en toe ons eie grond en daarmee van Suid-Afrika" (Memo 1969:3).

21 SLOTBESKOUING

21.1 Inleiding

Die bydrae van die Duitse setlaars op die Kaapse Vlakte was, soos in die geval van die Duitse landbousetlaars van 1858/62 in Oos-Kaapland, van 'n praktiese aard. Terselfdertyd het hulle vir hulself 'n beter toekoms geskep en 'n onproduktiewe streek in hul aangenome land uitgebou het tot 'n hoogs produktiewe area.

Die Vlaktesetlaars is na die Kaap gebring met die doel om vars groente aan 'n groeiende metropool te verskaf. Dit het hulle ondanks talle terugslae gedoen, en dit doen hul nageslag ná dekades steeds - en steeds ondanks talle terugslae.

Die setlaars se bydrae tot die ontwikkeling en welvaart van hul nuwe vaderland was van 'n praktiese en lokale aard - anders as byvoorbeeld die talle Duitse sendelinge wat 'n groot invloed op die ontwikkeling van Suider-Afrika se inheemse bevolkings gehad het; of die sendelingnageslag wat op talle gebiede van die geestes- en natuurwetenskappe, die tegnologie en nywerheid 'n groot rol gespeel het. Soos die Duitse immigrante van 1858/62 in die Oos-Kaap het die Vlaktesetlaars uit 'n eenvoudige kleinboeragtergrond gekom. Wat van die Oos-Kaapse Duitse setlaars gesê is, is ook van toepassing op die Vlaktesetlaars:

"They [...] were of simple agricultural stock, sound, healthy, hardworking and enterprising, but mostly with little education, or without the means of giving their children an education. The value of these immigrants lies not in their contribution of scholarship, art, or science, but in their agricultural work. They made no claim to 'book learning', they never aspired to reaching the high places of this world; they were content to trudge along the hard road fortune had pointed out to them, and in doing so, they have as a class, rather than individuals, made a name for themselves" (Schnell 1954: 256).

Die Vlaktesetlaars het ook as 'n groep 'n bydrae tot die verbetering van 'n streek gelewer.

21.2 Perspektief

Voordat verder na die Vlaktegemeenskap se bydrae gekyk kan word, is dit nodig om hierdie studie oor setlaars in perspektief teen die agtergrond van die huidige Suid-Afrika te plaas.

In sommige kringe word dit as polities onsensitief beskou om in hierdie tydvak van Suid-Afrika se geskiedenis navorsing oor 'n blanke setlaarsgemeenskap te doen. Die woord "setlaar" is vandag so 'n politiek gelaaide woord dat sommige mense dit vermy. In die besluit oor die Duitse feesjaar in 1992 waarin die bydrae van Duitssprekendes in Suider-Afrika herdenk is, is die term "setlaar" volgens die historikus F.A. van Jaarsveld doelbewus weggelaat (1992:12). Die woord het inderdaad onder sekere Suid-Afrikaanse gemeenskappe 'n skeldnaam geword.

In die verlede was navorsing oor immigrasie na Suider-Afrika 'n verwaarloosde ondersoekgebied in ons land se geskiedskrywing, sê Van Jaarsveld (1992:3). In die lig van die huidige houding jeens blanke Suid-Afrikanners - "setlaars" - sal 'n mens waarskynlik toenemend huiwerig wees om dié veld te bestudeer en sal immigrasie waarskynlik 'n verwaarloosde ondersoekgebied in ons geskiedskrywing bly.

Tog kan die geskiedenis van Suid-Afrika nie weggeredeneer word nie en is immigrante vanuit Europa net so 'n deel van ons land se geskiedenis as die land se verskeie inheemse bevolkingsgroepe vanaf die Kaap tot Natal.

Uit 'n historiese perspektief kan 'n mens sê dat die toekoms van wit Suid-Afrikanners, wat "net so inheems soos die swart Suid-Afrikanners geword het, in die skoot van Afrika opgesluit" lê (Van Jaarsveld 1992: 16). Daarom is 'n "multiperspektiwiese benadering" tot ons land se geskiedenis noodsaaklik vir 'n vreedsame saam- en naasbestaan (Van Jaarsveld 1992:16).

Volgens Van Jaarsveld sluit die begrip "historiese bewussyn" die hede, verlede en toekoms in. Die Duitse feesjaar in 1992 kon byvoorbeeld as uitdrukking van so 'n historiese bewussyn gesien word. Dit "legitimeer" Suid-Afrikanners van Europese herkoms in Afrika en moet hulle geestelik en kultureel versterk sodat hulle in Afrika sal oorleef, 'n groepsidentiteit bly handhaaf en 'n bydrae tot die Suid-Afrikaanse be-skawing sal lewer (Van Jaarsveld 1992:17).

Na analogie van die begrip "historiese bewussyn" kan hierdie studieprojek oor Duitse setlaars na Wes-Kaapland, spesifiek die Kaapse Vlakte, dus ook as 'n uitdrukking van historiese bewussyn geklassifiseer word.

Vir die landbougemeenskap op die Kaapse Vlakte van vandag, vasgevang in 'n klein enklave - 'n groen long op 'n Vlakte toegebou onder sub-ekonomiese woonbuurte en plakkerskampe - is hul "historiese bewussyn" 'n werklikheid van hul daaglikse bestaan waarin gedurig geprobeer word om die verlede, hede en toekoms in perspektief te sien.

Die landbougemeenskap van Philippi en hul situasie daar is naamlik die somtotaal van gebeure wat byna anderhalfeeue gelede op die Vlakte begin het toe die eerste Duitse immigrante hulle daar begin vestig het. Dit het dekade vir dekade ontwikkel tot waar die afstammeling hulle vandag byna daagliks, hoewel soms onbewustelik, vergewis van hul verlede, hul hede én hul toekoms op dié grondgebied.

Vir die arbeidersklas waartoe die Duitse setlaars bestem vir die Kaapse Vlakte behoort het, was daar in die negentiende eeu in hul Duitse vaderland geen toekoms nie. Dit was, soos dit gestel is, 'n geval van "emigreer of sterf" (Van Jaarsveld 1992:5).

"Bescheiden und anspruchslos" (Blumer 1959:38) het hulle op die Vlakte begin werk om die toekoms vir hulle en hul nageslag te skep wat hulle begeer het. Ondanks "unsäglichen Mühen und Entbehrungen" (Blumer 1959:39) was hulle suksesvol. Oor die Duitse setlaars wat in die negentiende eeu na Suider-Afrika gekom het, is geskryf dat hulle bewys het dat hulle

"aus eigener Kraft, in Verrichtung auch harter körperlicher Arbeiten, eine Existenz unter schwierigsten Bedingungen aufbauen konnten. Sie stellten damit die Ausnahme der noch aus der Sklavenzeit stammenden Regel dar, dass ein Weisser die Dienstarbeit Schwarzen und Farbigen zu überlassen hätte" (Grünwald 1992:101).

21.3 Karaktereienskappe

Die setlaars was bekend vir hul werkywer, geloof en spaarsamigheid, maar ook dat hulle hardkoppige en onafhanklike, eenkant mense was. Al hierdie karaktereienskappe het daartoe bygedra dat hulle op die Vlakte kon oorleef.

voorkoms

Uit berigte kan 'n mens aflei dat die setlaars se voorkoms stoer en sterk was.

"Es ist erschütternd, an der Südspitze Afrikas diese alten, markanten Bauernköpfe zu sehen, wie aus Holz geschnitzt" (HI 7/2/1938).

'n Latere predikant wat die gemeenskap goed geken en hulle besonder lief gekry het, het ook hul voorkoms vergelyk met "figure asof uit hout gesny". Hy was pastor Wilhelm Blumer, wat in 1950 vir sy eerste termyn na Philippi gekom het. Hy het toe nog heelparty van die pioniers wat as kinders geëmigreer het, geleer ken. In 'n TV-program het hy gesê:

"Hulle was pragtige karakters. Betroubaar. Dit het lank gevat om hul vertrouwe te wen, maar as jy dit eers het, staan hulle by jou, 'durch Dick und Dünn'" (1983:SAUK-TV-program).

Die boeregemeenskap het 'n besoeker in die dertigerjare met dié indrukke gelaat:

"Es war ein Sonntagmorgen, als ich in der Vlake eintraf. Die Gemeinde war in der Kirche, ich schob mich still in die Bank. Vorn am Altar prüfte ein alter Mann junge, blondhaarige Kinder für ihre Konfirmation. Ich sah mich in der hellen, hübschen, freundlichen Kirche um: rings in den Bänke sassen lauter deutsche Bauern; die schwielligen Hände gefaltet, sahen sie ernst auf ihre Kinder, die da nun ins Leben hinaustreten sollten. Nicht ein Hauch von fremder Art hatte diese Herzen gestreift in all den Jahren, die sie nun so fern von der Heimat waren; sie waren so wunderbar schlicht deutsch, wie nur irgendein Bauer zu Hause unterm Strohdach" (Lesebuch 1939:70-72).

Die oudste lid van die gemeenskap het dié indruk op die besoeker gemaak:

"Vor mir sass ein alter, alter Mann, wie ich dann hörte, der älteste aller dieser Ansiedler, sein Haar leuchtete wie Schnee. Er war so klein, so faltig, so verschrumpft geworden vor lauter harter Arbeit, so ein demütiges, kleines Menschenbild; aber es hätte mich nicht gewundert, wenn durch die offene,

sonnenflimmernde Türe ein Engel Gottes getreten wäre, um vor diesem Alten das Knie zu beugen. Nahe vor seinem letzten, grossen Feierabend stand er vor seinem Platze, ehrfürchtig das weisse Haupt gebeugt, während er das Gebet sprach in den Worten seiner Lüneburger Vorfahren" (Lesebuch 1939:70-72).

Hardwerkendheid

Die setlaars se werkywer kan as legendaries beskryf word; afstammelingse praat vandag nog met ontsag daarvan. Marie Schultz het vertel hoe hul ouma wat saam met hulle op die landerye gewerk het, hulle aangemoedig het om hard te werk;

"want in Duitsland het hulle min gehad, en dat hulle in hierdie land 'n beter heenkome kom soek het" (Marie Schultz 1983:Onderhoud).

Oor die hardwerkendheid het nog 'n afstammeling gesê:

"Use Öllen hebt us dat Arbein lehrt. Mudder hat oft, oft secht: 'Kinner, arbeit, wie sind na Südafrika kom um uns Brot tau verdein.' Ja, sei hebt sick nicht schämt um tau arbein" (Winnie Schultz 1983: Onderhoud).

Spaarsin

Omdat hulle so spaarsamig gelewe het, kon hulle met min klaarkom en kon hulle elke keer méér bymeekaarmaak om hul lewenstandaard te verbeter. Danksy die spaarsin is dan elke keer van terugslae herstel:

"Durch grossen Fleiss und äusserste Sparsamkeit hatten die Mitglieder [...] sich trotz der ungünstigen wirtschaftlichen Verhältnisse langsam emporgearbeitet" (Hellberg 1957:216).

Niks mog verlore gegaan het nie; alles moes gebruik word.

"Ons mag nie groente gemors het nie, selfs nie die lowwe nie, want dis veevoer" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Netheid

Hulle was netjies op hulself, hul huis en hul grond. Onkruid het nie kans gekry om te groei nie:

"Dorings en brandnetels het ons op ons grond nie gehad nie. As ons so iets gewaar het, moes dit uitgetrek en in die vuur gegooi word" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Die Port Jackson- en rooikransbome is op sommige plase in rye geplant:

"Ek kan onthou hoe Pa die Port Jackson- en rooikransboompies in rye op ons werf geplant het" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Uitgaandrag is eers aangetrek wanneer 'n hardepad bereik is sodat die klere nie sou verniel nie en netjies sou bly (Idi Bode 1993:Onderhoud).

Onafhanklikheid

Die setlaars was onafhanklike mense wat eerder mekaar gehelp het as om hulp van die staat te vra. Die afstammeling is vandag trots daarop dat hulle as boeregemeenskap deur die jare nooit die regering om 'n subsidie gevra het nie.

Vir sommiges was die armoede en harde lewe wel te veel, en hulle het hul toevlug tot drank geneem. Pastor Ludewig het in 1911 geskryf van die geld wat in die "leider allzu durstige deutsche Kehle hinuntergespült" is (1911:29). 'n Afstammeling het gesê dat die frustrasie van die daaglikse sukkelbestaan vir party net te veel geword het en dat hul enigste troos dan in drank gelê het (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Tog het die meeste setlaars die gedurige stryd teen die elemente en ander ellendes met mekaar se hulp te bowe gekom. In 1897 het die runderpes en gelyktydige ongekende droogte baie setlaars tot op die rand van bankrotskap gedryf (Ludewig 1911:73). In 1901, toe baie boere so te sê hul oeste verloor het weens ontydige reën, het hulle hulle onderskei in hul "Opferwilligheid". In dié tyd is nie net vir die eie gemeente ingesamel nie, maar ook vir die Seemansending en die sending onder Suid-Afrika se inheemse volke. In die Vlaktegemeente

"wuchs die Opferwilligkeit über alles Erwarten" (Hellberg 1957:208).

Samehorigheidsgevoel

Die Godeffroy-setlaars het uit verskillende dele van Duitsland gekom; die 1877/78-groep uit verskillende dele van Noord-

Duitsland, hoofsaaklik die Lüneburger Heide; die laaste groep was uitsluitlik "Heidjern", afkomstig uit die Lüneburger Heide. Die eerste groep se kinders het reeds grootgeword as Kapenaars toe die laaste groep hulle by die nuwe omstandighede moes aanpas. Tog het hulle uiteindelik so 'n hegte gemeenskap geword - ondanks daaglikse groot én klein verskille - dat lede vandag nog met oortuiging kan praat van die samehorigheids- en eenheidsgevoel onder die talryke afstammelinge.

Veral die tweede en derde groepe wat die setlaarsgemeenskap sou uitmaak, die 1877/78- en 1883-setlaars, was dikwels reeds in Duitsland familie of goed bevriend met mekaar (Idi Bode, Fidi Schultz & Winnie Schultz 1992:Onderhoude). Dat hulle hier saam met hul nuwe landgenote een hegte gemeenskap sou vorm, is dus te verstane.

Vanweë huwelike onder mekaar bestaan afstammelinge vandag uit al drie die oorspronklike groepe setlaars. In die jongste twee geslagte is vanweë huwelike met mense van buite die gemeenskap heelwat "nuwe bloed" in die gemeenskap ingebring. Nogtans is die gemeenskap steeds soos een groot familie - soos een afstameling wie se oupagrootjie 'n Godeffroy-setlaar was, dit in 1981 gestel het:

"Ons is soos een familie hier in die Kaapse Vlakte, want ons familiebande strek van een punt tot die ander punt, kan jy feitlik sê" (Gottfried Schultz 1981:SAUK-hoorbeeld).

Die omstandighede waarin die immigrante hulle bevind het, het meegebring dat 'n sterk gemeenskapsgevoel ontstaan het:

"Naturally enough, one finds a strong community feeling among these Philippi farmers. Their common background of endeavour would hold them together, even without their common original nationality" (Knipsel 14/4/1951).

In 1969 is in 'n gesamentlike memorandum om die behoud van die landbougebied deur die Boerevereniging, die kerkraad en die skoolraad, van die sterk buur- en familiebande geskryf:

"Ons het in ons memorandum dikwels begrippe gebruik soos werk- en lewensgemeenskap, vestigings- en woongebied. Ons wou en wil hiermee tot uiting bring dat ons onself in die Vlakte nie as individue sien wat los van mekaar bestaan nie, maar dat ons een

groot gemeenskap is wat op mekaar aangewese is. Tye het bewys dat hierdie buur- en familiebande sterk en stewig is" (Memo 1969:3-4).

As vreemdelinge in 'n nuwe land was dit waarskynlik 'n natuurlike reaksie om mekaar te help; as gelowiges het hulle dit moontlik ook as hul plig gesien. Dit is egter ook waarskynlik dat nog 'n invloed van die groot Lutheraan Louis Harms hier gegeld het: gemeenskaplikheid, en dat mense alles met mekaar moes deel. Harms is sterk beïnvloed deur die leerstellinge van sy Duitse tydgenoot Karl Marx. Die sendelingkoloniste van die Hermannsburgse sending is byvoorbeeld aanvanklik uitgestuur met die gedagte dat hulle gemeenskaplik sou woon en werk en alles met mekaar sou deel (Küsel 1992:135). Die feit dat die Vlaktesetlaars onder meer ook kollektief byvoorbeeld 'n Hollandse stoetbul wou invoer om hul vee te verbeter, asook saam goeie aartappelmoere bestel het (SAZ 25/5/1892), dui moontlik ook op kommunale invloede.

Wedersydse hulp was hoofsaaklik materiële eerder as finansiële ondersteuning omdat geld nie vryelik beskikbaar was nie. Weduwees en hul gesinne, of gesinne waar die vader siek was, het byvoorbeeld weekliks voedsel van medesetlaars gekry; kinders is deur ander in die huis geneem en soos eie kinders grootgemaak; bure sou 'n weduwee help om haar landerye te bewerk of haar produkte gaan verkoop; siekes is versorg sonder dat aan eie opoffering gedink is (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud; Hedwig Meyer & August Schloms 1993:Mededelings).

Dit blyk ook dat diegene wat wel die finansiële vermoëns gehad het, nie geskroom het om dit aan ander beskikbaar te stel nie. Gustav Augustson onthou byvoorbeeld hoe hy geld in 1891 nodig gehad het. In April daardie jaar het sy huurkontrak van vyf jaar op sy grond in die Duine verstryk. Volgens sy "Governments Lice" (hy bedoel "lease") het 'n inspekteur sy grond besoek, waarop hy £32 vir onder meer landmetingskoste moes betaal om die grond op sy naam te kon oordra. Hy het nie genoeg kontant gehad nie en sy swaer het gehelp:

"Da ich nicht das ganze Geld nicht hatte, so half mir mein Schwager Albert Foot mitt das Übrige" (Augustson-ms. 1950a:16).

Pastor Baumgarten van die Vlaktegemeente het gereeld in sy jaarverslae geskryf van die "Wohltätigkeit" van gemeentedelede jeens mekaar:

"Diese Wohltätigkeit zeigte sich wo Not in der Gemeinde herrschte" (Hellberg 1957:214).

Een afstammeling vertel:

"My pa was maande lank in die hospitaal, en ons bure het week vir week vir my ma goed gebring om ons kinders mee groot te maak: botter, eiers, alles wat sy nodig gehad het, elke week" (August Schloms 1993:Mededeling).

Toe August Hörstmann in 1913 gesterf het en sy vrou en vyf kinders, die oudste vyftien en die jongste 'n paar maande oud, agtergelaat het, het al die bure rondom die Hörstmanns se plaas die weduwee gehelp (Hedwig Meyer 1993:Mededeling).

Ook pastor Blumer het in sy tyd ervaar hoe die Vlaktemense mekaar sou bystaan:

"Baumgarten und Mahnke hatten in ihren regelmässigen Berichten bereits die Hilfsbereitschaft der Gemeindemitglieder erwähnt. Auch Blumer äusserte sich darüber. Vorbildlich nannte er die gegenseitige nachbarliche Hilfe. Er war erstaunt, wie vielbeschäftigte Hausfrauen oft ihre eigene Arbeit liegen liessen, um beim erkrankten Nachbarn zu helfen. Selbst Feindschaft wurde vergessen, wenn Krankheit ausbrach. So erzählte Blumer von einem Fall, wo ein Bauer das Gemüse seines erkrankten Nachbarn, mit dem er nicht auf gutem Fusse stand, aberntete und für ihn verkaufte" (Hellberg 1957:225-226).

Idi Bode onthou hoe sorgsaam die lede van die gemeenskap teenoor mekaar was, selfs tot in die kleinste dingetjies:

"Die mense was baie lief teenoor mekaar. Ek kan onthou hoe oupa Rabe - die Rabes en Bodes was mos net so 'schräg' oor mekaar; ek was toe al getroud - hoe hy vir my sou sê: 'Komm min Kind, hier's ock ein Appel für dich.' Dan het hy my 'n appel gegee. So sorgsaam was hulle" (1992:Onderhoud).

In haar geskrewe herinneringe vertel sy hoe haar vader en sy broers geriewe soos die kamp waar die beeste gewei het, gedeel het:

"In die kraal [kamp] waar die beeste bedags wei, is die ou dam darem amper leeg en die koeie vertrap mekaar in die vlak, troebel water. Toe ons kinders kleiner was kon ons saam met die staljong, Pieter, die groot draadhek van die kraal-afkamp, soos ons dit genoem het, gaan oopmaak vir ons beeste om stal toe te kom. Dan moes ons bont keer dat die beeste van ons twee ooms nie ook uitdraf nie. Want sien, ons vader en sy twee broers het op die groot plaas wat hul vader, ons oupa, vir hulle gekoop het en toe in drie dele gedeel het, geboer en elkeen moes hul eie staljong stuur om hul beeste te kom haal. Al die beeste wei bedags in die groot kamp, wat goed omhein is, heel vreedsaam saam. Bakens of draadskeiding op die plaas het ons nie geken nie, net die groot werf was omhein vir die klomp hoenders, wat los rondloop. Een het die ander se eiendom respekteer en selfs beskerm. As daar miskien tussen die grootmense verskille was, het ons as kinders dit nooit agtergekom nie" (Ms. 1967: s.p.).

Bejaardes is deurgaans deur hul volwasse kinders versorg. Op die meeste plase was daar dus drie - soms selfs vier - geslagte teenwoordig. Marie Schultz het haar eie ma, haar skoonmoeder en skoonvader, asook vir "Grossmutter Müller", haar skoonmoeder se ma, by haar in die huis gehad (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud). Dié versorging van die ouer geslag het weer die selfstandigwording van die gemeenskap aangehelp. Die grootouers het die makliker werk in en om die huis gedoen sodat die dogter of skoondogter die swaarder werk op die landerye kon doen.

"Dit het die jong vrou kans gegee om buite te gaan help, want die oumense het dan die huishouding waargeneem" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Die grootouers het gewoonlik by 'n eie dogter gaan woon. Winnie Schultz se "Grossmutter" Buhr het by haar dogter, getroud met Binedell, gewoon:

"Grossmutter Buhr het by my pa se suster gebly. Ek kan onthou as sy kom kuier het, dan moes ons halfpad met haar huis toe stap, dan sê sy 'Nu, Kinner, nu könnt je bald nach Hus gohn.' Dan het sy gaan sit onder 'n rooikransbos tot sy uitgerus het, en dan

verder gestap. Gross-mutter Prigge, Mamma se ma, was by ons in die huis" (1992:Onderhoud).

Marie Schultz se ouma Lehnberg het jare lank by hulle gebly. Sy het jonk 'n weduwee geword toe haar man in 'n bou-ongeluk dood is. Sy het altyd saam met haar kleinkinders gegaan as hulle op die landerye moes werk (Marie Schultz 1983:Onderhoud).

Die wedersydse sorgsaamheid teenoor mekaar het daartoe gelei dat die heel eerste volwaardige Duitse weeshuis in Suid-Afrika op die Vlakte gestig is (HI 7/2/1938). 'n Afstammeling vertel:

"Ouma Mina Rautmann, agter in die Duine, sy was 'n gebore Meierhoff en ook die vroedvrou in daardie omgewing, was die eerste 'maatskaplike werkster' in die gebied. Sy het weeskinders uit die stad saam plaas toe gebring. Hulle het self amper niks gehad nie. Maar die bietjie wat hulle gehad het, kon hulle nog met ander wat minder gehad het, deel. Toe, later, het Friedrich Schweizer gekom, en hy het die 'Waisenheim' ge-'stifft' en die plek moes sy naam dra; dit was die enigste versoek wat hy gehad het. Hy was 'n vrygesel en het self swaar grootgeword; en hy het sy hele nalatenskap vir die weeshuis gegee. Die Rautmann-familie het altyd gevoel die eer vir die stigting van die weeshuis kom Mina Rautmann toe, die een wat werklik die weeshuis begin het. So het Ouma Malie-hulle [Mina se dogter; die verteller se skoonmoeder] daarmee grootgeword. Ouma Mina was die een wat die kern van die weeshuis begin het" (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Geslotenheid

Die gemeenskap was deur die jare 'n geslote groep. In 'n sekere sin is dit vandag nog die geval. Op die oog af lyk dit of die moderne lewenswyse en die feit dat 'n groot deel van die gemeenskap nie meer binne die landbougebied woon en werk nie, 'n verandering meegebring het. Tog sal 'n vreemdeling - ondanks groot gasvryheid - nie toegelaat word om dieper as die oppervlak te kyk nie. Is jy egter familie, aangetroude familie, verlangse familie of bloot net 'n afstammeling, word jy met ope arms ontvang omdat jy deel is van 'n bouwerk waarvan die eerste geslagte die fondament gelê het.

Tydens die Duitse navorsingskip die Meteor se besoek in die twintigerjare het die kaptein die Vlaktemense wat nie maklik hul gevoelens wys nie, só opgesom:

"Wir marschieren vor der Schule auf und unsere Kapelle spielt wohlbekanntes, deutsches Volkslied. Keine laut jubelnde Begeisterung bei diesen stillen, verschlossenen Menschen, sondern eine tieferinnere Ergriffenheit und Freude, die ihnen aus den deutschen, leuchtenden Augen strahlt" (Meteor 1928:148).

Hul geslotenheid en afsondering is in die dertigerjare só beskryf:

"Eine einzigartige geschlossene Siedlung, die sich durch vier Generationen erhalten hat, getreu den Sitten und Bräuchen ihrer Vorfahren, findet man an der Südspitze Afrikas, am Kap der Guten Hoffnung" (HI 7/2/1938).

Oor dié eienskap is in die vyftigerjare geskryf:

"Hoewel hulle op die drumpel van Kaapstad woon, is hulle tog van die stedelinge afgesonder. Hierdie mense verrig daagliks hul taak in stilte, en dit is eers wanneer 'n mens hulle ontmoet dat 'n mens onder die indruk van hul stoere, vlytige en onafhanklikheidskarakter-trekke kom" (LBW 17/2/1954).

Die geslotenheid bestaan steeds. 'n Lid van die gemeenskap, Edgar Kohn, het in 'n radioprogram gesê:

"Vandag nog is ons 'n geslote gemeenskap. As daar nood kom, dan staan ons bymekaar, en as ons weer uit die nood is, dan hou ons weer party. En dan sing ons saam; en dan huil ons ook weer saam" (1981:SAUK-hoorbeeld).

Die geslotenheid het selfs in 1970 in 'n memorandum ter behoud van die Vlakteskool ter sprake gekom. Daarin is geskryf dat hul terughoudende aard nie teen die afstammeling moet tel nie:

"Es mag an der ererbten Art der hier lebenden Menschen liegen, dass sie keinen Wert auf das Scheinwerferlicht der Öffentlichkeit legen. Doch darf ihre Zurückhaltung und ihr verborgenes, aber aktives Leben [...] nicht so verstanden und ausgelegt werden, als hätten sie an kultur-politischer Wirksamkeit, pädagogischer Substanz und örtlicher Ausstrahlungskraft nichts vorzuweisen" (Memo 1970:13-14).

Behoudendheid

Oor die gemeenskap se konserwatisme is geskryf:

"Een van die kenmerke van die gemeenskap is die sterk behoudsin. Van die families het nog die grootvaders se immigrasiedokumente en die kontrakte waarkragtens hulle na Suid-Afrika gekom het. Baie het nog huisgoed wat saamgebring is, soos kussings, familieportrette en een, wie se voorvader 'n soldaat in die Frans-Pruisiese oorlog was, het nog die valies wat in die oorlog gebruik is. Die opvallendste is die behoudsin egter in hul godsdiens. Hulle behoort nog steeds aan die Lutherse kerk" (DB 1946).

Dié konserwatisme het veral ook in die kerk gegeld:

"Der starke Konservatismus der Gemeinde zeigte sich ganz besonders darin, dass die Gemeinde an dem von Parisius 1862 eingeführten Bayerischen Gesangbuch festhielt, obwohl in der St. Martini-Gemeinde das Hannoversches Gesangbuch schon im Jahre 1890 eingeführt worden war. Erst im Jahre 1912 wurde das Hannoversches Gesangbuch in der Zions-Gemeinde in der Vlake eingeführt" (Hellberg 1957:214).

Artikels uit die vaderland is waar moontlik bewaar. Omdat die setlaars arm was en nie veel besittings gehad het nie, is hoofsaaklik gebruiksgoed, onder meer tee- en koffiekanne, saamgebring. Winnie Schultz het onthou dat haar ma, wat 'n baba was tydens die emigrasie, later "altyd nog die tuit" van 'n teekan bewaar het, want "dit het nog saamgekom". Sy het ook kombuisdoeke gehad,

"of dit self geweef was in Duitsland, of iets [weet ek nie], maar daar was iets besonders aan die doeke. My ma het nog een aan Onkel Willem Prigge in Suidwes gestuur. Maar hare was later heel verslete, opgebruik" (Winnie Schultz 1992:Onderhoud).

Geloof

Die setlaars en hul afstammeling het 'n kinderlike maar kragtige geloof in die Almagtige gehad. Oud en jonk het al hul daaglikse vreugdes en vrese aan Hom opgedra. Dit word ten beste geïllustreer deur die volgende verhaal van Fidi Schultz. Haar ouers en die ses dogters, van wie sy die tweede jongste was, het een keer per jaar

vir 'n daguitstappie na Strandfontein gegaan. Toe sy ongeveer vyf jaar oud was, het dié klein "wonderwerk" gebeur:

"Eendag was iets wonderliks. Ons het maar eenmaal in die jaar strand toe gegaan. Dan moet jy vyfuur die oggend opstaan. Ons kos vir die dag is in paraffienkissies wat skoongemaak en met papier uitgevoer is, gepak. Dit was toebroodjies, gebraaide hoender, gepekeldde hamvleis; dit wat ons gehad het, alles is ingepak. Dit het dan op die kombuistafel gestaan. Mamma het nog gou vir almal koffie gemaak, 'n stukkie brood geëet, gekyk of almal hulle kappies op het, en dan is ons met die perdekar strand toe, deur die malende sand, Strandfontein toe. Ons het ook nog hout opgelaai, dit moes saam om koffie daar te maak. Dit was altyd wanneer die vlei klaar geplant is, en dan moes ons soet gewees het voor die tyd, anders hoor jy elke dag: 'Jy gaan nie saam nie!' Pappa was baie lief vir visvang, en hy het vir ons klipvissies laat vang, by Strandfontein, en perdekuile [arikreukels] uitgehaal. Dié dag, toe Pappa alles afgelaai het, sê hy ag, hy het sy visgerei vergeet, sy sakkie met alles in. Hy het maar met die hand die lyn gegooi, en ons kinders se visstokkies was ook daarin. En ons kinders voel dan nou so jammer vir Pappa. Al die moeite wat hy vir ons gedoen het, en nou is hy sonder sy visgerei. En hy voel nou ook wanneer ons speel in die water het hy darem ook iets te doen gehad, ons was mos almal net meisiemense. En tante Idi en ek, en ons suster Hilde, ons sê ons bid, bid, ons bid vir Pappa dat Pappa darem ook iets kan doen; dat Pappa nou dit vergeet het. En Pappa loop af na Muizenberg se kant toe. Maar nou vergeet ons weer; ons speel in die water, soek skulpies. En hier kom Pappa terug, en van ver waai hy, en hy wys ons iets: hy het 'n sakkie opgetel, so 'n sakkie wat hulle destyds oor die skouer gedra het. En glo vir my, daar was lyn en hakies en goed, iemand het dit vergeet en hy het dit opgetel. En van daardie dag af het ek geweet: 'Der liebe Gott erhört Gebete'" (Fidi Schultz 1992:Onderhoud).

Humorsin

Hoewel gebuk onder die laste van armoede, het hulle dit geniet om mekaar te terg en poetse te bak, soos die kwajongstreke met Oujaar. Idi Bode vertel hoe sy dit as jong getroude vrou ervaar het:

"So groot soos hulle was, het hulle ook altyd baie speletjies onder mekaar gehad. Oupa Willi Rabe [Willi, jr., Hannover-stam] het baie aande daar by oupa Bode kom sit en gesels. Hulle het pyp gerook, en dan is dit tyd vir Willi om huis toe te gaan. Dan steek hy sy 'Lüchen' - sy lantern - op, maar dan speel hulle nog eers 'laaste aanslaan'. Dit was altyd sy en ouma Bode se speletjie. Sy was mos nou eintlik sy tante, want ouma Bode en Willi se ma was susters. Hulle het die speletjie 'Leppie' genoem, ek weet nie of dit van Engels se 'slap' gekom het nie. Maar dit was 'Leppie'. 'n Ouma wat al so oud is, dié speel nog 'Leppie'. Dan laat Willi vir Ouma wen: sy het dit nou kastig reggekry om die laaste 'Leppie' vir hom te gee vir hul 'Abschied'. Dit was dan hul grappie gewees. Oupa Bode het dan gesê: 'Dei sind verrückt, die zwei!' Maar natuurlik goedig. Dit was hulle liefde, toegeneentheid onder mekaar" (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Willi Rabe was blykbaar 'n groot terggees. Ilse Ellmann sê haar skoonmoeder, Amalie Ellmann, het onder meer vertel watter poetse hy kon bak:

"Dié Oupa Willi was altyd reg om te terg. Ouma Malie het altyd vertel toe hulle jonk was, was hulle altyd so groepe jong mense wat saans iewers heen gestap het vir 'n samekoms, en dan weer terug huis toe; deur die dikke bosse. En dan soos wat hulle huise nader kom, draai die een af, dan die ander. Dan was dit Willi se plesier om 'n meisie uit te vang met een van sy streke. Veral as dit maanskyn was, en daar is 'n meisie wat miskien laas nie by was nie, sodat sy nie sy streke ken nie, dan sal hy vir haar skielik sê: 'Treh' hin wo's blank ist!' en dan trap sy kaplaks binne in 'n plas water - want dit blink tog waar die water is. Hy het hulle elke keer gevang, en hoe hy dit geniet het; hy was altyd reg vir 'n grap" (1992:Onderhoud).

Selfs die predikant is nie deur die terggeeste ontsien nie. Pastor Baumgarten was met 'n Bokelmann getroud, 'n suster van stamvader Bokelmann en tante van Heinrich Bokelmann. Laasgenoemde kon sy oom se siel soms uittrek. Ilse Ellmann vertel:

"Daar was geen ander manier vir Heinrich Bokelmann om sy oom 'terug te kry' nie. Baumgarten het hom soms glo so 'geärgert' as hy hom as 'Onkel Heinrich' pleks van Pastor voor die ander

aanspreek. Of die keer toe al die 'Vorsteher's' in die 'Sakristei' bymekaar is; Bokelmann was toe 'Kassenführer', toe vra pastor Baumgarten hom na gegewens wat hy moes saambring. 'O ja, Onkel Heinrich, ich hab's,' sê hy toe. En begin kantie soek, dan in hierdie sak, dan die ander. Later het hy al die sakke van sy baadjie en broek omgedop, tot sy oom se ergernis. Toe, uiteindelik, uit die binnesak, kom die papier te voorskyn, maar eers haal hy die pak kaarte uit waarmee hy kastig gisteraand nog gespeel het - net om sy oom se siel uit te trek" (1992:Onderhoud).

Een deelnemer aan die SAUK-hoorbeeld het in 1981 haar mense só beskryf:

"Ons is hardwerkend, maar as die werk klaar is, is ons lief vir ons plesier. En eerlik onder mekaar; en as ons in die nood is, help mekaar, in liefde en in verdraagsaamgeit; en as daar plesierigheid is, geniet ons die plesierigheid onder mekaar" (SAUK-hoorbeeld 1981).

Nog 'n lid van die gemeenskap het gesê:

"Ons deel vreugde en leed, en al is daar ook meningsverskille, want mens bly mens, is daar tog 'n diepe gevoel van saamwerk en saamstaan" (SAUK-hoorbeeld 1981).

Deur die jare het die gemeenskap 'n groot liefde ontwikkel vir dié Vlakte wat so swaar deur die voorgeslagte bewerkbaar gemaak is. Marie Schultz het gesê:

"As ek Duitsland toe skrywe, en my briefie is klaar, dan skryf ek onderaan 'Daar is net een Philippi, en dit is hier in Philippi" (SAUK-hoorbeeld:1981).

In 1955 het een van die pioniers aan Alba Bouwer gesê sy sou nêrens anders wou woon as op die Vlakte nie, want dit is "wonderbar". Bouwer het van die ou vroujie geskryf:

"Haar man is jare gelede oorlede en sy is al oumagrootjie, maar sy woon nog in die spitsdakhuisie tussen die Port Jacksons waar haar skoonouers destyds hul aanleg kom maak het, en sy verhuur die plaasgrond. Nêrens wil sy liever gewoon het as net daar nie.

Dit was een lang avontuur, daardie tem van die sandvlakte, en dit was wonderbar, sê sy" (Bouwer 1955:17).

21.4 Bedreigings

Danksy die "eigener Hände Arbeit" is 'n onbenutte streek in 'n "Vlakte-Oase" omskep (Blumer 1959:40).

"Langsam und sicher ist so die Öde und Wüste in einen Garten umgewandelt" (Ludewig 1911:30).

Die Vlakte het dit geword wat Merriman as kommissaris vir kroongrond in die vroeë sewentigerjare van die negentiende eeu gehoop het: 'n bron van vars groente vir 'n immer groeiende Kaapstad. In 1911 het pastor Ludewig as predikant van die Wynbergse Lutherse gemeente oor die sukses waarmee die Duitsers die Vlakte bewerkbaar gemaak het, geskryf:

"Wahrlich, die hiesige Regierung hat einen guten Griff getan; sie schuldet den Deutschen, die eine Kulturarbeit ersten Ranges hier unternommen und durchgeführt haben, vielen Dank" (1911:30).

Tog het dié sukses negatiewe gevolge gehad. Die Vlaktegrond het al hoe meer gesog geword. Toe die setlaars bewys het dat die Vlakte - wat vir meer as tweehonderd jaar ná Jan van Riebeeck ongebruik gelê het - bewoon- en bewerkbaar was, het ander hulle daar kom vestig:

"denn jetzt, nachdem die Deutschen den hiesigen Landesbewohnern aller Nationen gezeigt haben, wie man dort arbeiten und leben muss, da können diese es auch" (Ludewig 1911:30).

Kaapstad het gegroei en vanweë sy ligging op 'n skiereiland kon hy net in een rigting uitbrei: ooswaarts oor die Vlakte. Hellberg skryf:

"Bisher waren ausser den Deutschen in der Vlakte fast keine Siedler gewesen. Nun aber dehnte sich Kapstadt auch nach Osten aus. Die Stadt kam der Vlakte näher" (1957:209).

die setlaars se harde werk het vrugte afgewerp; ander wou kom deel in die sukses van die Vlaktebewoners en plaasgrond was in aanvraag. Reeds in die Vlaktegemeente se jaarverslag vir 1924 is geskryf dat die verkoop van grond in die landbougebied tot allerlei euwels kon lei. Pastor Mahnke skryf:

"Eine Gefahr für das Gemeindeleben ist, dass die Vlake mehr und mehr in den öffentlichen Verkehr gezogen wird und Vertreter verschiedenster Nationalitäten nach hier ziehen, die für einen hohen Preis die in Blüte stehenden Farmen unserer Bauern kaufen [...] Die neuen Ankömmlinge in unserem Gemeindegebiet merken sehr bald, dass zum Aufblühen der Vlake nicht nur Fleiss und Arbeitskraft nötig waren, sondern hier auch weiterhin erforderlich sein werden, um die Vlake blühend zu erhalten. Viele Plätze veröden. Hoffentlich kommen sie bald wieder in die Hände unserer deutschstämmigen Farmer" (Blumer 1959:46).

Die toestand sou nie verbeter nie. Weens onderverdeling kon op sommige eiendomme later nie meer ekonomies geboer word nie. In sommige gevalle het die nageslag nie in die boerdery belang gestel nie, en is die grond verkoop. Soms was dit medeboere, maar soms ook sakemanne wat die grond as belegging gekoop het. Ook in ander Duits-Suid-Afrikaanse gemeenskappe wat afstammeling is van die Hermannsburgse sendelingkoloniste het dié tendens voorgekom:

"veral na die Tweede Wêreldoorlog is plase al hoe kleiner opgesny om vir elke kind 'n erfdeel te gee. Hierdie grond het onekonomiese eenhede begin vorm en baie Duitsers moes hulle plase verlaat" (Küsel 1992b:63).

Aan die begin van die sestigerjare van die twintigste eeu het die gemeentede van die Vlaktegemeente tog nog min of meer in 'n soliede area rondom die kerk gewoon (Sien illus. 295). In die sestigerjare het 'n groot slag die Vlaktegemeenskap getref. Dit het die voorkoms en die toekoms van 'n groot area drasties verander. Setlaarsplase is naamlik onder die Groepsgebiedewet onteien en groot subekonomiese woonbuurte is daarop aangelê. Die paaie na dié gebiede het die landbougrond verder versnipper. Teen 1969 was die situasie só erg dat die Boerevereniging en die kerk- en skoolraad saam 'n memorandum opgestel het wat aan vyf ministers, die Administrateur van Kaapland, die Kaapse

Afdelingsraad en die Kaapse Stadsraad gerig is. Dit lui onder meer dat die Vlaktegemeenskap hom as

"werk- en lewensgemeenskap in sy bestaan bedreig [sien] en ons verkeer gevolglik in 'n posisie wat groot sorg wek" (Memo 1969:1).

'n Aantal boere se erfgrond is toe reeds onteien:

"Meer as honderd persone van ons gemeenskap wat ten noorde van Lansdowneweg gewoon het, het reeds hul tuiste en grond verloor en offers gebring wat in geen verhouding staan tot die vergoeding wat aan hulle betaal is nie. Hulle voel vandag ontwortel [...] Vir ons het hierdie grond nie net ekonomiese of gevoelswaarde nie. Ons is verknog aan ons erfenis [...] Verdere dele van ons reeds beperkte landbougrond [...] word deur die bou en beplanning van breë paaie bedreig [...] Indien hierdie tendens voortduur, sal al hoe meer mense van ons gemeenskap gedwing wees om pad te gee en uit te kring na ander dele van die land. Die opsnippering van reeds relatief klein landerye deur paaie veroorsaak dat baie gesinne hul leeftog ontnem of [dat dit] waardeloos gemaak word" (Memo 1969:2).

Die Vlaktegemeenskap het dit gestel dat hulle "lojale en getroue" landsburgers was en dat dit hulle daarvan weerhou het om

"ons besorgdheid teenoor u uit te spreek. Alhoewel die nood druk, daar heelwat kommer en frustrasie binne ons gemeenskap bestaan en heelwat vraagtekens agter die huidige beleid teenoor die Vlakte geplaas word, is dit geensins ons voorneme om dislojaal teenoor die regering te wees nie" (Memo 1969:2).

Die vestiging van die subekonomiese buurte teenaan die landbougebied het toe reeds "roof van landbouprodukte van ons landerye en die inbraak in ons huise" veroorsaak (Memo 1969:3). Daar word ook na die geskiedenis van die nedersetting verwys:

"Ons wil nie verswyg dat ons trots is op ons voorvaders wat 85 jaar gelede gevra is om pionierswerk in die Vlakte te verrig en hulle hier te vestig nie. Net soos hulle het ons goeie Suid-Afrikaners geword wat hierdie land hul enigste tuiste gemaak

het. Die kultuur en erfenis van ons vadere het deel geword van eers hul en toe ons eie grond en daarmee van Suid-Afrika" (Memo 1969:3).

Met verwysing na die feit dat besluite deur die amptenary in Pretoria geneem is sonder dat hulle daarvan bewus was dat die area wat hulle as subekonomiese buurte aangewys het ekonomiese landbougrond was, het die die opstellers gevra:

"Ons versoek u ook beleefd om ook óns raad in te win wanneer daar oor ons bestaan en ons grond beskik word. Ons wil nie voorwerpe wees wat net bestuur en uitgeruil word nie, maar ons sal dit waardeer indien ook ons geraadpleeg word wanneer daar oor ons bestaan en toekoms gepraat word. Graag sou ons in sulke gesprekke ons mening wou lug en ons is oortuig dat ons 'n konstruktiewe bydrae kan lewer wat verdien om in ag geneem te word" (Memo 1969:4).

Die memorandum is onderteken deur Heinrich Ellmann, Hermann Görgens, Ulrich Hörstmann, Edgar Kohn, Wernhardt Kohn, Gottfried Rabe, Gustav Rix, Erich Rüster en Ernst Schultz.

Waar die Vlaktekerc vroer sentraal geleë was, was dit nou op die "grens". Subekonomiese woonbuurte het verrys waar eens landerye groente gestaan het. Die woonbuurt wat oorkant die Vlaktekerc ontwikkel is, is Hanover Park genoem (Sien illus. 296 - 297). Die naam is afgelei van Hannoverstraat in Distrik Ses, wat ook ingevolge die Groepsgebiedewet onteien is en waarvandaan baie van die nuwe intrekkers in dié area sou kom.

Die gemeenskap was weens dié ingryping vir 'n aantal jare ontredderd. Dit sou een van die gemeenskap se ernstigste bedreigings wees, vergelykbaar met die terugslae van die vestigingsjare. Niemand het geweet of verdere landbougrond vir behuising onteien gaan word nie. Skynbaar het die owerheid geen benul gehad van die strategiese en ekonomiese belangrikheid van dié groenteproduserende gebied nie; ook nie dat dié relatief klein oorblywende landbougebied níe die Kaap se huisvestingsnood sou oplos as dit toegebou word of dat dit, in daardie geval, 'n veel groter probleem weens 'n tekort aan vars produkte sou skep nie. As hulle nie bogenoemde oorwegings in aanmerking geneem het nie, is gemeen, sou hulle nie eens bewus wees van die sentimente wat die afstammeling aan hul grond gebind het nie.

In dié tyd het talle boere in ander distrikte grond gekoop sodat hulle nie met die onsekerheid hoef saam te leef nie en ook nie met die ewels, veral diefstal, wat toe kop uitgesteek het nie.

Toestande sou egter nie verbeter nie. Die oorblywende landbougebied, deur die Boerevereniging op dertien vierkante kilometer beraam, word steeds bedreig deur dorpsuitbreiding, opsnippering deur paaie en nywerhede wat die area binnedring.

In 1956 reeds is geskryf dat die "Philippi-Seekoeivleigroentestreek ongelukkig te na aan die stad" lê.

"Die geleidelike verstedeliking van die Vlakte sal dus meebring dat die groente-area of sal verdwyn, of omring sal word deur die stad" (Joubert 1956:167).

Wêreldwyd groei stede ten koste van goeie landbougrond. Suid-Afrika is geen uitsondering nie:

"The population pressure on land around the globe is growing to the extent that the arable land is shrinking as it becomes exhausted. This increases the pressure even more. Only 13,5 percent of South Africa is categorised as arable land, i.e. land on which one can grow crops without irrigation because the rainfall is sufficient. Already, parts of that arable land are extremely overpopulated. Furthermore, a water shortage is developing" (Sunter 1993:28-29).

Die Vlaktelandbougebied krimp steeds weens Kaapstad se nywerheids- en dorpsuitbreiding. Byna vier dekades nadat Joubert geskryf het dat die landbougebied óf gaan verdwyn óf deur die stad omring sal wees, het laasgenoemde gebeur. Die oorblywende deel van die landbougebied is omring van woonbuurte en nywerhede: ten noorde die woonbuurte Hanover Park en Manenberg; ten ooste die plakkerskampe Kruispad, Brown's Farm en Khayelitsha asook die nywerheidsgebied Philippi, ook bekend as Philippi-Oos, ten suide Mitchell's Plain en ten weste Pelikan Park, Grassy Park en Ottery.

Sedert die afskaffing van die Wet op Instromingsbeheer in die tagtigerjare is oop areas op die Kaapse Vlakte omskep in plakkerskampe. Dié wet het bepaal dat slegs swartmense met permitte hulle buite tuislande mag bevind. Ná die afskaffing

daarvan het swartmense op soek na werk in al hoe groter getalle na die Kaap gekom.

In April 1990 het die Boerevereniging nog 'n memorandum, gerig aan die minister van Landbou en ander betrokkenes, opgestel. Die Wet op Fisieke Beplanning, Wet 88 van 1967, moes die oorblywende deel van die landbougebied beskerm teen bedrywe wat nie met die landbou verband hou nie. Vir elke gebou wat opgerig word, moes byvoorbeeld 'n permit verkry word wat bepaal dat dit slegs vir landboudoeleindes aangewend sou word. Tog het dié wet soveel skuiwergate bevat dat dit geensins die area beskerm het nie.

Die memorandum meld dat "geboue opgerig en sake bedryf" word sonder dat ooit vir 'n permit aansoek gedoen is. Waar wel aansoek gedoen word, dikwels met skriftelike ondernemings dat dit slegs vir landbou gebruik sou word, is dit vir ander doeleindes aangewend (Memo 1990:1). Ander probleme wat gemeld word (en wat as gevolg van die koms van die woonbuurte na die Vlakte veroorsaak is), is dranksmokkelary, rommelstorting, plakkery en diefstal. In die landbougebied self is daar reeds indringing van allerlei nywerhede. Die landelikheid word verder versteur deur verkeer kruis en dwars deur die area om so vinnig moontlik en met die kortste pad moontlik van die een woonbuurt by die ander te kom. Dit bring allerlei bykomende ewels mee, veral die stort van rommel wat 'n pad oornag in 'n stortingsterrein kan verander.

21.5 Aanpasbaarheid

Soos die geslagte voor hulle, het die huidige geslagte ook 'n soort veerkrag besit om elke keer van terugslae te herstel; om skynbare onoorkomelike probleme te oorkom en met nuwe moed na die toekoms te kyk. Waar sowat twintig jaar gelede 'n gees van algehele pessimisme oor die toekoms van die gebied geheers het, praat niemand vandag meer ligtelik van hom elders vestig nie. 'n Mens sou die teendeel verwag omdat die probleme van diefstal en die sekuriteitsgevaar weens plakkerskampe tot byna teenaan die boerderygebied intussen veel groter geword het.

Die setlaars en hul afstammeling het egter bewys dat hulle deur hul aanpasbaarheid op die Vlakte kan oorleef. Een afstammeling, reeds byna negentig jaar oud, het as sewentigjarige in haar herinneringe geskryf:

"Noudat die stad se behoeftes gevoelig groei en veral die nie-blanke bevolking geweldig vermeerder, moes daar plek gemaak word vir groot behuisingskemas en grond daarvoor aangekoop word. Ook die industriële gebiede stoot al hoe meer uit na die Vlakte, en so het dit nou gebeur dat die lewenspatroon van ons plaasmense geheel en al verander het. Hy boer feitlik in die stad, en moet tred hou en aanpas met salarisse van die fabriek en Openbare Werke" (Idi Bode-ms. 1974:s.p.).

Sy skryf verder:

"Die tyd en omstandighede het in een leeftyd - my eie van oor die sewentig jaar - so verander dat dit vir ons ouer mense vreemd voorkom, en baie van die mooi ou gewoontes moes plek maak vir nuwes. So moet ons maar aanpas, alles verander" (Idi Bode-ms. 1974:s.p.).

Hulle moes aanpas, anders stagneer die gemeenskap en kwyn. Dit is reeds in die vyftigerjare deur die Lutherse Kerk besef toe Afrikaans in die Vlaktegemeentes as kerktaal begin gebruik is sodat Afrikaanssprekendes nie aan ander denominasies afgestaan word nie.

Vandag is dit nie Duitsers wat die Vlakte se grond bewerk nie, maar mense wat hulself as Suid-Afrikaners sien - as hoofsaaklik Afrikaanssprekende Suid-Afrikaners (onder meer die gevolg van die feit dat Platduits so na aan Hollands was); as Suid-Afrikaners wat tot die Lutherse kerk behoort (en gevolglik Lutherse tradisies in hul huise en lewenswyse in stand hou); as Suid-Afrikaners wat van Duitse afkoms is (en gevolglik 'n spesiale band met Duitsland voel).

Hulle hou die nagedagtenis van hul voorouers in ere, want dit is met dankbaarheid dat teruggekyk word na die fondament wat hulle gelê het.

21.6 Gemeentelewe vandag

Weens die eksodus van gemeentelêde wat ten noorde van Lansdowneweg gewoon het, ander boere in die landbougebied wat weens probleme soos diefstal elders gaan boer het, asook verstedeliking, woon afstammeling vandag oor die hele land versprei.

Benewens dié wat steeds in die oorblywende landbouggebied woon, woon 'n aantal in die suidelike voorstede (Wynberg, Kenilworth, Southfield, Plumstead, Constantia, ensovoorts), in die suidelike Skiereiland (Kommetjie); in die noordelike stadsgebiede (van Goodwood tot by Bellville en Durbanville), asook in die Swartland (Malmesbury) en die Hottentots-Hollandgebied.

Wynberg se gemeentelede kan in twee hoofgroepe verdeel word: die afstammeling van die oorspronklike setlaars (soos die Ellmanns, die Rix'e en die Punts wat deel vorm van die Vlaktegemeenskap en óf op die Vlakte óf elders in die Skiereiland woon) en ander Duitse immigrante wat in die suidelike voorstede woon.

Die Neu-Eisleben-gemeente het in die tagtigerjare van die twintigste eeu ontbind omdat sy gemeentelede so min geword het dat hy nie meer finansieel kon oorleef nie. Die area is ook as nywerheidsgebied verklaar, en groot gedeeltes is mettertyd deur plakkers beset, onder meer die begraafplaas en die gebied rondom die kerk. Gemeentelede het hulle hoofsaaklik by die Vlaktekerk aangesluit. Die kerkgebou daar word bedryf as dienssentrum van die Lutherse Kerk aan die plakkersgemeenskap. Die gestorwenes is in die Vlaktebegraafplaas herbegrawe nadat dit te gevaarlik geword het om na die grafte daar om te sien.

Afstammeling wat hulle elders gevestig het, het by Lutherse gemeentes aldaar aangesluit, soos by die Bellville- en Stellenbosse Lutherse gemeentes. Groot getalle afstammeling wat dwarsoor Suid-Afrika versprei is, behoort tot veral die NG Kerk vanweë huwelike met hoofsaaklik Afrikaansspekendes.

21.7 Voedselproduksie

Ondanks al die probleme word steeds vandag op groot skaal met hoofsaaklik groente, maar ook met varke, hoenders en (melk)beeste geboer. Volgens 'n opname wat die Boerevereniging in Junie 1990 gemaak het om die belangrikheid van die Philippi-landbouggebied aan te toon, is op 41 eenhede (plase) met groente en blomme geboer en was op 17 varke, hoenders en melkerye. Altesame 87 boere was aktief (van wie heelparty in vader-en-seun-vennootskappe geboer het). Daar was toe sewe landbouverwante bedrywe soos kwekerye in die gebied. Op die veeplase was daar 1 390 melkbeeste, 13 420 varke en 33 235 hoenders (Opname 1990:1).

Volgens die opname was die grondoppervlakte wat vir "tuinbou-produksie" gebruik is 1 400 ha waarvan gemiddeld twee, soms drie oeste per jaar verkry word. Daar was toe altesame 128 vragmotors, 76 bakkies en 236 trekkers in gebruik op die plase. Die groente wat per jaar op die Kaapse mark alleen gelewer is, was 23 700 metrieke ton. Die groente wat buite die mark aan supermarkgroepe, groot- en kleinhandelaars sowel as die publiek gelewer is, was 20 416 metrieke ton. Die omset van die groente wat op die Kaapse mark gelewer is, was R9,5 miljoen (Opname 1990:2).

Die Vlakteboere het volgens die opname 54 persent van alle groente op die Kaapse mark en 46 persent van alle groente buite die mark (uitgesluit aartappels, tamaties, uie en pitgewasse soos pampoen) gelewer. Die opbrengs per hektaar per jaar is toe op 32 ton beraam en altesame 54 groentesoorte word volgens die opname in die landbougebied gekweek. Die groentesoorte waarvan meer as 50 persent op die Kaapse mark gelewer word, is onder meer

Wortels	68 persent
Koljander	89 persent
Andyvie (slaai)	77 persent
Knolkool (Kohlrabi)	100 persent
Prei	85 persent
Blaarslaai	59 persent
Pietersielie	97 persent
Radys	63 persent
Spinasie	69 persent
Knolraap ("Swedes")	68 persent
Raap	95 persent
Witwortels	100 persent
Salotte	100 persent

Daar word ook gemeld dat die voordele van Philippi as 'n groenteproduserende gebied onder meer die volgende is:

- a. Die sandgrond is geskik vir 'n groot verskeidenheid gewasse;
- b. daar is 'n oormaat ondergrondse water beskikbaar;
- c. die afstand vanaf die gebied na die mark en ander afsetpunte dra by tot die varsheid en beskikbaarheid van produkte;

- d. ander groenteproduserende gebiede is nie bereid om sekere gewasse te plant nie "weens die afstand van vervoer sowel as 'n lae winsgrens" (Opname 1990:2).

Danksy die groot hoeveelhede groente wat vir die immer groeiende bevolking van Kaapstad relatief goedkoop en naby die markte geproduseer kan word, sou dit op ekonomiese selfmoord neerkom om die strategies belangrike landbougrond vir stadsuitbreiding te gebruik. Dié klein area sal in elk geval nie die huisvestingsnood oplos nie. Weens die wintervleie is groot dele ook nie geskik vir huisbou nie (Anton Hörstmann 1993:Mededeling).

21.8 Die toekoms

Aan die begin van die twintigste eeu is gesê dat dit wat die setlaars toe na sowat drie dekades op die Vlakte reggekry het, 'n les vir die jeug van Afrika behoort te wees:

"die Besiedelung und Urbarmachung der sandigen Vlakte durch die Deutschen [ist] ein vorbildlicher Anschauungsunterricht für die ganze afrikanische Jugend" (Ludewig 1911:31).

Vandag kan die Suid-Afrikaanse jeug van alle rasse nog te meer 'n les vind in dit wat die Duitse setlaars op die Vlakte tot stand gebring het. Met die wanhoop vir ons land wat soms groter as die hoop is, en so 'n groot deel van die bevolking wat meen dat hulle nooit eendag sukses sal behaal nie omdat hulle niks het om mee te begin nie, moet die geskiedenis van die Vlaktesetlaars as inspirasie vir almal dien. Hulle het met niks meer as "derbe Fäuste und ein mutiges Herz" begin nie en tog groot sukses behaal.

Daarin lê die bydrae wat mede-Suid-Afrikaners vandag in dié setlaarsgeskiedenis kan vind: dat dit as inspirasie moet dien vir ander gemeenskappe om ook uit niks en met niks, en ondanks terugslae, die ideaal van 'n beter toekoms na te streef: dat 'n mens tóg uit 'n situasie wat hopeloos blyk te wees, kan styg.

Vir die Vlaktegemeenskap, die nageslag vir wie hul voorouers 'n beter toekoms aan die Kaap wou kom skep, lê 'n ideale toekoms daarin dat hul grondgebied gesien moet word vir wat hy werd is: dat hy 'n onvervangbare bron van vars groente vir 'n groeiende metropool is wat in die toekoms nie sonder só 'n bron sal kan bestaan sonder groot probleme nie. Dat aanvaar moet word dat die gebied in die stad geleë is - maar dat die grond met nuwe,

effektiewe wetgewing bewaar moet word as 'n voedselproduserende area. Dat al die bewoners van die groter Kaapse Vlakte - ook die klein groepie afstammeling van die mense wat aanvanklik die gebied bewoon- en bewerkbaar gemaak het en wat vandag in 'n byna geïsoleerde landbouarea woon - daarna moet streef om, ondanks verskille, raakpunte te probeer kry om 'n samebestaan te ontwikkel wat ook daarin tot voorbeeld vir die res van Suid-Afrika kan wees. Dr. Erich Leistner, 'n seun van 'n predikant wat op die Vlaktekerkhof begrawe lê, het by geleentheid gesê:

"Wenn Südafrika eine Zukunft haben soll, müssen Weiss und Schwarz einen modus vivendi finden" (Van Jaarsveld 1992:17).

Die Vlakte se bewoners van vandag moet daarna streef om onder die nuwe politieke bedeling vir Suid-Afrika ook só 'n modus vivendi te vind sodat die Duitse setlaarsnageslag steeds die taak kan voortsit waarvoor hul voorouers hierheen gebring is, naamlik om voedsel vir die daaglik groeiende bevolking van Wes-Kaapland te produseer.

BYLAE I

VERTALING VAN WERKKONTRAK

Vandag die 14e Mei 1861 is in Hamburg, deur die heer Jan Joachim Kotzé van Great berg river, Hopefield, enersyds en Gottfried Bock van Felchow - 34 jaar oud - andersyds, die volgende kontrak gesluit.

Genoemde G. Bock verplig homself om naas sy gesin met die skip San Francisco van Hamburg na die Kaapkolonie te emigreer.

Na sy aankoms in Kaapstad verplig die genoemde G. Bock, ook sy vrou Louise, ouderdom 28 jaar, naas sy kinders Wilhelm, ouderdom elf jaar, Louise, ouderdom vier jaar, Marie, ouderdom twee jaar, August, ouderdom drie maande, in die diens van die genoemde meneer J.J. Kotzé as stalkneg te tree, ook by alle ander arbeid behulpsaam te wees en weliswaar vir die tydperk van twee jaar gereken van die dag van sy aankoms daar.

Ter vergoeding vir getroue dienste van G. Bock verplig meneer J.J. Kotzé hom om 'n jaarlikse loon van dertig pond sterling te betaal, wat halfjaarliks betaal sal word, naas gratis kos en losies aan hom en sy gesin.

Om die oorvaart van G. Bock en sy genoemde gesin moontlik te maak, is meneer J.J. Kotzé bereid om die som van vyftig pond sterling, die bedrag van die oorvaart, buiten wat in Hamburg betaal is, aan die here Joh. Ces. Godeffroy & Seun in Hamburg of hul agent te betaal, tog moet die bedrag as voorskot op sy loon gesien word, en is G. Bock, soos hy hiermee beken, indien hy vandag die genoemde som vir die doel sou hê, daarmee eens dat dit in vier gelyke dele aan die einde van elke halwe diensjaar van sy loon afgetrek sal word.

Vir die onvoorsiene moontlikheid dat die bogenoemde heer nie vir G. Bock om die een of ander rede in diens kan neem nie, verplig hy hom om onder dieselfde voorwaardes sy verpligtinge by 'n ander meneer wat deur meneer Wilhelm Berg in Kaapstad aangewys sal word, getrou na te kom.

Met afstanddoening van alle ander aansprake, is die kontrak in twee eksemplare voltooi en onderteken

Getuies:

(get) H.J. v. Balles

(get) Bock

(get) C. Dieseldorff

BYLAE II

vlaktesetlaars wat as Godeffroy-immigrante gekom het

Die stamvaders van families wat as Godeffroy-setlaars na Wes-Kaapland gekom het en hulle uiteindelik op die Vlakte of aan die rand van die Vlakte gevestig het en hulle by die Wynbergse Lutherse kerk en/of later by die Vlaktekerk aangesluit het, is die volgende lys. Van die name het al as familienaam uitgesterf, of die afstammeling het weggetrek en hulle by ander denominasies aangesluit.

Die bron is die immigrantelys in die boek Deutsche Wanderung nach Südafrika im 19. Jahrhundert deur Werner Schmidt-Pretoria. In 'n eksemplaar in besit van die Ellmann-familie is die immigrante van tussen 1858 en 1862 wat hulle later op die Vlakte gevestig het, met kruisies aangedui. Dit vergelyk ook met 'n handgeskrewe boek met volledige stambome van lede van die St.Johannis- en Neu-Eisleben-gemeentes wat in die dertigerjare deur die toenmalige predikant, pastor Ernst Fitschen, opgestel is. Van die familienaam leef sowat elf nog voort in die Philippi- en Wynberg-gemeentes.

Met die Wandrahm, 22 Augustus 1858:

Ehmcke, Carl (17), Strassburg (Pr), en sy broers en susters Marie (14), Johann (13), Fritz (11), Friedericke (8)
Trautmann, Gottlieb, werker (39), Herbsleben (Gotha), met sy vrou Marie (37), en kinders Carl (12), Martha (8), Wilhelmine (6), Auguste (5), Wilhelm (3) en Friederike (onder 1)

Met die Wilhelmsburg, mid-Oktober 1858:

Rix, Friedrich, werker (34), Freyenwalde (Pr), met sy vrou Wilhelmine (37), en kinders Auguste (11) en Friedrich (8)
Thiele, Carl, werker (31), Lützlow (Pr), met sy vrou Louise (32), en Justine (8), Wilhelm (5) en Carl (2)
Setzkorn, Friedrich, werker (33), Herzfelde (Pr), met sy vrou Wilhelmine (27)
Steinhöfel, Gottfried, skaapwagter (42), Wollin, met sy vrou Justine (36), en Ferdinand (11), Gottfried (6) en Friederike (1)
Schultz, Johann (Wilhelm), werker (34), Grimm (Pr), met vrou Wilhelmine (29) en Johann (5), Wilhelmine (4) en Wilhelm (2)

Met die Johann Cesar, einde Oktober 1858:

Wesner, Carl, werker (46), Jacobshagen (Pr), met vrou Johanne (36), en Carl (14), en Ernst (12)

Met die Victoria, 1 Oktober 1859:

Singer, Wilhelm, landwerker (37), Dieban (Pr), met vrou Elisabeth (35) en August (8), Ernestine (6) en Hermann (2)

Met die Wandrahm, 15 Junie 1860:

Karg, Johannes, werker (44), Heddesheim (Baden), met vrou Maria (38) en Catharina (15), Nicolaus (11), Margaretha (9), Maria (7), Friedrich (4), Georg (3), Michael (onder 1)

Gerstner, Adam, werker (51), Heddesheim (Baden), met Catharina (29), David (21), Heinrich (19), Stephan (14), Valentin (11), Elisabeth (9), Lorenz (7) en Louisa (2)

Met die Helene op 10 April 1861:

Schultz, Christian, werker (34), Heinrichshof (Pr), met sy vrou Wilhelmine (33), en Friederike (6), Wilhelmine (4), Carl (2), en August (onder 1)

Reinke, Carl, skaapwagter (30), Ferdinandshorst (Pr), met vrou Dorothea (27) en Carl (7), en Friederike (1)

Met die San Francisco op 15 Mei, 1861:

Tank, Wilhelm, skaapwagter (28), Cranzin (Pr), met vrou Justine (33), en Wilhelm (6), Bertha (2) en Ernestine (1)

Bröcker, Johann, skaapwagter (30), Mewegen (Pr), met sy vrou Caroline (32) en Wilhelm (9), Wilhelmine (7) en Auguste (3)

Bröcker, Ludwig, landwerker (25), uit Gorker (Pr), met vrou Wilhelmine (25)

Bock, Gottfried, stalkneg (34), Telchow (Pr), met sy vrou Louise (28), en kinders Wilhelm (11), Louise (4), Marie (2) en August (onder 1).

Ellmann, Johann, landwerker (32), Gorker (Pr), met sy vrou Wilhelmine (26) en kinders Carl (6) en Wilhelm (1)

Werth, Christian, landwerker (39), Gorker (Pr), met vrou Maria (39) en Wilhelmine (15), Wilhelm (11), Auguste (10), Carl (7), August (5), Bertha (2) en Caroline (onder 1)

Werth, August, skaapwagter (26), Gorker (Pr), met vrou Wilhelmine (26) en Friederike (2)

Met die San Francisco, 1862:

Mohr, Claus, Landwerker (29), Strassenbrock, Holstein, met sy vrou Margaretha (28) en kinders Claus (6), Hinrich (3) en Johann (1)

Buske, Johann, tuinier (24), Hermelsdorf (Pr), met vrou Friederike (28) en Ferdinand (1)

(Schmidt-Pretoria 1955:351-375; Fitschen 1930's:Stammbaum & Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

Die Koch-familie het ook 'n verbintenis met die gemeenskap. Die weduwee Elisabeth Koch het met 'n Henning in Saxe-Coburg-Gothe getrou en saam met hom in 1855 na die Kaap gekom. Hulle is deur Daniel Cloete op Groot Constantia in diens geneem. Elisabeth se seuns uit haar eerste huwelik het saamgekom, en 'n ryke nageslag agtergelaat. Een van hulle het later na die Swartland getrek, waar die Koch-nasate vandag nog woon. Die Vlakte het ook hul Kochs gekry. Die jongste van die Koch-seuns was Johann Andreas Wilhelm, wat nege was toe sy moeder geëmigreer het. Hy is met 'n Engelse meisie getroud. Twee van hul seuns (hulle het tien kinders, vyf seuns en vyf dogters, gehad) het met twee dogters van Gottfried en Ernestine Rix getrou (Koch-ms.:s.j.).

BYLAE IV

Vlaktesetlaars van 1877/78

Onder die immigrante wat tydens die 1877/78-projek na Wes-Kaapland gebring is, het die volgende uit die verskillende groepe grond op die Kaapse Vlakte ontvang. Van hulle het werk in Kaapstad en die voorstede gekry, maar nogtans deel van die gemeenskap gebly deur onder meer kerklidmaatskap.

Die lys is saamgestel uit die immigrantelyste van die Public Works Department (PWD) van 1877/78 in die Kaapse Argiefbewaarplek. Dit is ver-gelyk met die immigrantelyste van Werner Schmidt-Pretoria in sy boek Deutsche Wanderung nach Südafrika im 19. Jahrhundert, die handgeskrewe boek met stambome van die St. Johannis- en Neu-Eisleben-gemeente en na-gegaan deur Ilse Ellmann. Dit is moontlik dat ander ook grond in die gebied kon koop, maar dat hulle net 'n kort ruk gebly het sodat huidige geslagte nie van hulle bewus is nie.

Van die immigrante het ná 'n ruk elders 'n heenkome gaan soek, hul-le by ander kerklike denominasies aangesluit of uitgesterf, sodat vandag nog net sowat sestiën van die familiename in die twee gemeentes voortleef.

Die volledige immigrantelyste van die PWD vir die tydperk 1877/78 word nie hier weergegee nie omdat nie almal grond op die Kaapse Vlakte gekry het nie. 'n Groot aantal kon staatsgrond in ander gebiede in Wes-Kaapland, byvoorbeeld by Worcester, asook in Oos-Kaapland, koop.

Die PWD-term "agricultural labourer" is met kleinboer vertaal. Die dorp van herkoms word volgens Schmidt-Pretoria se lysste aangegee. Die vertrekdatum is volgens Schmidt-Pretoria se lysste, die aankomsdatum volgens die PWD-lyste:

Met die Pedraza, vertrek uit Hamburg op 3 Mei 1877, aankoms in Kaapstad op 19 Julie 1877:

Riedinger, Georg (33), kleinboer, uit Waldhof (Baden), met sy vrou Catharina (32) en Victoria (2) en Josef (onder 1)

Neumann, Heinrich (34), kleinboer, uit Kellinghus (Holstein), met sy vrou Alwine (34)

Beckmann, Carl (35), kleinboer, Gloine (Sakse), met sy vrou Elisabeth (35) en August (7) en Carl (2)

Met die Uranus, vertrek op 25 September 1877 uit Hamburg, aankoms in Kaapstad 20 November 1877 (hoewel die PWD-lys 6 Desember gedateer is):

Ramsauer, Emmanuel (18), kleinboer, van Herisau (Switserland)
Hubach, J.P.H. (Heinrich) (40), kleinboer, uit Bergen (Hann), en sy vrou Maria (36) en kinders Wilhelm (19), Heinrich (16), Carl (13), Marie (5), Bernhard (2) en Emma (onder 1)

Wegewarth, Wilhelm (27), kleinboer, van Falkenwalde (Brandenburg), met sy vrou Ernstine (33) en Wilhelm (3)

Hörstmann, H.F. (Friedrich) [op die PWD2/757-lys as Horschmann aangegee] (44), kleinboer en klipkapper, van Bergen (Hann), sy vrou Anna (44) en kinders Friedrich (14), Georg (12), Heinrich (8), August (4) en Wilhelm (1)

Brammer, Karsten (44), kleinboer, van Bleckmar (Hann), met sy vrou Anna (40), en kinders Catherina (14), Johann (9) en Carl (5)

Ohlhoff, Friedrich (39), kleinboer en slagter, van Bergen, Hann, en sy vrou Marie (36), en kinders Anna (12), Meta (10), Heinrich (8), Emma (4) en Carl (1)

Köhne, Peter H. (45), kleinboer, van Bergen, Hann, en sy vrou Sophie (45) en kinders Ernst (13), Catherine (12), Christoph (7), Carl (4) en Marie (1)

Vorsatz, Heinrich (35), kleinboer en wamaker, van Bergen, Hann, met sy vrou Marie (41) en kinders Marie (14), Jürgen (11), Heinrich (4) en Friederich (1)

Müller, Carl (45), kleinboer (en hoefsmid*), Caternberg (Wesf), met sy vrou Christine (45) en Hermann (19), Gustav (15), Robert (9) en Paul (8)

Belling, Martin (47), arbeider, Essen, met sy vrou Albertine (48) en Richard (17), Carl (15), Franz (13), Otto (9), Louise (4)

Hinrichsen, Mathias (37), kleinboer, Sleeswyk, met sy vrou Anna (33), en Hans (14), Johann (12), Elise (9), Marie (6), Rasmus (4) en Anna (1)

Hinrichsen, Peter (28), landman en bakker, Sleeswyk, met sy vrou Laura (19) en Hinrich (1) en Jorgen (onder 1)

* volgens Ilse Ellmann

Met die Caroline Behn, vertrek uit Hamburg op 10 Oktober 1877, aankoms in Kaapstad in Januarie 1878:

Buhr, Johann Heinrich (33), kleinboer, van Retkedorf, Hann, met sy vrou Sophie (31) en kinders Heinrich (7), Wilhelm (5) en Ernst (1)
Witte, Heinrich (34), kleinboer, van Oldendorf, Hann, met sy vrou Marie (34), en kinders Hermann (7), Wilhelm (6), Dietrich (3) en Christine (1)

Steffen, August (30), kleinboer, van Bröllin (Brandenburg), met sy vrou Wilhelmine (27), en kinders Wilhelm (5), Bertha (4), Wilhelmine (3) en Anna (onder 1)

Schröder, Friederich (41) kleinboer, van Neu-Meichow, Brandenburg, met sy vrou Marie (31), en kinders Marie (9), Wilhelmine (7), Anna (5), August (4) en Bertha (1)

Engelke, Carl (47), kleinboer, van Carlshof, Brandenburg, met sy vrou Justine (38), en kinders August (16), Wilhelm (15), Maria (13), Carl (11) en Albert (7)

Brandt, Friedrich (51), timmerman, Neu-Meichow (Brandenburg), met vrou Wilhelmine (50), en Ferdinand (18), Wilhelmine (10), Anna (9) en Wilhelm (7)

Schloms, August (42), kleinboer, van Feulbrück, Sleeswyk, met sy vrou Josefa (49), en August (11)

Schubert, Martha (40), en Martha (1)

Schneeberger, Jacob (37), boekbinder, Sülzburg (Baden), met vrou Friedericke (37), en Jacob (10), Gustav (8), Marie (7), Wilhelm (5), Anna (4), Hermann (2) en Louise (onder 1)

Met die Godeffroy, vertrek uit Hamburg op 15 November 1877, arriveer in Kaapstad in Februarie 1878:

**Friebus, Johann Carl (60), kleinboer, van Thelause (Rusland), met sy vrou Marie Catherina (49), en kinders Maria Catharina (25), Anna Sophie (21), Johann C. (16), Anna (12), Catherine (10) en etlike ander Friebus-gesinne en familieledede

**Justus, Johann David (21), arbeider, Thelause (Rusland) met sy vrou Marie Dorothea en ander Justus-gesinne en familieledede

Met die Saturnus op 3 Januarie 1878:

Kohn, Franz August (35), kleinboer, van Hamburg, met sy vrou Maria (33), en kinders Hermann (12), Franz (10) en Carl (3)

**Binedel, Casper (45), kleinboer, van Niedermonjou (Rusland), met sy vrou Catherine (44), en kinders Catherine (16), Johann (13), Anna (10), Johann Peter (8) en Johann Christian (onder 1)

Binedel, Marie Elisabeth (67), (ma van C. Binedel)

Binedel, Johann H. (23), kleinboer, Niedermonjou, en sy vrou Anna (23) en kinders Engelbrecht (3) en Johann (1)

Binedel, Peter (34), kleinboer, Niedermonjou, en sy vrou Catharina Sophie (36) en Marie Sophie (11), Marie Elisabeth (8), Johannes (3) en Johann Peter (onder 1)

Binedel, Johann J. (32), kleinboer, met sy vrou Marie E (32), en kinders Gottfried (11), Johann Conrad (9), Johann Christian (5), Anna E (4), Cath.E (2), en Johann Peter (onder 1)

Binedel, Johann Christian (21), kleinboer, Johannes (18), Marie (15)

**Anschütz, Carl (29), kleinboer, van Niedermonjou, Rusland, sy vrou Marie (26) en kinders Johann H. (8), Dorothea (5), Johann (3) en Anna (1)

Met die Papa, vertrek uit Hamburg op 31 Maart 1878, aankoms in Kaapstad op 10 Mei 1878:

Kannapin, Friedrich (28), kleinboer en messelaar, van Gross-Jaegersdorf (Wesf), met sy vrou Johanna (24), Anna (3) en Caroline (onder 1)

Bombal, Rudolph (33), landman en skrynwerker, van Ziesar (Sakse), met sy vrou Caroline (34)

Met die La Rochelle, vertrek uit Hamburg op 13 Julie 1878, aankoms in Kaapstad op 7 September 1878:

Meierhoff, Wilhelm (47), koetsier, van Wötzendorf [Wietzendorf] (Hann), met sy vrou Catharina (39) en Magdalena (2)

Rother, Johann (27), messelaar, van Geisslersfeld (Oostenryk), met sy vrou Josefa (28)

Lindhorst, Heinrich (49), snyer, van Bergen (Hannover), met sy vrou Marie (37), en Marie (15), Sophie (9), Heinrich (7), Ernst (4) en Anna (onder 1)

(Schmidt-Pretoria 1955:376-388 & Ilse Ellmann 1992:Onderhoud).

** Dié families was van die sogenaamde "Volga-Duitsers" uit Rusland. Hulle het van die emigrasiemoontlikhede na die Kaap te hore gekom, en na Hamburg gereis waar hulle die emigrasiekontrak met die firma Godeffroy en Seup gesluit het (Schmidt-Pretoria 1955:118). Hoewel dié lys die naam as Binedel aangee, skryf die familie dit met dubbel-l.

Etlike bote het in die tydperk 1877/78 Europese immigrante na Kaapland gebring. Onder hulle was Switsers, Oostenrykers en Dene. Volgens 'n lys in die Staatsargief het die Wandrahm, Pedraza, Sophie, Adele en Uranus in 1877 altesame 692 volwassens, 258 kinders onder twaalf en 29 onder 1 gebring. Die Caroline Behn, Godeffroy, Saturnus en La Rochelle het in 1878 altesame 420 volwassenes, 195 kinders onder twaalf en 29 onder 1 gebring (KAB:PWD). (Die Papa word nie op die lys genoem nie.) Onder die groepie Switserse immigrante wat op die Edinburgh inge-volge die projek na die Kaap gekom het, het slegs een, Emil Beugger, nog in die 1930's toe pastor Fitschen sy stamboomlyste opgestel het, tot die Lutherse gemeente in Wynberg behoort (Fitschen 1930's:Stammbaum).

BYLAE V

Immigrante van die 1883-projek

Omdat die immigrante wat volgens die 1883-projek van Merriman na Wes-Kaapland gekom het spesifiek vir die bevolking van verskillende streke op die Kaapse Vlakte gewerf is, word die volledige aankomslyste, soos gevind in die dokumente van die "Immigration Agent Cape" in die Staats-argief, hier weergegee.

Die meeste van die immigrante kon grond op die Claremont-, Wynberg- en Mowbray-vlakte koop, terwyl kleiner groepe elders op die Kaapse Vlak-te gevestig is. Dié grond was by Durban Road, ook genoem D'Urban Road Station (later Bellville) en Eersterivier. Omdat laasgenoemde twee groepe kleiner was, het hulle as gemeenskap binne enkele jare tot niet gegaan.

Die gemeente by Bellville wat as filiaal van die Kaapstadse St. Martini-gemeente begin het, is vandag 'n sterk Lutherse gemeente, hoewel geeneen van die familiename van die oorspronklike setlaars by D'Urban Road meer daar lid is nie. Die begraafplasing van die gemeente, waar onder meer die Heins-stamvader en -moeder begrawe is, is deur die bou van 'n pad daarvoor vernietig (Idi Bode 1992:Onderhoud).

Die lysie van al die groepe word weergegee soos dit deur die immi-grasieagent met opgaaf van die immigrant se naam, grootte van sy gesin, sy grondnommer, grootte van sy grond, of hy reeds daarvoor betaal het en of hy 'n tent huur in kolomme in die immigrasieboeke van 1883 aangeteken is.

Volgens die lysie het 120 siele met die eerste boot, 87 met die tweede, 71 met die derde, 37 met die vierde, 49 met die vyfde en 10 met die sesde boot gearrvier. Uit die totaal van 374 het 224 hulle in die gebied gevestig wat vandag tot die landbougebied van Philippi-Vlakte gekonsolideer is. Van die ander immigrante het later grond in die gebied gekoop, soos Rautmann en sy Augustsonstiefseun, wat aanvanklik grond by Eersterivier gekry het. Van al die oorspronklike stamname leef nog net sowat vyftien voort in die gemeenskap.

Die immigrasieagent se lysie bevat nie die stamvaders se ouderdom, of die vroue en kinders se name of vanwaar hulle stam nie. Daarom word 'n aanvullende lys gegee. Vanne en name verskil in spelling tussen die twee lysie omdat die immigrasieagent waarskynlik die eerste beste spelling gekies het en ook nie altyd die noemnaam tussen die twee of drie doopname neergeskryf het nie.

'n Immigrant wat nie in die immigrasieagent se aantekeninge verskyn nie en ook nie op die lys van Werner Schmidt-Pretoria voorkom nie, is Johann Jakob Görgens. Hy het in 1881 as beroepsoldaat in die Kaap aangekom. Hy het 'n baanbreker onder veral die Duineboere geword, en sy nasate is talryk. Hy is in 1918 op sy plaas Highlands in die Duine oorlede (DB 12/11/1981).

BYLAE V

Die aanvullende lys van die 1883-setlaars na Wes-Kaapland:

Op die Durban, vertrek 6 April 1883 uit Hamburg, arriveer 7 Mei 1883:

Hesse, C.H. August (40), landwerker, Hagen, met sy vrou Cathrine (33) en Cathrine (15), Carl (11), Dora (8) en Heinrich (5)

Timme, Carsten H. (30), landwerker, Wohlde (Hann), met vrou Marie (31)

Timme, Johann H. (23), landwerker, Wohlde (Hann)

Ahrens, Carl H. (31), timmerman, Wardböhmen (Hann), met sy vrou Meta (28) en Karl (3) en Emma (1)

Heins, Peter H. (39) landwerker, Hagen, met vrou Kathrine (30), en Marie (16), Magdalene (13), Heinrich (11), Anna (9)

Heins, Jürgen H. (61) landman, Nindorf (Hann), met vrou Katrine (45) en Jürgen (18) en Hermann (10)

Kohrs, Johann H. (57), Bollersen (Hann) met vrou Marie (36) en Sophie (12) en Marie (10)

Ahrens, Johann H. (52), Bollersen (Hann), landman, met vrou Marie (33) en Heinrich (17), Carl (13), Heinrich (10), Sophie (10), Marie (6), Minna (2)

Lindhorst, Johann H. (41), Hagen, met vrou Cathrine (33), en Johann (4) en Anna (1)

Lehnberg, Peter H. (48), landwerker, Hagen, met vrou Maria (47) en Karl (13) en Peter (7)

Peek, Carl H.W. (48), landman, Grüneplan (Hann), met vrou Sophie (47), en Marie (17) en Marie [volgens Ilse Ellmann is sy op haar tweede naam Auguste genoem] (9)

Bode, Carl (47), timmerman, Bodenwerder (Hann), met vrou Sophie (46) en Marie (20), Heinrich (16), Christoph (13), Carl (8), Marie (8), Peter (8), Heinrich (6)

[Bartz, Carl - Schmidt-Pretoria meld hom nie]

Köllner, Peter H.W. (32), Oldendorf (Hann), met vrou Christine (37) en Marie (9), Peter (6), Heinrich (3), Johanna (1)

Meldau, Peter H.W. (57), landman, Oldendorf (Hann), met vrou Marie (40), en Heinrich (17), August (13), Sophie (11), en Ernst (6)

Rabe, Johann H. (58), landman, Wohlde (Hann), met vrou Ilse (57), en Carl (26), Heinrich (21), Sophie (19) en Emma (16)

Kohrs, Johann H. (30), Bollersen (Hann), met vrou Kathrine (28) en Johann (6) en Kathrine (1)

Buhr Jürgen H. (48), landman, Bollersen (Hann) met vrou Catharina (41) en Peter (17), Kathrine (14), Heinrich (11), Hermann (7), Karl (4), Kathrine (2)

Schmidt, Johann H.G. (53), Offen (Hann), met vrou Marie (44) en Heinrich (21)

Schmuhl, Ludwig (42), landman, Canting (Mecklenburg)

Martin, Carl H. (51), landwerker, Belsen (Hann), met vrou Kathrine (51) en Heinrich (21), Kathrine (2), Karl (13), Sophie (9)

Prigge, Diederich (48), landman, Wietzendorf (Hann), met vrou Marie (43), en Hans (20), Sophie (15), Marie (10), Anna (9), Marie (7), Heinrich (2)

Met die German, vertrek 5 Mei 1883 uit Hamburg, land 7 Junie in Kaapstad:

Focks, Hermann (27), landman, Callin (Pomm), met vrou Auguste (27), en Ernestine (4) en Auguste (1)

Henke, Ferdinand (18), landman, Callin (Pomm), met vrou Ernestine (24) en Wilhelm (5) en Ferdinand (onder 1)

Wagner, August (27), landman, Callin (Pomm), met vrou Wilhelmine (24) en Ferdinand (onder 1)

Jordens, Franz (29), landman, Hildesheim, met vrou Christine (24) en Catharine (2)

Schramm, August (37), landman, Lüneburg (Hann)

Herbst, Heinrich (50), landman, Hermannsburg (Hann), met vrou Catharine (49) en Heinrich (20), Emma (16), Anna (9), Carl (4), Dora (2)

Bröge, Wilhelm (32), landman, Callin (Pomm), met vrou Dorothea (30)

Meyer, P.H. (46), landman, Hermannsburg (Hann), met vrou Dorothea (46), en Heinrich (22), Dorothea (20), Wilhelm (18), Sophie (16), Ernst (12), Gesine (10), Dietrich (7), Christine (6)

Feldmann, Joseph (32), landman, Lüneburg (Hann), met vrou Louise (33), en Wilhelm (8), Elisabeth (7), Thekla (3)

Boy, Christian (49), landman, Schlutup, Lübeck

Meierhoff, Wilhelm (33), landman, Hermannsburg (Hann), met vrou Marie (44), en Minna (9), Marie (7) en Wilhelm (4)

Freiboth, Willy (31), landman, Hermannsburg (Hann), met vrou Marie (24) en Marie (2), en Willy (1)

Bokelmann, Ch.H. (28), landman, Hermannsburg (Hann), met vrou Friederike (24) en Friederike (2)

Bokelmann, Georg F.W. (35), landman, Hermannsburg (Hann), met vrou Anna (35), Friedrich (13) en Heinrich (12)

Ruthel, Friedrich Gott. (40), landman, Osnabrück, met vrou Johanne (39), en Louise (9), Marie (7) en Heinrich (2)

Jellarczinkovsky, Jos. A. (26), landman, Bergen (Hann), met vrou Veronica (32) en Christ. (8)

Rabe, Johann Peter H. (29), landman, Alen by Soltau, met vrou Catharine (25), en Marie (5), Wilhelm (3) en August (1)

Thiess, Johann P.F. (25), landman, Hamburg, met vrou Louise (22) en Ludwig (1)

Dening, Johann (46), landman, Hermannsburg (Hann), met vrou Elise (38) en Katharine (18), Carl (16), Dorothea (9) en Louise (3)

Landhorst, Friedrich (34) landman, Deckan (Hann), met vrou Caroline (28), en Wilhelm (8), Friedrich (5), Gustav (3) en Friedrich (1)

Met die Arab, vertrek 1 Junie 1883 uit Hamburg, arriveer 4 Julie 1883 in Kaapstad:

Kruse, Peter Jan (32) landman, Westerland, met vrou Ida (30), en Hermann (6), Irene (4) en Hans (2)

Meyer, Heinrich (50), landman, Wietzendorf (Hann), met vrou Marie (49) en Christine (19)

Cyriaens, Albrecht (41), landman, Wietzendorf (Hann.), met vrou Engel (39) en Heinrich (10), Wilhelm (8), Hermann (6), Friedrich (4) en Otto (2)

Voth, August (32) landman, Crüssow, met vrou Johanna (29) en Hermann (5)

Buchholz, August (25), landman, Crüssow, met vrou Wilhelmine (25) en Emilie (onder 1)

Hestermann, Johann Heinrich (47), landman, Wietzendorf (Hann), met vrou Marie (43), en Johann (16), Marie Sophie (13), Maria Dorothe (10), Heinrich (6), Heinrich (2)

Stange, August (37), arbeider, Malchow, met vrou Emilie (38), en Maria (17), Wilhelm (13), Carl (10), Auguste (8), Hermann (7), Emilie (2), Louise (onder 1)

Carstensen, Hans (29), landman, Westerland op Sylt, met vrou Anna (24), Andreas (3), Catharine (2) en Anton (onder 1)

Bothe, Louis (37), landman, Linden by Hannover, met vrou Sophie (39), en Wilhelm (9) en Wilhelmine (5)

Treue, Ferdinand (38), landman, Eschede, met vrou Marie (33), Ferdinand (8) en Maria (6)

Höpfner, Karl (48), landman, Gross-Wüsterwitz, met Friederike (43) en Ida (17), Otto (16), Paul (10), Gretchen (1)

Hauschütz, Wilhelm (35), landman, Nieden by Malchow, met vrou Wilhelmine (28), en Anna (10), Bertha (8), Carl (5), Wilhelm (4) en Ernestine (2)

Blume, Theodor (29), landman, Hildesheim, met vrou Johanne (33) en Gustav (6) en Theodor (3)

Rentsch, Hermann (30), landman, Botzen (Sakse), met vrou Emma (20) [Volgens Schmidt-Pretoria het hy verder na Oos-Londen gevaar. Hy het egter wel in Kaapstad afgeklim en die lot getrek vir grond op die Wynberg-Vlakte.]

Schultz, August (28), landman, Malchow, met vrou Wilhelmine (25) en Martha (3)

Met die Nubian, vertrek 29 Junie 1883 uit Hamburg, arriveer 1 Augustus in Kaapstad:

Teichert, August Emil (35), landman, Hamburg, met sy vrou Bertha (26) en Eduard (11) en Otto (7)

Feichert, Carl Hermann (37), landman, Hamburg, met vrou Emma (38) en Eduard (10)

Lenz, Hermann (28), landman, Doelitz, met vrou Louise (29) en August (1)

Krause, Friedrich (37), landman, Doelitz, met vrou Marie Auguste (39), en Wilhelm (10), August (8), Emil (7), Pauline (5), Marie (3) en Franz (2)

Both, Carl Ed. (25), landman, Dömitz, met vrou Emilie Mathilde (33)

Wucherpfennig, Theodor (44), landman, Overbecke, met vrou Marie (42), en Eduard (14), Theodor (11), Heinrich (8), Emma (4) en Wilhelm (1)

Schönemann, Wilhelm (33), landman, Neu-Caliss, met vrou Marie (34), en Marie (10), Anna (8), Henriette (6), Karl (4) en Emma (2)

Met die Durban, vertrek 27 Julie 1883 uit Hamburg, arriveer 28 Augustus in Kaapstad:

Schindler, Wilhelm (30), landman, Eutritzsch, met vrou Pauline (23) en Helene (3)

Schönrock, Julius (50), landman, Dömitz, met vrou Pauline (6)
 Hoffmann, Julius (33), landman, Magdeburg, met vrou Wilhelmine (33) en Wilhelm (7) en Adolf (3)
 Ziemkendorf, Carl (35), landman, Nieden, met vrou Auguste (35), en Wilhelm (9), August (6) en Carl (3)
 Geyer, August (27), landman, Habighorst, met vrou Magdalena (31), Sophie (9) en Marie (2)
 Foot, Wilhelm (48), Nieden, met vrou Wilhelmine, (46), en Wilhelmine (25), Albertine (21), Albert (17), Marie (15), Johann (14), Gustav (12), Franz (11), Auguste (7), Anna (5), Gustav (2)
 Ruhlandt, Christoph (42), landman, Wanzleben, met vrou Magdalena (48) en Karl (16) en Heinrich (14)
 Rautmann, Heinrich (39), landman, Scharnhorst, met vrou Johanna (43), en Gustav (19), Heinrich (11), Elise (8) en Wilhelmine (5)
 Ilper, Carsten (37), landman, Scharnhorst, met vrou Marie (38), en Marie (14), Friederike (9) en Carsten (1)
 Krukenberg, Friedr. (26), landman, Nieden
 Ehrenberg, Ernst (23), landman, Habighorst
 Rautmann, Amalie (60), Scharnhorst
 (Schmidt-Pretoria 1955:391-394).

Van die laaste drie immigrante wat op die Durban op 21 November geland het en grond by Eersterivier gekry het, het Schmidt-Pretoria geen gegewens nie.

1st Batch											
Particulars of German Agricultural Immigrants per "Durban" who have selected								allotments at D'Urban Road, Claremont & Wynberg Flats - Ger. Plan Arrived 7th May 1883			
No.	Name of Immigrant	Family	Ages of Children		Total Souls	Number & Situation Lot of Allotment		Extent of Allotments	Date and amount of Land Deposit Refunded		
			Male	Female							
1.	Hesse C.H. August	Wife&4	11.4.	15.7.	6	1	Durban Road	21 Mor. 500 S.Rds	12.6.83.	£1.2.6.	Tent
2.	Timme Carsten H.	Wife&1		1.	3	3	" "	22 " 316 "			Tent (returned tent)
3.	Timme J.H.				1	2	" "	21 " 313 "			Nil
4.	Ahrens Carl H.	Wife&2	3.	1.	4	4	" "	19 " 31 "			Nil
5.	Heins Peter H.	Wife&7	10	16.14.13. 9.6.2.	9	5	" "	16 " 292 "	12.6.83	1.2.6.	Tent
6.	Heins Jurgen H.	Wife&2	18.10		4	7	" "	20 " 000 "	12.6.83	1.2.6.	Tent
7.	Kohrs Snr Johann H.	Wife&4	10	12.2.1.	6	8	" "	20 " 000 "	12.6.83	1.2.6.	Tent
8.	Ahrens Joh. H.	Wife&6	19.13.9	9.5.2	8	12&13	Claremont Flats		12.6.83	1.2.6.	Tent
9.	Lindhorst Joh. H.C.	Wife&2	4.	1.	4	10&11	" "		6.9.83	1.2.6.	Nil Exchange authorized by
10.	Lehnberg Peter H.	Wife&2	12.7.		4	25	" "	12 " 324 "			Nil
11.	Peck Carl H.W.	Wife&2		13.7.	4	24	" "	12 " 78 "			Tent
12.	Bode Carl	Wife&7	16.13.8 5.3.	19.8.	9	27	" "	10 " 158 "	30.7.83	1.2.6.	Tent
13.	Bartz Carl	Wife&5	20.5.	6.8.1.	7	26	" "	15 " 123 "	30.8.83	1.2.6.	Tent Applies for no.27 (also)
14.	Köllner Peter H.W.	Wife&5	5.3.1.	13.9.	7	34	" "	13 " 453 "	8.12.83	1.2.6.	Tent (2) Ffigge
15.	Meldau Peter H.W.	Wife&6	14.5.1.	17.11.9.	8	33	" "	13 " 28 "	12.6.83	1.2.6.	Nil
16.	Rabe Joh. H. Snr.	Wife&3	20.	18.15.	4	32	" "	12 " 192 "			Nil
17.	Rabe Joh. H. Jnr.	Nil			1	31	" "	16 " 155 "	12.6.83	1.2.6.	Nil
18.	Kohrs Joh. H. Jnr.	Wife&2	6.	1.	4	29	" "	10 " 242 "	12.6.83	1.2.6.	Nil
19.	Buhr Jurgen H.	Wife&6	17.11.7 4.	14.2.	8	28	" "		2.12.83	1.2.6.	Tent
20.	Schmidt Joh. H. B.	Wife&1	21.		3	64&65	Wynberg Flats	20 " 358 "	12.6.83	1.2.6.	Tent
21.	Schmuhl Ludwig	Wife			2	49&50	" "	23 " 485 "	12.6.83	1.2.6.	Nil
22.	Martin Carl H.	Wife&3	22.12.	5.	5	51&52	" "	22 " 300 "	12.6.83	1.2.6.	Nil A daughter aged 23 Marie Martin arrived per Gart le Castle 9.10.84
23.	Frigge Diederich	Wife&7	19.3.	15.11.8.6. 1.	9	0	" "	10 " 000 "	12.6.83	1.2.6.	Tent

Lots were drawn on the 15th May 83 for Durban Road Location
 " " " " " 17th May " " Claremont "
 " " " " " 22nd May " " Wynberg "

£20.5.6.
 9.7.83.

2nd Batch

Particulars of German Agricultural Immigrants per "German" who have selected allotments at Durban Road: Claremont & Wynberg Flats
Arrived 7.6.83

No	Names of Immigrants	Family	Ages of children		Total souls	Number and situation of allotment		Extent of allotment	Date & amount of Land Deposit Refunded				
			Male	Female		Lot	of allotment						
1	Focks Hermann	Wife&Moth	2.2	3.1.	5	6	Durban Road	22 Morgs 453.Rd	9.7.83.	E1-3-0	Tent		
2	Henke Ferdinand	Wife&2	6.1.		4	9			9.7.83	1-3-0	Tent		
3	Wagner August	Wife&1	2.		3	10			4.7.83	1-3-0	Tent		
4	Jordens Franz	Wife&2	1.	3.	4	11			28.7.83	1-3-0	Tent Applied of no.6. (additional)		
5	Schramm Augst.	Nil			1	12			21	337	27.10.83	1-2-6	Tent Applied of no. 10
6	Herbst Heinrich	Wife&5	20.5.	17.9.3.	7	13			20		16.6.83	1-2-6	Tent
7	Bröge Wilhelm	Wife			2	15			24	428	4.7.83	1-3-0	Tent applied for by Risling
8	Meyer P. Hy.	Wife&8	21.17. 13.8.	20.16.11. 7.	10	35	Wynberg Flats		10	575	7.7.83	1-2-6	Tent
9	Feldmann Jos.	Wife&3	7.	6.3.	5	36			11	133.5	24.9.83	1-3-0	
10	Boy Christian				1	37			10	320	7.8.83	1-3-0	
11	Meyerhoff H.H.W.	Wife&3	4.	5.7.	5	38			11	269	8.7.83	1-2-6	applies for land near Rifle Range Wynb.F1
12	Freiboth Wilhelm	Wife&2	2.	1.	4	39			10	139	5.7.83	1-2-6	E4
13	Bokelmann R.C.	Wife&1		2.	3	40			10	385	5.7.83	1-2-6	EL
14	Bokelmann G.W.F.	Wife&2	3.2.		3	41			10	426	27.7.83	1-2-6	Tent
15	Ruthel Fritz	Wife&3	2.	2.4.	5	42			10	299	28.6.83	1-2-6	Tent
16	Marzinkowsky Jos.	Wife&1			2	45			12	455	25.3.83	1-3-0	Tent
17	Rabe Joh. P. H.	Wife&3	4.1.	5.	3	46			10	90	18.9.83	1-2-6	Tent applied for an extension of time 7.11.83
18	Inies Joh. P.	Wife&1	2.		3	47			6		4.8.83	1-3-0	
19	Dehning Wilh.	Wife&4	15.	16.10.3.	6	48			10	135	25.4.83	1-2-6	Tent
20	Langhorst Carl	Wife&3	3.6.5.		6	66			12	182	21.6.83	1-2-6	

Lots drawn on the 13th June 83 Durban Location
" " " " 19th June " Claremont & Wynberg

3rd Batch

Particulars of German Agricultural Immigrants per "Arab" who

have selected allotments on Claremont & Wynberg Flats
arrived 4th July 1883

No	Names of Immigrants	Family	Ages of Children		Total Souls	Number and situation of Allotment	Extent of Allotment	Date & Amount	
			Male	Female				Land Deposit	Refunded
1	Kruse Peter	Wife&3	6.2.	5.	5	63 Wynberg Flats	10 Mgr 3058.Rds	11 July 83	1-3-0 applies for an extension of time (say 6 mths
2	Meyer Heinrich	Wife&1		21.	3	3 Near Manenberg Arderne Flan	20 " 103 "	"	1-3-0 Lot 62 applied for by T. Blume Widow Durr applies for lot 3&4 near Manenberg
3	Cyriacus Albrecht	Wife&5	11.9.7. 5.3.		7	68 Wynberg Flats	12 " 174 "	"	1-3-0 Tent 19.12.83
4	Voith August	WifeMoth&1	5.		4	1 Manenberg Ard.Pl.	20 " 290 "	"	1-3-0 cc Cape per 12 23.10.83
5	Buchholz August	Wife&1		1.	3	70 Wynberg Flats	10 "	"	1-3-0
6	Hestermann Hein.	Wife&5	17.6.3.	14.12.	7	56&57 -do-		"	1-3-0 Tents (2) (one old) 8.12.83
7	Stange August	Wife&7	13.10.7.	17.8.2.1.	9	6 Claremont Flats	10 " 257 "	"	1-3-0
8	Carstensen HC	Wife&3	1.	2.2.	5	60 Wynberg Flats	10 " 35 "	"	1-3-0 Tent
9	Sothe Louis	Wife&2	9.	5.	4	5 Manenberg Arderne	19 " 342 "	"	1-3-0
10	Treue Ferdinand	Wife&2	9.	5.	4	69 Wynberg Flats	10 "	"	1-3-0
11	Höppfner Carl	Wife&5	15.10.	17.2.1.	7	4 Manenberg	20 " 6 "	"	1-3-0
12	Nauschütz Wilhelm	Wife&5	5.4.	10.8.4.	7	2 -do-	20 " 228 "	"	1-3-0 cc Cape no.15 23 7 84
13	Blume Theodor	WifeBro & 3	7.3.1.		6	51 Wynberg Flats	10 " 229 "	"	1-3-0 applies for Lot 62 Wynberg Flats if not oc by P. Kruse
14	Kentsch Hermann	Wife			2	48&52 Wynberg Flats	20 " 254 "	"	2-10-0
15	Schultz August	Wife&1		5.	3	7 Claremont Flats	10 " 213 "	"	1-3-0

Lots were drawn
on the 11th July 1883

4th Batch

Particulars of German Agricultural Immigrants						per S.S. Nubian who have selected allotments at Eerste River arrived 1st August 1883				
No	Names	Family	Ages of Children		Total Souls	Number & Situation Lot of allotments	Extent of Allotments	Date & Amount of Land Deposit Refunded		
			Male	Female						
1	Augst.Emile Fichert	Wife&2	10.6.1		4	1 Near Eerste River Station Arderne	26 Morg 300 Sq Rds	14.7.83	£1-3-	per H. Michaelis
2	Herm.ConradEd. Fichert	"&1	10.		3	"	27 " 300 "	14.7.83	1-3-	
3	Karl F.H. Leutz	"&1	12.		3	"	27 " 300 "	16.8.83	1-3-	
4	Aug.Fred. Krause	"&6	10.9.8.5.	6.5.	8	"	27 " 300 "	22.8.83	1-3-	
5	Karl Ed. Both	wife			2	"	27 " 300 "	22.8.83	1-3-	
6	Theo.Wm.Vic.Wucherpfennig	"&5	14.11.		7	"	29 " 120 "			Tent 27.2.84
7	K.F.Wm.Schoenemann	"&5	9.5.2.	10.9.6.2.	7	"	33 " 96 "	24.8.83	1-3-	Tent 23.5.84 Minus: F.W.D. tent issued in error value £6.5. applies for lot no.8
	Heint Mielemann Johann Heinrich Christoff				1					
	Fred. Broschinsky				1					
	C.K.G. Nordhausen				1					

Lots were drawn at Cape Town
on the 9th Aug 1883

5th Batch

Particulars of German Agricultural Immigrants						per S.S. "Durban" who have selected allotments at Eerste River arrived 29th August 1883				
No	Names	Family	Ages of Children		Total Souls	Number & Situation of Allotments	Extent of Allotments	Date and amount of Land Deposit refunded		
			Male	Female						
1	Max. A.W. Schindler	Wife & 1		3.	3	19 Near Eerste River Station Surv. Ardenner's Plan	27 Mor 300sq. Roods	14.9.83	£1-3-0	Tent to no.3. another per issued 31.1.8
2	Julius Schonrock	Wife Nil			2	10 "	27 " 300 "	13.10.83	1-3-0 14-8	Tent etc Cart Hire
3	Julius H. Hoffmann	Wife & 2	9.3.		4	13 "	27 " 300 "	26.10.83	1-3-0 5/-	Hound Hock (retured sick) shot ? Cart Hire
4	Carl Zimkendorf	Wife & 3	9.6.3.		5	17 "	27 " 300 "	4.9.83	1-3-0	Kromboomsriver Ca no.?
5	Augst. F. Geyer	Wife & 2		9.3.	4	12 cancelled see p. 6	27 " 300 "	8.9.83	1-3-0	Rondebosch/absconded to Free State
6	Johann Foot	Wife & 11	19.18.14 12.10.2.	25.20.16. 7.5	13	18 "	27 " 300 "	14-9-83	1-3-0	Cape Town / ?
7	Christian Rohland	Wife & 2	17.15.		4	11 "	27 " 300 "	4.9.83	1-3-0	Tent Etc
8	Hy. Rauthmann	Wife & 4	20.15.	6.5.	6	15 "	26 " 300 "	9.9.83	1-3-0	Eerste River to Someraet West
9	Carsten Ilper	Wife & 3	2.	15.8.	5	14 "	26 " 300 "	8.9.83	1-3-0	-do-
	Fred. Krukenberg	single			1					
	Ernst Ehrenberg	single			1					
	mother of no. B H.R.				1					

631
Lots were drawn at Cape Town
on the 1st Sept 1883

6th Batch

Particulars of German Agricultural Immigrants						per S.S. "Durban" who have selected allotments near Eerste River arrived 21st Nov. 1883				
No	Names	Family	Ages of Children		Total	Number & Situation of Allotments	Extent of Allotment	Date and Amount of Land Deposit Refunded		
			Male	Female						
1	Carl Grebe				1	12 Eerste River Location Surv. Ardenne	27 Mor 300sq Roods	pd by Capt. Risler		This lot was previously granted Geyer who absconded to the Free State
2	Conrad Bartels Wife				2	16 "	27 " 300 "	-do-		Tent
3	Steph. And. Chr. Böttcher	Wife & 5	6.4.	10.6.2	7	24 & 24 "	44 " 586 "	-do-		Tent

Lots were drawn at Cape Town
on 27 Nov. 1883

In Lys van erwe soos opgestel deur Stevens, Immigrasie-agent van die departement van die Commissioner of Public Works and Crown Lands, John X Merriman, op 3 Augustus 1883:

List of German Immigrant Applicants for surveyed ground in terms of Act 37 of 1882 - ... met die volgende uitgekrap: who made the necessary deposits in Germany prior to embarkation ... and who have selected the undermentioned lots since their arrival in the Cape Colony. (Met 'n aantekening daarby:) Vide Commissioner's letter no.7438 14 Aug 1883

No	Names of Applicants	Number & Locality		Extent of Allotment:	By whom surveyed	
		Lot	of Allotments			
1	Hesse Heinrich Christian Augst	1	Durbar. Road	21	ROUSONS.Rds	Arderne
2	Himme Johann Heinrich	2	"	21	" 313	"
3	Himme Casien Heinrich	3	"	23	" 316	"
4	Ahrens Carl Heinrich	4	"	19	" 31	"
5	Heins Peter Heinrich	5	"	18	" 292	"
6	Wocks Hermann	6	"	22	" 45	"
7	Heins Jurgen Heinrich	7	"	20	"	"
8	Kohrs Snr Johann Heinrich	8	"	20	"	"
9	Hente Carl Augst Ferdinand	9	"	20	"	"
10	Wagner Augst Ferdinand	10	"	20	"	"
11	Jordens Franz Heinrich Fred	11	"	12	" 145	"
12	Schrama Augst Heinrich	12	"	21	" 350	"
13	Herbst Heinrich Christian	13	"	20	"	"
14	Riesberg Frederick	14	"	20	"	"
15	Bröger Frederick Wilhelm	15	"	24	" 428	"
16	Stange Augst Ferdinand	16	Genl Plan	10	" 251	W. de Smidt
17	Schultz Augst Fred. Wilhelm	17	Wynberg Flats	10	" 213	"
18	Buhr Jürgen Heinrich	18	"	9	" 434	"
19	Lindhorst Joh. Heinrich Christoph	10-11	"	21	" 184	"
20	Ahrens Johann Heinrich	12-13	"	22	" 103	"
21	Fech Carl Heinrich Wilhelm	25	"	12	" 326	"
22	Bartz Otto Julius Carl	26	"	15	" 123	"
23	Bode Carl Gottlieb Wilhelm	27	"	10	" 158	"
24	Kohrs Jnr Johann Heinrich	29	"	10	" 242	"
25	Rabe Jnr Johann Heinrich	31	"	10	" 155	"
26	Rabe Snr Johann Heinrich	32	"	12	" 192	"
27	Meldau Peter Heinrich Wilhelm	33	"	13	" 28	"
28	Köllner Peter Heinrich Wilhelm	34	"	13	" 453	"
29	Meyer Peter Heinrich	35	"	10	" 578	"
30	Fejmann Joseph Heinrich	36	"	11	" 133	"
31	Kay Christian H.E.	37	"	10	" 320	"
32	Meyerhoff Heinrich Wilhelm	38	"	10	" 209	"
33	Frelboth Wilh. Ernst Confad H.	39	"	10	" 139	"
34	Kokelmann Christoph Heinrich	40	"	10	" 303	"
35	Kokelmann Georg Fred. Wilhelm	41	"	17	" 466	"
36	Rüthel Frederick Gottlieb	42	"	20	" 297	"
37	Marcinkowsky Joseph Adalbert	45	"	12	" 465	"
38	Rabe Johann Peter Heinrich	46	"	10	" 90	"
39	Johann Peter Frederick	47	"	16	" 7	"
40	Rentsch Heinrich Hermann	48	"	22	" 274	"
41	Schmuhl Ludwic Joachim Fred.	49-50	"	23	" 485	"

42	Martin Karl Heinrich	51-52	"	22	" 300	"
43	Rentsch Heinrich Hermann	53	"	10	" 80	"
44	Lehnberg Peter Heinrich	54-55	"	23	" 288	"
45	Hestermann Johann Heinrich	56-57	"	20	" 293	"
46	Carstensen Hans Christian	60	"	10	" 35	"
47	Blume Theodor	61	"	10	" 229	"
48	Kruse Peter Jan	62	"	10	" 305	"
49	Dehning Johann Heinrich	63	"	10	" 185	"
50	Schmidt Johr. Heinrich Fred.	64-65	"	20	" 258	"
51	Langhorst Carl Fred. Theodor	66	"	12	" 183	"
52	Cyrianus Heinrich Dietrich Albrecht	68	"	12	" 174	"
53	Trenen Frederick Ferdinand	69	"	10	"	"
54	Plügge Heinrich Diederich	70	"	"	"	"
55	Ruchpoltz Augst. Ferdinand	70	"	10	"	"
56	Voth Augst. Ferdinand	1	Near Manenberg	20	" 290	R. Arder
57	Randolph Carl Fred. Wilhelm	2	"	20	" 223	"
58	Meyer Peter Heinrich	3	"	20	" 103	"
59	Hopfer Carl Ferdinand	4	"	20	" 9	"
60	Bothe Josef. Ludwig	5	"	19	" 342	"

632

BYLAE VI

Setlaars in die Boland

Talle Duitse Godeffroy-setlaars het hulle in die Boland, veral in die Worcester- en Paarl-distrikte, gevestig. In die jaar 1875 was daar 168 Duitsers in die Paarl-distrik, 155 in die Worcester-distrik asook 155 in Malmesbury (Hellberg 1957:228). Met die koms van die 1877/78-immigrante is dié gemeenskappe, veral dié by Worcester en in die Paarl, aangevul sodat sterk Lutherse gemeentes daar ontstaan het.

Volgens die landmeter-generaal se verslag vir 1877 (KAB:HA/120) is aanvanklik reggemaak vir tweehonderd gesinne wat hulle in die Worcester-distrik sou vestig.

"The Government hit upon large tracts of land in the Worcester district, which had once been outspans, but since the construction of the railway line, were no longer required. The result was that seven families were settled at De Doorns, eight at Jan du Toitsriver and five on the Breede River" (Schnell 1954:226).

Altesame 58 gesinne het hulle uiteindelik in die Worcester-distrik gaan vestig (Hellberg 1954a:90).

"These immediately set to work. With one exception, they all built substantial houses, laid out large gardens and a few even planted vineyards. Many of them were fortunate enough to reap remarkably good crops in their first year, so that everything seemed auspicious for the future" (Schnell 1954:226).

In 'n brief aan die kommissaris van kroongrond haal T. Risler, sekretaris van die "Office of the Board of Commissioners of Immigration", uit sy notules van 3 Februarie 1878 aan:

"Secretary reports [...] that he inspected the allotments of Hebler, Bleuler, and Kossatz, and found that they had cultivated a large area, covered with flourishing crops of mealie and cereals, and that they were busy breaking up more ground [...] the immigrants were contented and expressed their satisfaction with their allotments" (KAB:HA/120).

Maar daar was 'n probleem:

"Unfortunately for the Germans the farmers in the neighbourhood did not look upon their success with favour [...] Until the Germans were settled in these localities, the farmers had used the outspans for grazing their cattle. Now they were no longer able to do so [...] the Germans came into serious conflict over the question of water [...] An attempt to arrive at a compromise failed, and the farmers [...] had recourse to law. The supreme court decided that the water should be divided into two equal shares" (Schnell 1954:227).

Die Hollandse boere was nie tevrede nie, en het hulle tot die Parlement gewend. 'n Ondersoekkommissie is aangestel. Hul verslag het gelui dat dit 'n fout was om die Duitsers daar te vestig. Merriman self het hierop ingegryp en in November 1881 vir Risler aangestel om die Duitsers te oorreed om hul grond prys te gee. Die Hollandse boere het ongeduldig geraak en gedreig met hofsake as die Duitsers nie "verwyder" word nie. Merriman was verplig om die Hollanders in te lig dat hy geen wetlike reg gehad het om die Duitsers hul grond te ontnem nie. In Mei 1882 is weer geprobeer om die Duitsers te oorreed om hul grond te verlaat; weer nie suksesvol nie (Schnell 1956:227).

"Manch einer [...] sah in dem fleissigen Deutschen eine Gefahr, denn wenn der Deutsche mehr leistete als der Südafrikaner, würde der Einheimische bald vom Fremden überflügelt werden [...] und daher legte man dem deutschen Einwanderer stellenweise so viele Schwierigkeiten, wie nur möglich, in den Weg" (Hellberg 1954a:90).

Volgens 'n verslag wat in 1885 deur die Worcesterse landdros opgestel is, word gemeld dat van al die Duitse nedersetters slegs vyf nie meer op hul grond gewoon het nie (Hellberg 1954a:92).

"Einen deutlichen Beweis, dass die Ausdauer und der Fleiss der deutschen Siedler auf den Siedlungsfarmen im Magistratsbezirk Worcester gute Früchte trugen, sehen wir an der Tatsache, dass die Siedler sich schon innerhalb sechs Jahren nach ihrer Ankunft in Worcester eine deutsche Kirche bauen konnten" (Hellberg 1954a:92)

Volgens die koerant Das Capland van 3 November 1883 is die Worcesterse Lutherse kerk op 14 November ingewy. Die kerk het as die Dreifaltigkeitskirche bekend geword. Die eens sterk Duitse gemeenskap - hulle het selfs 'n "Deutsche Ecke" in die Worcester Standard gehad (Ludewig 1911:24) - het só verklein dat slegs enkele van die afstammeling van dié immigrante nog daar woon. Hulle het reeds almal verafrikaans.

Die eerste lede van die Paarlse Duitse gemeenskap was Württembergers wat in 1859 as "Weingärtner" in Drakenstein begin werk het (Ludewig 1911:16). Ook Godeffroy-immigrante, op die Alfred in 1861, het hulle in die Paarl gevestig. Dit was feitlik net "Hessen und Norddeutsche", van wie die meeste teen 1911 nog in die Paarl woonagtig was (Ludewig 1911:19).

In Februarie 1876 is die Paarlse St. Petri-gemeente as filiaal-gemeente van St. Martini in Kaapstad gestig. 'n Sondagskool is terselfdertyd gestig waarin katkisasie-onderrig sowel as Duits-onderrig gegee is. In 1880 is die kerk ingewy, en die geestelike versorging is deur pastor C. Hugo Hahn, jr., waargeneem. In 1882 het die gemeente onafhanklik van die Kaapstadse gemeente geword, met pastor Hahn, jr., as predikant (Hellberg 1957:230-3). In 1891 is 'n basuinkoor gestig. Dit is met die uitbreek van die Anglo-Boereoorlog gestaak (Hellberg 1957:237).

In die vyftigerjare van die twintigste eeu is reeds vasgestel dat die afstammeling van die immigrante deurgaans Afrikaans tuis praat:

"Die Nachkommen der Gründer der deutschen Gemeinde in Paarl sprechen fast durchweg in ihren Häusern Afrikaans. Nur selten wird die deutsche Sprache gebraucht" (Hellberg 1954b:97).

Die Lutherse gemeente van Worcester het vandag nie meer 'n eie predikant nie en word deur die Paarlse predikant bedien. Die Paarlse gemeente bestaan vandag hoofsaaklik uit Duitssprekendes wat in meer onlangse tye na Suid-Afrika geëmigreer het.

Op Malmesbury is nooit 'n Lutherse gemeente of skool gestig nie. Die immigrante daar het, omdat hulle verstrooid tussen "Hollanders" (Afrikaners) gewoon het, "völlig verholländert" en gou van hul Duitse taal en tradisies vergeet. Daar word gesê dat selfs immigrante later nie eens meer Duits kon praat nie (Ludewig 1911:21).

BYLAE VII

Setlaars by Durban Road en Eersterivier

Met die twee Duitse setlaarsgroepe wat as deel van die 1883-projek op kroongrond op die Kaapse Vlakte by Durban Road (Bellville) en Eersterivier gevestig is, het dit nie goed gegaan nie. Dié gemeenskappe bestaan vandag nie meer nie, hoewel die oorspronklike Durban Road-gemeente vandag die Lutherse gemeente Bellville is.

Die setlaars by Durban Road en Eersterivier het, soos dit uit die aankomslyste blyk, ook hoofsaaklik uit dorpe op die Lüneburger Heide gekom. Daar was familie- en vriendskapsbande tussen dié groepe en die groepe op die Wynberg- en Claremont-Vlakte. Heinrich Kohrs, sr., het byvoorbeeld grond by Durban Road gekry, sy seun Heinrich, jr., op die Vlakte (Sien Immigrantelyste, Bylae V). Twee Heins-susters van Durban Road, Marie en Auguste, is byvoorbeeld met twee Vlakteseuns, Wilhelm Rabe en Heinrich Bode, getroud.

Die groepie by Durban Road was effens beter daaraan toe as dié by Eersterivier. By Durban Road is op 15 Januarie 1898 'n klein kerkie uit sinkplaat op die vroeër gekoopte kerkgrond ingewy (Hellberg 1957:93). Pastor Baumgarten het (in die tyd toe hy hulpsprediker in die St. Martini-gemeente was) benewens die filiaalgemeente van die Vlakte ook die filiale van Durban Road, Eersterivier en Stellenbosch bedien. Oor Durban Road het hy gesê dié gemeente van 38 siele bestaan "ausschliesslich aus armen Bauern". Daar was geen skool nie, en hy het gevolglik die kinders elke Donderdag ses uur lank in Duits en godsdiens onderrig gegee. Begin 1900 is 'n Engelse skool in die omgewing gestig. Die kinders het soontoe gegaan, "blieben derselbe aber Donnerstags fern", aangesien hulle op dié dag na pastor Baumgarten se skool gegaan het (Hellberg 1957:93).

Die setlaars by Eersterivier was ook sonder uitsondering kleinboere. Hulle was nog armer as hul volksgenote op die Vlakte en by Durban Road (Hellberg 1957:94).

Een familiegroep wat die lot vir grond by Eersterivier getrek het, die Rautmann/Augustson-familie, het nie eens daar 'n begin probeer maak nie, maar hulle dadelik saam met nog 'n gesin, dié van Karsten Ilper, aan 'n boer van Somerset-Wes uitgehuur. Hulle het as dagloners daar gewerk maar kon eie landerytjies in hul vrye tyd bewerk. Danksy inkomste daaruit kon hulle later grond op die Vlakte koop en het hulle hulle drie jaar later op die Vlakte gaan vestig waar hulle deel van die gemeenskap geword het (Augustson-Ms. 1950a).

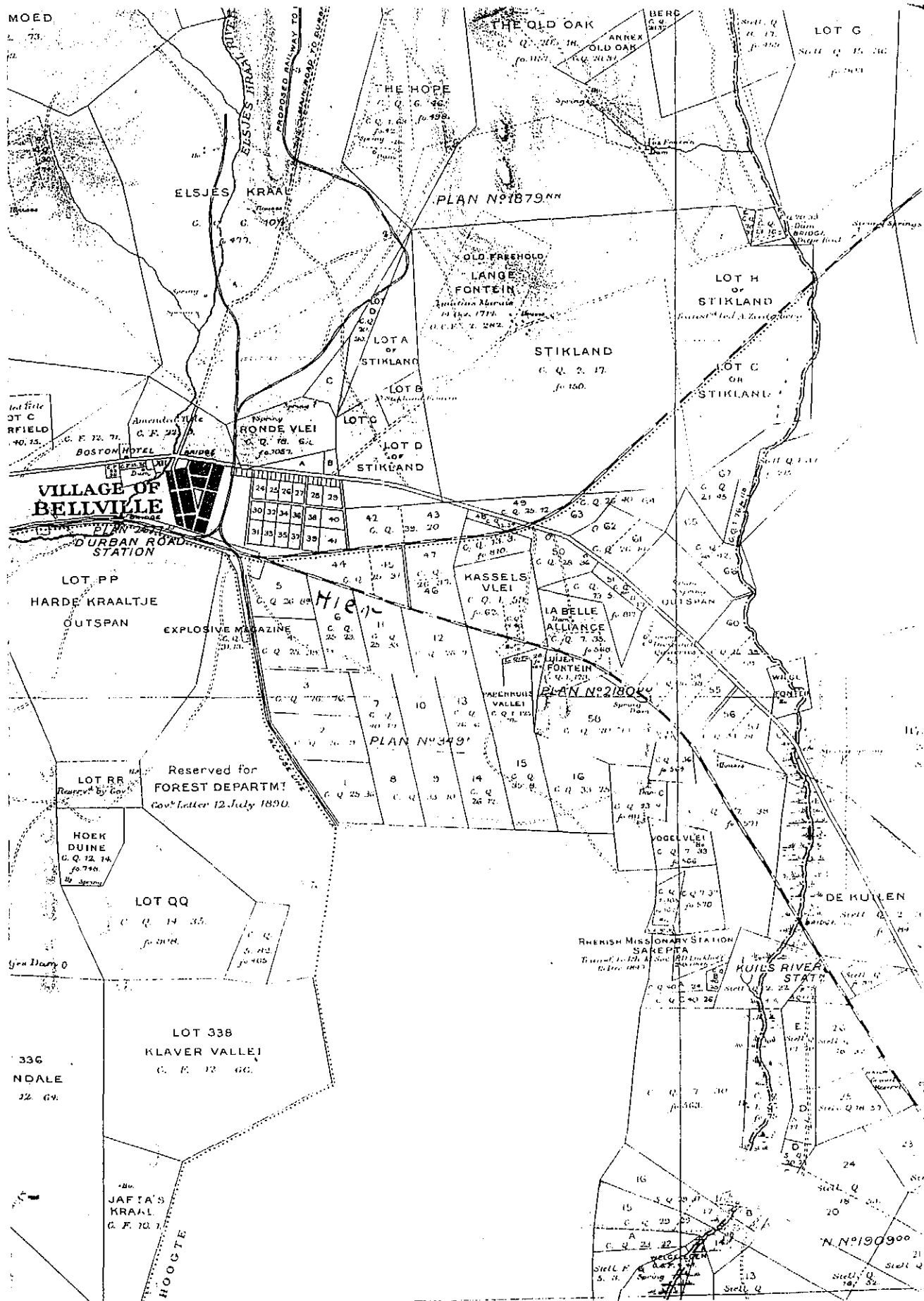
Oor die setlaars by Eersterivier het Pastor Baumgarten gesê dat hulle selfs te arm was om 'n kapel te bou. Daar is ook nooit 'n skool gestig nie. In 1901 het pastor Baumgarten berig dat die gemeente in Eersterivier nie meer bestaan nie. Die laaste diens is op 8 September daardie jaar gehou. Die boer in wie se huis die diens gehou is, het sy plaas verkoop en weggetrek. Ook die ander boere het hul grond verkoop en 'n ander heenkome gesoek, "da der Boden zu unfruchtbar war" (Hellberg 1957:94). In daardie stadium het slegs drie gesinne oorgebly, wat hulle by die Durban Road-gemeente sou aansluit. Die "kleine Reste" van die gemeentekas sowel as die kerkhof is aan die moedergemeente, St. Martini, oorgegee.

Tog, drie jaar later het die St. Martini-predikant die gebied besoek en 48 siele aangetref wat tot die Lutherse Kerk behoort. Die eerste nuwe diens is op 7 Augustus 1904 gehou. In dié tyd het 'n depressie op die land toegesak, wat veroorsaak het dat van die setlaars 'n heenkome in die Duitse kolonie Suidwes gaan soek het. Ná 'n jaar was daar slegs nog 23 siele in Eersterivier oor. Godsdienste is nie meer op 'n Sondag nie, maar op 'n Woensdag gehou. Toe pastor Baumgarten na die Vlaktegemeente beroep is, is Durban Road en Eersterivier deur die St. Martini-predikant bedien. In 1908 is in Durban Road asook in Eersterivier elke drie weke 'n godsdiens gehou. Albei was steeds filiale van die St. Martini-gemeente (Hellberg 1957:94).

Die filiaalgemeente van Eersterivier is finaal in 1913 ontbind

"und konnte nicht wieder gegründet werden" (Hellberg 1957:121).

Die gemeente van Durban Road het egter bly voortbestaan en is vandag die sterk Lutherse stadsgemeente van Bellville. Weens die Groepsgebiedewet moes die kerkperseel verskuif. Die oorspronklike Lutherse kerkie en kerkhof het by die Duitse nedersetting Durban Road gestaan, 'n gebied vandag bekend as Bellville-Suid. Oor die kerkhof, waar die Duitse pioniers begrawe is, is 'n pad aangelê (Idi Bode 1992:Onderhoud). (Sien kaart, Bylae VIII.)

BYLAE IX

Vertelling in Vlakteplatduits

Deur Winnie Schultz, gebore Buhr, wat uit huis uit Platduitssprekend is:

"Use Ölle, Ernst und Emma Buhr, geborene Prigge, hebt op eine lütje Farm, Ernst Ruh in dei Kapsche Vlake wohnt. Dei müssen schwor arbein. Us Voder is mürge wen. Us Mudder hat verteld wie sei freue tauvaut na Kap loben sind mit jume Mandjes mit Eier und Bodder dat tau verköben, und wie sei erst in eine Zinkbude wohnt hebt - Pondokkie wie Mama oft secht hat. Ja, und dat er Freundin er grade besocht hat als sei er Kurk utharkt hat. Fautbohn ist dor nicht in wen dat sei fegn könnt.

"Als dat erst beder güng mit jüm, hat Voder jün ein schönes Haus baud. Dat verde Kind is dor geborn als dat Hus noch in Anbau wen is. Von dei vier Kinder sin in vief Weken der drie ölsten Kinder storbm. Dau hebt sei blos dat eine Kind. [Winnie is later gebore.]

"Als sei erst mit Perkor na Kap feuert is, hat sei ein, öfters twe von der gröderin Kinder mitnom um er tau helpen um dat Greuns und Blaum tau verkopen. Im Winter sind sei immer wodernat na Hus kom mit kein Stück drög Tüch aan Lief. Wo dat baagaan gohn ist in der Kap und dat tau schwor worn ist vir dat Perd dor ist Mudder denn rönner stegn und hat mit holben derg erst dat eine Rad und denn dat ander Rad rup tau schum, und jedesmal ein Backstein verd Rat tau setten dat dei Kor nicht werde trüg lobt, bed dat sy bom op den Hügel wen ist.

"Wenn dat Rengt hat, könn us Voder nicht arbein [hy was 'n messelaar; sy werk het dus van die weer afgehang], und wie Kinder können nicht nau Schauel gohn. Denn hat us Voder Kartoffel plant und wie Kinder müssen helpn, ob dat ok dan ganzen dag rengt hat. Dat ist natürlich schön wehn, saulang man nicht erst in dat warme Hus wen ist taun Middag eten.

"Ok müssen wie als wie ut der Schauel wen sind, arbeit um us Brot tau verdein. Wie müssen naturlich mit ein Fahrrad feuen und sind im Winter meistens wodernat bei der Arbeit kom wo wie us erste drög aan-trekt hebt - öber dat hat Spass makt.

"Use Öllen hebt us dat Arbein lehrt. Mudder hat oft, oft secht: 'Kinder arbeit, wie sind na Südafrika kom um uns Brot tau verdien.' Ja, sei hebt sick nicht schämt um tau arbein. Ok hat sei us vermahnt um use Bibel in der Hand nehm und tau lesen iund na Kerk tau gohn.

"Als de letste von der Immigranten is sei in dat hohe Olle von nengtig Johrn und zwei Monat Heimgohn. Dat lütje Liefken [bokant van 'n rokkie] wat sei aanhat het als sei mit ere Öllen von Dütschland na Südafrika kam is, hat sei ahl die Johrn taun Andenken opbewohrt."

Afrikaanse vertaling

"Ons ouers, Ernst en Emma Buhr, gebore Prigge, het op 'n klein plaas, Ernstruh, op die Kaapse Vlakte gewoon. Hulle moes swaar werk, en ons vader het baie vermoeid geword. Ons moeder het vertel hoe hulle vroeër te voet na Kaapstad moes loop om hul mandjies met eiers en botter daar te verkoop, en hoe hulle eers in 'n sinkhokkie gewoon het - pondokkie, soos Mamma dikwels gesê het. Ja, en dat haar vriendin haar net besoek het toe sy die kombuis uitgehark het. Daar was mos nie 'n vloer sodat sy kon vee nie.

"Toe dit eers begin beter gaan met hulle, het Vader 'n mooi huis gebou. Die vierde kind is daar gebore toe die huis nog in aanbou was. Van die vier kinders het drie in vyf weke gesterf, en toe het hulle nog net een kind. [Winnie is later gebore.]

"Wanneer hulle met die perdekar na Kaapstad gery het, het hulle een, dikwels twee van die groter kinders saamgeneem om te help om die groente en die blomme te verkoop. In die winter het hulle altyd waternat by die huis aangekom met geen stukkie droë klere aan die lyf nie. Waar dit in die Kaap berg op gegaan het, en dit te swaar geword het vir die perd, het Moeder afgeklim en met groot inspanning eers die een wiel en dan die ander verder gestoot, en elke keer 'n baksteen by die wiel gesit sodat die kar nie weer terug loop nie. So het dit gegaan totdat hulle op die heuwel is.

"As dit gereën het, kon ons vader nie werk nie [hy was 'n messelaar; sy werk het dus van die weer afgehang], en ons kinders kon nie skool toe gaan nie. My vader het dan aartappels geplant en ons kinders moes help, of dit nou ook die hele dag gereën het. Dit was natuurlik lekker, solank 'n mens nie eers in die warm huis was vir middagete nie.

"Ook moes ons toe ons die skool verlaat het, werk om ons brood te verdien. Ons moes natuurlik met 'n fiets ry, en het

meestal waternat in die winter by ons werk gekom waar ons ons eers droog moes aantrek - maar dit was pret.

"Ons ouers het ons geleer om te werk. Moeder het baie, baie dikwels gesê: 'Kinders, werk, ons het na Suid-Afrika gekom om ons brood te verdien.' Ja, hulle het hulle nie geskaam om te werk nie. Ook het hulle ons vermaan om ons Bybel in die hand te neem en dit te lees en na die kerk te gaan.

"As die laaste van die immigrante het sy in die hoë ouderdom van negentig jaar en twee maande heengegaan. Die klein lyfie [bokant van rok] wat sy aangehad het toe sy met haar ouers uit Duitsland na Suid-Afrika gekom het, het sy al die jare as 'n aandenking bewaar" (1983: Onderhoud).

AFKORTINGS, MATE EN GEWIGTE

Bildatlas	Bildatlas der Lüneburger Heide
CA	The Cape Argus
CB	Constantiaberg Bulletin
CG	Cape of Good Hope General Directory
CT	The Cape Times
CTE	Cape Town and environs street guide
CZ	Cellesche Zeitung
DA	Der Deutsch Afrikaner
DB	Die Burger
DC	Das Capland
Lesebuch	Deutsches Lesebuch für Gymnasien
EC	Encyclopedia of Textiles
g.d.	geen datum
HA	House of Assembly
Hand-buch	<u>Tägliches Hand-buch für guten und bösen Tagen</u>
Hann	Hannover
HAT	Verklarende Woordeboek van die Afrikaanse Taal
herdr.	herdruk
hers.	hersiene
HI	Hamburger Illustrierte
IAC	Immigration Agent Cape
illus.	illustrasie
Jan.	Januarie
KAB	Kaapse Argiefbewaarplek
KLK	Kantoor van die Landmeter-Generaal, Kaapstad
LBW	Die Landbouweekblad
L.W.	let wel
Memo	Memorandum
Meteor	Die Meteor-Fahrt
ms.	manuskrip
N.G.	Nederduits-Gereformeerde
o.f.	oorspronklike foto
ongepubl.	ongepubliseerde
Opname	Opname om die belangrikheid van die Philippilandbougebied aan te toon
Pomm	Pommere
Pr	Pruise
PWD	Public Works Department
red.	redakteur
Record	Memorial Record

SABW	Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek
SAZ	Südafrikanische Zeitung
SESA	Standard Encyclopaedia of South Africa
s.d.	sonder dag
s.p.	sonder pagina
Stammbaum	Stammbaum-Verzeichnis der Gemeinde Wynberg-Neu-Eisleben
TTD	Textile Terms and Definitions
uitg.	uitgawe
v.C.	voor Christus
Vesper	Weihnachts-Vesper
VOC	Verenigde Hollandse Oos-Indiese Kompanjie
Wesf	Wesfale
WPN	Wynberg and Plumstead News
WT	Wynberg Times and South African Agriculturist, Simon's Town, Suburban and Western Province Advertiser
Wynberg	Die Nederduitse Gereformeerde Kerk Wynberg herdenk die 150-jarige bestaan van die Gemeente 1829-1979
ZAR	Zuid-Afrikaansche Republiek

MATE EN GEWIGTE

1 duim	= 2,54 cm
1 voet	= 0,3048 m
1 jaart	= 0,9144 m
1 myl	= 1,609 km
1 gelling	= 4,546 l
1 ons	= 28,35 gm
1 pond	= 0,453.6 kg

BRONNE

GESKREWE BRONNE

- Balie, I. 1991 'n Kultuurhistoriese beeld van die Kaapse Morawiese Sendingstasies 1808 - 1919 (Ongepubl. D.Phil-proefskrif, Universiteit van Stellenbosch).
- Baraitser, Michael & Anton Obholzer 1978 Cape Country Furniture (2de hers. uitg.), Kaapstad & Johannesburg.
- Basaaruitnodigings 1950 Philippi.
tot
1972
- Bildatlas der Lüneburger Heide 1980 Hamburg.
Blumer, W.J.L. (red.) 1959 Pflanzgarten im Dünensand, Wynberg.
- Boerdery-Opname 1990 Kaapse Vlakte- en Distrik-Boerevereniging, Philippi.
- Bosman, D.B. (red.) 1955 Dagregister gehouden by den oppercoopman Jan Anthonisz van Riebeeck (Deel II), Kaapstad.
- Bouwer, Alba 1954 Hul spore in die sand, hul grootste monument (Sarie Marais, 4/5/1954).
- Bunbury, C.J.F. 1848 Journal of a residence at the Cape of Good Hope, Londen.
- Cape of Good Hope general directory 1883 Kaapstad.
- Cape Town and environs street guide (5de uitgawe) s.j. Johannesburg.
- Die Meteor-Fahrt 1928 Berlyn.
- De Jongh, J.H. 1984 Kleinspele onder die blanke bevolking van Suidwes-Kaap (Ongepubl. MA-verhandeling, Universiteit van Stellenbosch).

- De Klerk, P.W. 1924 Suid Afrikaanse kookkuns vereenvoudigd, Kaapstad & Johannesburg.
- Deutsches Lesebuch für Gymnasien 1939 Hamburg.
- Die Nederduitse Gereformeerde kerk Wynberg 1979 Wynberg.
- Doll-Hegedo, H. s.j. Kochbuch aus der Lüneburger Heide, Münster.
- Dykman, E.J. 1891 Di Suid Afrikaanse Kook-, Koek- en Resepte Boek, Paarl.
- Ellacott, S.E. 1960 The story of the kitchen, Londen.
- Encyclopedia of textiles 1960 Englewood Cliffs.
- Evangelisches Kirchengesangbuch s.j. Hannover & Göttingen.
- Great Desserts 1983 Kaapstad.
- Grebe, R.G., W.P.J. Rabé & H.R. Rabie 1982 Rabie-Rabe Geslagsregisters van elf stamvaders, Pretoria.
- Grobbelaar, P.W., C.W. Hudson & H. van der Merwe 1977 Boerewysheid, Kaapstad.
- Grünewald, Hildemarie 1992 Auf, auf, ihr Brüder, Wenen.
- Heese, J.A. 1971 Die herkoms van die Afrikaner, Kaapstad.
- Hellberg, W.H.C. 1954a Von den deutschen Siedlern im Kapland (Afrikanische Heimatkalender).
- 1954b Die Deutschen Siedlungen in Südafrika seit der Mitte des Neunzehnten Jahrhunderts (Ongepubl. D.Litt-proefskrif, Universiteit van Stellenbosch).
- 1957 Die Deutschen Evangelisch-Lutherischen Kirchengemeinden im Westen des Kaplandes (Ongepubl. D.Litt-proefskrif, Universiteit van Stellenbosch).
- Hoge, J.H. 1945 Kultuurgeskiedenis van die Afrikaner, Kaapstad.
- Joubert, H. 1956 Die verstedeliking van die Kaapse Vlakte (Ongepubl. D.Phil-proefskrif, Universiteit van Stellenbosch).

- Küsel, U.S. 1992a Die Hermannsburgse sendelinge en hul nageslagte in Suid-Afrika
(Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Kultuurgeskiedenis, September 1992.
- 1992b Die kulturele bydrae van die Hermannsburgse sendelinge/setlaars in Suid-Afrika, Suid-Afrikaanse Vereniging vir Kultuurgeskiedenis: Die Kultuurhistoriese bydrae van die Duitssprekendes in Suid-Afrika, Pretoria.
- Labuschagne, E.C. 1988 Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900 met spesiale verwysing na woningbou (Ongepubl. D.Phil-proefskrif, Universiteit van Stellenbosch).
- Landbouweekblad, Die 1954 Groenteplase op seesand 17/2/1954.
- Löns, H. 1980 Das grosse Löns-Buch, Frankfurt.
- Ludewig, H. 1911 Geschichte der Deutschen Evangelisch-Lutherischen St. Johannis-Gemeinde zu Wynberg bei Kapstadt, Braunschweig.
- Memorandum 1969 Boerevereniging, Kerkraad & Skoolraad, Philippi.
- Memorandum 1970 Skoolraad, Philippi.
- Memorandum 1990 Kaapse Vlakte- en Distrik-Boerevereniging, Philippi.
- Memorial Record 1941 C.H.W. Rabe, Philippi.
- Meyer, Susanna D. 1991 Tradisionele Afrikaanse Kinderspel (Ongepubl. M.A-verhandeling, Universiteit van Stellenbosch).
- Nuusbrief 1993 Evang.-Luth. Gemeente, Philippi, November.
- Opperman, D.J. e.a. 1976 101 Rympies, Kaapstad.
- Rohemeyer, K. & F.J. Oller 1984 Lüneburger Heide, München.

- Schmidt-Pretoria, W. 1955 Deutsche Wanderung nach Südafrika im 19. Jahrhundert, Berlyn.
- Schnell, E.L.G. 1954 For men must work, Grahamstad.
1970 Kaapstad.
- Standard encyclopaedia of South Africa (Deel III) 1970 Kaapstad.
Standard encyclopaedia of South Africa (Deel IV) 1970 Kaapstad.
Standard encyclopaedia of South Africa (Deel IX) 1970 Kaapstad.
- Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek (Deel I) 1968 Pretoria.
Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek (Deel V) 1987 Pretoria.
- Suid-Afrikaanse Vereniging vir Kultuurgeskiedenis 1992 Pretoria.
- Sunter, Clem 1993 Pretoria will provide and other myths, Kaapstad.
- Tägliches Hand-buch in guten und bösen Tagen s.j. Dresden.
- Taljaard, M.S. 1949 A glimpse of South Africa, Stellenbosch.
- Textile terms and definitions 1988 Londen.
Theal, G.McC. 1964 History of South Africa, Kaapstad.
- Van Jaarsveld, F.A. 1992 Die Duitse feesjaar in Suidelike Afrika 1992, Suid-Afrikaanse Vereniging vir Kultuurgeskiedenis: Die Kulturhistoriese bydrae van die Duitssprekendes in Suid-Afrika, Pretoria.
- Visser, A. 1971 Duinsand en Vlei (Ongepubl. reeks radiopraatjies), Kaapstad.
- Wagener, G.W. 1888 Deutscher Volkskalender für Südafrika auf das Jahr 1888, Kaapstad.
- Wagener, G.W. 1902 Weihnachtsvesper, Kaapstad.
- Williams, Faldiela 1988 Kaapse Maleier-Kookkuns, Kaapstad.

Wilmans, Joey 1992 Kundigheid uit eeue-oue
Duitse tradisies: medisinale
plante, Halle-medikamente en
homeopatie,
Suid-Afrikaanse Tydskrif vir
Kultuurgeskiedenis,
September 1992.

VRAELYTE

Bock, Frieda (gebore Mohr)	1989	L'Amour Philippi 75 jaar afgetrede boervrou.
Buhr, Irmgard (gebore Rabe)	1989	Teen die Bult Malmesbury 65 jaar afgetrede boervrou.
Carstensen, Willem (Wilhelm)	1989	Otteryweg Ottery 72 jaar afgetrede bouer.
Köhne, Nollie (Arnold)	1989	Kwaaidraai Philippi 61 jaar skrynwerker.
Kohn, Edgar	1989	Woodlandsweg Wetton 66 jaar afgetrede boer.
Kohn, Erna (gebore Görgens)	1989	Woodlandsweg Wetton 65 jaar afgetrede boervrou.
Punt, Myra (gebore Rix)	1989	Wijdzicht Firgrove 7 jaar afgetrede boervrou.
Schultz, Gottie (Gottfried)	1989	Deo Volente Philippi 60 jaar boer.

- Schultz, Winnie (Alwine) 1989 Hiltonweg
(gebore Buhr) Philippi
72 jaar
afgetrede boervrou.
- Schultz, Willie (Wilhelm) 1989 Hiltonweg
Philippi
74 jaar
afgetrede boer

MANUSKRIPTE

- Augustson, J.G. 1950 Lewensherinneringe (2 dele).
Blumer, Wilhelm s.j. Herkoms van die naam
Philippi.
- Bode, Idi (Ida) 1967 Aandwerkies op ons plaas.
Basaar in twintigerjare.
1974 Reis na Duitsland.
1883 Schultz-Geskiedenis.
- Fitschen, Ernst 1930's Stammbaum-Verzeichnis der
Gemeinde Wynberg/Neu-
Eisleben.
- Hörstmann-stamregister s.j.
Koch-Familie s.j. Kort familiegeskiedenis.
Pastorenkau s.j. Gefotostateerde liriek
(ontvang van Rudi Kohn).
- Punt, Minnie (Wilhelmine) 1977 Lewensherinneringe (2 dele).
(gebore Heins)
- Rix, C.H.E. 1963 Tafelgebed.
Rix, Ernestine 1930's Herinneringe.
(gebore Singer)
- Schröder, Klaus 1933 Vyftigjarige Jubileum.

BRIEWE

- Blumer, W.J.L. 1970 Duitse Skool Philippi, aan
skool-ouers.
- Commissioner of Crown Lands 1888 Kaapstad, aan W. Rabe, sr.
Punt, Minnie 1989 Huis La Belle, Bellville
(gebore Heins) aan L. Rabe.
- Punt, Myra 1989 Wijdzicht, Firgrove, aan
(gebore Rix) L. Rabe.
- Schmidt, Erika 1950 Philippi, aan E. Blumer.

MONDELINGE BRONNE

Beckmann, Carl	1993	Mornéweg Philippi 88 jaar afgetrede boer.
Bode, Idi (Ida) (Gebore Schultz)	1992 1993	St. Johannis-Heim Frans Conradielaan Parow 86 jaar afgetrede huisvrou.
Bode, Mine (Wilhelmine) (gebore Buhr)	1992	Sandrug Philippi 78 jaar afgetrede boervrou.
Ellmann, Ilse (gebore Freiboth)	1992 1993	Sonnenhof Philippi 60 jaar boervrou.
Hörstmann, Malchen (Magdalene) (gebore Buhr)	1986	Greyhill-plaas Philippi 87 jaar afgetrede boervrou.
Kohrs, Arnold	1992	Wilhelmsheim Philippi 68 jaar boer.
Kohrs, Anna (gebore Schultz)	1992	Wilhelmsheim Philippi 65 jaar boervrou.
Meyer, Michen (Marie) (gebore Hörstmann)	1977	Laer Otteryweg Philippi 79 jaar afgetrede boervrou (In gesprek met Dalene Ellmann).
Ohlhoff, Erna (gebore Rix)	1993	Sonnenstrahl Philippi 87 jaar boervrou.

Punt, Ben (Bernhard)	1992	Nooitgedacht Philippi 63 jaar afgetrede boer
Schultz, Fidi (Frieda)	1992 1993	St. Johannisheim Frans Conradielaan Parow 81 jaar afgetrede kleuterskool- onderwyseres.
Schultz, Marie (gebore Lehnberg)	1983	Kehrwieder Philippi 87 jaar afgetrede boervrou.
Schultz, Winnie (gebore Buhr)	1983 1992 1993	Hiltonweg Philippi 75 jaar afgetrede boervrou.
Schultz, Willie	1992	Hiltonweg Philippi 77 jaar afgetrede boer.
Smit, Poppie	1988	Altena-ouetehuis Strand 89 jaar afgetrede onderwyseres.

GESPREKKE, MEDEDELINGS

Blumer, Wilhelm	1983	Steynsrust Somerset-Wes 71 jaar afgetrede predikant.
Buhr, Irmgard (gebore Rabe)	1992	Op die Bult Malmesbury 69 jaar afgetrede boervrou.
Ellmann, Ilse (gebore Freiboth)	1992 1993 1994	Sonnenhof Philippi 60 jaar boervrou.
Ellmann, Ruth (gebore Hörstmann)	1993	Ruthein Philippi 59 jaar boervrou.

Engelke, Linda (gebore Buhr)	1992	Weltevredenweg Philippi 48 jaar boervrou.
Henke, Irma (gebore Hörstmann)	1993	Linguenda Lynedoch 61 jaar boervrou.
Hörstmann, Anton	1994	Lüneburger Heide Philippi 37 jaar boer.
Hörstmann, Miemie (gebore du Toit)	1993	Greyhill-plaas Philippi 64 jaar boervrou.
Hörstmann, Ulli (Ulrich)	1993	Greyhill-plaas Philippi 64 jaar boer.
Kohn, Erika (gebore Kohrs)	1983	Montague Gift Philippi 57 jaar boervrou.
Kohn, Rudi (Rudolph)	1984	Alpha-plaas Philippi 55 jaar boer.
Kohn, Wernie (Wernhardt)	1993	Montague's Gift Philippi 67 jaar boer.
Kohrs, Arnold	1994	Wilhelmsheim Philippi 70 jaar boer.
Meyer, Hedwig (gebore Meyer)	1993	A.P. Burgerstraat Plattekloof 68 jaar afgetrede arts.

Mohr, Nettie (Jeannette) (gebore Buhr)	1993	De la Haye Bellville 46 jaar huisvrou.
Rabe, Edna (gebore Visser)	1993	Herschellstraat Strand 60 jaar huisvrou.
Rix, Elise (gebore Reinke)	1993	Groenewaldplaas Philippi 43 jaar boervrou.
Rix, Hilde (gebore Mohr)	1992	Olieboomplaas Philippi 63 jaar boervrou.
Rüster, Lora (gebore Ellmann)	1992	Sonnendal Philippi 40 jaar maatskaplike werker/boer.
Schloms, August	1993	Laer Otteryweg Philippi 70 jaar afgetrede boer.

ARGIVALE BRONNE

Kaapse Argiefbewaarplek, Kaapstad, die volgende dokumente-bundels:
Immigration Agent Cape (4/3/3).
Public Works Department (1/68).
House of Assembly (4/8).

Kantoor van die Landmeter-generaal:
Kaarte van setlaarsgebiede.

KOERANTE, ELEKTRONIESE MEDIA

"Aus der Heide in die Vlakte/ Deutsche Siedler in Kapland" (Artikel uit onbekende koerant van voor 1941).
Cellesche Zeitung (1973, 1983).
Constantiaberg Bulletin (1981/82).
Das Capland (Suid-Afrikaanse Biblioteek, Kaapstad, 1883-88).
Der Deutsch-Afrikaner (Suid-Afrikaanse Biblioteek, Kaapstad, 9/2/1933; 9/3/1933; 23/3/1933).

Deutsche Afrika-Post (Suid-Afrikaanse Biblioteek, Kaapstad, 15/2/1933; 8/3/1933).

Die Burger.

Hamburger Illustrierte (7/2/1938).

SAUK-hoorbeeld: Klein Duitsland op 'n Vlakte, September 1981.

SAUK-TV: Heimat op die Vlakte, Oktober 1983.

Südafrikanische Volkskalender (Johannesburg 1913).

Südafrikanische Zeitung (Suid-Afrikaanse Biblioteek, Kaapstad, 1891-93).

The Cape Argus.

The Cape Times.

The Wynberg Times and South African Agriculturist, Simon's Town, Suburban and Western Province Advertiser, 1883, soos herdruk in Wynberg and Plumstead News, 13/1/1988.

FOTO'S

Blumer-versameling

s.j. Foto's deur Blumer-kindere aan_navorser oorhandig.

Schröder-versameling

s.j. Foto's deur Schröder se dogter, Ingrid Bach, aan Fidi Schultz gestuur; deur haar aan Blumer gegee; ná sy dood aan navorser oorhandig.

LYS VAN ILLUSTRASIES

- i. Ligging van setlaarsgebied
- ii. Detail-kaart van Skiereiland en Vlake
- iii. Historiese kaart van Vlake

AFDELING I**2 DIE KAAPSE VLAKTE TOT DIE KOMS VAN DIE DUITSE SETLAARS**

- 1. Kaart van 1670 van Kaapse Vlake
- 2. Kaart wat historiese ontwikkeling toon

3 DIE EERSTE DUITSERS OP DIE VLAKTE

- 3. Ontslagsertifikaat (Werth)
- 4. Ontslagsertifikaat (Bock)
- 5. Voorbeeld van werkkontrak
- 6. Gottfried en Ernestine Rix en gesin
- 7. Ellmann se huis
- 8. Ellmann-stamouers
- 9. Kerkdiens, Wynberg
- 10. Punts van Dieprivier

AFDELING II**4 DIE 1877/78-SETLAARS**

- 11. Emigrantegids
- 12. Ontslagsertifikaat (Hubach)

5 DIE 1883-SETLAARS

- 13. Kaart van Lüneburger Heide
- 14. Werwingspamflet
- 15. Emma Prigge, pastor Wilhelm Blumer en Johanne (Musi) Buhr
- 16. Christine Bassett en Sophie Rassmann

6 'N GEMEENSKAP ONTSTAAN

- 17. Die "Beichtkammer"
- 18. Heidjern voor die skool, 1888

7 DIE DEKADE NEGENTIG

- 19. Inwydingsondag, Vlaktekerk 1897
- 20. Neu-Eisleben-kerk/skool
- 21. Neu-Eisleben-kerk/skool
- 22. Kohn-broers by silwerbeker van grootvader

AFDELING III

8 HUISVESTING EN HUISINRICHTING

- 23 Tipiese Nedersaksiese boerehuis
- 24 Vaderlandsche Rietvlei - vorige eeu
- 25 Skets van Vaderlandsche Rietvlei deur George Smit
- 26 Vaderlandsche Rietvlei omstreeks 1903
- 27 Vaderlandsche Rietvlei, 1920's
- 28 Skets van Maneberg deur George Smit
- 29 Voorstelling van setlaarsopstal
- 30 Augustson se Merrydale, 1906
- 31 Schultz-opstal (Turfhall-tak), 1900
- 32 Onbekende Vlakteopstal met sinkbuitegebou
- 33 Huis of buitegebou van sink
- 34 Huis op Sonnenstrahl
- 35 Blomme in potte op stoepe
- 36 Klerekas van Peek
- 37 Detail van kas
- 38 Kombuis op Sonnenstrahl
- 39 "Mollenhauer"
- 40 Kas van Peek, melkkamertafel en toebehore
- 41 Kombuistafel met gebruiksgoed
- 42 Kombuiskas met verskeie artikels
- 43 Sauerkrautkerwer
- 44 Karring en bottervorms
- 45 Suurkoolvaatjie
- 46 Roombeker en speserypotjies
- 47 Tafeldoek met gehekelde insetsel
- 48 Voorbeelde van muurversierings
- 49 Voorbeelde van muurversierings
- 50 Haussegen
- 51 "Gott sorgt"
- 52 Spreuk uit hout gekerf
- 53 Spreuk bokant deur, ou Wynberg-pastorie
- 54 Spreuk bokant deur, ou Wynberg-pastorie
- 55 Voorhanger
- 56 Voorhanger

9 KLERE

- 57 Naaldwerkkissie, merklap en gaatjiesborduurwerk
- 58 "Schutenhüte"
- 59 "Schutenhüte"
- 60 Vier geslagte se kleredrag
- 61 Lyfie
- 62 Lyfie
- 63 Korset, broek en onderrok
- 64 Manskleredrag
- 65 Mansbeurs
- 66 Lyfie
- 67 Rokkies
- 68 Meisieklere
- 69 Seunsklere
- 70 Mans met "Tuffel" aan
- 71 Mans met "Tuffel" aan
- 72 Borslappe vir babas
- 73 Drag vir volksdanse, 1983

10 KOS

- 74 Worsmakery vir basaar, 1980's
- 75 Worsmakery vir basaar, 1980's
- 76 Worsmakery vir basaar, 1980's
- 77 Worsmakery vir basaar, 1980's
- 78 Worsmakery vir basaar, 1980's
- 79 Bierbeker en Schnappsglas
- 80 Twee bierbekers en Schnappsglas

11 BOERDERY EN ANDER ARTIWITEITE

- 81 Aanmaaisens, treksaag en grondboor
- 82 Winter, Vaderlandsche Rietvlei
- 83 Somergrond, Vaderlandsche Rietvlei .
- 84 Borrie
- 85 Soutriviermark
- 86 Omslagploeg
- 87 Skoffelploeg
- 88 Dolploeg
- 89 Ghrop
- 90 Ghrop
- 91 Eg
- 92 Windpomp
- 93 Put

- 94 Putte
- 95 Handpomp
- 96 Gronddam
- 97 Landery langs beskermende bome
- 98 Landery langs beskermende bome
- 99 Landery langs beskermende bome
- 100 Basstroper
- 101 Windskerms van rooikrans
- 102 Windskerms van olifantgras
- 103 Watsonias, Wettonweg
- 104 Watsonias, Wettonweg
- 105 Lachenalia
- 106 Ewwatrewwas
- 107 Affodillandery
- 108 Skrynwerkersaag
- 109 Sandontginning
- 110 Sandontginning
- 111 Mina en Heinrich Rautmann
- 112 Gottfried Rabe besig om hout aan te ry
- 113 Pensbeuwel
- 114 Tommy, afgetrede pastorieperd
- 115 Eerste vragmotor
- 116 Tweede vragmotor van L. Schultz
- 117 Tweede vragmotor van L. Schultz

12 LEWENSVERLOOP

- 118 Poeierkwas van Emma Buhr
- 119 Ernst en Emma Buhr
- 120 Dooprokke
- 121 Trousertifikaat van Marie Lehnberg en Louis Schultz
- 122 Troufoto
- 123 Troufoto
- 124 Troufoto
- 125 Troufoto
- 126 Troufoto
- 127 Troufoto
- 128 Goue bruiloffoto van Willi en Marie Rabe
- 129 Grafstene van Augustson en kinders
- 130 Kis van Willi Rabe, sr., word uit die huis gedra
- 131 Lykswa
- 132 Optog

- 133 Kerk in lanfer
- 134 Marie Rabe by graf van Willi Rabe, sr., 1941
- 135 Die graf van Hans Baumgarten, seun van pastor Baumgarten
- 136 Roudrag, 1964
- 137 Die begrafplaas by Neu-Eisleben
- 138 Die begrafplaas by Neu-Eisleben
- 139 Drie geslagte by graf van stamvader
- 140 Die grafte van twee Vlaktepredikante
- 141 Die grafte van twee Vlaktepredikante
- 142 Die kerkhof sonder omheining, vroeg 1920's
- 143 Kerkhof, 1959

13 KERK EN SKOOL

- 144 St. Johanniskerk, Wynberg
- 145 Sionskerk, Philippi
- 146 Neu-Eisleben-kerk
- 147 Pastor Baumgarten
- 148 Pastor Baumgarten en gesin
- 149 Pastor Mahnke
- 150 Pastor Mahnke
- 151 Pastor Mahnke
- 152 Pastor Mahnke
- 153 Pastor Blumer
- 154 Pastor Blumer
- 155 Pastor Blumer
- 156 Pastor Blumer
- 157 Pastor Blumer
- 158 Pastor Blumer
- 159 Ou Philippi-pastorie
- 160 Ou Philippi-pastorie
- 161 Pastor G. Wagener
- 162 Pastor W. Ulrich
- 163 Pastor E. Leistner
- 164 Pastor K.W. Bodenstein
- 165 Vlakteskoolkinders, 1897
- 166 Vlakteskoolkinders, 1903
- 167 Vlakteskoolkinders, 1906
- 168 Neu-Eisleben-kindens, vroeg 1900's
- 169 Ottery-skool, 1913
- 170 Vlakteskoolkinders, 1927
- 171 Vlake-onderwyseresse en -skoolhuis

- 172 Vlake-onderwyseresse en -skoolhuis
- 173 Vlakteskoolkinders, 1929
- 174 Vlakteklaskamer, vroeg 1930's
- 175 Vlakteskoolkinders, 1930's
- 176 Onderwyser Schröder verjaar, 1930's
- 177 Wynberg-skool, 1959
- 178 Tweede Neu-Eisleben-kerk word gebou
- 179 Tweede Neu-Eisleben-kerk word gebou
- 180 Tweede Neu-Eisleben-kerk word gebou
- 181 Tweede Neu-Eisleben-kerk word gebou
- 182 Tweede Neu-Eisleben-kerk word gebou
- 183 Tweede Neu-Eisleben-kerk word gebou
- 184 Tweede Neu-Eisleben-kerk word gebou
- 185 Tweede Neu-Eisleben-kerk word gebou
- 186 Tweede Neu-Eisleben-kerk word gebou
- 187 Tweede Neu-Eisleben-kerk word gebou
- 188 Inseëning van pastor Baumgarten, 1902
- 189 Skoolpiekniek, 1920's
- 190 Aannemingsondag, Schultz-familie
- 191 Aannemingsertifikaat 1841
- 192 Aannemingsertifikaat 1887
- 193 Aannemingsertifikaat 1898
- 194 Aannemingsertifikaat 1909
- 195 Aannemingsertifikaat 1924
- 196 Interieur, Sionskerk
- 197 Interieur, Sionskerk
- 198 Sondagskoolkinders, 1901
- 199 Sondagskoolkinders, 1959
- 200 Blaasorkes, omstreeks 1900
- 201 Blaasorkes, 1930's
- 202 Vlakteskoolkinders, 1894
- 203 Germaanse skrif: ABC
- 204 Germaanse skrif: tafelgebed
- 205 Versierde koevert
- 206 Hoofingang, Vlakteskool
- 207 Skoolbus
- 208 Lentefees, laat 1920's
- 209 Kinders om Meiboom
- 210 Lentefees-optog, 1963
- 211 Lentekoninginne, 1963

14 TAAL

- 212 Willi Rabe, sr., en sy vrou Marie, gebore Heins
- 213 Tafelgebed van C.H.E Rix

16 NAME EN NAAMGEWING

- 214 Kaiser Buhr en kerk- en skoolraad, 1959
- 215 Poskaart van Wynberg-Vlakte
- 216 Marie Hubach
- 217 Skildery, Vlakte
- 218 Sionsheuwel, sestigerjare
- 119 Plaasname

18 ALGEMENE LEWENSWYSE

- 220 Ontspan tydens gesellige aande
- 221 Silwerbruilof van Heinrich en Guste Bode
- 222 Konsert op die Vlakte
- 223 Konsert op die Vlakte
- 224 Meisies aangetrek vir konsert
- 225 Bunter Abend
- 226 Tou van kerkklok
- 227 Emden-memorabilia
- 228 Besoekende seelui
- 229 Eerste aanblik van Philippi vir Meteor-geselskap
- 230 Optog van Meteor-geselskap
- 231 Die "Fahnenreigen"
- 232 Speletjies
- 233 Op 'n uitstappie
- 234 Op 'n uitstappie
- 235 Twee "Ha-Jot"-lede
- 236 Oefengroep
- 237 Konsul besoek jeug
- 238 Meisiesgroep
- 239 Seunsgroep
- 240 Optog van "Ha-Jot"
- 242 "HaJot"-pet en "Orden"-mouband
- 243 "Jugend"-meisies besig met 'n projek
- 244 Halfeeufees, 1933
- 245 Halfeeufees, 1933
- 246 Halfeeufees, 1933
- 247 Halfeeufees, 1933
- 248 Halfeeufees, 1933
- 249 Gedenksteen 1949

- 250 "Totenfest" 1983
- 251 Volksdansgroep, 1952
- 252 Volksdanse, 1952
- 253 Eeufees, 1983
- 254 Onthulling van nuwe gedenksteen
- 255 Gedenksteen
- 256 Familiename op gedenksteen (suid)
- 257 Familiename op gedenksteen (noord)
- 258 Boeverevereniging-Eeufees, 1985
- 259 Boeverevereniging-Eeufees, 1985
- 260 Boerevereniging-vergadering, 1983
- 261 Visserman Ernst Schultz
- 262 Rix'e by Kommetjie
- 263 Musiekinstrument
- 264 Schröder en ander by basaar
- 265 Banke onder sipresse
- 266 Groente word afgelaai vir basaar
- 267 Groente in klaskamer
- 268 Speletjies by basaar
- 269 Speletjies by basaar
- 270 Speletjies by basaar
- 271 Speletjies by basaar
- 272 Mohr-gebaktafel
- 273 Insameling vir basaar
- 274 Insameling vir basaar
- 275 "Perderesies"
- 276 Tafels vir middagete gedek
- 277 Tafels vir middagete gedek
- 278 Skottelgoed deur venster
- 279 Stoep en koffietafel
- 280 Seun met perdjie en waentjie
- 281 Albasterspel
- 282 "Reigentanz"
- 283 "Reigentanz"
- 284 Kinders by konsert
- 285 Kinders by konsert
- 286 Twee meisies by konsert
- 287 Meisie by konsert

19 STAALTJIES

288 Skildery van kerk

20 SETLAARS AS SUID-AFRIKANERS

289 Luther en Bismarck

290 Luther-houtsnee

291 Kerk in Bergen

292 Groep geïnterneerdes

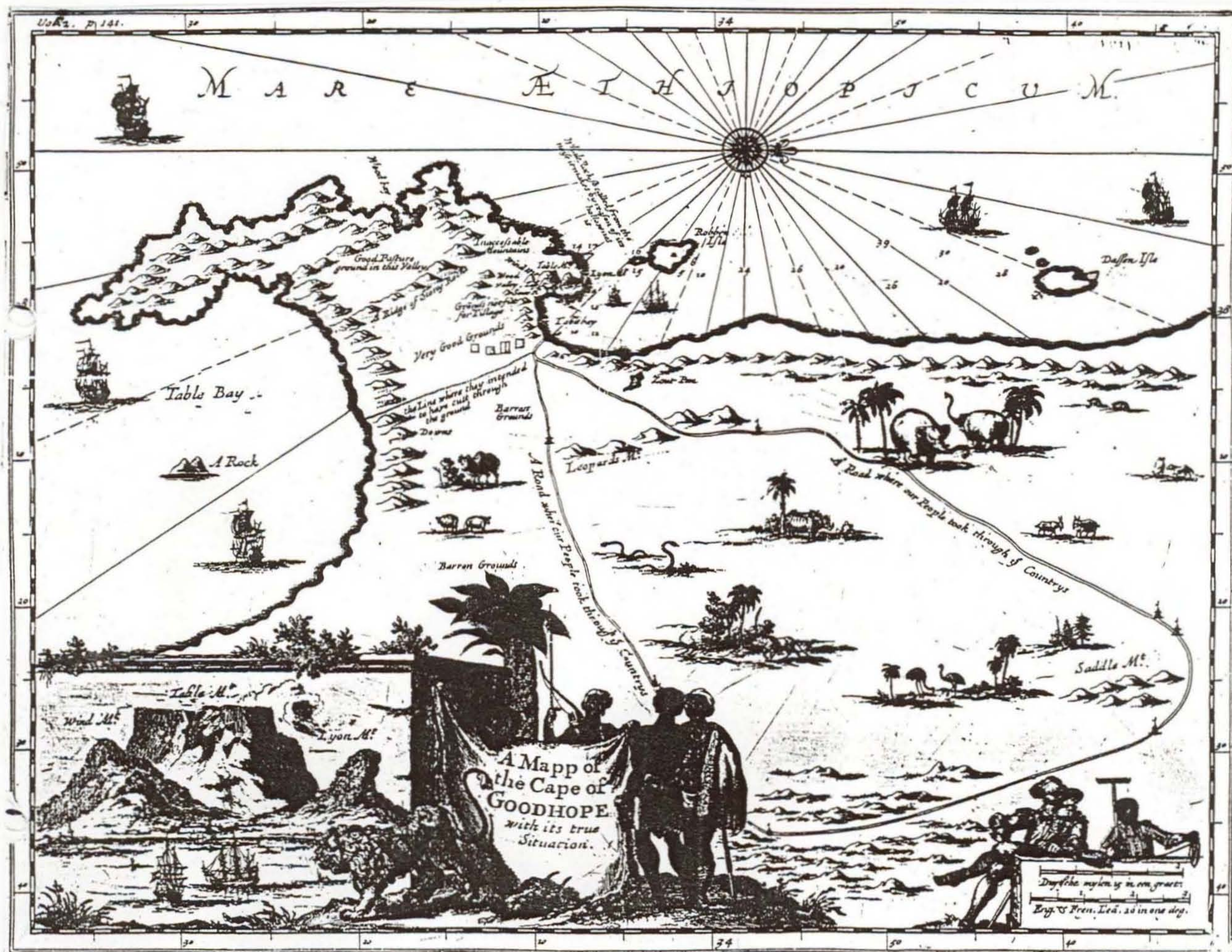
293 Vyf Vlaktemans

294 Sertifikaat van naturalisasie

295 Kaart van Vlaktegemeente

296 Jacob-se-Vlei 1959

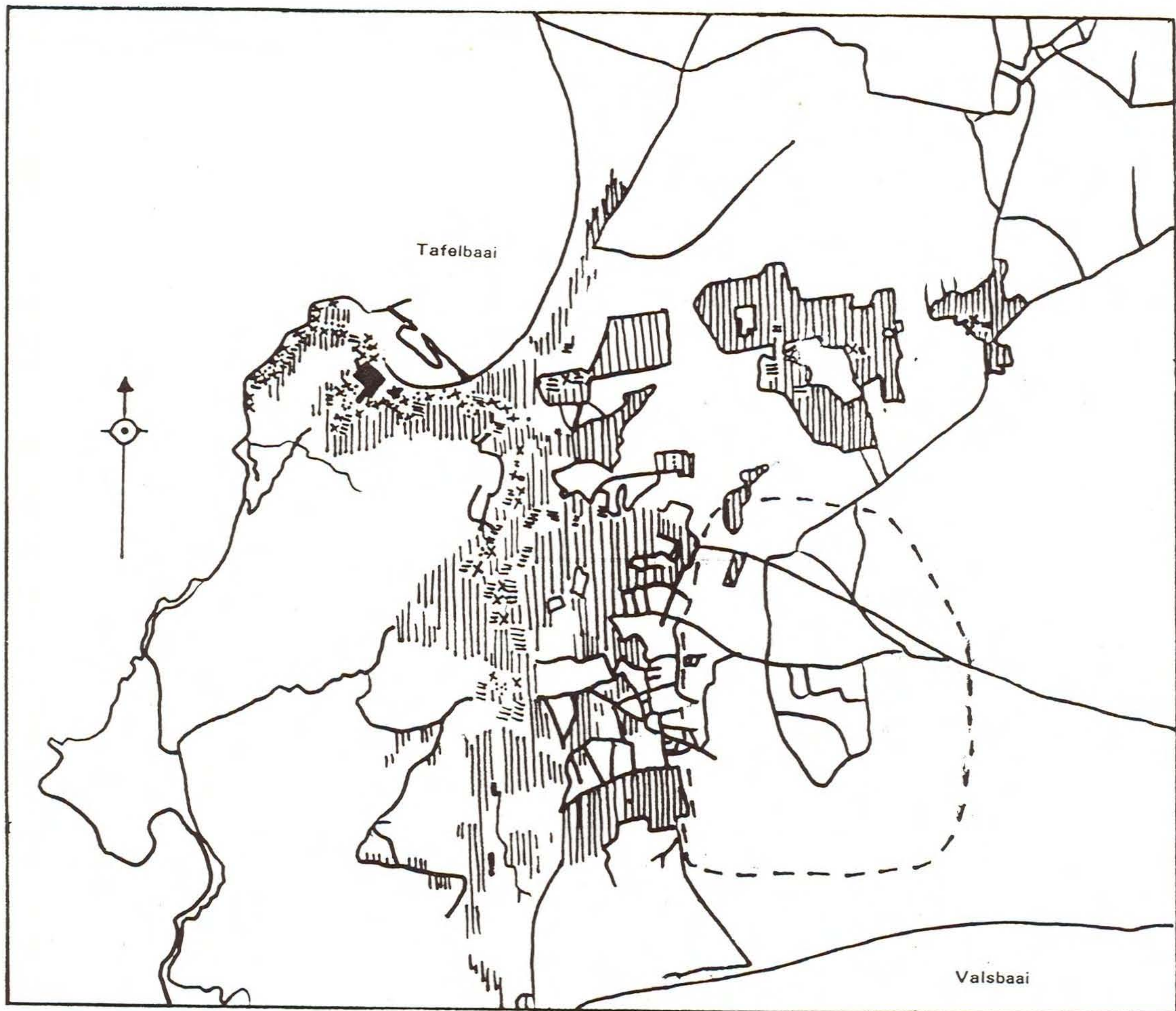
297 Jacob-se-Vlei, 1993

Illus. 1

'n Kaart van 1670 waarop die voorgestelde kanaal deur die Kaapse Vlakte om Valsbaai met Tafelbaai te verbind, aangedui word. Die Vlakte word as "Barron Grounds" beskryf.

(KAB:M1/1480)

BEBOUING

■ 1750

▤ 1800

▦ 1850

▧ 1900

▨ 1950

Illus. 2

'n Kaart wat die historiese ontwikkeling van die Kaapse Vlakte toon. Volgens die sleutel regs was die suidelike voorstede van Kaapstad teen 1900 beperk tot baie klein gebiede. Die stippellyn dui die oorspronklike setlaarsgebied aan. Die paaie in die gebied is in die twintigste eeu aangelê.

(Joubert 1956:7)

(Stippellyn aangebring deur L. Rabe)

Illus. 3

'n Ontslagsertifikaat van 'n Godeffroy-immigrant. Dié "Entlassungsurkunde" van die Koninklike Pruisiese Regering is vir die gesin van Christian Werth, toe 39, uit Gorkow, Pruise. Sy naam, sowel as dié van sy vrou, Marie, gebore Bröcker, en dié van hul sewe kinders, plus hul ouderdomme, verskyn daarop. Dit is op 26 April 1861 in Stettin, Pruise, uitgereik. Die gesin het op 15 Mei 1861 met die San Francisco uit Hamburg vertrek. Op dieselfde boot was Johann Bröcker (30) uit Mewegen, Pruise. Hy was waarskynlik 'n broer van Maria. Albei gesinne het ná hul kontrakjare na die rand van die Vlakte getrek, en daar is vandag Werth- en Bröcker-afstammeling in die gemeenskap. →

(Mine Bode 1992:Onderhoud)

Illus. 4

Nog 'n ontslagsertifikaat, en wel van Gottfried August Bock uit Felchow, Pruise, sy vrou Johanne Louise en hul vier kinders. Dit is op 27 April 1861 uitgereik, en Bock het op dieselfde boot as die Werths en Bröckers vertrek. Nog 'n immigrantegesin, die Ellmanns, was saam met hulle. Volgens die gestempelde seël op albei sertifikate het die uitreiking daarvan die voornemende emigrant 'n "halbe Thaler" gekos. →

(Dokument: Blumer-versameling)

In unternzeichneter Königlich Preussischer Regierung beauftragt
 Herr Hofrath und Oberster Rath Herr Christian Werthe
 aus Gorkow, Kammerer Raths, wird sein Aufsehen
 und Verhalt seiner Administration nach dem
 das gutten Hoffen sey und bey dem Hofe (Herrn
 yberran Brocher und folgenden minderjährigen
 unter natürlichen Gewalt stehenden Kindern:

- 1. Wilhelmine Caroline ... 16 Taler alt
- 2. Carl Friedrich Wilhelm ... 11 3/4 "
- 3. Albertine Rosalie Auguste ... 10 1/2 "
- 4. Carl Friedrich Wilhelm ... 7 1/2 "
- X 5. August Carl Wilhelm ... 6 3/4 "
- 6. ...
- 7. Caroline Johanne Louise ... 1/6 "

die Fuldung bey dem Preussischen Markgrafen
 Markgrafen bewilligt worden ist.
 Diese Fuldungs-Acten sind demnach von
 hier aus nicht mehr in dem gewöhnlichen
 Sinne mit dem Zeitpunkt der Aufhebung der
 Markgrafen Herrschaft als Preussischer Markgrafen
 Herrschaft am 20. April 1801.

Königlich Preussische Regierung
 Entlassungs-Urkunde
 I. N. 542/4.

Die Unterzeichnete, Verbinde beinert, wird mir für
ein vom unbenanntem genannten Person, unter dem
Zustande der Einbürgerung von Deutschland in Folge
des als Freigeborenen Unterthanen.

St. Johann den 27. April 1861

Königliche Preussische Regierung
Münster

Entlassungs-Urkunde

L. 20. 9. 61

Münster

I
Decorative flourish

Die unterzeichnete Königl. Kaiserl.
Hofbibliothek hat die Ehre zu erlauben
Gedruckte August Bucher mit Schöner, neuer
Angelegenheit, und ist in der
Kaiserl. Hofbibliothek.

mit d. Christen, und ist in der
Kaiserl. Hofbibliothek.

und folgenden in der Kaiserl. Hofbibliothek
Gedruckte August Bucher.

1. Christian Wilhelm August, geboren am 28.
Februar 1830.
2. Marie Auguste Luise, geboren am 20. August
1836.
3. Marie Auguste, geboren am 30. September
1838.
4. August, geboren am 17. Januar
1841.

in der Kaiserl. Hofbibliothek
Gedruckte August Bucher.

Signature

Illus. 5

Voorbeeld van die werkkontrak wat die Godeffroy-immigrante voor hul vertrek uit Duitsland met werkgewers aan die Kaap gesluit het. Hierdie kontrak is tussen Gottfried August Bock en Jan Joachim Kotzé van "Great Berg River, Hopefield". Dit is op 14 Mei 1861, 'n dag voor hul vertrek, in Hamburg deur Bock onderteken.

(Dokument: Blumer-versameling)

70

Contract.

Heute den 14. Mai 1861 ist in Hamburg, für den Herrn Johann Joachim Hofze von Saint-Petersburg, Kopskili einerseits und dem Gottfried Bock von Felchou alt 34 Jahre anderseits, folgender Vertrag abgeschlossen worden.

Gedachter G. Bock verpflichtet sich nebst seiner Familie mit dem Schiffe Sau-Francisco von Hamburg nach der Cap Colonie auszuwandern.

Nach Ankunft in Capstadt verpflichtet sich der besagte G. Bock auch für seine Frau

Louise alt 28 Jahre, nebst

seinen Kindern

Wilhelm alt 14 Jahre

Louise " 4

Marie " 2

August " 3 Monate

in den Dienst des besagten Herrn J. J. Hofze als Waldkump zu treten, auch bei jeder andern Arbeit bescheiden sein und zwar für den Zeitraum von zwei Jahren nach der Ankunft daselbst.

Der Herr J. J. Hofze den selben einen jährlichen Lohn von zwey hundert Stück halbjährlich auszuführen und ihm nebst Familie freie Kost und Logis zu geben.

Um die Ueberehrung des G. Bock nebst seiner genannten Familie zu bewerkstelligen, ist Herr J. J. Hofze auf dessen Wunsch bereit, die Summe von Funfzig hundert Stück, welches noch der Betrag der Passage ist, außerdem was er in Hamburg bezahlt hat, an die Herren Deb. Ge. Weddick & Sohn in Hamburg oder deren Agenten zu bezahlen, jedoch ist solches, als ein auf Lohn gemachter Vorschuss zu betrachten und ist

G. Bock, indem er hiemit bekennet, heute die genannte Summe zu dem Zwecke erhalten zu haben, damit einverstanden, daß sie in vier gleichen Raten, am Ende jedes halben Dienstjahres, von seinem Lohne einbehalten wird.

Für den unvorhergesehenen Fall, daß die oben benannte Herrschaft den G. Bock aus irgend einem Grunde, nicht in den Dienst nehmen könnte, verpflichtet sich derselbe unter denselben Bedingungen, seine eingegangenen Verpflichtungen bei einer anderen Herrschaft, zu der er von Herrn Wilhelm Berg in Capstadt angewiesen wird, treulich zu erfüllen.

Unter Verzichtleistung auf alle Conreden, ist vorstehender Contract in zwei gleichlautenden Exemplaren ausgefertigt und unterzeichnet worden.

Zeuken:

W. K. Baller
G. Bock
G. Bock

Brock

Illus. 6

Gottfried Rix en sy vrou Ernestine, gebore Singer, albei kinders van Godeffroy-immigrante, met hul twaalf kinders.

(Foto: Philippi-museum)

Illus. 8

Stamvader Johann Ellmann en sy vrou Wilhelmine

(Foto: Ellmann-familie)

Illus. 10

Die Punts van Dieprivier. Stamvader Jan Punt en sy vrou Katharine, gebore Fell, en hul twaalf kinders, van wie twee toe reeds getroud was. Die seuntjie in die middel tussen sy ouers is Henry Punt, wat self twaalf kinders gehad het.

(Foto: Philippi-museum)

Nachweisungs-Bureau
der
Auswanderer-Behörde
in Hamburg.

Auswanderer erhalten über alle ihren Aufenthalt in Hamburg, sowie ihre Beförderung nach transatlantischen Ländern betreffenden Verhältnisse unentgeltliche Auskunft auf dem Bahnhof der Berlin-Hamburger Eisenbahn und an der Landungsbrücke der Harburger Dampfschiffe von den bei jedesmaliger Ankunft der Auswanderer dort anwesenden

Beamten zum Schutz von Auswanderern
und dem daselbst befindlichen

Nachweisungs-Bureau
als auch auf dem

Haupt-Bureau,
(Erste Borseken N° 3, am Hafen),
welches täglich (außer an Sonn- und Festtagen) von
9 bis 6 Uhr geöffnet ist.

Die Auswanderer-Behörde.

Illus. 11

Die emigrantegids met inligting vir voornemende emigrante oor waar hulle om hulp kan aanklop by "Beamten zum Schutz von Auswandern". Inligting oor waar gerei en beddegoed vir die reis gekoop kon word, selfs ook waar hulle om losies kon gaan aanklop indien hul skip verdraag word, is daarin vervat.

(Dokument: Blumer-versameling)

Das Nachweisungs-Bureau der Auswanderer-Behörde in Hamburg

ertheilt durch beeidigte Beamte durchaus
unentgeltlich Auskunft:

1. über gutes und billiges Logis, unter Mittheilung der festgestellten Taxen;
 2. über Namen und Wohnungen der concessio-
nirten Schiffs-Expedienten;
 3. über Namen und Wohnungen von Geld-
wechslern, bei denen sie ihr Geld zu den
günstigsten Coursen umwechseln können;
 4. über die Durchschnittspreise der gewöhn-
lichen Bedürfnisse der Auswanderer an
Blechgeschirr, Matratzen, wollenen Decken ic.;
- es giebt den Auswanderern
5. gedruckte Rathschläge für ihr Verhalten bei der
Ankunft an den überseeischen Landungsplätzen;
- es ist den Auswanderern
6. zur raschen Erledigung etwaiger Be-
schwerden behülflich.

Taxen

für die

Beförderung des Gepäcks der Auswanderer.

Für die Beförderung des Gepäcks vom Anfunfspunkte
nach dem Logirhause, werden pro 100 Pfund die festen Preise
von vier resp. fünf Schilling (oder 3 bis 3½ Sgr. Pr. Ort.)
berechnet.

- Laut Polizei-Verfügung vom 8. August 1856 darf:
- 1) für den Transport des Gepäcks der Auswanderer aus
den Logirhäusern an Bord der Schiffe nicht mehr als
6 β per 100 Pfund;
 - 2) für die in denselben Schuten, in welchen das Gepäck an
Bord gebracht wird, erfolgende Beförderung der Eigner
des Gepäcks nicht mehr als 1 β für die Person be-
rechnet werden.
- Die Auswanderer werden ganz besonders darauf ange-
wiesen, dem Auf- und Abladen des Gepäcks, namentlich auf
dem Schiffe selbst, stets persönlich beizuwohnen.

Durchschnittspreise,

zu welchen einige Hauptbedürfnisse der Auswanderer in Hamburg
verkauft werden.

Blechgeschirr

	für 1 Person.	für 2, 3 u. 4 Personen.
1 Trinkbecher	Et. 2 β	
1 Wasserflasche	5 "	10 — 12 β.
1 Butterdose	3 "	4 — 5 "
1 Eßschüssel	4 "	8. 11. 14 "
1 Waschkübel	6 "	
1 Nachtgeschirr	12 "	
1 Paar Messer und Gabel ..	4 "	
1 Kessel	1 "	
Et. 2. 5 β gleich ca. 27½ Sgr.		

Matratzen und Kissen

einschläfige	ca. Et. 2. 4 β gleich	27 Sgr.
zweischläfige	3. 12 "	1 " 15 "
dreischläfige	5. — "	2 " — "

Stepp-Decken

für 1 Person	ca. Et. 3. 8 β gleich	12 Sgr.
" 2 Personen	5. — "	2 " — "
" 3 Personen	6. — "	2 " 12 "

Wollene Decken

für 1 und mehrere Personen von 2 ½ 8 β bis 3 ½ 4 β ic. ic.	Proviantkisten....	2 ½ 8 β ic. ic.
--	--------------------	-----------------

Illus. 11

Logis und Beköstigung.

Taxen

der bei der Ausfunstertheilung des Nachweisungs-Bureau der
Auswanderer-Behörde berücksichtigten Wirths.

I. Classe.

Preis: für Erwachsene 1 ½ 8 β Ort. = 18 Sgr.

Gegeben wird:

ein gutes Bett; Morgens: Caffee mit Zucker und Milch nebst
Weißbrot; Mittags: Suppe, Gemüse, Braten ic.; Nach-
mittags: Caffee mit Zucker und Milch nebst Weißbrot;
Abends: Caffee oder Thee mit Zucker und Milch nebst Weiß-
brot (oder statt dessen warmes Essen).

II. Classe.

Preis: für Erwachsene 1 ½ 2 β Ort. = 13½ Sgr.

Gegeben wird:

ein Bett; Morgens: Caffee mit Zucker und Milch nebst
Weißbrot; Mittags: Suppe, Gemüse und Fleisch; Nach-
mittags: Caffee mit Zucker und Milch; Abends: Caffee oder
Thee mit Zucker und Milch nebst Weißbrot.

III. Classe.

Preis: für Erwachsene 14 β Ort. = ca. 10½ Sgr.

Gegeben wird:

Nachtlager (Matratze); Morgens: Caffee mit Zucker und
Milch nebst Weißbrot; Mittags: Suppe, Gemüse und Fleisch;
Abends: Thee oder Caffee mit Zucker und Milch nebst Weißbrot.

In allen Classen gelten die angeführten Preise, in welchen
die in der kälteren Jahreszeit nöthige Heizung und Beleuchtung
der Gastzimmer ohne weitere Vergütung eingeschlossen ist, für
einen Aufenthalt im Gasthause von vier und zwanzig Stunden.
Fällt auf Verlangen eines Gastes eine oder die andere ange-
führte Leistung aus, so muß er sich wegen der eintretenden
Preis-Ermäßigung vorher mit dem Wirth einigen. Dagegen
werden besondere Leistungen nach ebenfalls vorher zu bestim-
menden Preisen extra vergütet.

Sämmtliche von dem Nachweisungs-Bureau berücksichtigte
Wirths sind verpflichtet, Auswanderer in der III. Classe zu
dem oben angegebenen Preis bei sich aufzunehmen.

Auswanderern wird dringend empfohlen, sich sofort mit
ihrem Wirth über die Classe, in welche sie aufgenommen sein
wollen, zu verständigen.

Illus. 12

'n Ontslagsertifikaat uit 1877 van die "Landdrostei Lüneburg" vir emigrant Johann Peter Heinrich Hubach, sy vrou Catharine Marie, en hul ses kinders. Soos ander emigrante van die 1877/78-groep was hulle van die Lüneburger Heide afkomstig. Die Hubachs was van Bergen, naby Celle. Die ontslagsertifikaat is op 13 Augustus 1877 in Lüneburg uitgereik. →

(Dokument: Blumer-versameling)

Der unterzeichnete Königlich Landraths-Beisitzer Herrschaft
dieß. Ort, am 24. März 1877, geboren, Landmann Johann Peter
Grimm, Hubach aus Bergen bei Celle

auf sein Aufsehen und Befehl seiner Verwandlung auf Afrika
nicht seiner Johann Casparus Thier, geboren Peters, und Folgen,
die vierjährige unter unethischer Gewalt folgenden Taten:

- 1, Johann Grimm, Wilhelm, geboren am 19. April 1858,
- 2, Johann Peter Grimm, geboren am 27. Mai 1861,
- 3, Carl Grimm, Wilhelm, geboren am 14. September 1867,
- 4, Hermann August, geboren am 6. Mai 1872,
- 5, Carl Grimm, Lorenz, geboren am 15. Januar 1875, und
- 6, Johann Casparus Wenzel, geboren am 5. Mai 1877,

die Gefährdung des Preussischen Verwaltungsjahres erfüllt worden ist.

Die Gefährdung. Thier, kann ich für die unethische Taten kommen.
bei Person und dem Zeitpunkt der Ausfertigung, der Arbeit der Preu-
Bischof Verwaltungsjahres, für die jetzt unethisch, wenn die Gefährdung
nicht binnen sechs Monaten vom Tage der Ausfertigung der Gefährdung.
Thier, kann ich außerfall der Landesgerichts verlegt, oder die
Verwaltungsjahres ist immer anderen Landesgericht verlegt (S. 18 des
Gesetzes über die Verwaltung) und der Arbeit der Landes- und Thier,
gefertigt vom 1. Juni 1876 L. G. Bd. V. 355.)

Lüneburg, den 13. August 1877.

Königlich Preussische Landraths.

Entlassungs-Urkunde.

N° 10,330.

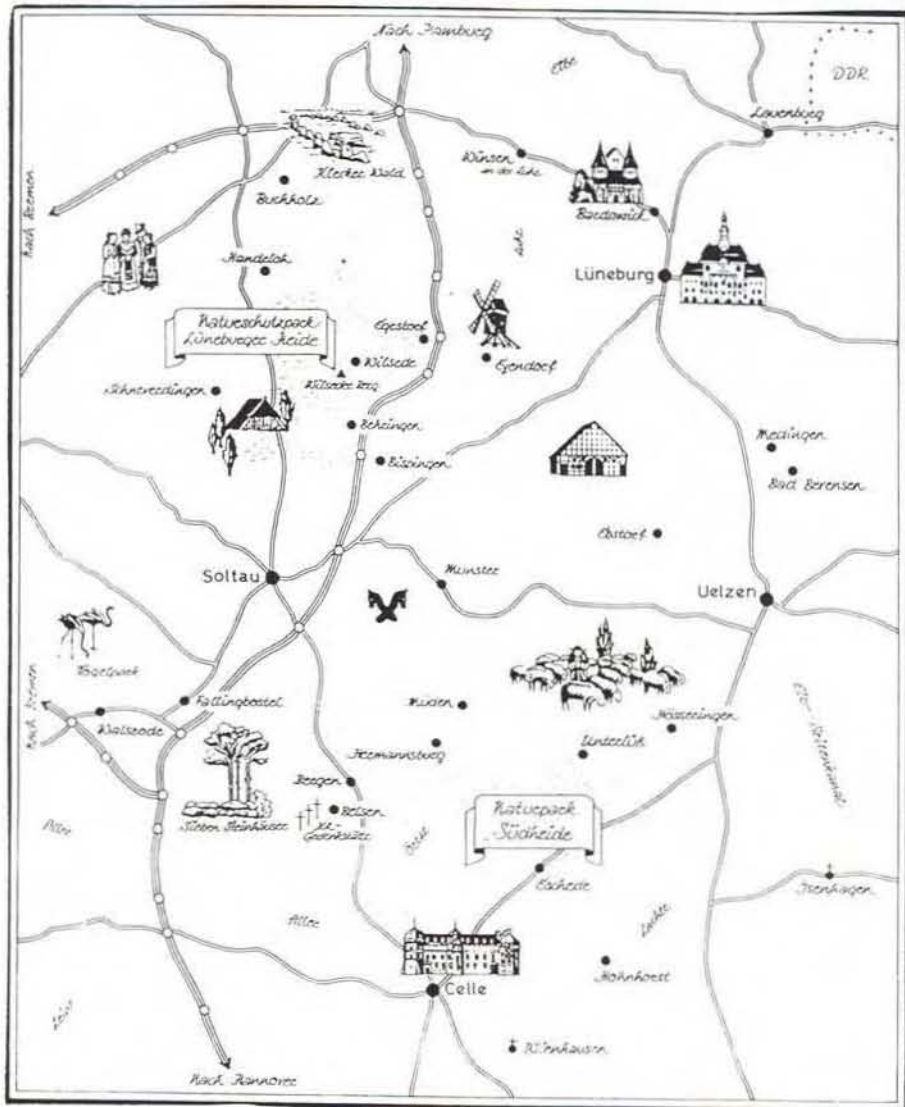
Illus. 13

Ligging van die Lüneburger Heide, die gebied waaruit so te sê al die 1883-immigrante gestam het, en 'n kaart waarop aangedui word waar die gebied in die noorde van Duitsland geleë is.

(Detail-kaart: Rohmeyer & Oller 1984:oorkant titelblad)

(Duitsland-kaart: L. Rabe)

Illus. 15

Pastor Wilhelm Blumer wens op 26 September 1972 die oudste oorlewende immigrant Emma Buhr, gebore Prigge, geluk met haar negentigste verjaardag. Dit sou haar laaste verjaardag wees. By hulle is haar skoondogter, Johanne (Musi) Buhr, gebore Schultz.

(Foto: Philippi-museum)

Auswanderung nach dem Cap.

Personen, die der Ackerbau treibenden Klasse angehören und das 15. Lebensjahr nicht überschritten haben, können unter folgenden Bedingungen freie Passage nach der Capstadt erhalten:

- I. Alle Auswanderer müssen vor ihrer Einschiffung von dem Auswanderungskommissar gesehen und für tüchtig erklärt werden.
- II. Es müssen folgende Papiere beigebracht und bei dem Kommissar bis zur Ausschiffung in der Capstadt deponirt werden:
 - a) ein Sittenzeugniß,
 - b) ein ärztliches Gesundheitsattest,
 - c) ein Vaccinationsattest,
 - d) ein Tauffchein und resp.
 - e) ein Trauschein.

Bei Ueberlieferung oben besagter Papiere wird von dem Kommissar ein Empfangschein gegeben.

- III. Jede Familie erhält freie Ueberfahrt nach der Capstadt. Nach Landung dajelbst 14 (Vierzehn) Tage Kost und Logis und freie Beförderung nach der Ansiedelung, welche in der Nähe der Capstadt gelegen ist.
- IV. Jede Familie erhält 40 (Vierzig) Acker Land, für den Preis von 10 sh. St. pr. Acker, zahlbar in 10 (Zehn) Jahren und zwar in jährlichen Abzahlungsraten von 1 sh. St.

Unter **Umständen** können bis zu 100 (Hundert) Acker erworben werden.

- V. Die speciellen Bedingungen, unter welchen die Auswanderer das angewiesene Land erwerben, sind in der beigezeichneten Parlamentsacte No. 37, 1882, zu ersehen, und muß darnach
- VI. Die Summe von 1 sh. St. pr. Morgen (1 Morgen = 2,12 Acker oder annähernd = 1 Hectare) für 20 Morgen oder 42 $\frac{2}{3}$ Acker im Betrage von £ 1.2.5 deponirt werden, und wird diese Summe als Theil der Kaufsumme berechnet.
- VII. Jedem erwachsenen Passagier sind zwanzig Cubiffuß Gepäck zugestanden; was diese Ziffer übertrifft, muß nach einem später zu bestimmenden Tarif bezahlt werden.
- VIII. Jede selbstständige Persönlichkeit hat vor der Einschiffung an Eides Statt eine Erklärung zu unterzeichnen, daß dieselbe aus freiem Willen sich entschlossen, nach dem Cap auszuwandern, daß dieselbe über die dortigen Verhältnisse von dem Kommissar unterrichtet und derselben klar geworden, was sie in der neuen Heimath zu erwarten hat.

Illus. 14

Die werwingspamflet wat in 1883 in die Lüneburger Heide in Noord-Duitsland onder kleinboere versprei is om emigrante vir die Kaap te werf.

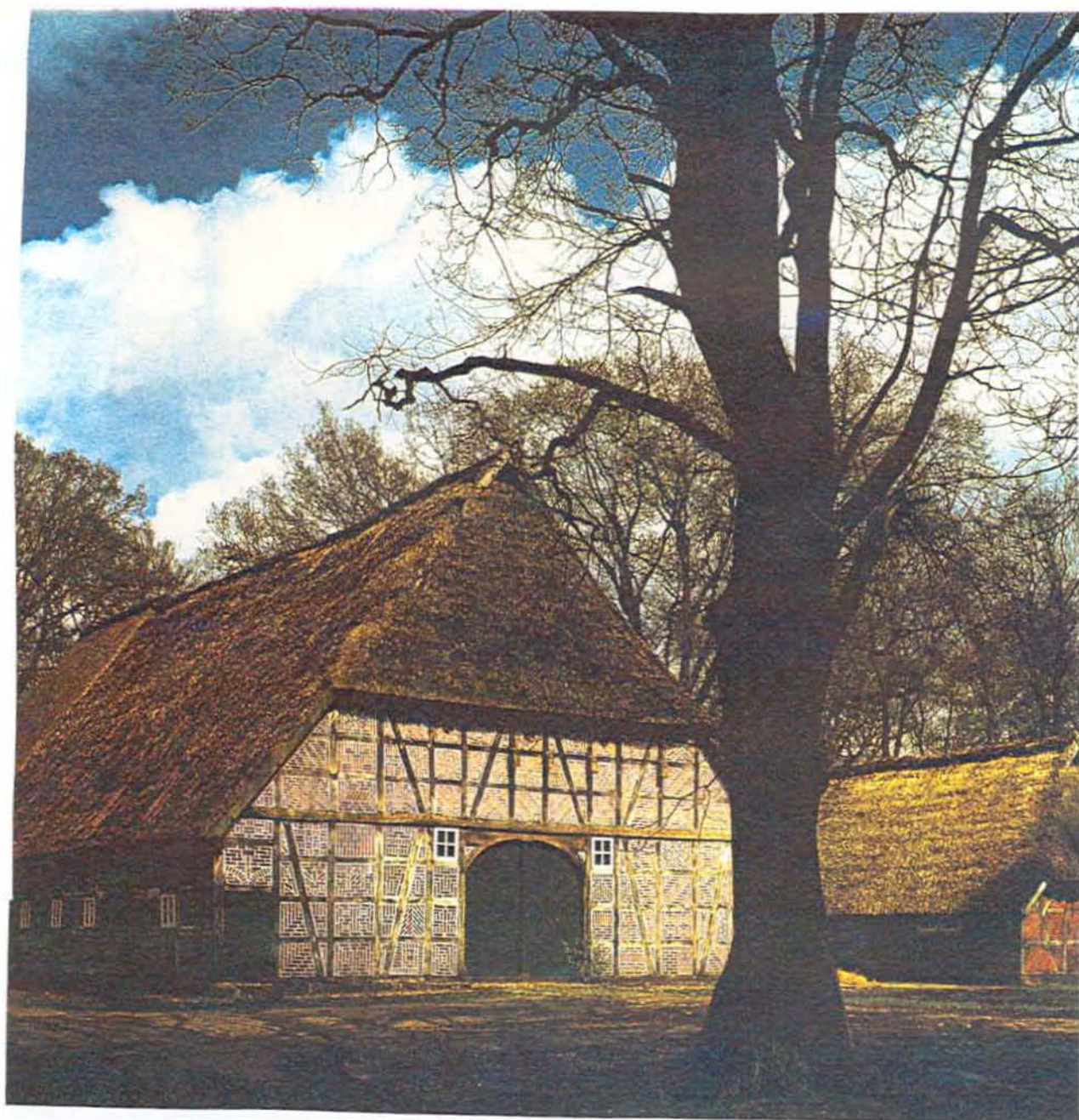
(Dokument: Philippi-museum)

Illus. 22

Drie Kohn-broers met die silwerbeker wat hul oupa aan moederskant, Willie Schultz, in 1892 op die eerste landboutoonstelling gewen het. Edgar Kohn hou die beker vas; links staan Wernhardt Kohn en regs Rudi Kohn. Die vierde broer, Richard, was afwesig. Die foto is omstreeks 1983 geneem. Rudi Kohn is in 1985 oorlede.

(Foto: L. Rabe 1983)

Illus. 23

'n Voorbeeld van 'n tipiese Nedersaksiese boerehuis. Dit is 'n "Hallenhaus" met woonruimte, stal en werkplek onder een dak.

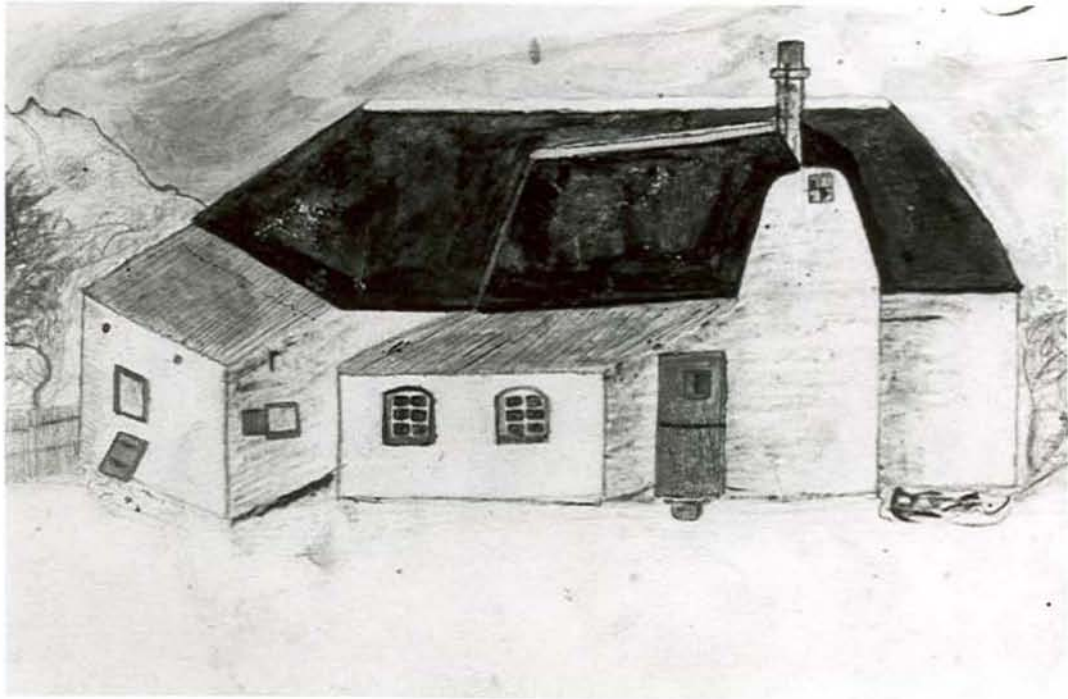
(Foto: Rohmeyer & Oller 1984:oorkant 63)

Illus. 24

Waarskynlik die oudste woonhuis op die Vlakte, die opstal van Wynand Stephanus Smit op Vaderlandsche Rietvlei in die vorige eeu. Die huis is links agter, voor is 'n stal. Die pad voor lei na wat Otteryweg sou word. Die huis was een van die min bestaande huise op die Vlakte toe die setlaars van die Tweede Golf begin arriveer het.

(Foto: Poppie Smit)

Illus. 25

Skets van Vaderlandsche Rietvlei deur George Smit. Hoewel daar nie 'n datum by is nie, is dit ook in die vorige eeu gedoen.

(Foto: Poppie Smit)

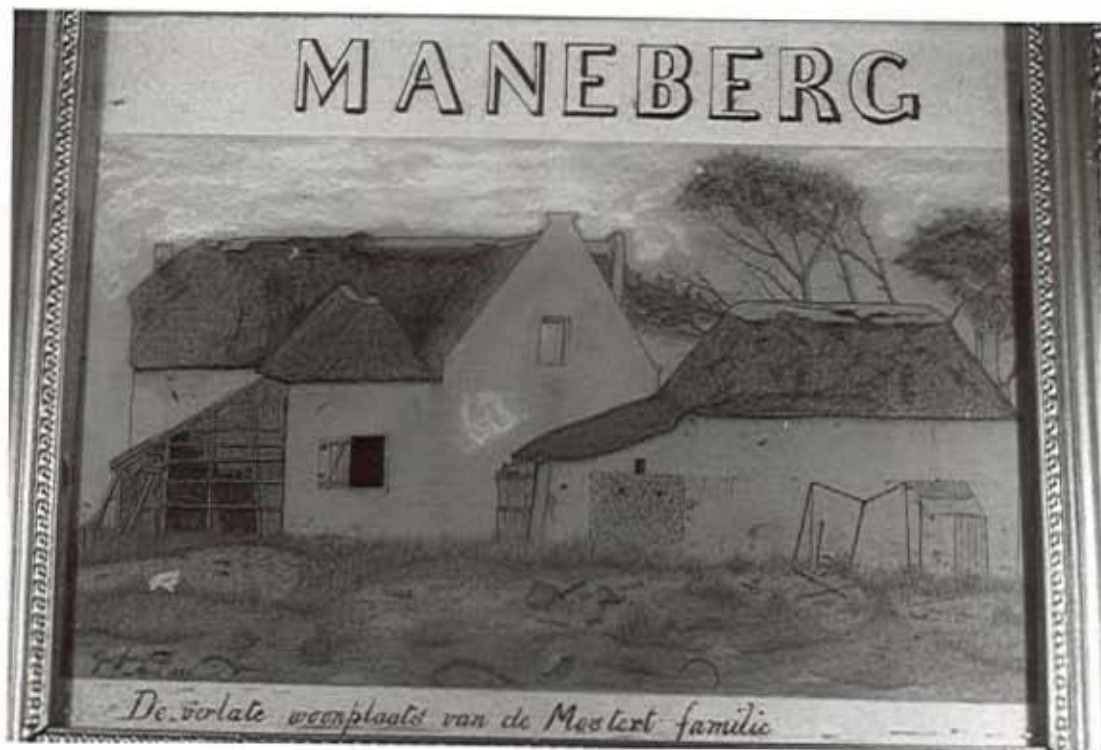
Illus. 26
Vaderlandsche Rietvlei, 1903.
(Foto: Poppie Smit)

Illus. 27

Die vlei van Vaderlandsche Rietvlei met die opstal daaragter,
omstreeks 1920.

(Foto: Poppie Smit)

Illus. 28

Die opstal van nog 'n huis wat by die koms van die setlaars reeds bestaan het, die woning van die Mosterts van Maneberg, toe reeds verlate. Die skets is in 1889 deur George Smit, seun van Wynand Stephanus, geteken. Dit hang in die Philippi-museum.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 30

Augustson se plaas Merrydale in die Duine, in 1906 deur pastor Hans Ludewig van Wynberg afgeneem. Links staan waarskynlik Augustson se vrou en vier van hul dogters. Regs is die woonhuis, links die stal (waarskynlik die eerste huis). 'n Klein landerytjie, met wat lyk soos aartappels, is regs van die stal sigbaar. Die droë hout regs is waarskynlik vir brandhout.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 34

Die huis op Sonnenstrahl wat Ernst Ohlhoff eiehandig, met die hulp van een werker, oor 'n tydperk van drie jaar gebou het. Hy het alles self gemaak, tot die gietvorms vir die akkerblaartjies in die gewels. Die huis is van 1926 tot 1929 gebou.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 35

Blomme in potte en bakke - die voorlopers van 'n blomtuin - is op die stoep te sien. Die egpaar is die Bokelmann-stamouers, op hul goue bruilof afgeneem.

(Foto: Philippi-museum)

Illus. 36

Hierdie kas is deur stamvader Peek gemaak uit die kiste waarin hul besittings na die Kaap verskeep is. Sy kleindogter Minnie Freiboth het dit geërf en haar kleindogter, Lora Ellmann Ruster, het dit weer geërf.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 37

Die kas het dwarshoute met hakies waaraan klere gehang is. Die klere in die kas is dié van Lora se seun Anton - 'n agter-agteragterkleinkind van Peek.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 38

Die kombuis van Sonnenstrahl. Let op die voorhanger waaragter die bordedoeke gehang word, en dat die rakkie bokant die stoof ook met 'n geborduurde lappie versier is.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 39

Die "Mollenhauer" besig om 'n "Backetrog" uit 'n soliede stam te kerf.

Foto: Bildatlas 1978:82)

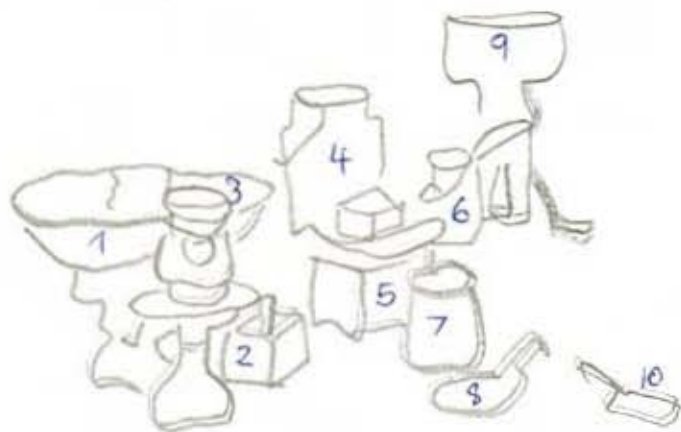
Illus. 40

'n Tipiese melkkamertafel. Agter staan die kombuiskas wat deur immigrant Peek gemaak is uit die houtkiste waarin hul besittings in Duitsland verpak is. Die lae verf is net gedeeltelik afgekrap om te wys hoeveel verskillende lae deur die jare geverf is. Op die kas staan 'n melkemmer met moeseliendoek waardeur die melk in die emmer gegooi is. Op die tafel is:

1. Ou skaal; 2. Pondvormpie vir botter; 3. Skottel waarin melk gegooi is om 'n roomlaag te kry voor die koms van roomafskeiers; 4. Melkkan; 5. Meer moderne skaal; 6. Gelling-emmertjie; 7. Emalje-melkbeker; 8. Spaan om room van skottel af te skep; 9. Roomafskeier; 10. Botterspaan. Al die items is in die Philippimuseum.

(Foto: L. Rabe)

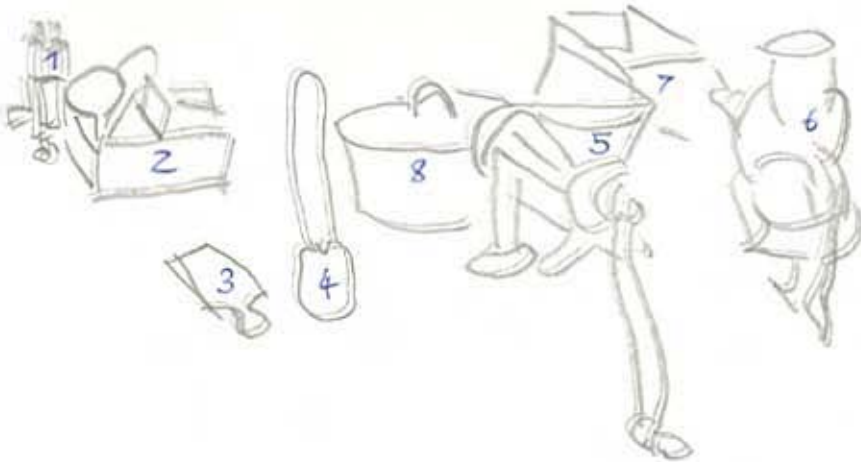
Illus. 41

'n Kombuistafel in die Philippi-museum met etlike kombuisgoed daarop:

1. Twee neutmeultjies, een uit die Rix-familie, die ander uit die Kohn-familie;
2. Messegoedhouer wat altyd vir die basaar gebruik is, maar later in onbruik geraak het vanweë die groter getalle mense wat die basaar bygewoon het;
3. Komkommersnyer, geskenk deur wyle Edie Engelke, gebore Rix. Dit is deur haar moeder gebruik;
4. Aartappelfynmaker, geskenk deur wyle Irma Schultz, gebore Freiboth. Dit is deur die Freiboth-familie gebruik;
5. Vleismeul en worsstopper, geskenk deur Gertrude Buhr, ge**3**bore Görgens. Dit is in die Görgens-huis gebruik, maar is ook ingespan vir worsmakery met die Neu-Eisleben-gemeente se basaar.
6. Koffiemeul wat deur Ahrens-familie gebruik is;
7. Sif vir witbroodmeel wat gedurende die Tweede Wêreldoorlog gebruik is. 'n Mens moes 'n doktersertifikaat hê dat jy 'n maagkwaal het om in besit van só 'n sif te kon wees, want dit was teen die wet om die bruinbroodmeel te sif sodat die semels agterbly en jy skoon wit meel kry. (Die semels is nie weggegooi nie, maar vir die varke gevoer);
8. Ysterpot van wyle Mina Rix, gebore Punt. Dit was jare lank daagliks in gebruik in die Rix-huis.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 42

'n Kas in die twintigerjare deur pastor Heinrich Mahnke van die Philippi-gemeente gemaak met die doel om tydens die basaar uitgeloot te word. Dit is deur die vorige predikantspaar, die Baumgartens gewen, en is op hul huisvendusie ná pastor Baumgarten se dood deur die Meyer-familie vir £5 gekoop, wat dit in 1983 aan die Philippi-museum geskenk het. Die gehekelde "puntjies" aan weerskante bo in die kas is nog die oorspronklike. In die middel voor op die kas is 'n vlieëglas - 'n voorwerp wat in feitlik elke huis te vinde was. Onder die glas is 'n dekseltjie met suiker gesit. Die rand van die glas is met seepwater gevul. Die glasdekseltjie bo is afgehaal sodat die vlieë kon ingaan, waarna hulle nie weer kon ontsnap nie. In die hoek links agter is 'n erdehouer vir varkvet (Philippi-museum).

(Foto: L. Rabe)

Illus. 44

'n Melkkarring en twee verskillende bottervormpies, elk vir 'n pond botter. Die een links het met 'n hakie vasgemaak. As die botter klaar in die vormpie gedruk is (met die botterdrukker voor), is die hakie oopgemaak en die botter uitgehaal. By die een regs is die botter in die vorm gedruk en dan met die vinger onder deur die gaatjie na bo uitgedruk. Die artikels is die eiendom van Ben Punt.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 45

'n Vaatjie wat vir suurkoolmaak gebruik is. Hulle het soms ook wynvaatjies van hout gebruik om suurkool in te stamp. Die vaatjie is die eiendom van Ben Punt.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 46

'n Roombeker en speserypotjies wat uit Duitsland gekom het. Eersgenoemde is deur die Schultz-stamouers (Turfhall) gebring. Die tuit het 'n kurkprop ingekry; melk is tot by die vernouing in die beker gegooi, oornag laat staan en dan is die room die volgende dag afgegooi. Die speserypotjies (vir komyn en peper) is deur die Bode-gesin saamgebring. Die artikels is in die Philippi-museum te sien.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 47

'n Tafeldoek met 'n gehekelde insetsel en randpatroon (Philippimuseum).

(Foto: L. Rabe)

Die Mutter schickt ihre Kinder hinaus,
Und kommen sie auch nimmer nach Haus,
So können doch Berge und Meer nicht wehren,
Daß Mutter und Kinder einander gehören.

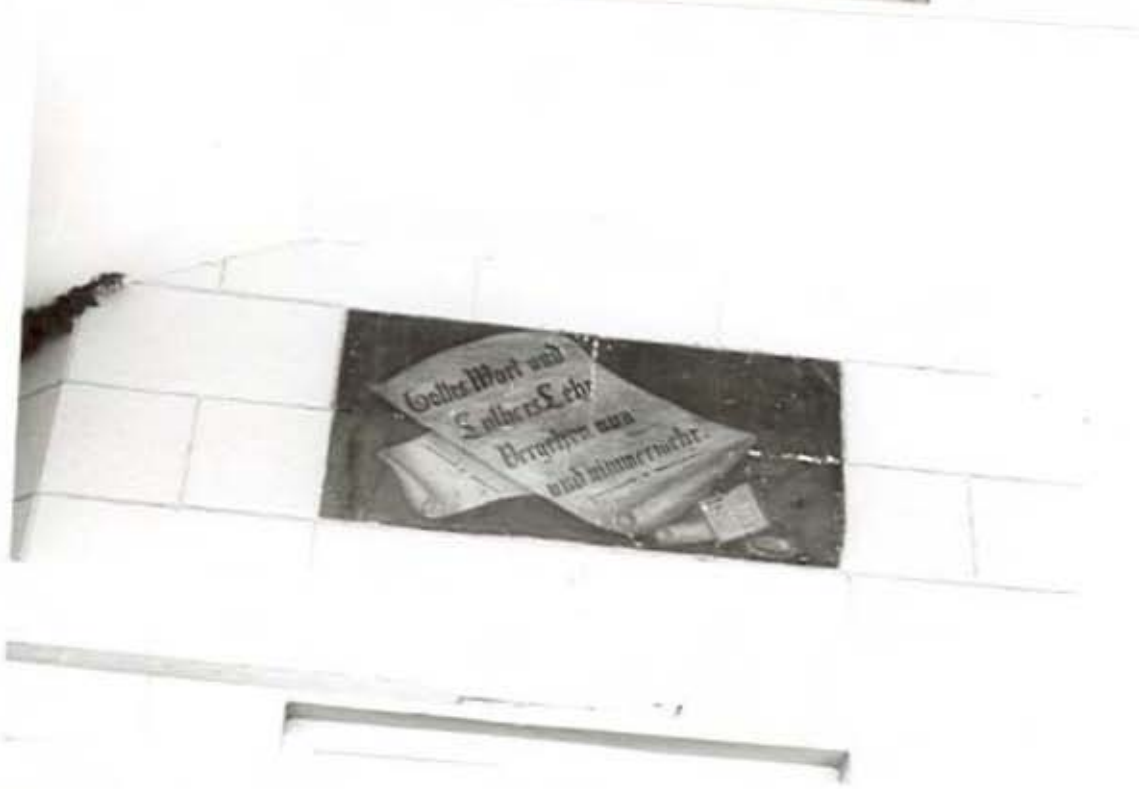
Illus. 48

Illus. 49

Voorbeelde van muurversierings. Illustrasie 48 is 'n voorbeeld van 'n spreuk op karton wat ongeraam, met net 'n toutjie van agter, teen die muur gehang is. Op Illustrasie 49 is links 'n gelukwensing vir 'n silwerhuweliksherdenking, in die middel 'n "Haussegen" en regs 'n wysheid.

Illus. 53

Illus 54

Spreuke is soms bokant deure angebring. Hierdie twee is bokant die twee stoepdeure van die ou Wynberg-pastorie (vandag 'n kunsgalery). Die een op illustrasie 53 is beskadig toe dit opgekap is om 'n pyp vir elektriese bedrading te installeer.

(Foto's: L. Rabe)

Illus. 43

Hierdie Sauerkrautkerwer is gebruik om kool in groot maat vir die maak van suurkool op te kerf. Dit het aan wyle Edie Engelke, gebore Rix, behoort, en is deur haar moeder gebruik (Philippiumuseum).

(Foto: L. Rabe)

Illus. 55

Illus 56

Twee voorbeelde van voorhangers, albei in die Philippi-museum te sien. Hulle hang aan houtrame bo, met hakies aan die agterkant ingedraai sodat bordedoeke daar opgehang kan word. Op illustrasie 55 is ook 'n voorbeeld van 'n "Fleischhacker" waarmee vleis voor die koms van die vleismeul fyngekap is.

(Foto's: L. Rabe)

→

Illus. 57

Die naaldwerkkissie wat die eiendom was van Wilhelmine Kohn, gebore Schröder. Links voor is 'n voorbeeld van gaatjiesborduurwerk en daaragter 'n voorbeeld van 'n merklap wat deur 'n jong meisie geborduur is (Philippi-museum).

(Foto: L. Rabe)

Illus. 58

Die "Schutenhüte" wat los agter om die kop hang en deur die vroue in die Lüneburger Heide gedra word. Dié foto is tydens die "Heidhauer-Fest" in Visselhövede geneem.

(Bildatlas 1978:28-29)

Illus. 59

In die Philippi-museum is twee voorbeelde van "Schutenhüte", hier gedra deur die niggies Ilse Ellmann en Mine Bode, albei gebore Freiboth. Dié hoede is deur jong meisies gedra.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 60

Vier geslagte van moeders en dogters wat die verskil in kleredrag toon. Die eerste geslag, Julia Thiem (sittend links), dra 'n enkellengte swart rok, jakkie en kappie. Haar dogter, Ida Witte (sittend regs), dra 'n enkellengte swart rok. Háár dogter, Juliana (Julie) Rabe, en Julie se oudste dogter Wilhelmine Rabe (Minnie; later Beugger) dra kuitlengte modieuse rokke van die dertigerjare van die twintigste eeu.

(Foto: Rabe-familie)

Illus. 61

Illus. 62

Twee voorbeelde van lyfies wat tegelykertyd as onderhemp en bra gedra is. Albei is in die Philippi-museum.

(Foto's: L. Rabe)

Illus. 63

Die middelste kledingstuk is die broek wat vroue van die eerste twee geslagte gedra het. Dit is voor oor die maag vasgebind, maar was oop tussen die bene. Links is 'n selfgemaakte weergawe van 'n korset en regs 'n onderrok met sy gehekelde rand. Hierdie artikels is in die Philippi-museum.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 64

Die kleredrag van mans: werk- of uitgaanklere het altyd 'n onderbaadjie ingesluit. Dié twee mans is oupa Kohrs en pastor Baumgarten. Die foto is in die vroeë twintigerjare ná pastor Baumgarten se aftrede geneem.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 65

'n Mansbeursie wat tussen dokumente van Gottfried (Freddy) August Hubach gevind is en wat as deel van die Blumer-versameling deur die kinders van pastor Blumer aan die navorser beskikbaar gestel is. Dit is onseker of dit aan Freddy Hubach se Bock- of Hubach-oupa behoort het. Sy oupa aan moederskant was die Godeffroy-immigrant Gottfried August Bock.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 66

Die lyfie (soos 'n frokkie, maar in hierdie geval bo-oor pleks van onder die klere gedra) wat die baba Emma Prigge (later Buhr) aangehad het toe haar ouers in 1883 in Tafelbaai geland het. Dit is al die jare deur haar bewaar en deur haar nageslag aan die Philippi-museum geskenk.

(Foto: Blumer-versameling)

Illus. 67

Links is 'n rokkie, met kruissteek geborduur, wat Marie Heins, gebore Meierhoff, kort ná 1900 vir haar dogter Wilhelmine (Minnie, later Punt) gemaak het. Regs is 'n tradisionele Duitse rokkie met 'n rompgedeelte in rooi en die "Miede" (lyfgedeelte) in swart. Daarby is 'n wit bloesie gedra om die "Schwarz-Weiss-Rot" van die Duitse vlag voor te stel. Die rokkie is in die twintigerjare van die twintigste eeu gedra deur Marie en Ursula Meierhoff. Die rokkies is in die Philippi-museum.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 68

Twee sussies, Gottfrieda en Julie Ramsauer, in April 1923 afgeneem in tipiese weekdrag vir meisies: 'n drarok met 'n voorskoot, en kaalvoet.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 69

Seunsdrag in 1923. Dié foto van spelende seuns in 1923 is deur 'n klasvenster van die Vlakteskool geneem.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 70

Houtklompe soos deur mans tydens die tradisionele "Heidhauer-Fest" in Visselhövede, Lüneburger Heide, gedra. Hier stook mans 'n bakoond vir platekoek.

(Bildatlas 1978:30)

Illus. 71

Ook hiedie mans het "Tuffel" aan as deel van hul tradisionele drag tydens die "Heidhauer-Fest"

(Bildatlas 1978:30)

Illus. 72

Drie borslappe vir babas. Die een links is geborduur en baie prakties, want dit kom om die baba se lyfie vas. Die twee regs is gehekelde voorbeelde. Let op dat die deel wat die baba se bors droog moet hou, dikker is, met die sierrand rondom gehekel (Philippi-museum).

(Foto: L. Rabe)

Illus. 73

Volksdansers in 1983. Van links na regs is Marita (gebore Buhr) en Leon Rix, Christa (gebore Rix) en André Binedell, Lorinda Schultz en Reinhard Hörstmann. Agter is Friedeburg Bode, en voor die Binedells se dogtertjie Tania.

(Foto: DB:1983)

Illus. 74

Tydens worsmakery vir die basaar in die vroeë tagtigerjare van die twintigste eeu. 'n Halwe vark word na die tafel gedra om in stukke gesny te word.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 75

Vroue besig om die stukke vleis te ontbeen sodat dit gemaal kan word.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 76

Besig om metwors te stop (agter), te bind (links) en te prik (regs).

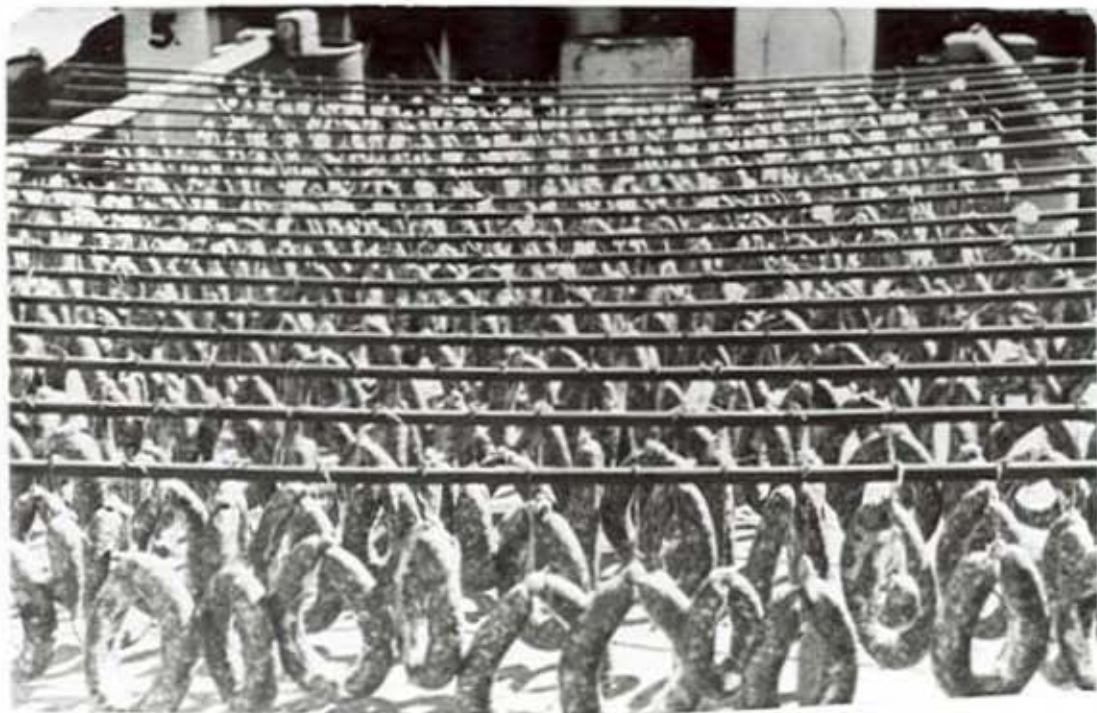
(Foto: L. Rabe)

Illus. 77

Metwors word aan pype gehang.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 78

Metwors hang om eers winddroog te word voordat dit in die rookkamer gehang word.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 79

'n Bierbeker en Schnappsglas. Die beker is deur die Ellmannstamvader uit Duitsland gebring en die Schnappsglas het aan die Schröder-familie behoort (Philippi-museum).

(Foto: L. Rabe)

Illus. 80

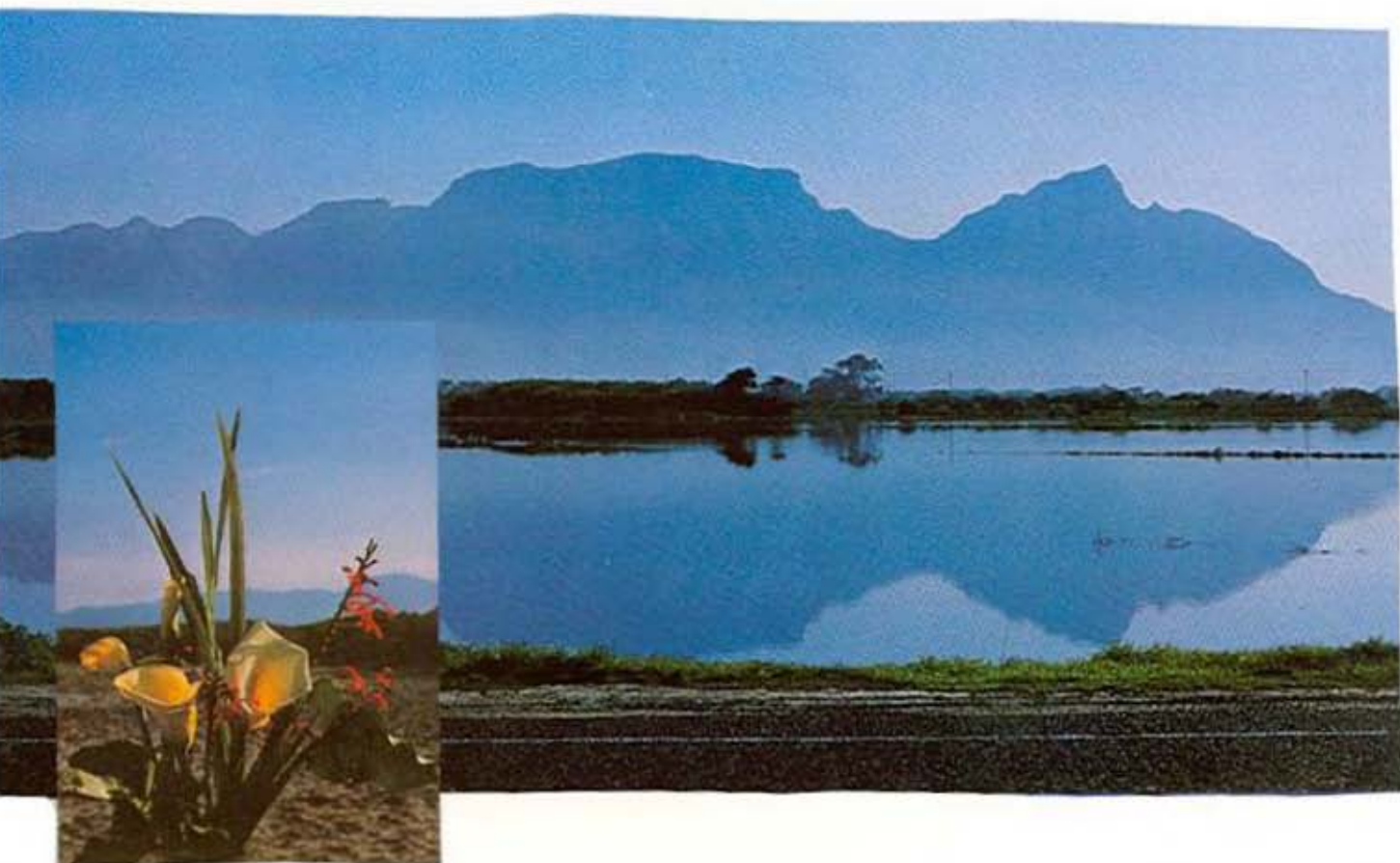
Die twee bierbekers is onderskeidelik deur die Bode- en Rautmann-
stamvader na die Kaap gebring. Die Schnappsglasie het aan August
Hörstmann, seun van stamvader Fritz, behoort (Philippi-museum).
(Foto: L. Rabe)

Illus. 81

Met 'n "aanmaaisens" (links) is rog gemaai en in hopies gegooi sodat gerwe daarvan gebind kon word. Volgens Ben Punt (op foto) is hierdie sens deur die Rautmanns op hul plaas in die Duine gebruik. In die middel is 'n treksaag waarmee hout gesaag is. Heel regs hou Ben Punt 'n grondboor vas. Dit het oorspronklik aan immigrant Rassmann behoort. Die grondboor was gevorderd vir sy tyd deurdat jy die grond met die losmaak van 'n klampie kon laat uitval. Met ander grondbore moes die grond elke keer uitgeskud word (Ben Punt 1992:Onderhoud).

(Foto: L. Rabe)

Illus. 82

'n Deel van die vlei waarna die plaas Vaderlandsche Rietvlei vernoem, is in die winter. Op die agtergrond is die agterkant van Tafelberg.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 83

Dieselfde gedeelte in die somer. Die berg is in wolke gehul.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 84

'n Groenteborrie. Hierdie foto het in 1954 by 'n artikel oor die boerdery op die Vlakte verskyn. Die onderskrif het onder meer gelui: "Weens die sanderige grond is dit dikwels makli-ker om die groente te dra as om dit op 'n kruitwa te stoot."

(Foto: LBW 17/2/1954)

Illus. 85

Ernst Schultz (links) verkoop as vyftienjarige groente op die Soutrivierse mark. Hierdie foto het in 1938 by 'n artikel in die Duitse tydskrif Hamburger Illustrierte verskyn.

(Foto: HI 7/2/1938)

Illus. 86

Die omslagploeg was 'n revolusionêre verbetering, want daar-mee kon heen en weer geploeg word. Aan die onderpunt van die ry kon jy die skaar laat omslaan (vandaar die naam) deur met die voet op 'n hefboom te trap. Ben Punt staan hier by die ploeg wat deel is van sy versameling implemente.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 87

Twee voorbeelde van die skoffelploeg links voor. Ligte werk is daarmee gedoen. Ná die oes af was, is die grond daarmee geskoffel; of jy het jou wintergrond in die somer, wanneer dit droog is, los geploeg om gras en onkruid uit te roei (Ben Punt 1992:Onderhoud). (Ploeë deel van die Ben Punt-versameling.)

(Foto: L. Rabe)

Illus. 88

Met die dolploeg is grond diep losgemaak voordat geplant word. Die kleiner wiel (regs) loop bo-op die grond, en die groot wiel in die voor. Dit was 'n swaar ploeg en is deur twee perde getrek (Ben Punt 1992:Onderhoud). (Ploëë deel van die Ben Punt-versameling.)

(Foto: L. Rabe)

Illus. 89

Die ghrop is gebruik om grond gelyk te maak nadat jy geploeg het en daar nog kluite was. Dis ook gebruik tussen mielies en kool - die "growwe goed" (Ben Punt 1992:Onderhoud) - om grond los te maak.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 90

Die ghrop is net soos 'n ploeg deur 'n perd getrek, met een persoon agter die ghrop en een voor by die perd, soos hier te sien is. Dié foto is op die plaas van Wollie Rix geneem.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 91

Hierdie eg, bestaande uit drie stukke wat aan- en afgehaak kan word, en ook na agter uitgebrei kan word, is deur twee perde getrek. Dit is gebruik om grond gelyk te maak of om in die winter, wanneer aartappels geplant is, die grond liggies oor die aartappels te trek. Dit is ook gebruik om kluite te breek. Ghroppe en eë is gewoonlik groen geverf (Ben Punt 1992:Onderhoud). (Ben Punt-versameling)

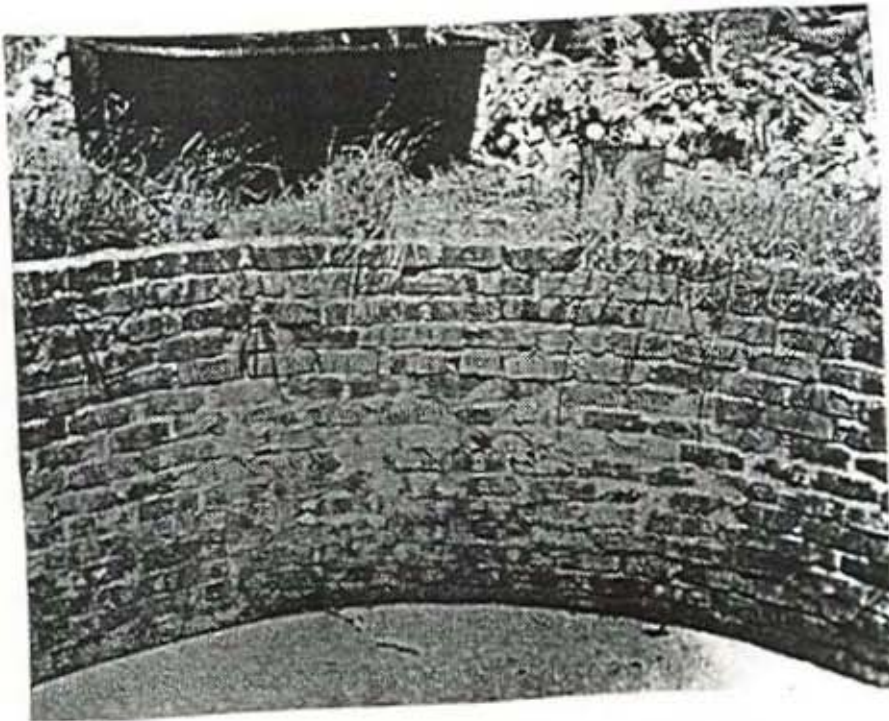
(Foto: L. Rabe)

Illus. 92

Die "windmeul" (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude) op die Turfhall-Schultze se plaas.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 93

Hierdie foto van 'n put het in 1954 by 'n artikel oor die groenteboerdery op die Vlakte verskyn. Agter is 'n bad waarin bossiegroente soos wortels en raap gewas is voordat dit na die mark gebring is.

(Foto: LBW 17/2/1954)

Illus. 94

Hierdie foto illustreer hoe putte soms bymekaar gebou is om genoeg water vir die landerye te hê.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 95

'n Put met 'n handpomp.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 96
'n Voorbeeld van 'n gronddam.
(Foto: L. Rabe)

Illus. 97

Illus. 98

Illus. 99

Port Jackson-bome langs landerye wat die wind van die gesaaides wegkeer.

(Foto's: Schröder-versameling)

Illus. 100

'n Basstroper in die Philippi-museum waarmee bas van Port Jacksonbome gestroop is vir gebruik in leerlooierye.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 101

Skermtakke wat tussen vakke gesteek word om die gesaaides te beskerm.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 102

'n Voorbeeld van olifantgras wat die laaste aantal jare as windskerms tussen landerye aangeplant word.

(Foto: Blumer-versameling)

Illus. 103

'n Plaat watsonias wat behoue gebly het. Dit staan teenaan die ou Duitse begraafplaas op die hoek van Wettonweg en Rosmeadlaan.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 104

Die watsonias van die begraafplaas se kant gesien.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 105

'n Lachenalia (viooltjie in die volksmond).

(Foto: L. Rabe)

Illus. 106

Etlike Satyriums (ewwatrewwas) wat deur Friederich en Ilse Ellmann versamel is.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 108

Hierdie ou saag is volgens Ben Punt deur stamvader Grimm-bacher uit Duitsland saamgebring. Al wat van die oorspronk-like saag oor is, is die draad en die lem. Die hout het ver-weer en is vervang. Die draad (bo) is opgewen om die lem stywer te span. Dit is vir skrynwerk gebruik.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 107

'n Land met affodille op die plaas Kehrwieder van die Turfhall-Schultze. Die foto is in 1946 geneem en het by 'n artikel "Werk en Bid - Woestyn-Vlakte tot 'n tuin omgeskep" verskyn.

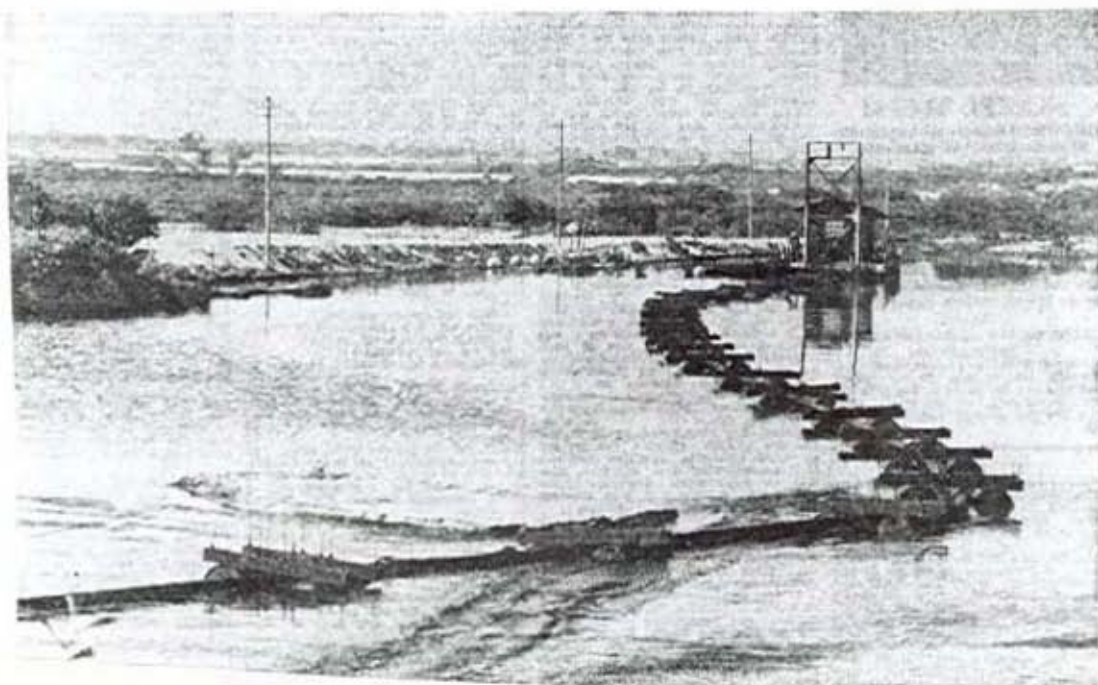
(Foto: DB:1946)

Illus. 109

Só is die silesium-sand in oop myne (ghwarries) op die Vlakte ontgin. Freddy Hubach se perd Blackie trek 'n koekepan uit die oop myn.

(Foto: CA:s.d.)

Illus. 110

Sand word met 'n pyp onder 'n vlei uitgepomp.

(Foto: CA:s.d.)

Illus. 121

Die trouwertifikaat is dikwels geraam en as versiering in die huis gehang. Hierdie sertifikaat is dié van Louis Schultz en Marie Lehnberg wat op 24 Oktober 1917 in die Sionskerk getroud is.

(Philippi-museum)

Illus. 111

Mina en haar man Heinrich Rautmann in die Duine afgeneem.

(Foto: Minnie Punt)

Illus. 112

Tot die Tweede Wêreldoorlog moes kinders spesifieke take op die plaas verrig. Hier is Gottfried (Gottie) Rabe (gebore 1926) besig om brandhout vir sy ma aan te ry. Die foto is geneem toe hy ongeveer nege jaar oud was.

(Foto: Rabe-familie)

Illus. 113

Die "pensbeuwel" wat as alternatief vir die nekhoutjie gebruik is, veral vir swaar vragte. Hierdie een behoort aan Ben Punt.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 114

Ná pastor Baumgarten se aftrede het sy perd Tommy ook 'n rustiger lewe gelei. Hier is hy in die Baumgartens se agtertuin afgeneem.
(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 115

In 1929 is die eerste vragmotors gekoop. Hier is Louis Schultz se eerste vragmotor. Let op sy adres op die deur as "Wynberg Flats".
(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 116

Louis Schultz se tweede vragmotor met 'n vrag groente.
(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 117

Die tweede vragmotor van Louis Schultz met 'n vrag blomkool.
(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 118

Die poeierkwas van gansdons en blikkie met poeier (regs) waarmee Emma Buhr, gebore Prigge, haar babas gepoeier het. Links is Ernst Buhr se skeerbeker. Emma se ouer suster Lene Prigge is met Wilhelm Buhr, 'n ouer broer van Ernst, getroud. Hulle was seuns van Johann Heinrich wat in 1877 na die Kaap gekom het. Die Prigges het in 1883 gekom.

(Skeerbeker, poeierkwas en -blikkie in die Philippi-museum).

(Foto: L. Rabe)

Illus. 119

Emma en Ernst Buhr

(Foto: Philippi-museum)

Illus. 120

Dooprokke in die Philippi-museum.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 122

'n Foto van die bruidspaar en al die gaste voor die Schultz-opstal in 1894 met die troue van Willie Schultz en Auguste Peek geneem. Die bruid, met 'n wit sluiteer sittend agtste van regs, het 'n swart rok gedra.

(Philippi-museum)

Illus. 124

'n Huwelik in die laat jare negentig van die negentiende eeu toe dit mode was om 'n "pageboy" te hê wat die koets se deure vir die bruid moes oopmaak. Die bruidegom is 'n Beckmann. Die man tweede van links agter is die groot storieverteller Georg Ridinger. Hy was 'n oom van Beckmann.

(Philippi-museum)

Illus. 125

Louis Schultz en sy bruid Marie Lehnberg op hul troudag in 1917 afgeneem. Die strooimeisie en -jonker is Ricki Lehnberg en Willi Schultz. Die blommemeisie links is Fidi Schultz en die een regs Hilde Lehnberg, later Koch.

(Philippi-museum)

Illus. 126

Berta (Bernard) Punt en sy bruid Minnie Heins op hul troudag in
1925 afgeneem.

(Philippi-museum)

Illus. 127

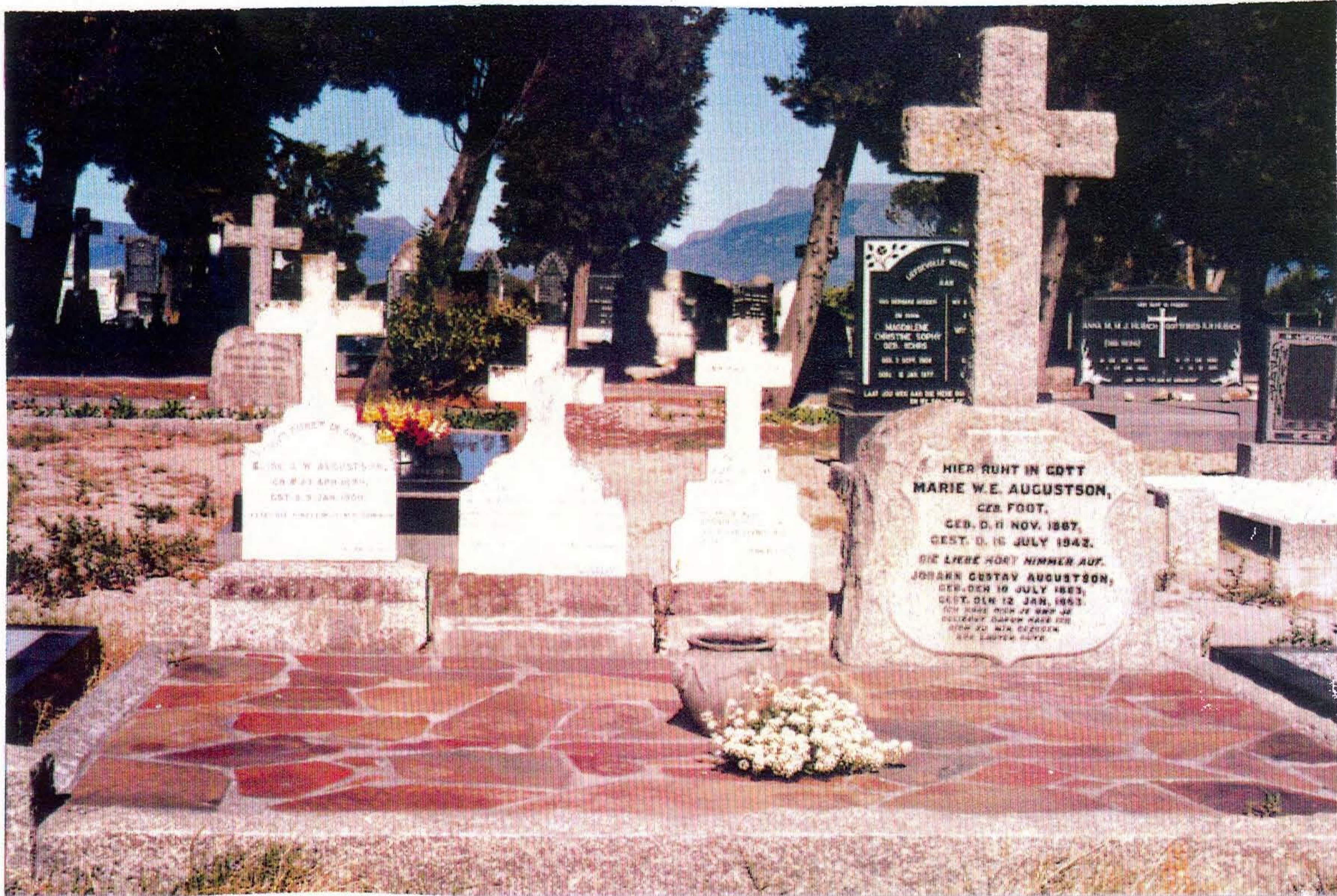
Ernst Bode en sy bruid Idi Schultz op hul troudag. Pastor Mahnke
staan heel regs en die strooimeisie is Fidi Schultz.
(Philippi-museum)

Illus. 128

Die goue bruilof van Willi Rabe, sr., en Marie, gebore Heins, in 1935. By hulle is hul twee seuns, Willi, jr., en sy vrou Julia, gebore Witte, en Adolf en sy vrou Maggie, gebore Siebrits.

(Foto: Rabe-familie)

Illus. 129

Die grafte van Gustav Augustson, sy vrou en hul vier kinders wat jonk gesterf het, nadat hul oorskot uit die Neu-Eisleben-begraafplaas herbegrawe is in dié van Philippi.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 130

Die kis van Willi Rabe, sr., wat in 1941 oorlede is, word by die voordeur van sy huis uitgedra. Die herkenbare draers is sy swaers Gottfried (Freddie) Hubach (die sogenaamde "sand-koning") en Ernst Bode. Die meisie regs is Irmgard Rabe (later Buhr), die kleindogter van Willi, sr.

(Foto: Rabe-familie)

Illus. 131

Die lykswa wat uit Wynberg gehuur is.
(Philippi-museum)

Illus. 132

'n Optog op pad na die begraafplaas.
(Philippi-museum)

Illus. 134

Toe kameras algemeen beskikbaar geraak het, was dit die gewoonte om die dag ná die begrafnis na die graf te gaan en daar 'n foto van die blomme te neem. Hier staan die weduwee Marie Rabe, gebore Heins, op 30 November 1941 by die graf van haar man Willi, sr., oorlede op 27 November 1941. Die begrafnis was op 29 November.

(Foto: Rabe-familie)

Illus. 135

Die graf van Hans Baumgarten, seun van pastor Baumgarten, oorlede
op 19 April 1938.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 137

Illus. 138

Neu-Eisleben se kerkhof voordat herbegrawings plaasgevind het. Die oorskot van al die Neu-Eisleben-gemeentelede wat daar begrawe is, is sedert 1989 in die Philippi-kerkhof herbegrawe omdat die hele Neu-Eisleben-gebied, ook die begraafplaas, deur plakkers bewoon word.

(Foto's: L. Rabe)

Illus. 136

Roudrag in 1964. Julie (Juliana) Rabe (links, gebore Witte) in roudrag afgeneem ná haar man, Willi, jr., se dood in 1964. By haar is haar suster Tillie (Mathilda).

Illus. 139

Drie geslagte van die Turfhall-Schultze by die graf van hul stamvader Christian Schultz. Heel regs staan sy seun August, in die middel is sy kleinseun Louis en links sy agterkleinseun Ernst. Die foto het in 1938 in die tydskrif Hamburger Illustrierte verskyn met die onderskrif: "Vier Generationen der Familie Schulz [verkeerd gespelt] in der deutschen Bauernsiedlung Vlake".

(Foto: HI 7/2/1938)

Illus. 140

Die grafte van die twee eerste Vlaktepredikante en hul vroue. Die een van pastor Baumgarten is heel links en langs hom die grafte van die Mahnkes. Die palmbome het in die kerk tydens die roudiens van pastor Baumgarten en pastor Mahnke se eerste vrou gestaan, en is ná die teraardebestelling by die grafte geplant.

(Foto: L. Rabe)

Illus.141

Die graf van pastor Blumer links voor en dié van pastor Leistner
en sy vrou regs.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 142

Die Vlaktekerkhof sonder omheining in die vroeë twintiger-jare. Op die agtergrond die kerkhofhuisie waarin die grafgrawers se toerusting gebêre word.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 143

Die kerkhof langs die Vlaktekerk in 1959 afgeneem vir gebruik in die boekie Pflanzgarten im Dünensand.

(Foto: W. Friedrich)

Illus. 144

Die vooraansig van die St. Johannes-kerk in Wynberg.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 151

Die Vlaktepredikant en -skoolhoof op die voorstoep van die pastorie. Heel links met die pyp sit pastor Mahnke en derde van regs (sittend) Klaus Schröder. Die foto is in die twintigerjare geneem.

(Foto: Schröder-versameling).

Illus. 154

Pastor Blumer in sy eerste termyn tydens die vyftigerjare by sy motor op die kerkterrein afgeneem. Die bloekombome staan langs wat toe as die "Kirchenweg" bekend was.

(Foto: Blumer-versameling)

Illus. 155

Tydens 'n uitstappie saam met sy gesin.

(Foto: Blumer-versameling)

Illus. 156

Op die trappies van die Philippi-poskantoor aan Laer-Otteryweg. Dit is nou aan Lansdowneweg geleë. Agter die poskantoor was die polisiekantoor ingerig, met stalle asook 'n tronk.

(Foto: Blumer-versameling)

Illus. 157

Die Blumer-gesin voor die geboorte van Knut, die jongste van die sewe Blumer-kindere. Dié foto is tydens pastor Blumer se langverlof in 1957 in Duitsland geneem.

(Foto: Blumer-versameling)

Illus. 158

Op die bootvaart terug na Suid-Afrika vir pastor Blumer se tweede termyn as predikant in Philippi-Vlakte, met hul aankoms in Tafelbaai in die sestigerjare. Die oudste dogter is nie op die foto nie.

(Foto: Blumer-versameling)

Illus. 161

Pastor G. Wagener, jonger broer van pastor G.W. Wagener, wat van 1919 tot 1931 predikant in die Wynberg-gemeente was.

(Foto: Wynberg-konsistorie)

Illus. 162

Pastor W. Ulrich was van 1958 tot 1969 predikant in Wynberg.

(Foto: Wynberg-konsistorie)

Illus. 164

Pastor K.W. Bodenstern wat van 1965 tot 1984 predikant was.
(Foto: Wynberg-konsistorie)

Illus. 165

Die skoolkinders in 1897 voor die skoolhuis afgeneem wat toe as skool en onderwysershuis gedien het. Heel links staan onderwyser Hugo Rieve. Die oorspronklike foto het aan Sophie Schultz, gebore Lehnberg, behoort.

(Foto: Blumer 1959:34)

Illus. 166

Onderwyser W. Dreyer en sy vrou tydens 'n "Schulfest" in 1903 afgeneem. Die oorspronklike foto het aan Hermann Heins behoort.

(Foto: Blumer 1959:41)

Illus. 167

Die skool in 1906 afgeneem nadat dit ná die Skoolraads wet van daardie jaar onafhanklik van die staat geword het. Pastor Baumgarten sit in die middel, met onderwyser E.F. Grote heel regs voor. Die oorspronklike foto het aan Magdalene Buhr, gebore Prigge, behoort.

(Foto: Blumer 1959:42)

Illus. 168

Kinders van die Neu-Eisleben-skool, waarskynlik vroeg in hierdie eeu.

Foto: Poppie Smit

Illus. 169

Kinders wat na die Ottery-skool gegaan het, in 1913 afgeneem. Volgens Poppie Smit, aan wie die oorspronklike foto behoort het, was ongeveer die helfte van die kinders daar van Duitse ouers wat in die omgewing gewoon het. Poppie Smit sit in die middelste ry, heel regs, langs "Miss" Rudkin. Op dié foto is nege van die kinders Hestermanns en twee Setzkorns. Die Hestermanns is die eerste twee seuns in die agterste ry (wie se name Poppie Smit nie kon onthou nie) asook die laaste drie in dié ry: Willem, Erich en Otto. Vierde van regs in dié ry staan Freddie Setzkorn. In die middel sit drie Hestermann-meisies: heel links een wie se naam sy nie kon onthou nie, vierde van links Hettie en vierde van regs Gertrude. In die voorste ry sit 'n Hestermann tweede van links en die meisie vyfde van links is Janey Setzkorn (Poppie Smit: 1988:Onderhoud).

(Foto: Poppie Smit)

Illus. 170

Kinders van die Vlakteskool, volgens die gegewens agterop op 27 Maart 1927 afgeneem. In die middel staan "Miss" Brand en "Miss" Moyle en agter regs links onderwyser Schröder.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 171

Die agterstoep van die onderwysershuis waarin die skoolhoof, sy gesin asook die twee onderwyseresse gewoon het.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 172

Twee onderwyseresse uit die laat jare twintig: "miss" Brand (staande) en "miss" Scheepers.

(Foto's: Schröder-versameling)

Illus. 173

Hoofonderwyser A. Refinger en "miss" Brand in 1929 met 'n klas by die Vlakteskool afgeneem.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 174

Agterop die foto staan: "Eine Handarbeitstunde/ an der Wand der Funkoffizier von der Adolf Woermann und meine Wenigkeit. Könnt ihr Jenni finden?" Die "meine Wenigkeit" is onderwyser Schröder (regs) wat so na homself verwys het, Jenni is sy vrou wat die naaldwerkklas gegee het (haar kop steek tussen die twee mans uit) en die radio-offisier (die man links) is van 'n besoekende Duitse skip. Die foto is in die vroeë dertigerjare geneem.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 175

'n Skoolgroep van die Vlakteskool in die dertigerjare afge³neem.
Die skool se buitetoilette is agter sigbaar.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 176

Op die verjaardag van onderwyser Schröder staan hy by die blomme wat die skoolkinders vir hom gebring het. In sy arms hou hy bosse narsings, een van die soorte snyblomme wat op die Vlakte gekweek is. Schröder was 'n geliefde onderwyser. Van hom het Fidi Schultz gesê "sy glo nie hy het iemand ooit 'n klap gegee nie" (1992:Onderhoud).

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 190

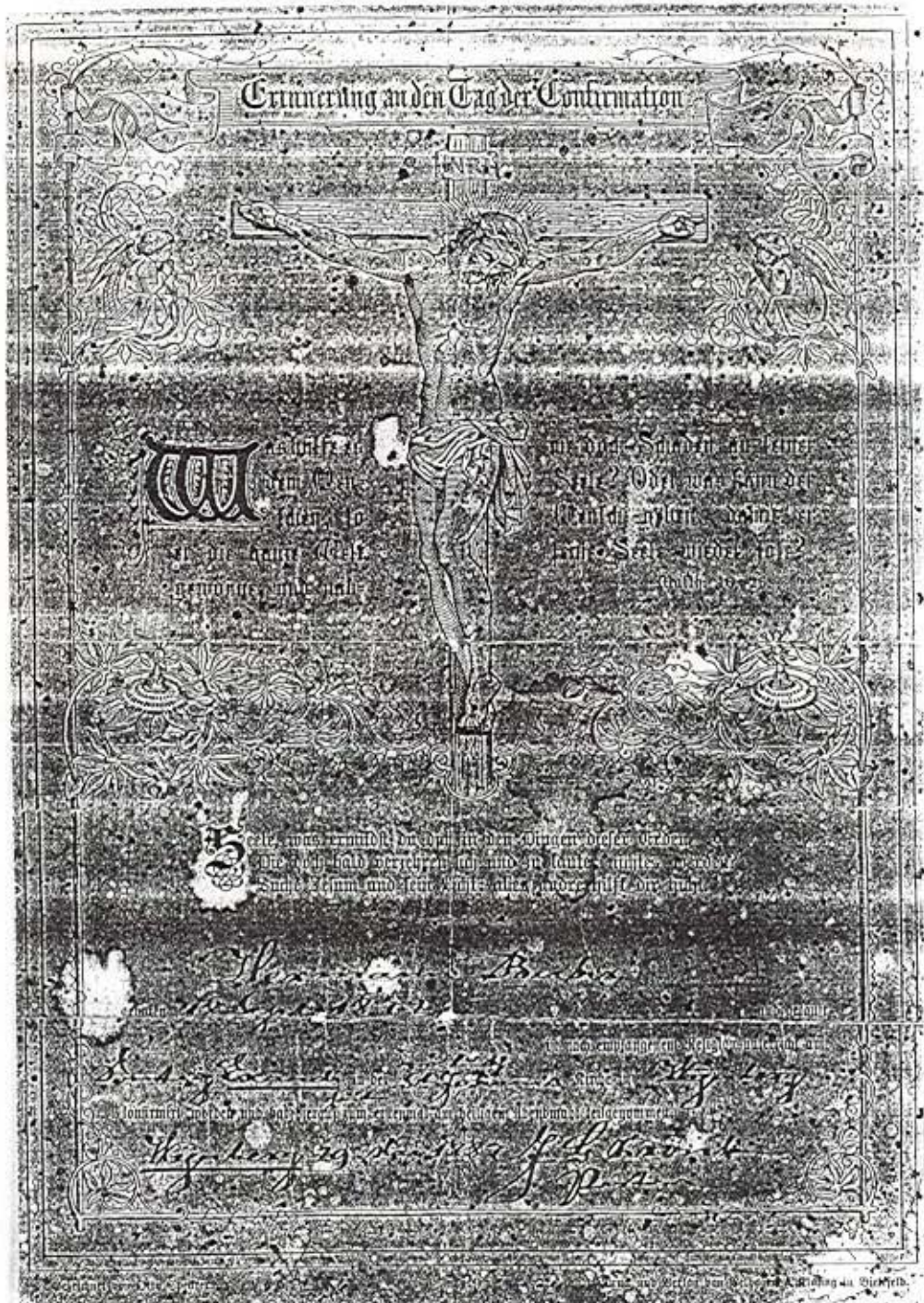
Die Schultz-familie van Turfhall en ander afstammeling tydens die kerklike aanneming van Rosa Schultz (in die middel met die wit rok) in die vroeë sestigerjare. Links sit haar ouers, Ernst en Margaret, en regs haar grootouers, Marie en Louis Schultz.

(Foto: Schultz-Familie)

Illus. 191

'n Voorbeeld van die "Confirmationschein" (sertifikaat van aanneming) soos dit in 1841 gelyk het. Hierdie sertifikaat is op 4 April 1841 in die "Filial-Kirche zu Felchow bei Pinnow" in Pruiſe aan Gottfried August Bock uitgereik. Hy was toe veertien jaar oud. (Dokument: Blumer-versameling)

Illus. 192

Hierdie aannemingsertifikaat van die Wynbergse Lutherse gemeente is op 29 Mei 1887 aan Hermann Buhr gegee. Die opskrif lui: "Erinnerung an den Tag der Confirmation". Daarop is Bybeltekste en vermanings aan weerskante en onder die kruis, met die katkisant se naam en ander besonderhede.

(Dokument: Mine Bode)

Triu. ag der. Konfirmation.

Das gute Feil erwidert. Das ist nicht
 mit ihr ge nen werden. Ich will
 Was ist das! Ach, Herr, dies Eine
 Lehre mich erkennen dich!
 Alles Andre, wie's auch scheine,
 Ist ja nur ein schwaches Joch,
 Demunter das Herze Ich naget und plaget
 Und demnach kein wahres Vergnügen erjaget
 Gelang' ich dies Eire, das alles erseht,
 So-werk' ich mit einem in allem ergeht.

Anna Frieda Johanne Agnes Freiboth
 geboren den 15. November 1884 und getauft den 23. November 1884,
 ist nach empfangenem Unterricht im Worte Gottes am 3. April 1898
 in der Kirche zu Wynberg konfirmiert worden und hat hierauf zum erstenmal am
 heiligen Abendmahl teilgenommen.

Wynberg, den 8ten April 1898. H. Bracklo,
 Sr. Luth. Pfarrer.

Illus. 193
 'n Aannemingscertifikaat wat in 1898 deur pastor Bracklo van
 Wynberg aan Anna Freiboth uitgereik is.
 (Philippi-museum)

Illus. 194

Hierdie sertifikaat van aanneming is 'n aanduiding van die relatief groter welvarendheid van die Vlaktegemeenskap. Dit het aan Louis Schultz behoort. Hy is in 1894 gebore en in 1909 aangeneem.

(Philippi-museum)

Illus. 201

'n Foto van die blaasorkes wat in die twintiger- of dertigerjare
voor die agterstoep van die onderwysershuis geneem is.
(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 202

Die skoolkinders saam met onderwyser P. Köhler in 1894. Die foto het oorspronklik aan Emma Buhr, gebore Prigge, behoort.

(Foto: Blumer 1959:33)

U L l J j Z z Y y F f L L
 M N O P Q R r s t u v
 W X Y Z
 u v n i n f g f i j k l
 m n o p q r s t u v w
 W X Y Z

Illus. 203

Die ABC in Germaanse skrif, deur Minnie Punt, gebore Heins, neergeskryf. In die oorspronklike het sy die letter I by die hoofletters uitgelaat.

Illus. 205

Danksy die Germaanse skrif wat kinders op skool geleer het, was dit vir baie 'n plesier om hul briewe met sierskrif te versier, veral by spesiale geleenthede, soos dié koevert aan Willi en Marie Rabe met hul goue bruilof in 1935.

(Koevert: Rabe-familie)

Illus. 206

Die skoolleuse bokant die hoofingang na die Vlakteskool. Heel agter staan onderwyser Emanuel Haller en skuins voor hom onderwyseres Ursula Doig. Die foto is in 1956 deur Alice Mertens geneem.

(Foto: Blumer 1959:53)

Illus. 207

Die skoolbus wat in 1959 vir die kinders van die Vlakteskool aangeskaf is.

(Foto: Blumer-versameling)

Illus. 208

'n Lentefees in die laat twintigerjare. Almal het op dié dag
blomme skool toe gebring.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 209

Kinders van die Neu-Eislebenskool dans om 'n Meiboom. Die foto is in die twintigerjare geneem.

(Foto: Poppie Smit)

Illus. 211

Die lentekoninginne van 1963 voor die skool afgeneem.

Illus. 212

Willi Rabe, sr., en sy vrou Marie, gebore Heins, in 1938 afgeneem vir die tydskrif Hamburger Illustrierte. Die onderskrif het gelui: "Vater Rabe, achtzig Jahre alt, mit seiner fünfundsiebzigjährigen Frau. Er ist als einer der ersten Siedler vor Jahrzehnten in die Vlake gekommen, spricht aber noch heute nur hannoversches Platt!" (Foto: HI 7/2/1938)

Illus. 215

'n Poskaart waarop die pleknaam Wynberg-Vlakte gebruik word. Die pad wat vaagweg na links gesien kan word, is Lansdowne-weg. Dit het die vlei in twee verdeel. Regs lê die vlei op wat Hubach se grond was, en aan die ander kant van Lansdowne-weg was Jacob-se-Vlei. Links agter die bome kan 'n mens vaagweg die huis sien waarin Johnson se winkel gehuisves is. Die kerk se toring is regs te sien. Dié poskaart is op 18 Maart 1923 deur skoolhoof Schröder as Paasgroet aan "Inspektor dr. Meyer" in Duitsland gestuur. As naskrif het hy geskryf: "Der Bild zeigt Ihnen unsere Kirche zur Winterzeit. Während der Sommer is das Wasser verschwunden!"

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 216

Die vrou regs is deur Idi Bode en Fidi Schultz (1992:Onder-houde) as Marie Hubach, die Vlakke se eerste posmeesteres, geïdentifiseer. Die vrou by haar kon nie uitgeken word nie. (Foto: Schröder-versameling)

Illus. 218

Sionsheuwel soos dit in die sestigerjare gelyk het. Die pad voor is Springfieldweg. Heel voor is die gemeentesaal, regs die begraafplaas, die kerk agter en die onderwysershuis en skool links.

(Foto: Blumer-versameling)

Illus. 219

Twee plaasname van lede van die Turfhall-Schultz-familie.

(Foto: Blumer-versameling)

Illus. 220

Die immigrante en hul afstammelingte het hard gewerk, maar tog tyd gemaak om gesellig bymekaar te kom. Daar was onder hulle boonop besonder gasvrye mense soos Guste Bode, gebore Heins (Lütje Guste). Volgens haar skoondogter het sy haar gaste dan graag op "Butterkuchen en gemmerbier" getrakteer (Idi Bode 1992:Onderhoud). Hier staan Guste derde van regs. Regs agter haar is haar skoondogter Idi. Onderwyser Schröder staan heel links. Die foto is in die twintigerjare geneem.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 221

Familiefeste het vir gesellige samesyn gesorg, soos die silwerbruilof van Heinrich en Guste Bode, algemeen bekend as Lange Heinrich en Lütje Guste, hier in die middel van die foto. Langs Heinrich sit pastor Baumgarten. Hy het in 1920 afgetree, en die foto is waarskynlik teen die einde van sy ampstermyn geneem.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 222

'n Konsert in die twintigerjare van die twintigste eeu. Dit is toe nog in die groot klaskamer van die skool gehou, waar 'n klein verhogie gebou was.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 223

Op dié foto kan die klein verhoog in die skool duideliker gesien word.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 224

Twee meisies aangetrek vir 'n konsert. Hulle is Emma Behrens, later Misselhorn (links) uit Kroondal, Transvaal, en Friedericke (Ricki) Lehnberg, later Schultz, van die Vlake. Emma was 'n sogenaamde "Haustochter" wat vir 'n tydperk van twee jaar by 'n familie gaan woon het, in dié geval by pastor Mahnke op die Vlake (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude). Vir dié konsert het hulle "vaterlandsklere" in die kleure van die Duitse vlag (die bekende "Schwarz-Weiss-Rot" gedra: 'n "Rotes Rock" (rooi romp), "schwarze Miede" (swart lyfie) en wit bloese.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 225

Tydens 'n "Bunter Abend" in die "Ordenshalle" op die Vlakte. Die gemeentesaal is in die beginjare só genoem omdat dit deur die kultuurbeweging op die Vlakte, die "Deutscher Orden", gebou is. Dit is in 1935 gebou, dus was dié besoek van Duitse seelui van die Adolf Woermann in die tweede helfte van die dertigerjare. Let op die "Orden" se kenteken, die Malteser-kruis, links teen die muur, en die Duitse arend en Swastika bokant die verhoog. Tydens die besoeke is voorgedra, musiek gemaak en gedans. Dit is ook deur talle Duitse Kapenaars bygewoon.

(Foto: Blumer-versameling)

Illus. 226

Die kerkklok se tou waarmee op 'n Saterdag tussen 'n Vlakte-span en besoekende Duitse matrose tou getrek is, en wat betyds weer vasgemaak is sodat die "Feierabend" om sesuur ingelui kon word. Dié tou is nou in die Philippi-museum. Regs is die ou skoolklok van die Vlakteskool. Dit was die klok van 'n Duitse skip en is aan die Vlaktegemeente geskenk. Dit is ook in die museum.

(Foto: Blumer-versameling)

Illus. 227

Voorbeelde van die memorabilia wat besoekende Duitse seelui aan hul gashere op die Vlakte geskenk het. Dit is 'n foto van die skip die Emden, met 'n groetwoord deur die kaptein onder-aan, en 'n miniatuur-reddingsboei daarby. In die Philippi-museum is etlike sulke herinneringe van besoekende Duitse skepe uit die twintiger- en dertigerjare.

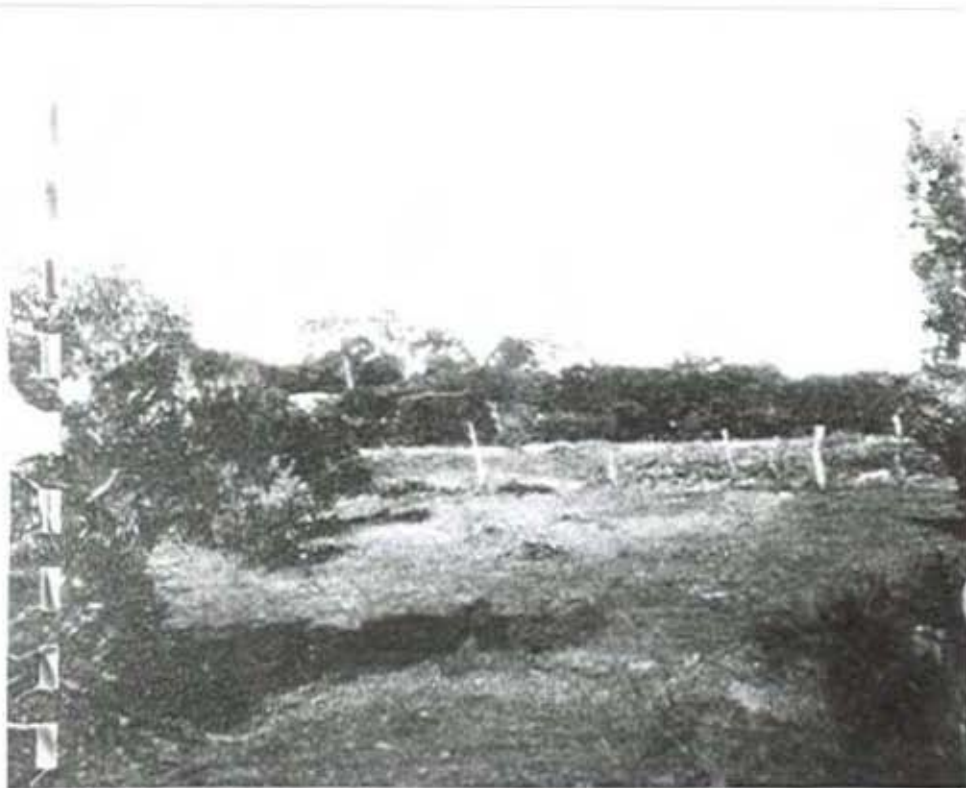
(Foto: Blumer-versameling)

Illus. 228

Duitse seelui tydens 'n besoek voor die Vlakteskool saam met
jongmense van die Vlake afgeneem.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 229

Die Meteor se besoek in die twintigerjare was 'n kulturele hoogtepunt vir die Vlaktemense. Dié navorsingskip was die eerste wat die Kaap ná die Eerste Wêreldoorlog besoek het. Vir die Vlaktegemeenskap het dit 'n lang kulturele droogte verbreek. Hierdie foto is een van drie wat in die boek verskyn het wat oor die Meteor-vaart gepubliseer is. Dit toon die geselskap se eerste blik op die kerktoring tydens die optog vanaf Wetton-stasie na die Vlake.

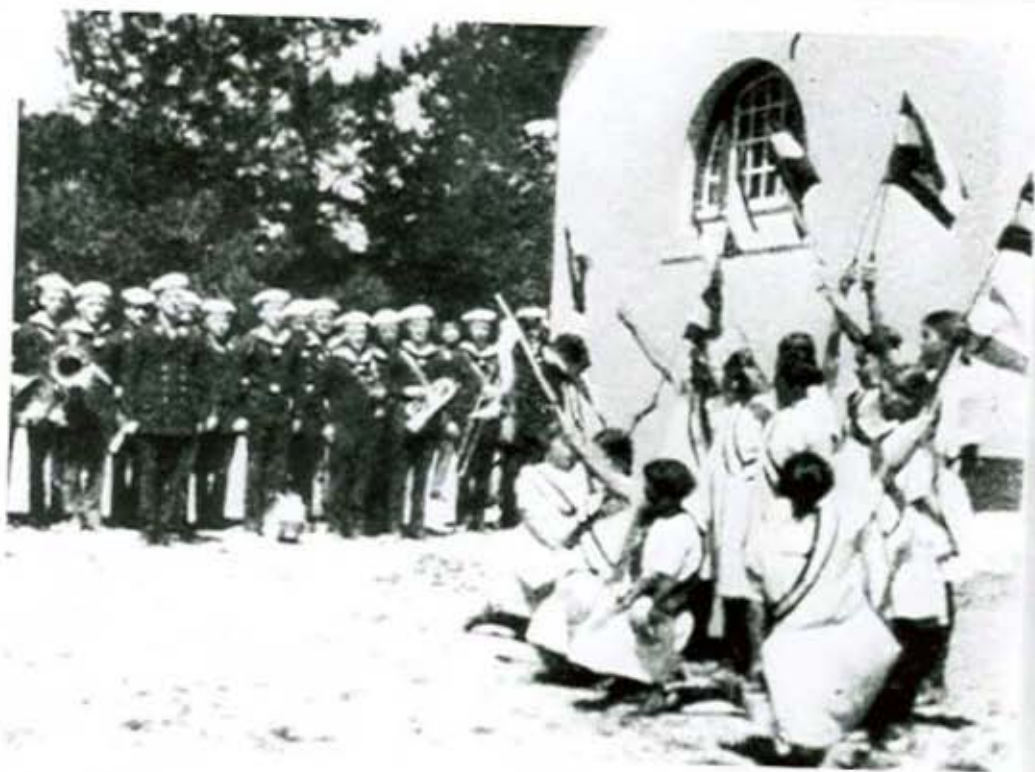
(Foto: Meteor 1928:oorkant 145)

Illus. 230

Die optog van die Meteor-geselskap voordat hulle by die "Kirchenweg" ingedraai het. Die "Ehrenjunkfrauen" het vooraan met die Duitse swart-wit-rooi vlaggies geloop.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 231

Die "Fahnenreigen" van die "Ehrenjunkfrauen". Die groter skoolmeisies het die program ingelui met 'n vlagvertoning voor die skool.

(Foto: Meteor 1928:oorkant 145)

Illus. 232

"Jugendspiele in der Vlake" lui die onderskrif van die derde foto in die Meteor-boek. Speletjies is na afloop van die "Grüssungsworte", die toesprake, musiek en verversings ge-speel, en voordat met die aand se program begin is.

(Foto: Meteor 1928:oorkant 145)

Illus. 233

Die Vlaktejeuggroep, die "Deutscher Orden", het baie aktiwiteite vir sy lede gereël, benewens die vele konserte en "Jugendfeste". Daar is gereeld op uitstappies gegaan danksy die vragmotors van die twintiger- en dertigerjare. Hierdie foto is geneem tydens 'n uitstappie na Simondium, waar 'n Duitser, ene Wagner, 'n plaas gehad het.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 234

Etlike vlage, waaronder die "Orden"-vlag met die "Orden"-kenteken, die Malteserkruis, asook 'n vlag met 'n swastika op, is saamgeneem. 'n Goed behoue "Orden"-vlag, asook moubande waarop die kenteken aangebring is, is in die Philippi-museum te sien.

(Foto's: Schröder-versameling)

Illus. 235

Die Hitler-Jugend. Dié foto van die leier van die groep, Welf Grote, met een van sy lede, het in 1938 in die Hamburger Illustrierte verskyn. Die onderskrif lui: "Welf Grote, der Führer der Pfadfindergruppe Vlake, einer der stärksten jugendlichen Vorkämpfer des Deutschtums in Südafrika, mit einem seiner prächtigen Pimpfe. Er ist Führer, Freund und Kamerad der jungen Bauernsöhne und erzieht sie in Gedanken und Achtung der alten Heimat, die auch er selbst nie gesehen hat!"

(Foto: HI 7/2/1938)

Illus. 236

'n "Turngruppe" - oefengroep - in die "Ordenshalle" vorm 'n piramide. Die groep is deur Arthur Felder afgerig (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude).

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 237

Die Duitse konsul Stiller besoek die Vlakte in die vroeë dertigerjare. Konsul Stiller staan hier tussen seuns en meisies van die "Ha-Jot" (Hitler-Jugend).

(Foto: Blumer-versameling)

Illus. 238

'n "Mädele-Gruppe" van die "Ha-Jot".

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 239

'n Seunsgroep van die "Ha-Jot" onder leiding van Ernst Schultz, heel links. Hy kon danksy dié beweging Duitsland in die dertigerjare besoek.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 240

Die seunsgroep en die "Mädele Gruppe" tydens 'n optog by 'n "Ha-Jot"-byeenkoms. Dit is ongeveer 1937/38, en die optog is op die "Kirchenweg", die pad wat uit Lansdowneweg na die kerk gelei het.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 241

'n "Ha-Jot"-pet en 'n armband met die kenteken van die Vlakte se "Deutscher Orden"-beweging. Dit is in die Philippi-museum.
(Foto: L. Rabe)

Illus. 244

Die halfeeufees in 1933. Vlaggies in die Duitse kleure "Schwars-weiss-rot" het die hele terrein versier.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 245

Een van die geleentheidsprekers aan die woord.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 246

'n Gedeelte van die eretafel. Die twee vroue met hul gesigte na die kamera is waarskynlik Ernestine Foot en Sophie Rassmann, twee Meyer-susters (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onder-houde).

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 247

Onderwyser Schröder dirigeer die koor.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 248

Koeldranktyd vir die kinders (Idi Bode & Fidi Schultz 1922:Onderhoude). Let op die erdekruike en die paraffien-emmers waarin die gemmerbier gemaak is.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 249

Die gedenksteen wat in 1947 tydens die vyftigjarige herdenking van die hoeksteenlegging van die Vlaktekkerk ter ere van die setlaars opgerig is.

(Foto: Blumer-versameling)

Illus. 250

"Ewigkeitsonntag" 1983. Die vroue in wit regs voor is lede van die kerkkoor.

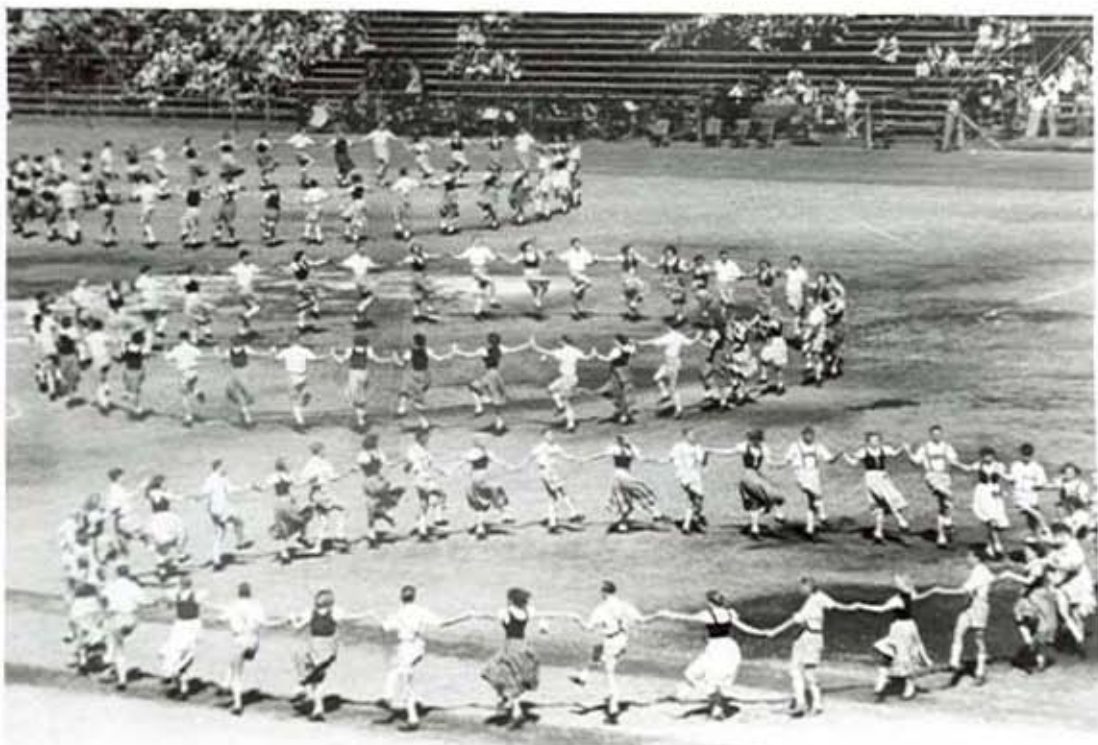
(Foto: L. Rabe)

Illus. 251

Tydens die Van Riebeeckfees in 1952 het die Vlake se jeuggroep aan die verrigtinge deelgeneem.

(Foto: Blumer-versameling)

Illus. 252

Die Duitse volksdansvertoning tydens die Van Riebeeck-fees.

(Foto: Blumer-versameling)

Illus. 253

Tydens die aankoms van die toenmalige Staatspresident, mnr. Marais Viljoen, die eregas by die eeufees in 1983. 'n Erewag van kinders staan aan weerskante van die paadjie wat na die feestent lei. Op die agtergrond is die Vlaktekkerk en die begraafplaas.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 255

Die steen ter herdenking van al die setlaars wat die Vlakke help opbou het. Dit staan voor die Vlaktekerk. Op die agtergrond is die feestent waarin die eeufees-verrigtinge plaasgevind het.
(Foto: L. Rabe)

Illus. 256

Die familiename van al die pioniers wat die Vlakte help opbou het, is aan weerskante van die 1983-gedenksteen angebring. Dit is die plaket op die suidekant van die steen.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 257

Die plaket op die noordekant van die steen. Hoewel stamvader Punt nie 'n Duitser was nie, word hy ook as 'n Vlakte pionier beskou. Sy kinders en kleinkinders is met Duitsers getroud en afstammelinge is vandag lid van die Vlakte- sowel as die Wynberg-gemeentes. Familienaam wat uit die gemeentelêre verdwyn het, is intussen ook op die steen aangebring.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 258

'n Voorstelling tydens die Boerevereniging se eeufees in 1985. Dit stel die moeilike beginjare voor.

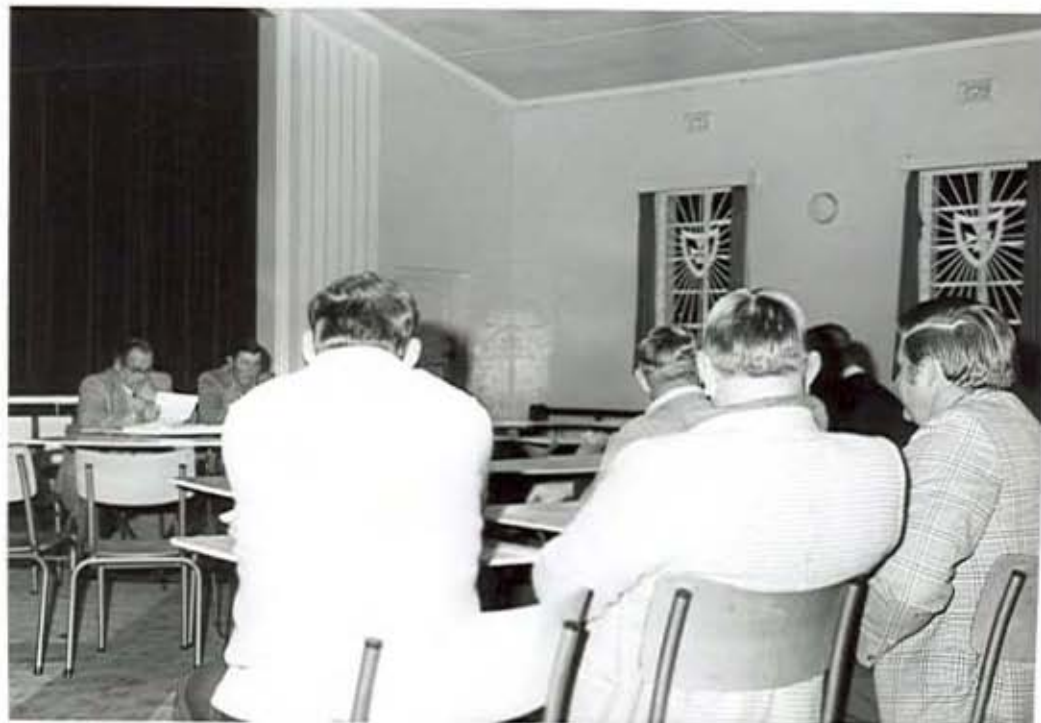
(Foto: L. Rabe)

Illus. 259

Die ontwikkeling en vooruitgang van die Vlake. Die voor-sitter en sekretaris in 1985 was albei direkte afstammeling van die stigter, Fritz Hörstmann. Die voorsitter was Theo Hörstmann, 'n agterkleinkind van Fritz, en die sekretaris Anton Hörstmann, 'n agteragterkleinkind. Anton is intussen as voorsitter van die Boerevereniging verkies.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 260

Tydens een van die laaste vergaderings wat die Kaapse Vlakte- en Distrik-Boerevereniging in die gemeentesaal gehou het. Die vereniging het sedert die saal in 1935 gebou is, daar vergader. Sedert 1985 het dit verskuif na 'n eie lokaal in die gebou van die Landboukoöperasie in die middel van die landbougebied. Die herkenbares voor by die tafel is die twee Hörstmann-broers Ulrich en Theo (agterkleinseuns van die stigter). Ulrich is lewenslange ere-voorsitter en Theo was toe voorsitter. Met hul rug na die kamera sit van links na regs Otto Engelke, Arthur Ohlhoff en Willie Schultz, jr.

(Foto: A. Hörstmann)

Illus. 261

'n Vlaktehengelaar en sy vangs vir die dag. Dit is Ernst Schultz,
in die sestigerjare afgeneem.

(Foto: Blumer-versameling)

Illus. 262

Die Rix-familie en vriende tydens 'n besoek aan Kommetjie,
omstreeks 1900.

(Philippi-museum)

Illus. 263

Die immigrante was lief vir musiekmaak. Feitlik elke huis het 'n mondfluitjie gehad en 'n "Handorgel" het ook dikwels die musiek verskaf by byeenkomste. Dié siter is deur Alfred Kohn bespeel. Die foto daarby toon hom en sy leermeester. Hulle het onder meer uitvoerings in die Kaapse stadsaal gegee. Die kleedjie met die geborduurde voorletters en eiketakkies is gebruik om die instrument mee toe te gooi wanneer dit nie gebruik is nie (Ilse Ellmann 1992:Onderhoud). Dit is in die Philippi-museum te sien.

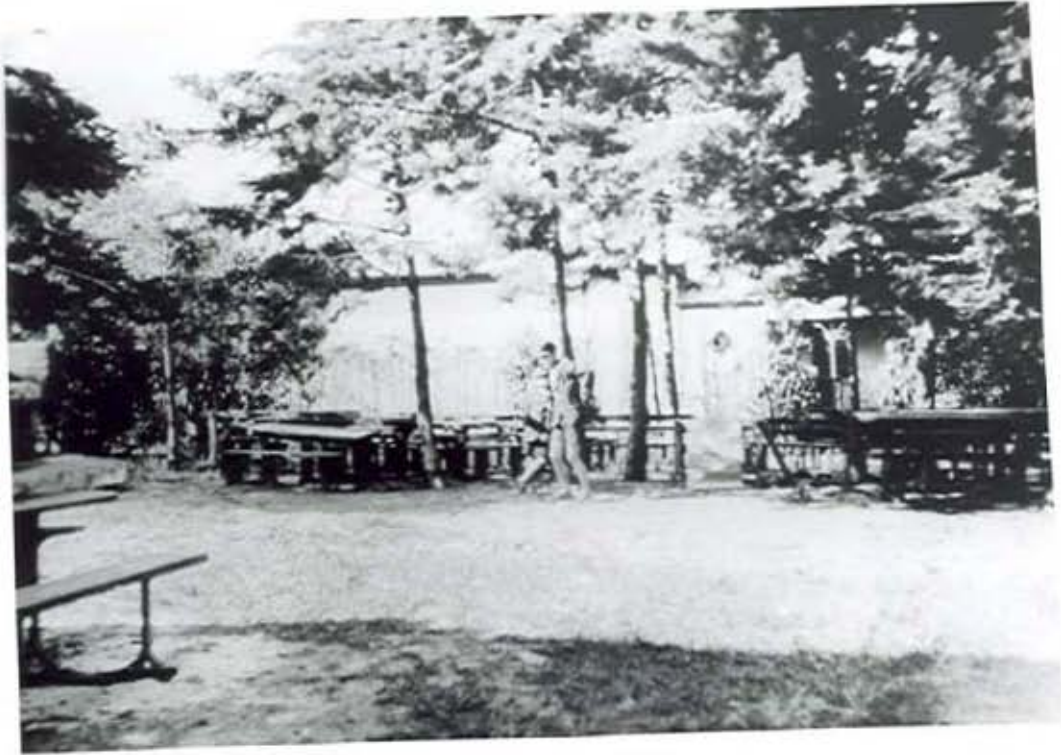
(Foto: L. Rabe)

Illus. 264

Die basaar het 'n groot jaarlikse geselligheid geword. Hierdie foto is waarskynlik ná 1935 geneem, want dié klapstoele was die saal se eerste stoele (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude).

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 265

Die Vrydag voor die basaar moes die kinders die skoolbanke uitdra en dit onder die sipresbome tussen die skool en die onderwysershuis pak.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 266

'n Vrag groente word in die dertigerjare deur Louis Schultz na die basaar gebring. Op die vragmotor sit sy seun Ernst met sy "Ha-Jot"-klere vir die geleentheid.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 267

Groente in een van die klaskamers in die skool.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 268

Tydens 'n basaar in die dertigerjare. Let op die vlaggies met swastikas aan die bome.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 269

Louis Schultz met die hoenderhaan wat hy op 'n veiling by die basaar gekoop het.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 270

Mans speel 'n ringspel tydens die basaar. Idi Bode en Fidi Schultz kon hulle nie identifiseer nie.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 271

Tydens die ringspel. Die gebou agter is die Vlakteskool.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 272

Elke familie was verantwoordelik vir 'n afdeling by die basaar. Hier is die Mohr-familie tydens 'n basaar in die twintigerjare (toe nog in die skool) besig om hul gebak uit te pak.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 273

Vir elke basaar is by alle gemeentelede omgegaan om te verneem wat hulle aan geld of goed kon skenk. Agterop die foto is geskryf: "Als wir zum Basar 1929 sammeln. Frau Baumgarten, Frau I. Witte." Die foto is deur die toenmalige skoolhoof, A. Refinger, geneem. (Foto: Schröder-versameling)

Illus. 274

Op die onderste foto is nog 'n getroue insamelaar. Sy was die weduwe Frau Tischendorf wat ook die skool en kerk moes skoonmaak. Sy het glo maar 'n halfkroon 'n week gekry, en uit dankbaarheid het die gemeente haar begrafniskoste gedra (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude).

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 275

'n Speletjie met perdjies van lood en houtblokkies in die kleure van die Duitse vlag was tydens die dertigerjare gewild by die basaar. Die stel en drie foto's wat tydens 'n basaar geneem is, is in die Philippi-museum, maar 'n beskrywing van hoe die spel gespeel word, kon nie opgespoor word nie.

(Foto: L. Rabe)

Illus. 276

Die klaskamer waarin middagete bedien word, is feestelik versier met vlae, blomme en gevlegte slanggras. Dié foto is in 1933 geneem. Agter is die gebaktafel sigbaar met brood wat daarop uitgestal is.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 277

Die tafels, selfs die blompotte, is met kreppapier ("crinkled paper") in die Duitse kleure versier.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 278

Die skottelgoed word deur die venster na buite aangegee waar die opwassers op stelladies staan. Die foto is in die dertigerjare geneem.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 279

Die skool se stoep wat tydelik vergroot en met going toe^ggespan is in geval van slegte weer. Hier het die gaste koffie en "Apfelkuchen mit Schlagsahne" geniet (Idi Bode 1992:Onder-houd). Die foto dateer uit die dertigerjare.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 280

'n Seuntjie in die weeshuis op die Vlakte speel met 'n houtperd en -karretjie. Dié foto was deel van 'n artikel wat in 1938 in 'n Duitse tydskrif verskyn het.

(Foto: HI 7/2/1938)

Illus. 281

Seuns speel albaster voor die stoep van die onderwysershuis. Dié foto is in 1959 deur W. Friedrich geneem.

(Foto: Blumer-versameling)

Illus. 282

Kinders besig om 'n "Reigentanz" uit te voer. Die speletjie "Mariechen sass auf einem Stein" word hier gespeel. Dié woorde word drie keer gesing terwyl "Mariechen" (die dogter-tjie in die middel) maak asof sy op 'n klip sit. Dan word verder gesing "Und wickelte ihr Püppchen ein", wat ook drie keer herhaal word terwyl sy maak of sy 'n poppie toedraai. Daarop sing die kinders "Da kam die böse Fee herein", wat drie keer gesing word terwyl een van die meisies wat die fee voorstel die kring binnekom. Daarop gaan die liedjie verder: die fee gryp die kind se pop, waarop die dogtertjie maak of sy huil. Dit is waarskynlik in dié stadium waarin die spele-tjie hier is, met "Mariechen" wat maak asof sy huil terwyl die dogtertjie links agter buite die kring (verskuil agter 'n ander een) met die "pop" weghardloop (Idi Bode & Fidi Schultz 1992:Onderhoude).

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 283

Volgens die inligting agterop op die foto is dit op 15 Maart 1927 by die weeshuis geneem. Die meisies en kleiner kinders is ook hier besig met 'n "Reigentanz".

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 284

Die kinders van die Vlakteskool het talle konserte gehou, veral tydens die twintiger- en dertigerjare. Hier is 'n groepie met konsertklere aan; een 'n "Schornsteinfeger". Die plat Vlaktelandskap bo van Sionsheuwel af kan op dié foto gesien word. (Foto: Schröder-versameling)

Illus. 285

Op die foto staan onderwyser Schröder heel links agter by 'n groepie kinders ná 'n konsert.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 286

Hildegard Karg en Olga Buhr (later Hörstmann) met hul konsertklere aan. Volgens die inligting agterop die foto het hulle "Prinz Karnival" en sy "Partnerin" voorgestel. Die foto is in die twintigerjare geneem.

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 287

Gwennie Schröder, 'n ^{swoner} invloed van die Vlakteweeshuis. Sy was familie van die setlaar Schröder en nie van onderwyser Schröder nie. Saam met 'n beskrywing van haar kostuum staan agterop die foto: "Die liebe Gwennie hat an den Abend den Vogel abgeschossen im Tanzen. Sie musste nochmals tanzen." (Die lieue Gwennie het so goed gedans dat sy dit nog 'n keer moes doen.)

(Foto: Schröder-versameling)

Illus. 288

Hierdie skildery van die Sionskerk is in 1943 deur Hermann Schweitzer gemaak. Links is die motorhuis van die pastorie. pastor Mahnke, wat 'n Model T-Ford gehad het, het oor die deur geskryf: "Unser Leben fährt schnell dahin". Dié woorde is ook op die skildery te sien.

(Philippi-museum)

Illus. 290

'n Houtsnee van Luther, ook met die simboliese eikeblaar en sy verklaring waarmee die Hervorming ingelui is: "Hier stehe ich, ich kann nicht anders, Gott helfe mir. Amen". Die Duitse Skool Philippi het 'n eikeblaar op sy skoolwapen gehad. Dié simboliek leef vandag voort in die wapenstempel van die Philippi-museum, waar die houtsnee hang.

Illus. 291

Die Lutherse kerkie in Bergen, Lüneburger Heide. Die kerk-register bevat talle name van emigrante na die Vlake. 'n Afstammeling wat die kerkhof daar besoek het, het gesê sy het so tuis gevoel met al die bekende Vlaktename om haar asof sy in die eie begraafplaas in Philippi gesit het (Fidi Schultz 1992:Onderhoud).

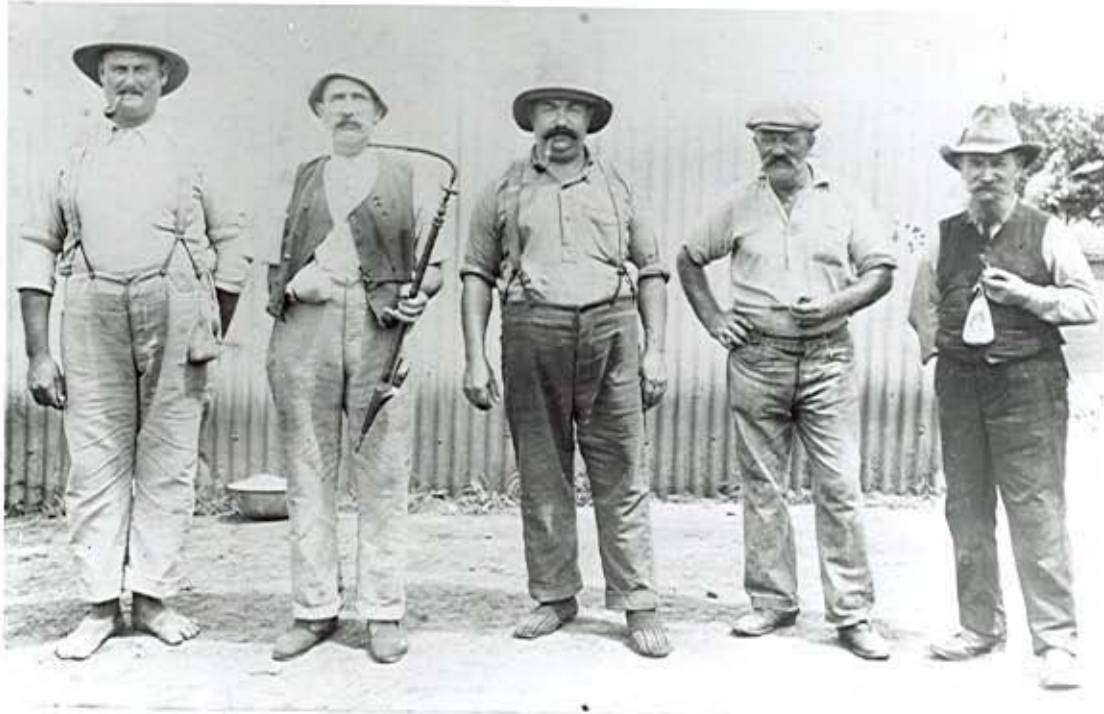
(Foto: Poskaart, Bergen)

Illus. 292

'n Foto van Duitse geïnterneerdes tydens die Eerste Wêreldoorlog. Van die Vlaktemans is ook op dié foto. Die kamp was in Pietermaritzburg, en die spreuk wat op 'n stuk hout geverf is, lui: "Die Welt ist gross/ Die Welt ist schön/ Wer weiss ob wir/ Uns wiedersehn". Die datum daarop is 11 Desember 1914.

(Philippi-museum)

Illus. 293

Vyf Vlaktemans tydens hul internering in Pietermaritzburg afgeneem. In die middel staan Heinrich Heins, vader van Minnie Punt, gebore Heins, aan wie die oorspronklike foto behoort het. In die Philippi-museum is 'n paar oorblyfsels van 'n soortgelyke langsteelpyp soos wat die een man vashou. Die steel het op die grond gerus as die roker gesit het.

(Foto: Minnie Punt)

Illus. 294

Sertifikaat van naturalisasie. Hierdie een is in 1909 aan Carl Peter Ernst Bode uitgereik. Hy het as tweejarige saam met sy ouers met die 1883-groep na die Kaap gekom. Al die manlike immigrante wat hulle nog nie laat naturaliseer het nie, is tydens die Eerste Wêreldoorlog in 'n interneringskamp by Pietermaritzburg aangehou.

(Dokument: Mine Bode)

CAPE OF GOOD HOPE.

Letters of Naturalization under Acts No. 2 of 1883 and
No. 35 of 1889.

BY HIS EXCELLENCY THE HONOURABLE SIR WALTER FRANCIS MEL-
HUTCHINSON, Knight Grand Cross of the Most Distinguished
Order of Saint Michael and Saint George, Governor and
Commander-in-Chief of Her Majesty's Colony of the Cape
of Good Hope, and of the Territories and Dependencies
thereof, &c., &c., &c.

Whereas *Carl Peter Ernst Bode*
a Native of *Prussia* in the Colony of the Cape
of Good Hope, has addressed to the Colonial Secretary of the said Colony an appli-
cation dated the *11th* day of *February* 1907, setting forth that
his present age is *25* years, that he is a *Farmer*
by occupation, that he has resided in the said Colony for a period of *about*
23 years, and praying for Letters of
Naturalization in terms of the Acts No. 2 of 1883, and No. 35 of 1889.

And whereas proof has been furnished to the satisfaction of the Colonial
Secretary as to the fitness of such applicant for the grant to him of Letters of
Naturalization.

And whereas the said *Carl Peter Ernst Bode*
has made and subscribed a Declaration of Allegiance to his Majesty the King, in the
manner provided by the Sixth Section of Act No. 2 of 1883.

Now therefore, in pursuance of the said Acts of Naturalization, and under the
provisions of the said Acts, it is hereby declared that the said *Carl Peter*
Ernst Bode shall henceforth to all intents and purposes whatsoever,
by descent, taken, and esteemed to be entitled to all political and other rights, powers,
and privileges, and be subject to all obligations to which a natural-born British subject
is entitled or subject in the Colony.

Given under my hand and the Public Seal of the Colony of the Cape of Good
Hope, the *5th* day of *September* in the year of our Lord
One Thousand Nine hundred and *Nine*

Walter Melhutchinson
Governor.

By command of His Excellency the Governor
in Council.

[Signature]
Colonial Secretary.

SIGNATURE OF PERSON in whose favour
these Letters of Naturalization have been issued.

Carl P. E. Bode

Signed before me

L. Murray

Justice of the Peace for the District of *the*
Cape in the Colony of the Cape of
Good Hope.

Day *18th* of *September* 1907

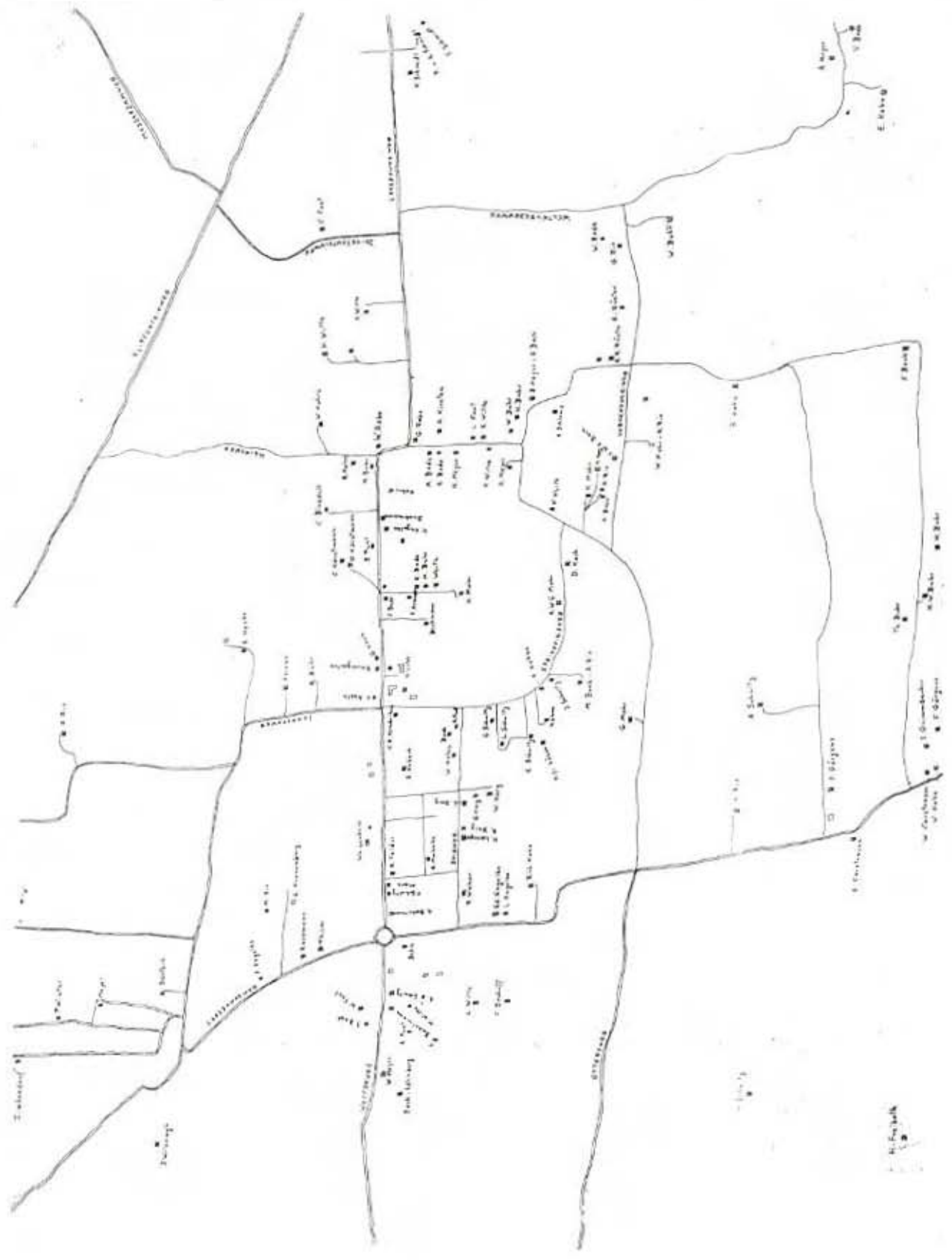
L. J. J.

Illus. 295

'n Kaart uit die vyftigerjare wat deur pastor Wilhelm Blumer opgestel is. Dit toon die woonplekke van lede van die Vlaktegemeente. Hoewel Pastor Blumer dit nie geweet het nie, sou die gebied se bevolking weens die afkondiging van die Groepsgebiedewet kort daarna dramaties verander. Alle grond ten noorde van Lansdowneweg is onteien en subekonomiese woonbuurte is daarop aangelê.

(Kaart: Blumer-versameling)

Illus. 296

Jacob-se-Vlei, oorkant Sionsheuwel, was in die winter 'n vlei en in die somer droog. Hierdie foto van Jacob-se-Vlei met Tafelberg op die agtergrond is in die vyftigerjare vanaf die hoek van Springfield- en Lansdowneweg geneem.

(Foto: Blumer-versameling)

Illus. 297

Die subekonomiese woonbuurt Hanover Park is ná die instelling van die Groepsgebiedewet in die sestigerjare ten noorde van Lansdowneweg aangelê en 'n skool is op Jacob-se-Vlei gebou. Dit is hoe die uitsig vandag vanaf Sionsheuvel lyk.

(Foto: L. Rabe)